

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΤΟΜΟΣ Ν° 2008

ΑΘΗΝΑΙ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΤΟΜΟΣ Ν' 2008

ΑΘΗΝΑΙ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
Πλατεία Άγ. Γεωργίου Καρύστη, 8, 105 61 – ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ. 210.3221917 – Fax. 210.3249398

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΙΩ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗΣ:	Πρόεδρος Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Όμ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών
ΠΑΝ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ:	Άντιπρόεδρος Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Όμ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών
Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ:	Άντιπρόεδρος Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Όμ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών
ΔΙΟΝ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ:	Γενικός Γραμματέας Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών
ΓΕΡ. ΖΩΡΑΣ:	Έφορος Βιβλιοθήκης Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών

Έπιμέλεια έκδοσεως: Άθ. Ν. Κυριαζόπουλος, δ. φ.
Υπεύθυνος Τυπογραφείου: ΑΝΤ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ
Όδος Λεοντίου 9, 117 45 – ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ. 210.92.10.297 – Fax. 210.92.10.298

PARNASSOS

LITERARY JOURNAL OF THE PARNASSOS
LITERARY SOCIETY
8, St George Karytsis Square, 105 61 – ATHENS, GREECE
ISSN: 0048-301X

EDITORIAL BOARD

I. MARKANTONIS	President of PARNASSOS Professor em., University of Athens
P. NIKOLOPOULOS:	Vice-president of PARNASSOS Professor em., University of Athens
K. MITSAKIS:	Vice-president of PARNASSOS Professor em., University of Athens
D. KALAMAKIS:	General Secretary of PARNASSOS Ass. Professor at the University of Athens
G. ZORAS:	Chief Librarian of PARNASSOS Professor at the University of Athens

Τμή τόμου: € 30
Price of the volume and subscription: € 30. U.S.A. \$ 100

AHMED ETMAN

Έπιτιμου μέλους του Φ. Σ. Παρνασσός

Η ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΡΑΒΙΚΗ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ*

A. Το ιστορικό υπόβαθρο

Οί ίδιοι οί αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, από τόν Όμηρο έως τόν Λουκιανό, δείχνουν μεγάλη εκτίμηση για τήν Άνατολή έν γένει και κατεξοχήν για τήν Αίγυπτο. Ό έλληνικός πολιτισμός εξαρχής άντανανκλά τις στενές σχέσεις με τήν περιοχή πού όνομάζεται τώρα άραβικός κόσμος και μάλιστα με τή χώρα του Νείλου και των Πυραμίδων. Οί άνασκαφές στην Κρήτη και τό Αίγαίο επιβεβαίωσαν τις πολιτισμικές αυτές σχέσεις¹. Οί Έλληνες προχώρησαν και έκτισαν τόν δικό τους πολιτισμό με πολλές βασικές γνώσεις για τήν Αίγυπτο και τήν Άνατολή. Σήμερα αυτές οί γνώσεις άποτελούν τό άληθινό σημείο έκκινήσεως προς τήν Αίγυπτιολογία και τις άνατολικές μελέτες. Έν άλλους λόγους, έάν ένας Αίγυπτιολόγος θέλει να άρχίσει μία έρευνα για τήν Ίσιδα, πρέπει να ξεκινήσει από τό έργο του Πλουτάρχου «Περί Ίσιδος και Όσιρίδος», κ.ο.κ.².

Τά έλληνικά κείμενα ήταν ή βασική φιλολογική πηγή για τόν αίγυπτιακό πολιτισμό – άλλα ήταν και ή μοναδική, πριν να άποκρυπτογραφησει ό Champollion τά Ίερογλυφικά πάνω στον λίθο της Ροζέτας, με τή βοήθεια των έλληνικών πάνω στον ίδιο λίθο πού περιείχαν τό ίδιο κείμενο. Χιλιάδες έλληνικοί πάπυροι βρισκονταν και βρισκονται άκόμη άλλοι, κάτω από τις άμμουδιές της Αίγύπτου. Οί πάπυροι αυτοί καλύπτουν όλες τις πλευρές του

* Είσηγήση πού έκφωνήθηκε στην αίθουσα Κ. Παλαμά του κεντρικού κτηρίου του Συλλόγου, τήν 3.4.2008, κατά τήν άναγόρευση του όμιλητού σέ Έπιτιμο Μέλος του Συλλόγου.

1. Είναι έντελώς παράλογο να προσπαθει κάποιος έρευνητής να άποδείξει ότι ό άνθρωπος πολιτισμός έκπηγάει από όποιοδήποτε μέρος του κόσμου· πιστεύουμε ότι όλοι οί λαοί και όλες οί φυλές συνέβαλαν στην άνάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού (Multilingualism & multiculturalism). Αύτή ήταν ή απάντηση του παρόντος έρευνητή στον Martin Bernal, *Black Athena*, γράφοντας τήν μακράν εισαγωγή στην άραβική μετάφραση του πρώτου τόμου (Supreme Council of Culture Cairo 1997). Cf. Lefkowitz (M. R.) – Rogers (G. M.) eds, *Black Athena Revisited*, Chapel Hill and London 1996. Berlinerblau (I.), *Heresy in the University. The Black Athena Controversy and the Responsibilities of American Intellectuals*, New Brunswick 1999.

2. Ahmed Etman, «Iside nel mondo greco-romano con riferimento particolare al trattato di Plutarco *De Iside et Osiride*», *AESGRS* Vol. V (2004-2005), σσ. 26-38.

έλληνισμού, και σήμερα κοσμούν όλα τα μεγαλύτερα μουσεία του κόσμου. Τέτοια παραδείγματα, μεταξύ άλλων, αποδεικνύουν περίτρανα ότι η ιστορία Αιγύπτου-Ελλάδος είναι μία και άχώριστη.

Με τις κατακτήσεις του ο Μέγας Άλέξανδρος πάντρεψε, θά έλεγα, τον Έλληνισμό με την Άνατολή. Και έπειτα η Άλεξάνδρεια έγινε η πολιτιστική πρωτεύουσα όχι μόνον της Μεσογείου αλλά και όλου κλήρου του πολιτισμένου κόσμου. Ο πολιτιστικός ρόλος της Άλεξανδρείας διήρκεσε από τον τρίτο αιώνα π.Χ. μέχρι τον έβδομο αιώνα μ.Χ., δηλ. την άραβική κατάκτηση. Τα χίλια αυτά χρόνια τα ονόμασα εγώ «χίλια κλασικά» χρόνια της ιστορίας της περιοχής που ονομάζουμε τώρα άραβικό κόσμο. Γίνεται να ξεχάσει κανείς ή να παραβλέπει χίλια χρόνια έθνικης ιστορίας; Τα χίλια αυτά κλασικά χρόνια έτοίμασαν το έδαφος για την άραβοϊσλαμική προσέγγιση της έλληνικής παραδόσεως.

Β. Η άραβοϊσλαμική αποδοχή

Η έλληνική παράδοση ήταν πασίγνωστη στην περιοχή και οι Άραβες πριν την εμφάνιση του Ίσλαμ και στο νότιο (δηλ. στην Ευδαίμονα Άραβία ή Ύεμένη) και στο βόρειο τμήμα (Συρία, Παλαιστίνη, Πέτρα και Μεσοποταμία) όλοι την έγνωριζαν τρόπον τινά. Το Ίσλαμ ένθαρρύνει τους οπαδούς του να αποκτήσουν όσες γνώσεις μπορούν, όποια κι αν είναι η πηγή τους. Ο ίδιος ο Μωάμεθ λέγει: «Ζητείτε την έπιστήμη έστω κι αν είναι στην Κίνα» (اطلبوا العلم ولو في الصين).

Οί φίλοι του Μωάμεθ (El Sahaba الصحابة) ήταν από όλα τα έθνη και όλα τα χρώματα, δηλ. Αίθιοπία, Περσία, Βυζάντιο, κ.λπ.

Κατά την έποχή της δυναστείας Ουμιαίτ στη Δαμασκό υπήρχαν ακόμη στη Συρία και την Παλαιστίνη έλληνικά πολιτιστικά κέντρα, εκκλησίες, μοναστήρια, σχολές και βιβλιοθήκες. Πολλοί κάτοικοι όμλουσαν τα έλληνικά και στους κυβερνητικούς κύκλους. Έτσι άρχισαν τα πρώτα βήματα της μεταφράσεως από τα έλληνικά στα άραβικά, υπό την αιγίδα του Χαλέντ Ίμπν Παζεϊντ.

Με την ίδρυση της Βαγδάτης κατά τον όγδοο αιώνα μ.Χ. άρχισε η κυρία κίνηση μεταφράσεως στην άραβική από διάφορες γλώσσες, δηλ. από την ινδική, περσική, συριακή και έλληνική. Έν μέρει οί Άραβες έγνωρισαν την άρχαία έλληνική παράδοση μέσω άλλων γλωσσών. Ο Ίμπν Έλ Μουκαφάα π.χ. από την Περσία ήταν ο πρώτος που μετέφρασε τον Άριστοτέλη στην άραβική από μία περσική μετάφραση. Κατά τον ίδιο τρόπο μετέφρασε τα ινδικά παραμύθια «Kalila wa Dimma».

Η συριακή γλώσσα όμως έπαιξε τον μεγαλύτερο ρόλο στην κίνηση της άραβικής μεταφράσεως από την έλληνική. Άξιοσημείωτο είναι ότι η συριακή ήταν άρχικώς μία διάλεκτος της άραμαϊκής που η ίδια ήταν εξέλιξη της φοινικικής. Τρόπον τινά υπάρχει μία συγγένεια μεταξύ της συριακής και

τῆς ἑλληνικῆς, ἀφοῦ ἔχουν κοινὲς ρίζες στὴ φοινικικὴ γλῶσσα. Αὐτοὶ ποὺ ὁμιλοῦσαν τὴ συριακὴ ἦταν Ἀραβες νομάδες καὶ ἔζησαν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη μέχρι τὴ Μεσοποταμίᾳ καὶ ἔφθασαν στὴν Περσία. Ἦταν χριστιανοὶ μὲ στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησίᾳ καὶ τὸν ἑλληνισμό ἐν γένει. Οἱ συριακὲς μεταφράσεις τῶν ἑλληνικῶν ἔργων ἐμφανίστηκαν πολλοὺς αἰῶνες πρὶν τὸ Ἰσλάμ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα μ.Χ. τουλάχιστον. Ἀρχισαν μὲ ἐκκλησιαστικὰ ἔργα καὶ σιγὰ σιγὰ ἐκάλυψαν ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ λογοτεχνία³.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἔγινε τὸ παράδειγμα γιὰ ὅλα τὰ νέα πολιτιστικὰ κέντρα τῆς περιοχῆς καὶ κατεξοχὴν γιὰ τὴ Βαγδάτη τῶν Ἀβασιδῶν, τὴν πόλιν ποὺ ἀξίζει πράγματι νὰ ὀνομασθεῖ «Νέα Ἀλεξάνδρεια», διότι ἀγκάλιαζε πολλὰ φυλὰς, πολλὰς θρησκείες καὶ πολλοὺς πολιτισμοὺς⁴. Αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀπαιτεῖ πολλὰς μεταφράσεις καὶ γλῶσσες: ἔτσι ὁ Ἐλ Μααμούν ἵδρυσε τὸν Οἶκο Σοφίας (*بيت الحكمة*) γιὰ νὰ καλύπτει ὅλες τὶς μεταφραστικὰς ἀνάγκες. Ὁ οἶκος Σοφίας μᾶς ἐνθυμίζει τὸ Μουσεῖον καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας⁵.

Οἱ Ἀραβες ἐνδιαφέρθηκαν πρωτίστως γιὰ τὶς ἑλληνικὰς ἐπιστῆμες, δηλαδὴ Ἰατρικὴ, Μαθηματικὰ, Γεωμετρία, Ἀστρονομία, Ἀστρολογία καὶ Μηχανικὴ καὶ θέλησαν νὰ μεταφράσουν τὰ συγγράμματά των⁶. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς μεταφράσεως ἀντελήφθησαν ὅτι τέτοιες ἑλληνικὲς ἐπιστῆμες δὲν γίνονται κατανοητὲς χωρὶς τὴ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τελικὰ μετέφρασαν σχεδὸν ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ κατεξοχὴν Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Νεοπλατωνικοὺς, κ.λπ.⁷.

3. Πὰ τὶς συριακὰς μεταφράσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βλ. Endress (G.) - Kruk (R.) eds, *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*, Leiden 1997. Yousif (Ephiem-Isa), *Les philosophes et traducteurs syriaques d'Athènes à Bagdad*, L'Harmattan, 1997. Brock (S.), «Greek into Syriac and Syriac into Greek», *Journal of Syriac Academy* 3 (1977), σσ. 322-406.

4. Meyerhof (Max.), «Von Alexandrien nach Baghdad», *Sitzung Scherchted pruess. Akad. wissenschaft Phil. Hist. Kasse XXXIII* (1930), pp. 667-929. Cf. Gutas (D.), «From Alexandria to Bagdad Complex of Narratives. A Contribution to the Study of Philosophical and Medical Historiography among the Arabs», *Documenti e Studi sulla Tradizione filosofica Medioevale*, 10 (1999), σσ. 155-193.

5. D'Ancona (Costa), *La Casa della Sapienza: La trasmissione della metafisica greca e la formazione della filosofia araba*, Milan, 1996. Ὅμως ὁ Gutas πιστεύει ὅτι ὁ οἶκος σοφίας ἦταν ἀπλῶς μῦθος καὶ δὲν ἦταν ἀλήθεια, Gutas (Dimitri), *Greek Thought, Arabic Culture*, London 1998 (Arabic tr.), σ. 167 κ.έ.

6. O'Leary (De Lacy), *How Greek Science passed to the Arabs*, Routledge Kegan Paul 1949 (reprint 1980). Rashed (R.) - Morelon (R.), *Encyclopedia of History of Arabic Science*, 3 vols, London 1996.

7. Gutas (D.), *Greek Philosophers in the Arabic tradition*, Aldershot, 2000. Walzer (R.), *Greek into Arabic. Essays on Islamic Philosophy*, University of South Carolina Press. Columbia (1462).

Στήν ἀρχή ἡ μετάφραση γινόταν κατὰ λέξη καὶ μέσω τῆς συριακῆς. Τέτοιες μεταφράσεις δὲν ἦταν ἀκριβεῖς καὶ ἦταν ἀκατανόητες. Ἀργότερα διορθώθηκαν (ترجمه فلان وأصلحه فلان) ἢ ἐγιναν καινούργιες μεταφράσεις καὶ ἐμφανίστηκαν ἐξηγήσεις, σχόλια, ἐπιτομὲς καὶ ἀπαντήσεις (ردود) πάνω στὰ μεταφρασμένα ἔργα⁸.

Ἐνα πολὺ σημαντικό παράδειγμα προσφέρει ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους «Περὶ Ποιητικῆς» τὸ ὁποῖο ἔχει μεταφρασθεῖ τρεῖς φορές. Μία μόνο μετάφραση σώθηκε· εἶναι τοῦ Μάττα Μπὶν Ἰούνις Ἐλ Κουναΐη, ποὺ ἦταν πράγματι ὁ κατεξοχὴν ἀρχηγὸς τῶν Ἀριστοτελικῶν ἐπιστημόνων στὴ Βαγδάτη. Πάνω στὴ μετάφραση αὐτὴ βασίζονται τὰ σχόλια τῶν Ἐλ Κίντι, Ἐλ Φαραμπὶ καὶ Ἰμπν Σίνα. Στὴν Ἀνδαλουσία ὁ Ἰμπν Ρούσοντ (Ἀβερρόης) ἔγραψε τὸ σχόλιό του βάσει ἐπίσης τῆς μεταφράσεως τοῦ Μάττα. Ὁ Herman (ἢ Germanus) μετέφρασε τὸ σχόλιό τοῦ Ἰμπν Ρούσοντ στὰ λατινικὰ κατὰ τὸν δωδέκατο αἰῶνα καὶ ἀπὸ τότε μέχρι τὸν δέκατο πέμπτο περίπου αἰῶνα ἡ περὶληψη τοῦ Ἰμπν Ρούσοντ στὴ λατινικὴ μετάφραση ἔπαιξε τὸν κυριότερο ρόλο στὴν Εὐρώπη σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ Ποιητικῆς. Ἀργότερα, ὅμως, ἀνεκάλυψαν τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο (περίπου 1508)⁹.

Ὁ ἄριστος Ἀραβὸς μεταφραστὴς εἶναι ὁ Χουνεῖν Μπὶν Ἰσαάκ, ποὺ γεννήθηκε στὴ Χίρα δίπλα στὸν Εὐφράτη. Ἡ μητρικὴ γλῶσσα του εἶναι ἡ συριακὴ καὶ ἔμαθε τὰ ἀραβικὰ ἀργότερα, στὴν παιδικὴ του ἡλικία – ἦταν χριστιανὸς Νεστοριανός. Τελικὰ ὁ Χουνεῖν ἐγνώριζε τέσσερις γλῶσσες: τὴ συριακὴ, τὴν περσικὴ, τὴν ἀραβικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ. Ὡς πρὸς τὴ γνώση του στὰ ἑλληνικὰ ὑπάρχει μία ἀραβικὴ ἐκδοχὴ ποὺ λέγει ὅτι κάποιος ἀκουσε τὸν Χουνεῖν νὰ τραγουδᾷ τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου ἑλληνιστῶ!

Σὲ μία ἐπιστολὴ του ὁ Χουνεῖν ἔγραψε ἕναν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ, ὅπου περιλαμβάνονται 129 ἔργα· ὁ ἴδιος καὶ ἡ σχολὴ του μετέφρασαν 100. Π' αὐτὸ οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες τῆς Εὐρώπης ὁμιλοῦν γιὰ τὸν «Ἀραβὸ Γαληνό» (Galenus Arabus). Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ δὲν

Rosenthal (F.O.), *Greek Philosophy in the Arab World*, Aldershot 1990. Adamson (P.) - Taylor (R. C.) eds, *The Cambridge Companion to the Arabic Philosophy*, Cambridge 2005 (ἀνατύπ. 2006).

8. Walzer, ὁ.π. σ. 29, 59. Gutas, *Greek thought, Arabic Culture*, σσ. 165 κ.έ. Πρβ. Endress (G.), «The Language of Demonstration: Translating Science and Formation of Terminology in the Arabic Philosophy and Science», *Early Science and Medicine* 7 (2002), σσ. 231-254.

9. Ὁ Charles Burnett γράφει: «Arabic texts, therefore, contributed massively to the building up of the coherent curriculum of Aristotelian Philosophy... They were simply the best texts available, and Averroes provided the most dependable and comprehensive commentaries on Aristotle's works». Burnett (Ch.), «Arabic into Latin: the reception of Arabic philosophy into Western Europe», σ. 375 στὸ *The Cambridge Companion to the Arabic Philosophy*, ἐπιμ. ἐκδ. Adamson (P.) - Taylor (R. C.), Cambridge 2005 (ἀνατύπ. 2006).

διεσώθησαν στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ὑπάρχουν γι' αὐτὰ μόνον τὰ ἀραβικὰ κείμενα ἀπὸ τὶς μεταφράσεις.

Πόσο μελετημένες καὶ ἀκριβεῖς ἦταν οἱ μεταφράσεις τοῦ Χουνεῖν φαίνεται ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα δικό του, ὅπου λέγει: «μετέφρασα τὸ ἔργο [...] ὅταν ἦμουν 20 χρόνων (δηλ. στὴ συριακὴ) καὶ ὅταν ἔφθασα στὰ 40, ὁ μαθητῆς μου Χουμπεῖς μοῦ ὑπενθύμισε αὐτὴ τὴ μετάφραση. Τότε ἄρχισα νὰ συγκεντρῶνω ὅσα χειρόγραφα μποροῦσα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴ Δαμασκὸ, τὴν Ἀντιόχεια καὶ τὴν Ἀλέππω. Ἐκαμα μίαν προσεκτικὴν σύγκριση τῶν κειμένων καὶ ἔφθασα σὲ ἓνα ὀρθὸ κείμενο καὶ διόρθωσα τὴν μετάφραση καὶ μετὰ τὸ μετέφρασα στὰ ἀραβικά». Δὲν ἦταν, λοιπόν, μίαν ἀπλή μετάφραση, ἀλλὰ ἓνα εἶδος μελέτης καὶ κριτικῆς τῶν κειμένων. Ὁ παρῶν ἐρευνητῆς θεωρεῖ τὸν Χουνεῖν Μπὶν Ἰσαὰκ ὡς τὸν πρῶτο Ἀραβὰ ἐπιστήμονα κλασικῶν σπουδῶν μὲ εἰδικότητα στὴν ἐλληνικὴ φιλολογία¹⁰.

Ἀναρωτιέμαι, τί προσφέρουν οἱ ἀραβικὲς μεταφράσεις στὶς σύγχρονες φιλολογικὲς σπουδές;

1. Οἱ ἀραβικὲς ἐκδοχὲς τῶν ἐλληνικῶν κειμένων φωτίζουν τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν κειμένων στὴ μεταγενέστερη ἐποχὴ τῆς ἀρχαιότητος, δηλαδὴ τοὺς ἐλληνιστικοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους.

2. Συμπληρῶνουν τὰ κενὰ (*lacunae*) στὰ διασωθέντα ἐλληνικά κείμενα.

3. Διορθῶνουν μερικὰ σημεῖα.

4. Σῶζουν στὰ ἀραβικά κάποια κείμενα ποὺ δὲν διεσώθησαν στὰ ἐλληνικά.

5. Ἀναφέρονται οἱ δύο ὄροι «τραγωδία» καὶ «κωμῶδια» (σὲ ἀραβικά γράμματα *طراغوذيا* καὶ *وكوموذيا*) μὲ ἓναν τρόπον ποὺ δείχνει ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ γράμμα γ εἶχε τὴν προφορὰ gh καὶ ὄχι g καὶ τὸ δ dh καὶ ὄχι d, δηλαδὴ ὅπως ἡ σύγχρονη ἐλληνικὴ προφορὰ. Οἱ ἀραβικὲς μεταφράσεις φωτίζουν μερικὰ σημεῖα στὴν Ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ὅπως παραδείγματός χάριν στὴν ἀραβικὴν μετάφραση τῆς Πουητικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὸ τοῦ Μάττα Μπὶν Ἰούνις.

Ἐν ὀλίγοις, ἡ κριτικὴ τῶν ἐλληνικῶν κειμένων ἀπαιτεῖ, μεταξὺ ἄλλων, νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν τὶς ἀραβικὲς ἐκδοχὲς¹¹.

Γ. Τὰ κλασικὰ στὴ νέα καὶ σύγχρονη ἐποχὴ

Ἡ αἰγυπτιακὴ ἀναγέννηση ἄρχισε περίπου τὸ 1798, δηλαδὴ μὲ τὴ γαλλικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντος Βοναπάρτη. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μωχά-

10. Walzer, ὁ.π., σσ. 29, 59. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σσ. 125 κ.έ.

11. Ahmed Etman, «Greek into Latin through Arabic», *JOAS* 4 (Spring 2000), σσ. 4-10.

μεντ Άλύ, ό όποίος ήταν Άλβανός αλλά γεννήθηκε στην Καβάλα, πολλές άποστολές Αίγυπτίων φοιτητών έφθασαν στη Γαλλία, Ίταλία και άλλου με τον βασικό σκοπό να σπουδάσουν τις εύρωπαϊκές έπιστήμες. Ό Ριφάα Ραφή Έλ Ταχτάουι (1801-1873), ένας σείχης από το Έλ Άζχάρ, συνόδευσε την άποστολή στο Παρίσι για να προσέξει τα παιδιά και να μη χαθούν εκεί. Μάλλον ό Έλ Ταχτάουι έμαθε για τον εύρωπαϊκό πολιτισμό περισσότερο από την ίδια την άποστολή, αφού γυρίζοντας στην πατρίδα έγινε ό ήγέτης της αίγυπτιακής αναγεννήσεως, ή όποία στηρίζεται σε τρία βασικά στοιχεία:

- Τήν αναβίωση της έθνικης παραδόσεως
- Τή μετάφραση των νέων έπιστημών
- Τόν έκσυγχρονισμό της χώρας.

Ό Έλ Ταχτάουι ίδρυσε τη Σχολή Γλωσσών (مدرسة الألسن) που λειτουργεί μέχρι σήμερα, από την όποία άπεφοίτησαν πολλές γενεές γλωσσολόγων και μεταφραστών. Ό ίδιος ό Έλ Ταχτάουι μετέφρασε από τα γαλλικά το έργο του Francois de Salignac de la Mothe Fénelon (1651-1715) «Les aventures de Télémaque» (1699) (Οί περιπέτειες του Τηλεμάχου (تليماك وقائع الأفلاك في مغامرات)).

Αυτό είναι το πρώτο έργο με περιεχόμενο από την έλληνική μυθολογία που μεταφράστηκε στα άραβικά. Άξιοσημείωτο είναι ότι ή μεσολάβηση μίας νέας εύρωπαϊκής γλώσσας, κυρίως της γαλλικης και της άγγλικης, ήταν άπαραίτητη, διότι τότε δέν υπήρχε ούτε ένας έλληνοιστής στην Αίγυπτο αλλά ούτε και στον άραβικό κόσμο.

Έδώ πρέπει να τονίσουμε ότι οί πανεπιστημιακές κλασικές σπουδές έπαιξαν τον μεγαλύτερο ρόλο στη σταθεροποίηση του αίγυπτιακού φιλελληνισμού, από τις άρχές του είκοστου αιώνας μέχρι σήμερα. Η ίδρυση του τμήματος κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Καΐρου (1925) άποτελεί νέο στάδιο του φιλελληνισμού όχι μόνον στην Αίγυπτο αλλά σε όλοκληρο τον άραβικό κόσμο. Ό ίδρυτής, ό Τάχα Χουσεΐν (1889-1973), έδωσε πολλές πανεπιστημιακές μάχες και με τους Εύρωπαίους καθηγητές του Πανεπιστημίου του Καΐρου και τελικά έπέτυχε και ήταν ό πρώτος Αίγύπτιος που έδίδαξε μαθήματα του έλληνικού πολιτισμού στα άραβικά. Ό Τάχα έδημοσίευσε το 1938 ένα σπουδαίο βιβλίο με τον τίτλο «Τό μέλλον της μορφώσεως στην Αίγυπτο» (مستقبل الثقافة في مصر), όπου ύποστηρίζει ότι ή αίγυπτιακή νοοτροπία είναι ούσιαστικώς μεσογειακή, αφού οί ίστορικές σχέσεις Αίγύπτου-Έλλάδος είναι στενότερες από τις σχέσεις με όλα τα άλλα κράτη γύρω μας. Όπωςδήποτε, μία τέτοια τολμηρή γνώμη άντιμετώπισε πολλές άντιρρήσεις και δημούργησε πολλά προβλήματα στον Τάχα, που πίστευε ότι ή αίγυπτιακή αναγέννηση άπαιτεί μεταξυ άλλων την αναβίωση της κλασικής παραδόσεως αφού ή Αίγυπτος συνέβαλε σ' αυτήν την παράδοση. Ό Τάχα Χουσεΐν και τα κατορθώματά του στην αίγυπτιακή αναγέν-

νηση μᾶς ἐνθυμίζουν τὸν Desiderius Erasmus καὶ τὸν ρόλο του στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀναγέννηση. Ἦταν καὶ ὁ πρῶτος ποὺ μετέφρασε τὶς τραγωδίες τοῦ Σοφοκλέους (1939) σὲ ἓνα σαγηνευτικὸ ὕφος¹².

Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μαθητὲς τοῦ Τάχα Χουσεῖν θὰ ἀναφέρουμε μερικὰ ὀνόματα: Lewis Awad (1916-1990), Shokri Aiad (1921-1999), Tharwat Okasha (1921-). Αὐτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπλούτισαν τὴν αραβικὴ πολιτιστικὴ ζωὴ μὲ πολλὰ ἑλληνικὰ ἔργα, εἴτε μελέτες εἴτε μεταφράσεις.

Ὁ Τάχα Χουσεῖν συνέβαλε στὴν ἰδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀλεξανδρείας (1942). Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ αἰγυπτιακὰ Πανεπιστήμια καὶ στὸ Ἐλ Ἀζχάρ ὑπάρχουν τμήματα κλασικῶν σπουδῶν. Οἱ καθηγητὲς δλοκλήρωσαν τὶς διατριβὲς τους σὲ διάφορα Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, πολλοὶ δὲ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία. Τὰ κλασικὰ ἔργα τώρα μεταφράζονται ἀπευθείας ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ καὶ ἐμφανίζονται στὰ αραβικὰ πολλὲς ἐξειδικευμένες μελέτες, διατριβὲς καὶ ἄρθρα¹³.

Οἱ καθηγητὲς αὐτοὶ καὶ οἱ βοηθοὶ τους ἰδρυσαν (1985) τὴν Αἰγυπτιακὴ Ἑταιρεία Ἑλληνορωμαϊκῶν Σπουδῶν (ESGRS) ποὺ ἔχει τὸ δικό της περιοδικὸ AESGRS καὶ Web Site. Εἶναι μέλος τῆς FIEC καὶ ὀργανώνει μία σειρά παγκοσμίων συνεδριῶν μὲ τὰ ἰταλικά Πανεπιστήμια κάθε τρία χρόνια.

Ἡ ἑναρξη λειτουργίας τῆς (Νέας) Ἀλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης (Ὀκτώβριος 2002) εἶναι τὸ μεγαλύτερο αἰσθητὸ δείγμα ἐπιτυχίας τῶν κλασικῶν σπουδῶν καὶ κατεξοχὴν τοῦ φιλελληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου. Ἐνθυμοῦμαι πολὺ καλὰ ὅτι ἡ πρώτη διάλεξή μου στὸν χώρο αὐτὸν (1991) ἦταν γιὰ τὴν Ἀλεξανδρινὴ Βιβλιοθήκη. Τότε μὲ κάλεσε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς μου Νικόλαος Λιβαδάρας. Ἀργότερα ἔγραψα ἓνα θεατρικὸ ἔργο γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὸν τίτλο «Τὰ Γαμήλια τῆς Νύμφης τῶν Βιβλιοθηκῶν» ποὺ ἔχει μεταφρασθεῖ στὴν ἰταλική, καὶ ἀναμένεται νὰ ἐμφανισθεῖ σύντομα ἢ ἑλληνικὴ μετάφραση.

Ἡ ἐπίδραση τῶν κλασικῶν σπουδῶν στὴν αραβικὴ λογοτεχνία εἶναι ἀπέραντη. Ἐδῶ θὰ δώσουμε μερικὰ δείγματα μόνο. (Γιὰ λεπτομερέστερες πληροφορίες παραπέμπουμε στὴ βιβλιογραφία ὅσους ἐνδιαφέρονται).

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ Ἀραβες τῆς παλαιᾶς Βαγδάτης δὲν μετέφρα-

---

12. Ahmed Etman, «Translation at the Intersection of Traditions: The Arab Reception of Classics», σσ. 141-152 στὸ *A Companion to the Classical Receptions*, ἐπιμ. ἐκδ. Hardwick (L.) - Stray (Chr.), Blackwell 2007. Ahmed Etman, «Taha Hussein and the Future of Classical Culture in Egypt and the Arab World» *Memorial volume for Taha Hussein*, (Cairo University 1998), σσ. 687-770. Ahmed Etman, «Gli Studi classici e il loro influsso sulla Letteratura Creativa in Egitto e nel Mondo Arabo», *ACME* 54 (2001), σσ. 3-10.

13. El Kafoury (S. A.), *Egyptian Literature in Classics: a bibliometric study*, διδακτορικὴ διατριβὴ (στὰ αραβικά), Cairo University (2004), βλ. περίληψη στὰ ἀγγλικά *AESGRS*, vol. V. (2004-5), pp. 211-4.

σαν τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα οὔτε τὰ δράματα, ἂν καὶ γνώριζαν πολὺ καλὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς τραγικοὺς ποιητῆς, ἀφοῦ μετέφρασαν τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους «Περὶ Ποιητικῆς». Τὸ γεγονός αὐτὸ δικαιολογεῖται μὲ πολλοὺς τρόπους. Λέγεται ὅτι ἡ παλαιὰ ἀραβικὴ παράδοση εἶναι τόσο σταθερή, ὥστε αἰσθάνθηκαν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη γιὰ ξένα ποιήματα. Ἐξάλλου, πίστευαν ὅτι τὰ ποιήματα δὲν μεταφράζονται ἀφοῦ ἡ μετάφραση καταστρέφει τὴν ποιητικὴ δομὴ, ὅπως λέγει ὁ Ἐλ Γκαχίτ¹⁴.

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ παρόντος ἐρευνητῆ, ὁ κύριος λόγος πού δὲν μετέφραζαν οἱ Ἀραβες τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη τοῦ μύθου καὶ τοῦ ρόλου του στὰ ποιήματα. Μυθοποίηση καὶ ποίηση εἶναι σφικτὰ δεμένες στὴν ἑλληνικὴ νοοτροπία. Ἐν ἄλλοις λόγοις, ὁ μῦθος εἶναι τὸ ὑπόβαθρο τῆς ποιήσεως, ὅπως εἶπε ἡ Κόριννα στὸν Πίνδαρο, κατὰ μίαν ἐκδοχή¹⁵. Τέτοια ἀντίληψη δὲν εὐρίσκεται στὴν ἀραβικὴ ποιητικὴ παράδοση καὶ ἀκόμη στὴν προϊσλαμικὴ ἐποχὴ. Δὲν ταιριάζει στὴν ἀραβικὴ νοοτροπία. Οἱ Ἀραβες μετέφρασαν μερικοὺς μονόστιχους πού ἐνόμισαν ὅτι εἶναι τοῦ Ὀμήρου, ἐνῶ κατὰ τοὺς συγχρόνους φιλολόγους εἶναι τοῦ Μενάνδρου¹⁶.

Κατὰ τοὺς νέους χρόνους, ἡ ἀραβικὴ αὐτὴ στάση πρὸς τὸν ἑλληνικὸ μῦθο ἔχει ἐντελῶς μεταβληθεῖ. Ὁ Ἐλ Ταχτάουι, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἤδη, ἔχει μεταφράσει ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία. Κατὰ τὸ ἔτος 1904, ὁ Ἐλ Μπουστάνι, ἓνας Λιβανέζος πού ζοῦσε στὸ Κάιρο, κατόρθωσε νὰ μεταφράσει τὴν Ἰλιάδα ὁλόκληρη γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀραβικοὺς στίχους. Ὁ Ἐλ Μπουστάνι προσπάθησε νὰ μάθει ἑλληνικὰ, ἀλλὰ ἡ μετάφρασή του εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κείμενο. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀραβικῆς Ἰλιάδος ἦταν ἀπίθανη καὶ ἀπέραντη σὲ ὁλόκληρο τὸν ἀραβικὸ κόσμο. Ὁ περιφημὸς ἰσλαμιστὴς συγγραφέας καὶ φιλόσοφος Γκαμάλ Ἐλ Ντιν Ἐλ Ἀφγάνι (ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν) ἀπευθυνόμε-

14. Ahmed Etman, «Homer in the Arab World», Διάλεξη στὸ Durham University (Σεπτέμβριος 2007) ὑπὸ ἐκδοσὴ. Cf. Pormann (P.) «The Arabic Homer: An untold Story», *Classical and Modern Literature* 27, 7 (2007), σσ. 27-44.

15. Πλούταρχος, *Περὶ τῆς Ἀθηναίων δόξης*, 347 κ.έ.

16. Βλ. ὑποσ. 14. Ἐπίσης, βλ. Gutas (D.), *Greek Wisdom Literature in Arabic Translation: A study of the Greco-Arabic Gnomologia*. American Oriental Society. New Haven, Connecticut, 1975. Stromaier (G.), «Homer in Baghdad», *Byzantinoslavica Revue Internationale des Études Byzantines* XLI (1980), σσ. 191-200. Ullmann (I.), «Die arabische überlieferung der sogenannten Menandersentenzen», *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* (34, 1), Wiesaden (F. Steiner) 1961 Kraemer (J.), «Arabische Homerverse» *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* CVI (1995-1956), σσ. 259-316 & τοῦ αὐτοῦ, CVII (1957), «Zu den Arabischen Homerversen», pp. 511-518.

17. Ahmed Etman (et alii), *The Iliad of Homer*. The Supreme Council of Culture (Cairo 2004). Βλ. καὶ ὑποσ. 14.

νος στὸν μεταφραστή εἶπε: «Χαίρομαι πολὺ πὺ ἐστὶν πραγματοποιήσες δ,τι ἔπρεπε νὰ εἶχαν κάμει οἱ ἀρχαῖοι Ἄραβες πρὶν χίλια χρόνια. Θὰ ἦταν χρησιμότερο καὶ καλύτερο, ἐὰν οἱ μεταφραστὲς πὺ συγκέντρωσε γύρω του ὁ Ἐλ Μαιμούν στῆ Βαγδάτη εἶχαν ἀρχίσει μὲ τὴν Ἰλιάδα, ἔστω κι ἂν αὐτὸ ἦταν εἰς βάρος τῆς μεταφράσεως ὁλοκλήρης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας».

Ἡ πρώτη ἀραβική μετάφραση τῆς Ἰλιάδος ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κείμενο πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν παρόντα ἐρευνητὴ τὸ 2004, μὲ τὴ βοήθεια τεσσάρων συναδέλφων καὶ μαθητῶν. Τυπώθηκε σὲ μία ὀγκώδη καὶ πολυτελῆ ἔκδοση, ἡ ὁποία ἐξαντλήθηκε ἐφέτος (2008). Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου ὁλοκλήρου ἦταν ἐξαιρετικὴ. Ὅλοι ζητοῦν τώρα τὴν Ὀδύσσεια σὲ παρόμοια μετάφραση¹⁸.

Ἡ χρησιμοποίησι τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου στῆ νέα και σύγχρονη ἀραβική ποίηση εἶναι εὐρύτατη καὶ ἐγινε αἰσθητὸ φαινόμενο. Ἡ τάση αὐτὴ δικαιολογεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν κυριαρχοῦσα ἐπίδραση τοῦ T. S. Eliot, πὺ τὸν θαύμασαν οἱ Ἄραβες ποιητὲς. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1930, μία ὀμάδα ποιητῶν πῆρε τὸ ὄνομα «Σχολὴ Ἀπόλλωνος». Ἡ ὀνομασία και μόνο φανερώνει τὸν σκοπὸ τους: ἤθελαν νὰ ποῦν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς μῦθος εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνανεώσουν τὴν ἀραβική ποίηση. Οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς Ἀπόλλωνος εἶναι ὁ Ἄμπου Σαντί, ὁ Ἄλι Μαχμούντ Τάχα, ὁ Ἰμπραήμ Νάγκυ και ὁ Ἄμπου Ἐλ Κάσῆμ Ἐλ Σάμπι (ἀπὸ τὴν Τυνησία).

Τὸ φαινόμενο τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου στὴν ἀραβική ποίηση συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ὀνόματα πὺ συνδέονται μὲ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνα τῶν τριῶν Ἰρακινῶν ποιητῶν, δηλαδή Ἐλ Σαϊάμπ, Ἐλ Μπαϊάτι και τῆς ποιήτριας Ναζίκ Ἐλ Χαλαίκα (πὺ ἀπέθανε πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια στὸ Κάιρο). Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀναφέρουμε μόνον τὸν Σαλάχ Ἄμπντ Ἐλ Σαμποῦρ και τὸν Μωχάμεντ Ἄφιφι Ματτάρ. Ὁ μεγάλος Σύριος ποιητὴς Ἄδωνις Ζεῖ στὸ Παρίσι και εἶναι πολὺ γνωστὸς στὴν Εὐρώπη και γιὰ τὸν ἑλληνικὸ μῦθο στὰ ποιήματά του. Θὰ δώσουμε ἕνα μόνο χαρακτηριστικὸ δείγμα ἀπὸ ἕναν ἄλλο ποιητὴ στὴ Συρία, τὸν Ναζάρ Καππάνι. Ὅταν ἀπέθανε ὁ μεγάλος φιλέλληνας Τάχα Χουσεῖν (1973), ὁ Ἀραβικὸς Σύνδεσμος ὀργάνωσε στὸ Κάιρο (1974) μία συγκέντρωση ποιητῶν εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος. Ὁ Ναζάρ Καππάνι ἀπήγγειλε ἕνα θαυμάσιο ποίημα και σὲ ἕναν στίχο ἀπευθυνόμενο στὸν Τάχα Χουσεῖν εἶπε: «ὦ Κλέφτη τοῦ Πυρός ...». Τὴν ἔκφραση αὐτὴ τὴν συναντᾶμε παντοῦ στὴ νέα ἀραβική ποίηση και δὲν ἔχει καμμία σημασία στὴν ἀραβική γλῶσσα. Μόνον ἐὰν συνδυάσουμε τὴν ἔκφραση

18. Ὁ Portmann στὸ ἀρθρο του (βλ. ὑποσ. 14) ἔχει ἀναφερθεῖ στὴ θεμελιῶ ἀποδοχὴ τῆς ἀραβικῆς Ἰλιάδος. Ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἔχει ἐξαντληθεῖ και ἐτοιμάζεται ἡ δευτέρη ἔκδοση. Βλ. ἐπίσης Ahmed Etman (ed.), *The Iliad through Ages*. Supreme Council of Culture 2006.

«Κλέφτης του Πυρός» (مستقبل الثقافة في مصر) με τον μῦθο του Προμηθέως, τότε ἡ ἀραβικὴ ἔκφραση ἔχει τὴν ὠραιότητα ἔννοια στὸ πλαίσιο τοῦ ποιήματος τοῦ Ναζάρ Καμπάνι. Ὁ Τάχα Χουσεΐν, θέλει νὰ πει λοιπὸν ὁ ποιητὴς, ἀρπαξε τὴ φωτιά τῆς προόδου ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Ἀλλὰ ὅταν γύρισε ὁ τυφλὸς Αἰγύπτιος Προμηθεύς, ὁ ἀπόφοιτος τοῦ Ἄλ Ἀζχάρ Τάχα Χουσεΐν, τιμωρήθηκε βαριά. Ἡ παρομοίωση εἶναι ἐξαιρετικὴ χάρη στὸν ἑλληνικὸ μῦθο¹⁹.

Ὡς πρὸς τὸ ἀραβικὸ θέατρο, θὰ ἀρχίσουμε μετὰ τὸν Ταουφίκ Ἐλ Χακίμ, πού πῆγε στὴ Γαλλία γιὰ νὰ γράψει διατριβὴ στὴ Νομικὴ, ἀλλὰ ξέχασε τὶς νομικὲς σπουδὲς καὶ ἀφιέρωσε ὅλο τὸν χρόνο του στὸ Θέατρο ἐν γένει καὶ ἰδιαιτέρως τὸ ἑλληνικὸ θέατρο. Ἐπέστρεψε στὴν Αἴγυπτο χωρὶς τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Νομικῆς καὶ ἔγινε ἔπειτα ὁ μεγαλύτερος θεατρικὸς συγγραφέας τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου. Μεταξὺ ἄλλων ἔγραψε τρία ἔργα μετὰ ἑλληνικοὺς τίτλους, «Πυγμαλίων», «Οἰδίπους» καὶ «Πράξα» (=Πραξαγόρα, πρωταγωνίστρια τῶν «Ἐκκλησιαζουσῶν» τοῦ Ἀριστοφάνους)²⁰.

Ὁ Ἐλ Χακίμ πέρασε τέσσερα χρόνια διαβάζοντας τὸν μῦθο τοῦ Οἰδίποδος. Ὁ κύριος σκοπὸς του, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του «Οἰδίπους», ἦταν νὰ συμφιλώσῃ τὴν Ἀραβο-ισλαμικὴ παράδοση μετὰ τὴν ἑλληνικὴ τραγωδία. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου του ἦταν ἀπέραντη καὶ σήμερα ἔχουμε τουλάχιστον ἕξι ἀραβικὰ ἔργα γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Οἰδίποδος. Ὁ Marvin Carlson ἔγραψε γιὰ τέσσερα ἔργα μόνο²¹.

Πολλὰ ἑλληνικὰ ἔργα ἀνέβηκαν στὸ αἰγυπτιακὸ θέατρο, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ «Χορηγὸς» τοῦ Αἰσχύλου, μία ἑλληνο-αἰγυπτιακὴ παράσταση πού σκηνοθέτησε ὁ Μουζενίδης, ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου (1962-1963). Ὁ παρὼν ἐρευνητὴς μετέφρασε τὶς «Τραχίνιες» τοῦ Σοφοκλέους, τὸν «Ἡρακλῆ Μαινόμενο» τοῦ Εὐριπίδου, τὶς «Νεφέλες» τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τὸν «Hercules Oetaeus» τοῦ Σενέκα. Ὅλα ἔχουν παρουσιασθεῖ σὲ ραδιοφωνικὴ παράσταση μετὰ τοὺς ἀρίστους ἠθοποιούς τῆς Αἰγύπτου.

19. Ahmed Etman, «Fire stealer and poems inspirer», *El Dawha* (Μάρτιος 1983), σσ. 37-46. Ahmed Etman, «Abd ElWahab El Bayati and his poetic fiery muses», *Al Kuwait* 16 (1982), σσ. 21-25. Ahmed Etman, «Reflections in Greek Mythology in El Sayab's Poems», *Fusul* 3/4 (1983), σσ. 37-46.

20. Ahmed Etman, «The Classical Sources of Arabic Theatre», *XIIe Congrès International d'Archéologie Classique*. Ἀθήνα 4-19 Σεπτεμβρίου 1983, Πρακτικά, Τόμος I (1985), σσ. 126-129. Ahmed Etman, *Les Sources Classiques du Théâtre de Tawfiq El Hakim*, βλ. συγκριτικὴ μελέτη, Κάιρο 1993².

21. Ahmed Etman, «The Greek concept of Tragedy in the Arab Culture: how to deal with an Islamic Oedipus?», σσ. 281-299 στὸ Decreas (F.) - Kolk (M.) eds: *Rereading Classics in East and West: Post-colonial perspectives on the tragic*. Documenta Jaargang XXII No 4 (2004). Carlson (M.) ed. *The Arab Oedipus. Four plays*, New York 2004.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΩΦ

Άντεπιστέλλοντος μέλους του Φ. Σ. Παρνασσός

ΤΟ ΚΡΑΤΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΟΥΠΟΛΗΣ ΩΣ ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ*

Εύχαριστώ θερμά τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» που με ψήφισε όμόφωνα Άντεπιστέλλον Μέλος του Συλλόγου. Είναι μεγάλη τιμή και ευθύνη, καθώς και ανώτατη αναγνώριση του έργου μου. Επιτρέψτε μου να συνεχίσω στα ρωσικά, που μάθαμε να μιλάμε χωρίς να ξεχνάμε ότι είμαστε Έλληνες. Αποτελεί εξαιρετική τιμή για μένα να γίνω μέλος του Συλλόγου που ένώνει τόσους σημαντικούς επιστήμονες, φιλοσόφους, ιστορικούς, φιλόλογους, συγγραφείς, κρατικούς λειτουργούς, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη της επιστήμης, του πολιτισμού και της ιστορικής πορείας της Ελλάδας και στην ένδυνάμωση του Έλληνισμού στον κόσμο. Με την ευκαιρία θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη στον Άντιπρύτανη του Έθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κύριο Καράκωστα και στον Έφορο Βιβλιοθήκης Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» κύριο Γεράσιμο Ζώρα που με πρότειναν γι' αυτή τη μεγάλη τιμή.

Η σημερινή μέρα για μένα, ως Έλληνα που ζει μακριά από την ιστορική πατρίδα του, είναι πολύ συγκινητική. Σκέφτομαι πολλά. Πρώτα απ' όλα ότι η αποστολή του Έλληνικού Έθνους από τα αρχαία χρόνια δεν έχει αλλάξει. Η εποχή του Σοφοκλή, του Περικλή, του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Δημοσθένη είναι παρελθόν πιά, αλλά η γλώσσα τους και σήμερα είναι κατανοητή και οικεία. Οι Έλληνες είναι προορισμένοι να λειτουργούν ως φορείς των γνώσεων, του πνεύματος και του πολιτισμού, των ιδεών φιλικής συνύπαρξης μεταξύ των λαών και του σεβασμού των ανθρωπινων δικαιωμάτων. Αυτός είναι ο κύριος και διαχρονικός σκοπός του Έθνους μας.

---

* Ομιλία που εκφωνήθηκε την 28.11.2007 στην αίθουσα Κ. Παλαμά του κεντρικού κτηρίου του Συλλόγου, κατά την αναγόρευση του συγγραφέως ως Άντεπιστέλλοντος Μέλους του Συλλόγου.

Νιώθω υπερήφανος που και ο δικός μου σκοπός είναι να υπηρετώ την Παιδεία, ή όποια αδιάλειπτα λειτουργούσε ως θεμέλιο για την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων και της συνεργασίας μεταξύ του ουκρανικού και του ελληνικού λαού. Χαίρομαι που έχω τη δυνατότητα να συμβάλω στην αναγέννηση του Έλληνισμού στην Ουκρανία, όπου διαμένει μία από τις αρχαιότερες, δυνατές και ένωμένες ελληνικές διασπορές στον κόσμο.

Σήμερα στην όμιλία μου θα έστιαστώ στα πιο σημαντικά ιστορικά στάδια της μακράς, δύσκολης, ήρωικής και τραγικής ιστορίας των Ελλήνων στην Ουκρανία. Ο αποικισμός των περιοχών του Εύξεινου Πόντου από τους Έλληνες χρονολογείται τον 8ο-5ο αι. π.Χ. Όσο τολμηροί και έμπειροι ναύτες, που ήξεραν να αξιοποιούν ποικιλοτρόπως τη θάλασσα, οι Έλληνες είχαν εγκατασταθεί στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ακολουθώντας την πορεία τους στο χάρτη από το Βόσπορο και γύρω από τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας βλέπουμε τις πρώτες αρχαίες ελληνικές αποικίες, τις πόλεις-κράτη. Δεν χρειάζεται να υπογραμμίσουμε τη σημασία και την ακτινοβολία των πόλεων όπως η Όλβια, ο Τηράς, το Παντικάπαιο, ή Χερσόνησος, ή Φαναγορία. Αργότερα, στον Βόρειο Εύξεινο Πόντο ιδρύθηκε το κράτος του Βοσπόρου, το οποίο εξαπλώθηκε από την Όδησο έως το Πότι, ενώ στις νότιες ακτές άνθησε ή αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, ή όποια έζησε περισσότερο από τη Βυζαντινή. Οί Έλληνες κατέκτησαν τεράστια έδαφη με έναν τρόπο πιο αποτελεσματικό από τα όπλα και τη βία – με τον ανεπτυγμένο πολιτισμό τους, τον όποιο διέδιδαν απλόχερα στις ντόπιες φυλές, επιταχύνοντας το σχηματισμό μας πιο σύνθετης κοινωνικής και πολιτιστικής δομής και την ανάπτυξη της κρατικής όργάνωσης με ελληνικό πρότυπο.

Χάρη στον ελληνικό πληθυσμό, άλλοι πληθυσμοί στα ουκρανικά έδαφη γνώρισαν τη θετική επίδραση της Αρχαίας Ελλάδας και αργότερα του Βυζαντίου και της Όρθοδοξίας. Το 988 το μεγάλο και ισχυρό κράτος των Βορειών Σλάβων (9ος-11ος αι. μ.Χ.) Κιέβσκαγια Ρους εκχριστιανίζεται. Η έξάπλωση της Όρθοδοξίας, ή όποια γίνεται ή επίσημη πίστη του κράτους, συνοδεύεται από την ίδρυση της Μητρόπολης, τον κύριο ρόλο στην όποια διαδραματίζουν οι Έλληνες ιερείς. Από τους 23 μητροπολίτες που βρέθηκαν επικεφαλής της Μητρόπολης του Κιέβου εκείνη την περίοδο, οι 19 ήταν Έλληνες. Οί Έλληνες υπήρξαν οι επικεφαλής των Έπαρχιών, οι συγγραφείς των πατριστικών κειμένων, οι ιδρυτές των ναών και μοναστηριών, οι δάσκαλοι, οι διαφωτιστές και οι αγωνιστές. Η ελληνική γραφή έγινε ή βάση για τη δημιουργία του πρώτου ρωσικού αλφαβήτου, της κυριλλικής γραφής, ή όποια επί μακρόν υπήρξε επίσημη γραφή στο κράτος του Κιέβου.

Ό 15ος αιώνας επιφυλάσσει παρόμοια ιστορική μοίρα στους λαούς μας:

καὶ οἱ δύο χάνουν τὴν ἐθνικὴ τους ἀνεξαρτησία καὶ συνεχίζουν τὴν ἀνάπτυξή τους ὡς ὑποταγμένα ἔθνη ἄλλων κρατῶν – οἱ Οὐκρανοὶ κατακτημένοι ἀπὸ τὴν καθολικὴ Πολωνία, οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ οὐκρανικοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς Πολωνοὺς τὸ 1648-1657, σὲ πολλὰς πόλεις τῆς Οὐκρανίας ἐμφανίζονται οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες οἱ ὁποῖες συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνάγκη τοῦ νεοπαγοῦς κοζακικοῦ κράτους γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς καὶ ἐμπορικῆς ὑποδομῆς του. Τὸ 1657 ὁ γκέτμαν (ἐπικεφαλῆς τῶν Κοζάκων) Μπογντάν Χμελνίτοκι μὲ διάταγμά του προσκάλεσε τοὺς μετοίκους ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πόλιν Νίζνα. Στους Ἕλληνες εἶχαν δοθεῖ πολλὰ προνόμια καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ συνέβαλε στὴ γοργὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ συνακόλουθη ἀκμὴ τῆς πόλης, ἡ ὁποία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔγινε μίᾱ ἀπὸ τίς πρὸ εὐπορες πόλεις τῆς Οὐκρανίας.

Ἐνα λαμπρὸ παράδειγμα τῆς ἑλληνικῆς νοοτροπίας, ἡ ὁποία βασιίζεται στὴν ἐθνικὴ ἀλληλεγγύη καὶ συμπαράσταση, ἀποτελεῖ ἡ ζωὴ τῶν ἐμπόρων τοῦ Νίζνα, τῶν Ζωσιμάδων, τῶν ἀδελφῶν Ἀναστασίου, Νικολάου καὶ Ζώη. Ἡ οἰκοδόμησις τῶν ἐκκλησιῶν, ἡ βοήθεια στοὺς φτωχοὺς, ἡ ἴδρυσις καὶ ὑποστήριξις τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, ἡ χορήγησις ὑποτροφιῶν, ἡ συντήρησις τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν ὀρφανοτροφείων, ἡ ἔξαγορὰ τῶν σπιτιῶν γιὰ λογαριασμό τῶν χρεωκοπημένων Ἑλλήνων ὄχι μόνον στὴ Νίζνα, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα, σηματοδοτοῦν τὴν πορεία πρὸς τὸν ἀρμονικὸ δεσμὸ μεταξὺ τῆς διασπορᾶς καὶ τῆς ἱστορικῆς πατρίδας, καθὼς καὶ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ.

Ἀρκετὰ μεγάλη ἑλληνικὴ κοινότητα ὑπῆρξε καὶ στὸ Κίεβο. Τὸ 1739-1741 μὲ τίς δωρεὰς τῶν Ἑλλήνων ἀνεγέρθηκε ἡ Ἐκκλησίᾱ Ἁγ. Αἰκατερίνης στὸ Ποντόλ τοῦ Κιέβου. Ὁ πρίγκιπας τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βαλαχίας Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἔζησε στὸ Κίεβο. Τὸ 1807 ὁ Ὑψηλάντης ἀγόρασε ἕνα κτῆμα κοντὰ στὴ Λαύρα τοῦ Κιέβου, τὸ ὁποῖο εἶχε κτίσει τὸ 1050 ὁ Ἀντώνιος, Ἕλληνας καλόγερος ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος. Στὸ σπίτι αὐτὸ μεγάλωσαν καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ὑψηλάντη, ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Δημήτριος, μελλοντικοὶ ἐμπνευστὲς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης. Οἱ Ἕλληνες ἀπέτελεσαν σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὀδησοῦ (10-15%) ἀπὸ τὴν ἴδρυσις τῆς πόλης τὸ 1794. Ἦταν κυρίως μεγαλέμποροι, ἐπιχειρηματίες, ἐκπρόσωποι εὐκατάστατων ἐμπορικῶν συλλόγων – Ράλλης, Μαρασλῆς, Ροντοκανάκης, Σεβαστόπουλος. Οἱ ἐμπορικὲς ἐταιρίαι αὐτῶν τῶν συλλόγων κατεῖχαν τὴν κεντρικὴ θέσι στὴν παραδοσιακὴ γιὰ τὸν Βόρειο Πόντο ἔξαγωγή σιταριοῦ. Στὸ πλαίσιο τῆς κοινότητάς τους οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀδησοῦ λάμβαναν ἐνεργὸ μέρος στὴν θρησκευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ἐνῶ σημαντικὸ ἦταν καὶ τὸ εὐεργετικὸ τους

έργο. Τò 1808 στην πόλη χτίστηκε ή ελληνική εκκλησία τής Ἁγίας Τριάδας. Χάρη στις εδεργετικές δραστηριότητες τών Ἑλλήνων ή Ὀδησός τò 19ο αἰώνα μετατρέπεται σέ ένα ἀπό τὰ σημαντικότερα κέντρα τής ελληνικής παιδείας τής διασποράς. Τò 1821 στην πόλη λειτουργοῦσαν μόνο 5 σχολεία, ἐνώ τò 1823 ἤδη στὰ 23 σχολεία σπούδαζαν 2778 μαθητές.

Μία ἐξέχουσα προσωπικότητα στην ἱστορία τής Ὀδησοῦ ὑπῆρξε και ὁ Γρηγόρης Μαρασλής, ὁ ὁποῖος ἀπό τò 1878 ἕως τò 1895 ἦταν δήμαρχος Ὀδησοῦ και συνέβαλε στην οικονομική και πολιτιστική ἀνάπτυξη τής πόλης. Εἶναι μεγάλη χαρά μου νὰ ὑπενθυμίω ὅτι ὁ Γ. Μαρασλής τò 1890 ἐξελέγη μέλος τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Ἡ συγκέντρωση τής ἐμπορικής και πολιτικής ἀριστοκρατίας καθὼς και τών ἐκπροσώπων ἄλλων ἀστικῶν τάξεων στην Ὀδησό ἀποτελέσε προϋπόθεση γιὰ τὴν ἴδρυση τής ελληνικής πολιτικής ὀργάνωσης με σκοπὸ τὸν ἐθνικὸ ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα. Στὸ γεγονός αὐτὸ συνέβαλε και ή συνοριακή θέση τής πόλης καθὼς και ή πολιτική ὑπεράσπιση τής Ρωσίας. Τò 1814 τρεῖς Ἑλληνες ἔμποροι, ὁ Νικόλαος Σκουφάς, ὁ Ἀθανάσιος Τσακάλωφ και ὁ Ἐμμανουήλ Σάνθος, ἴδρυσαν μία μυστική ὀργάνωση, τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ή ὁποία ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στην ἐπανάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Τò 1820 ἀρχηγὸς τής Φιλικῆς Ἐταιρείας ἔγινε ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης.

Ἡ ἐμφάνιση στην Ὀδησό τών ὀργανωτικῶν μορφῶν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα γιὰ ἄλλη μία φορὰ τονίζει τὸ ρόλο και τὴ σημασία πού εἶχε ή διασπορὰ στὸ ἔργο τής ἀναγέννησης τής ἐθνικῆς συνείδησης και τής διαμόρφωσης τοῦ πολιτικοῦ και πολιτιστικοῦ προσώπου τής νέας ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι πρῶτος Πρόεδρος τής ἀνεξάρτητης Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἀναγορεύτηκε ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν της Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας. Στὸ τέλος τοῦ 18ου-ἀρχῆς 19ου αἰώνα οἱ Ἑλληνες συνεχίζουν νὰ λειτουργοῦν ὡς διαφωτιστές στὰ οὐκρανικά ἐδάφη. Ἀνάμεσα στους διδασκάλους στὰ οὐκρανικά ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα εἶναι οἱ γνωστοὶ λόγιοι Ἑλληνες Γ. Γεννάδιος, Κ. Βαρδαλάχος, Γ. Λασσάνος, Η. Θεοτόκης και ἄλλοι. Μετὴν Οὐκρανία συνδέθηκε και τὸ ἔργο τοῦ ἐπιστήμονα και δασκάλου Ε. Βούλγαρη.

Ἀνάμεσα στους Ἑλληνες τής Οὐκρανίας ἰδιαίτερη θέση κατεῖχαν οἱ Ἑλληνες τής Ἀζοφικής, οἱ ὁποῖοι ξεχώριζαν ἀπὸ τις ἄλλες ελληνικές κοινότητες τής Οὐκρανίας τόσο στὸν πολιτιστικὸ ὅσο και στὸν κοινωνικὸ τομέα. Ἡ ελληνική κοινότητα τής Ἀζοφικῆς συμπεριλάμβανε κυρίως τὸν πληθυσμὸ τών χωριῶν και διαμορφώθηκε μετὴ μετοίκηση τών Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Κριμαία στὰ παράλια της Ἀζοφικῆς θάλασσας. Ἡ μετοίκηση αὐτὴ ἔλαβε χώρα τò 1778 ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τής ρωσικῆς κυβέρνησης. Ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὸν σοβιετικὸ ἐπιστημονικὸ κόσμο κυριαρχοῦσε ή θεωρία μιάς

έντελῶς ἐθελοντικῆς μετοίκησης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Κριμαία τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ ἐθνικὴ, πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ καταπίεση ἀπὸ τὸ μωαμεθανικὸ Χανάτο τῆς Κριμαίας. Τελευταία αὐτὴ ἡ ἄποψη ἀμφισβητεῖται ὄλο καὶ περιοσότερο. Ἀναμφίβολα, οἱ σκληρῆς καταπίεσεις τῶν μουσουλμάνων ὀδήγησαν τοὺς χριστιανοὺς Ἕλληνας στὴν ἰδέα μετοίκησης σὲ ἄλλα ἐδάφη τῆς Ρωσίας. Ὅμως αὐτὸς ὁ λόγος δὲν ἦταν ὁ καθοριστικὸς. Ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις ἐξυπηρετοῦσε δικὰ τῆς συμφέροντα μὲ τὴ μετοίκηση τῶν Ἑλλήνων, συγκεκριμένα τὸν ἐποικισμὸ τῶν προσαρτημένων περιοχῶν στὴν Ἀζοφικὴ καὶ τὴν ἐπιθυμία νὰ ὑπονομεύσει τὴν οἰκονομικὴ βάση τοῦ Χανάτου τῆς Κριμαίας, ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν τὸν πυρῆνα τῆς ἐμπορικῆς ἀνάπτυξης τῆς Κριμαίας καὶ τὸν πιὸ εὐπορο καὶ δραστήριο πληθυσμὸ. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ δυναμικοῦ πληθυσμακοῦ στοιχείου κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ρωσικῆς κυβέρνησις θὰ ἀποδυναμῶνε τὸ Χανάτο.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες δισταζαν νὰ ἀφήσουν τὸν τόπο τους, τὶς δουλειῆς τους. Γενικῶς, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων στὴν Κριμαία ἦταν ἀρκετὰ καλὴ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε καὶ τὸ ψυχολογικὸ βῆρος τῆς μετανάστευσις. Ποτὲ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ φεύγεις ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου βίωσες τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς σου, νὰ ἀφήνεις τὴν παρουσία σου, τὸ σπίτι ὅπου μεγάλωσαν τὰ παιδιά σου καὶ τοὺς τάφους τῶν προγόνων σου. Τὸ ρόλο τους ἔπαιξαν καὶ οἱ σημαντικῆς διαφορῆς κλίματος. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν συνηθίσει στὸ ζεστὸ καὶ ἥλιο κλίμα στὴν Κριμαία, καὶ ἦταν δύσκολο νὰ προσαρμοστοῦν στὸ πιὸ κρύο καὶ σκληρὸ κλίμα στὶς καινούργιες περιοχές.

Ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις χρησιμοποίησε ὡς δέλεαρ προκειμένου νὰ συμφωνήσουν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴ μετοίκηση τὰ πολλὰ προνόμια στὰ καινούργια ἐδάφη, τὰ ὁποία καταγράφηκαν στὸ Διάταγμα τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων πρωτεργάτης τῆς μετοίκησης ὑπῆρξε ὁ Μητροπολίτης Ἰγνάτιος, πατριώτης ποὺ πίστευε εἰλικρινὰ στὴν ὠφελιμότητα τῆς μετοίκησης τῶν Ἑλλήνων στὴ Ρωσία. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1778, ὑπὸ τὴν καθοδήγησις τοῦ διοικητῆ τοῦ κριμαϊκοῦ σώματος τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ Ἀλέξανδρου Σουβόροφ, ἡ πρώτη ὀμάδα μετοίκων ἐγκατέλειπε τὴν Κριμαία. Ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μετοίκων ἔφτασε τοὺς 31 χιλιάδες χριστιανοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 18.395 ἦταν Ἕλληνες καὶ οἱ ὑπόλοιποι Γεωργιανοί, Ἀρμένιοι καὶ ἄλλοι. Παρὰ τὴν κρατικὴ οἰκονομικὴ βοήθεια ποὺ χορηγήθηκε γιὰ τὴν ὀργάνωσις τῆς μετοίκησης, ὑπῆρχαν πολλὰ σοβαρὰ προβλήματα ὅπως ἐλλείψεις μέσων μεταφορᾶς, τροφίμων κλπ., λόγω τῶν ὁποίων πολλοὶ μέτοικοι πέθαναν στὸ δρόμο ἀπὸ ἀρρώστιες καὶ πείνα. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν ἱστορικῶν, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς μετοίκησης οἱ Ἕλληνες εἶχαν περίπου 4 χιλιάδες ἀνθρώπινες ἀπώλειες.

Οι Έλληνες που άντεξαν τη μετανάστευση το 1778 ίδρυσαν την πόλη Μαριούπολη και 21 χωριά στα παράλια της Άζοφικής θάλασσας και χάρη στην εργατικότητα τους κατάφεραν να χτίσουν μία καινούργια ζωή, καινούργια σπίτια, σχολεία, εκκλησίες, να αναπτύξουν τον αγροτικό και εμπορικό τομέα. Παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά καιρούς οι Έλληνες λόγω της εσφαλμένης πολιτικής της τσαρικής κυβέρνησης, αγάπησαν την καινούργια τους πατρίδα και συνεισέφεραν στην ανάπτυξή της. Ώς λαμπρό παράδειγμα της προσφοράς στον πολιτισμό της Ουκρανίας μπορούμε να αναφέρουμε το έργο του Έλληνα Νικολάου Άρκά, ενός από τους ιδρυτές του Συλλόγου «Διαφώτιση», ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αναγέννηση του πνευματικού βίου στην Ουκρανία. Μεγάλη είναι και η συμβολή στην πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων της Ουκρανίας που διέπρεψαν εκεί. Θα αναφέρουμε μόνο μερικά όνοματα: ο διακεκριμένος Έλληνας ζωγράφος Άρχιππος Κουίντζης, ο έπιστήμονας και Νομάρχης του Κιέβου (1839-1852) Ίβάν Φουνδουκλέι, ο πρώτος Πρόεδρος του Πανεπιστημίου του Χαρκόβου Βασίλης Καράζιν, ο έπιστήμονας και πολύ σημαντικός κοινωνικός παράγων, ιδρυτής του πρώτου γυμνασίου στην Μαριούπολη Θεόκτιστος Χαρταχάι, ο διακεκριμένος ιστορικός και μέλος της Ρωσικής Ακαδημίας Έπιστημών Δημήτριος Αϊνάλωφ και άλλοι.

Ίδιαίτερα δραματική ήταν η μοίρα των Ελλήνων της Ουκρανίας επί του κομμουνιστικού καθεστώτος. Αυτές τις μέρες η Ουκρανία πενθεί για τα θύματα του Λιμού του 1932-1933, κατά τον οποίο 7 έως και 10 εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν από την πείνα ως αποτέλεσμα της απάνθρωπης πολιτικής των μπολσεβίκων. Οι έρευνητές έχουν υπολογίσει ότι κάθε μέρα στη χώρα πέθαιναν περίπου 25 χιλιάδες άτομα, από τα όποια τα μισά ήταν παιδιά. Ήταν η μεγαλύτερη τραγωδία στην ιστορία του ουκρανικού λαού και μία από τις πιο τραγικές στιγμές της ιστορίας του 20ού αιώνα. Η σοβιετική κυβέρνηση δημιούργησε τεχνητές συνθήκες λιμού και σκότωσε εκατομμύρια Ουκρανούς, Ρώσους, Έλληνες και άλλες εθνικότητες. Ακολούθησε η τρομοκρατία της σταλινικής εποχής. Όπως είναι γνωστό, ο Στάλιν με τους ανθρώπους του ξεκίνησαν τη γενοκτονία κατά τη δεκαετία του '30. Κατά την περίοδο του 1937-1938 μόνο στην περιοχή του Ντονιέτσκ έξοριστηκαν και εκτελέστηκαν πάνω από 6 χιλιάδες Έλληνες.

Οι έξορίες κατά των εθνικών μειονοτήτων σκόπευαν στην έξαφάνιση του παραδοσιακού τρόπου ζωής, που όριζε την εθνική ταυτότητα. Κατά αυτή την περίοδο εκτελέστηκαν οι λαμπρότεροι εκπρόσωποι της ελληνικής διανόησης με αποτέλεσμα να υπάρξει μεγάλη πολιτιστική φθορά. Τα ελληνικά σχολεία, ή εφημερίδα και το θέατρο έκλεισαν, το λαογραφικό συγκρότημα, οι εθνικές ελληνικές περιφέρειες, οι τοπικές διοικητικά αυτόνομες πε-

ριφόμενες καταργήθηκαν. Καταστράφηκαν οἱ ἐκκλησίες καὶ ἐξορίστηκαν οἱ ἱερεῖς. Καὶ ὅμως, παρ' ὅλες τὶς καταπιέσεις καὶ τοὺς διωγμούς, οἱ Ἕλληνες κατάφεραν νὰ διατηρήσουν τὸν πολιτισμὸ τους, τὶς παραδόσεις, τὴν ἐθνικὴ τους συνείδηση.

Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ὑπῆρξε μία οἰκουμενικὴ καταστροφή. Οἱ Ἕλληνες υπεράσπιζαν τὴ δεύτερη πατρίδα τους κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς φασιστικῆς Γερμανίας μαζί με τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Ὁ ἥρωικός ἀγώνας τῆς πολυεθνικῆς Οὐκρανίας καὶ τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἐνωσης, στὸν ὁποῖο συμμετείχαν καὶ οἱ Ἕλληνες, ἀποτελεῖ τὴν ἱερὴ πηγὴ τῆς πνευματικῆς καὶ πατριωτικῆς δύναμης γιὰ τὶς ἐπόμενες γενιές. Στὰ μέτωπα τοῦ πολέμου οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐκρανίας πολεμοῦσαν τίμια καὶ ἥρωικά καὶ ὁ ἥρωισμὸς τους ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸ κράτος, πὺν τοὺς ἔδινε παράσημα καὶ μετάλλια. Μὲ τὸ ἀνώτατο πολεμικὸ ἀριστεῖο τοῦ κράτους, τὸ ἀξίωμα τοῦ ἥρωα τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, βραβεύτηκαν οἱ Ἕλληνες Μπαχταϊβαντζής, Κολπακτοῆς, Ντουμπίνιας, Ραφτόπουλος, Πεγόρωφ, Γιαϊλένκο, Ταχτάρωφ, Μουρζάς, Τάλαχ, Τσέλιος, Κοτάνωφ καὶ ἄλλοι. Δυστυχῶς, στὴν πραγματικότητα ἀντὶ γιὰ εὐγνωμοσύνη στὸν ἑλληνικὸ λαό, ἡ σοβιετικὴ κυβέρνηση ἐξέδωσε τὸ Διάταγμα γιὰ τὴν ἐξορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Κριμαία. Ἡ Εἰκοστὴ Ἐβδόμη Ἰουνίου 1944 ἔμεινε στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ τραγικὲς στιγμές. 15 χιλιάδες Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Κριμαία ἐξορίστηκαν στὶς ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῆς Σιβηρίας, τοῦ Καζαχστάν καὶ τῆς Ἀσίας. Οἱ περιοσιές τῶν Ἑλλήνων κατασχέθηκαν ἀπὸ τὸ κράτος.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὶς δεκαετίες τοῦ '50 καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ '60 τεμάτισε τὶς σκληρὲς καταπιέσεις τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων, ὅμως δὲν ἔφερε οὐσιαστικὲς ἀλλαγὲς γιὰ τὴ δημιουργία εὐνοϊκῶν συνθηκῶν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση. Μόνο μετὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ μετὰ ἀπὸ σειρά δημοκρατικῶν ἀλλαγῶν στὴν Οὐκρανία παρουσιάστηκαν πραγματικὲς προϋποθέσεις γιὰ ἐλεύθερη καὶ ἄμεση ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων.

Εἶμαι περήφανος πὺν ἔχω τὴν τιμὴ νὰ πρυτανεύω στὸ Κρατικὸ Πανεπιστήμιον Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν Μαριούπολης καὶ θεωρῶ πολὺ σημαντικὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ἰδρύθηκε καὶ λειτουργεῖ ἐπιτυχῶς στὴ Μαριούπολη, πόλη ἡ ὁποία σήμερὰ ἔχει πάνω ἀπὸ 500.000 κατοίκους καὶ ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες 229 χρόνια πρὶν. Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Πανεπιστημίου εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς διανόησης, ἡ σύσφιξη τῶν φιλικῶν σχέσεων καὶ τῆς συνεργασίας μεταξὺ τοῦ οὐκρανικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὸ Πανεπιστήμιον μετὰ τὸν καιρὸ ἔγινε γιὰ μένα καὶ τοὺς συνεργάτες μου ἔργο ζωῆς καὶ θέμα τιμῆς. Ὁμολογῶ ὅτι ἡ ἀπόφαση νὰ

πάω στη Μαριούπολη και να φύγω από το Ντονιέτσκ, μία από τις μεγαλύτερες και σημαντικές πόλεις της Ουκρανίας, στην οποία σπούδασα, ξεκίνησα τη σταδιοδρομία μου, έζησα τα νιάτα μου, έκανα φίλους και δημιούργησα καλές προοπτικές για καριέρα, δεν ήταν εύκολη. Γεννήθηκα στο έλληνικό χωριό Μάλι Πανισόλ, οι γονείς μου ήταν δάσκαλοι και με έμαθαν να σέβομαι τη δουλειά, να προσφέρω στην παιδεία και να εκτιμώ πάνω απ' όλα την ήρωική ιστορία και τον πολιτισμό του ελληνικού λαού.

Η μητέρα μου 50 χρόνια δούλεψε ως δασκάλα του δημοτικού, ο πατέρας πάνω από 40 χρόνια διηύθυνε το σχολείο του χωριού. Σήμερα, το σχολείο φέρνει το όνομά του. Οι γονείς μου έχουν μορφώσει πολλούς αξιόλογους ανθρώπους, οι οποίοι δοξάζουν το χωριό τους και την περιοχή του Ντονιέτσκ. Μεταξύ των τελειόφοιτων του σχολείου είναι πολλοί διαπρεπείς επιστήμονες, συγγραφείς, ποιητές, συνθέτες, αθλητές, 15 διδάκτορες, 18 διευθυντές σχολείων, ως επί το πλείστον στα ελληνικά χωριά, 20 πρωταθλητές, και πάρα πολλοί ταλαντούχοι και άπλωσ τίμοι άνθρωποι. Και εγώ τελείωσα αυτό το σχολείο με διακρίσεις και συνέχισα τις σπουδές μου στη Σχολή Ιστορίας του Κρατικού Πανεπιστημίου του Ντονιέτσκ, όπου αργότερα εργάστηκα ως καθηγητής. Τη διδακτορική μου διατριβή την έκπληθη στο Έθνικό Πανεπιστήμιο του Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο», το κύριο Πανεπιστήμιο στην Ουκρανία. Η ιδέα ίδρυσης του Πανεπιστημίου ανήκει στον καλύτερό μου φίλο, τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου του Ντονιέτσκ, «Ηρωα της Ουκρανίας, ακαδημαϊκό Βλαδίμηρο Σεβτσένκο. Την ιδέα αυτή στηρίξαν έξαρχης οι Δημοκρατικές αρχές και η Έλληνική κοινότητα Μαριούπολης. Μαζί με τον Βλαδίμηρο και άλλους φίλους μας το 1992 ήλθαμε στο χωριό μου να συμβουλευτούμε τον πατέρα μου όσον αφορά την ιδέα μας. Ο τελευταίος λόγος πάντα ήταν δικός του. Με το πού έμαθε ο πατέρας μου ότι το εκπαιδευτικό ίδρυμα που έπρεπε να αναλάβω άποσκοπούσε πρώτα από όλα στην πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων στην Ουκρανία, μου είπε: Γεννήθηκες στην οικογένεια των δασκάλων και το χρέος σου είναι να κάνεις ό,τι περνάει από το χέρι σου για να αγαπήσουν οι φοιτητές τη γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδος και να νιώθουν περήφανοι που είναι οι απόγονοι του ελληνικού λαού. Επίσης, με συμβούλεψε να δημιουργήσουμε τις κατάλληλες συνθήκες για την αρμονική διαπαιδαγώγηση των φοιτητών ανεξαρτήτως εθνικότητάς τους και να τους μάθουμε να είναι περήφανοι για τη χώρα στην οποία γεννήθηκαν, την Ουκρανία. Έτσι δέχτηκα να μετακομίσω στη Μαριούπολη και να ξεκινήσω το καινούργιο για μένα έργο. Όταν ξεκίνησα το Νοέμβριο το 1992, το εκπαιδευτικό μας ίδρυμα είχε μόνο 12 μέλη ΔΕΠ, από τα όποια μόνο 3 ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού, 102 φοιτητές και 5 ειδικοί. Κανένας δεν μάς ήξερε, ούτε στην Ουκρανία, ούτε

στό ἐξωτερικό. Ἡ Οὐκρανία περνούσε μία πολὺ δύσκολη περίοδο κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς κρίσης. Χρειάστηκε νὰ ἐργαζόμαστε χωρὶς ἄδειες καὶ ἄργιες 14-15 ὥρες τὴν ἡμέρα. Εὐτυχῶς οἱ κόποι μας δὲν πῆγαν χαμένοι. Σήμερα τὸ Κρατικὸ Πανεπιστήμιον Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν Μαριούπολης εἶναι σύγχρονο ΑΕΙ μὲ ὑψηλὰ ἀναπτυγμένη ὑποδομὴ, καὶ ἔχει ἐξελιχτεῖ σὲ σημαντικό ἐπιστημονικό, πολιτιστικό καὶ ἐκπαιδευτικό ἴδρυμα ἀναγνωρισμένο στὴν Οὐκρανία καὶ τὸ ἐξωτερικό. Τὸ πανεπιστήμιον ἔχει 6 σχολὲς καὶ 17 τμήματα, στὰ ὁποῖα φοιτοῦν πάνω ἀπὸ 3.600 φοιτητές. Τὸ προσωπικὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 390 ἄτομα, μεταξὺ τῶν ὁποίων 35 διδάκτορες καὶ 150 ὑποψήφιοι διδάκτορες, ὄχι μόνο τοῦ ΚΠΑΣΜ ἀλλὰ καὶ τῶν κύριων Πανεπιστημίων τῆς Οὐκρανίας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Πανεπιστημίου μας εἶναι ἡ προετοιμασία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐιδικῶν στὸ χῶρο τῶν ἐιδικοτήτων πού ἔχουν τὴ μεγαλύτερη ἐπικαιρότητα στὴ σύγχρονη κοινωνία – νομική, διεθνεῖς σχέσεις, δημοσιογραφία, διεθνῆς οἰκονομία, διαχείριση ἐπιχειρήσεων, ἱστορία, παιδαγωγική, ψυχολογία, φιλολογία καὶ ἄλλα. Πρὸς τὸ παρὸν τὸ ΚΠΑΣΜ εἶναι τὸ μοναδικὸ πανεπιστήμιον στὴν Εὐρώπη (ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου) στὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ Σχολὴ Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας διδάσκονται ἐπιτυχῶς σὲ πάνω ἀπὸ 700 φοιτητές κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πενταετοῦς φοίτησής τους. Εἴμαστε περήφανοι πὺν χάρι στὶς προσπάθειές μας, καθὼς καὶ χάρι στὸ ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου, στὴ Μαριούπολη, ὅπου πρὶν τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου μας κανένας δὲ μιλοῦσε τὴ Νέα Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, τὴ μιλοῦσε πὰ ὄχι μόνο Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ Οὐκρανοί, Ρῶσοι καὶ ἐκπρόσωποι ἄλλων ἐθνοτήτων.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νέων γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ τελευταῖα δύο ἀκαδημαϊκὰ ἔτη στὴ Σχολὴ Ἑλληνικῆς Φιλολογίας γράφτηκαν 160 φοιτητές. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο πὺς στὴ Σχολὴ φοιτοῦν παιδιὰ ὄχι μόνο τῆς περιοχῆς τοῦ Ντονιέτσκ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Οὐκρανίας, τῆς Ρωσίας καὶ τώρα τελευταῖα καὶ τῆς Ἑλλάδας. Τὸ Πανεπιστήμιόν μας, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ὀμοσπονδία Ἑλληνικῶν Συλλόγων τῆς Οὐκρανίας, ὑποστηρίζει καὶ τὸ σημαντικό ἔργο τῆς προβολῆς τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς μαθητές. Τὸ 2007 πάνω ἀπὸ 6 χιλιάδες μαθητές μαθαίνουν ἑλληνικά σὲ 100 σχολεῖα τῆς Οὐκρανίας. Τὰ ἑλληνικά διδάσκονται ἀπὸ 120 δασκάλους, πὺν οἱ περισσότεροι εἶναι ἀπόφοιτοι τοῦ ΚΠΑΣΜ. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν ἑλληνικῶν, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς

Ἑλλάδας, τὸ Πανεπιστήμιο, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ὀμοσπονδία Ἑλληνικῶν Συλλόγων τῆς Οὐκρανίας καὶ τὸ Γενικὸ Προξενεῖο τῆς Ἑλλάδας στὴ Μαριούπολη, διεξάγει κάθε χρόνο Πανουκρανικὲς Ὀλυμπιάδες ἑλληνικῆς γλώσσας, ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ γιὰ μαθητὲς καὶ φοιτητὲς. Θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ διδάσκονται σὲ 10 ΑΕΙ τῆς Οὐκρανίας, στὴν πλειοψηφία ἀπὸ τοὺς ἀποφοίτους τοῦ Πανεπιστημίου μας.

Ἕνας σημαντικὸς τομέας δραστηριότητος τοῦ ΚΠΑΣΜ εἶναι ἡ διεξαγωγή διεθνῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων σὲ συνεργασία μὲ φορεῖς ἀπὸ τὸ ἔξωτερικό στὰ ὁποῖα τίθενται καὶ πρακτικὰ ζητήματα. Στὴν ἔδρα τοῦ Πανεπιστημίου διεξήχθησαν 5 μεγάλα διεθνῆ ἐπιστημονικὰ συνέδρια στὰ ὁποῖα συμμετείχαν πολλοὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες, πολιτικοί, διπλωμάτες, κρατικοὶ παράγοντες τῆς Οὐκρανίας καὶ ἄλλων κρατῶν. Τὸ Μάιο τοῦ 2007 διεξήχθη Διεθνὲς Συνέδριο μὲ θέμα «Ἡ Ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Οὐκρανία ἀπὸ τὸν 17ο ἕως 21ο αἰῶνα», στὸ ὁποῖο συμμετείχαν πάνω ἀπὸ 200 ἐπιστήμονες, πολιτικοί, δημοσιογράφοι ἀπὸ τὰ 53 πανεπιστήμια καὶ ἀκαδημαϊκὰ ἰδρύματα τῆς Οὐκρανίας, τῆς Ἑλλάδας, τῆς Κύπρου, τῆς Ἰταλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Αὐστραλίας, τῆς Ρωσίας καὶ ἄλλων κρατῶν. Τὸν χαιρετισμὸ στοὺς συνέδρους ἀπήθυσαν ὁ Πρόεδρος τῆς Οὐκρανίας κ. Πούσενκο καὶ ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς Οὐκρανίας κ. Πανούκοβιτς, καθὼς καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὁ κ. Κάρολος Παπούλιας, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα τὴν τιμὴ νὰ συναντηθῶ πρὶν τὸ συνέδριο. Εἶναι μεγάλη μου χαρὰ νὰ τονίσω ὅτι ὁ κ. Παπούλιας ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀναμένουμε τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Οὐκρανία καὶ στὸ Πανεπιστήμιό μας γιὰ νὰ τὸν ἀνακηρύξουμε Ἐπίτιμο Διδάκτορα. Τὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ συμπεριλαμβάνουν τὰ ἄρθρα τῶν 183 ἐπιστημόνων. Οἱ συνέδριοι τόνισαν ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἔχει μεγάλη σημασία στὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῶν δημοκρατικῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀνθρωπιστικῆς πολιτικῆς. Ἡ διεθνὴς ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τοῦ ΚΠΑΣΜ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μόνο τὰ τελευταῖα 13 χρόνια τὸ πανεπιστήμιο ὑποδέχτηκε πάνω ἀπὸ 390 ξένες ἀποστολὲς πού τὰ μέλη τοὺς ἀριθμοῦν πάνω ἀπὸ 1450 ἄτομα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται πρόεδροι, πρωθυπουργοὶ καὶ ὑπουργοὶ ξένων κρατῶν, βουλευτὲς τῆς εὐρωβουλῆς, νομάρχες, δήμαρχοι, πρυτάνεις καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες ἀπὸ πανεπιστήμια μὲ διεθνὲς κύρος. Γιὰ τὴ μεγάλη συμβολὴ στὴ σύσφιξη τῆς φιλίας μεταξὺ τοῦ οὐκρανικοῦ, ἑλληνικοῦ καὶ κυπριακοῦ λαοῦ καὶ τὴν τακτικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἔργου τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ τίτλος τοῦ ἐπίτιμου διδάκτορα τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν ἔχει ἀπονεμηθεῖ στὸν πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας Κωνσταντῖνο Στεφανόπουλο (1997), στὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδας Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ

(2003), στὸν πρῦτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, καθηγητὴ Δημήτρη Γλάρο (1998), στὸν διευθυντὴ τοῦ Ἰδρύματος Ἀναστάσιο Γ. Λεβέντη, ἀρχαιολόγο μὲ διεθνὲς κύρος, στὸν καθηγητὴ Βάσο Καραγιώργη (2004), στὸν Ἀντιπρόεδρο τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας τῆς Οὐκρανίας ἀκαδημαϊκὸ Ἴβαν Κούρας, στὸν Πρῦτανη τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ντονιέτσκ ἀκαδημαϊκὸ Βλαδὶμηρο Σεβτσένκο, στὸν Πρόεδρο τῆς Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας τῆς Οὐκρανίας ἀκαδημαϊκὸ Βασίλη Κρέμεν καὶ σὲ ἄλλους διακεκομμένους ἐπιστήμονες καὶ πολιτικούς παράγοντες τῆς Οὐκρανίας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Τὸ προσωπικὸ τοῦ ΚΠΑΣΜ ἔχει διαμορφώσει ἕνα δίκτυο διεθνῶν ἐπαφῶν ποὺ στηρίζεται στὴν πολυμερῆ συνεργασία μὲ Ὑπουργεῖα Παιδείας, Ὑπουργεῖα Ἐξωτερικῶν, πρεσβεῖες, νομαρχίες, δημορχεῖα, πανεπιστήμια καὶ ἀνθρωπιστικὰ ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ἔχει ἀποδειχθεῖ ἐπιτυχῆς καὶ καρποφόρα. Ἡ Ἑλλάδα ἔγινε τὸ πρῶτο κράτος τοῦ ἐξωτερικοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε διεθνὴς συνεργασία. Τὰ τελευταῖα 2 χρόνια πάνω ἀπὸ 500 φοιτητὲς καὶ ἐκπαιδευτικοὶ ἔλαβαν μέρος σὲ ἐκπαιδευτικὰ, ἐπιστημονικὰ καὶ πολιτιστικὰ προγράμματα σὲ 18 χῶρες τοῦ κόσμου. Λαμβάνοντας μέρος στὰ διάφορα πολιτιστικὰ, ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα, σεμινάρια καὶ φεστιβάλ, στὴ διάρκεια τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς συνομηλίκους τους στὶς φοιτητικὲς κατασκηνώσεις οἱ φοιτητὲς τοῦ ΚΠΑΣΜ διαδίδουν τὸ οὐκρανικὸ πνεῦμα καὶ τὸν πολιτισμὸ καὶ συμβάλλουν στὴν ἐνίσχυση τῆς φιλίας καὶ συνεργασίας μεταξὺ τῶν λαῶν. Τὸ ΚΠΑΣΜ παίρνει ἐνεργὸ μέρος στὴ Συνθήκη τῆς Μπολόνια. Πρὸς τὸ παρὸν πάνω ἀπὸ 500 πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης ἔχουν ὑπογράψει τὴ Magna Charta Universitatum, ἕνα εἶδος συντάγματος τῆς σύγχρονης ἀνώτερης παιδείας στὴν Εὐρώπη. Στὴν Οὐκρανία λειτουργοῦν σήμερα 240 ΑΕΙ καὶ μόνο 14 ἀπ' αὐτὰ ἔχουν ὑπογράψει τὴ Magna Charta Universitatum καὶ ἀνάμεσά τους τὸ ΚΠΑΣΜ, ἕνα νέο πανεπιστήμιον ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ γοργοὺς καὶ δυναμικοὺς ρυθμούς. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2005 γιὰ πρῶτη φορὰ στὴν Οὐκρανία ἔγινε σύσκεψη τοῦ Παρατηρητηρίου μὲ ἕδρα τὸ ΚΠΑΣΜ.

Τὸ Κρατικὸ Πανεπιστήμιον Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν Μαριούπολης εἶναι μέλος πολλῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημιακῶν ὀργανισμῶν ὅπως τὸ Δίκτυο Εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων (AIMOS). Τὸ 2005 τὸ ΚΠΑΣΜ ἦταν τὸ πρῶτο πανεπιστήμιον τῆς Οὐκρανίας ποὺ ἔγινε μέλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κέντρου Δημόσιου Δικαίου τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ 50 πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης. Μαρτυρία τοῦ ὑψηλοῦ κύρους τοῦ ΚΠΑΣΜ εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον ἐξελέγη ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου αὐτοῦ τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ ποὺ ἡ ἕδρα του βρίσκεται στὴν Ἀθήνα. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν πρόεδρο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κέντρου Δημόσιου Δικαίου κ. Σπυριδῶνα Φλογαίτη, τὸ Πανεπιστήμιον συνέβαλε στὴν ἐπιτυχή ἐνσωμά-

τωση της Ουκρανίας στο ΕΚΔΔ στις 24 Νοεμβρίου 2006, η οποία είναι πολύ σημαντικό βήμα στην πορεία της Ουκρανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ως Πρύτανης Πανεπιστημίου έχω τιμηθεί με πολλά βραβεία της Ουκρανίας και της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και το Προεδρικό Τάγμα «Δόξα και Τιμή», όμως όλες τις διακρίσεις τις θεωρώ ως αναγνώριση της δουλειάς όλου του προσωπικού του Πανεπιστημίου, που προσφέρει και στους δύο φίλους λαούς μας. "Ό,τι κάνουμε στο Πανεπιστήμιο, το κάνουμε για το καλό των φοιτητών μας και το ανώτατο βραβείο για μένα και για τους συνεργάτες μου είναι η αγάπη και η εκτίμηση που εισπράττουμε από τους φοιτητές μας. Έπικοινωνώ συχνά με τους φοιτητές μου, διδάσκω ένα ειδικό μάθημα «Διπλωματία ως έπιστήμη και τέχνη» και κάθε φορά μπαίνοντας στην αίθουσα θαυμάζω τα όμορφα, ανοιχτά και έξυπνα πρόσωπά τους, καταλαβαίνω ότι δουλεύω γι' αυτούς.

Οι φοιτητές του Πανεπιστημίου το εκπροσωπούν άξιοπρεπώς εντός και εκτός ουκρανικών συνόρων. Οί περισσότεροι είναι άριστοῦχοι, που ενδιαφέρονται για έρευνα και έπιστήμη, συμμετέχουν σε διεθνή συνέδρια και διαγωνισμούς. Είμαι σίγουρος, ότι αυτά τα παιδιά θα όρίσουν το πολιτικό, οικονομικό και πνευματικό μέλλον της Ουκρανίας, λειτουργώντας ως φορείς του πολιτισμού της και των αξιών του ουκρανικού και του ελληνικού πολιτισμού. Αυτή η σκέψη με βοηθάει να ξεπερνάω όλες τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε στην πορεία ανάπτυξης του Πανεπιστημίου που ανάμεσα στους σκοπούς του είναι να δυναμώνει ή φιλία και ή συνεργασία μεταξύ του ουκρανικού και του ελληνικού λαού.

HEATHER WHITE

FURTHER TEXTUAL PROBLEMS IN LUCAN

In this article I shall discuss various textual and interpretative problems which are presented to us by Lucan's poem entitled "The Civil War." I hope to have demonstrated, in unison with A. Bourgery and M. Ponchont, whose excellent Budé edition (Paris 1948) I often quote and at times endeavour to ameliorate, that Housman's conjectures are, as a rule, unwarranted.

I need hardly add that Haskins' commentary remains by far the best.

1, 225-227

"Hic", ait, "hic pacem temerataque iura relinquo;
Te, Fortuna, sequor. Procul hinc iam foedera sunt;
Credidimus fatis, utendum est iudice bello."

line 227 *fatis* mss., *satis* *his* Housman

Bourgery-Ponchont rightly ignore Housman's conjecture *satis* *his*, but do not explain Caesar's *Gedankengang* as expressed by Lucan, which Housman misunderstood.

The structure of lines 226-227 is conceptually parallel: *te fortuna sequor* corresponds to *credidimus fatis* (*Fortuna* and *Fatis* are synonyms, and *credidimus* is a resultative perfect), and the words *hinc foedera sunt* correspond to *utendum est iudice bello* (*foedera* and *bello* are antonyms). The neat rhetorical structure of 226-227 is typical of Lucan's style.

1, 463-464

Et vos, crinigeros bellis arcere Caycos oppositi

line 463 *bellis* mss., *Belgis* Bentley

Bentley's alteration is correctly rejected by Bourgery-Ponchont, although they have misunderstood the text. They take *bellis arcere* to mean

“pour éloigner des combats”, but this meaning is impossible because the would-be invaders, i.e. the *Cayci*, had to be kept away from the territory of the *Belgae* (who had been already subdued by the Romans) by means of “combats”. The sense is, in sum, “you are positioned to keep the long-haired *Cayci* away by means of battling (*bellis* is probably a *pluralis poeticus*, i.e. means “war”).

3, 159-160

quod tibi Roma fuga Pyrrhus trepidante reliquit,
quo te Fabricius regi non vendidit auro

line 159 *Pyrrhus* mss., *Gallus* Housman

Bourgery-Ponchont rightly observe that Housman’s conjecture *Gallus* is not acceptable, because the context shows that *regi* cannot but refer to Pyrrhus (who was King of Epirus). Since *quod* in line 159 means unspecifically “what”, as in line 164, this pronoun needs to be explained, wherefore it is necessary to take *quo* as meaning “for the reason that”, “because” (cf. Lewis-Short, s.v. *quo* I, B) and to translate “What Pyrrhus in his hasty flight forfeited to you, Rome (because Fabricius did not sell you to a king for gold)”.

Bourgery-Ponchont take *quo* to be a relative pronoun (“cet or qui ne décida pas Fabricius à te vendre à un roi”), but the causative *quo* (“because”) fits better into the context, because it explains that *quod* in line 159 denotes gold. Moreover, the items listed are qualified by one relative sentence, not two.

5, 398-399

tantum careat ne nomine tempus,
menstruus in fastos distinguit saecula consul

Scholars (cf. Duff *ad loc.*) have been puzzled by the meaning of these lines.

I think that Prof. Giangrande is right in thinking that Lucan alludes here to the introduction of the Julian calendar, when the name of Caesar (*nomine*, line 398) was inserted into the series of the months by changing the name *Quinctilis* into *Julius*.

5, 430-433

Ut primum levior propellere lintea ventus
incipit exiguumque tument et reddita malo
in mediam cecidere ratem, terraque relicta
non valet ipsa sequi puppes quae vexerat aura.

line 430 *ut* mss., *vix* Housman

line 431 *et*: v.l. *mox*

Housman wrongly suggested the alteration *vix* in line 430, because he did not understand the syntactical structure of the sentence. Bourgery-Ponchont correctly reject Housman's conjecture: they accept the variant *mox* in line 431, which is, however, a trivialization. In line 431, *-que* and *-et* mean "sowhol ...als...", "both ... and ...", the sense being: "as soon as (*ut primum*) the wind began to blow more gently, both the sails became less full (*exiguumque tument*: *tument* is historical present) and adhering to the mast fell onto the middle of the ship, and the breeze that carried them could not chase the vessel".

5, 488-489

prior ipse per hostes
percussi medias alieni iuris harenas

line 489 *medias* mss., *medios* Oudendorf

Oudendorf, followed by Duff in his Loeb edition, altered *medias* into *medios*, because he could not understand what *medias harenas* could possibly mean. Bourgery-Ponchont do not accept Oudendorf's suggestion, but cannot account for the adjective *medias*. In reality, the sense is clear: "I myself went before through the enemy, and I struck sands that are in the midst of alien law"¹. The sands were, that is, right in the middle of an alien and hostile territory, not on its border.

---

1. Cf. Lewis-Short, s.v. *medius* I, A: "with gen."

5, 612-613

sic pelagus mansisse loco. nam parva procellis
aequora rapta ferunt.

line 612 *parva* mss., *priva* Housman

Bourgery-Ponchont have comprehended that Housman's conjecture is unwarranted, but have not perceived with the necessary precision the sense of Lucan's words. He means that comparatively small seas, which as such have a coast, were, as is related (*ferunt*²), displaced because the winds blew their waters against their respective coasts, so that the waters were pushed laterally alongside the coast, whereas the *pelagus*, which is the ocean or open sea (*magno mari ... mundumque coercens unda*, lines 619 f.), has no coasts and therefore its waters could not be displaced by the winds.

6, 18

defendens tutam vel solis turribus urbem

Bourgery-Ponchont *ad loc.* have already explained that the conjecture proposed by Dorville and Burmannus, i.e. *rupibus* (in view of lines 23 ff. *scopulis, cautes*, etc.), is not justified, because *turribus* is a metaphor which alludes to the "fortifications naturelles" mentioned in the said lines.

Duff and others, who accept the conjecture *rupibus*, believe that *turribus* cannot have in Latin the metaphorical sense I have just mentioned: Haskins takes *turribus* to denote *turrita moenia* (Ovid, *Amores* 3, 8, 47), and thinks that *vel solis turribus* means "even without a garrison".

The much debated question can be conclusively solved by remembering that the metaphorical sense of *turribus* is supported by Virgil's *turriti scopuli* (*Aen.* 3, 536), a fact that nobody seems to have noticed.

6, 258-259

si tibi durus Hier aut si tibi terga dedisset
Cantaber exiguis aut longis Teutonus armis

---

2. Cf. Lewis-Short, s.v. *fero* II, B, 7, b "Ferunt... they relate, tell, say." *Rapta* means *rapta esse*: for the ellipse of the *verbum substantivum* cf. my *Studies*, page 67.

Duff³ has rightly comprehended that *armis* in line 259 means “shields”, because Lucan likes iteratio and the word *armis* in line 257 denotes the famous “bouclier” of Scaeva, as Bourgery-Ponchont observe *ad loc.*

The critics cannot explain the ablative *armis*: in reality, this ablative is clear insofar as it is instrumental. The Cantabri and the Teutoni, when escaping, turn their backs and protect them by means of their shields: for the shields protecting the backs of warriors cf. my article in *L'Antiq. Class.* 1975, page 630-631.

The sense is: “if the Cantabri and the Teutoni had turned their backs on you, using their shields (*scil.* to protect their backs).” Cf. Verg. *Aen.* 8, 661, quoted by Haskins *ad loc.*; *scutis protecti corpora longis.*

6, 702-703

ianitor et sedis laxae, qui viscera saevo
spargis nostra cane, repetitaque fila sorores

line 703 v.l. *cani*

Erichtho refers here to the door-keeper (*ianitor*) of hell: there is no doubt that Lucan is alluding in these lines to Cerberus, who was in ancient mythology the one and only *ianitor*⁴ of Hades who devoured the raw flesh of the humans he killed⁵. The critics accept the reading *cani*, which renders them unable to understand what Lucan means: whoever offers the flesh to the dog could not be Cerberus. Duff observes: “not Cerberus, who is fed by the custodian, but a mysterious personage.” Bourgery-Ponchont, utilizing Roscher, s.v. *Aiakos*, 112, 48-63 (for the problem, cf. also Roscher, s.v. *Kerberos* 1119, 30-41) where we read that Aeacus was, according to some authorities, the *κλειδοῦχος* of Hades “neben dem Kerberos”, think that “ce portier est probablement Eaque”, but this hypothesis is untenable: Cerberus did not have to be fed flesh by Aeacus, because he killed and devoured the dead himself.

In reality, there is no difficulty in the text, because the correct reading is the variant *cane*. Cerberus was not a dog, but a monster made of various

3. Following Haskins *ad loc.*

4. Cf. Lewis-Short, s.v. *ianitor* II, B: “(*ingens*)” *ianitor*, of Cerberus, Verg. *Aen.* 6, 400; cf. Hor. *Carm.* 3, 11, 16.

5. Cf. Hesiod, *Theog.* 311.

animal parts, i.e. three (or more) dog-heads, a serpent's tail, and a neck made of snakes (cf. *Phars.* 6, 664): cf. e.g. Murray, *Who's Who in Mythology*, London 1988, p. 58, and Roscher, s.v. *Kerberos*, p. 1126, fig. 2. The ablative *cane* means that the monster called Cerberus disembowels his victims, whose viscera are scattered (*spargis*) all over the floor, by means of the dog-heads which are part of his body. *Cane* is evidently a collective singular, standing for *canibus*⁶.

6, 707-709

si numquam haec carmina fibris
humanis ieiuna cano, si pectora plena
saepe deo lavi calido prosecta cerebro

line 709 v.l. *dedi*; *deo* VQ.

These words are spoken by Erichtho. For the difficulties presented by lines 708-709 cf. Bourgery-Ponchont *ad loc.* I would like to suggest that Erichtho states that she is divinely inspired. We should translate as follows: "if, when often I was full of god⁷ (*plena*⁸ / ... *deo*) as regards my chest (*pectora*⁹) I washed entrails (*prosecta*) with warm brains."

6, 730-734

Tisiphone vocisque meae securo Megaera,
non agitis saevis Erebi per inane flagellis
infelicem animam? iam vos ego nomine vero
eliciam Stygiasque canes in luce superna
destituam.

---

6. The final -e of *cane* is scanned long because of the ictus (*arsis*) "vor der Casur": cf. Kühner-Holzweissing, page 108, etc.

7. Cf. θεόπνευστος.

8. Cf. Lewis-Short, s.v. *plenus* II, A: "with abl.". Cf. also *Phars.* 1. 675 *plena Lyaeo* and 5. 187 *plena Phoebo*.

9. Cf. Lewis-Short, s.v. *pectus* II, B, 2: "of inspired persons: *incaluitque deo quem clausum pectore habebat*, *Ov. M.* 2, 641". Cf. also Virgil, *Aen.* 6, 48 *sed pectus anhelum, et rabie fera corda tument*. *Pectora*, in line 708, is *accusativus graecus*, i.e. accusative of respect, as e.g. *caesa caput* at 9, 679.

Erichtho reproaches Tisiphone and Megaera, i.e. the Furies, because they are "indifferent to her voice" (*vocisque meae secreta*) and are not tormenting the *infelicem animam*. Then she adds that soon (*iam*) she will conjure them up (*eliciam*) by means of their "true name" (*nomine vero*).

The critics (Duff, Bourgery-Ponchont) think that *nomine vero* refers to an alleged secret name, which only the initiated (Erichtho was a witch) knew and by which the Furies could be conjured up and compelled to do their work.

However, there is no evidence that the Furies had a secret name: on the other hand, we know that their name was so much feared that people avoided using it and employed the euphemism Eumenides (cf. Robert Graves, *The Greek Myths*, London 1972, vol. I, page 122).

Erichtho adopts here a "ton impératif et insolent" in speaking to the Furies: she is a witch, and knows how to conjure them up by apposite prayers. Here, she means that she will conjure them up (*eliciam*) by using their real name, i.e. *Furiae*, because she is not scared of them. She will, in sum, conjure them up by their real name: cf. Cic. ...*eos* (i.e. *parricidas*) *agitent Furiae*: cf. Lewis-Sort, s.v. *Furiae*.

In other words: "it was unwise to mention" the name *Furiae* "in conversation", but their name was used by witches reciting formulae conjuring up the two deities, and this is what Erichtho will do, in conjuring up Tisiphone and Megaera. In lines 695 ff. Erichtho addresses the Furies as "Eumenides", but they do not listen to her (*vocisque meae secreta*, line 730): she will therefore conjure them up (*eliciam*), using their *nomine vero*, i.e. *Furiae*, using "le ton impératif et insolent" underlined by Bourgery-Ponchont, to show that she does not fear them and indeed, as a witch, is empowered to summon them (*eliciam*) and order them to obey her (cf. lines 732 ff. *destituam, expellam, abigam* and also *vetabo*, etc.).

6, 739-742

eloquar, inmenso terrae sub pondere quae te
contineant, Hennaëa, dapes, quo foedere maestum
regem noctis ames, quae te contagia passam
noluerit revocare Ceres.

Duff (*ad loc.*), followed in the main by Bourgery-Ponchont, has misunderstood these lines. Erichtho cannot threaten to reveal alleged unlawful banquets enjoyed by Proserpina in Hades, because everybody

knew that the *dapes* offered to the goddess by the faithful were perfectly normal victuals. The witch means that she will reveal to the public that the real reason why Proserpina had chosen to remain in Hades (*contineant*) was not that she had eaten the notorious pomegranate, but that she, now that she had become the Queen of Hades (cf. *Ov. Met.* 5, 505 ff.: *regina*), received such plentiful offerings (cf. Graves, *The Greek Myths*, vol. I, page 91) that she wished to remain in the nether world. In sum: according to Erichtho, it was such Lucullan *dapes*, which sated the gluttony of Proserpina, and not the moral obligation caused by the eating of the pomegranate, that induced Proserpina to remain in Hades. Cf. A. M. Murray, *Who's Who in Mythology*, London 1988, page 65: Proserpina's "sacrifice consisted of cows and pigs", i.e. large amounts of very expensive meat.

6, 782-783

Elysias alti sedes ac Tartara maesta
diversi liquere duces.

line 782 *alti* or *alii* mss., *Latii* Housman

Bourgerie-Ponchont have rightly underlined that Housman's conjecture is singularly infelicitous. They correctly state that the text requires an opposition between the two groups of *duces*, and admit that such an opposition cannot be expressed by *alii* (which variant they accept) and *diversi*.

In reality, the opposition is between *alti* (which is the correct variant), meaning "magnanimous, highminded, noble" (cf. Lewis-Short, s.v. *altus*, II) and *diversi*, which here means "hostile", "rebellious": cf. Lewis-Short, s.v. *diversus* B, 2 "hostile". The "*alti*" *duces* were the *Decii*, *Camillus*, *Cato*, etc., whilst the "*diversi*" (i.e. rebellious) *duces* were "les Drusus aux lois subversives et les Gracques aux entreprises énormes" (so Bourgerie-Ponchnot, cf. lines 784 ff.).

For Elysium cf. my *Studies*, page 172.

7, 14-15

olim, cum iuvenis primique aetate triumph
post domitas gentes, quas torrens ambit Hiberus

Duff noted that Lucan refers here to Pompey's triumph over Spain in 71

B.C. We should translate as follows: "long ago when he was a youth and at the time of his most distinguished (*primique*¹⁰) triumph, after he had conquered the tribes surrounded by the swift Hiberus".

Duff, by taking *primique* to mean "first", is compelled to accuse Lucan of being "mistaken", and Duff's error is repeated by Bourgery-Ponchont.

8, 320-321

quas magis in terras nostrum felicibus actis
nomen abit, aut unde redit maiore triumpho?

line 321 *redit* mss., *redi* Lachmann

Lachmann's alteration is accepted by Duff. The text is, however, correct, because here *nomen*¹¹ denotes the person that bears the name Pompaeus, i.e. Pompey himself. This point has been overlooked by Bourgery-Ponchont.

9, 37-39

inde Cythera petit, Boreaue urgente carinas
creta fugit Dictaea legit cedentibus undis
litora.

line 38 *creta* mss., *Graia* Housman

Bourgery-Ponchont correctly reject Housman's conjecture *Graia*, but take *Creta fugit* to mean "la Crète qui s'enfuit", which is impossible because *petit* and *legit* require *fugit* to have the same subject, i.e. Cato.

The text is sound. The sense is: "he sails towards the island of Cythera (*Cythera petit*), and as the North wind sped on his keels, he avoided it when it had grown in size (*creta*); he then sailed along the Dictaeon coast, and the waves gave way before him."

Creta is the past participle of *cresco*: the sense is that Cato, when the island of Cythera had grown in size, in his eyes, because he had come near it (cf. Stat. *Ach.* 1, 679 *ante oculos crescente Samo*), avoided it (*fugit*).

10. Cf. Lewis-Short, s.v. *primus* II, B: "most excellent, eminent, distinguished". *Primi* may be used here in enallage, i.e. to denote that the eminent Pompey was awarded his triumph.

11. Cf. Lewis-Short, s.v. *nomen* I, B, 5, b.

9, 672-677

vigilat pars magna comarum
 defenduntque caput protenti crinibus hydri;
 pars iacet in medios vultus, oculisque tenebras
 ipsa regit trepidum Pallas, dextraque trementem
 Perseos aversi Cyllenida derigit harpen,
 lata colubriferi rumpens confinia colli.

line 674 v.l. *oculique* line 675 v.l. *tremente*

Housman inserted a whole line after 674, but such insertion is unjustified, as Bourgery-Ponchont have understood, although I think the text established by them is not the right one.

The evident parallelism between *oculisque tenebras* and *dextraeque trementem* leads, in my view, to the correct interpretation of these lines. Haskins read *oculique* and *tremente*, wherefore he took *dextra* to mean "the hand of Perseus"; Bourgery-Ponchont read *oculique* and *trementem*, so that they must take *dextra* to denote "le bras de son frère". Lucan follows the version of the legend according to which Perseus was frightened and had to be helped by his sister Pallas. The sense is that Perseus, following his sister's advice, was watching Medusa's image in a mirror (*clipeum*, line 669, *aversi*, line 676). Perseus was terrified and trembling (*trementem*, in enallage, denotes the curved sword held by trembling Perseus). However, the goddess, looking at Medusa who was asleep (671, *sopor*) and as such unable to petrify anyone, used her own eyes (*oculis*) to direct the aim of Perseus (who was looking not directly at his target, but into a mirror: *aversi*, line 676) towards Medusa's sleeping eyes (*tenebras*¹² is a metonym for "eyes closed by sleep": cf. Haskins *ad loc.*), and with her own hand (*dextraeque*) steadied (*derigit*) Perseus' shaky aim-taking.

Regit (= "directed") governs *tenebras*, which is an accusative denoting *motus ad locum*.

---

12. According to one version of the myth, Medusa was killed at night. Thus *tenebras* may mean the shadows of night. Cf. Graves, *The Greek Myths*, vol. I, page 242. Pallas directed Perseus to the shadows where Medusa lay sleeping.

9, 808-810

utque solet pariter totis se fundere signis
Corycii pressura croci, sic omnia membra
emisere simul rutilum pro sanguine virus.

The commentators, baffled by *signis*, think that saffron-water was forced out of perforations in metal statues: cf. Duff and Bourgery-Ponchont *ad loc.*

However, there is no evidence that saffron-water was forced out of any statues: we know from Sen. *Epist.* 90, 15 that saffron-water was forced by plumbers out of pipes which ran under the pavement of the stage: he praises the person *qui invenit quemadmodum in immensam altitudinem crocum latentibus fistulis exprimat, qui euripos subito aquarum impetu implet aut siccat.*

Signum can mean, in Latin, seal of a container full of liquid. Evidently the pipes were sealed, to prevent the *pressura* from spurting out, and the plumber opened, from his office, the seals when he wanted the water to spurt out of the pipes. The sense of *totis se fundere signis* is, therefore, "the *pressura* spurts out of the whole sealed pipes": *signis* is an example of *pars pro toto* (*signis*="pipes having seals"), i.e. a typical feature of Lucan's rhetorical style.

9, 867-869

sed longius ista
nulla iacet tellus, quam fama cognita nobis
tristia regna Iubae

line 867: v.l. *iste, istinc; istac* Housman,

Bourgery-Ponchont reject Housman's conjecture *istac*, but seem to take *ista* to go with *tristia regna* ("ces tristes royaumes"), which is grammatically impossible.

There is no need, however, to accept Housman's conjecture, because the locative ablative *ista* (= *istā viā*, ablativus localis, like *hāc viā*, where *hāc* is the ablative of the pronoun *hic*) instead of *istāc* is a rere but attested form (cf. Thes., s.v. *iste* 514, 14 ff.).

The sense is: "but going the above mentioned way (*istā*: i.e. by way of the *claustra mundi* mentioned in line 865) there is no land which lies further than the sad Kingdom of Iuba, known to us by ill fame".

10, 43-45

qui secum invidia, qua totom ceperat orgem,
 abstulit imperium, nulloque herede relicto
 totius fati lacerandas praebuit urbes

line 43 *qua* mss., *quo* Housman

Bourgery-Ponchont have understood that Housman's conjecture is unjustified, but they have not clarified the meaning of *invidia*.

Lucan means that Alexander suffered (*vesano*, line 42), from the most common form of *invidia*, i.e. the envy of others' *divitiae* (*Sen. epist.* 76, 31), the *invidia aeris alieni* (*Thes. s.v. invidia*, 202, 14). He envied the wealth of Egypt and Babylon, and appropriated it by conquering such countries, as was customary in antiquity (cf. *Phars.* 3, 157 ff.).

He also envied any potential heir to his wealthy empire, and therefore left no *heres*.

The ablative *invidia, qua* is causal: "because of envy, by reason of which...".

10, 471-474

sed neque ius mundi valuit nec foedera sancta
 gentibus: orator regis pacisque sequester
 aestimat in numero scelerum ponenda tuorum
 tot monstribus, Aegypte, nocens.

These lines have caused problems to many critics: cf. Bourgery-Ponchont and Duff *ad loc.* Housman went as far as to insert a whole line, invented by him, after 472.

The text is, however, sound: Weise (cf. Haskins *ad loc.*) correctly saw that the verb *aestimat* is used in the factitive sense. Confirmation of Weise being "right" (so Haskins *ad loc.*) is given by the fact that, as modern critics appear not to know, Lucan liked using verbs in the factitive sense: cf. my paper "Notes On The Text Of Lucan" (*Veleia* 23, 2006).

The sense is, in sum: "the king's envoy, (who was killed in violation of international law, as said in line 471), causes us to judge what is to be included (*ponenda*) in the number of your crimes, oh Egypt guilty of so many wrong-doings".

ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ Ο ΠΑΡΙΟΣ ΣΤΗΝ ΘΑΣΟ

Ο Ἀρχιλόχος κατάγεται ἀπὸ τὴν νῆσο Πάρο καὶ θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀρχαίους λυρικοὺς ποιητὲς μας, ἓνας ἱαμβογράφος, καὶ ὄχι μόνον. Ἦταν υἱὸς τοῦ Τελεσεικλέους, ποὺ ἦταν ἀπόγονος τοῦ ὁμωνύμου Τελεσεικλέους, ὁ ὁποῖος ἴδρυσε ἀποικία στὴν νῆσο Θάσο· ἡ δὲ μητέρα του ἐλέγετο Ἐνιπώ καὶ φέρεται ὡς δούλη, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ποιητὴς θεωρεῖται νόθος, ἀλλὰ σὲ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει συμφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Χρονικῶς τοποθετεῖται ὁ Ἀρχιλόχος στὸν 7ο αἰ. π.Χ. Ἀρχαιότερη καὶ πλέον ἔγκυρη πηγὴ γιὰ τὴν χρονικὴ αὐτὴν τοποθέτησή του, ἅμα δὲ καὶ γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν ποιητικὴ του δράση γενικώτερα, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς, δηλ. τὸ σωζόμενο ποιητικὸ του ἔργο¹. Καὶ συγκεκριμένως:

Ἄναφέρει σὲ ποίημά του (22 D. = 18 W.) τὸν βασιλέα τῶν Λυδῶν Γύγη (687-652 π.Χ.), ποὺ ἦταν σύγχρονός του κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (1, 12)²· ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ Γύγη θεωρεῖται *terminus post quem* γιὰ τὴν χρονολόγησι τοῦ Ἀρχιλόχου. Σὲ ἄλλο ποίημά του (74 D.=122 W.) μνημονεύει τὴν ἔκλειψη τοῦ ἡλίου, ποὺ πρέπει νὰ συνέβη τὴν 6ην Ἀπριλίου τὸ 648 π.Χ.³ Καὶ πρὸς τούτοις «φαίνεται, ὅτι γνωρίζει τὴν γενομένην στοὺς Μαγνησίους συμφορὰν» ἀπὸ τοὺς Τρῆρες (19 D.=20 W.), ποὺ πρέπει νὰ συνέβη περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. (βλ. καὶ Σκιαδᾶ, ὁ.π., σσ. 84-85). – Ἄς προστεθῆ ἀκόμη ἐδῶ καὶ ἡ ἴδρυσι ἀποικίας ἀπὸ τὴν Πάρο στὴν Θάσο τὸ 680 π.Χ. ἀπὸ τὸν πρόγονο τοῦ Ἀρχιλόχου Τελεσεικλῆ (βλ. κατωτ.).

Πρὶν δὲ προχωρήσουμε στὴν παρουσίασι τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου, θεωροῦνται προηγουμένως ἀπαραίτητες μερικὲς παρατηρήσεις, ποὺ θὰ βοηθήσουν σημαντικὰ στὴν ἀπὸ κάθε ἀποψη εὐχερῆ κατανόησή του:

1. Τὸ κείμενο τῶν σωζομένων ποιημάτων του κατὰ τὴν ἔκδοσι: E. Diehl - R. Beutler, *Anthologia Lyrica Graeca* I, fasc. 3, Leipzig 1952³, σ. 1 κ.ἑξ. (=D.), καὶ τὴν ἔκδοσι: M. L. West, *Iambi et Elegi Graeci*, Vol. I, Oxonii 1989², σ. 1 κ.ἑξ. (=W.).

2. Βλ. καὶ Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Ἀγ. Γ. Τσοπανάκη, 5η ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 174-180, κυρίως σ. 175· καὶ H. Bengtson, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μετάφρ. Ἀντρέα Γαβρίλη, Ἀθήνα 1979, σ. 508.

3. Πβ. π.χ. Lesky, ὁ.π., σ. 175, καὶ Ἀ. Δ. Σκιαδᾶ, *Ἀρχαίως Λυρισμός*, τόμ. 1, Ἀθήνα 2000², σ. 63 μὲ ὑποσημ. 2, ἐκεῖ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Κατὰ τὸν Πausανία (10, 28, 3) ὁ Θάσιος ζωγράφος «Πολύγνωτος στήν περιήρημη εἰκόνα τοῦ Ἄδης, πού τὸν ζωγράφησε στήν λέσχη τῶν Κνιδίων στοὺς Δελφούς, παράστησε ἕναν Τέλλη καὶ μιὰν Κλεόβοια καθὼς περνοῦν τὸν Ἀχέροντα. Καὶ στὶς δύο μορφές ὁ μέγας Θασιίτης ζωγράφος ἔδειξε ἕνα κομμάτι τοπικῆς ἱστορίας...» (Lesky, ὁ.π., σ. 174). Τὸ τελευταῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὸς ὁ Τέλλης (ὑποκορ.) ἢ Τελεσεικλῆς α) ὑπῆρξεν ἐπὶ κεφαλῆς ἀποικίας, ἰδρυθείσης περὶ τὸ 680 π.Χ. ἀπὸ τὴν Πάρο στήν Θάσο κατὰ τὸν δεύτερον μέγαν ἑλληνικὸν ἀποικισμὸν στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. κ.ἐξ.⁴, καὶ β) ἦταν κατὰ τὸν Πausανία (αὐτόθι) ὁ πρόπαππος τοῦ Ἀρχιλόχου.

Ἡ δὲ «Κλεόβοια ὅμως πού ἦταν στὸ πλευρό του (sc. τοῦ Τελεσεικλῆ) μετέφερε ἀπὸ τὴν Πάρο μέσα σ' ἕνα κουτί τὰ «ὄργια» τῆς Δήμητρας στὸ ταξίδι αὐτῶν τῶν ἀποίκων. Στὴν Πάρο... ὑπῆρχε ἀρχαία λατρεία μυστηρίων τῆς μεγάλης θεᾶς» (sc. Δήμητρος), γι' αὐτὸ καὶ ἡ νῆσος αὐτὴ «ἄλλοτε ὀνομαζόταν Δημητριάς», κατὰ δὲ τὸν ὁμώνυμον ὄμηρ. Ὕμνον εἰς Δήμητρα (στ. 491) φέρεται καὶ ὡς ἰδιοκτησία τῆς ἐπίσης «ἕνα πολὺ διαδεδομένο στοιχεῖο στὶς λατρεῖες τῆς γονιμότητος ἦταν ἡ τολμηρῆ, ὡς τὴν ἀδιαντροπιὰ ὑψωμένη βωμολογία. Αὐτὴν τὴν ἀπερίφραστη αἰσχρολογία καθὼς καὶ τὶς ἄσμενες ἐπιδείξεις τὶς θεωροῦσαν σὲ τελευταία ἀνάλυση σὰν μιὰν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀποτροπαϊκὴ αἰσχρολογία χρησιμοποιοῦσε τὸν Ἰαμβο, καὶ ἔτσι τὸ νὰ ἐκφράζεται κανεὶς μὲ ἰάμβους μποροῦσε νὰ ἰσοδυναμῆ με τὸ: *ὑβρίζω*. Τὸν ρόλο τέτοιων σκωπτικῶν λόγων στήν λατρεία τῆς Δήμητρας τὸν μαρτυρεῖ ἡ μορφὴ τῆς ὑπηρέτριας Ἰάμβης, πού με τὰ ἀστεῖα τῆς καλοκεφιάζει τὴν λυπημένη θεά, τὸν μαρτυροῦν οἱ «γεφυρισμοί», δηλ. τὰ ἀστεῖα πάνω στὴν γέφυρα, στὴν πομπὴ γιὰ τὴν Ἐλευσίνα» (Lesky, ὁ.π., σ. 174).

Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ παράδοση τῆς Πάρου με τὴν πλοῦσια λατρεία τῆς θεᾶς Δήμητρος καὶ τὰ συνακόλουθά της, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ «ὄργια» της, οἱ σκωπτικοὶ λόγοι στήν λατρεία της, τὸ ὄνομα καὶ ὁ ρόλος τῆς ὑπηρέτριας της Ἰάμβης καὶ ἡ χρῆση τοῦ (ἐκεῖθεν προερχομένου;) ὁμωνύμου ποιητικοῦ καὶ μετρικοῦ εἶδους, τοῦ ἰάμβου, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ οἱ νέες πολιτικο-οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολές, πού ἐπέφερε πλέον ὁ ἀνωτέρω ἀναφερόμενος μέγας δεύτερος ἀποικισμὸς, ἔχουν προφανῶς ἐπηρεάσει σημαντικὰ καὶ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἀρχιλόχου, περὶ τοῦ ὁποῖου ἐν συνεχείᾳ ὁ λόγος.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιλόχου ἔχουν παραδοθῆ συνολικῶς κατὰ μὲν τὸν Diehl 120 ποιήματα ἢ ἀποσπάσματα τους, κατὰ δὲ τὸν West 333 (βλ. ἀνωτ., ὑποσημ. 1), περιεχόμενα τῶν ὁποίων, πέρα ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω (σ. 1), εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς περίπου τὸ ἑξῆς:

Στὸ πρῶτο ἤδη ποιήμα του (1 D.=1 W.) ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς δηλώνει σὲ

4. Βλ. Bengtson, ὁ.π., σσ. 82-89, κυρίως σσ. 91-98.

πρῶτο πρόσωπο καὶ σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο, ὅτι εἶναι «ὕπληρέτης τοῦ βασιλιᾶ τοῦ πολέμου (τοῦ θεοῦ Ἄρη) καὶ γνωρίζει πολὺ καλὰ καὶ τὸ ποθητὸ χάρισμα τῶν Μουσῶν», δηλ. τὴν ποιητικὴ τέχνη (τὴν ποίηση).

Ὡς «ὕπληρέτης τοῦ θεοῦ τοῦ πολέμου» ὁ Ἀρχίλοχος γνωρίζει πολλὰ περὶ πολέμου ἐκ προσωπικῆς πείρας, δεδομένου ὅτι γιὰ βιοποριστικούς προφανῶς λόγους ὑπῆρξε μισθοφόρος στρατιώτης στὴν Θάσο καὶ στὴν Εὐβοία· πολεμώντας δὲ κατὰ ἐχθρικών θρακικῶν φύλων τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς, λέγει ἀπεριφράστως, ὅτι σὲ κάποια μάχη «κατὰ τῶν Σαίων (τῆς Θράκης) ἐγκατέλειψα τὴν ἀσπίδα μου σὲ θάμνο, ἀλλὰ ἔσωσα τὴν ζωὴ μου»· αὐτὸ τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, προσθέτοντας μάλιστα, ὅτι «θα ἀποκτήσω ἄλλη (ἀσπίδα) καλύτερη» (3 καὶ 6 D.=3 καὶ 5 W.), ἔγινε δηλ. «ρίψασπις»⁵.

Ἔτσι γιὰ τὸν ποιητὴ σημασία ἔχει ἡ διάσωσή του, καὶ ὄχι ἡ δόξα, ἡ παροῦσα ζωὴ, καὶ ὄχι ἡ ὑστεροφημία, τὸ σήμερον ἢ τὸ τώρα, καὶ ὄχι τὸ αὔριο. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἥρωικὸ ἰδεώδες τοῦ Ὀμήρου μὲ τὸ αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων (Z 208) καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἥρωικὴ ἐντολὴ ἢ εὐχὴ τῆς σπαρτιάτισσας μάννας πρὸς τὸ παιδί της, ποὺ φεύγει γιὰ τὸν πόλεμο, μὲ τὸ τὰν ἢ ἐπὶ τὰς τὸν ἀφήνουν ἀδιάφορον. – Ἄς σημειωθῆ, ὅτι κατὰ τὸν Lesky (ὁ.π., σ. 176) «στὴν Σπάρτη μάλιστα ἐψέξαν μὲ ἀγανάκτηση (Πλουτ. Λακ. Ἀπόφ. 34, 239 b) τὸν ποιητὴ, ποὺ ἔγραψε πῶς εἶναι εὐχαριστημένος ποὺ ἔσωσε τὴν ζωὴ του μὲ τέτοιο ἀντάλλαγμα». Ἐδῶ καταπολεμεῖ φανερῶς παραδοσιακὲς πεποισθήσεις ἢ ἀξίες καὶ ἀποκλίνει ἐνσυνειδήτως ἀπὸ αὐτῆς, γιατί πιστεύει, ὅτι «οὐδεὶς τιμᾶται μετὰ θάνατον καὶ ὁ καθένας ἀξίζει ὅσο ζῆ» (64 D.=133 W.) ἢ ἀκόμη ὅτι «ὁ μισθοφόρος ἀξίζει, εἶναι τόσο ἀγαπητός, μόνον ὅσο μάχεται» (13 D.=15 W.).

Ἐπίσης σὲ ἄλλο ποίημά του λέγει μὲ κάποια εἰρωνικὴ διάθεση κατὰ τῶν συμπολεμιστῶν του, ὅτι «ἐνῶ οἱ πεσόντες (ἐχθροὶ στὴν μάχη) ἦσαν ἑπτὰ, ποὺ τοὺς προφθάσαμε διώκοντάς τους» (καὶ τοὺς ἐφρονεύσαμεν), ἦσαν δηλ. ἐλάχιστοι οἱ νεκροὶ αὐτοί, ὅμως ἐδηλώναμε, ὅτι «εἴμαστε χίλιοι φονιάδες» (61 D.=101 W.), δηλ. μερικὲς ἥρωικὲς πράξεις εἶναι ἄλλες στὴν πραγματικότητα. Τοῦτο μεθερμηνευόμενον σημαίνει, ὅτι «ἡ νίκη ἔχει πολλοὺς πατέρες (τὴν διεκδικοῦν πολλοί), ἐνῶ ἡ ἦττα, ἡ ἀποτυχία, εἶναι ἀντιθέτως ὀρφανή (δηλ. δὲν τὴν δέχεται κανεὶς)».

Ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ζωὴ εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθο θέμα: Σὲ ἓνα 4/στιχο ποίημά του (γραμμμένο σὲ μέτρο τροχαϊκὸ τετράμετρο καταληκτικὸ) κατασκευάζει δύο στρατηγούς μὲ διαφορετικὸ τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «φαίνεσθαι» αὐτῶν, δηλ. τὴν ἀνδρεία καὶ τὴν ὠραία μορφή ἢ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτε-

5. Τοῦτ' αὐτὸ ἔπραξαν ἐπίσης καὶ οἱ ποιητὲς Ἀλκαῖος καὶ Ἀνακρέων, ἴσως δὲ καὶ ὁ Ὀράτιος, βλ. Lesky, ὁ.π., σ. 176, καὶ Σιαδά, ὁ.π., σ. 74.

ρική υπόστασή τους, και τούς αντιπαραβάλλει στους όμηρικούς ήρωες συν-υπάρχουν, σχεδόν στο σύνολό τους, και τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικά: ὁ Ἀρχιλόχος ὁμως διασπᾶει αὐτὴ τὴν ἐνότητα και προτιμᾶ (σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση), «ὄχι ἓναν μεγαλόσωμον στρατηγό, με τὸ ὠραῖο παράστημα, τὴν περιποιημένη κόμη κλπ.» (πού εἶναι ὁμως ἔτοιμος νὰ τὸ βάλῃ στὰ πόδια με μεγάλους βηματισμούς και νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν μάχη πρὸ τοῦ κινδύνου), ἀλλὰ «ἀντιθέτως ἓναν μικρόσωμον στρατηγό, ἃς εἶναι ἀκόμη και στραβοκόνης (στραβοπόδης), πού ὁμως πατάει γερά στὰ πόδια του (κρατᾷει δηλ. πάντα σταθερὴ τὴν θέση του στὴν μάχη) και εἶναι γεμάτος καρδιά» (*καρδῆς πλέως*), δηλ. «με πολὺ θάρρος» (60 D.=114 W.).⁶ Εἶναι και ἐδῶ σαφὴς ἡ ἀπόκλιση τοῦ Ἀρχιλόχου ἀπὸ τοὺς όμηρικούς στρατηγούς.

Τέλος δὲν λείπει ἀπὸ τὴν ποιήσή του και ὁ οἶνος. Μὲ τὴν στρατιωτικὴ του ὑπηρεσία ὡς μισθοφόρου ἐξασφαλίζει τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα, τὸ φαγητὸ και τὸ ποτὸ του, τὴν *μᾶζαν* και τὸν *Ἰσμαρικὸν* (=Θρακικὸν) οἶνον (2 D.=2 W.). Πέρα ὁμως ἀπὸ αὐτὸ, σὲ ἡμέρες και ὥρες εἰρήνης (ὅπως π.χ. σὲ φρουρές), πού δὲν ὑπῆρχαν πολεμικὲς συγκρούσεις «στέλνει κάποιον σύντροφόν του νὰ φέρῃ οἶνον ἐρυθρόν» (=κόκκινο κρασί), γιατί, ὅπως λέγει, «δὲν θὰ μπορέσουμε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φρουρᾶς μας (τῆς «βάρδιας» μας) νὰ εἶμαστε νηφάλιοι» (5^A D.=4 W.). Και πρὸς τούτους ὁ ποιητὴς ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ ἴδιος «γνωρίζει νὰ γράφῃ ἀκόμη και διθύραμβον τοῦ θεοῦ Διονύσου ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ οἴνου» (77 D.=120 W.).

Πὰ ὅλα αὐτὰ και ἄλλα σχετικὰ με τὴν στρατιωτικὴν ζωὴ τοῦ ποιητοῦ ὡς μισθοφόρου, κατὰ τὴν ὁποία τελικῶς ἔχασε και τὴν ζωὴν του, παρατηρεῖ ὁ Lesky (ὀ.π., σ. 175): «Τὴν στρατιωτικὴ ζωὴ τὴν γεύτηκε (sc. ὁ Ἀρχιλόχος) ἀπὸ ὅλες τῖς πλευρὲς και εἶναι πιθανὸ πὼς ταξίδεψε περισσότερο ἀπὸ ὅσο μπορούμε νὰ υποθέσουμε. Σκοτώθηκε στὴν μάχη ἐναντίον τῶν Ναξίων, και μία ὠραία παράδοση διηγεῖται ὅτι ἡ Πυθία ἐδιώξε ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τὸν Καλώνδα, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε σκοτώσει»⁷, και προσθέτει (αὐτόθι): «Ὁ πόλεμος ἦταν τὸ στοιχεῖο του, εἴτε τὸν πολεμοῦσε με τὸ δόρυ εἴτε με τοὺς στίχους του» (βλ. και κατωτ., σ. 5 κ.ἑξ.).

Ἐνα ἄλλο θέμα τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου ἀποτελεῖ ὁ «ἔρωτας». Οἱ σχέσεις του με τὴν μνηστὴ του Νεοβούλη, κόρη τοῦ Πάριου Λυκάμβη, δὲν κατέ-

6. Βλ. λεπτομερὴ ἐξηγητῆα τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὴν ἰδιαίτερη μελέτη μας: Ἀρχιλόχος, ὀπ. 60 D. (=114 W.), ἐν: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 13, 1985-90, Ἀθήνα 1990, σσ. 76-102 (και ἐπανεκδόσή της στὰ Φιλολογικὰ Μελετήματά μας, Ἀθήνα 2007, σσ. 284-311).

7. Οἱ Φ. Δημάρατος (ἐν: Μεγάλῃ Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, s.v. Ἀρχιλόχος ὁ Πάριος) παρατηρεῖ ἐδῶ ἐπὶ τὸ σαφέστερον: «Τούτον (sc. τὸν Καλώνδα) καταφρονῶντα εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπεδιώξεν ἡ Πυθία εἰπούσα: “Μουσῶων θεράποντα κατέκτανες ἔξιθι νηοῦ”».

ληξαν σὲ γάμο, διότι διεκόπησαν ἐξ ὑπαιτιότητος τοῦ μέλλοντος πενθεροῦ του μὲ ἢ χωρὶς τὴν θέληση (καὶ) τῆς μνηστῆς του (88 D.=172 W.)⁸. Φαίνεται ὅτι τὴν ἀγαποῦσε πολὺ (71 D.=118 W.), γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ξεπεράσῃ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς διαλύσεως τοῦ ἀρραβῶνος του μὲ τὴν καλὴ του, τὴν Νεοβούλη. Εὐρισκόμενος δὲ σὲ μεγάλη ἀπελπισία ἐστράφη κατὰ τῆς οἰκογενείας Λυκάμβη μὲ τοὺς δηρτικοὺς στίχους του, ὥστε ὠδήγησε πατέρα καὶ κόρη (ἢ δύο κόρες: Νεοβούλη καὶ ἀδελφή της) σὲ αὐτοκτονία (Ἄνθ. Παλατ., 7, 69-71), διότι δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντέξουν τὴν προσβολὴ αὐτὴ στὴν μικρὴ κοινωνία τῆς Πάρου⁹. – Ἄς λεχθῆ δέ, ὅτι γιὰ τὸν δηρτικὸν αὐτὸν χαρακτηριστὴρα τῆς ποιήσεώς του ὁ Πίνδαρος τὸν ἀποκαλεῖ *ψογερόν, βαρυλόγους ἔχθεσιν παινώμενον* (Πυθ. 2, 54), ἥτοι «φιλόψογον, ποῦ ἠρέσκετο στοὺς πικροὺς λόγους». Κατὰ δὲ τὸν Κριτιάν ὁ Ἀρχίλοχος ὑπῆρξεν ὑβριστῆς ὁμοίως σὲ «ἐχθροὺς καὶ φίλους» (Lesky, ὁ.π., σ. 178)· τοῦτο τὸ στηριζεῖ ὁ Lesky (αὐτόθι) στὸ ὅτι ὁ ποιητῆς «κάποιον Περικλῆ, ποῦ σὲ μερικὰ χωρία τὸν προσφωνεῖ φιλικὰ, ἀλλοῦ τὸν ταπεινώνει σὰν ἀκάλεστον παράσιτο (78 D.)»¹⁰.

Ἐνεκα δὲ αὐτῆς τῆς πικρῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας δὲν εἶχε καθόλου καλὴ γνώμη γιὰ τὸν ἔρωτα, δὲν τὸν ἔβλεπε ὡς εὐτυχία, ἀλλὰ ὡς πάθος (104 D.=193 W.). Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν θεωρεῖ *λυσμελεῖ* (118 D.=196 W.), δηλ. «παραλύει τὰ μέλη», καὶ πιστεύει, ὅτι «ὄταν φωλιάσῃ στὴν καρδιά, φέρει πολλὴ σκοτεινιά στὰ μάτια καὶ θολώνει τὸ μυαλό» (112 D.=191 W.) ἢ, ὀρθότερον, «πληγώνει τὴν καρδιά, τυφλώνει τὴν ὄραση καὶ παίρνει τὸ λογικόν».

Ἴσως λοιπὸν ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ἡ κακὴ οἰκονομικὴ του κατάσταση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μεγάλῃ του πίκρα ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν ἀρραβῶνων του μὲ τὴν Νεοβούλη τὸν ἀνάγκασαν νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ ὡς μισθοφόρος στὴν Θάσο.

Στὴν ποίηση τοῦ Ἀρχιλόχου ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ πεποιθήσῃ του γιὰ τὴν ἀβεβαιότητα ἢ τὴν μεταβλητότητα τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων ἢ ἄλλως γιὰ τὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν ἔναντι τῆς ἀδυναμίας τῶν θνητῶν, ποῦ περιέχεται σὲ ἓνα 5/στίχο ποίημά του, γραμμένο σὲ μέτρο τροχαϊκὸ τετράμετρο κατὰληκτικὸ (58 D.=130 W.). Ἔτσι γράφει (σὲ δική μας μετάφραση):

«Στοὺς θεοὺς ὅλα εἶναι εὐκόλα· (αὐτοὶ) πολλὰς μὲν φορὰς / σηκώνουν ἀνθρώπους, πεσμένους στὴν μαύρη γῆ ἀπὸ τις συμφορὰς, / πολλὰς δὲ φορὰς κλονίζουσιν (ἀνθρώπους), πολὺ καλὰ στερεωμένους, / καὶ τοὺς ρίχνουν ἀνάσκειλα· ἔπειτα ἔρχονται (ἀπὸ τοὺς θεοὺς στὸν ἀνθρώπο)

8. Ἐδῶ ἀνήκουν καὶ τὰ ἀπ. 89 D.=174 W., 92a D.=176 W., 94 D.=177 W., 95 D.=173 W. Βλ. καὶ μελέτη μας: Ἀρχιλόχου ἀπ. 81 D. (=185 W.), ἐν: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμος ΙΖ' 2000-2001, Ἀθήνα 2001, σσ. 222-236 (καὶ Φιλολογικά Μελετήματά μας, Ἀθήνα 2007, σσ. 402-416).

9. Βλ. π.χ. Lesky, ὁ.π., σ. 177.

10. Ὁ ποιητῆς δηλώνει ἐπίσης: «γνωρίζω πολὺ καλὰ νὰ ἀνταμείβω μὲ κακὰς ὑβρεῖς, ὅποιον μοῦ κάνει κακόν» (66 D.=126 W.).

πολλές δυστυχίες / και περιπλανιέται (αὐτὸς ἐδῶ και ἐκεῖ) ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τροφῆς και χάνει τὸ μυαλό του (φτάνει σὲ ἀπόγνωση) //»¹¹.

Ἰδιαίτερη ὁμως σημασία ἔχει ἡ βιοθεωρία του, ὅπως τὴν ἐκθέτει σὲ ἓνα 7/στιχο ποίημά του (ἐπίσης σὲ μέτρο τροχ. τετραμ. καταληκτικό), ὅπου συν-ομιλεῖ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μὲ τὴν ψυχὴ του, σὲ ἓναν προσωπικὸν δηλ. μονόλογο μὲ τὸν ἑαυτὸ του, και ὅπου μάλιστα χρησιμοποιεῖ πολὺ χαρακτηριστικὲς λέξεις, φράσεις ἢ εἰκόνες και ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἢ πολεμικὴ ζωὴ (67 a D.=128 W.). Λέγει λοιπὸν (σὲ δική μας μετάφραση):

«Ψυχὴ μου, ψυχὴ μου, ταρασσομένη ἀπὸ θλίψεις, πού σὲ φέρνουν σὲ ἀμυχανία /, σύνελθε, ἀλλὰ προπάντων ὑπεράσπιζε τὸν ἑαυτὸ σου, προτείνοντας πρὸς τοὺς ἐχθροὺς / τὸ στήθος, κρατώντας δηλ. στίς ἐνέδρες (παγίδες) τῶν ἐχθρῶν (σου) τὴν θέση σου πλησίον τους / σταθερά: και μῆτε νὰ καυχέσαι πολὺ, ὅταν νικᾷς /, μῆτε νὰ ὀδύρεσαι, πέφτοντας μέσα στὸ σπίτι κάτω (σὸ δάπεδο), ὅταν νικεῖσαι /, ἀλλὰ νὰ χαίρεσαι γιὰ τὰ εὐχάριστα και νὰ λυπάσαι γιὰ τὰ δυσάρεστα (γεγονότα τῆς ζωῆς σου) / χωρὶς ὑπερβολή: νὰ ἔχῃς δὲ (πάντοτε) σὸ νοῦ σου, πού ρυθμὸς κυβερνάει τοὺς ἀνθρώπους//»¹².

Ἐδῶ ὁ Ἀρχιλόχος βλέπει τὴν ἴδια του τὴν ζωὴ μὲ τὰ προβλήματά της, τίς σχέσεις του μὲ τοὺς συνανθρώπους του μέσα στὴν ἴδια κοινωνία, τὴν τάση ἢ συμπεριφορὰ τῶν συμπολιτῶν του, πού εἶναι ἐνίοτε ἀδικοὶ ἢ ἐχθρικοὶ, και πάντως ὄχι φιλικοὶ και ἀνθρώπινοι, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπουλοὶ και ἀντικοινωνικοί. Και αὐτὸ τὸν προβληματίζει, τὸν ἀνησυχεῖ, ἀλλὰ ἐνθαρρύνει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸν του γιὰ ἀντίσταση, γιὰ σωστὴ ἀντιπαράθεση πρὸς ἐπιτυχεῖ ἀντιμετώπιση τῶν ὅποιων δυσμενῶν περιστάσεων, ἀλλὰ και γιὰ συμπεριφορὰ μὲ φρόνηση στίς καλὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς, δηλ. πρέπει νὰ συμπεριφέρεται ὁ ἴδιος μὲ μέτρο πάντοτε, και στίς καλὲς και στίς κακὲς ἡμέρες τῆς ζωῆς του, γνωρίζοντας ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ, αὐτὸς εἶναι ὁ ρυθμὸς τῆς ζωῆς γενικῶς τοῦ ἀνθρώπου, (δηλ. ὁ ἀνθρώπος ἄλλοτε πηγαίνει πρὸς τὰ πάνω και ἄλλοτε πρὸς τὰ κάτω / = και εὐτυχεῖ και δυστυχεῖ), ὅτι, μὲ ἄλλες λέξεις, ἡ ζωὴ του εἶναι ἓνα κρᾶμα χαρᾶς και λύπης.

Σχετικὴ κατὰ τὸ περιεχόμενο μὲ τὰ ἀνωτέρω εἶναι και μία ἐλεγεία (7 D.=13 W.), στὴν ὁποία γίνεται λόγος γιὰ κάποιον ναυάγιο, ὅπου ἐχάθησαν συμπολίτες του, μεταξὺ δὲ αὐτῶν και κάποιος συγγενὴς του (ἴσως ὁ σύζυγος τῆς ἀδερφῆς του). Ἐδῶ προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσῃ τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν, πού

11. Λεπτομερὴ ἐρμηνεία τῶν ἐπὶ μέρος λέξεων και φράσεων τοῦ κεμένου τούτου βλέπε στὴν ἰδιαίτερη μελέτη μας: Ἀρχιλόχου ἀπ. 58 W. (=130 W.), ἐν: ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ, τόμ. 1, τεύχ. 2, Ἀθήνα 1980, σσ. 236-260 (και ἐπανεκδόσή της στὰ Φιλολογικά Μελετήματά μας, Ἀθήνα 2007, σσ. 248-272), βλ. και Σμαδά, ὅ.π., σσ. 94-97.

12. Βλ. λεπτομερὴ ἐρμηνεία τοῦ κεμένου αὐτοῦ στὴν ἰδιαίτερη μελέτη μας: Κριτικαὶ και Ἐρμηνευτικαὶ Παρατηρήσεις εἰς Ἀρχιλόχου ἀπ. 67a (D.), ἐν: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. Κζ (1977-1978), Ἀθήνα 1979, σσ. 65-89 (και ἐπανεκδόσή της γερμανιστὶ στὰ Φιλολογικά Μελετήματά μας, Ἀθήνα 2007, σσ. 198-213).

ἐχάθησαν, λέγοντας ἀκριβῶς, ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς «ἀθεράπευτες συμφορὲς» (ἀνηκέστοισι κακοῖσιν) μᾶς ἔδωσαν οἱ θεοὶ ὡς φάρμακον (!) τὴν «δυνατὴν ὑπομονή» (κρατερὴν τλημοσύνην) καὶ ὅτι «ἄλλοτε ἄλλος ἔχει αὐτὲς (τὶς συμφορὲς)· τὴν μὲν ἦλθαν σὲ ἐμᾶς... καὶ ὑποφέρουμε, ὁμῶς πάλι σὲ ἄλλους θὰ πᾶνε..., ἀλλὰ κάνετε ὑπομονή, διώχνοντας γρήγορα τὸ γυναικεῖο πένθος»¹³.

Αὐτὰ τὰ ὀλίγα ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Ἀρχιλόχου, πού ἀσφαλῶς δὲν εἶναι καὶ τὰ μόνα, διότι πολλὰ ἄλλα ποιήματά του δὲν σώζονται ἢ παραδίδονται ἑλλιπῶς. Ἄς ἐπιτραποῦν ὀλίγες ἀκόμη ἐπιγραμματικὲς παρατηρήσεις:

Μὲ τὸν δεῦτερον μεγάλον ἀποικισμό τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἔχουν ἐπέλθει μεγάλες πολιτικὲς, πνευματικὲς, καὶ κυρίως κοινωνικο-οικονομικὲς μεταβολές, πού ἀλλάξαν ἀντιστοιχῶς καὶ τὸ ὕφος τοῦ λόγου, γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ. Καὶ ὁ ἄνθρωπος νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὶς νέες αὐτὲς μεταβολές, πού τὸν προβληματίζουν τὴν ὥρα περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε.

Ἐνῶ ἡ ἐπικὴ ποίηση (τοῦ Ὀμήρου) εἶναι ἀντικειμενικὴ, ἐξωτερικὴ, ἀπρόσωπη, δηλ. ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ χρονικῶς ἀκολουθοῦσα ἀμέσως κατόπιν *λυρική* ποίηση εἶναι ἀντιθέτως ὑποκειμενικὴ, ἐσωτερικὴ, προσωπικὴ. Δὲν ἀπασχολοῦν πλέον καὶ τόσο πολὺ τὸν ἄνθρωπο μυθολογικὲς ἀφηγήσεις μὲ τὶς ὑπερβολὲς καὶ τὶς φανταστικὲς ἢ ἀπίστευτες ἥρωικὲς καὶ ὑπεράνθρωπες ἐνέργειες ἢ πράξεις, ἀλλὰ τὰ καθημερινὰ προβλήματα, τὸ τὴν ὥρα, τὸ σήμερον, καὶ ὄχι τὸ χθές, τὸ παρελθόν.

Πιὸ συγκεκριμένα: Τί ἔχει ἢ τί νοιώθει σήμερον, κάθε ἡμέρα, ὁ ἄνθρωπος, δηλ. ὅλα τὰ συναισθήματά του, ὅπως εἶναι π.χ.: ἡ χαρὰ, ἡ εὐθυμία, ἡ αἰσιοδοξία, ἡ εὐτυχία, ἡ ἀγάπη κλπ., ἀλλὰ καὶ ἡ πίκρα, ἡ λύπη, ἡ ἀπογοήτευση, ἡ δυστυχία, τὸ μῖσος, ὁ πόνος κλπ. Τέτοια συναισθήματα δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν κοινωνία ἢ τὴν πολιτεία, ἢ προκαλοῦνται κυρίως ἀπὸ τὴν συμβίωση μὲ τοὺς συνανθρώπους μας, ὅπου παρατηροῦνται συμπεριφορὲς φιλικές, εἰρηνικὲς, συμπεριφορὲς ἄμισθας καὶ συνεργασίας, ἀλλὰ καὶ ἀδικίες, ἐκμεταλλεύσεις, μηχανορραφίες, καὶ λοιπὲς παρόμοιες ἀντικοινωνικὲς σχέσεις, πού κινοῦνται κυρίως ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα ἢ ἀπὸ ἄλλες διαφορὲς καὶ αἰτίες.

Καὶ αὐτὰ τὰ οὕτως ἢ ἄλλως δημιουργούμενα προσωπικὰ συναισθήματα ἢ προβλήματα καταλήγουν ἢ ὀδηγοῦν σὲ γραπτὰ κείμενα καὶ ἀφοροῦν πλέον καὶ σὲ ἄλλους συνανθρώπους, σὲ πολλοὺς ἢ σὲ ὅλους· γι' αὐτὸ καὶ διατηροῦν

13. Προφανῶς θηροῦσαν γυναῖκες, συγγενεῖς τῶν ναυαγῶν, ἦσαν δηλ. οἱ μοιρολογητῆρες στὸ μοιραῖο αὐτὸ γεγονός τῆς ἀπωλείας τῶν συγγενικῶν ἢ φιλικῶν τους προσώπων. Συνήθως οἱ γυναῖκες ἐτελοῦσαν αὐτὸ τὸ χρέος, διότι κατὰ τὸν Εὐστάθιον εἶναι «κάρτα τοι φιλοῦτατον ἢ γυνή», βλ. μελέτη μας: Περὶ ἀοιδῶν στὰ Ὀμηρικὰ Ἔπη καὶ τῆς «τυφλότητος» τοῦ ποιητοῦ αὐτῶν, σ. 4 μὲ ὑπόσημ. 4 (ἐν: Φιλολογικὰ Μελετήματά μας, Ἀθήναι 2007, σ. 459).

μὲν ὡς κείμενα τὸ ὄνομα τοῦ δημιουργοῦ τους, ἀλλὰ ἀπηχοῦν ἀπόψεις γενικῶς παντὸς ἀνθρώπου, σὲ κάθε ἐποχή καὶ περιοχή, σὲ κάθε χρόνο καὶ τόπο, ἀποκτοῦν δηλ. πανανθρώπινο χαρακτήρα. Π' αὐτὸ καὶ τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ κείμενά μας θεωροῦνται ἔτσι κοινὸν κτῆμα ὄλων τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων.

Σὲ αὐτὴν τὴν μεγάλη στροφή στὴν διανόηση, στὴν σκέψη καὶ στὸν λόγο πρωτοστατεῖ ὁ Ἀρχίλοχος. Κατὰ τὸν Σκιαδᾶ (δ.π., σ. 63) ὁ Ἀρχίλοχος θεωρεῖται «ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποιητὴς ποῦ ἔστρεψε τὴν ποίηση στὸν ἐσωτερικὸ ἀνθρώπο, στὸ "ἐδῶ" καὶ στὸ "τώρα", ἀποσπώντας τὴν ἀπὸ τὴν ἀτέρμο- νες περιπλανήσεις στὴ μυθικὴ παράδοση καὶ στὴς εὐκλειεῖς πράξεις τῶν ἡρώων». Ἀξιοσημείωτη ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ παρόμοια παρατήρηση τοῦ Τρυπάνη¹⁴: «Ἡ στροφή ἀπὸ τὸ ἀπρόσωπο καὶ τὸ ἥρωικὸ ὁμηρικὸ πνεῦμα πρὸς τὸν προσωπικὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴ σύγχρονη ζωὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη συμβολὴ τοῦ Ἀρχιλόχου στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ποίησης. Ἔτσι ἔγινε ὁ πραγματικὸς πατέρας τῆς σάτιρας καὶ τοῦ Δυτικῆς ρεαλισμοῦ, ὁλόκληρης ἴσως τῆς προσωπικῆς Δυτικῆς ποίησης». Πᾶ τὴν τολμηρὴ δὲ αὐτὴ πρωτοτυπία τοῦ Ἀρχιλόχου οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸν περιέλαβον στὸν κανόνα τῶν ἱαμβογράφων ποιητῶν, στὴν δὲ πατρίδα του Πάρο τὸν ἐτίμησαν μὲ ἔξαιρετικὸ ἐνεπίγραφο μνημεῖο (1ο αἰ. π.Χ.). Ἐδῶ ἀνήκει καὶ μία ἐπιγραφή τῆς Πάρου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., «ποῦ δίνει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀρχιλόχου μαζί μὲ βιογραφικὲς πληροφορίες γι' αὐτὸν» (Τρυπάνης, αὐτόθι).

Πρὸς τοὺτους ὁ Ἀρχίλοχος «θεωρεῖται ὁ πατέρας τῆς ἱαμβικῆς ποίησης, ἴσως μάλιστα ἦταν καὶ ὁ πατέρας τῆς ἐλεγειακῆς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐκεῖνος δημιούργησε τὰ εἶδη αὐτά, ἀλλὰ ὅτι τὰ κατέστησε ἄρτια ὄργανα ποιητικῆς ἔκφρασης. Μὲ τὸν Ἀρχίλοχο τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο ἔφτασε στὴν τελειότητα» (Τρυπάνης, δ.π., σ. 53). Καὶ ὄχι μόνο αὐτά, ἀλλὰ καὶ τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο καταληκτικὸ, ὅπως ἀνωτέρω εἶδαμε, ἀνήκει ὡσαύτως στὴς ἰδιαίτερες προτιμήσεις του καὶ πολλὰ ἄλλα μεικτὰ μετρικὰ εἶδη, καθὼς καὶ τὰ ἀσυνάρτητα, ὅπως ἀποκαλοῦνται¹⁵.

Τέλος «ἡ καταδίκη τοῦ ποιητῆ ἀπὸ ἐκπροσώπους ἀριστοκρατικῆς σκέψης, σὰν τὸν Ἡράκλειτο ... τὸν Πίνδαρο ... καὶ τὸν Κριτία, δὲν μπόρεσε νὰ μειώσῃ τὴν φήμη του στοὺς μεταγενεστέρους. Τὸ μνημεῖο μὲ τὴς πολλὰς ἐπιγραφὰς, ποῦ τοῦ ἔστησε ὁ Σωσθένης στὴν Πάρο (51 D.) τὸν 1ο αἰ. π.Χ. εἶναι μίᾳ ὥραία μαρτυρία γι' αὐτὸ» (Lesky, δ.π., σ. 179).

14. Κ. Ἀ. Τρυπάνης, Ἑλληνικὴ Ποίηση, Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Σεφέρη, Ἀθήνα 1986, σ. 53.

15. Τὰ μέτρα τῆς λυρικῆς ποιήσεως εἶναι πολλὰ, διότι πολλὰ εἶναι καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ τὰ ἀπατοῦν. Ἐπίσης τὰ ἐπὶ μέρους λυρικά ποιητικὰ κείμενα εἶναι σύντομα (ὀλιγόστιχα) καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἀντέχει πολὺ τὴν ἔνταση π.χ. τῆς χαρᾶς ἢ τῆς λύπης ἢ καρδία τοῦ ἀνθρώπου· πβ. ὁμοίως τὰ πολὺ σύντομα σημερινὰ τραγούδια μας.

ΜΗΔΕΙΑ-ΦΥΓΑΣ Ἡ ΜΗΔΕΙΑ-ΕΚΔΙΚΗΤΡΙΑ:
(E. Med. 1056-80)¹

1055 αὐτῷ μελήσει χεῖρα δ' οὐ διαφθερῶ
1059 μὰ τοὺς παρ' Ἄϊδη νεοτέρους ἀλάστορας
1067 ἀλλ', εἴμι γὰρ δὴ τλημονεστάτην ὁδόν,
1076 χωρεῖτε χωρεῖτ' οὐκέτ' εἴμι προσβλέπειν
1077 οἶα τε ἴπρὸς ὑμᾶσι, ἀλλὰ νικῶμαι κακοῖς.
1078 καὶ μανθάνω μὲν οἶα δοῦν μέλλω κακά,
1079 θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων,
1080 ὅσπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.

Ἐμβόλιμο 1 (Αὐτοδιάλογος)
[1056-58, 1060-66, 1068]
Ἐμβόλιμο 2 (Ἀποχαιρετισμός)
[1069-75]

Τὸ δεύτερο μέρος (1056-80) τοῦ λεγόμενου μεγάλου μονολόγου τῆς Μήδειας ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη συνιστᾶ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀμφιλεγόμενα κομμάτια τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Ἡ γνησιότητά του, παρὰ τοὺς πολυάριθμους ὑποστηρικτές², δικαιολογημένα ἔχει ἀμφισβητηθεῖ,

---

1. Ἡ προκείμενη μελέτη εἶναι διευρυμένη μορφή ἀνακοίνωσης στὸ Συμπόσιο Μέσης Πη-
νανίας «Text und Intuition», Χαϊδελβέργη 18-20.01.07· στὸν κύριο Prof. Dr. P. Riemer ὀφείλω
θερμὲς εὐχαριστίες γὰρ τίς πολὺτιμες παρατηρήσεις του.

2. H. D. Voigtländer, «Spätere Überarbeitungen im großen Medea Monolog?», *Philologus*
101, 1957, 213-37· M. Dyson, «Euripides Medea 1056-80», *GRBS* 28, 1987, 23-34· πρβλ. E. R.
Dodds, *Humanitas* 4, 1952, 14· G. R. Stanton, «The End of Medea's Monologue: Euripides'
Medea 1078-80», *RhM* 130, 1987, 97-106· H. Diller, «θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμά-
των», *Hermes*, 94, 1966, 267-75· G. Rickert, «Akrasia and Euripides' Medea», *HSCP* 91, 1987,
91-117· H. Foley, «Medea's Divided Self», *CA* 8, 1989, 61-85· πρβλ. P. Pucci, *The Violence of Pity
in Euripides' Medea*, 1980, 61-88· E. Papp, *Wiener Zeitung*, 17.09.04· E. Griffiths, *Medea*,
London, 2006, 65-68· B. Seidensticker, «Euripides Medea 1056-80, an Interpolation?», in:
*Cabinet of the Muses: essays on classical and comparative literature in honor of Thomas G.
Rosenmeyer*, ed. by M. Griffith and D. J. Mastronarde, Atlanta 1990, 89-102 = eScholarship
Repository, Paper Festschrift 07, Univ. of California 1990, 1-17 = 2005 Dept. of Classics,
Berkeley 89-102· K. Alt, «Medeas Entschluß zum Kindermord, Zu Euripides Medea 1078-80»,
Hyperboreus 4, 1998, 271-85· A. N. Michelini, «Neophron and Euripides' Medea 1056-80»,
TAPA 119, 1989, 115-35.

έξαιτίας τῶν ἀλλεπάλληλων ψυχικῶν ἐναλλαγῶν τῆς ἡρώιδας (1040, 1049, 1056, 1059), ὅπως καὶ ἐμφανῶν ἀσυμφωνιῶν δομῆς στοὺς στ. 1056-66³ καὶ 1068-75. Στὴν παρούσα μελέτη θὰ καταδειχθεῖ ὅτι στὸ μέρος αὐτὸ οἱ στ. 1059 καὶ 1076-80 εἶναι γνήσιοι, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προέρχονται ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο δημιουργὸ (Ἀνώνυμο) καὶ σχηματίζουν δύο ἐμβόλιμα χωρία στὸ αὐθεντικὸ κείμενο μὲ θέμα τὸ ἕνα τῆ νέα ψυχικὴ κάμψη τῆς Μήδειας καὶ τὸ ἄλλο ἕναν ἀκόμη ἀποχαιρετισμὸ στὰ παιδιὰ τῆς.

Ἀπὸ τὶς πρῶτες προτεινόμενες ἐρμηνεῖες τοῦ δυσνόητου χωρίου ἦταν αὐτὴ τοῦ Bethe, ὁ ὁποῖος προϋπέθεσε μία ξαναδουλεμένη μορφή τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐριπίδη, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ Bergk, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε σὲ μία νέα σύνθεση δύο διαφορετικῶν σκηνῶν⁴. Δραστικότερη λύση ὑπῆρξε ἡ ἀπαλοιφή ὀλόκληρου τοῦ δευτέρου μέρους⁵, ἡ ὁποία ὁμως παρουσιάζεται δραματουργικὰ ἀστήρικτη⁶. Πατί, πρῶτον, ἕνα ἀπότομο κλείσιμο τοῦ μονολόγου στὸ στ. 1055 θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἄμεση θανάτωση τῶν παιδιῶν⁷, ἀλλῶς ἡ καθυστέρηση τῆς βιαιοπραγίας ἕως τὸ στ. 1271 θὰ εἶχε ἀνεξήγητα μεγάλη διάρκεια. Δεύτερον, ἡ ἀναποτελεσματικότητ⁸

3. E. Christmann, *Bemerkungen zum Text der Medea des Euripides*, Diss. Heidelberg, 1962, 125.

4. Th. Bergk, *Griechische Literaturgeschichte* III, Leipzig (1884) 512, ὑπόσημ. 140· E. Bethe, *Medea-Probleme*, Berichte über die Verhandl. d. königl. Sächs. Ges. d. Wiss. zu Leipzig 70, 1918, I. Heft, 8-14.

5. G. Müller, «Interpolationen in der Medea des Euripides», *StudLzFilCl* 25, 1951, 65-82· M. D. Reeve, «Euripides Medea, 1021-1080», *CQ* 22, 1972, 51-62· J. Diggle, *Euripides*, Oxford 1984· D. Bain, *Actors and Audience: A Study of Asides and Related Conversations in Greek Drama*, 1977, 26 κ.έ.· id., *Masters, Servants and Orders in Greek Tragedy: Some Aspects of Dramatic Technique and Convention*, 1981, 33· B. Manuwald, «Der Mord an den Kindern, Bemerkungen zu den Medea-Tragödien des Euripides und des Neophron», *WS N. F.* 17, 1983, 27-61· O. Zwierlein, «Die Tragik in den Medea-Dramen», *LiteraturwissJb* 19, 1978, 27-63 ἀθετεῖ τοὺς στ. 1054-80· U. Hübner, «Zum fünften Epeisodion der Medea des Euripides», *Hermes* 112, 1984, 401-18 ἀθετεῖ τοὺς στ. 1040-80· διαφορετικὰ W. Allan, *Euripides: Medea*, London, 2002, 126.

6. Μικρότερες ἀθετήσεις προτιμοῦν: O. Regenbogen, «Randbemerkungen zur Medea des Euripides», *Eranos* 48, 1950, 48, τὸν στ. 1058· G. A. Seeck, «Euripides, Medea 1059-68: a Problem of Interpretation», *GRBS* 9, 1968, 291 κ.έ., τοὺς στ. 1060-63· H. Lloyd-Jones, 1980, 51-59, τοὺς στ. 1059-63· D. Kovacs, 1986, 343-52, τοὺς στ. 1056-64.

7. A. Dihle, «Zum Streit um die "Medea" des Euripides», in: C. Schüblin (Hrsg.), *Catalepton FS für B. Wyss*, Basel, 1985, 28.

8. Ἐπιτολές ἐπὶ σκηνῆς εἶθισται νὰ ἐκτελοῦνται ἄμεσως, ἐκτός ἂν ἀπευθύνονται σὲ βουβὰ πρόσωπα· βλ. D. Bain, 1981, 33· id., 1977, 26-7· προβλ. M. D. Reeve, 1972, 55f.· B. Seidensticker, 1990, 92.

της προτροπής εξόδου από τή σκηνή στά παιδιά (1053) δέν αποτελεί πειστικό έπιχείρημα γιά τήν άθέτηση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου, έφόσον ή παράταση τής αποχώρησής τους έμφανίζεται ήδη στό μή άμφισβητούμενο κείμενο (1020, 1040, 1053) και ύπάρχει παράλληλο χωρίο⁹ καθυστέρησης έκτελέσειμης διαταγής στό ίδιο έργο (89-105).

Παρ' όλα αυτά, ή πιθανότητα έμβόλιμων χωρίων από τό στ. 1056 και 1069 δύναται νά στηριχθεί κατ' άρχήν σέ έξω-κειμενικές ένδειξεις, όπως είναι τά άρχαία Σχόλια. Έκεί, άν και από τό στ. 1056 κ.έ. δέ διασώζονται ρητές άναφορές σέ προσθήκες ήθοποιών, όπως παρατηρεί ό Dihle¹⁰, τό μέχρι σήμερα λησμονημένο σχόλιο Σ 1055¹¹, στή θέση κλειδί τής άρχής τοῦ προβληματικού κειμένου, παραπέμπει σέ μία άλλη έρμηνεία. 'Ο άρχαίος σχολιαστής κατανοεί τό ρήμα «διαφθερώ» ως «μολύνω διά τοῦ φόνου»¹² και συνεπώς διακρίνει στό σημείο αυτό, διαφορετικά από τις σύγχρονες συνήθειες άναλύσεις, έναν νέο διαταγμό τής ήρωίδας, πριν από τήν πράξη τής έκδίκησης. Αὐτή ή έκδοχή θά έναρμονιζόταν πλήρως μέ μία προσθήκη, πιθανώς κάποιου ήθοποιού, από τό στ. 1056 κ.έ. Θέμα τής θά αποτελούσε ή άλλαγή άπόφασης τής Μήδειας ύπέρ τής κοινής¹³, μαζί μέ τά παιδιά, απόδρασης τής από τήν Κόρινθο στήν άθηναϊκή έξορία· μέχρι αὐτή νά άναζωπυρώσει πάλι τις έκδικητικές τής προθέσεις τελειωτικά. 'Όμως, τό σχέδιο απόδρασης¹⁴ ως νέο στοιχείο πλοκής άπομακρύνεται αισθητά από τήν εύριπίδεια σύλληψη, έφόσον μία τέτοια έναλλακτική λύση ήδη άναφέρθηκε (1045-47), μόνο και μόνο γιά νά παραμεριστεί σύντομα (1049-52).

9. H. Erbse, 1981, 66-82· στό Eur. Med. 89 (Diggle) ή Τροφός καλεῖ τά παιδιά μέσα, δηλ. έκτός σκηνής, τά όποια όμως μόλις στό στ. 105 στέλνονται μέσα, άφού καλούνται εκ νέου στό στ. 98. Στό μεταξύ αὐτή μιλά στον Παιδαγωγό.

10. A. Dihle, 1985, 19-30· id., «Euripides' Medea und ihre Schwestern im europäischen Drama», *A&A* 22, 1976, 175-84· id., «Euripides' Medea», *Sitzungsb. Heidelb. Akad. Wiss.* 1977, 5, Heidelberg, 1977, 5, 12f· πρβλ. B. Seidensticker, 1900, 90.

11. E. Schwartz, *Scholia in Euripidem*, 1891, Vol. II, 198 «...πάλιν ένταῦθα λύεται πρὸς οὐκον... Οὐκ άν οὖν, φησίν, έγώ μολύναμι τῶ τῶν έξ έμου παιδων αίματι τήν έμαντῆς χείρα».

12. 'Η οωστή έρμηνεία τοῦ «διαφθερώ» (1955) είναι: «δὲ θά άφήσω τό χέρι νά λυγίσει ή άστοχήσει»· πρβλ. W. Schadewaldt, *Monolog und Selbstgespräch*, Berlin, 1926, 195, 196 ύποσημ. 1 «...meine Hand ist sicher...»· πρβλ. D. Kovacs, «On Medea's Great Molologue (E. Med. 1021-80)», *CQ* 36, 1986, 350, ύποσημ. 10 «I shall not weaken my hand».

13. D. Kovacs, 1986, 344· αντίθετα K. Alt, 1998, 277 κ.έ.

14. Αντίθετα M. Dyson, 1987, 28-31.

Ἐνάμεσα στοὺς θεωρούμενους ἐμβόλιμους στίχους, ὁ ὄρκος στὶς ἐκδικητικὲς χθόνιες θεότητες (1059) φαίνεται νὰ ἀνήκει στοῦ ἀθηντικὸ κείμενο. Δὲ θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἀκυρώνει, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Reeve¹⁵, τὴ δυνατότητα διαφυγῆς τῆς Μήδειας καὶ τῶν παιδιῶν, οὔτε νὰ ἀντικρούει, ὅπως πιστεύει ὁ Dyson¹⁶, τὴν ἐπίκληση τοῦ θυμοῦ (1056) σὲ μία στιγμή ἀδυναμίας τῆς ἡρωίδας. Εἰδικὰ αὐτὲς οἱ ἐρμηνεῖες παραπέμπουν πιθανότατα στὴν ἀρχικὴ θέση τοῦ ὄρκου (μετὰ τὸ στ. 1055) στοῦ κείμενο τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου σήμαινε τὴν ἐκδίκηση. Ὅπως σωστὰ διακρίνει ὁ Erbse¹⁷, τὸ ἀληθινὸ νόημα τῶν στ. 1057-58 συνεχίζεται στοῦ στ. 1060 κ.έ., ἀφοῦ καὶ στὰ δύο χωρία παρουσιάζονται προσπάθειες διάσωσης, ἀνεξαρτήτως ἂν τὰ παιδιά σώζονται στὴν ἐξορία ἢ ἂν γλιτώνουν –αὐταπάτη μόνον ἀργότερα κατανοητὴ (1238-39)¹⁸– ἀπὸ ἐπίθεση τῶν Κορινθίων. Ἐπομένως, στὴν προσθήκη τοῦ Ἀνώνυμου ὁ ὄρκος σήμαινε τὸ θάνατο μόνον τῆς Γλαύκης καὶ ἔμφαση δινόταν δυνάμει τοῦ συνδυασμοῦ του μετὰ τοὺς στ. 1060-61 στοῦ μοτίβο τῆς φυγῆς ἀπ' τὴν Κόρινθο. Ἄρα, ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀπειλῆς τῶν ἐχθρῶν μετὰ τὴν παιδοκτονία θὰ ἦταν εὐλόγος μόνον μετὰ τὴ μετακίνηση τοῦ ὄρκου στοῦ στ. 1059. Ἔτσι ὁ ἐν λόγω στίχος φαίνεται ξένος μετὰ τὸ κείμενο τῆς προσθήκης. Ἐπίσης, εἶναι προφανῆς ἡ γλωσσικὴ συγγένεια τοῦ ὄρκου μετὰ τὸ τελετουργικὸ ὕφος τῶν στ. 1054-55 καὶ συνεπῶς ἡ σχέση του μετὰ τὸ ἀθηντικὸ κείμενο. Δικαίως ἐπισημαίνει ὁ Seidensticker, ἀκολουθώντας τὸν Mastronarde, ὅτι ἡ ἔκφραση τοῦ ὄρκου μετὰ τὸ μόριο «μὰ» συχνὰ συνδέεται μετὰ ἄρνηση¹⁹, προκειμένου νὰ

15. M. D. Reeve, 1972, 51-61.

16. M. Dyson, 1987, 24, ὑπόσημ. 2· ἀντίθετα B. Seidensticker, 1990, 93, ὑπόσημ. 28.

17. H. Erbse, 1981, 70-72· ἀντίθετα B. Seidensticker, 1990, 94· πρβλ. G. A. Seeck, 1968, 294, ὑπόσημ. 14, 296 κ.έ.; H. J. G. Patin, *Études sur les tragiques grecs, Euripide I*, Paris 1841, Paris 1879^s 137, 142· D. Page, 1938, 147 κ.έ.; W. Schadewaldt, 1926, 193 κ.έ.; H. D. Voigtländer, 1957, 217-37· P. E. Easterling, 2003, 187-200· J. Baumerts, 1968, 190, ὑπόσημ. 2· W. Steidle, *Studien zum antiken Drama*, München, 1968, 158 κ.έ.; G. A. Seeck, 1968, 293, ὑπόσημ. 8· ἀντίθετα H. Lloyd-Jones, 1980, 56· πρβλ. H. D. Voigtländer, 1957, 234 κ.έ., H. Diller, 1966, 362· Ch. Gill, 1987, 29; πρβλ. E. Christmann, 1962, 133 κ.έ.

18. Ἡ Μήδεια διαφεύγει τῆς ἀπειλῆς τῶν ἐχθρῶν μετὰ τὴν ἀπόφαση τῆς παιδοκτονίας (781-94). Ὁ Ἄγγελος δὲν ἀναφέρεται σὲ ἀντίποινα τῶν Κορινθίων (1122). Ὁ στ. 1061 (παῖδας παρήσω τοὺς ἐμούς καθυβρίσαι) ἐπαναλαμβάνει σχεδὸν αὐτολεξεῖ τὸ στ. 782 (ἐχθροῖσι παῖδας τοὺς ἐμούς καθυβρίσαι), ἀλλὰ δὲν ἐκφράζει ἕναν πραγματικὸ κίνδυνο γὰρ τὴν ἡρωίδα. Μόνον ὅταν αὐτὴ πρόκειται νὰ προβεῖ στὴν πράξη (1238 κ.έ.) δικαιολογεῖ μία τελευταία τῆς ἡθικῆ ἀναστολή πρβλ. J. Baumert, 1968, 144-45, 250-55.

19. B. Seidensticker, 1990, 99, ὑπόσημ. 11 παραπέμπει σὲ E. *ASndr.* 934, *Ion* 1528, *Cycl.* 262-64, *Phoen.* 1006, *IA* 739, 948.

δηλώσει ἀλλαγὴ διάθεσης. Ἐδῶ ὑπὲρ τοῦ σχεδίου ἐκδίκησης (1049). Ἄρα, ὁ ὄρκος (1059) θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρῶνε συντακτικὰ τὴν κατηγορικὴ ἄρνηση «χεῖρα δ' οὐ διαφθερῶ» (1055), ὅπως καὶ νὰ ὀλοκληρῶνε τὴ λιτὴ ἐπίκληση στοὺς χθόνιους θεοὺς, ὥστε νὰ νομιμοποιεῖται ἀναντίρρητα ἡ παιδοκτονία ὡς ἱερουργία.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀναμόρφωσης τοῦ κειμένου τὸ θεωρούμενο ἐδῶ αὐθεντικὸ τέλος τοῦ μονολόγου (1976-80) θὰ δεχόταν μία σημασιολογικὴ προσαρμογὴ στὸ νέο θέμα. Σύμφωνα με αὐτὸ «θυμὸς δὲ κρείσσων» θὰ σήμαινε τὴν ἔκρηξη μητρικῆς ἀγάπης, ὁ στ. 1077 θὰ ἀπέδιδε τὴν ἦττα τῆς μητέρας²⁰ ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴ μανία ποὺ τὴν κυριαρχεῖ ματαιώνοντας ὀριστικὰ τὸ ἐκδικητικὸ της σχέδιο, καὶ ὁ ὄρκος «κακῶν» (1080) θὰ ὑποδήλωνε τὴ συντριβὴ τῆς νικημένης ἀπὸ μία ἀνώτερη δύναμη. Πὰ τὸν Εὐριπίδη, ἀντίθετα, ὁ «θυμὸς» σημαίνει κινητήρια δύναμη ἢ ἔναυσμα γιὰ δράση²¹. Κατ' ἐπέκταση πίσω ἀπὸ τὴν ἔκφραση «νικῶμαι κακοῖς» (1077) δύναται πολὺ πιθανότερο νὰ διαβαστεῖ μία σημασιολογικὰ ἰσοδύναμη ἔκφραση με τὶς ἀνάλογες «τί πάσχω» καὶ «τῆς ἐμῆς κάκης», ὅπου ὁ συναισθηματισμὸς ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἡρώιδα ὡς δειλία. Πὰ τὴν εὐριπίδεια ἡρωικὴ Μήδεια-ἐκδικήτρια, ἐπομένως, ὁ ὄρκος «κακοῖς» (1077) σημαίνει τὴν ἀπορριπτέα δειλὴ πράξη διάσωσης τῶν παιδιῶν, ἐνῶ στὸν ἐπόμενον στίχο ὁ ὄρκος «κακά» (1078) γιὰ τὴν ἄλλη τῆς ὄψη, αὐτῆς τῆς στοργικῆς Μήδειας-μητέρας, δηλώνει, σὲ ἀντίθεση με τὴν ἐρμηνεῖα τῶν Kovacs καὶ Lloyd-Jones²², τὸ ἀποτρόπαιο ἀποτέλεσμα τῆς ἐκδίκησης της. Ἡ κυμαινόμενη σημασία τῆς ἴδιας λέξης (κακά) στοὺς στ. 1077 καὶ 1078 δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Kovacs²³, ἓνα εὐλόγο ὑφολογικὸ μειονέκτημα. Πατί, ἀπὸ τὴ μία, καὶ τὶς δύο φορὲς γίνεται λόγος γιὰ πράξεις, ὅπως σωστὰ μεταφράζουν οἱ Stanton καὶ Dirlmeier²⁴, καὶ ὄχι γιὰ πάθη, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση

20. Πρὸβλ. H. Foley, 1989, 71 κ.έ., ὑπόσμμ. 37.

21. B. Manuwald, 1983, 24· πρὸβλ. A. Dihle, 1985, 24 κ.έ.

22. H. Lloyd-Jones, 1980, 57-59 ἐρμηνεύει τὸ «δρᾶν κακά» (1078) ὡς «παθεῖν κακά»: «And I know clearly what misery I shall suffer...»· D. Kovacs, 1986, 352: «And I know well what grief I shall endure...»· ἐδῶ προτιμᾶται ἡ lectio τῶν περισσοτέρων MSS «τολμήσω κακά», ἐνῶ μόνον ὁ κώδικας L καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἠθογράφοι παραδίδουν «δρᾶν μέλλω» (1078).

23. D. Kovacs, 1986, 345 ἀποδίδει τὸν ὄρο «κακά» στὸ στ. 1078 ὡς «wrongs» καὶ στὸ στ. 1077 ὡς «misfortunes».

24. G. R. Stanton, 1987, 106: «I realise what evil I am about to do, but drive, which is the cause of the most terrible evils for mortals, is master of my plans»· πρὸβλ. H. Foley, 1989, 69-71: «I understand what sort of bad things I am about to do or suffer, but my heart-determined-on-

τῶν στ. 1046-47²⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ συνειδητὰ ἐπιλεγμένη λεκτικὴ διαδοχὴ στοὺς στ. 1077-78 (κακοῖς/κακά) συλλαμβάνει τὴ διττὴ φύση τῆς Μήδειας ὡς ἐκδικήτριας καὶ μητέρας συγχρόνως πού εἶναι ἀποφασισμένη νὰ δράσει²⁶, γεγονός πού ἐπαναφέρει τὸν θεατὴ στὸν εἰρμὸ τοῦ γνήσιου μέρους. Ἄρα, τὸ «καὶ μανθάνω» ἐννοεῖται μᾶλλον διευκρινιστικά («...δὲν ἀντέχω πιά νὰ σᾶς βλέπω, ἀλλὰ νικιέμαι ἀπ' τὴ δειλία, μιὰ καὶ γνωρίζω...»). Ἐπίσης, ὁ συγκριτικὸς «κρείσων» ἀποδίδεται σωστότερα ὡς «(ὁ θυμὸς εἶναι) πεισιτιχότερος ἢ ἀποτελεσματικότερος ἀπὸ τὰ σχέδιά μου». Ὅτι ἐδῶ δὲν τίθεται θέμα ἀντίθεσης ἢ σύγκρισης, τὸ πιστοποιεῖ ὁ στίχος 965 («χρυσὸς κρείσων λόγων»), ὅπως ἐπισημαίνουν οἱ Kassel καὶ Lloyd-Jones²⁷. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀνάλυση, ὁ συγκριτικὸς δὲν παραπέμπει στὴν ἀσύμφορη ἐπίλυση ἑνὸς διλήμματος. Ἐνα δῖλημα ὑφίσταται, ἂν πραγματικά ὑφίσταται, μόνο ἀνάμεσα στὸ «τί δράσω» καὶ στὸ «τί πάσχω», ἐφόσον ἡ πρώτη ἐρώτηση ἀποκαλύπτει τὸν ψυχικὸ βασανισμὸ τῆς μάνας, ἐνῶ ἡ δεύτερη αὐτὸν τῆς ἐκδικήτριας.

Ἡ γνησιότητα τοῦ καταληκτικοῦ μέρους τοῦ μονολόγου τεκμηριώνεται καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου. Ἄν, δηλαδή, ἡ ὑπόθεση τοῦ ἐμβόλιμου σεναρίου τῆς διάσωσης γίνεαι δεκτὴ, πρῶτον, ἀναιρεῖται ἡ ἰδέα τῆς ἐσωτερικὰ διχασμένης ἡρωίδας στοὺς στ. 1056-61, ὅπως συχνὰ ἐρμηνεύεται. Πατί, αὐτὸ θὰ ἐμφανιζόταν πολὺ περισσότερο ὡς τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς προβολῆς τῶν τελικῶν στ. 1078-80 στοὺς στ. 1056-61. Μὲ ἕναν τέτοιον ἴσως συσχετισμὸ παρερμηνεύθηκε τὸ συγκεκριμένο κομμάτι τοῦ λόγου κατὰ τὴν πρόσληψή του ἀπὸ τὴ λογοτεχνία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος²⁸ καὶ τῆς πλατωνικῆς²⁹ Ἀναγέννησης, ὡς

---

revenge is master over my revenge plans, an avenging heart that is generally the greatest cause of ad consequences for mortals» F. Dirlmeier, 1960, 26-41, ἰδιαίτερα 30 κ.έ.: «Ich weiß es wohl, wie groß das Übel ist, das ich begehen will...».

25. M. Dyson, 1987, 33-34 διακρίνει στὸν ὄρο «κακά» (1078) ἠθικὴ χροιά.

26. Ἀντίθετα D. Kovacs, 1986, 349 κ.έ. καὶ G. R. Stanton, 1987, 98· O. Zweirlein, 1978, 27-63, ἰδιαίτερα 35· πρβλ. B. Seidensticker, 1990, 97, ἕποσημ. 42.

27. R. Kassel, «Kritische und Exegetische Kleinigkeiten IV», *RhM* 116, 97-112· H. Lloyd-Jones, 1980, 58.

28. Eur. *Med.* 1078 στὸν Plut. *Mor.* VII 523C-612B (Loeb)· Stob. 3, 10, 37 *Peri Orges* (Hense)· 1078-79 στὸν Luc. 65 *Apol.* 10 (Macleod) ὅπου ἀντὶ τοῦ «θυμὸς» παραδίδεται «πενία»· 1078 κ.έ. στὸν Clem. Alex. *Strom.* II 147, 5 κ.έ.

29. Alcinoi *Philosophi Platonici, de doctrina Platonis Liber*, Marsilio Ficino Interp., Cap. XXIII *De distinctione partium animae*, σ. 1956, παραθέτει τοὺς στ. 1078-80 καὶ ἀποδίδει τὸ «θυμὸς» μὲ ἴρα: (...) *videtur autem in Medea ira cum ratione pugnare: intelligo inquit, quae factura sum esse mala, ira tamen consilium superat* πρβλ. Albinus *Isag. Plat. dogm.* C. 24, Nauck 635.

ἕνας ἀγώνιας³⁰ μεταξύ πάθους καὶ λογικῆς³¹. Δεύτερον, οἱ τελευταῖοι στίχοι δὲν ἀποδυναμώνονται παρέχοντας στὴν ἡρωίδα ἐλαφρυντικά³² λόγῳ ἀδυναμίας ἢ λόγῳ παραίτησής της, ἐφόσον ἡ Μήδεια στὸ στ. 1078³³ ἢ ἴδια ὁμολογεῖ τὴν ἀτομικὴ της ἐνοχὴ, κατὰ τὴ Rickert³⁴ σὲ μία στιγμὴ πνευματικῆς διαύγειας. Καὶ μόνο ἡ ἐπιστροφή στὸ μοναδικὸ ἐσωτερικὸ κίνητρο τοῦ φόνου (θυμὸς, ὡς ἐκδίκησις) στοὺς ἐν λόγῳ στίχους πιστοποιεῖ ἀπὸ τὴ μία τὴ μὴ γνησιότητα τοῦ στ. 1060 κ.έ. καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν αὐθεντικότητα τοῦ τέλους, τὸ ὁποῖο, πέραν τούτου, σφραγίζει τὸ λόγο μὲ ἕνα ἀπόφθεγμα κατὰ τὴν τυπικὰ εὐριπίδεια τεχνοτροπία³⁵.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ εὐριπίδεια σύλληψη θὰ ἦταν ἀδιανόητη χωρὶς τὴν ἐπιανάληψη τῆς διαταγῆς στὸ στ. 1076, ἐνάντια στὴν ἀποψη τοῦ Manuwald³⁶, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τόσο τὴ διαταγὴ αὐτὴ, ὅσο καὶ τὴν ἐπίκληση στὸ «θυμὸς» (1056), καθὼς καὶ τοὺς στ. 1069-75 στὸν Ἄνωνυμο. Ὅμως, στὴν πραγματικότητα, καὶ οἱ δύο προστακτικῆς «χωρεῖτε» (1053, 1076) ἰσχύουν συγχρόνως καὶ γιὰ τὴ Μήδεια. Ἀποτελοῦν συμμετρικὰ ἀνάλογες ἀπαντήσεις στὴν ἐπίσης διπλὴ χρῆση τῆς προστακτικῆς «χαιρέτω», ὡς ἀντι-αποφάσεις τοῦ Ἐγὼ της. Ἀξιωματικὸν εἶναι ἀκόμη ὅτι τὸ πρῶτο «χωρεῖτε» ἀκολουθεῖ τὰ συμπραζόμενα τῆς ἐπιβεβαίωσης τοῦ ἐκδικητικοῦ σχεδίου, ἐνῶ τὸ δεύτερο συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ δῆθεν τελευταῖο ἀποχαιρετισμὸ τῆς Μήδειας στὰ

30. Γιὰ τὸν ἀγῶνα ὡς διάλογο μεταξύ γυναικείων καὶ ἀνδρικών χαρακτηριστικῶν πρβλ. A. Burnett, «Medea and the Tragedy of Revenge», *CP* 68, 1973, 1-24· E. B. Bongie, «Heroic Elements in the Medea of Euripides», *TAPhA* 107, 1977, 27-56· B. M. S. Knox, «The Medea of Euripides», *YCS* 25, 1977, 193-255 = E. Segal (Ed.), *Oxford Readings in Greek Tragedy*, Oxford 1983, repr. 2001, 272-293· S. Flory, «Medea's Right Hand: Promises and Revenge», *TAPhA* 108, 1978, 69-74· D. Bacalexī, «Médée héroïque», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1999, 274-99.

31. H. D. F. Kitto, *Greek Tragedy: A Literary Study*, London, 1961³, 194 ἐννοεῖ στὸ στ. 1079 «passion» καὶ ἀποδίδει τὰ «βουλεύματα» ὡς «reason»· E. Schlesinger, «Zu Euripides' Medea», *Hermes* 94, 1966, 26-53 = E. Segal (Ed.), *Euripides: A Collection of Critical Essays*. N.J., repr. 1968, 70-89· B. Snell, *Scenes from Greek Drama*, Berkeley & Los Angeles, 1964, 51-56 ἀντίθετα «θυμὸς» σημαίνει «injured pride» γιὰ τὴν P. E. Easterling, «The Infanticide in Euripides' Medea», *YCS* 25, 1977, 177-191 = J. Mossmann (Ed.), *Oxford Readings in Classical Studies, Euripides*, Oxford, 2003, 187-200· H. Lloyd-Jones, «Euripides, Medea 1056-80», *WiJbb* N. F. 6a, 1980, 51-59 ἀποδίδει τοὺς ὅρους ἀντίστοιχα μὲ «my pride, my anger» καὶ «calculation»· C. Collard, *Euripides*, Oxford, 1981, 31 μεταφράζει: «my heart's anger» καὶ «my deliberation».

32. B. Manuwald, 1983, 48.

33. Τὸ «μανθάνω» θυμίζει τὸ στ. 796 «τλάσ' ἔργον ἀνοσιώτατον».

34. G. Rickert, 1987, 91-117, ἰδιαιτέρῳ 116.

35. W. Schadewaldt, 1926, 185 κ.έ., 192.

36. B. Manuwald, 1983, 47.

παιδιά της. Έτσι, προκύπτει λογικό χάσμα ανάμεσα στην τρυφερή στιγμή του έναγκαλισμού και την απόφαση τής ήρωίδας για εκδίκηση, γεγονός άφύσικο και γι' αυτό αμφισβητήσιμο: την ίδια στιγμή να άγκαλιάζει και να διώχνει τους γιούς της (1076), τους όποιους μάλιστα έχει ήδη δύο φορές αποπέμψει ρητά από τη σκηνή (1019, 1053). Άν, όμως, έξαιρεθεί τὸ χωρίο 1069-75 ὡς μεταγενέστερη προσθήκη, θά παρέμενε και τὸ δεύτερο «χωρεῖτε» στὰ συμφραζόμενα τῆς εκδίκησης. Έπομένως, και οἱ τρεῖς προστακτικὲς (1019, 1053, 1076) εἶναι γνήσιες. Πά τῆ μητέρα σημαίνουν τῆ συνειδητοποίηση τῆς ἀπώλειάς της. Πά τὸν θεατῆ ἀποτελοῦν σκηνοθετικούς σηματοδότες τῆς παιδοκτονίας πὸν ἀπειλητικὴ ὄλο και πλησιάζει.

Τὴν ὕπαρξη προσθήκης στὸ κείμενο ἐνισχύουν ἀκόμη σκηνοθετικὲς ἀντιφάσεις, κριτήρια δομῆς και σύνταξης. Κυρίως, ἡ ξαφνικὴ παρουσία τῶν παιδιῶν στὸ στ. 1069, ἀφοῦ αὐτὰ ἤδη στὸ στ. 1053 στέκονταν στὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ³⁷, δηλαδή βρισκονταν μόλις πρὶν ἀπὸ τῆ σκηνικὴ τους ἔξοδο, δίνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς χωρίου ξένου πρὸς τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδη. Γιατί, ἡ Μήδεια ἐκείνη τῆ στιγμή καλεῖ τὰ παιδιά ὡς αὐτὰ νὰ μὴ βρίσκονταν πλέον ἐπὶ σκηνῆς. Άν ὅμως οἱ στ. 1069-75 ἀποτελοῦσαν μεταγενέστερο ἐμβόλιμο κάποιου Ἀνώνυμου, ὁ ὅποιος ἀλλάξε τὸ ἀρχικὸ κείμενο ὡς πρὸς τῆ σκηνικὴ παρουσία τῶν παιδιῶν, δηλαδή ὡς πρὸς τῆ δεύτερη ἐμφάνισή τους ἐπὶ σκηνῆς, τότε τὸ αὐθεντικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ στ. 1053 κ.έ. δὲ θά ἔπρεπε νὰ προϋποθέτει τὴν παρουσία τους ἀλλιῶς ἢ ἀλλαγὴ δὲ θά εἶχε κανένα νόημα. Έφόσον ἡ σκηνικὴ κίνηση τῶν παιδιῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Παιδαγωγοῦ, θά ἔπρεπε αὐτὰ, ὅταν ἡ Μήδεια τὸν προστάζει νὰ φύγει μαζί τους (1019) και δὲν τοῦ ἀπευθύνει ξανά τὸ λόγο, νὰ τὸν ἀκολουθήσουν σύντομα. Ἡ ἴδια ἡ ἡρωίδα καθυστερεῖ ὡσὸσο τὴν ἔξοδό τους μὲ τὸ Θρήνο της (1021-39), γεγονός πὸν ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως εἶναι θεμιτό³⁸. Στὸ στ. 1040 ἡ παρουσία τους εἶναι ἀκόμη ξεκάθαρη. Άρα, τὸ ἀργότερο στὸ στ. 1053 μὲ τὴν πρώτη προτροπὴ ἐξόδου στὰ ἴδια τὰ παιδιά, αὐτὰ θά ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσουν. Ὅμως, αὐτὴ ἡ δυνατότητα μένει, ὅπως τώρα ἔχει παραδοθεῖ τὸ κείμενο, μὲ 20 ἐπιπλέον στίχους (μέχρι τῆ δεύτερη προτροπὴ ἐξόδου ἀπευθείας στὰ παιδιά στὸ στ. 1976) ἀναξιοποίητη. Αὐτὸ τὸ γεγονός συνηγορεῖ γιὰ τὸ πλησίασμα τῶν στ. 1076-80 πρὸς τοὺς στ. 1053-55, γιὰ λόγους καθαρὰ σκηνικῆς συνέπειας. Άλλοστε, ὁ στ. 1076 παραπέμπει ἀναμφισβήτητα στὸ γνήσιο κείμενο: μία φορὰ στὴν ἐμφατικὴ, ὅμοια διατυπωμένη, προστακτικὴ τοῦ

37. M. Dyson, 1987, 30, ὑπόσημ. 9· πρὸβλ. H. Diller, 1966, 269· D. Bain, 1977, 26 κ.έ.

38. Βλ. ὑπόσημ. 8.

στ. 1053 (χωρεΐτε) και μία φορά στην όπτική έπαφή μεταξύ μητέρας και γιών (1042-43), μία έπώδυνη στιγμή γι' αυτή, όπως και ένα δεδομένο στοιχείο τής υπόθεσης του έργου.

Έπειτα, σύμφωνα με την αστάθεια των ευριπίδειων χαρακτήρων που έπισημαίνεται ήδη στην άριστοτέλεια *Ποιητική*³⁹, ή συναισθηματική παλινδρομέηση τής Μήδειας μετά το στ. 1055 θά ήταν αυτή καθευατή δυνατή, όπως υποστηρίζει ή Alt⁴⁰, αλλά ιδιαίτερα ύποπτη. Γιατί, από το στ. 1056 κ.έ. αναδιπλώνονται τα ίδια μοτίβα, όπως και στο πρώτο μέρος του λόγου (1021-55): ξέσπασμα μητρικής αγάπης, συμμόρφωση με το σχέδιο έκδικησης. Μία έμβάθυνση στη δεδομένη έσωτερική πάλη (1040-55) τής Μήδειας στους στ. 1056-64, όπως σχολιάζει ό Gill⁴¹, δέ δικαιώνεται από την πλοκή του έργου, αλλά αφήνει στους στ. 1056-64 νά φανούν άκόμη περισσότερο ως θεματική επανάληψη. Επί πλέον, το διαφορετικό ύφος τής επίκλησης στο στ. 1056, που ό Gill, ώστόσο, δέν άγνοεί, προδίδει άναμφίβολα μία άλλη τεχνική.

Παράλληλα, ή διαφορετική προέλευση των χωρίων 1056-58 και 1079-80 ύποδηλώνεται και κατά τις προσπάθειες έρμηνείας του όρου «θυμός». Τα δύο έμβόλιμα (1056-58/1060-66 και 1068-75) προϋποθέτουν μία σημασία τής συγκεκριμένης λέξης διαφορετική απ' αυτήν, στην όποία κατά πάσα πιθανότητα βασίζεται το κλείσιμο του μονολόγου. Βέβαια, ή έξήγηση του όρου από τον Dihle⁴² ως μητρικό ένστικτο (στούς στ. 1056 και 1079) συμφωνεί με αυτή των έμβολιμων, αλλά επεκτείνεται λανθασμένα και στους τελευταίους στίχους. Άντίθετα, ή Alt⁴³ όρθώς διαπιστώνει σημασιολογική διαφορά ανάμεσα στο θυμό του στ. 1056 (καρδιά) και σ' εκείνον του στ. 1079 (ερέθισμα δράσης). Επίσης σωστά, παρατηρεί ό Manuwald⁴⁴ ότι ό

39. Aristot. *Poet.* 1454a15.15-25 (OCT), όπου γίνεται λόγος περί «άνωμάλου ήθους».

40. K. Alt, 1998, 277. H. Erbse, «Zum Abschiedsmonolog der euripideischen Medea», *Archaiognosia* 2, 1981, 69 κ.έ.: πρβλ. D. Kovacs, 1986, 345 που άθετεί τούς στ. 1058-64 διαφορετικά B. Seidensticker, 1990, 95 κ.έ.

41. Ch. Gill, 1987, 26 κ.έ.: πρβλ. Th. Bergk, 1884, 512. J. Baumert, *ENIOI ΑΘΕΤΟΥΣΙ*, Diss., Tübingen, 1968, 187 κ.έ., 237.

42. A. Dihle, 1985, 24.

43. K. Alt, 1998, 282-84 μεταφράζει: «Denn mein innerer Drang, meine emotionale Kraft hat sich des überlegten Plans bemächtigt» όμοια M. T. Cassanello, «Alastor, thymos, bouleuma nella Medea di Euripide: Analisi semiologica», *Mythos: Scripta in honorem Marii Unersteiner* (Pub. Ist. di Filot. Class. 30), Genova, 1970, 107-20.

44. B. Manwald, 1983, 46. βλ. σχετικά με την άντι-σωκρατική κριτική B. Snell, «Das frühest Zeugnis über Sokrates», *Philologus* 97, 1948, 125-34, ιδιαίτερα 126. id., 1964, 52 κ.έ. F. Dirlmeier,

θυμός στο στ. 1056 είναι ακόμη εὐμετάβολος, ἐνώ στο στ. 1079 ἐξ ἀρχῆς ἀλύγιστος.

Πέραν τούτου, ἡ ρητὴ ἀναφορὰ τοῦ θανάτου τῶν παιδιῶν καὶ τῆς Γλαύκης, δεδομένης τῆς ἀμφισβησίας⁴⁵ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ λόγου (1021-39, 1053, 1055), προκαλεῖ αὐτομάτως ὑποψίες, σχετικὰ μὲ τὰ χωρία 1056-58 καὶ 1060-66. Πειστικὰ κατανοεῖ ὁ Lloyd-Jones ὡς ὑποκείμενο τοῦ «ἐκφεύξεται» (1064) τὴν πριγκήπισσα, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Seidensticker⁴⁶, ὁ ὁποῖος διακρίνει ἤδη στο στ. 988 (ὑπεκφεύξεται) τὴν προοικονομία τοῦ θανάτου τῆς. Ἡ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδη θὰ ἔπρεπε, ὥστόσο, νὰ τὸ γνωρίζει αὐτὸ ἤδη μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Παιδαγωγοῦ (1002). Ἄρα, στο αὐθεντικὸ κείμενο οἱ στ. 1064-66 (θάνατος Γλαύκης) δὲν ἐπιτελοῦν πλέον καμιά λειτουργία, ἐνῶ ὁ Ἄνωνυμος μέσω αὐτῶν δύναται νὰ πιστοποιήσει τὴν ἐναλλακτικὴ δυνατότητα διαφυγῆς τῆς πρωταγωνίστριας του, βάσει τῶν ἐξωτερικῶν κινήτρων φόνου, ὅπως πίεση χρόνου καὶ ἐχθρικὲς ἀπειλές. Σὲ οὐσιαστικὴ ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ἡ εὐριπίδεια ἡρώιδα μένει ὀλοκληρωτικὰ πιστὴ στὴν ἐκδίκησὴ τῆς πρὸς τὸν Ἰάσονα⁴⁷. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ γνώση τῶν σύγχρονα ἐκτυλισσόμενων ἐξω-σκηνηκῶν δρωμένων⁴⁸ στοὺς στ. 1065-66 ἀπὸ τὴ Μήδεια δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ὑπόθεση. Ἄφ' ἑνός, γιατί ἔτσι ἀποδίδονται σ' αὐτὴν χαρακτηριστικὰ μάγισσας⁴⁹, ἐνῶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄρμα τοῦ Ἡλίου, διατηρεῖ τὴν εὐθραυστὴ ἀνθρώπινη φύση τῆς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τραγωδίας⁵⁰. Ἄφ' ἑτέρου, γιατί μὲ τὴ γνώση τοῦ τετελεσμένου τοῦ θανάτου τῆς Γλαύκης μειώνεται σημαντικὰ ἡ ἔνταση πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκόλουθὴ ἀγγελικὴ ρῆση. Ἐπίσης, μὴ γνήσιος φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ὁ στ. 1068, ἐφόσον προδίδει ἀδιαμφισβήτητα ἔλεος ἀπέναντι στὰ παιδιὰ⁵¹, γεγονός τὸ ὁποῖο, ὅμως, δὲ συμβαδί-

---

«Vom Monolog der Dichtung zum "inneren" Logos bei Platon und Aristoteles», *Gymnasium* 67, 1960, 31 κ.έ.· A. Lesky, «Zur Problematik des Psychologischen in der Tragödie des Euripides», *Gymnasium* 67, 1960, 10-26· Gh. Gill, «Did Chrysis Understand Medea?», *Phronesis* 28, 1983, 136-49.

45. Πρβλ. M. D. Reeve, 1972, 59 κ.έ.· B. Seidensticker, 1990, 92 κ.έ.

46. H. Lloyd-Jones, 1980, 56-57· B. Seidensticker, 1990, 92.

47. D. Kovacs, 1986, 344.

48. Ἔτσι ἐρμηνεύει ὁ W. Schadewaldt, 1926, 197 ὑπόσημ. 2.

49. Ἔτσι παρουσιάζεται ἡ Μήδεια στὴν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Σενέκα καὶ τὸ κινηματογραφικὸ ἔργο τοῦ P. P. Pasolini.

50. E. *Med.* 922 κ.έ. καὶ 1012 κ.έ.

51. U. von Wilamowitz-Möllendorff, «Exkurse zu Euripides Medea», *Hermes* 15, 1880, 481-523, ἰδιαίτερα 494· W. Schadewaldt, 1926, 197.

ζει σέ καμά περίπτωση μέ τις προθέσεις του Εὐριπίδη. Ἐκτός αὐτοῦ, ἐπειδή συνδέει λανθασμένα τό στ. 1067 μέ τό μοτίβο τῆς ἐξορίας⁵², ἐνώ ή μεταφορική του σημασία –μοναχικός δρόμος τοῦ τραγικοῦ ἥρωα– γίνεται ἀβίαστα κατανοητή ἀπό τόν θεατή. Ἄλλωστε, στό στ. 1068 ή πρόταξη τοῦ Ὑπερθετικοῦ «τλημονεστάτην» πρὶν ἀπό τό Συγκριτικό «τλημονεστέραν» τοῦ ἐπόμενου στίχου ἐμφανίζεται ἀποκλειστικά στόν Εὐριπίδη καί μόνο σ' αὐτό τό χωρίο⁵³, γεγονός πού ἀφήνει δικαιολογημένες ἀμφιβολίες γιά τό γνήσιο τοῦ στίχου.

Ἐπί πλέον, ή ἀθηντικότητα τῶν στ. 1069-75 δέ στηρίζεται ἱκανοποιητικά στή θεματική συγγένεια (τόν ἀποχαιρετισμό)⁵⁴ μεταξύ τῶν χωρίων 1069-80 καί 1021-39. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἐναγκαλισμοῦ τῆς ἡρώιδας καί τῶν παιδιῶν τῆς (1069-70) ἀνάμεσα στίς ἀπαράλλακτα διατυπωμένες προστακτικές «χωρεῖτε» –ἀπαιτήσεις ἐξόδου ἀπό τήν σκηνή– στούς στ. 1053 καί 1076, δίνει τήν αἴσθηση ἐνός τελευταίου ἀποχαιρετισμοῦ, ὁ ὁποῖος στήν ἀνέλιξη τῆς ὑπόθεσης φαίνεται ἐντελῶς ἀσύνδετος. Πατί, στήν εὐριπίδεια Μήδεια ἀρκεῖ ἕνας λεκτικός ἀποχαιρετισμός ἀπό τά παιδιά (1021-39), ὁ ὁποῖος προηγεῖται τῆς ἔκφρασης τῆς ἐσωτερικῆς τῆς πόλης (1040-52). Καί μόνο ή θέση τοῦ Θρήνου τῆς (1021-39) μετὰ τήν κοινοποίηση τῶν προθέσεων τῆς (792, 1014, 1016) δηλώνει ἕνα ἀμετάκλητο φονικό σχέδιο. Π' αὐτό, ή ἐπανάληψη τοῦ μοτίβου τοῦ ἀποχωρισμοῦ (1021-39, 1069-75) εἶναι ἀταίριαστη μέ τό ὕφος τοῦ ἀθηντικοῦ κειμένου καί περιττή γιά τή δομή τῆς συγκεκριμένης σκηνῆς⁵⁵. Τό μελοδραματικό⁵⁶, σχεδόν Νεοφρόντειο⁵⁷, ὕφος τῶν στ. 1069-75 θυμίζει, ἐπίσης, τουλάχιστον γλωσσικά, τις μεταγενέστερες *Τρωάδες* (740-79). Ἐκεῖ, ή Ἄνδρομάχη ἀποχαιρετᾷ τόν μικρό Ἀστυάνακτα, νήπιο ἀκόμη στήν ἀγκαλιά τῆς. Ἀντίθετα στήν ἀποψη τῆς Michelini⁵⁸, σχετικά μέ τόν ἐνστικτώδη δεσμό μεταξύ γονιῶν καί

52. N. Wecklein, *Ausgewählte Tragödien des Euripides für den Schulgebrauch erklärt von N. W.*, 1 Bd. *Medea*, Leipzig-Berlin, 1909⁴, 104.

53. J. T. Allen - G. Italie et al., *A concordance to Euripides*, Berkeley/Univ. of California, 1954, s.v. «τλημων»: ἔρευνα τοῦ TLG ἀπέδωσε τό ἴδιο ἀποτέλεσμα.

54. G. A. Aeck, 1968, 295 κ.έ.· Ch. Gill, 1987, 26.

55. Διαφορετικά Ch. Gill, 1987, 26 κ.έ.· B. Seidensticker, 1990, 93, ὑπόσημ. 25· M. Dyson, 1987, 34, ὑπόσημ. 16.

56. G. Müller, 1951, 73 κ.έ.· U. Hübner, 1984, 20κ.· J. Baumert, 1968, 153.

57. A. N. Michelini, 1989, 130-135· Manuwald, 1983, 44, 50· A. Dihle, 1977, 9 κ.έ.· id., 1976, 177 κ.έ.· E. Griffiths, 2006, 71-84, ὅπου ἀνάγει τό μοτίβο τῆς παιδοκτονίας στόν Εὐριπίδη.

58. A. N. Michelini, 1989, 132.

παιδιών σ' αυτή τή σκηνή τῆς *Μήδειας*, θὰ πρέπει νὰ ἀντιτάξουμε ὅτι ἡ Τρωαδίτισσα ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὸ παιδί της, ἐνῶ ἡ Μήδεια-ἐκδικήτρια, ἐξ ἀρχῆς⁵⁹ βυθισμένη στὸ μίσος της, καταστρέφει ἡ ἴδια τοὺς γιούς της.

---

59. Eur. *Med.* 36, 91, 100-3, 112-4, 117, 1053, 1976 (Diggle).

CHRISTOPHER N. POLYCARPOU

AN ADDITION TO ARCHYTAS' ONTOLOGY

Being of the opinion that Archytas modified the whole structure of the older Pythagorean ontology¹, we approve of C.A. Huffman's well-reasoned statement that Archytas' formulation of definitions such as *γαλήνη* and *νηνεμία* is in accord with his Pythagorean background and has nothing to do with Aristotle's form-matter analysis². To our way of thinking, C.A. Huffman rightly noted that, being chiefly influenced by Philolaus, Archytas had not made any distinction "between realms of being of the sort which was evident in the early Academy"³. Moreover, we concur with C.A. Huffman in observing that Archytas' view, that "since it produces both even and odd numbers, the one is thus even-odd" (*ἀρτιοπέριττον*), "is in stark contrast to the Platonic tradition"⁴. As a matter of fact, one should particularly mention that, far from being dependent upon Plato's *διαλεκτική*⁵, Archytas' *λογιστικά* "is the most important of the sciences precisely because it deals with the relations between numbers, relations that will also turn out to be crucial to the functioning of the state"⁶. In addition it should be borne in mind that Aristotle had a tendency to contrast not only Archytas' conception of matter with the Platonic one⁷ but

---

1. Cf. C.N. Polycarpou, "Archytas' Ontology", *Parnassos*, 59, 2007, p. 108.

2. Cf. C.A. Huffman, *Archytas of Tarentum*, Cambridge Univ. Press, London 2005, p. 495.

3. Cf. *ibid.*, pp. 484-485.

4. Cf. *ibid.*, p. 487.

5. In our opinion, the implication of Diogenes Laertius' statement that Archytas belonged to the Pythagorean School (cf. Diog. Laert., *Vit. Phil.*, 8. 79) is that Archytas' attention was not devoted to the study of *διαλεκτική* (cf. G. Reale, *Introduzione, traduzione e commentario della Metafisica di Aristotele*, Bompiani, Milano 2004, p. 745).

6. Cf. C.A. Huffman, *op. cit.*, pp. 234-235.

7. Cf. *ibid.*, pp. 590-591. Such being the case, we cannot subscribe to the view that mature Platonic metaphysics is to be assigned back to Pythagoras himself (cf. M.F. Sciacca, *Studi sulla filosofia antica*, Marzorati, Milano 1971, p. 80).

also Archytas' conception of motion with the Platonic one⁸.

Being firmly convinced that Archytas' ontology was differentiated not only from the Platonic one but also from the older Pythagorean one, we underline the fact that the Pythagoreans of the table of opposites⁹ had a strong disinclination for every aspect of the so-called curved lines (*καμπύλον*)¹⁰, whereas Archytas became enthusiastic over the properties of a cylindric curve¹¹. In this connection we may note that Archytas, who could communicate with the physician Philistion¹², must have known that the Empedoclean table of opposites was different from the Pythagorean one¹³. This being so, it is legitimate to argue that Archytas might have recast the older Pythagorean ontology without breaking away from the Pythagorean view that "the whole world and all things in it are summed up in the number three"¹⁴. To our way of thinking, it seems probable that the aforementioned Pythagorean view has something to do with Archytas' reference to the forces affecting the motion (*ἀρχαί*) of bodies (*ἄντα*)¹⁵. In other words, we think that Archytas might have been the first to concern himself with the properties of a figure which is called a "triangle of forces"¹⁶.

One may object that, according to C.A. Huffman, "the most prudent conclusion would seem to be that Archytas did important work in aspects of solid

8. Cf. C.A. Huffman, *op. cit.*, pp. 520-521.

9. It is perhaps worth recalling that the Pythagoreans of the table of opposites were not willing to regard with approval the so-called Platonic table of opposites, which harmonizes well with Plato's metaphysics (cf. G. Reale, *Per una nuova interpretazione di Platone*, Vita e Pensiero, Milano 1991, pp. 393-394).

10. Cf. Pythagor., B 5 Diels.

11. Cf. W.R. Knorr, *The Ancient Tradition of Geometric Problems*, New York, Dover Publications Inc., 1993, p. 51. It is an accepted truth that Plato disagreed with Archytas about the approach on the solution of geometrical problems (cf. F. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, vol. 2, part 2, Schwabe, Basel 2007, p. 345).

12. Cf. C.N. Polycarpou, "Eudicus of Locroi", *Diotima*, 30, 2002, pp. 172-173.

13. Cf. E. Zeller - R. Mondolfo, *La filosofia dei Greci*, part 1, vol. 2, La Nuova Italia, Firenze 1950², p. 663.

14. Cf. Pythagor., B 17 Diels. (The translation is by W.K.C. Guthrie, *Aristotle. On the Heavens*, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts 1939, p. 5).

15. Cf. *supra* and n. 1.

16. Cf. A. Isaacs, *A Dictionary of Physics*, Oxford Univ. Press, London 1996³, p. 440.

geometry that would later serve as part of the mathematical foundation of the discipline of mechanics"¹⁷. Now there is no denying the fact that Archytas had no hesitation in making use of mechanical procedures in geometric studies¹⁸. On the other hand, it stands to reason that for Archytas, who was a scientist skilled in strategy, mechanics had a great deal to do with military machines¹⁹. Moreover, it seems probable that Archytas was the first to put forward the opinion that the facts about the balance depend upon the circle²⁰, and those about the lever depend upon the balance²¹. To our mind, Archytas' interest in the properties of the lever comes from the fact that in the time of Archytas²² the forceps were of great importance to dentists²³. In point of fact, the author of *Mechanical Problems* makes the following remarks: "Why do dentists find it easier to take out teeth by applying the weight of the forceps than with the bare hand? Is it because the tooth more easily slips from the hand than it does from the forceps? Or does iron slip more easily than the hand and also does not press evenly on the tooth all

17. Cf. C.A. Huffman, *op. cit.*, p. 83. As a matter of fact, the screw and the pulley may have been invented by Archytas (cf. D. Mustilli, "Civiltà della Magna Grecia", in *Atti del Terzo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, 13- 17 Ottobre 1963*, Arte Tipografica, Napoli 1964, p. 18; C.G. Brauer, *Taras*, Caratzas, New Rochelle 1986, p. 48), though the evidence seems to be unreliable (cf. C. Singer, *A History of Technology*, Oxford Univ. Press, London 1956, p. 631).

18. Cf. K. Tybjerg, "Hero of Alexandria's Mechanical Treatises: Between Theory and Practice", in A. Schürmann, *Physik. Mechanik*, Steiner, Stuttgart 2005, p. 222.

19. Cf. G. Cambiano, *Figure, macchine, sogni*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2006, pp. 163- 164. It deserves to be noted that the Pythagorean Zopyrus of Tarentum, who might have been an older contemporary of Archytas, had a good reputation as a mechanician (cf. C.H. Kahn, *Pythagoras and the Pythagoreans* (translated from English into Modern Greek by M. Stavropoulou), Enalios, Athens 2005, p. 80).

20. Cf. F. Karfik, *Die Beseelung des Kosmos*, Saur, München 2004, p. 175.

21. Cf. B. Meissner, "Die mechanische Wissenschaft und ihre Anwendungen in der Antike", in A. Schürmann, *op. cit.*, p. 130. To our way of thinking, it is remarkable that the so-called Archytean reference to the lever is also a reference to concentric circles (cf. B. Meissner, *op. cit.*, p. 130). Granting this to be true, we think that in all probability Archytas' mechanics was influential in formulating Eudoxus' theory of homocentric spheres (cf. Eudox., F 124 Lasserre).

22. Cf. G. Baggieri - M. di Giacomo, *Odontoiatria dell'antichità in reperti osteo-dentari e archeologici*, Mel A Mi, Roma 2005, p. 192.

23. Cf. T. Meyer-Steineg, *Chirurgische Instrumente des Altertums*, Fischer, Jena 1912, pp. 36- 37.

round? For the flesh of the fingers being soft should stick more easily and fit more readily round it. But the forceps are really two levers working in opposite directions, having the point at which the blades are joined together as the fulcrum; dentists use this instrument for extraction because they find it moves more easily"²⁴.

Keeping in mind that for the author of *Mechanical Problems* many problems related to the lever are not theoretical but eminently practical matters, we subscribe to C. Singer's view that "the Pythagoreans in fact were among the Greek thinkers closest to reality and experience"²⁵. Furthermore, we concur with A. Fouillée in observing that the Pythagoreans embraced a version of empiricism which is in line with the existence of impersonal natural laws²⁶. In view of the fact that Archytas was a Pythagorean scientist, we consider that he must have known that in many cases the meaning and content of the posited scientific results are closely related to metaphysics²⁷. Taking into account that Archytas was fascinated by the medical implications of the Pythagorean conception of *ἀκουσία*²⁸, we contend that he might have approved of cosmological investigations based on the Pythagorean approach to *ἀκουσία*²⁹. Now it is worth mentioning that Archytas showed unwillingness to accept Plato's approach on the solution of the problem of the composition of the World-

24. Cf. Arist., *Mech.* 21, 854 a 16-25. (The translation is by W.S. Hett, *Aristotle. Minor Works*, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts 1936, pp. 377-379).

25. Cf. C. Singer, *op. cit.*, p. 632.

26. Cf. A. Fouillée, *L'avenir de la métaphysique fondée sur l'expérience*, Alcan, Paris 1890², pp. 68-69. In this connection we may note that Archytas, who strove to explain the cause of motion "in terms of impersonal natural laws", had no hesitation in making mention of the so-called "inequality of forces" (cf. C.A. Huffman, *op. cit.*, p. 521).

27. Cf. G. Heymans, *Einführung in die Metaphysik*, Barth, Leipzig 1905, p. 23.

28. Cf. V. Nutton, *Ancient Medicine*, Routledge, London 2004, p. 332. The Archytean conception of *ἀκουσία* can be understood by taking into account that Archytas was a thinker skilled in music (cf. E. Moutsopoulos, "On the Relation between Plato and Archytas" (in Greek), *Proceedings of the Academy of Athens*, 62, 1987, p. 306). As a matter of fact, it is worth adding that, according to W. Burkert, it is beyond doubt that Archytas never broke away from the Pythagorean conception of world-order (cf. C.H. Kahn, *op. cit.*, pp. 87-88).

29. From this point of view one should particularly mention Hicetas' cosmological investigations (cf. C.N. Polycarpou, "Ephantus' Theory of the Constitution of the Cosmos", *Philosophia*, 31, 2001, pp. 78-79).

Soul³⁰. On the other hand, it should be borne in mind that Archytas exerted influence upon Ecphantus, who posited the existence of mathematical relations proceeding from divine providence³¹. This being so, we may reach the conclusion that for Archytas ontology is the study of forces affecting the motion of bodies³² in a matter consistent with the existence of mathematical relations proceeding from divine providence.

Being of the opinion that for Archytas *λογιστικά* primarily was "the study of the motion of bodies (*δντα*) with reference to the forces affecting the motion (*ἀρχαί*)"³³, we may stress the point that Archytas paved the way for Eudoxus' well-known dictum that, in contradistinction to the animals, man is able to treat the phenomena of nature in mathematical terms³⁴. Moreover, far from disregarding the fact that Archytas was no willing to concern himself with mechanics as applied to farming and to transport³⁵, we take into account that Archytas' interest in the properties of the lever harmonizes well with the Greek approach to mechanization³⁶. On the other hand, "in view of the fact that Aristotle never made mention of any definition of number given by Archytas, we may reach the conclusion that it hardly seems credible that Archytas profoundly stimulated research into the so-called science of numerical first principles"³⁷. In other words, we put forward the opinion that Archytas, who must have known that Speusippus' *prima facie* Pythagorean theory of numerical first principles³⁸ was out of line with the ontological foun-

30. Cf. I. Mueller, "Greek arithmetic, geometry and harmonics: Thales to Plato", in C.C.W. Taylor, *Routledge History of Philosophy*, Routledge, London 1997, p. 288.

31. Cf. C.N. Polycarpou, *op. cit.*, p. 88. As far as we know, M. Pfalz, *Dion der Syrakusaner*, Pickenhahn, Chemnitz 1877, p. 17, was the first to stress the point that Ecphantus made a name for himself by arguing for the existence of divine providence.

32. Cf. *supra* and n. 15.

33. Cf. C. N. Polycarpou, "Archytas' Ontology", *Parnassos*, 59, 2007, p. 108.

34. Cf. Idem, "Eudoxos' Theory of Knowledge" (in Greek) [forthcoming].

35. Cf. J. P. Oleson, *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford Univ. Press, London 2008, p. 584.

36. Cf. V. Chapot, "Sentiments des anciens sur le machinisme", *Revue des Études Anciennes*, 40, 1938, p. 160.

37. Cf. C. N. Polycarpou, "Archytas' Ontology", *Parnassos*, 59, 2007, p. 102.

38. Cf. A. Metry, "Speusippus. Philosophie als Universalwissenschaft", in M. Erler - A. Graeser, *Philosophen des Altertums*, vol. 1, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000, p. 151.

dations of genuine Pythagoreanism³⁹, formulated his ontology in order to argue for the Pythagorean doctrine that mathematics have important practical value⁴⁰.

---

39. Cf. *ibid.*, p. 152.

40. Cf. M. Gentile, *La metafisica presofistica*, Editrice Petite Plaisance, Pistoia 2006², p. 61.

IOANNIS A. VARTSOS

FIFTH CENTURY ATHENS CITIZENS AND CITIZENSHIP

There is a fundamental misunderstanding of what citizenship meant to the Athenians. Under the seductive influence of modern liberalism it has become confused with the idea of the brotherhood of man, democratic government, and universal citizenship. So the Athenians of the fifth century are criticised for not having extended their citizenship to the Empire. The democracy drew fire for restricting citizenship, which is somehow interpreted as an undemocratic measure; citizenship is equated with the franchise and so it is denied that women were citizens. I propose to concentrate upon the work of Solon, Cleisthenes and Pericles in connexion with citizenship, in the expectation that a continuous story will emerge and in the hope that the results may clarify the issue as a whole.

First, I join A. W. Gomme in stating dogmatically that "The idea of kinship as the basis of membership of the state was fundamental throughout Greece, and in this respect the nationality of the mother was as important as that of the father; it was not confined to Athens or democracies"¹. In the *polis* of Athens there was never a racial or semi-racial problem; hence this belief in kinship remained peculiarly strong and was perhaps more difficult to overlook than it might have been elsewhere. This is the spirit that pervades Pericles' address to his fellow-citizens in 431 B.C. He has much to say about "our forefathers" but we must keep in mind that: "The same people, generation after generation, have always inhabited our land"².

Before Solon, all citizens belonged to the phratries and the tribes and at least professed a kinship based on blood. This early fiction persisted; it was certainly what the Athenians of a later age wanted to believe. Thus citizens could not be manufactured artificially, in courts of law, for example, as they are today. One can well imagine how shocking to Athenian sensibilities was Solon's law that offered citizenship to aliens on a large scale. The unpre-

---

1. *Essays in Greek History and Literature* (Oxford, 1937), p. 86.

2. Thucydides, II, 36, I.

cedented radical character of this act should not induce us to distrust Plutarch's account, which is in fact confirmed by the history of the next ninety years as well as by Plutarch's own misgivings. This is what Plutarch writes³: "He granted the status of citizenship to none but those who were in permanent exile from their own countries or who were moving their households to Athens to steer trades. He did this not so much to drive away the other foreigners as to lure these immigrants to Athens with a guarantee of citizenship; and at the same time he believed that reliance could be placed on those who had been compelled to renounce their native lands as well as those who had voluntarily abandoned their homes with intent".

Plutarch lived nearly seven centuries later than Solon. Yet, with his perspective and his knowledge of intervening history, he is troubled. "The law causes perplexity" he writes. It perplexed him because it was contrary to Athenian tradition and his comment, I think, confirms the authenticity of a measure that he would gladly disbelieve. He was a Hellene. Our responsibility is to discover in what extraordinary circumstances Solon could persuade the Athenians to accept his proposal, if only temporarily. It must have been abominable to many of them. Of course, he had special powers and thus was probably able to work by decree. I do not believe that an organised assembly (*ἐκκλησία*) existed before Solon, who therefore was not dependent upon the votes of a body of citizens. This is a separate argument. Fortunately, it is irrelevant to our immediate purposes, for Solon's decision became law. Yet he must have been strong enough to meet the anticipated criticism of his fellow-citizens.

First let us recall the service that Solon rendered to the state, the service that gained him his reputation. Faced with a desperate economic crisis, the result of a poor soil that refused to support the population, he eased the condition of the impoverished farmers and, in the interests of those to whom the land could not afford a livelihood, he injected new energy into the arts and crafts, manufacture and industry (Plutarch's word is *τέχναι*). It is generally assumed, rightly, I think, that Solon's chief concern was the ceramic industry, the making of pots and their export along with the oil that they contained. Plutarch's chapter 22 in his biography of Solon is significant in that within a single sentence he links three items: a) the city was steadily becoming filled with people who poured into Attica from all quarters; b) the state had nothing to export; c) he therefore directed the citizens into craftsmanship (*τέχναι*).

Solon, then, rebuilt the ceramic industry, partly to provide occupation for Athenians who had abandoned the land and who might otherwise find

---

3. Solon, 24, 2.

themselves idle in the city, partly to create goods for export. His success was instantaneous and spectacular. He diverted the urban idle into ceramics, and yet a lack of skilled artisans at once became evident; hence his astonishing invitation to aliens. We cannot assume that he was enticing master-craftsmen as teachers; there had always been a ceramic industry at Athens and Solon was not instituting something new. Rather, he was thinking in broad terms; idle Athenians were absorbed and there was room for more hands. Even so, he acted cautiously. Citizenship was not offered to mere drifters, whom according to Plutarch, he was not trying to expel. These were the people who had poured aimlessly into Attica. On the contrary, he sought men of some substance and skill, who were potentially what we sometimes call good citizens. The desperate solution to his problem indicates that the emergency itself was desperate.

There were powerful Athenians who had submitted only temporarily to Solon's flaunting of tradition. That they cherished their resentment is shown by Aristotle's report⁴ of the civil strife that broke out soon after Solon's retirement from office and withdrawal from Athens. Three groups appeared in the contest for political domination that lasted for a generation. Two of these were the men of the plain (*πεδιακοί*) and the men of the shore (*παράλιοι*), whom one may loosely style as conservatives and liberals; to these we scarcely need introduction. But now a third element entered Athenian politics, the men of the hills (*διάκριοι*). There had, one may guess, been radical Athenians before this, many of them oppressed and aggrieved; after Solon, for the first time we find them as a considerable political force with able and respected leadership. Peisistratos seems to have inspired confidence among the poor and discontented; in addition, writes Aristotle, Peisistratos was joined by those whose descent was impure and their motive was fear. Only one element in Athens could effectively be called impure in descent; the aliens invited to Athens and given citizenship by Solon. Their fear can be readily identified: that they would be deprived of their still precarious citizenship by the other parties or by one of those parties; one may be sure that such a threat existed. Thus it can be perceived clearly where the ambitious Peisistratos looked for support and we can hear distinctly the promises he made: a new deal for the "have-nots"; security for the new citizens. In a sense Solon guaranteed the rise of Peisistratos.

We hear no more of citizens, legitimate or illegitimate, until after the eviction from Athens of Hippias and his kinsmen in 511/0 B.C. The *silentium* invigorates the argument. Peisistratos and his son kept their promises. The new

---

4. *Αθ. Πολ.* 13, 4-5.

citizens and their descendants lived in peace. There is no doubt that the tyrants followed Solon in guarding the interests of the urban population. Probably more aliens came to the city. There is no evidence, however, that there were further grants of citizenship and it is unnecessary to assume such grants.

It is sometimes carelessly said that tyranny at Athens was succeeded by democracy. What really happened, as conscientious historians know, is that Athens experienced a significant interlude of oligarchy accompanied by political unrest. In the struggle that followed the departure of Hippias, two prominent Athenians emerged as leaders: Cleisthenes the Alcmaionid, whose versatile father had once led the men of the shore, the liberals, and Isagoras, the new champion of the conservatives, or the oligarchs. Cleisthenes was defeated and Isagoras found himself free to implement a programme⁵.

I have already quoted and explained Aristotle's statement that Peisistratos was supported by those of impure descent because they were afraid. Aristotle also believes that this fear requires an explanation. Whereas I have glanced in the past, Aristotle has looked ahead in the future. Anticipating history by about sixty years, he adds: "that they were afraid is proved by the fact that after the downfall of the tyrants the Athenians conducted a census, since many were participating in the citizenship inappropriately"⁶. I have also identified the supporters of Peisistratos with Solon's beneficiaries; Aristotle astutely connects them directly with the census completed later in the century, when it must have been their lineal descendants who were in danger. Naturally, it was the oligarchic conservatives who especially wished to defend the integrity of Athenian citizenship and who had not ceased to detest Solon's heterodoxy of long ago. We are not informed in specific terms of Isagoras' policies. But we can reconstruct one: the census was his and he lost no time in putting it into effect. It was a fundamental plank in his platform; ultimately, it failed to support him.

The census deprived many of their citizenship. Once again an ambitious politician accepted help where he found it. Very much as Peisistratos had done before him, Cleisthenes appealed to those who had been struck from the rolls, probably a substantial number, and promised them restoration and freedom from fear in the future. This is how Aristotle's words, "he wooed the *demos*"⁷, should be understood. Granted, his particular clients had lost their citizenship and so, technically, were not part of the *demos*. It mattered little in those

---

5. *Ἀθ. Πολ.* 20, 1.

6. *Ἀθ. Πολ.* 13, 5.

7. *Ἀθ. Πολ.* 20, 1.

turbulent months; they were many and perhaps dangerous. And probably they had the sympathy of their friends in the *demos*, which in this context must be understood not as the citizen-body but as the popular element in the citizen-body. Besides, Cleisthenes undoubtedly offered attractive prospects to the *demos* itself. Eventually, Cleisthenes was the victor. But Isagoras held the upper hand for some time, perhaps more than two years, at least until the beginning of the year 508/7 B.C., when he began the archonship to which he had been elected. He did not finish it. The ill-omened intervention of the Spartan king Cleomenes caused revulsion in Athens: Isagoras was exiled and Cleisthenes returned to work on his own programme without harassment.

Athenian politicians seem to have paid their debts and Cleisthenes was no exception. The repayment took the form of a comprehensive reorganisation of the political structure of Athens. This time the treatment would bring permanent cure. The complexities of the reconstitution of the tribes and therefore of political life will not here detain us. Cleisthenes' motives for so sweeping a reform, however, are part of our investigation. The new composition of the citizen-body in ten tribes rather than in the old four broke up existing blocs; political issues in the sixth and fifth centuries are not the same. The innovations allowed him to remove the emphasis from membership in the phratry as an indication of citizenship. Henceforth, the basic unit would be the *demos*, a local division of Attica that had no implication of kinship. The *demos* rather than the patronymic, which might suggest foreign antecedents, would suffice as an official designation of citizenship; enrolment in the *demos* became a legal criterion of citizenship.

In his study of Cleisthenes, Aristotle missed the point. He did not understand what Cleisthenes did or why he did it. His failure has led many students from the truth. In a passage that is blatantly corrupt he writes that Cleisthenes enrolled many aliens as citizens⁸. This paraphrase evades the corruption and does no violence to what Aristotle in fact wrote; his blunder may indeed have been more serious, for slaves are also present in the sentence. He has been interpreted, reasonably enough, as asserting that Cleisthenes converted non-citizens into citizens on a large scale. Now Aristotle was a Hellene and sufficiently familiar with Athenian concepts to be disconcerted, just as Plutarch was to be later, and for the same reason. So he takes the trouble to add that men may become citizens unjustly, in which case they are not really citizens at all⁹. The age-old feeling never quite attained oblivion.

---

8. *Politics*, III, 1275b.

9. *Politics*, III 1276a.

The solution is simple and does not require discussion of the textual corruption. Cleisthenes' enrolment of citizens must be read in conjunction with the census promulgated by Isagoras. Cleisthenes did not admit new citizens; he restored to their citizenship those whose names had been deleted by Isagoras, that is, the descendants of the aliens invited by Solon, who to an Athenian conservative were still of impure descent.

E. M. Walker, to an extent following Grote, comes close to perceiving what happened and the connection between Cleisthenes and Solon. He apparently believes, however, that resident aliens multiplied under the Peisistratids and later, and that these benefited from Cleisthenes' reform. "The object", he remarks, "of Cleisthenes in dissociating citizenship from the clan, and connecting it with the *demos*, was to facilitate the admission to citizenship of those who could not prove pure Athenian descent, and to render their position unassailable for the future". Restricted to those whose residence and citizenship went back to Solon, this is an accurate observation. What Walker appends shows that he has missed the vital and specific motivation of Cleisthenes' reform: "For half a century or more Athens remained faithful to the liberal policy of her great reformer, and her citizenship was open to those who had no claim to pure Athenian blood. It was left to the most famous democratic statesman of the ancient world—Pericles himself—to reverse the enlightened policy of his predecessor, and once more to impose the test of pure Athenian descent on both sides"¹⁰.

The success of Cleisthenes' legislation may be judged by the final disappearance of the clients of Solon, Peisistratos, and Cleisthenes as a subject of political controversy. Pericles' law of 451/0 B.C. was unrelated to them. Aristotle's report of the law is straightforward: "because of the number of citizens they voted on motion by Pericles that citizenship should be confined to those with citizen-fathers and citizen-mothers"¹¹. The discerning reader will note that women are citizens. That the number of citizens was growing by mid century is demonstrable. There is a size beyond which a direct democracy cannot function efficiently; in fact, I have sometimes been awed by the accomplishments of a body, the *ekklesia*, in which the quorum was normally, I believe, 6,000. Pericles and other Athenians might well have been worried by the growth of the *demos*, the body of adult males eligible to attend the assembly. Yet, what effect could the law have upon this? The answer is, no

---

10. *The Cambridge Ancient History*, IV (Cambridge, 1930), pp.145-146.

11. *Αθ. Πολ.* 26, 4.

effect at all. The birth-rate was increasing and this could not be controlled by Pericles' law. We are entitled to conclude, then, that many aliens had surreptitiously inserted their names into the rolls of citizens. Such misdemeanours could always have been stopped and the perpetrators punished. Probably the state had been lax; illegal growth could no longer be tolerated and the law gave notice that in the future enforcement would be more rigorous. And so it was. But the law could not artificially limit citizenship, nor was it intended to do so. The citizens, in the prosperity of the times, continued to multiply.

One might, so far, argue that the law was futile. Still, there was more to it than a reaffirmation of existing law: from this time on an Athenian must prove that both father and mother were citizens. Here was a break with earlier practice. Now it is a curious fact that, while the aristocratic families had bitterly opposed the granting of citizenship to out aliens and its retention by their descendants, they had allowed their own young men to bring home foreign brides to be the mothers of citizens; so far no protest had ever been uttered. Both Megacles and Hippocleides, of rival aristocratic families, had, about 575 B.C., sought the hand of Agariste, daughter of the tyrant of Sicyon. The date is worth consideration, for this was just the period in which Solon's new citizens foresaw danger to their tenure in Athens. Megacles had won the princess and the first-born son was that very Cleisthenes who had protected those of impure descent and built the democratic constitution in the last decade of the sixth century. No one will deny that Cleisthenes, son of a Sicyonian mother and one-time archon, was an Athenian citizen. How can one avoid the conclusion that, down to the time of Pericles' law, citizenship was inherited from the father alone, and that the state never did "impose the test of pure Athenian descent on both sides"? I recall Gomme's dictum that "the nationality of the mother was as important as that of the father". The principle remains sound; this was the Athenian conviction, although it was not enacted as law until 451/0 B.C. The practice requires that Gomme's words be taken with some reservations, thanks to the aristocracy's habit of issuing its own dispensations while at the same time expressing indignation at the conduct of others. There is, after all, a difference between a man with an Athenian father and one with no acceptable parent at all. And in sixth-century Athens there was a difference between an aristocrat and a commoner.

I identify other examples of foreign blood among the notable families; one thinks of Cimon, son of Miltiades' Thracian bride, and Thucydides the historian, son of Oloros, of the same family; his patronymic betrays his ancestry. Historians should be embarrassed to admit that there has been debate whether Pericles' law was retroactive. Obviously it was not, for Cimon served as general after passage of the law. It did not affect those with unimpeachable claims to citizenship or those guaranteed security by Cleisthenes; nor did it

“reverse the enlightened policy” of Cleisthenes, to which it had no reference.

Strictly, the mixed marriage defied Athenian principles. The precedent had been set by the Few in the sixth century. To what extent the Many followed this precedent in the fifth century one can only guess. I believe that in the generation after the Persian invasions substantial numbers of young Athenians saw the world and liked what they saw – or whom they saw. Borrowing a hint from Gomme, I suspect that there developed in Athens a growing fear that many Athenian girls would be left without husbands. One needs little imagination to believe that Athenian mothers with marriageable daughters became increasingly vocal; and they would have been joined, of course, by fathers and brothers. The consequent domestic pressure would not have been trivial and would have helped to force passage of the law of 451/0 B.C., moved by Pericles himself. There might also have been a little malice. In earlier generations the foreign bride had been acceptable to the Few; the Many, perhaps, though they themselves had become involved, relished the law as a rebuke to the Few. Or possibly the Many had adopted the practice of the Few without discretion, had spoiled a good thing, so to say, and forced action by the state. In any case, this aspect of the law was pertinent and no doubt effective, as Pericles himself was to discover. More, it may betray a hint of another motive: if the *demos* was to grow, which could scarcely be avoided, it became imperative that it be kept racially pure.

Discouragement of marriage with foreigners has been seen as a means of limiting the citizen-body. A moment's reflexion shows that this will not do. Apart from the fact that the law was not retroactive, obedience to the law would not increase bachelors or serve as a contraceptive. Young Athenians, concerned about the status of their future children, would simply marry Athenian girls, who were no less fertile than women from abroad, Hellenes or barbarians.

Pericles' law is dated firmly by Aristotle to the archonship of Antidotos, 451/0 B.C. Six years later the Egyptian Psammetichos sent a generous gift of corn to Athens for distribution among the citizens¹². It has been claimed that the law should be connected with the gift: an avaricious *demos*, with an eye on their share of the distribution, voted to restrict citizenship. But the interval of six years makes this view improbable. Men are persistent, however, and, to avoid the dilemma, the proposal has been made that the law should be re-dated to 445 B.C. On the contrary, the two events were quite separate, that is, the law had nothing to do with the gift.

Nevertheless, the gift did cause upheaval. The Athenians held a *διαψηφι-*

---

12. Philochoros, frag. 119; Plutarch, *Pericles*, 37, 3.

ομός, a scrutiny of the rolls of citizens, and, according to Philochoros, 4,760 names illegally present were stricken¹³. Plutarch sees that the gift led to the scrutiny. Again, the Athenians are accused of greed. The charge is ill-based. The gift was for the citizens and it was reasonable to examine the records. If Philochoros' figure is accurate, we must surely assume that this was the first rigorous examination since passage of Pericles' law. That no scrutiny had been held after approval of the law is perhaps surprising. The gift put an end to delay and the result, the discovery of 4,760 pseudo-citizens, supplies the principal motivation for the law; indeed, it justifies the law. There were many enrolled who had no right to citizenship. Those whose liberal feelings are pained by the scrutiny should be reminded that in our society an election is normally preceded by a revision of the voters' list. There are certain privileges that belong to citizens alone. This is not to deny that unworthy motives may have excited some of the prosecutions that occurred in Athens.

The law was embodied in the Athenian code and the scrutiny provoked no violent objections. In the last year of his life Pericles, having lost both his legitimate sons, pleaded that his son by Aspasia be enrolled as a citizen in contravention of his own law. The *demos* granted his plea¹⁴. There were no protests; every Athenian understood the principle: a citizen was one who had always inhabited the land. No one else had a right to citizenship, which might occasionally be voted as a special privilege.

The law of Pericles and the Athenian ideas of citizenship have caused great distress among historians, from whom I select a few sentences. The Athenians' "conception of political democracy was a partial one, not extending to women, aliens or slaves within the state or relations with other states; hence huge resources of cooperative energy, devotion to the common good and potential leadership were left untapped"¹⁵. The law "is just as likely to reflect a desire on the part of the privileged to limit their own numbers in response to an increase in the value of their privileges"¹⁶ "...it may seem a paradox that the name of the most famous champion of the popular cause in the ancient world should be associated with a measure which seems to the modern mind so essentially undemocratic... few measures of constitutional reform at Athens have a better right to be called reactionary. Cleisthenes had broken down the old barriers which excluded, not only the resident alien, but the offspring of mixed

---

13. Philochoros, frag. 119; Plutarch, *Pericles*, 37, 3.

14. Plutarch, *Pericles*, 37, 2 and 5.

15. W. R. Agard, *What Democracy Meant to the Greeks* (Madison, Wis., 1960), p. 256.

16. A. French, *The Growth of the Athenian Economy* (New York, 1964), p. 148.

marriages". The law "meant the assertion of the principle of privilege in its most offensive form. It proclaimed that the Empire existed for the benefit of Athens"¹⁷.

One had better look cold-bloodedly at political democracy. What is it? To a Hellene –and why not to a modern?– it is government by the *demos*, the citizen-body; it is government in which all the citizens (adult males in Athens) have equal privilege. It goes without saying that in a democracy citizenship may not be restricted arbitrarily. I contend that there is nothing arbitrary about an age-old tradition that defines citizenship as a privilege and responsibility to be enjoyed by those who belong to the *polis*, the state. The citizen had privilege; he also had responsibility. The privileged, as citizens, could not and did not limit their own numbers; they did agree that infiltration by foreigners should be stopped. Whether they did this in response to an increase in the value of their privileges is debatable.

The law was passed in 451/0 B.C., before the peace with Persia, before the cleruchy to Brea, perhaps before dispatch of most of the cleruchies. It is too easy, I think, even in a democracy, always to seek the personal and selfish motive, especially when another explanation, based upon tradition and far more credible, is ready to hand. The simple answer is often the right answer.

Pericles, that famous champion of the popular cause, was an Athenian. He expressed a popular conviction that had never gone out of style. This is proved not only by the fact that the law was passed by the *ekklesia* but also by the absence of reaction later. Cleisthenes had broken down no barriers. He had merely eliminated a specific problem, at the same time furthering his own ambitions. Walker sees an "organic connection" between the introduction of pay (the date of which we do not know) and the restriction of the franchise by Pericles. He writes of Greek democracy as "not the overthrow of privilege, but merely the extension of its area". This interpretation, if it is pertinent at all, seems to me little more than a desperate and superfluous attempt to defend an already innocent democracy. We do not have to consider the Empire, whether it existed for the benefit of Athens, because this has nothing to do with the purpose of the law. The Empire, I concede, may have contributed to the prosperity that attracted so many aliens to Athens. If many of these had their names inserted illegally into the rolls of citizens, the resulting situation could have made an investigation, and in due course the law, inevitable.

---

17. Walker, *C.A.H.*, V (1935), pp. 102-103.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥΣ, ΤΟΥΣ ΣΟΦΙΣΤΕΣ, ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἡ δικαιοσύνη κατέχει στους ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους τὴν ἀνώτερη θέση τῆς ἀξιολογικῆς κλίμακας, δεδομένου ὅτι αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς θεμελιώδη ἔννοια τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὁλόκληρο τὸ σύμπαν γιὰ νὰ διασφαλίσῃ τὸ μέτρο καὶ τὴν τάξη σὲ θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ φύση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ἠρακλείτεια φράση: «Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν»¹, καθὼς καὶ ἡ παρμενίδεια ἀντίληψη περὶ τῆς «πολυποίνου Δίκης», ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ὄντος².

Ἡ δικαιοσύνη, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ νόμος, ἐσήμαινε ἀρχικὰ τὸ ἔθος (τὴ συλλογικὴ συνήθεια), κατόπιν δὲ προσέλαβε τὴ σημασία τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ δέοντος: «δίκη μὲν ἐστὶν ἔρδειν τὰ χρῆ ἔόντα»³ (Δημόκριτος). Στὸ πλαίσιο αὐτὸ συσχετίσθηκε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου ἢ τὴν ἀπουσία τῆς ὑβρεως καὶ τῆς πλεονεξίας.

Οἱ κύριες μορφές τοῦ δικαίου τόσο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὶς ἡμέρες μας εἶναι οἱ ἑξῆς:

I. Τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου.

II. Ἡ ἰσονομία.

III. Τὸ δίκαιο τοῦ κρείττονος (τοῦ πλέον ἀξίου, τοῦ σοφοῦ, τοῦ ἐναρέτου, τοῦ εἰδήμονος).

---

1. Ἡρακλείτου, DK (H. Diels - W. Kranz (eds), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, 18. Auflage 1989 (1903¹), Zürich, Hildesheim, B 94. Βλέπε ἐπίσης Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129a, 31-33. H. Liddell - R. Scott, *Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, μετάφρ. Ξ. Μόσχου, Ἐκδόσεις Ἴ. Σιδέρη, Ἀθήναι, τόμ. α', σελ. 625. Ἰ. Σταματάκου, *Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἐκδ. Φοῖνιξ, Ἀθήναι 1972, σελ. 274. F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, σελ. 11.

2. Παρμενίδου, DK, B 1, 14· B 8, 14.

3. Δημόκριτου, DK, B 256. Βλέπε ἐπίσης H. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, μετ. Μ. Μήτσου, Ἐκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Γ' ἔκδοσις, Ἀθήναι 2001, σελ. 297.

I. Τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου

Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης συνδέεται στενά μὲ ἐκείνη τοῦ νόμου, ὅπως εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης: «πάντα τὰ νόμμά ἐστι πως δίκαια»⁴. Οἱ δύο ἔννοιες διαχωρίσθηκαν κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν, οἱ ὅποιοι θεώρησαν ὅτι τὸ δίκαιο ἀναφέρεται συνήθως στὴ φύση, ἐνῶ ὁ νόμος εἶναι μιά συνθήκη πού συνάπτουν οἱ ἄνθρωποι καὶ πού ὑπηρετεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ συμφέρον τοῦ ἰσχυροτέρου, δηλαδή ἐκείνου πού κατέχει τὴν ἐξουσία, εἴτε αὐτὸς εἶναι ἕνας μονάρχης, εἴτε ὀλίγοι ἀριστοκράτες, εἴτε ὁ πολυπληθὴς δῆμος: «Τοῦτ' οὖν ἐστὶν ... ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσι ταὐτὸν εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς συμφέρον» (Θρασύμαχος), ἢ «πέφυκεν ... τὸ μὲν κρείσσον (τὸ δυνατώτερο) ἡγεῖσθαι, τὸ δὲ ἥσσον ἔπεσθαι»⁵ (Γοργίας), καὶ ἀκόμη «ἢ δέ ... φύσις αὐτῆ ἀποφαίνει ὅτι δίκαιόν ἐστι τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλεόν ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατώτερου» (πλατωνικὸς Καλλικλῆς)⁶. Στὸ ἴδιο πλαίσιο σκέψης ὁ Ἀντιφῶν ταυτίζει τὴ δικαιοσύνη μὲ τοὺς ἰσχύοντες ἐκάστοτε νόμους («δικαιοσύνη οὖν τὰ τῆς πόλεως νόμιμα, ἐν ἧ ἂν πολιτεύεται τις μὴ παραβαίνει») καὶ τὴν ὀρίζει ὡς τὸ μὴ ἀδικεῖν, μὴδὲ ἀδικεῖσθαι⁷. Ὁ ἠθικὸς αὐτὸς σχετικισμὸς τῶν σοφιστῶν θεμελιώνεται στὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει «νά μεταχειρίζεται ... τὸ νοῦ του καὶ σὲ κανέναν ἄλλο νὰ μὴ ἐμπιστεύεται τὴν καθοδήγησή του, ὅταν ... ἀποτιμᾷ τις θρησκευτικὴς, τίς ἠθικὴς καὶ τίς πολιτικὴς ἀξίες, παρὰ μόνο στὸ ἴδιο τὸ λογικὸ του»⁸.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ μῦθος τοῦ Πρωταγόρα, στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο, περὶ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ μιά πρωτόγονη κατάσταση ἀγριότητος καὶ ἀλληλοσπαραγμοῦ πρὸς μιά εἰρηνικὴ συμβίωση μέσα στὶς πολιτικὲς κοινωνίες, ὑποδηλώνει ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διαθέτουν ὠρισμένες ἔμφυτες ἱκανότητες γιὰ ἐνάρετη συμπεριφορὰ. Ἔχουν

4. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129b 12-13. E. M. Michelakis, «Das Naturrecht bei Aristoteles», στὸν τόμο τοῦ E. Berneker (ed.), *Zur Griechischen Rechtsgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968, σελ. 171.

5. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, I, 338e-339a. Γοργίου, *Ἑλένης ἐγκώμιον*, DK, B 11, 6, 1-3, σελ. 290. L. Gernet, «Einführung in das Studium des alten Griechischen Rechts», στὸν τόμο τοῦ E. Berneker (ed.), *Zur Griechischen Rechtsgeschichte*, σελ. 26.

6. Πλάτωνος, *Γοργίας*, 483c-d.

7. Ἀντιφῶντος, DK, B 44, Fragment A, Col. I (6-11, σελ. 346). Βλέπε ἐπίσης DK, B 44, Col. I (12-15, σελ. 354: «τὸ μὴ ἀδικεῖν μὴδένα μὴ ἀδικούμενον αὐτὸν δίκαιόν ἐστιν».

8. E. Π. Παπανούτσου, *Ἠθικὴ*, Πέμπτη ἐκδοσὴ, Τόμος I, Ἐκδόσεις Δωδώνη, Ἀθήνα-Πιάνα 1995, σελ. 34. Ibid. σελ. 35, 38. K. Bormann, *Πλάτων*, μετ. Ἰ. Καλογεράκος, Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2006, σελ. 43, 45.

συγκεκριμένα μιὰ φυσικὴ προδιάθεση γιὰ τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην πού τοὺς ὠθεῖ νὰ σέβονται τοὺς ἄλλους καὶ νὰ εἶναι δίκαιοι, τιμώντας ἔτσι τὰ δύο αὐτὰ θεϊκὰ δῶρα πού συνενώνουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ δεσμούς ἀγάπης καὶ ὁμόνοιας, ἐξασφαλίζοντας τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας τῶν πόλεων⁹.

Ἡ δικαιοσύνη ἐκφράζεται, κατὰ τὸν σοφιστὴ, διὰ τῶν νόμων οἱ ὅποιοι, ὄχι μόνο δὲν βλάπτουν τοὺς πολῖτες, ἀλλὰ τοὺς ὀδηγοῦν στὴν ἀρετὴ ἐν εἰδει παιδαγωγῶν, παίρνοντας τὴ σκυτάλη ἀπὸ τοὺς διαφόρους διδασκάλους πού ἔχουν οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς γέννησής τους μέχρι τὴν ἐνηλικίωσή τους¹⁰. Πρέπει λοιπὸν νὰ τηροῦνται ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας γιὰ ὅσο διάστημα θεωροῦνται ἀπὸ αὐτὰ δίκαιοι καὶ ὠφέλιοι: «οἷα γ' ἂν ἐκάστη πόλις δίκαια καὶ καλὰ δοκῆ, ταῦτα καὶ εἶναι αὐτῆ, ἕως ἂν αὐτὰ νομίξῃ»¹¹.

II. Ἡ ἰσονομία

Ὁ ὅρος «ἰσονομία» σημαίνει τόσο τὴν ἴση διανομὴ κάποιων πραγμάτων (τὰ ἴσα νέμειν), ὅσο καὶ τὸ πολίτευμα, σὺν ὅποιο τὴν ἀρχὴ ἀσκούσε ὁ δῆμος. Κατὰ τὸν πέμπτο καὶ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ., σήμαινε ἐπίσης τὴν ἰσότητά τῶν πολιτῶν πρὸ τοῦ νόμου, δηλαδὴ τὴν ἰσότητι ἀντιμετώπιση αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ (δικαστικὴ) ἐξουσία, ἀνεξάρτητα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς τους θέσης¹².

9. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 320 c-322 d. W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, Cambridge, At the University Press, 1971, σελ. 93, 103, 138, 173. Β. Κύρκου, *Ἀρχαῖος ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς καὶ σοφιστικὴ*, Ἰωάννινα, 1986, σελ. 214-215. J. De Romilly, *Les grands Sophistes dans l'Athènes de Périclès*, Editions de Fallois, Paris 1988, σελ. 159-178, 214, 224-231, ὅπου ἐπισημαίνεται μεταξὺ ἄλλων ὅτι ἡ πρωταγόρεια διάκριση δύο σταδίων στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους (δηλαδὴ τῆς δημιουργίας τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς συγκρότησης τῆς πολιτικῆς κοινωνίας) γίνεται ἀριβῶς γιὰ νὰ τοιοσθῇ ἡ σπουδαιότητα τῶν πολιτικῶν ἀρετῶν.

10. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 325 c-326 e: «καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτων διαμάχονται, ὅπως βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἑκάστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεκνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἀδικον, καὶ τότε μὲν καλόν, τότε δὲ αἰσχρόν, καὶ τότε μὲν δοῖον, τότε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποιεῖ τὰ δὲ μὴ ποιεῖ... Μετὰ δὲ ταῦτα εἰς διδασκάλων πέμποντες πολὺν μᾶλλον ἐντέλλονται ἐπιμελεῖσθαι εὐκοσμίας τῶν παιδῶν ἢ γραμμάτων τε καὶ καθαρῶσεως... Οἱ τ' αὐτὸ καθαρισταί, ἕτερα τοιαῦτα, σωφροσύνης τε ἐπιμελοῦνται καὶ ὅπως ἂν οἱ νέοι μηδὲν νακουργῶσιν... Ἐπειδὴν δὲ ἐν διδασκάλων ἀπαλλαγῶσιν, ἡ πόλις αὐτοὺς νόμους ἀναγκάζει μανθάνειν καὶ κατὰ τούτους ζῆν... ὅς δ' ἂν ἐκτός βαινῇ τούτων, καλᾶζει».

11. Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 167 c. W. K. C. Guthrie, *The Sophists*, σελ. 175. J. De Romilly, *Les grands Sophistes dans l'Athènes de Périclès*, σελ. 257-258.

12. Σόλωνος ποιήματα, frag. 3, Diehl. Gr. Vlastos, «Isonomia», *American Journal of Philology*, 74 (1953), σελ. 348-351, 355-356. «Equality and Justice in Early Greek Cosmologies»,

Ἡ ἔννοια τῆς ἰσονομίας μπορεῖ νὰ ἐντοπισθῆ σέ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀναξιμάνδρου, τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Ἀλκμαίωνος τοῦ Κροτωνιάτη. Ἡ «δίκη» πού ἐξασφαλίζει τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία τοῦ σύμπαντος δὲν εἶναι στοὺς ἀνωτέρω διανοητές μόνο ἀνθρώπινη ὑπόθεση, ἀλλὰ μὰ κυρίαρχη δύναμη πού διέπει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν. Τὰ τέσσερα στοιχεῖα στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀναξιμάνδρου (γῆ, νερό, πῦρ καὶ ἀέρας) δίδουν ἔτσι *δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*¹³.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν *Φιλότητα* καὶ τὸ *Νεῖκος* στὸ σύστημα τοῦ Ἐμπεδοκλέους, πού ἐναλλάσσονται ἐσαεὶ ἰσοδύναμα καὶ ἀμοιβαῖα κατὰ τὴ δημιουργία τῶν κόσμων, ἐνάροντας καὶ χωρίζοντας ἀντίστοιχα τὰ τέσσερα ἰσοδύναμα *ρίζωματα* καὶ τὰ σώματα πού προέρχονται ἀπὸ αὐτά¹⁴.

Στὸν Ἀλκμαίωνα εὐρίσκουμε ἐπίσης τὴν ἰδέα τῆς ἰσονομίας τῶν δυνάμεων¹⁵, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἀπὸ τὸν φιλόσοφο ἀπαραίτητη προϋπόθεση τόσο γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ σώματος ὅσο καὶ γιὰ τὴν εὐνομία τῆς πόλης, ἀντίθετα μὲ τὴν *μοναρχίαν* (δηλαδή τὴν ὑπερίσχυση τοῦ ἑνὸς στοιχείου ἢ τοῦ ἑνὸς ἄρχοντος ἐπὶ τῶν ἄλλων) πού προκαλεῖ τὴν *νόσον* σέ ἀνθρώπους καὶ πολιτείες¹⁶.

III. Ὁ νόμος ἢ τὸ δίκαιο τοῦ κρείττονος, κύριοι ἐκφραστὲς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Πλάτων

Ὁ Ἡράκλειτος διακηρύσσει ἀπερίφραστα ὅτι ὁ ἄριστος εἶναι τόσο σπουδαῖος ὥστε ἰσοδυναμεῖ μὲ μυρίους: «εἷς ἐμοὶ μύριοι ἐὰν ἄριστος ᾦ»¹⁷, τονίζοντας ἔτσι τὴ σημασία πού ἔχει ἡ διακυβέρνηση τῆς πόλης ἀπὸ αὐτόν, δηλαδή ἀπὸ ἕναν ἄρχοντα σοφὸ καὶ ἐνάρετο, ὅπως τὸν ὁραματίσθηκε ἀργότερα ὁ Πλάτων στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλέως - φιλοσόφου¹⁸.

Καὶ ὁ Δημόκριτος πιστεύει ἐπίσης ὅτι ὁ ἄρχων πρέπει νὰ εἶναι ὁ κρείττων (ὁ σοφώτερος): «νόμῳ καὶ ἄρχοντι καὶ τῷ σοφωτέρῳ εἴκειν κόσμιον»¹⁹. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἐξουσία διαφθείρει καὶ τοὺς πλέον ἀξίους, πρέπει οἱ νόμοι (ἢ

Classical Philology, 42 (1947), σελ. 156-178. K. Latte, «Das Rechtsgedanke im archaischen Griechentum», στὸν τόμο τοῦ E. Berneker (ed.), *Zur Griechischen Rechtsgeschichte*, σελ. 91-98.

13. Ἀναξιμάνδρου, DK, B 1.

14. Ἐμπεδοκλέους, DK, B 17: «*Νεῖκος καὶ Φιλότης ... ἴση μῆκος τε πλάτος τε*».

15. Ἀλκμαίωνος, DK, B 4.

16. Ἀλκμαίωνος, DK, B 4. Ὁ Ἀλκμαίων ὁμιλεῖ ἐδῶ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ἀλλὰ καὶ μόνο ἢ χρῆση τῶν ὄρων «ἰσονομία» καὶ «μοναρχία» παραπέμπει σέ πολιτικές καταστάσεις.

17. Ἡρακλείτου, DK, B 49 [113].

18. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VII 540 a-b. Ibid. V 473 c-d, VI 499 b-c. *Ζ' Ἐπιστολή*, 328a.

19. Δημόκριτου, DK, B 47. Βλέπε ἐπίσης *ibid.* B 267: «*φύσει τὸ ἄρχειν οὐκ ἔστιν ἐκείνων*».

κάποιος ἄλλος ἀντίστοιχος μὲ αὐτοὺς θεομῖος) νὰ ὑποχρεώνει τοὺς κυβερνῶντες νὰ πράττουν τὰ δίκαια: «οὐδεμία μηχανὴ τῶ νῦν καθεστῶτι ῥυθμῶ μὴ οὐκ ἀδικεῖν τοὺς ἄρχοντας, ἦν και πάνν ἀγαθοὶ ἔωσιν ... ἀλλὰ τις ἢ θεσμός ἢ τι ἄλλο ἀμυνεῖ τῶ τὰ δίκαια ποιεῦντι»²⁰. Ὁ νόμος συμβαδίζει ἔτσι μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ γίνεται ἡ ἀσπίδα τῆς ἐνάντια στὶς ἀτασθαλίες τῶν κυβερνῶντων.

Στὸν Πλάτωνα τὰ πράγματα εἶναι πιὸ σύνθετα. Ὁ φιλόσοφος, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς σοφιστὲς ποὺ ἀντιλαμβάνονται συνήθως τὴ δικαιοσύνη ὡς μία ἔννοια σχετικὴ καὶ ὠφέλιμη σὲ μία μόνο μερίδα πολιτῶν, ἀναζητεῖ ἓνα δίκαιο σταθερὸ καὶ ἀπόλυτο, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὅτι εὐρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸν μεταβαλλόμενο ἐμπειρικὸ κόσμο, ἓνα δίκαιο ποὺ θὰ λειτουργεῖ ὡς πρότυπο καὶ ὡς κανόνας τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ θὰ ρυθμίζει τὶς σωστὲς ἰσορροπίες τόσο μέσα στὴν κάθε ἀτομικὴ ψυχὴ ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο πολιτικῆς κοινωνίας, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας θεατῆς τῶν πράξεών μας (μῦθος τοῦ Πύργου)²¹.

Ὁ Πλάτων σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς διαλόγους τοῦ ὁμιλεῖ περὶ τῆς δικαιοσύνης, δεδομένου ὅτι τὴν θεωρεῖ σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετὲς (τὴ σοφία, τὴν ἀνδρεία καὶ τὴ σωφροσύνη) καὶ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς εὐδαιμονίας: «ἐγὼ μὲν ... ἐν τῶ καλλίστῳ (τὴν δικαιοσύνην τίθημι), ὃ καὶ δι' αὐτὸ καὶ διὰ τὰ γιννόμενα ἀπ' αὐτοῦ ἀγαπητέον τῶ μέλλοντι μακαριῶ ἔσεσθαι»²².

Ὁ φιλόσοφος δίδει μάλιστα στὴν Πολιτείαν ὠρισμένους διαχρονικοὺς ὁρισμοὺς τῆς ποὺ μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν σὲ ἓναν: δικαιοσύνη σημαίνει τὸ νὰ πράττει κάθε μέρος τῆς ψυχῆς ἢ τῆς πολιτείας τὰ ἑαυτοῦ, δηλαδή ἐκεῖνα ποὺ ἀρμόζουν στὴ φύση του καὶ νὰ μὴ ἀναμειγνύεται στὰ ἀλλότρια: «τὸ τὰ αὐτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστὶ»²³. Παρόμοια

20. Δημοκρίτου, DK, B 266.

21. Πλάτωνος, Πολιτεία, II, 359 c-360 a. Τὸ δίκαιο, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Πλάτων, συνιστᾷ τὴν ὑγεία τῆς ψυχῆς, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀδικία ποὺ τὴν βλάπτει ἀνεπανόρθωτα. Ἡ δικαιοσύνη ἔχει ἔτσι ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐδαιμονία τόσο τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καὶ τῆς πόλης, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ τάξη ἐκεῖνη ποὺ διατηρεῖ κάθε μία ἀπὸ τὶς ψυχικὲς μας δυνάμεις ἢ τὶς κατηγορίες τῶν πολιτῶν στὴ θέση τους. Συγκεκριμένα τὸ λογιστικὸ ἢ οἱ φιλόσοφοι πρέπει νὰ ἄρχουν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τῆς ψυχῆς (θυμοειδές, ἐπιθυμητικὸ) ἢ τῆς πολιτείας (πολεμιστὲς, χειρῶναες) νὰ ἀκολουθοῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ κρείττονος (Πολιτεία, IV, 430 e-444 d, IX 586 e). Βλέπε ἐπίσης Gr. Vlastos, Πλατωνικὲς μελέτες, μετ. Ἰ. Ἀρζόγλου, Β' ἔκδοση, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Ἀθήνα 2000, σελ. 175.

22. Πλάτωνος, Πολιτεία, II, 358 a.

23. Πλάτωνος, Πολιτεία, IV, 433 a. Βλέπε ἐπίσης *ibid.* IV, 433 e-434 a: «καὶ ταῦτη ἄρα πῃ ἢ τοῦ οἰκείου ἕξις τε καὶ πράξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο» καὶ IV, 444 d: «τὸ δικαιοσύνην ἐμποιεῖν τὰ ἐν τῇ ψυχῇ κατὰ φύσιν καθιστάναι κρατεῖν τε καὶ κρατεῖσθαι ἐπ' ἀλλήλων, τὸ δὲ

ἀποψη περί τῆς δικαιοσύνης διατυπώνεται καί σέ ἄλλα χωρία τῆς Πολιτείας ὅπως στό 443 c - e: «Τὸ δέ γε ἀληθές, τοιοῦτόν τι ἦν, ὡς ἔοικεν, ἡ δικαιοσύνη ἀλλ' οὐδὲν περὶ τὴν ἔξω πράξιν τῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ περὶ τὴν ἐντός, ὡς ἀληθῶς περὶ ἑαυτὸν καὶ τὰ ἑαυτοῦ, μὴ ἔασαντα τὰλόττρια πράττειν ἕκαστον ἐν αὐτῷ μηδὲ πολυπραγμανεῖν πρὸς ἄλληλα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γένη, ἀλλὰ τῷ ὄντι τὰ οἰκεῖα εὖ θέμενον καὶ ἄρξαντα αὐτὸν αὐτοῦ καὶ κοσμήσαντα καὶ φίλον γενόμενον ἑαυτῷ καὶ συναρμόσαντα τρία ὄντα ... οὕτω δὲ πράττειν ἦδη».

Ὁ Πλάτων δίδει λοιπὸν ἰδιαίτερη σημασία στὴ σωστὴ διάπλαση τῆς κάθε ἀτομικῆς ψυχῆς (αὐτὴ συνίσταται στὴν κυριαρχία τοῦ λογιστικοῦ ἐπὶ τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ), γιατί ἡ δικαιοσύνη τῆς πόλεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δίκαιη συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν τῆς. Ἐξ ἄλλου ἡ πόλη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μεγέθυνση τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου γὰρ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ δικαιοσύνη στὴν πόλη ἀπαιτοῦνται οἱ ἴδιες διαδικασίες πού χρειάζονται γὰρ νὰ εἶναι δίκαιος ἕνας ἄνθρωπος, δηλαδή νὰ ἐκπαιδεύονται κατάλληλα ὅλοι ὥστε νὰ ἄρχουν οἱ φιλόσοφοι (οἱ πλέον σώφρονες, εἰδήμονες καὶ ἐνάρετοι πολῖτες) καὶ νὰ ὑπακούουν σὲ αὐτούς οἱ πολεμιστὲς καὶ οἱ χειρώνακτες²⁴.

Στοὺς *Νόμους* τὸ δίκαιο καθορίζεται ἀπὸ τὸν τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀπονέμονται στοὺς πολῖτες οἱ τιμές καὶ τὰ ἀξιώματα. Ἔτσι δηλώνεται σαφῶς ὅτι αὐτὰ πρέπει νὰ παρέχονται ἀπὸ τὴν πολιτεία ἀνάλογα μὲ τίς ἱκανότητες, τίς γνώσεις, τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀρετὴ ἑνὸς ἐκάστου: «τῷ μὲν γὰρ μείζονι πλείω, τῷ δ' ἐλάττονι μικρότερα νέμει, μέτρια διδοῦσα

ἀδικίαν παρὰ φύσιν ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἄλλο ὑπ' ἄλλον». Κ. Bormann, *Πλάτων*, σελ. 214, 219. E. Barker, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ Πλάτων καὶ οἱ καταβολές του*, μετ. Κ. Κολιόπουλος, ἐκδ. Ποιότητα, Ἀθήνα 2007, σελ. 381. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὀρισμὸ τῆς δικαιοσύνης ὡς τὸ πράττειν τὰ ἑαυτοῦ, βλ. W. K. C. Guthrie, *Οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι*, μετ. Α. Η. Σακελλαρίου, ἐκδ. Παλαδῆμα, Ἀθήνα 2007, σελ. 16-17, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ Πλάτων μὲ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ ἐπανερχεται στὴν ὀμηρικὴ σημασία τοῦ ὄρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία σωστὴ (δίκαιη) πράξις σήμαινε νὰ ξέρεις τὴ θέση σου καὶ νὰ μένεις σὲ αὐτή. Ὁ σπουδαῖος μελετητῆς ὁμοῦς δὲν δίδει τὴν ἀπαιτούμενη προσοχὴ στὰ ὀμηρικὰ χωρία, στὰ ὁποῖα δικαιοσύνη σημαίνει ἐπίσης νὰ μὴ βλάπτεις τὸν ἄλλο (π.χ. *Ἰλιάς*, Γ 350-354), οὔτε στὴ σχετικὴ πλατωνικὴ διδασκαλία, στὴν ὁποία οἱ ὀμηρικὲς (ἀριστοκρατικὲς) ταξικὲς διακρίσεις δὲν ἔχουν καμμιά θέση, ἐφ' ὅσον στὸν Πλάτωνα οἱ φυσικὲς προδιαθέσεις καὶ ἱκανότητες τῶν πολιτῶν εἶναι ἐκεῖνες πού καθορίζουν κατὰ κύριον λόγο τὴ θέση τους μέσα στὴν πολιτεία.

24. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, IV, 432 b. Ibid. II, 368 e-369 a: «Δικαιοσύνη, φημέν, ἔστι μὲν ἀνδρὸς ἐνός, ἔστι δὲ που καὶ ὅλης πόλεως; - Πάνν γε, ἡ δ' ὅς. - Οὐκοῦν μείζον πόλις ἐνός ἀνδρός; - Μείζον, ἔφη. - Ἵως τοίνυν πλείων ἂν δικαιοσύνη ἐν τῷ μείζονι ἐνεῖη καὶ ῥᾶων καταμαθεῖν. εἰ οὖν βούλεσθε πρῶτον ἐν ταῖς πόλεσι ζητήσωμεν ποῖόν τι ἐστὶν ἔπειτα οὕτως ἐπισκεψώμεθα καὶ ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ, τὴν τοῦ μείζονος ὁμοιότητα ἐν τῇ τοῦ ἐλάττονος ἰδέα ἐπισκοποῦντες». Βλέπε ἐπίσης Gr. Vlastos, «Δικαιοσύνη καὶ εὐτυχία στὴν πολιτεία», στὸν τόμο *Πλατωνικὲς μελέτες*, σελ. 169-210.

πρὸς τὴν αὐτῶν φύσιν ἐκατέρω ... ἔστιν γὰρ δῆπον καὶ τὸ πολιτικὸν ... αὐτὸ τὸ δίκαιον»²⁵. Τὴν πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐφαρμόζει ὁ βασιλεὺς - φιλόσοφος κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, χωρὶς νὰ χρειάζεται τοὺς νόμους, γιατί ἔφθασε στὴν ἐξουσία, ἀφοῦ προηγουμένως δοκιμάσθηκε γιὰ τὶς γνώσεις καὶ τὴν ἀρετὴ του: «γενομένων δὲ πεντηκοτουτῶν τοὺς διασωθέντας καὶ ἀριστεύσαντας πάντα πάντῃ ἐν ἔργοις τε καὶ ἐπιστήμαις πρὸς τέλος ἤδη ἀκτέον ... καὶ ἰδόντας τὸ ἀγαθὸν αὐτό, παραδείγματι χρωμένους ἐκείνω, καὶ πόλιν καὶ ἰδιώτας καὶ ἑαυτοὺς κοσμεῖν τὸν ἐπίλοιπον βίον»²⁶.

Στὸ τέλος ὁμοῦς τῆς πορείας του ὁ Πλάτων, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ συστήματα τῆς ἐποχῆς του, ἀλλάσσει ἀπόψεις. Πιστεύει πλέον ὅτι καὶ ὁ καλύτερος πολιτικός, μόλις ἀνέλθει στὴν ἐξουσία θὰ διαφθαρεῖ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἐπιδιώκει τὸ δίκαιο καὶ τὸ κοινὸ καλὸ, ἀλλὰ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον: «ἀνθρωπεία φύσις οὐδεμία ἱκανὴ τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσα αὐτοκράτωρ πάντα, μὴ οὐχ ὑβρεῶς τε καὶ ἀδικίας μεστοῦσθαι»²⁷.

Πὰ νὰ ἀποφευχθῆ αὐτὸ πρέπει νὰ ὑπάρχουν δίκαιοι νόμοι (τὸ δεύτερο κατὰ σειράν καλὸ μετὰ τοὺς φιλοσόφους - βασιλεῖς) πού θὰ λειτουργοῦν ὡς ἀσπίδα τοῦ λαοῦ καὶ θὰ ἀναγκάζουν τοὺς πολιτικούς νὰ ἐνεργοῦν πρὸς ὄφελος τῶν ἀρχομένων, παρὰ τὸν γενικὸ τρόπο πού αὐτοὶ ἀντιμετωπίζουν συνήθως τὰ πράγματα: «νῦν δὲ οὐ γὰρ ἐστὶν οὐδαμοῦ οὐδαμῶς, ἀλλ' ἢ κατὰ βραχὺ· διὸ δὴ τὸ δεύτερον αἰρετέον, τάξιν τε καὶ νόμον, ἃ δὴ τὸ μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὄρα καὶ βλέπει, τὸ δ' ἐπὶ πᾶν ἀδυνατεῖ»²⁸.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ διάφορες μορφές δικαίου ἀνευρίσκονται ἤδη στὰ ὀμηρικὰ καὶ στὰ ἠσιόδεια κείμενα. Παρατηροῦμε ἔτσι ὅτι στὸν Ὅμηρο ὁ Ζεὺς, ἄλλοτε παρουσιάζεται ὡς ἀπόλυτος μονάρχης πού ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους μὲ τὴ δύναμή του (δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου²⁹), ἄλλοτε ἐμφανίζεται ὡς ὑπέρτατος ἐγγυητὴς τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης (δίκαιο τοῦ κρείττονος, δηλαδὴ τοῦ πλέον ἀξίου³⁰) καὶ ἄλλοτε ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἰσονομίας, ὅταν μοιράζεται, κατόπιν κληρώσεως, ἀπὸ κοι-

25. Πλάτωνος, *Νόμοι*, VI, 757 c.

26. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VII, 540 a-b. Βλέπε ἐπίσης τοὺς *Νόμους*, IX, 875 c-d: «νόμων οὐδὲν ἂν δέοιτο τῶν ἀρχόντων ἑαυτοῦ ἐπιστήμης γὰρ οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων, οὐδὲ θέμις ἐστὶν νοῦν οὐδενός ὑπήκοον οὐδὲ δοῦλον ἀλλὰ πάντων ἀρχοντα εἶναι».

27. Πλάτωνος, *Νόμοι*, IV, 713 c. Ibid. IX, 875 a-c.

28. Πλάτωνος, *Νόμοι*, IX, 875 d. Βλέπε ἐπίσης καὶ τὴν *Ἡ' Ἐπιστολήν*, 356 d.

29. Ὅμηρου, *Ίλιάς*, O' 162-167, ὅπου ὁ Ζεὺς στέλλει μήνυμα διὰ τῆς Ἥρας στὸν Ποσειδῶνα νὰ σταματήσει τὴ μάχη καὶ νὰ γυρίσει πίσω στὸν Ὀλυμπο ἢ στὴ θάλασσα, γιατί ἂν δὲν ἀκούσει τὰ λόγια του, θὰ τὸν τιμωρήσει, ἐπ' ὅσον εἶναι πολὺ ἰσχυρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον.

30. Ὅμηρου, *Ίλιάς*, Γ' 350-354, ὅπου ὁ Μενέλαος πρὶν μονομαχήσει μὲ τὸν Πάρι παρακαλεῖ τὸν Δία νὰ ἀποδώσει δικαιοσύνη καὶ νὰ τὸν βοηθήσει νὰ ἐκδικηθῆ αὐτὸν πού τὸν ἔβλαψε.

νοῦ καὶ ἐξ ἴσου μὲ τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ἄδη τὶς τρεῖς περιοχὲς τοῦ σύμπαντος (τὸν οὐρανό, τὴ θάλασσα καὶ τὸν κάτω κόσμο ἀντίστοιχα)³¹.

Ὁ Ἡσίοδος μάλιστα ἐκφράζει μὴ οἰκουμενικὴ ἀντίληψη περὶ τῆς δικαιοσύνης, καθὼς καὶ τὴν πεποιθήση ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέση μεταξύ θεϊκοῦ καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου, πεποιθήση ποῦ διαφαίνεται ἤδη στὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὁ ποιητὴς ἰσχυρίζεται ἔτσι ὅτι οἱ χιλιάδες ἀόρατοι θεϊκοὶ «φύλακες» τῆς Δίκης, τῆς σεβαστῆς θυγατέρας τοῦ Διός, παρακολουθοῦν ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὴ γῆ γιὰ νὰ τὴν ἐνημερώνουν σχετικὰ μὲ τοὺς δίκαιους καὶ τοὺς ἀδικούς: «τρὶς γὰρ μύριοι εἰσὶν ἐπὶ χθονὶ ... / ἀθάνατοι Ζητὸς φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων / οἳ ῥα φυλάσσουσίν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα / ... πάντη φοιτῶντες ἐπ' αἶαν»³². Αὐτὴ δὲ καταγγέλλει μὲ τὴ σειρὰ τῆς κάθε ἀδικίας στὸν πατέρα τῆς ποῦ βλέπει τὰ πάντα, γιὰ νὰ ἀποδώσει δικαιοσύνη³³, ἐνῶ καὶ ἡ ἴδια τιμωρεῖ αὐστηρὰ ὄσους τὴν ἀπαρνοῦνται³⁴.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν μῦθο τοῦ γερακιοῦ καὶ τῆς ἀηδόνος (στ. 203-212), ὁ ὁποῖος μᾶς ἐντυπωσιάζει μὲ τὴν γλαφυρότητα τῆς ἀφήγησής, μὲ τὴν αὐστηρὰ λογικὴ δομὴ του, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀνοικτὴ σὲ κάθε ὑπόθεση ἔκβασή του (ὁ Ἡσίοδος δὲν μᾶς λέγει ἐὰν τελικὰ τὸ γεράκι κατασπαράσσει τὸ ἀηδόνι ἢ ἐὰν ἀποφασίζει νὰ τὸ ἐλευθερώσει). Στὸν μῦθο αὐτὸ ἀπεικονίζεται μὲ ξεχωριστὴ τέχνη καὶ ρεαλισμὸ ἡ σχέση τῶν ἰσχυρῶν μὲ τοὺς ἀδυνάτους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχόντων μὲ τοὺς θεοὺς. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τὸ γεράκι (δηλαδὴ ὁ βασιλεὺς) στὴν ἀρχὴ ὁμιλεῖ μὲ ἀλαζονεῖα καὶ ἔπαρση, τονίζοντας στὸ ἀηδόνι (ποῦ πιθανὸν συμβολίζει τὸν ποιητὴ) ὅτι τὸ κρατεῖ στὰ νύχια του, ὅτι ὀρίζει τὴν τύχη του κατὰ τὴ βούλησή του καὶ ὅτι μόνον οἱ ἀφρονες ἀντιστρατεύονται τοὺς ἰσχυροὺς (στ. 207-210). Στὴ συνέχεια ὁμως διακηρύσσει πῶς κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος τῆς ἀδικίας λυγίζουν τόσο

31. Ὁμήρου, *Ἰλιάς*, Ὁ 185-192. Βλέπε ἐπίσης G. Sissa - M. Detienne, *La vie quotidienne des dieux grecs*, Hachette, Paris 1989, σελ. 161-162.

32. Ἡσίοδου, *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, 252-255. Ὁμήρου, *Ἰλιάς*, Π 384-388, ὅπου ἀναφέρεται πῶς ὅταν ὁ Ζεὺς θυμώσει μὲ τὶς ἀδικίες τῶν ἀνθρώπων, ρίχνει στὴ γῆ κατακλιμούς γιὰ νὰ τοὺς τιμωρήσει. Ὀδύσσεια, τ 107-114, ὅπου περιγράφεται ἡ εὐτυχιμένη ζωὴ ποῦ ἀπολαμβάνουν οἱ δίκαιοι. Βλέπε ἐπίσης G. Glotz, *Etudes sociales et juridiques sur l'Antiquité grecque*, Librairie Hachette et Cie, Paris 1906, σελ. 29, 37-38, 47-48, 70, 100 κ.ἔ. K. Latte, «Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum», στὸν τόμο τοῦ E. Berneker (ed.), *Zur Griechischen Rechtsgeschichte*, σελ. 178 κ. ἔ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ οἱ θεοὶ, καὶ κυρίως ὁ Ζεὺς, εἶναι οἱ ὑπέρτατοι κριτὲς ποῦ ἐπιτηροῦν τὰ ἔργα τῶν θνητῶν καὶ παρεμβαίνουν στὴ ζωὴ τους γιὰ νὰ ἀποδώσουν δικαιοσύνη.

33. Ἡσίοδου, *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, 258-260. Βλέπε ἐπίσης *ibid.* 238-239: «Οἷς δ' ὕβρις τε μέμλε κακὴ καὶ σχέτλια ἔργα, / τοῖς δὲ ὀβρινη Κρονίδης τεκμαίρεται εὐρύστα Ζεὺς». *Ibid.* 265-266: «οἳ γ' αὐτῶ κακὰ τεύχει ἀνήρ ἄλλω κακὰ τεύχων, / ἢ δὲ κακὴ βουλή τῶ βουλεύσαντι κακίστη».

34. Ἡσίοδου, *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, 222-224.

οἱ ἀνίσχυροι ὅσο καὶ οἱ πῶς δυνατοί, γιατί τελικά ἡ δικαιοσύνη πάντοτε θριαμβεύει (*δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει* - στ. 217), ἐφ' ὅσον ὁ πανεπόπτης («εὐρύωψ») Ζεὺς, καὶ οἱ ὑπόλοιποι θεοὶ ἀμείβουν τοὺς δίκαιους καὶ τιμωροῦν τοὺς κακούς, εἰδοποιημένοι ἀπὸ τῆ Δίκη (στ. 280-281). Ἡ ἀδικία πλήττει λοιπὸν πάντοτε, ἐκτὸς τοῦ ἀδικουμένου, καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἀδικοῦντα (στ. 266).

Ἡ ἡσιόδεια θεώρηση τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἐξαιρετικά ἐπίκαιρη, ἐφ' ὅσον –ἐάν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τῆ μυθική γλώσσα τοῦ ποιητῆ– εὐρίσκουμε στὸ ἔργο του παρόμοιες ἀντιλήψεις μὲ ἐκεῖνες πού κυριαρχοῦν καὶ σήμερα σὲ ὅλες τὶς πολιτισμένες χῶρες τοῦ κόσμου, εὐρίσκουμε δηλαδή τὴν πεποίθηση ὅτι γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς πρέπει νὰ ἰσχύουν ὠριμισμένοι κοινοὶ νόμοι καὶ κανόνες δικαίου, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὰ διεθνή δικαστήρια σὲ πλαίσιο πολὺ εὐρύτερο ἐκείνου τῶν συγκεκριμένων κρατῶν, ἔτσι ὥστε νὰ καταστή δυνατὸ νὰ ἐλαττωθοῦν ἡ ἀκόμη καὶ νὰ ἐκλείψουν οἱ ἐριδες πού σπαράσσουν ἀπὸ αἰῶνες τώρα τὴν ἀνθρωπότητα.

Παρόμοιες οἰκουμενικὲς καὶ ἐπίκαιρες ἰδέες σχετικά μὲ τὴ δικαιοσύνη ὑπάρχουν καὶ στὰ ἀριστοτελικά κείμενα. Αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν φιλόσοφο ὡς ἕξις πού ὠθεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐπιθυμοῦν, νὰ ἐπιλέγουν καὶ νὰ πράττουν ἐν πλήρει συνειδήσει τὰ δίκαια: «ὁρώμεν δὴ πάντας τὴν τοιαύτην ἕξιν βουλομένους λέγειν δικαιοσύνην ἀφ' ἧς πρακτικοὶ τῶν δικαίων εἰσὶ, καὶ ἀφ' ἧς δικαιοπραγοῦσι καὶ βούλονται τὰ δίκαια»³⁵.

Ἡ ἐξαιρετική σπουδαιότητα τῆς δικαιοσύνης καταδεικνύεται ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα μέρος τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ εἶναι ὁλόκληρη ἡ ἀρετὴ: «αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν»³⁶. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἐπίσης τὴ δικαιοσύνη ὡς τὴν τέλεια (δηλαδή τὴν ἀνώτερη) ἀρετὴ πού ὀδηγεῖ τοὺς πολῖτες

35. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1, 1129 a 7-9. Βλέπε ἐπίσης W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, μετ. Μ. Μήτσου, Ἐκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Γ' ἔκδοση, Ἀθήνα 2001, σελ. 304. J. Brun, *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ Λύκειο*, μετ. Η. Π. Νικολοῦδη, Ἐκδόσεις Δαιδαλος - Ἰ. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα, σελ. 121. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», στὸν τόμο τοῦ Κ. Βουδούρη (ed.), *Values and justice in the Global era*, Vol. I, Ionian Publications, Athens 2007, σελ. 111.

36. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1130 b 9-10. Πολύ σημαντικό ἔργο στὴν ἔρευνα τῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐπίσης ὁ τόμος τοῦ Δ. Ν. Κούτρα (ed.), καὶ κυρίως οἱ μελέτες τοῦ Ν. Ἀγγελῆ, «Ἴσότητα καὶ δικαιοσύνη κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν J. Rawls», σελ. 19-24, E. Berti, «Justice as equality in *Nic. Eth.* V», σελ. 36-43, Ἰ. Δεσποτόπουλου, «Περὶ ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλους», σελ. 122-126, Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Δικαιοσύνη καὶ ἀξία στὸν Ἀριστοτέλη καὶ σήμερα», σελ. 154-161, R. F. Stalley, «Aristotelian and platonic justice», σελ. 417-420, 424-425, Χρ. Τερέζη, «Ἡ κατ' Ἀριστοτέλη «πολιτικὴ ἰσότητα» καὶ ἡ κατὰ τὴ σχολὴ τῆς Φραγκφούρης «μαζικὴ κοινότητα»», σελ. 445-446.

στήν εὐδαιμονία³⁷, γιατί ἀφορᾶ τόσο τὸν ἑαυτό μας (πρὸς αὐτὸν) ὅσο και τοὺς ἄλλους, δὲν εἶναι δηλαδὴ μόνο ἀτομικὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ κυρίως πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ: «αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ' ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον»³⁸.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης στὴν πολιτικὴ (πολιτικὸν δίκαιον κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ φυσικόν³⁹), ὁ φιλόσοφος εἶναι σαφῆς: δίκαιο μπορεῖ νὰ εἶναι κάθε πολίτευμα (βασιλεία, ἀριστοκρατία ἢ δημοκρατία), ὅταν ἀποβλέπει στὸ κοινὸ καλὸ, δηλαδὴ στὴν αὐτάρκεια, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα ὡς πρὸς τὸ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι: «τὸ μὲν δίκαιον τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον ... τὸ ... ἄνισον ἅπαν παράνομον»⁴⁰.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἰσότητα ἀναφέρεται κυρίως στὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τὴ διανομὴ τῶν ἀξιομάτων (τιμῆς) ἢ τοῦ πλοῦτου (χρημάτων) στοὺς πολῖτες πὸν μπορεῖ νὰ γίνῃ κατὰ ἴσον ἢ ἀνίσον τρόπον⁴¹. Πὰ νὰ ὑπάρξῃ ὁμως δίκαιη διανομὴ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ἂν οἱ πολῖτες εἶναι ὅμοιοι ἢ ἀνόμοιοι μεταξύ τους, δεδομένου ὅτι ἂν αὐτοὶ εἶναι ὅλοι ὅμοιοι (ὡς πρὸς τὶς ἰκανότητες, τὶς γνώσεις καὶ τὴν ἀρετὴ) πρέπει νὰ μοιράζονται ἐξ ἴσου τὰ ἀξιώματα, γιατί ἡ ἀνισότητά ἀνάμεσα σὲ ὁμοίους ἀντιβαίνει στοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ στὸ δίκαιο, προκαλώντας μεγάλες ζημιές⁴².

37. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129 b 25-26. Ibid. 1129 b 18 - 19: «δίκαια λέγονται τὰ ποιητικὰ καὶ φυλακτικὰ τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῆ πολιτικῆ κοινωνία». Ibid. 2, 1130a 6-7. Βλέπε ἐπίσης W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σελ. 269. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 111, 113. J. Swanson, «Aristotle on public and private liberality and justice», στὸν τόμο τοῦ Κ. Βουδούρη (ed.), *Aristotelian Political Philosophy*, Vol. I, Ionia Publications, Athens 1995, σελ. 199-210.

38. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129 b 25-26. Ibid. 1129 b 18-19: «δίκαια λέγονται τὰ ποιητικὰ καὶ φυλακτικὰ τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῆ πολιτικῆ κοινωνία». Ibid. 1130 a 2, 1130 a 6-7. *Πολιτικά*, I, 2, 1253 a 36-37: «ἡ γὰρ δίκαιη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις». Βλέπε ἐπίσης W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σελ. 111, 113. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 111, 113. J. Swanson, «Aristotle on public and private liberality and justice», σελ. 199-210.

39. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 6, 1134 b 19.

40. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1129 a 32-33, 1130 b 9-12, 1134 a 25-28, 1134 b 15-16. *Πολιτικά*, V, 1301 b 26-29. L. Gernet, «Einführung in das Studium des alten Griechischen Rechts», σελ. 27. E. M. Michelakis, «Das Naturrecht bei Aristoteles», σελ. 151 κ.ε. Δ. Παπαδη, *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη*, τόμος Α', Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2001, σελ. 163-164.

41. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1130 b 30-32.

42. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, VIII, 1325 b 7-10.

Ἐπειδὴ ὁμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ὅλοι οἱ πολῖτες ὁμοιοί μεταξὺ τους, ἡ διανομὴ τῶν ἀξιομάτων πρέπει νὰ γίνεται κατ' ἀξίαν γιὰ νὰ εἶναι δίκαιη (τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς διανομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι)⁴³. Ὁ καλύτερος συνεπῶς τρόπος ἐξυπηρέτησης τοῦ κοινοῦ συμφέροντος εἶναι ἢ κατ' ἀναλογίαν καὶ ὄχι ἢ κατ' ἀριθμητικὴ ἰσότητα ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης: «ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ ... δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθός, κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα»⁴⁴. Ἡ δικαιοσύνη στὴν περίπτωσιν αὐτὴ προσεγγίζει πολὺ τὴν πλατωνικὴ ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ δίκαιη πολιτεία ἀναθέτει τὰ σπουδαιότερα ἀξιώματα στοὺς πλέον ἀξιούς⁴⁵. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁμως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ἀπόψεων ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας, ἐφ' ὅσον οἱ δημοκρατικοὶ θεωροῦν ὡς μεγαλύτερη ἀξία τὴν ἐλευθερία, οἱ ὀλιγαρχικοὶ τὸν πλοῦτο ἢ τὴν εὐγενικὴ καταγωγή καὶ οἱ ἀριστοκρατικοὶ τὴν ἀρετὴ.

Ὁ Ἀριστοτέλης πάντως θεωρεῖ σημαντικώτερο ὅλων τὴν ἀρετὴ σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις αὐτῆς, δηλαδὴ τόσο τὴν τέλεια ἀρετὴ πού ἐδρεῦει στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐνέργεια ἢ πράξις μετὰ λόγου τὸν ὁδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία⁴⁶, ὅσο καὶ τὴν ἀρετὴ τοῦ πολίτη, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὸ ἔργο πού αὐτὸς ἐπιτελεῖ καὶ ὀφείλει νὰ ἀποσκοπεῖ στοῦ καλοῦ τῆς πόλης⁴⁷. Ἐκεῖνοι λοιπὸν πού ὑπερέχουν ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ τῶν ἄλλων (δηλαδὴ οἱ πλέον σώφρονες, δίκαιοι καὶ σπουδαῖοι) πρέπει νὰ ἀναλαμβάνουν τὰ ἡνία τῆς πόλεως, ἐνῶ οἱ ἄλλοι νὰ ὑπακούουν σὲ αὐτούς⁴⁸. Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη δὲν πρέπει λοιπὸν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νὰ συναρτᾶται μὲ τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα, ἀλλὰ μὲ τὴν κατ' ἀναλογίαν (δηλαδὴ τὴν κατ' ἀξίαν ἢ ἀρετὴν) ἀπονομὴ τῶν ἀξιομάτων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διανομὴ τοῦ πλοῦτου, αὐτὴ πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ ἐνισχύεται ἡ μεσαία τάξη πού ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη μερίδα τῶν πολιτῶν, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὴν ἰσορροπία τῶν ἀντιτιθεμένων πολιτικῶν δυνάμεων, γιὰτὶ ἀντιστέκεται στὰ συμφέροντα καὶ τὶς διεκδικήσεις τῶν δύο ἀκραίων μερῶν, δηλαδὴ τῶν ἀπόρων καὶ τῶν εὐπόρων, ἐνῶ παράλληλα πειθαρχεῖ εὐκολώτερα τῶν ἄλλων στοῦ λόγο καὶ τὸ μέτρο⁴⁹.

43. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1131a 25.

44. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 3, 1131a 29-30 (ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τε), 1131b 17-5, 1132b 32-35. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 112.

45. Πλάτωνος, *Νόμοι*, VI, 757 c.

46. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, I, 1098 a 14-16, 1102 a 5-6.

47. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, III, 1325 b 32-33, 41-42.

48. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, III, 1281 a 34, VIII 1325 b 10-13, 1334 a 28-30· *HN*, I, 1097 b 9-10.

49. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, IV, 1295 b 4-7.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι ο όρος «δικαιοσύνη» έχει στον Ἀριστοτέλη πολλές σημασίες (έοικε δὲ πλεοναχῶς λέγεσθαι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀδικία)⁵⁰, οἱ σπουδαιότερες ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. ἡ τήρηση τῶν νόμων καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἰσότητα, δηλαδή ἡ κατ' ἀξίαν ἀπονομὴ τῶν ἐξουσιῶν (γενικὴ δικαιοσύνη): «δίκαιος ἔσται ὁ τε νόμιμος καὶ ὁ ἴσος, τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον»⁵¹,

2. οἱ περὶ τὴν διανομὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀξιομάτων ρυθμίσεις (εἰδικὴ - διανεμητικὴ δικαιοσύνη): «τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων (δίκαιον)»⁵².

3. ἡ διόρθωση ἢ ἡ ἀποκατάσταση τῆς βλάβης ποὺ προξένησε ἓνας ἄνθρωπος σὲ ἓναν ἄλλο (εἰδικὴ - διορθωτικὴ δικαιοσύνη)⁵³,

4. οἱ περὶ τὴν ἐμπορικὴν καὶ οἰκονομικὴν συναλλαγὴν ρυθμίσεις (εἰδικὴ - συναλλακτικὴ δικαιοσύνη)⁵⁴.

Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύντομη καὶ ἐν πολλοῖς γνωστὴ «διαδρομὴ» μέσα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, παρατηροῦμε ότι ὅλοι σχεδὸν οἱ διανοητὲς ποὺ ἐξετάσαμε συμφωνοῦν πὼς ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἀπαραίτητη τόσο γιὰ τὴ σωστὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος καὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ εὐδαιμονία τῶν ἀνθρώπων. Συνεπῶς ἐὰν ἐπιδιώκουμε τὸ εὖ καὶ εὐδαιμόνως ζῆν πρέπει νὰ ἀκολουθοῦμε παντοῦ καὶ πάντοτε τὴν ὁδὸ τῆς δικαιοσύνης, κάτι ποὺ μᾶς ἔχουν ὑποδείξει οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀλλὰ ποὺ ἰσχύει καὶ θὰ ἰσχύει γιὰ κάθε ἄνθρωπο καὶ κάθε ἐποχὴ.

50. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129 a 26. J. Brun, *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ Λύκειο*, σελ. 121-122.

51. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 1, 1129 a 32-33· 2, 1130 b 9-10· 3, 1131 a 12, 1131 a 25. Πολιτικά, V, 1302 a 6-7. Δ. Παπαδῆ, *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη*, τόμος Α', Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου - Ἀ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2001, σελ. 163-164. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σελ. 297. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 110. J. Brun, *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ Λύκειο*, σελ. 121. H. Yamakawa, «Aristotle on justice», στὸν τόμο τοῦ Κ. Βουδούρη (ed.), *Aristotelian Political Philosophy*, Vol. II, Ionia Publications, Athens 1995, σελ. 250, 251-254.

52. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 2, 1130 b 30-32. H. Yamakawa, «Aristotle on justice», σελ. 248, 254. J. Brun, *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ Λύκειο*, σελ. 121. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 111.

53. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 2, 1131 a 1-9, 1131 b 25-26. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σελ. 299-301. V. Kalan, «Aristotle's understanding of justice and the dialectic of values in our global era», σελ. 111.

54. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 2, 1131 a 1. Βλέπε ἐπίσης H. Curzer, «Aristotle's account of the virtue of justice», στὸν τόμο τοῦ Κ. Βουδούρη (ed.), *Aristotelian Political Philosophy*, Vol. II, Ionia Publications, Athens 1995, σελ. 31-41. J. Brun, *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ Λύκειο*, σελ. 121-122.

ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΠΛΟΥΣ, ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΕΝΟΣ ΜΥΘΟΥ

Είναι γνωστή στη Μυθολογία ή περιπέτεια του θεού Διονύσου, που έγινε στόχος επιθέσεως των Τυρρηγών πειρατών. Την περιπέτεια μάς διηγείται ο δήμηρικός ύμνος (7) *Εἰς Διόνυσον*, το παλαιότερο σχετικό κείμενο¹:

*Ἀμφὶ Διόνυσον Σεμέλης ἐρικυδέος υἱὸν
μνήσομαι, ὡς ἐφάνη παρὰ θῖν' ἄλός ἀτρυγέιοιο
ἀκτῆ ἐπὶ προβλήτι νεηνίῃ ἀνδρὶ ἑοικῶς
πρωθήβῃ. καλαὶ δὲ περισσεύοντο ἔθειραι
κυάνεαι, φᾶρος δὲ περὶ στιβαροῖς ἔχεν ὤμοις 5
πορφύρεον. τάχα δ' ἄνδρες ἐνυσσέλιμον ἀπὸ νηὸς
λησταὶ προγένοντο θοῶς ἐπὶ οἴνοπα πόντον
Τυρσηνοί, τοὺς δ' ἤγε κακὸς μόρος. οἱ δὲ ἰδόντες
νεῦσαν ἐς ἀλλήλους, τάχα δ' ἔκθορον, αἶψα δ' ἐλόντες 10
εἶσαν ἐπὶ σφετέρῃς νηὸς κεχαρημένοι ἦτορ.
υἱὸν γάρ μιν ἔφαντο διοτρεφῶν βασιλῆων
εἶναι, καὶ δεσμοῖς ἔθελον δεῖν ἀργαλέοισι.
τὸν δ' οὐκ ἴσχανε δεσμά, λύγοι δ' ἀπὸ τηλόσ' ἔπιπτον
χειρῶν ἠδὲ ποδῶν. ὁ δὲ μειδιάων ἐκάθητο 15
ὄμμασι κυανέοισι, κυβερνήτης δὲ νοήσας
αὐτίκα οἷς ἐτάροισιν ἐκέκλετο φώνησέν τε·*

1. Το κείμενο κατὰ τὴν ἔκδοσιν Τ. Allen - W. Halliday - E. Sikes, *Hymni Homerici*. Oxford, 1936. Κατὰ τὸν G. Kirk, P. Easterling - B. Knox, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομῆς κ.ά., Ἀθήνα, 1994, 159, ὁ ὕμνος εἶναι «ἀκρωτηριασμένος, σχεδὸν πρόμοιος στὸ ὕφος». Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ἄγ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, 1964, 144: «ἡ διήγησις (ἐνν. τοῦ δήμηρικοῦ ὕμνου) βρῖσκειται πολὺ κοντὰ στὴν ἰωνικὴ τέχνη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς». Πράγματι, ὁ δήμηρικός ὕμνος ἀπετέλεσε πηγὴ καλλιτεχνικῶν ἀπεικονίσεων, βλ. παρακάτω τὰ τῆς κύλικας τοῦ Ἐξηνία καὶ τὰ περὶ τοῦ Μνημείου τοῦ Λυσικράτους.

«Δαμόνιοι τίνα τόνδε θεὸν δεσμεύεθ' ἑλόντες
 καρτερόν; οὐδὲ φέρειν δύναται μιν νηὺς εὐεργής.
 ἦ γὰρ Ζεὺς ὅδε γ' ἐστὶν ἢ ἀργυρότοξος Ἀπόλλων
 ἢ Ποσειδάων, ἐπεὶ οὐ θνητοῖσι βροτοῖσιν 20
 εἶκελος, ἀλλὰ θεοῖς οἱ Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσιν.
 ἀλλ' ἄγετ' αὐτὸν ἀφώμεν ἐπ' ἠπείροιο μελαίνης
 αὐτίκα, μηδ' ἐπὶ χεῖρας ἰάλλετε μὴ τι χολωθείς
 ὄρησι ἀργαλέους τ' ἀνέμους καὶ λαίλαπα πολλήν».
 Ὡς φάτο. τὸν δ' ἀρχὸς στυγερῶ ἠνίπαπε μύθῳ. 25
 «δαμόνι' οὐδρον ὄρα, ἅμα δ' ἰστίον ἔλκεο νηὸς
 σύμπανθ' ὄπλα λαβών, ὅδε δ' αὐτ' ἀνδρεσσι μελήσει.
 ἔλπομαι ἢ Αἴγυπτον ἀφίξεται ἢ ὅ γε Κύπρον
 ἢ ἐς Ὑπερβορέους ἢ ἑκαστέρῳ. ἐς δὲ τελευτήν 30
 ἔκ ποτ' ἐρεῖ αὐτοῦ τε φίλους καὶ κτήματα πάντα
 οὓς τε κασιγνήτους, ἐπεὶ ἡμῖν ἔμβολε δαίμων».
 Ὡς εἰπὼν ἰστόν τε καὶ ἰστίον ἔλκετο νηὸς.
 ἔμπνευσεν δ' ἄνεμος μέσον ἰστίον, ἀμφὶ δ' ἄρ' ὄπλα
 κατάνυσαν. τάχα δέ σφιν ἐφαίνετο θαυματὰ ἔργα. 35
 οἶνος μὲν πρώτιστα θοῆν ἀνὰ νῆα μέλαιναν
 ἠδύποτος κελάρυζ' εὐώδης, ὠρνυτο δ' ὀδμή
 ἀμβροσίη, ναύτας δὲ τάφος λάβε πάντας ἰδόντας.
 αὐτίκα δ' ἀκρότατον παρὰ ἰστίον ἐξετανύσθη
 ἄμπελος ἔνθα καὶ ἔνθα, κατεκρημνῶντο δὲ πολλοὶ 40
 βότρυες. ἀμφ' ἰστόν δὲ μέλας εἰλίσσετο κισσὸς
 ἀνθεσι τηλεθάων, χαρίεις δ' ἐπὶ καρπὸς ὀρώρει.
 πάντες δὲ σκαλμοὶ στεφάνους ἔχον. οἱ δὲ ἰδόντες
 νῆ' ἤδη τότε ἔπειτα κυβερνήτην ἐκέλευον
 γῆ πελάαν. ὁ δ' ἄρα σφι λέων γένετ' ἔνδοθι νηὸς 45
 δεινὸς ἐπ' ἀκροτάτης, μέγα δ' ἔβραχεν, ἐν δ' ἄρα μέσση
 ἄρκτον ἐποίησεν λασιαιύχενα σήματα φαίνων.
 ἂν δ' ἔστη μεμανία, λέων δ' ἐπὶ σέλματος ἄρκρον
 δεινὸν ὑπόδρα ἰδών. οἱ δ' εἰς πρύμνην ἐφόβηθεν,
 ἀμφὶ κυβερνήτην δὲ σαόφρονα θυμὸν ἔχοντα 50
 ἔσταν ἄρ' ἐκπληγέντες. ὁ δ' ἐξαπίνης ἐπορούσας
 ἀρχὸν ἔλ' οἱ δὲ θύραζεν κακὸν μόρον ἐξαλύοντες
 πάντες ὁμῶς πήδησαν ἐπεὶ ἶδον εἰς ἄλα δῖαν,
 δελφῖνες δ' ἐγένοντο. κυβερνήτην δ' ἐλεήσας
 ἔσχεθε καὶ μιν ἔθηκε πανόλβιον εἰπέ τε μῦθον

«Θάρσει – δ' ἐκάτωρ² τῷ ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ. 55
 εἰμί δ' ἐγὼ Διόνυσος ἐριβρομος δν τέκε μήτηρ
 Καδμηῆς Σεμέλη Διὸς ἐν φιλότῃτι μυγείσα». *Χαῖρε τέκος Σεμέλης εὐώπιδος. οὐδέ πη ἔστι
 σεῖο γε ληθόμενον γλυκερὴν κοσμήσαι ἀοιδήν.*

Ἄκολουθεῖ ἡ ἐπιτυχὴς ἀλλ' ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ Ἡρακλῆ Ἀγγελίδη³:

«Θά ψάλω τὸ Διόνυσο, τὸ νιὸ τὸν ξακουσμένο,
 πού ἡ Σεμέλη γέννησε, καὶ στήν τρικυμισμένη
 ξεπρόβαλε τῆ θάλασσα πὰ στῆς ἀκτῆς τὰ βράχια
 μοιάζοντας μὲ νιὸν ἄγουρο στῆς ἤβης τὸ κατώφλι. 5
 Ὅμορφα γύρω ἀνέμιζαν τὰ ὀλόμαυρα μαλλιά του
 καὶ πορφυρὴ στοὺς ὤμους του ριγμένη εἶχε χλαμύδα.
 Ξάφνου μέσ' σὲ γοργόπτερο κουρσάρικο καράβι
 ληστὲς φανῆκαν Τυρρηνοὶ πάνω στὸ μαῦρο κύμα.
 Μοῖρα κακὴ τοὺς ἔφερε: κι αὐτοὶ μόλις τὸν εἶδαν,
 ἔγενεψε ὁ ἕνας τ' ἀλλουνοῦ, μὲ γρηγοράδα βγῆκαν 10
 ἀπ' τὸ καράβι κι ἄρπαξαν τὸν νιὸ λεβέντη ἀμέσως
 καὶ μὲ χαρούμενη καρδιά στὸ πλοῖο τὸν ἔφεραν,
 τί κάποιου βασιλιά παιδὶ λογιάσανε πὼς ἦταν
 καὶ βουληθῆκαν μὲ δεσμὰ φρικτὰ νὰ τόνε δέσουν. 15
 Μὰ τὰ λουριά ξεδέονταν κι ἀπὸ τὰ πόδια ἐπέφταν
 κι ἀπὸ τὰ χέρια του: κι αὐτὸς καθόταν μειδιώντας,
 ἐνῶ ἀπ' τὰ μαῦρα μάτια του μὰ λάμψη ξεπετιόταν.
 Κι ὁ κυβερνήτης τῶνωσε κι ἀμέσως τοὺς συντρόφους
 καλεῖ καὶ ἀπ' τὸ στόμα του φρόνιμα λόγια βγαίνουν: 20
 «Καημένοι, ποιὸν βαλθήκατε θεὸ νὰ τόνε δέστε,
 πανίσχυρο, πού δὲν μπορεῖ τὸ πλοῖο νὰ βαστάξει;
 Μπορεῖ κι ὁ Δίας νὰ εἶν' αὐτός, ὁ Ἀπόλλωνας ἀκόμη,
 ἢ ὁ Ποσειδῶνας ὁ τρανός, γιατί θνητὸς δὲ μοιάζει,
 ἀλλ' ὅμοιος εἶν' μὲ τοὺς θεοὺς, πού κατοικοῦν στὰ οὐράνια. 25
 Πὰ στῆ στεριά ἄς τὸν βγάλουμε κι ἀπάνω του τὰ χέρια

2. Τὸ χωρίο νοσεῖ. Κατὰ τοὺς Allen κ.ἀ.: δὲ ἐκάτωρ. Κατὰ τὸν H.G.Evelyn-White, *The Homeric Hymns and Homerica with an English translation*. London, 1914. : +διέ κάτωρ+. ἴσως (ἐκάτωρ / κάτωρ) πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ κυβερνήτη τοῦ πλοίου, βλ. Th. Allen - E. Sikes, *Commentary on the Homeric Hymns*, 1904, ad loc.

3. Ἡρακλῆ Ἀγγελίδη, *Μεταφράσεις Ἀρχαίων Ἑλλήνων Ποιητῶν*, Λευκωσία 1980, 71-2.

νά μὴν ἀπλώσετε βαριά, μὴν ὀργισθῆ καὶ ρίζη
ἀνεμοζάλη δυνατὴ μ' ἀβάσταχτους ἀνέμους».

Ἔτσι εἶπε κι ἀπ' τὸ στόμα του σκληρὸ ἓνα λόγο ἀφήνει

ὁ ἀρχηγός: «Τὸν ἀνεμο κοίταξ' ἐσὺ μονάχα

κι ἀπλώσε ἀμέσως τὰ πανιά κι ὅσ' ἄλλα ἢ χρεῖα ὀρίζει:

30

γι' αὐτὸν φροντίδα θάχουνε ἐτοῦτοι ἐδῶ, κι ἐλπίζω

στὴν Αἴγυπτο, ἢ στὸ νησί τῆς Κύπρου σὰν τραβάμε,

στοὺς Ὑπερβόρειους ἢ καὶ πῶς μακρύτερα κι ὡς τότε

θὲ νὰ μᾶς πῆ τ' ἀδέλφια του, τοὺς φίλους, τὰ καλά του,

μᾶς κι ἀπ' τὴ μοῖρα βρέθηκε στα χέρια τὰ δικὰ μας».

35

Εἶπε κι ἀδράχνει τὸν ἰστό καὶ τὰ πανιά τεντώνει

κι ὁ ἀνεμος ὀρηκτικὸς χυμώντας τὰ φουσκώνει

κι ὀλάρμενο στὰ γαλανὰ τῆς θάλασσας τὰ πλάτη

πετᾶ: μὰ μπρὸς στὰ μάτια τους σὰν θαῦμα λὲς ἐφάνη.

Πρῶτα γλυκόπιστο κρασὶ γύρω στὸ μαῦρο πλοῖο,

40

ὄλοεῦδο, κελάρυζε καὶ μυρουδιὲς σκορπιόνταν

ἐξαισίες, κι ὄλοι κοιτοῦν μὲ ὀρθάνοιχτο τὸ στόμα.

Κλῆμα τρανὸ στὸ πῶς ψηλὸ πανὶ τους φανερώθη

κι ὄλοῦθε γύρω ἐκρέμονταν πλῆθος σταφύλια: ἀκόμη

μαῦρος κισσὸς κι ἓνας σωρὸς λουλούδια στὸ κατάρτι

45

φυτρώνουν κι ὄρμιοι καρποὶ: καὶ μὲ στεφάνια ἀμέσως

ὄλοι οἱ σκαρμοὶ στολίσθηκαν. Κι αὐτοὶ μόλις τὰ βλέπουν,

στὸν κυβερνήτη φώναζαν πρὸς τὴ στεριά ν' ἀράξει.

Λιοντάρι γένηκε ὁ θεὸς κι οὐρλιαξε μανιασμένο:

στὴν ἄκρη ἐκεῖ τοῦ карабиουῦ στεκόταν, καὶ στὴ μέση

50

μιὰ ἀρκουδά με δασὰ μαλλιά ἔτοιμη νὰ χυμῆξη:

-θεοῦ σημάδι ἦταν αὐτὸ γιὰ τὸ κακὸ πού θάρθη.

Καὶ τὸ λιοντάρι πού ἦτανε στοῦ карабиουῦ τὴν ἄκρη

πύρινες ἔρριχνε ματιές: κι ἀλαλιασμένοι οἱ ναῦτες

ἀπ' τὰ σημάδια τὰ θεϊκὰ στὴν πρύμνη τρέχουν ὄλοι

55

στὸν κυβερνήτη τὸν καλὸ μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα.

Καὶ τὸ λιοντάρι ξαφνικὰ στὸν ἀρχηγὸ χυμᾶει

καὶ τὸν ἀρπᾶ: στὴ θάλασσα ξέφρενοι ἀπ' τὸ φόβο

πετιοῦνται τότες, τὸ κακὸ πού βλέπουν νὰ ξεφύγουν.

Ὅλοι δελφίνια γένηκαν. Σπλαχνιὰ στὸν κυβερνήτη

60

δείχνει ὁ θεὸς, δωρίζει του τὴν εὐτυχία καὶ λέει:

«Καλέ μου ἐσὺ κι ἀγαπητέ, καθόλου μὴ φοβάσαι:

ἐγὼ ἔμαι ὁ θεὸς Διόνυσος ὅπου βροντᾶει, κι ἐμένα

μὲ γέννησε ἀφοῦ ἔσμιξε ἡ Σεμέλη μὲ τὸ Δία».

Ἵμορφομάτας μάνας γιέ, χαῖρε. Δὲ θά ξεχάσω
γλυκὸ νὰ ψάλω ἐγὼ γιὰ σὲ τραγοῦδι πρὸς τιμὴν σου».

Ὅπως βλέπουμε, στὸν ὕμνο δὲν γίνεται ἀναφορὰ σὲ βοήθεια τῶν Σατύρων καὶ τοῦ Σιληνοῦ πρὸς τὸ θεὸ τους. Μόνος ὁ θεὸς μὲ τὶς θαυματουργές του δυνάμεις ἀντιμετωπίζει τοὺς πειρατές.

Ὁ μύθος ἔδωσε λαβὴν σὲ καλλιτεχνικὲς ἀπεικονίσεις. Ἡ παλαιότερη καὶ πιὸ γνωστὴ εἶναι ἡ μελανόμορφη κύλικα τοῦ Ἐξηγία –ἀγγειοπλάστη καὶ ἀγγειογράφου τοῦ βου αἰ. π.Χ. (ἄκμασε μεταξύ 550 καὶ 525 π.Χ.)⁴– πού βρίσκεται στὸ Μόναχο, στὶς Κρατικὲς Συλλογὲς Ἀρχαιοτήτων. Παρουσιάζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κύλικας ἕνα πλοιάριο ἰστιοφόρο μὲ πλώρη που θυμίζει δελφίνοι καὶ στὰ πλευρὰ του πλοιαρίου εἶναι δελφίνια ζωγραφισμένα. Ἄσπρο φουσκωτὸ πανὶ κολπώνει ὁ ἄνεμος ἀπὸ τὴν πρύμνη κι ὁ Διόνυσος, μσοξαπλωμένος στὴ μέση τοῦ πλεούμενου, ζωσμένος μὲ ρούχο πολυπλούμιστο, «κροκωτόν», κρατεῖ ρυτὸ καὶ γεύεται τὸ ἀγαπημένο του ποτό. Ἀπ' τὴ βάση τοῦ ἴστου ὑψώνεται πλεκτὴ κληματαριά μὲ τσαμπιὰ πού διακλαδίζονται στὴν περιφέρεια τῆς φιάλης. Στὸν κενὸ χῶρο γύρω-γύρω κολυμποῦν δελφίνια. Ἡ κόλπωση τοῦ πανιοῦ δίνει στὸ θεατὴ τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ πλοιάριο κινεῖται καὶ πλέει πρὸς τ' ἀριστερά τῆς εἰκόνας. Χαρακτηριστικά, τὰ εἰκονιζόμενα δελφίνια καὶ τσαμπιὰ εἶναι ἑπτὰ: ὁ Διόνυσος ἦταν «ἑβδομαῖος». Βλ. τὴν εἰκόνα στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου.

Ὁ ἀγγειογράφος ἀντλήσε ἀπὸ τὸ μῦθο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ θεοῦ τὰ σχετικά μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἴστου τοῦ πλοιαρίου σε κληματαριά καὶ τὰ δελφίνια, πού τώρα μεταβάλλονται σὲ φιλικούς συνοδοὺς τοῦ θεοῦ στὸ ταξίδι του. Μακάριος καὶ μόνος ὁ νικητὴς θεὸς χαίρεται τὴν οὖρια πορεία τοῦ σκάφους του μὲ τὸ κύπελλο τοῦ κρασιοῦ στὸ χέρι. Στὸ στενὸ χῶρο τῆς κύλικας δὲν χωροῦσαν βέβαια Σάτυροι καὶ Σιληνός.

Τὸ 334 π.Χ. ὁ Λυσικράτης παρουσιάζει ὡς χορηγὸς στὰ Διονύσια χορὸ παιδῶν τῆς φυλῆς του καὶ κερδίζει τὸ πρῶτο βραβεῖο, ἕνα χάλκινο τρίποδα. Σὲ ἀνάμνηση τοῦ γεγονότος κτίζει τὸ χορηγικὸ μνημεῖο στὴν Ὀδὸ Τριπόδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ ζητεῖ νὰ χαραχθῇ ἡ ἐπιγραφή:

ΛΥΣΙΚΡΑΤΗΣ ΛΥΣΙΘΕΙΔΟΥ ΚΙΚΥΝΝΕΥΣ ΕΧΟΡΗΓΕΙ
ΑΚΑΜΑΝΤΙΣ ΠΑΙΔΩΝ ΕΝΙΚΑ. ΘΕΩΝ ΗΥΛΕΙ
ΛΥΣΙΑΔΗΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΕΙΔΙΔΑΣΚΕΝ. ΕΥΑΙΝΕΤΟΣ ΗΡΧΕΝ

4. Πὰ τὸν Ἐξηγία βλ. J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, 143. Σὲ κύλικα τῆς Βιέννης παριστάνεται τὸ πλοῖο τοῦ Διονύσου μὲ θύρσο στὴ θέση τοῦ ἴστιου, βλ. τὴν «εἰκόνα» τοῦ Φιλοστράτου στὴ συνέχεια. Βλ. A. Fairbanks, *Philostrati Imagines*, Loeb 1931, 79, σμ. 3.

Ἐπὶ ἄρχοντος δηλαδή Εὐαινέτου ὁ Λυσικράτης τοῦ Λυσιθείδη ὡς χορηγὸς παρουσίασε χορὸ παιδῶν ἐκ μέρους τῆς Ἀκαμαντίδος φυλῆς καὶ νίκησε, με ἀύλητὴ τὸν Θέωνα καὶ χοροδιδάσκαλο τὸν Λυσιάδη.

Τὸ χορηγικὸ αὐτὸ μνημεῖο⁵, ποῦ σώζεται καὶ εἶναι γνωστὸ σήμερα ὡς «Φανάρι τοῦ Διογένη», ἀποτελεῖται ἀπὸ τετραγωνικὸ κρηπίδωμα ποῦ στηρίζει ἓναν κυκλικὸ ναῖσκο με ἕξι ἡμι-κίονες κορινθιακούς. Στὴ ζωοφόρο παρουσιάζονται ἀνάγλυφες σκηνές ἀπὸ τὴν περιπέτεια τοῦ Διονύσου με τοὺς Τυρρηνοὺς πειρατές. Ἐπάνω στὴ σκεπὴ ἦταν τοποθετημένος ὁ τρίποδας τῆς νίκης – ποῦ δὲν σώζεται.

Στὴν κύρια σκηνὴ ὁ Διόνυσος κάθεται σὲ βραχάκι, ἔχει δίπλα του, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, δύο κρατῆρες καὶ κοιτάζει ἀτάραχος τὴ δραστηριότητα τῶν Σάτυρων κατὰ τῶν Τυρρηνῶν. Ἐδῶ ἓνας Σάτυρος κόβει ἓνα κλαδὶ νὰ ἐπιτεθῆ στοὺς πειρατές, ἐκεῖ ἓνας ἄλλος κτυπᾷ με κλαδὶ ἄλλον Τυρρηνὸ, ἄλλοῦ Τυρρηνοὶ πέφτουν στὴ θάλασσα με τὸ κεφάλι τους νὰ θυμίζει τώρα πιά δελφίνοι. Ἄλλοι Σάτυροι ἀντλοῦν ἀπὸ τὸν κρατῆρα κρασί καὶ ξεφαντώνουν.

Πολὺ περισσότερο ὁμως τὸ μῦθο παρουσίασαν, με τὸ τρόπο τους καθένας, ἀρκετοὶ συγγραφεῖς, Ἑλληνας καὶ Λατίνοι. Παλαιότερός τους ὁ Ὀβίδιος, ἐντάσσει τὸ μῦθο στὴ διήγηση τῆς σύγκρουσης τοῦ Πενθέα με τὸ Διόνυσο, στὸ 3ο βιβλίον τῶν *Μεταμορφώσεων*. Περιληπτικὰ ὁ μῦθος κατὰ τὸν Ὀβίδιο:

ἽΟ Πενθέας ἔχει διατάξει τὴ σύλληψη τοῦ Διονύσου, ποῦ με καινοφανεῖς θρησκευτικὲς τελετὲς ξεσηκώνει τὸ λαὸ τῶν Θηβῶν. Οἱ ἄνθρωποι του ὀδηγοῦν μπροστά του ἓναν Τυρρηνὸ ἀκόλουθο τοῦ θεοῦ ποῦ τελεῖ τὰ ἱερά πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου (576: *sacra dei quondam Tyrrhena gente secutum*)⁶. Ὁ συλληφθεὶς εἶναι ὁ Ἀκοίτης, κυβερνήτης πλοίου, ὅπως λέει, ἀπὸ τὴ Μαιονία.

Αὐτὸς διηγεῖται στὸν Πενθέα (582-691) πῶς στὸ τελευταῖο ταξίδι τους, ἓνας ἀπὸ τοὺς συντρόφους του στὸ καράβι, ὁ Ὀφέλης στὴ Χίο ὅπου σταμάτησαν συνάντησε ἓνα νέο με κοριτοσίτικη ὄψη (στ. 607: *virginea puerum... forma*), μισοκομισμένο καὶ μισομεθυσμένο, ποῦ ἤθελε νὰ ταξιδέψει, καὶ τὸν ἔφερε στὸ καράβι. Ὁ Ἀκοίτης παρατηρεῖ τὸ νέο ποῦ τρεκλίζει, ὑποψιάζεται ὅτι εἶναι θεὸς με ἀνθρώπινη μορφή καὶ ζητεῖ τὴν ἐπιεικεία του. Ἄλλος ναύτης, ὁ Δίκτυς, καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι σύντροφοὶ του ἀντιδρῶν καὶ θέλουν νὰ

5. Βλ. Ἀλεξάνδρου Φιλαδέλφειος, *Τὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1928, 151-4.

6. Στίχοι 509 κ.έ., κατὰ τὴν ἐκδ. W. Anderson, Teubner 1985. Στὸ στ. 576 οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Πενθέα χαρακτηρίζουν τὸν Ἀκοίτη Τυρρηνὸ στὴν καταγωγή. Ὁ ἴδιος θὰ πῆ ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴ Μαιονία. Στὸ τέλος θὰ ἀποκαλυφθῆ ὅτι εἶναι ὁ Διόνυσος μεταμφιεσμένος (στ. 699-700). Λανθασμένα στὴν ἐκδ. Loeb ὁ F. Miller συσχετίζει τὸ Tyrrhena πρὸς τὴν Τύρο.

πουλήσουν τὸν νεαρό, θὰ ἀποτελέσει πολὺ καλὸ ἐμπόρευμα, τόσο τοὺς τύφλωνε ἢ ἐπιθυμία τῆς λείας (620: *praedae tam caeca cupido est*). Ἄλλος ναυτικός, ὁ ἐξορισμένος λόγω φόνου Λυκάβας κτυπᾷ τὸν Ἀκοίτη, πού θὰ ἐπεφτε στὴ θάλασσα, ἂν δὲν συγκρατιόταν ἀπὸ ἓνα σκοινί. Τότε ὁ ὑπναλέος ἀπὸ τὸ κρασι νεαρός, δηλαδή ὁ Διόνυσος, ρωτᾷ πού πηγαίνουν καὶ ζητᾷ (μετὴ μεσολάβηση τοῦ ναυτῆ Προφρέα) νὰ τὸν μεταφέρουν στὴ Νάξο, ὅπου κατοικεῖ καὶ ἐκεῖ θὰ φιλοξενήσῃ τοὺς ναῦτες μὲ χαρὰ. Οἱ ναῦτες ὀρκίζονται νὰ πράξουν ὅ,τι τοὺς ζητᾷ, ὅταν ὁμοῦς ὁ Ἀκοίτης, ὡς τιμονιέρης, στρέφεται πρὸς τὴ Νάξο, οἱ ναῦτες τοῦ ἐπιβάλλουν, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ ναυτῆ Αἰθαλίωνα, νὰ στραφεῖ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, στὴν Ἀσία. Ὅταν ὁ Διόνυσος ἀντιλαμβάνεται τὴν παρασπονδία τῶν ναυτῶν, διαμαρτύρεται τάχα καὶ κλαίει ὑποκριτικᾶ, τόσο πού νὰ παρασύρῃ στὸ κλάμα καὶ τὸν Ἀκοίτη (651: *iamdudum flebam*), ἀντιμετωπίζονται ὁμοῦς κι οἱ δυὸ μὲ περιγέλιο ἀπὸ τοὺς ναῦτες.

Ὁ Ἀκοίτης τώρα παρουσιάζει τὴ θαυμαστὴ συνέχεια τῶν γεγονότων στὸν Πενθέα: τὸ πλοῖο σταματᾷ σὰν νὰ ἔπεσε σὲ ἀποβάθρα⁷ (661: *haud aliter, quam si siccum navale teneret*). Οἱ ναῦτες προσπαθοῦν νὰ ξεκινήσουν μὲ πανιά καὶ κουπιά, ἀλλὰ κισσὸς μπλέκει στὰ κουπιά. Κι ὁ Διόνυσος πάλαι ἓνα δόρυ πού τὸ καλύπτουν κληματόφυλλα. Πύρω του ἐμφανίζονται τίγρεις, λύγκες, πάνθηρες. Τρομαλέοι ἢ τρολλοὶ οἱ ναῦτες πέφτουν στὴ θάλασσα καὶ μεταμορφώνονται βαθμιαῖα σὲ δελφίνια, μὲ πτερύγια: ὁ Μέδων ἀποκτᾷ μαῦρο δέρμα καὶ πτερύγια, ὁ Λυκάβας ἀλλάζει σιαγόνες καὶ μύτη, καὶ σκεπάζεται μὲ λέπια. Ὁ Λίβυς νιώθει τὰ χέρια του νὰ γίνονται πτερύγια. Ἄλλοι χάνουν τὰ χέρια τους, καμπουριάζουν καὶ ἀποκτοῦν οὐρὰ πού μοιάζει μισοφέγγαρο.

Καὶ περιγράφει ὁ Ἀκοίτης τὸ παιχνίδι τῶν δελφινιῶν μὲ τὰ κύματα καὶ τὸ πλοῖο (683-6). Σὲ μετάφραση:

«Παντοῦ πηδοῦν καὶ μὲ ἄφθονες σταγόνες ραντίζουν (τὸ πλοῖο), καὶ πάλι ἀναδύονται καὶ ξαναγυροῦν στὸ πέλαγος, καὶ παίζουν σὰν χορὸς θεάτρου, καὶ τὰ ἀκόλαστα σώματα τινάζουν, καὶ τὴν ἄρημ πού ἤπιαν ἀπ' τὰ πλατιά τους ρουθούνια ξεφυσσοῦν».

Μόνος ἀπὸ τοὺς εἴκοσι ναῦτες ὁ Ἀκοίτης γλύτωσε τὴν τιμωρία, γιατί ὁ θεὸς τὸν καθυσέχασε καὶ τοῦ ζήτησε νὰ κατευθυνθοῦν στὴ Δία (Νάξο), ὅπου φθάνουν καὶ τελοῦν τὰ ἱερά τοῦ Διονύσου. Ἐδῶ τερματίζεται ἡ διήγηση τοῦ κυβερνήτη.

7. A dry dock, μεταφράζει ad loc. ὁ Brookes More, *Ovid. Metamorphoses*, Boston 1922.

Ὁ Πενθέας (692 κ.έ.) στέλνει τὸν Ἀκοίτη στὴ φυλακὴ, ὅπου θὰ περιμένει τὴν ἐκτέλεσή του, ὁ κυβερνήτης ὁμως ἐλευθερώνεται μὲ θαυμαστὸ τρόπο (ὁ Ἀκοίτης εἶναι μεταμορφωμένος ὁ Διώνυσος) καὶ μεθοδεύει τὴν τιμωρία τοῦ Πενθέα, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴς *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδη.

Ἐπόμενος συγγραφέας ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ μῦθο του «Διονύσου πλοῦ» ὁ νεώτερος Σενέκας, στὴν τραγωδία του *Oedipus*, στὸ β' χορικό, ὅπου ὑμνεῖται ὁ θεός (449-467)⁸:

Te Tyrrhena, puer, rapuit manus,
 et tumidum Nereus posuit mare,   450
 caerulea cum pratis mutat freta:
 hinc uerno platanus folio uiret
 et Phoebus laurus carum nemus;
 garrula per ramos auis obstrepit;
 uiuaces hederas remus tenet,   455
 summa ligat uitis carchesia.
 Idaeus prora fremuit leo,
 tigris puppe sedet Gangetica.
 Tum pirata freto pauidus natat,
 et noua demersos facies habet: 460
 brachia prima cadunt praedonibus
 inlimumque utero pectus coit,
 paruula dependet lateri manus,
 et dorso fluctum curuo subit,
 lunata scindit cauda mare: 465
 et sequitur curuus fugientia
 carbasa delphin.

Καὶ νεοελληνιστί:

«Ἐσένα, παιδί, ἡ τυρρηνικὴ ἄρπαξε ομάδα,
 καὶ ὁ Νηρέας τὸ φουσκωμένο ἠρέμισε πέλαγος,
 τὰ γαλανὰ πελάγη σὲ λιβάδια ἀλλάζει.
 Ἀπὸ δῶ τὸ πλατάνι μὲ πράσινο φύλλωμα ἀνθεῖ
 καὶ ἡ δάφνη, τὸ ἀγαπημένο τοῦ Φοίβου φυτὸ.
 Στὰ κλαδιά φλύαρο πουλὶ κελαῖδεῖ.
 Τὸ κουπί ζωηρὸ κισσὸ κρατεῖ,

8. Κατὰ τὴν ἔκδοση O. Zwierlein, 1987. Στὴ μετάφραση ἀκολουθῶ τὸν J. Fitch, ἔκδ. Loeb, 2004.

τὴν κορφὴ τοῦ πανιοῦ δένει τὸ κλῆμα.
 Τὸ Ἰδαῖο λιοντάρι στὴν πλώρη βρυχᾶται,
 κι ἡ τίγρη τοῦ Γάγγη στὴν πρύμνη καθίζει.
 Τότε ὁ πειρατὴς τρομαλέος στὸ πέλαγος κολυμπᾶ,
 καὶ νέα μορφή οἱ κολυμβητὲς ἐμφανίζονται:
 Πρῶτα τὰ μπράτσα πέφτουν τοῦ ληστή
 καὶ τὸ στῆθος κολλᾷ στὴν κοιλιά,
 μικρὸ χεράκι ἀπ' τὸ πλευρὸ κρεμᾷ,
 καὶ μὲ πλάτη κυρτὴ στὸ κύμα βυθίζεται,
 μὲ οὐρὰ ἡμισέληνη τὸ πέλαγος σχίζει:
 κι ἀκολουθεῖ κυρτωμένο δελφῖνι τὰ ἰστία».

Ὁ ποιητὴς περιγράφει τὴ βαθμιαία μεταμόρφωση τοῦ πλοίου πού μεταφέρει τὸ Διόνυσο (πλατάνι, δάφνη, κισσός, κλῆμα φυτρώνουν στὸ πλοῖο), τὴν ἐμφάνιση τῆς τίγρης καὶ τοῦ λιονταριοῦ πού πανικοβάλλει τοὺς ναῦτες καὶ πέφτουν στὴ θάλασσα, καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν Τυρρηνηῶν σὲ δελφίνια⁹. (Ἴσως ὁ Σενέκας εἶχε πρότυπο στὴ μεταμόρφωση τῶν ἀνθρώπων σὲ δελφίνια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο, καὶ τὴν ᾠδὴ II.20 τοῦ Ὀρατίου, ὅπου ὁ Λατίνος ποιητὴς φαντάζεται τὸν ἑαυτό του νὰ μεταμορφώνεται σὲ κύκνο). Ὁ χορὸς τοῦ Σενέκα πλειοδοτώντας προσθέτει τὸ πλατάνι καὶ τὴν ἀπολλώνεια δάφνη, τιμώντας ἔτσι τὸν Φοῖβο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τοῦ Οἰδίποδα.

Στὴ συνέχεια τὸ μῦθο ἀναλαμβάνουν οἱ μυθογράφου τῶν αἰ. 1ου-2ου μ.Χ. Πρῶτος ὁ Ψευδο-Ἀπολλόδωρος¹⁰:

Βουλόμενος δὲ <ἐνν. ὁ Διόνυσος> ἀπὸ τῆς Ἰκαρίας εἰς Νάξον διακομισθῆναι, Τυρρηνηῶν ληστρικὴν ἐμισθώσατο τριήρη. Οἱ δὲ αὐτὸν ἐνθήμενον Νάξον μὲν παρέπλεον, ἠπείγοντο δὲ εἰς τὴν Ἀσίαν ἀπεμπολήσοντες. Ὁ δὲ τὸν μὲν ἰστὸν καὶ τὰς κώπας ἐποίησεν ὄφεις, τὸ δὲ σκάφος ἐπλησε κισσοῦ καὶ βοῆς αὐλῶν. οἱ δὲ ἐμμανεῖς γενόμενοι κατὰ τῆς θαλάσσης ἔφυγον καὶ ἐγένοντο δελφῖνες.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ συγγραφέας υἰοθετεῖ τὴ μεταμόρφωση τῶν σχοινηῶν σὲ φῖδια ἀκολουθώντας παραλλαγὴ (ἴσως προφορικὴ) τοῦ μύθου.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν ἀστρονόμο Ὑγίνο¹¹. Πα-

9. Καὶ στὸν *Ἀγαμέμνονα*, στ. 451, ὁ Σενέκας ἀποκαλεῖ τὸ δελφῖνι *piscis Tyrrhenus* = τυρρηνικὸ ψάρι.

10. *Μυθολογία*, 3.37-8, κατὰ τὴν ἐκδ. R. Wagner, Leipzig 1894.

11. *Ἀστρονομικά*, 2.17, κατὰ τὴν ἐκδ. Le Boeuffe, 1983. Μεταγενέστερη ἐκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Gh. Virrè στὴν Teubner, 1992.

ραθέτοντας τις μυθολογικές ἐρμηνείες τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Δελφίνος ἀναφέρει καὶ τὰ μυθολογικά τοῦ καταστερισμοῦ:

Agl<a>osthenes autem, qui Naxica conscripsit, Tyrrhenos ait fuisse quosdam nauicularios, qui puerum etiam Liberum patrem receptum <e>t Naxum cum suis comitibus transuictum redderent nutricibus nymphis, a quibus eum nutritum et nostri in progenie deorum et complures Graeci dixerunt. Sed ut ad propositum reuertamur, nauicularii, spe praedae inducti, nauem auertere uoluerunt. Quod Liber suspicatus comites suos iubet symphoniam canere; quo sonitu inaudito Tyrrheni cum usque adeo delectarentur, ut etiam in saltationibus essent occupati; cupiditate saltandi se in mare inscii proiecerunt et ibi delphini sunt facti. Quorum cogitationem cum Liber memoriae hominum tradere uoluisset, unius effigiem inter sidera conlocauit.

Δηλαδή:

«Ὁ Ἀγλαοσθένης ὁμοῦ, πού συνέγραψε τὰ *Ναξιακά*, λέει ὅτι οἱ Τυρρηνοὶ ἦταν κάποιοι ναῦτες πού παιδί ἀκόμα τὸ θεοῦ Διόνυσο τὸν παρέλαβαν γιὰ νὰ τὸν μεταφέρουν μὲ τοὺς ἀκολούθους του στὴ Νάξο καὶ νὰ τὸν παραδώσουν στὶς τροφούς νύμφες, καὶ οἱ ὅποιες τὸν ἐξέθρεψαν, ὅπως εἶπαν καὶ οἱ δικοὶ μας στὴ γενεαλογία τῶν θεῶν καὶ οἱ περισσότεροι Ἕλληνες. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὸ θέμα, οἱ ναῦτες, παρακινημένοι ἀπὸ τὴν προσδοκία τῶν λαφύρων, θέλησαν νὰ κατευθύνουν ἄλλοῦ τὸ πλοῖο. Ὁ Διόνυσος τὸ ὑποψιάσθηκε καὶ διατάσσει τοὺς ἀκολούθους του νὰ παίξουν μουσικὴ. Ἀπὸ τὸν πρωτάκουστον αὐτὸν ἦχο τόσο πολὺ εὐχαριστήθηκαν οἱ Τυρρηνοὶ, πού ἄρχισαν καὶ νὰ χορεύουν. Ἀπὸ τὸν πόθο τους γιὰ χορὸ ἔπεσαν ἀπὸ ἀγνοία στὴ θάλασσα καὶ ἐκεῖ μεταμορφώθηκαν σὲ δελφίνια. Ἐπειδὴ ὁ Διόνυσος θέλησε νὰ παραδῶσθαι στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων τὸ σχέδιό τους (δηλ. τῶν πειρατῶν-δελφινῶν), δημιούργησε ἀστερισμὸ μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀπὸ αὐτά».

Ὁ ἀστρονόμος Ὑγίνος (ὁ ἴδιος μὲ τὸν μυθογράφο¹²;) στὴ διήγησή του παρουσιάζει διαφορετικὸ τὸν τρόπο τῆς ἀντίδρασης τοῦ Διόνυσου: μὲ τὴ μουσικὴ παρασύρει τοὺς Τυρρηνοὺς στὴν τιμωρία τους καὶ δικαιολογεῖ ταυτόχρονα τὴν ὑπαρξὴ ἀστερισμοῦ πού θυμίζει δελφίνι.

(Τὸ ρόλο τῆς μουσικῆς στὴν τιμωρία τῶν Τυρρηνῶν συναντήσαμε καὶ στὴ διήγησι τοῦ Ψευδο-Ἀπολλοδώρου). Γιὰ τὸν ἀστερισμὸ ὁμοῦ τοῦ Δελφίνος θὰ γίνῃ σύντομος λόγος στὴ συνέχεια.

Ὁ μυθογράφος Ὑγίνος παραθέτει ὡς ἑξῆς τὸ μῦθο (134)¹³:

12. Καὶ τὰ *Ἀστρονομικά* καὶ οἱ *Μῦθοι* χρονολογοῦνται στὸν 2ον αἰ.

13. Τὸ κείμενο τοῦ μῦθο 134 κατὰ τὴν ἔκδοσι Η. Rose, *Hygini Fabulae*, Leiden 1934.

Tyrreni, qui postea Tusci sunt dicti, cum piraticam facerent, Liber pater impubis in nauem eorum conscendit et rogat eos ut se Naxum deferrent, qui cum eum sustulissent atque uellent ob formam constuprare, Ac<ο>etes gubernator eos inhibuit, qui iniuriam ab eis passus est. Liber ut uidit in proposito eos permanere, remos in thyrsos commutauit, uela in pampinos, rudentes in hederam; deinde leones atque pantherae prosiluerunt. qui ut uiderunt, timentes in mare se praecipitauerunt; +quod¹⁴ et in mari in aliud monstrum transfigurauit, nam quisquis se praecipitauerat in delphini effigiem transfiguratus est, unde delphini Tyrreni sunt appellati et mare Tyrrhenum est dictum. numero autem fuerunt duodecim his nominibus, <A>ethalides Medon Lycabas Libys Opheltes Melas Alcimedon Eropheus Dictys Simon Acoetes; hic gubernator fuit, quem ob clementiam Liber seruauit.

Ἡ μετάφραση:

«Όταν οἱ Τυρρηνοί, πού ἀργότερα ὀνομάσθηκαν Τοῦσκοι, ἔκαναν πειρατεία, ὁ θεὸς Διόνυσος ἀνηβος ἀνέβηκε στὸ πλοῖο τους καὶ τοὺς ζήτησε νὰ τὸν μεταφέρουν στὴ Νάξο. Αὐτοὶ τὸν παρέλαβαν καὶ θέλησαν λόγω τῆς ὁμορφίᾳς του νὰ τὸν βιάσουν, ἀλλ' ὁ Ἀκοίτης, ὁ κυβερνήτης, τοὺς παρεμπόδισε καὶ οἱ ναῦτες τὸν κακομεταχειρίστηκαν. Ὅταν ὁ Διόνυσος εἶδε ὅτι οἱ ναῦτες ἐπέμεναν στὸ σκοπὸ τους, μετέτρεψε τὰ κουπιά σὲ θύρους, τὰ πανιά σὲ κλήματα, τὰ σχοινιά σὲ κισσό· μετὰ ὄρμησαν στὸ πλοῖο λιοντάρια καὶ πάνθηρες. Οἱ ναῦτες, μόλις τὰ εἶδαν, περίτρομοι πήδηξαν στὴ θάλασσα. Καὶ στὴ θάλασσα (ὁ Διόνυσος) τοὺς μεταμόρφωσε σὲ ἄλλο ζῶο, γιατί ὁποῖος πήδηξε στὴ θάλασσα μεταμορφώθηκε σὲ δελφίνι, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὀνομάσθηκαν Τυρρηνοὶ δελφίνες καὶ ἡ θάλασσα εἰπώθηκε Τυρρηνική. Στὸν ἀριθμὸ ἦταν δώδεκα μὲ τὰ ἐξῆς ὀνόματα: Αἰθαλίδης, Μέδων, Λυκάβας, Λίβυς, Ὀφέλης, Μέλας, Ἀλκιμέδων, Ἐποπεύς, Δίκτυς, Σίμων, Ἀκοίτης· αὐτὸς ὑπῆρξε κυβερνήτης καὶ αὐτὸν τὸν ἔσωσε ὁ Διόνυσος λόγω τῆς καλοσύνης του».

Ἡ διήγηση τοῦ Ὑγίνου (πού γνώριζε βέβαια τὸ χωρίο τοῦ 3ου βιβλίου τῶν *Μεταμορφώσεων*) διαφέρει πρὸς τίς ἄλλες, διότι ὁ σκοπὸς τῶν Τυρρηνῶν πού ἐπιτίθενται δὲν εἶναι ἡ ληστεία, ἡ μεταμόρφωση τοῦ πλοίου δηλώνεται λεπτομερειακά – σὲ τί μεταβάλλονται τὰ κουπιά, τὰ πανιά, τὰ σχοινιά (ἄλα βέβαια αὐτὰ, θύροισι¹⁵, κλήματα, κισσός, συνάδουν πρὸς τὴ διονυ-

14. Τὸ χωρίο παρέχει προβλήματα. Ὁ P. Marshall, στὴν ἐκδ. Teubner (1993) διορθώνει τὸ quod σὲ quos.

15. Σὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴ διήγηση τοῦ μύθου συναντᾶμε τὸν χαρακτηριστικὸ θύροσ τῶν ὀπαδῶν τοῦ θεοῦ. «Θύροσ» ἦταν «ράβδος ἐστεμμένη μὲ κισσὸν καὶ φύλλα ἀμπέλου καὶ μὲ κῶνον πίτυος εἰς τὸ ἄνω ἄκρον, ἦν ἐκράτουν ὑψηλὰ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ θεοῦ» (Ιω. Δ. Σταματάκος). Ὡς ράβδος οἱ πιστοὶ χρησιμοποιοῦσαν «νάρθηκα», εἶδος καλάμου.

σιακή παράδοση). Ἐπίσης οἱ μεταμορφωθέντες Τυρρηνοὶ ἔχουν ἑλληνικά ὀνόματα, ὅπως καὶ ὁ ἔξαιρούμενος κυβερνήτης, τὸν ὁποῖο συναντᾶμε ἀνω- νύμως στὸν ὀμηρικό ὕμνο. Τὰ ὀνόματα εἶναι αὐτὰ ποὺ μνημονεῖται ὁ Ὀβίδιος, καὶ χαρακτηριστικῶς εἶναι ἔνδεκα, ὄχι δώδεκα: ὁ Ὑγίνος δὲν ἀναφέρει τὸν Πρωρέα τοῦ Ὀβιδίου¹⁶. Ὁ μυθογράφος παρασύρεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ λεπτομέρεια, ὅπως δείχνει ἡ ἀντιστοιχίση τῶν μερῶν τοῦ πλοίου πρὸς τὰ φυτὰ.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κυκλοφόρησε τὸ ἔργο *Εἰκόνες*, ὅπου περι- γράφονται ζωγραφικοὶ πίνακες ποὺ ὁ συγγραφέας εἶδε, ὅπως λέει, σὲ κιονο- στοιχία τῆς Ἰταλικῆς Νεάπολης. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν συγγραφέας εἶναι ὁ Φι- λόστρατος, ἀκόλουθος τῆς Ἰουλίας Δόμνας, συζύγου τοῦ Σεπτίμιου Σεβή- ρου, ἢ ὁ ὁμώνυμος ἀνεψιὸς του. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ πιθανότερο¹⁷.

Στὴν εἰκόνα 1.19 παρουσιάζονται «οἱ Τυρρηνοὶ»¹⁸. Σὲ μετάφραση:

«Εἶναι ζωγραφισμένα δύο πλοῖα, ἓνα ἱερὸ (*θεωρίς*) καὶ ἓνα πειρατικὸ μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς. Στὸ πρῶτο κυβερνήτης εἶναι ὁ Διόνυσος, ἐνῶ στὸ ἄλλο ἔχουν ἐπιβιβασθῆ Τυρρηνοὶ πειρατὲς τῆς γύρω τους θάλασσας. Στὸ ἱερὸ πλοῖο ὁ Διόνυσος γιορτάζει (*βακχεύει*) καὶ τοῦ ἀπαντοῦν οἱ Βάκχες καὶ ἡ ὀργανιστικὴ μουσικὴ (*ὀργιάζει*) ἀντηχεῖ στὴ θάλασσα, ἢ ὁποῖα τοῦ προσφέ- ρει τὴν ἐπιφάνειά της, ὅπως ἡ γῆ τῶν Λυδῶν, ἐνῶ στὸ ἄλλο πλοῖο οἱ ναῦτες ἔχουν «παραλοῖσει» (*μαίνονται*) καὶ ξεχνοῦν τὴν κωπηλασία. Πολλοὶ τοὺς ἔχουν κίβλας χάσει τὰ χέρια τους.

Τὶ παρουσιάζει ὁ πίνακας; Ὅτι ἐνέδρα ἐτοιμάζουν (οἱ Τυρρηνοὶ) στὸν Διόνυσο, γιατί τοὺς ἤρθε ἡ πληροφορία ὅτι εἶναι θηλυπρεπῆς καὶ ἀγύρτης μὲ χρυσὸ τὸ πλοῖο του, τόσοσ εἶναι ὁ πλοῦτος ποὺ ἔχει ἐκεῖ, καὶ ὅτι τὸν συνο- δεύουν γυναικοῦλες (*γύναια*) Λυδῆς καὶ Σάτυροι ἀύλητες καὶ ἓνας ναρθη- κοφόρος γέρος καὶ κρασι τῆς Μαρώνας καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάρων¹⁹. Καὶ

16. Ὁ J.-Y. Borgiaud, στὴν ἔκδ. τῆς σειρᾶς Budé προσθέτει: *et Proteus*. Ἐπίσης ὁ Ὀβίδιος μιλᾷ γιὰ εἴκοσι καὶ ὄχι δώδεκα Τυρρηνοὺς.

17. Βλ. A. Lesky, 1133. Ὁ Lesky πιστεύει ὅτι ὁ συγγραφέας εἶχε πράγματι ὑπόψη του ζω- γραφικοὺς πίνακες, ἄσχετα πρὸς τὸ ποῦ τοὺς εἶδε. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ περιγραφές ἔργων τέ- χνης ἀποτελοῦσαν συνηθισμένη ρητορικὴ ἄσκηση, «ἔκφραση».

18. Ἡ μτφρ. ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο O. Benndorf - K. Schenkl, Teubner 1893. Γιὰ τὴ μτφρ. βλ. τίς ἔκδ.: A. Fairbanks, *Philostrati Imagines*, Loeb 1931, E. Kalinka - O. Schoenberger, *Philostratos, Die Bilder*, Heimeran, München 1968, καὶ A. Bougot - F. Lissarague, Budé, 1991 (μὲ τίτλο: *La Galerie de tableaux*).

19. Μυθικὸ πρόσωπο, γνωστὸ γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τοὺς ἀμπελᾶνες του. Βλ. Ὀμήρου *Ὀδύσσεια* 1.147 κ.έ.

ἀκούοντας (οἱ Τυρρηνοί) ὅτι μαζί του στό πλοῖο ὑπάρχουν καὶ Πάνες μὲ τὴ μορφή τράγων, ἐλπίζουν ὅτι οἱ ἴδιοι θὰ πάρουν (*ἄξεσθαι*) τὶς Βάκχες, καὶ ὅτι θὰ τοὺς δώσουν ἀντίστοιχα (*ἀνήσειν*) κατοίκες, αὐτὲς ποὺ ἡ τυρρηνικὴ γῆ τρέφει.

Τὸ ληστρικό πλοῖο πλέει ὅπως τὰ πολεμικὰ πλοῖα (*τὸν μάχμιον τρόπον*). Ἔχει ἐπωτίδες²⁰ καὶ ἔμβολο καὶ σιδερένιες ἀρπάγες καὶ αἰχμὲς καὶ δρέπανα στερεωμένα σὲ δόρατα. Καὶ γιὰ νὰ τρομάξῃ τοὺς συναντώμενους καὶ νὰ τοὺς παρουσιάζεται σὰν θηρίο, ἦταν βαμμένο μὲ βαθυγάλανα (*γλανκοῖς*) χρώματα, μὲ βλοσυρὰ μάτια ζωγραφισμένα στὴν πλώρη γιὰ νὰ βλέπουν, καὶ μὲ λεπτὴ πρύμνη, σὰν μισοφέγγαρο (*μηνσοειδής*), ὅπως ἡ οὐρὰ τῶν ψαριῶν.

Ἄλλὰ τὸ καράβι τοῦ Διονύσου μοῦ μοιάζει (*μοι διεΐκασται*) πέτρινο²¹, μὲ κάτι σὰν φολίδες στὴν πρύμνη, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἔχουν σὲ σειρὰ (*παραλλάξ*) προσαρμοσθῆ κύμβαλα, γιὰ νὰ μὴν πλῆθῃ ὁ Διόνυσος χωρὶς θόρυβο, ἂν οἱ Σάτυροι κοιμηθοῦν ἀπὸ τὸ πολὺ κρασί, ἐνῶ ἡ πλώρη καταλήγει σὰν σὲ χρυσὴ λεοπάρδαλη ποὺ ἐξέχει (*ἐξήκται*). Ὁ Διόνυσος ἀγαπᾷ τὸ ζῶο αὐτό, γιατί εἶναι τὸ πιὸ θερμὸ καὶ πιηδᾷ ψηλὰ ὅσο κι οἱ Βάκχες (*ἴσα ἐνάδι*). Βλέπεις νά! καὶ τὸ ἴδιο τὸ θηρίο – συμπλέουν μὲ τὸν Διόνυσο καὶ ὁμοῦν πάνω στοὺς Τυρρηνοὺς, πρὶν κιάλας ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τοῦ θεοῦ. Νά, ἕνας θύρσος φύτρωσε στὴ θέση τοῦ ἴστοῦ κι ἀκουμπᾷ (*μεθήπται*) τὰ κόκκινα (*ἀλουργῆ*) πανιά ποὺ κολπώνουν στὸν ἄερα καὶ λάμπουν καὶ ἔχουν ὑφασμένες χρυσὲς Βάκχες στὸν Τρωῖλο καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ Διονύσου στὴ Λυδία. Τὸ καράβι φαίνεται νὰ τὸ σκεπάζουν (*κατηρεφῆ τὴν ναῦν*) ἀμπέλι καὶ κισσὸς, καὶ σταφύλια νὰ κρέμονται ἀπὸ πάνω, κάτι θαυμαστό, ἀλλὰ πιὸ θαυμαστὴ εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ κρασιοῦ ποὺ στὸ κοῖλο πλοῖο ἀναβρῦζει καὶ τὸ ἀντλοῦν.

Ἄλλ' ἄς πᾶμε στοὺς Τυρρηνοὺς, ὅσο ὑπάρχουν. Τοὺς τρέλανε ὁ Διόνυσος καὶ, καθὼς αὐτοὶ φεύγουν, ἀποκτοῦν μορφή δελφινῶν, ἀσυνήθιστη (*οὐπω ἐθάδων οὐδὲ ἐγχωρίων*) καὶ γιὰ ἐμᾶς καὶ γιὰ τὴν ἐκεῖ θάλασσα. Ὁ ἕνας ἀποκτᾷ πλευρὰ βαθυκύανα, ὁ ἄλλος στέρνα γλιστερά, τοῦ ἑνὸς φυτρώνει λοφίο στὸ μετάφρενο, ὁ ἄλλος ἀποκτᾷ οὐρὰ, ἄλλος χάνει τὸ κεφάλι, ἄλλος τὸ διατηρεῖ, ἕνας ἄλλος ἔχει χέρι που χαλαρώνει, ἐνῶ κάποιος φωνάζει πὼς ἔχασε τὰ πόδια του.

20. Ἦταν δοκάρια ποὺ ἐξεῖχαν τῆς πλώρης.

21. Οἱ Kalinka - Schoenberger διορθώνουν τὴ γραφὴ τοῦ χωρίου σὲ «*πυραμίδι εἵκασται*» καὶ μεταφράζει ὁ δεύτερος: eine Pyramide vergleichbar. Ὁ Fairbanks μεταφράζει: *πέτρα μοι διεΐκασται* = it has a weird appearance. Πὰ τὸν ἴστό-θύρσο τοῦ καραβιοῦ τοῦ Διονύσου ποὺ θὰ ἀναφερθῆ στὴ συνέχεια, βλ. τὴ σημ. 4 παραπάνω.

Ἄπ τὴν πλῶρη ὁ Διόνυσος γελάει μ' αὐτὰ καὶ διατάσσει τοὺς Τυρρηνοὺς, ποὺ ἀπὸ ἀνθρώποι ἐγίνα ψάρια, ἐνῶ στὰ ἦθη ἀπὸ φαῦλοι ἐγίναν καλοί. Λίγο ἀργότερα θὰ πορευθῆ (*ὀχθήσεται*) ὁ Παλαίμων²² πάνω σὲ δελφίνοι ὄχι ξύπνιος, ἀλλὰ κοιμισμένος ἀνάσκελα, καὶ ὁ Ἄριονας στὸ Ταίναρο δείχνει ὅτι τὰ δελφίνια εἶναι σύντροφοὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ φίλοι τοῦ τραγουδιοῦ καὶ ἱκανοὶ νὰ συμπαραταχθοῦν (*οἴους παρατάξασθαι*) κατὰ τῶν πειρατῶν γιὰ χάρη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς μουσικῆς».

Ὁ συγγραφέας (ἢ ὁ ζωγράφος;) πλειοδοτεῖ σὲ λεπτομέρειες καὶ σὲ κίνηση «ἐν χρόνῳ», τόσο ποὺ ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀμφιβάλλη γιὰ τὸ ἂν ὄλα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἓνα μόνο, ἐνιαῖο δηλαδὴ ζωγραφικὸ πῖνακα. Διαφορετικὰ ὁ γλύπτης τοῦ Μνημείου τοῦ Λυσικράτους προτίμησε νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ μῦθο σὲ σειρὰ παραστάσεων μὲ τὶς κύριες φάσεις τοῦ μῦθου.

Ἀπὸ τὸ 1842 ἄρχισε στὴν Ἀθήνα ἡ ἀναστήλωση τοῦ χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτη. Τὸ 1864 ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς δημοσιεύει τὸ ποίημά του *Διονύσου πλοῦς*, ποὺ πραγματεύεται τὸ ἐπεισόδιο μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς πειρατές²³. Περιληπτικὰ:

Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑκατὸ πεντάστιχες στροφές, σὲ ἰαμβικούς ὀκτασύλλαβους / ἑπτασύλλαβους, καὶ εἶναι γραμμένο σὲ ἀρχαῖζουσα. Τὸ «διήγημα» (ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Ραγκαβῆς) ἀρχίζει μὲ τὴν περιγραφή τῆς γαλήνης στὸ Αἰγαῖο. Ποιὸς δὲν ἔχει ἀκούσει ἢ διαβάσει τὸ πρῶτο πεντάστιχο;

Ἡ ἕκτασις τοῦ ἄχανοῦς
 Αἰγαίου ἐκοιμᾶτο
 καὶ ἔβλεπε δύο οὐρανοῦς,
 ὁ εἷς ἦν ἄνω κυανοῦς,
 γλαυκὸς ὁ ἄλλος κάτω.

Παρουσιάζονται οἱ κύριες δραστηριότητες τῶν ναυτῶν στὸ πλοῖο καὶ στὴ συνέχεια οἱ δύο σημαντικότεροι ἐπιβάτες τοῦ καραβιοῦ. Πρῶτος ὁ Διόνυσος, νέος ὠραιότατος, μὲ «ὄψιν εὐγενῆ / καὶ πλήρη μεγαλείου», χιτῶνα κροκωτό, μισοξαπλωμένος σὲ δέρματα πανθήρων, χρυσὸ κρατήρα στὸ ἀριστερὸ χέρι, νὰ ἔχη δίπλα του «ἀνθηρὰν νεάνιδα» καὶ νὰ τὴν κοιτᾷ στὰ μάτια:

καὶ εἷς τὸ βλέμμα τῆς πυρὸς
 αὐτὸς προσήλου βλέμμα.

22. Θαλασσινὴ θεότητα. Βλ. Εὔρ. *Ἰφ.* Τ. 270-1.

23. Βλ. Γ. Μαυρογιάννη, «Τὸ Μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους καὶ τὸ εἰς τὴν ζωοφόρον του ποιηθὲν ποίημα ὑπὸ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ». *Χρυσάλλις*, τεύχ. 32, 288-31. Ἡ περιλήψη τοῦ ποιήματος ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδ. τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης».

Πανέμορφη εἶναι καὶ ἡ κόρη: μάγουλα ποῦ μοιάζουν μὲ «ρόδον ἐρυθριῶν», κόμη χυτή, πλούσια πόρπη στά χρυσά μαλλιά, μάτια ἐκφραστικά καὶ χαρωπά, χεῖλη ποῦ γελοῦν – δηλώνει τὴν ἐρωτικὴ τῆς εὐτυχία στὸν νέο δίπλα τῆς καὶ τὸν ρωτᾷ ἂν εἶναι θεός. Αὐτὸς γελαστά συγκατανεύει: ναι, εἶναι θεός τώρα, ὄντας δίπλα τῆς. «Μὰ πῶς, ἀπορεῖ ἡ κόρη, θεός ἐσὺ ζητᾷς τὸν ἔρωτα θνητῆς;»

Ἐνῶ οἱ δύο νέοι γλυκομιλοῦν, οἱ Τυρρηνοὶ ναῦτες, ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν ρούχων τῶν δύο νέων, τὴν ὁμορφιά τῆς νέας, καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πουλήσουν ἀκριβὰ τὸν πανέμορφο νέο (ποῦ εἶναι ἴσως βασιλόπουλο) συνωμοτοῦν, ὀπλίζονται πρόχειρα, κλείνουν στὸ ἀμπάρι τοὺς συνοδούς τοῦ νέου καὶ ὀρμοῦν στὴ «λεία».

Ψύχραμος ὁ Διόνυσος, καθὼς ἡ κόρη ἀγωνιώντας σφίγγεται πάνω του, τοὺς ρωτᾷ τί θέλουν. Κι ἓνας τοὺς ἀπαντᾷ μὲ θράσος:

Τὰ ψέλλια τὰ τορευτὰ
Μετὰ τῆς κόρης ταύτης.
Σὲ δὲ τὸν νέον τὸν καλόν
ταλάντου θὰ πωλήσω.

Καθὼς οἱ Τυρρηνοὶ ὀρμοῦν στὴν κόρη, ὁ θεός μὲ ἔκφραση σκοτεινῆς νύχτας πηδᾷ μεταξὺ τους, χτυπᾷ τὸ πόδι, σφοδρῆ τρικυμία γεννιέται καὶ κυριεύει τὸ πλοῖο. Ἡ τρικυμία θυμίζει ἀπὸ μακριὰ τὴν ἀντίστοιχη τῆς *Αἰνειάδας* τοῦ Βεργιλίου: «νύξ μέλαινα», «πελιδναὶ νεφέλαι διέτρεχον τὸν οὐρανόν». Οἱ ναῦτες ἐξουθενωμένοι πέφτουν κάτω.

Ἦχορῆ ἡ κοπέλα καλεῖ σὲ βοήθεια καὶ ὁ Διόνυσος τὴν ἐνθαρρύνει. Ὁ οὐρανὸς γαληνεύει, θαρρεῖς πῶς γελᾷ, καὶ στὸ κατάρτι ἐμφανίζεται ὁ ἀστερισμὸς τῶν Διδύμων, οἱ Διόσκουροι κατὰ τὸ μῦθο, σημάδι καλοκαιρίας. Ἡ θάλασσα ἡρεμεῖ καὶ ξαναπαίρνει τὴν ἀρχικὴ τῆς γαλήνη. Τὸ κατάρτι τοῦ πλοίου μεταμορφώνεται τώρα σὲ κλῆμα, ἀπλώνεται στά σχοινιά καὶ γεμίζει καρπούς, ἐνῶ ὁ κισσός (ἱερὸ φυτό τοῦ Διονύσου) περιπλέκεται κι αὐτός, ἀρώματα σκορποῦν τὰ φυτὰ γύρω, κι ἀπὸ τίς περικοκλάδες ρέει ἀνθοσμίας (κραοὶ μοσχάτο). Ἐνα νησί ἀναδύεται μπροστά τους, ἡ θάλασσα γεμίζει ψάρια καὶ κήτη καὶ Νηρηίδες καὶ Ναϊάδες, ποῦ ὕμνοῦν (εὐοῖ – εὐάν) τὸν θεό. Θαυμαστά λύνονται τὰ δεσμὰ τῶν ἐπιβατῶν, ποῦ μὲ μορφή τώρα Σατύρων κνηγοῦν στὴ στεριά τοὺς Τυρρηνοὺς. Ἄλλ' ἡ κόρη (ἡ Ἀριάδνη;) συμπονεῖ τοὺς Τυρρηνοὺς, ποῦ φεύγουν πανικόβλητοι κι ὁ Διόνυσος τῆς κάνει τὴ χάρη – τοὺς μεταμορφώνει σὲ δελφίνια. Ἄλλ' ἡ «ἄστατος γυνὴ ὡς ὁ ἀῆρ ὁ πνέων»²⁴ ἀρχίζει πάλι τοὺς θρήνους, γιατί ὁ νέος, ὡς θεός, θὰ ἀνεβῆ στοὺς

24. Βλ. Βεργιλίου *Αἰν.*, IV. 569-70: *varium et mutabile semper / femina*.

οὐρανοῦς, καὶ ἡ ἴδια, ὡς θνητὴ, θά ζήσει χωρὶς αὐτὸν στὴν ὑπόλοιπη ζωὴ της. Δὲν θ' ἀντέξει τὸ χωρισμὸ, καὶ τοῦ ζητᾷ τὸ θάνατο. Ὁ Διόνυσος τὴν καθουσχάζει: μαζί θά ζήσουν αἰώνια, μαζί του θ' ἀνεβῆ στοὺς οὐρανοῦς:

Ἄθανασία μου σὺ εἶ.

Μακρὰν σου ἡ μακρὰ ζωὴ

μακρὰ ἀπελπισία.

Ἡ κόρη (προφανῶς ἡ Ἀριάδνη)²⁵ ἀποθεώνεται κι ἡ κόμη της καταστερίζεται (σὰν τὴν «κόμη τῆς Βερενίκης»):

Γῆ, οὐρανός, τὸ πᾶν γελᾷ

ἐν ὄσῳ τῆς ὠμίλει

καὶ εἰς τὰ χεῖλη τ' ἀπαλά

εἰς μέθην ἔρωτος κολλᾷ

τ' ἀμβροσίᾳ του χεῖλη...

Μὲ ἀποτελεσμα:

εἰς τὸν Ὀλυμπον θεᾷ

ἐνεθρονίσθη νέα.

Ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα ἀνεβαίνει φωνή, «εὐοὶ – εὐάν», πού ἐξυμνεῖ τὴ θεϊκὴ δικαιοσύνη²⁶.

Στὸ «διήγημά» του ὁ Ραγκαβῆς προφανῶς εἶχε ὑπόψη του, ἐκτὸς τοῦ ὀμηρικοῦ ἔμνου καὶ τῶν παραστάσεων τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους, τὴ διήγηση τοῦ Ὀβιδίου γιὰ τὸν Πενθέα καὶ –ίσως– τὸν μῦθο τοῦ Ὑγίνου (ὅπου ἔχουμε ἐπίθεση μὲ ἐρωτικὸ στόχο: στὸν Ραγκαβῆ στόχος εἶναι ἡ κόρη, στὸν Ὑγίνο ὁ νεαρὸς θεός). Ὁ Ραγκαβῆς προσθέτει τὴν κόρη στὴν ὅλη διήγηση, προφανῶς συσχετίζοντας δύο μῦθους διονυσιακοὺς, καὶ προσθέτοντας μιὰ ρομαντικὴ ἀπόχρωση στὸ ὅλο «διήγημα».

Μνεῖα ἢ ὑπαινιγμοὺς στὸ μῦθο τοῦ Διονύσου πλοῦ συναντᾶμε ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ ἄλλα ἀρχαῖα κείμενα. Τὸ πιὸ γνωστὸ εἶναι ὁ Πρόλογος τοῦ σατυρικοῦ δράματος *Κύκλωψ* τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Σιληνὸς ἐξηγεῖ²⁷ πὼς βρέθηκε

25. Κατὰ τὴ βίαση ἀποψη τοῦ Μαυρογάννη, δ. π., 289. Βλ. τὸν καταστερισμὸ τῆς κόμης τῆς κόρης (στρ. 97). Στὰ ἀρχαῖα κείμενα δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ἀριάδνη ὡς συνταξιδιώτισσα τοῦ Βάκχου στὴ φάση αὐτὴ, καὶ ὁ μῦθος ἀναφέρει ὅτι φθάνοντας ὁ θεὸς στὴ Δία (Νάξο) γνώρισε τὴν Ἀριάδνη. Πάντως ὁ καταστερισμὸς τῆς κόμης της ἀποτελεῖ ἓνα ἄλλο θέμα πού πραγματεύθηκαν ὁ Ὀβίδιος κυρίως (*Fasti*, 3. 459-516, 5. 345-6), ὁ Προπέριος (3.17,7-8), ὁ Μανίλιος (5.21).

26. Βλ. Ἄντ. Σακελλαρίου, «Διονύσου πλοῦς: Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ κομψὸς κλασικισμὸς». *Πρακτικὰ εἰκοστοῦ ἔκτου Συμποσίου Ποίησης*, Πάτρα 2007, 125-9.

27. Κατὰ τὴν ἐκδ. G. Murray, *Euripidis Fabulae*, I. OCT, 1966 (1902): Στ. 11-4: ἐπεὶ γὰρ

ἐκεῖ: πληροφορήθηκε μαζί με τοὺς Σατύρους τὴν ἐπίθεση τῶν Τυρρηνῶν ληστῶν κατὰ τοῦ Διονύσου, τοὺς ὁποίους Τυρρηνοὺς εἶχε στείλει κατὰ τοῦ θεοῦ ἢ (δολοπλόκος) Ἴηρα, γιὰ νὰ τὸν συλλάβουν καὶ νὰ τὸν πουλήσουν. Ὁ Σιληνὸς καὶ τὰ «παιδιά» του, οἱ Σάτυροι, ἔσπευσαν νὰ συναντήσουν καὶ νὰ βοηθήσουν τὸ ἀφεντικό τους, ἀλλ' ὁ Ἀηλιώτης ἄνεμος τοὺς ἔσπρωξε ὡς τὸ νησί τοῦ Κύκλωπα, ὁ ὁποῖος τοὺς αἰχμαλώτισε, γιὰ νὰ τὸν ὑπηρετοῦν. Ἐκεῖ θὰ φτάση καὶ ὁ Ὀδυσσεύς κι ὄλοι μαζί θὰ δώσουν ἀργότερα ἓνα μάθημα στὸν Πολύφημο. Ἐτσι ὁ ποιητὴς κάλυψε τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει χορὸς Σατύρων στὸ ἔργο καὶ ταυτόχρονα δικαιολόγησε τὴν ἀκούσια ἀπομάκρυνση τῶν Σατύρων ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ θεοῦ τους, ποῦ ἔτσι μόνος ἀντιμετωπίζει τοὺς πειρατές.

Τὸ μῦθο τῶν «Τυρρηνῶν» πειρατῶν θυμᾶται καὶ ὁ Προπέρτιος στὴν ἐλεγεία του III. 17, 25-6 πρὸς τιμὴν τοῦ Βάκχου. Λέει ὅτι θὰ πῆ καὶ γιὰ:

«τοὺς Τυρρηνοὺς ναῦτες, τὰ κυρτὰ σώματα τῶν δελφινῶν,
ὄτι πήδησαν ἀπὸ τὸ σκαρὶ μετὰ τὰ κληματοφύλλα»²⁸.

Καὶ σὲ ἄλλα χωρία τοῦ Ὀβίδιου θυμᾶται τὸν σχετικὸ μῦθο:

Μεταμ. IV. 23-4: «στέλνεις τὰ κορμιά τῶν Τυρρηνῶν στὴ θάλασσα»²⁹, λέει ὁ ποιητὴς ἐξυμνώντας τὰ κατορθώματα τοῦ θεοῦ.

Καὶ στὸ *Ἡμερολόγιο (Fasti)*, 3. 723-4: «θέλω νὰ μιλήσω γιὰ τὰ ξαφνικὰ ψάρια καὶ τὰ τυρρηνικὰ θαύματα»³⁰, λέει ὁ Ὀβίδιος πάλι ἀπευθυνόμενος στὸ Βάκχο. Ἐννοεῖ βέβαια ὁ ποιητὴς τὴν αἰφνίδια μεταμόρφωση τῶν Τυρρηνῶν.

Στὸν ἀστρονόμο Ὑγίνο συναντᾶμε τὴν παράδοση γιὰ τὸν καταστερισμὸ τοῦ δελφινιοῦ. Πρὸ αὐτοῦ μετὰ τὸ θέμα ἀσχολήθηκε ὁ Μανίλιος, ποιητὴς τῶν *Ἀστρονομικῶν*. Ἀναφέρει τὰ σχετικά μετὰ τὸν ἀστερισμὸ κατ' ἐπανάληψη³¹:

1. 346-7: tum quoque de ponto surgit Delphinus ad astra,
oceanī caelique decus, per utrumque sacratus =
τότε ἀπὸ τὸν πόντο ὑψώνεται καὶ ὁ Δελφίνος στ' ἀστέρια,
στολίδι τοῦ ὠκεανοῦ καὶ τ' οὐρανοῦ, καὶ στοὺς δυὸ ἀφιερωμένος.
5. 25: Delphinus certans³² = ὁ γοργὸς Δελφίνος.

²⁷ Ἴηρα σοι γένος Τυρρηνικῶν / ληστῶν ἐπώρσεν, ὡς ὀδηθεῖς μακρὰν, / <ἐγὼ> πυθόμενος σὺν τέκνοιαι ναυστολῶ / σέθεν κατὰ ξήτηριν. Καὶ στ. 112: ληστὰς διώκων οἱ Βορῶμον ἀνήρπασαν.

²⁸ Τὸ κείμενο κατὰ τὸν G. Goold: curvaeque Tyrrhenos delphinum corpora nautas / in vada pampinea desiluisse rate.

²⁹ Τὸ κείμενο κατὰ τὸν Anderson: Tyrrhenaque mittis in aequor corpora.

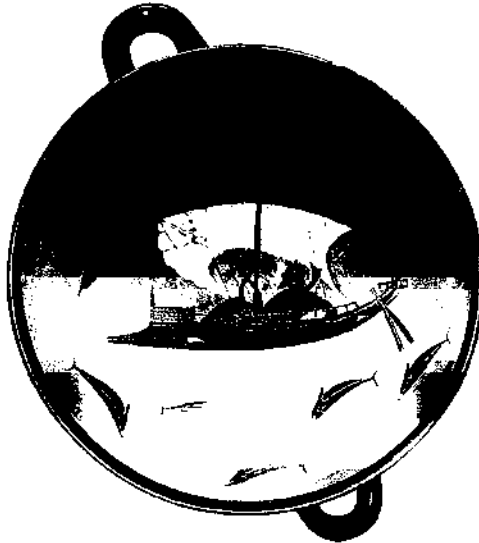
³⁰ Τὸ κείμενο κατὰ τοὺς E. Alton κλπ.: libet subito pisce Tyrrhenaque monstra / dicere.

³¹ Τὸ κείμενο τοῦ Μανιλίου κατὰ τὴν ἔκδ. G. Goold, Teubner 1985.

³² Βλ. τὴν ἔκδ. τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν A. Housman, Hildesheim, 1972 (1920), ὅπου certans=celer.

5. 416: *Caeruleus ponto cum se Delphinus in astra
erigit et squamam stellis imitantibus exit...=*
 "Όταν ὁ Δελφίνος ὁ γαλανὸς ἀπὸ τὸν πόντο στ' ἀστέρια
 ὑψώνεται καὶ μ' ἀστέρια πὸν μιμοῦνται τὰ λέπια³³ ἀνατέλλει...
5. 713: *et quos Delphinus iaculatur quattuor³⁴ ignes...=*
 καὶ ὅποια τέσσερα ἀστέρια προβάλλει ὁ Δελφίνος...

Συνοπτικά: Μὲ βάση τὸ μῦθο καὶ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο ἀπέδωσαν εἰκα-
 στικά τὸν «Διονύσου πλοῦ» ὁ Ἐξηκίας, ὁ γλύπτης τοῦ Λυσικράτειου μνη-
 μείου καὶ ὁ (ὑποπιθέμενος) ζωγράφος τῆς «εἰκόνας» τοῦ Φιλοστράτου. Δη-
 γηματικά ἢ ἀποσπασματικά τὸν παρουσίασαν οἱ Ὀβίδιος, Προπέρτιος, Μα-
 νίλιος, Σενέκας καὶ μεταγενεστέρως ὁ Ἄ. Ρ. Ραγκαβῆς. Ὁ μῦθος ἀποτελοῦσε
 σταθερὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχαίας μυθικῆς περὶ Διονύσου παράδοσης (Ψευδο-
 Ἀπολλόδορος καὶ οἱ δύο Ὑγίνοι).

«Διονύσου πλοῦς», ἔργο τοῦ Ἐξηκία. Ἀττική μελανόμορφη κλῆξ, 536 π.Χ., Vulci. Βλ. J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, 146.21, 686.

33. Ὁ Housman, ὁ.π., σχολιάζει: *cum Capricorno oritur Delphinus consentiente Eudoxo*. Βλ. Εὐδόξου Ἀστρονομικά, ἀπόσπ. 106.

34. Ὑπάρχει καὶ ἓνα πέμπτο ἀστὲρι στὴν οὐρά, παρατηρεῖ σὲ σχολίῳ ὁ Housman, ὁ.π., *ad loc.*

Η ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΑΡΕΤΟΛΟΓΙΑ*

Ένας μεγάλος φιλόλογος του 20ού αί., ο Bruno Snell, στο πλούσιο σέ έρεθίσματα βιβλίο του *Die Entdeckung des Geistes* (= 'Η ανακάλυψη του πνεύματος), γράφει στο προλογικό του σημείωμα:

«'Η ιστορία του πνεύματος αρχίζει με τους Έλληνες. Αυτοί ανακάλυψαν τὸ πνεῦμα. Ἄλλά, όταν λέμε αυτοί ανακάλυψαν τὸ πνεῦμα, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ λέμε ὁ Κολόμβος ανακάλυψε τὴν Ἀμερική, γὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ἡ Ἀμερική ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸν Κολόμβο, ὅχι ὅμως καὶ τὸ πνεῦμα πρὶν ἀπὸ τοὺς Έλληνες».

Πραγματικά ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία, ἡ τραγωδία, ἡ εἰρηοκλή ἐμφανίζονται ὡς ἀποτελέσματα τῆς πνευματικῆς ἀνησυχίας τῶν προγόνων μας.

Εἰδικότερα στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. οἱ συνθήκες ἐλευθερίας τῆς σκέψης πὸν ἐγγυᾶτο ἡ περικλεικὴ δημοκρατία δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γὰ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Ἀθήνα ἀνθρώπων τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης. Ἡ δημοκρατία ὡς πολίτευμα ἀπετέλεσε τὸ φυτώριο, ὅπου ἀναπτύχθηκε μία ἀπὸ τὶς πὸ σημαντικὲς κινήσεις στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἡ σοφιστικὴ. Ἐχει σωστὰ ἐπισημανθεῖ πὸς ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κίνηση δὲν ἄλλαξε με μᾶς χτυπώντας σὰν με μαγικὸ ραβδὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, τὰ ἐρωτήματα ὅμως πὸν ἤγειρε, οἱ ἀμφιβολίες πὸν προκάλεσε καὶ οἱ προβληματισμοὶ πὸν ἔθεσε διατηροῦν μέχρι σήμερα, περνώντας μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἀκέραιη τὴν ἐπικαιρότητά τους. Ἦταν τόσο καθοριστικὴ ἡ παρεμβασὴ τῆς, ὥστε ἔσυρε μία διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ παλιὸ καὶ τὸ νέο, ὥστε τὸ παλιὸ ὀνομάστηκε προσοφιστικὸ κοσμοεἶδωλο, ὅπως ἀκριβῶς λόγω τοῦ Σωκράτη ὀνομάστηκαν προσωκρατικοὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς παλαιᾶς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Τὸ θρονιασμένο στὸν Ὀλυμπο δωδεκάθεο, πὸν προστάτευε ἡ θεοσέβεια τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλή καὶ φύλασε ἡ πίστη τῶν πολιτῶν στὴν παράδοση, δεχόταν γὰ πρώτη φορὰ τοὺς κραδασιμοὺς πὸν προκαλοῦσε ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία.

---

* Εἰσήγηση πὸν παρουσιάστηκε στὸ πλαίσιο τοῦ Συμποσίου «Ὁ Σωκράτης στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἰρανακὴ σκέψη», τὴν 24.2.2007, στὴν αἴθουσα Κ. Παλαμᾶ τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ Συλλόγου.

Καθώς οί σοφιστές δὲν ἦσαν συστηματικοὶ στοχαστές ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν μόνο γιὰ τὴν μετάδοση γνώσεων καὶ δεξιοτήτων ἱκανῶν μέσω τῆς *εὐβουλίας* νὰ ἐξασφαλίσουν τοὺς νέους τὴ διάκριση στὴν πολιτική, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίδρασής τους φαινόταν πιὸ ἐπικίνδυνο ἀπ' ὅσο ἦταν. Καὶ πραγματικά καὶ ἡ διδασκαλία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν πρωτεργατῶν τῆς σοφιστικῆς καὶ μέσα ἀπὸ τίς διαλέξεις καὶ μέσα ἀπὸ τὰ διδακτικὰ συγγράμματα (Τέχνες, ἐπιδεικτικοὶ λόγοι) δὲν περιεῖχε κάτι τὸ ἐξώφθαλμα ἀνατρεπτικό, ἀφοῦ καὶ ὁ Πρωταγόρας δεχόταν τὸ νομικὸ καὶ ἠθικὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας (τὴν *αἰδῶ* καὶ τὴν *δίκην*), ὅπως βλέπουμε στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο, καὶ ὁ Γοργίας δὲν ὑποστήριξε τὴ θεωρία τῆς δύναμης μέσω τῆς ρητορικῆς, ὅπως ὁ Καλλικλῆς. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι οἱ ὄπαδοὶ τῆς σοφιστικῆς ἐρμήνευαν τίς ὑπηρεσίες της μὲ τόσο ἀκραῖο καὶ ἀμοραλιστικὸ τρόπο, μετακύλιε τίς εὐθύνες στοὺς ἴδιους τοὺς διδασκάλους χωρὶς τὴν παραμικρὴ διάθεση ἀναγνώρισης ἐλαφρυντικῶν, ὅπως ἀποδεικνύει ἔκτυπα ἢ ἀνησυχία τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας στὴν κωμωδία τῆς ἐποχῆς.

Ἡ σοφιστικὴ ὡστόσο διδασκαλία ἀπ' ἐαυτῆς ἀποτελοῦσε σημαντικὴ καμπὴ στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη λόγῳ τῆς προσήλωσης τοῦ ἐνδιαφέροντός της ἀπὸ τὴν *ὄντολογία* στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης στὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας. Ἡ μετάβαση ὅμως αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπότομη ἀλλὰ βαθμιαία, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ τριπλὴ ἐπαναστατικὴ πρόταση, πού διατυπώνει ὁ Γοργίας στὸ χαμένο στὸ σύνολό του ἔργο του.

Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως

*Ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον
ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ καὶ τρίτον
ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε
ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας.*

(Πρῶτα-πρῶτα δὲν ὑπάρχει τίποτα· δεύτερο,
κι ἂν ἀκόμη ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει ὁ ἄνθρωπος· καὶ τρίτο
καὶ ἂν ἀκόμη τὸ καταλάβει, εἶναι δύσκολο
νὰ τὸ μεταδώσει καὶ νὰ τὸ ἐξηγήσει στοὺς ἄλλους).

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ συγγράμματος ἀφοροῦσε μόνο τὴ σχετικὴ περὶ *ὄντος* διδασκαλία τοῦ Παρμενίδη, τοῦ ἑνός, ἀφθάρτου, αἰώνιου καὶ ταυτισμένου μὲ τὸν Νοῦ, ἀφοῦ, ἂν νοηθεῖ ἡ τριπλὴ αὐτὴ πρόταση γνωσιολογικά, τότε ὁδηγεῖ σὲ αὐτοαπαίρεση τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας.

Μὲ μεγαλύτερη διακριτικότητα ἀπέναντι στὴν ἐλεατικὴ *ὄντολογία*,

ἀπάντησε ὁ ἀρχηγέτης τῆς σοφιστικῆς, ὁ Πρωταγόρας, σὲ ἓνα σύγγραμμά του μὲ τίτλο «*Περὶ τοῦ ὄντος*», στὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πορφύριου ἀμφισβητοῦσε τὴν παρμενιδικὴ ἐνότητα καὶ μοναδικότητα τοῦ ὄντος. Ἡ θεμελιώδης ὁμως πρόταση τοῦ Πρωταγόρα στὸ σύγγραμμά του «*Ἀλήθεια ἢ καταβάλλοντες*» δηλ. ἡ πρόταση «*Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*», πού ὑπονομεύει τὴ μονιμότητα τῶν θεσμῶν καὶ ἐπιβάλλει τὴ σχετικότητα ὡς μέτρο ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, ἀποτελεῖ μία ἐπιβεβαίωση τῆς παρμενιδικῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος, ἀφοῦ ἡ σκέψη καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου πού αἰσθάνεται καὶ σκέφτεται παρὰ τὸν ἀτομικὸ του χαρακτήρα προβάλλονται ὡς ἐνότητα (μέτρον - ἄνθρωπος).

Ἡ περίφημη ἐπίσης αὐτὴ φράση τοῦ Πρωταγόρα παρὰ τὰ πολλαπλὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα πού θέτει (ἂν δηλ. περιορίζεται μόνο στὸ πεδίο τῆς γνώσης ἢ ἐκτείνεται καὶ σὲ αὐτὸ τῆς ἠθικῆς, ἢ ἂν ἡ λέξις πάντων χρημάτων ὑπονοεῖ μόνο τὰ ἀντικείμενα ἢ καὶ ἀξίες ἢ ἐννοιες, ἢ ἂν ἡ λέξις ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ μὲ γενικὴ ἢ ἀτομικὴ σημασία), ἐναποθέτει μία σφραγίδα σχετικότητας καὶ ὑποκειμενικότητας στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀμφισβητώντας τὴν καθολικὴ ἰσχὺ τῶν θεσμῶν.

Ὅσοσο ὁ Πρωταγόρας δὲν ἀποδυνάμωσε τὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, τὴν πολιτεία καὶ τοὺς νόμους τῆς, ἀφοῦ στὴν οὐσία θὰ ἔθετε σὲ ἀμφιβολία τὴν προγραμματικὴ του διακήρυξη γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ρητορικὴ ἀγωγή τῶν νέων. Ἡ ἀποψὴ του μάλιστα, πού καταγράφεται στὸ σύγγραμμά του *Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*, πῶς δηλ. οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ ἀτελέστερες μορφῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης προχώρησαν σὲ τελειότερες λόγω τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς δίτης πού ζήτησαν ἀπὸ τὸν Δία, συνιστᾶ μία συμβιβαστικὴ ἀποψὴ πού σκοπεύει στὴ διασφάλιση ἐκείνου τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου πού δικαιολογοῦσε τὴ διδακτικὴ του δραστηριότητα στὴ νεολαία τῆς Ἀθήνας. Ἐδῶ εἶναι πάλι ἐπιβεβλημένο νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ σοφιστικὴ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ σὲ ὀλοφάνερη ἀντίθεση μὲ τὸ ἀριστοκρατικὸ πρότυπο πίστευε στὴν ἰκανότητα γιὰ μόρφωση ὄλων τῶν ἀνθρώπων χωρὶς διακρίσεις, ἀρκεῖ βέβαια νὰ παρακολουθοῦσαν τὰ μαθήματα τῆς ἀνώτατης βαθμίδας ἐκπαίδευσης πού ἐκπροσωποῦσαν οἱ σοφιστικὲς σχολές. Ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων περιορίζετο σὲ δύο ὁμάδες, Ἀριθμητικὴ, Γεωμετρία, Ἀστρονομία καὶ Γραμματικὴ, Ρητορικὴ, Διαλεκτικὴ, Μουσικὴ. Αὐτὲς υἱοθέτησε ἡ ρωμαϊκὴ ἀγωγή μὲ τὴ γενικὴ ὀνομασία *liberales artes* καὶ τὴν εἰδικότερη στὶς ὁμάδες *trivium* καὶ *quadrivium*, πού ἐπηρέασαν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγωγή μέχρι τὰ νεότερα χρόνια.

Ἡ ἐπικράτηση στὸν πολιτικὸ στίβο, γιὰ τὴν ὁποία προετοίμασε τοὺς νέους ἡ σοφιστικὴ, προϋπέθετε βέβαια τὴ χρῆση μᾶς ἐπιδέξιας ρητορικῆς,

πού μπορούσε οποιοσδήποτε νέος να κατέχει, αρκεί να γνώριζε να χρησιμοποιεί όρθα τη γλώσσα. Οί έρευνες έπομένως τών διδασκάλων τής σοφιστικής ήταν φυσικό να στραφούν στην περιοχή τής *όρθοέπειας*, τής όρθής δηλ. χρήσης τής γλώσσας πού επέβαλλε τή διάκριση τών ούσιαστικών σέ γένη και τών ρημάτων σέ *έγκλίσεις*. Ή προσφορά τού Πρωταγόρα στη γραμματική ύπήρξε πραγματικά άνεκτίμητη, όπως άνεκτίμητη ύπήρξε για τήν εξέλιξη τής δικανικής ή ανακάλυψη τών *Δισσών Λόγων*, τής ισότιμης δηλ. ύπαρξης δύο αντίθετων έπιχειρημάτων για τó ίδιο θέμα, πού παρουσίασε στο σύγγραμμά του *Άντιλογία*. Όλόκληρη ή ρητορική πράξη βασίστηκε στην περιοχή αυτή τών άντινομιών πού μέχρι σήμερα εξακολουθούν να ισχύουν στη δικαστηριακή πρακτική. Άκόμη και οί δημηγορίες τού Θουκυδίδη με τόν ζευγαρωτό άντιθετικό τους χαρακτήρα μόνον κάτω από τήν προϋπόθεση τών *δισσών λόγων* τού Πρωταγόρα μπορούν πλήρως να κατανοηθούν.

Ένας άλλος μεγάλος σοφιστής, πού ή αρχαία παράδοση τόν ήθελε μαθητή του, ό Πρόδικος ό Κείος, προώθησε τά γλωσσικά ένδιαφέροντα ιδίως στην άνεύρεση τών συνωνύμων τών λέξεων και τών λεπτών έννοιολογικών τους άποχρώσεων. Τό πόσο σημαντικές ήσαν οί γλωσσικές αυτές έρευνες για τήν εξέλιξη τού *Πεζού Λόγου* γίνεται φανερό από τήν ιστοριογραφία τού Θουκυδίδη, όπου ή άκριβολόγος διατύπωση τού ιστορικού (διάκριση συμμαχίας - έπιμαχίας, αίτίας - κατηγορίας, φόβου - δέους κλπ.) μόνο κάτω από τήν επίδραση αυτών τών γλωσσικών έρευνών έγινε δυνατό να έπιτευχθεί.

Αυτός όμως πού προώθησε άποφασιστικά τή ρητορική ήταν άναμφισβήτητα ό Γοργίας. Τά λεκτικά σχήματα (τά περιώνυμα *Γοργίασχηματα*) πού χρησιμοποιούσε σέ συνδυασμό με τή ρυθμικότητα τού λόγου του μάγευαν σέ τέτοιο βαθμό τó άκροατήριο, ώστε ακόμη και ό δημιουργός Κλέων να κατηγορεί τούς Άθηναίους ότι έχουν γίνει «θεαταί τών λόγων και άκροαταί τών έργων» ενεργώντας περισσότερο υπό τήν έπήρεια τών λόγων παρά σταθμίζοντας τήν κατάσταση με βάση τά έργα. Μία τέτοια ρητορική τεχνική μπορούσε στα χέρια ένός έπιδέξιου ρήτορα να μεταβληθεί σέ ένα επικίνδυνο όπλο. Χαρακτηριστικός είναι ό γεμάτος έπαρση ισχυρισμός τού Πρωταγόρα ότι μπορούσε τó ασθενέστερο έπιχειρημα να τó κάνει ισχυρότερο (*τόν ήττω λόγον κρείττω ποιείν*). Ή κατάσταση μπορούσε να επιδεινωθεί, όταν ή επίκληση τού συμφέροντος, πού κυριαρχούσε στην πολιτική σκηνή τήν έποχή αυτή, στερούσε από τόν ρήτορα κάθε έννοια ήθικου ένδοιασμού. Παρ' όλο πού ή ρητορική για τόν Γοργία ήταν *πειθοῦς* δημιουργός χωρίς πρόθεση κατάχρησής της, τίποτε δέν έγγυάτο τή στάση τών μαθητών του πού σαν τόν Καλλικλή προέβαλ-

λαν τῆ θεωρία τῆς δύναμης ὡς ἀξιοσύστατο πολιτικὸ ἰδανικόν. Μεγαλύτερη ὁμως ἦταν ἡ ἀπειλή πού ἀντιμετώπιζαν δύο παραδοσιακοὶ συντηρητικοὶ τομεῖς, ἡ *θρησκεία* καὶ τὸ *δίκαιο*.

Χωρὶς νὰ ἀρνεῖται φανερά τοὺς παραδεδομένους θεοὺς ὁ Πρωταγόρας κλόνιζε τὰ θεμέλια τῆς πίστης μὲ τὸν ἀγνωστικισμό του γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τους. «*Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσίν, οὔθ' ὡς οὐκ, εἰσίν, οὔθ' ὅποιοι τινες εἰσίν ἰδέαν... πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὧν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου*» («*Περὶ θεῶν*»). Παρ' ὅλο πού ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν συνιστοῦσε ἀθεΐα, ἡ συντηρητικὴ Ἀθήνα ἐγέρθηκε κατὰ τοῦ Πρωταγόρα μὲ καταγγελία ἀσεβείας τὸ 411 π.Χ., ὅταν ἡ ἐλευθερία πού ἐξασφάλιζε ἡ περικλείει δὴμοκρατία εἶχε στραγγαλιστεῖ ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῶν ὀλιγαρχικῶν κύκλων τοῦ ἴδιου ἔτους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δίκαιο, τὴν ὑπονόμευσή του δὲν τὴν προκαλοῦσε τόσο ἡ σχετικοκρατία τοῦ Πρωταγόρα, ὅσο ἡ ἀποψη τῆς ἀκραίας σοφιστικῆς πτέρυγας, πού μὲ ἐκπρόσωπό της τὸν Θρασύμαχο ὑποστηρίζει στὸ α' βιβλίον τῆς Πλατωνικῆς *Πολιτείας* ὅτι «*δίκαιόν ἐστὶ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον*». Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι, ὅσο καὶ ἂν οἱ ἐκπρόσωποι της προσπαθοῦσαν νὰ ἐλαχιστοποιήσουν τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ νέου τρόπου θεώρησης (ἀγνωστικισμός, ἐριστικὴ ρητορικὴ), ὅσο καὶ ἂν οἱ πρωταγωνιστὲς της ἐμπλοῦτισαν καὶ ἐκδημοκρατικοποίησαν τὴν ἀγωγή (ἐπιχειρηματολογία, μελέτες στὴ γραμματικὴ, στὴ συνωνυμικὴ, κλπ.), τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τους μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἀκρότητες στὴν ἀντίληψη περὶ δικαίου καὶ ἔτσι αὐτὸ νὰ θεωρηθεῖ ὡς συμφέρον τοῦ ἰσχυρότερου (πβ. Κριτία, Θρασύμαχο, Καλλικλή).

Στὸν τομέα ὁμως τοῦ δικαίου ἡ σοφιστικὴ εἶχε νὰ ἐπιδείξει τὴν πιὸ καινοτόμο καὶ ἐπαναστατικὴ διδασκαλία, μὲ κύριο ἐκπρόσωπο τὸν σοφιστὴ Ἀντιφώντα καὶ κατ' ἐπίδρασή του τὸν Ἴππία τὸν Ἡλείο, αὐτὴν τοῦ *φυσικοῦ δικαίου*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἐκ φύσεως γεννημένοι ἴσοι. Αὐτὴ τὴν προωμότερη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη σύλληψη τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων νιοθέτησε στὴν πράξη ὁ Μ. Ἀλέξανδρος στὸ πρῶτο παγκόσμιον κράτος πού ἱδρυσε μὲ ἐπικέντρο τὴν Περσία. Ὁ γάμος του μὲ τὴν Στάτειρα, τὴν κόρη τοῦ Δαρείου, καὶ οἱ γάμοι 10.000 Ἑλλήνων μὲ Περσίδες ἀποτελοῦν τὴν ἐμπρακτὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἰσοπολιτείας πού ἀπολάμβαναν ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἐθνικότητας, φυλῆς, χρώματος ἢ καταγωγῆς.

Ὁ κίνδυνος ἐπομένως πού ἀντιπροσώπευε γιὰ τὴν ψυχὴ τῶν νέων μία χωρὶς ἀρχὲς χρῆση τῆς πρωταγορικῆς ἀντιλογίας (τὸν *ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν*) καὶ τῆς γοργιανῆς ρητορικῆς ἀντανανκλάτο στὴν ἴδια τὴν πολιτεία καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπειλοῦνταν τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς

υποστάσεως. Ἡ ἀνησυχία πού κατέλαβε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν καινοφανῆ αὐτὴ ἰδεολογία ἀποτυπώθηκε στὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπου ὁ *ἤττων* καὶ ὁ *κρείττων λόγος* γίνονται πᾶς δίκαιος καὶ ἄδικος λόγος. Τὴν ἀποφασιστικὴ ὅμως ἀπάντηση στὴ νέα αὐτὴ διδασκαλία ὀρίστηκε αὐτόκλητα νὰ δώσει ἓνας ἀπλὸς ἄνθρωπος, ὁ Σωκράτης, ὁ ὁποῖος ἐπαναπροσδιώρισε τὸ περιεχόμενο τῆς ἀγωγῆς καὶ ταύτισε τὴν ἀγωγή μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ γνώση, θεμελιώνοντας ἔτσι τὶς ἠθικὲς ἀξίες στὶς ὁποῖες βασιίζεται ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς.

Ἀπέναντι στοὺς ἄνθρώπους αὐτούς, πού αὐτοπροσδιορίζονταν σοφοί, ἐπιδείκνυαν ἀλαζονικὰ τὶς γνώσεις τους, ἀπαιτοῦσαν παχυλὴ ἀμοιβὴ γιὰ τὴ διδασκαλία τους καὶ ἐνθουσίαζαν τὴν νεολαία μὲ τὶς καινοφανεῖς θεωρίες τους, ὄρθωσε τὸ ἀνάστημά του μὲ ἡρεμὴ ἀποφασιστικὴ ὁ Σωκράτης ἀντιτάσσοντας στὴν ἔπαρση τὴν ἄγνοια, σὸ συνεχῆ καὶ ἀπατηλὸ λόγο τὸν διάλογο καὶ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, στὴ σχετικὴ τὴ σταθερότητα καὶ στὴν ἐμμισθὴ διδασκαλία τὴν ἀμισθὴ συναναστροφή.

Πραγματικὰ ἀποτελεῖ μοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἓνας φωτισμένος δάσκαλος νὰ ἀπεκδύεται τὴ σοφία του καὶ νὰ δηλώνει ταπεινὰ τὴν ἄγνοιά του (*ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα*). Αὐτὸ θὰ ὑπονόμει σε κάθε ἄλλη περίπτωση τὸν ρόλο καὶ τὴν ἀποστολὴ του, στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ Σωκράτη ἐξελισσεται σὲ κινητήρια δύναμη γιὰ ἐνδοσκόπηση καὶ γιὰ γόνιμη συζήτηση. Πατὶ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἄγνοιας λειτουργεῖ ὡς κίνητρο γιὰ τὴν ἀληθινὴ γνώση, πού δὲν ἀποκτᾶται μὲ ἓνα συνταγολόγιο σοφίας, ἀλλὰ μὲ ἐμπεριστατωμένη καὶ ἀξιόπιστη προσέγγιση τῶν ζητουμένων.

Ἔτσι ἀπέναντι στὴν οἴηση τῶν σοφιστῶν ὁ Σωκράτης, προβάλλοντας τελικὰ τὴν ἄγνοιά του στὶς συζητήσεις μαζί τους, ἀποκαλύπτει τὴ δική τους ἄγνοια, τὴ μὴ σοφία τους. Κι αὐτοὶ οἱ σοφοὶ ἀποδεικνύονταν τελικὰ ἄσοφοι, ἐνῶ ὁ πάντα ἀπορῶν καὶ ἀγνοῶν Σωκράτης ὑποδεικνύεται μὲ χρησμὸ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν ὡς ὁ δικαιότερος καὶ σοφώτερος ἀπ' ὅλους τοὺς ἄνθρώπους.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ πίστη στὴν καθολικὴ ἰσχὺ τῶν ἀξιών ταξιθετεῖ τὸν Σωκράτη στὴ θέση τοῦ κυριότερου ἀντίπαλου τῆς σοφιστικῆς σχετικοκρατίας.

Οἱ ἀξίες πάνω στὶς ὁποῖες οἰκοδομεῖται μία κοινωνία ἐρευνῶνται τώρα ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τους τόσο ἐπισταμένα, ὥστε μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴ θεμελίωση ὁλόκληρου τοῦ ἀξιακοῦ συστήματος τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἡ ἀρετὴ πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἶναι προσανατολισμένη ἡ ζωὴ τοῦ πολίτη δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν καταγωγή, ὅπως λίστευε ἡ ἀριστοκρατικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γνώση καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ γίνῃ κτῆμα κάθε ἀνθρώπου. Πᾶ πρώτη φορὰ ἐπίσης ἡ ἀρετὴ συλλαμβάνεται ὡς

μία ἀδιάσπαστη ἐνότητα, πού οἱ ἐπιμέρους πτυχές της, δηλ. ἡ φρόνηση, ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία, ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχικοῦ βίου, ὅταν συνυπάρχουν ἀρμονικά, δημιουργοῦν τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ἀρετῆς, τὴ δικαιοσύνη.

Στοὺς πρώιμους πλατωνικοὺς διαλόγους, ὅπου στὸν ζητητικὸ χαρακτήρα τους ἀναγνωρίζεται ἡ γνήσια σωκρατικὴ διδασκαλία, ὁ Σωκράτης ἀποδύθηκε στὴν προσπάθεια νὰ ἀνασκευάσει τὴ σοφιστικὴ διδασκαλία δείχνοντας τὴν ἀλλοτριώσή της ἀπὸ τὴν ἀρετὴ καὶ τὸ δίκαιο. Στὸν διάλογο *Πρωταγόρας* τοῦ Πλάτωνα ὁ Σωκράτης ἀμφισβήτησε τὴν ικανότητα τῶν σοφιστῶν νὰ διδάξουν τὴν ἀρετὴ καὶ ἀναλύοντας τὴν ἔννοιά της, τὴ συνδέει μὲ τὴ γνώση. Ἀπέδειξε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μία καὶ ἐνιαία, ἐνῶ ἡ δικαιοσύνη, ἡ ὁσιότητα, ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία ἀποτελοῦν μέρη της πού συνδέονται μεταξύ τους κατὰ τρόπο ἀδιαχώριστο. Ἡ ἀρετὴ ἐπίσης στηρίζεται στὴ γνώση καὶ κανένας ἐπομένως δὲν διαπράττει σφάλμα ἐκουσίως, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ἄγνοια (*οὐδεὶς ἐκὼν κακός*). Ἡ γνώση ἐπομένως τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν τῆς ἀρετῆς γίνεται ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὴν ἀληθινὴ ἀγωγή καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου. Ἡ σοφιστικὴ ὁμως ἀγωγή δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου, ἀφοῦ δὲν τὸ ὁδηγεῖ στὴν ἀρετὴ, ἔτσι ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ σὲ μία ικανότητα διαχείρισης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων βασιζόμενη σὲ μία ρηχὴ γνώση τῶν ἐκφραστικῶν μέσων προκειμένου κανεὶς νὰ ἐπιτύχει ἕνα ἄμεσο ἀποτέλεσμα.

Στὴν ἀντιπαράθεσή του μὲ τὸν Πρωταγόρα στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο ὁ Σωκράτης κάνει φανερὸ ὅτι ἡ προσέγγιση καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς ἀληθείας ὑπαγορεύει ὄχι τὴ χρῆση συνεχοῦς λόγου, δηλαδή τῆς ρητορικῆς, ἀλλὰ τὴ χρῆση τῆς διαλεκτικῆς, δηλαδή ἐνὸς νέου ἐργαλείου πού ἀποδειχτήκε ἀκαταμάχητο ὄπλο τῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης. Ὁ Σωκράτης προσποιόταν στὴν ἀρχὴ τὸν ἀνήξερο (εἰρωνεῖα) καὶ μὲ κατάλληλες ἐρωτήσεις ὁδηγοῦσε τὸν συνομιλητὴ του στὴν ἀνεύρεση τῆς ἀληθείας ἐκμαιεύοντας τὶς ἀπαντήσεις πού ἤθελε (μαιευτικὴ μέθοδος). Αὐτὴ τὴ μέθοδο διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν, δηλαδή τὴ ρητορικὴ, ἀνέτρεψε ὁ Σωκράτης πλήρως στὸ διάλογο *Γοργίας*. Ἐνῶ κατὰ τὸν σοφιστὴ αὐτὸν ἡ ρητορικὴ ἦταν *πειθοῦς δημιουργός* σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀδικία, ὁ Σωκράτης ἀπέδειξε ὅτι στὴν οὐσία ἡ ρητορικὴ λόγω ἐλλείψεως τῆς γνώσεως τῆς ἀρετῆς καταντᾷ κολακευτικὴ ἐμπειρία τῆς ψυχῆς, ἐπικίνδυνη γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν νέων, καθὼς προβάλλει ὡς ἰδανικὸ τὴ θεωρία τῆς δύναμης. Ὅσο καὶ ἂν αὐτὴ ἡ θεωρία δὲν προβάλλεται ἀπὸ τὸν Γοργία τὸν ἴδιο, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα μαθητὴ του, τὸν Καλλικλῆ, δὲν μποροῦν νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ εὐθύνες τῆς σοφιστικῆς ρητορικῆς γιὰ τὴ διολίσθηση τῶν τροφίμων της σὲ τέτοιες ἀκραεῖς θέσεις. Ὅταν στὸ πρῶτο βιβλίον τῆς πλατωνικῆς πολιτείας ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος ὑπο-

στηρίζει ότι δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρότερου (*τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον*), τότε διαφαίνεται ακόμα σαφέστερη ἡ ἀξία τῆς σωκρατικῆς παρέμβασης νὰ θεμελιώσει στερεότατα τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἔτσι ἀπέναντι στὸ ρητορικό σοφιστικό ιδεῶδες τῆς δυνάμεις ἀντιπαραβάλλει τὸ φιλοσοφικό ιδεῶδες ποὺ βασιίζεται στὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ ποὺ καλλιεργεῖ μέσω τῆς παιδείας ὅ,τι ἀνώτερο ὑπάρχει στὴν ἀνθρώπινη φύση.

Ὁ δίκαιος ἐπομένως ἄνδρας εἶναι πρῶτιστα γιὰ τὴ σωκρατικὴ καὶ πλατωνικὴ ἀντίληψη ὁ κατεξοχὴν ἐνάρετος καὶ ἡ διερεύνηση τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ δικαίου στὸ 1ο βιβλίο τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας* ἀποτελεῖ τὴ σοβαρότερη κοινωνικοπολιτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀνάλυσή της. Ἐκεῖ ἀνατρέπεται κυρίως ἡ ἄποψη τῆς ἀκραίας σοφιστικῆς πτέρυγας, ποὺ ἐκπροσωπεῖ ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος, ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι τὸ συμφέρον τοῦ ισχυρότερου καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Φυσικὰ ἡ σωκρατικὴ ἐπιχειρηματολογία βασιίζεται στὴν αἰσιόδοξη φιλοσοφικὰ ἄποψη ὅτι ἡ κακία δὲν εἶναι σύμφυτη μὲ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, γιατί, ὅπου ὑπάρχει, ὀφείλεται σὲ καθαρὴ ἄγνοια. Ἡ ἄποψη αὐτὴ, ποὺ συμπυκνώνεται στὴ φράση «οὐδεὶς ἐκὼν κακός» (=κανένας δὲν εἶναι κακὸς μὲ τὴ θέλησή του) ἐξαρτᾶ τὴν ἀδικη συμπεριφορὰ ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ ἐπομένως ἡ γνώση γίνεται αἰτία ἠθικότητας. Ἡ σκέψη αὐτὴ ὡς δηθεν νοησιοκρατικὴ ἀντιμετώπισε ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἤδη ἐποχὴ, ὅπως βλέπουμε στὸν *Ἰππόλυτο* (428 π.Χ.) τοῦ Εὐριπίδη, ἀφοῦ καμιά φορὰ τὰ ἄλογο στοιχεῖο τῆς ψυχῆς μπορεῖ νὰ ἀντιτεθεῖ στὸ λογικὸ καὶ νὰ τὸ ὑποτάξει. Πὰ τὸν Σωκράτη ὁμως κάτι τέτοιο δὲν εἶναι νοητό, ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ σὲ καθαρὴ σχέση αἰτιότητας μὲ τὴ γνώση εἶναι γνώμονας ὀρθῆς συμπεριφορᾶς καὶ ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ παρασυρθεῖ στὴν ἀδικία. Ἄλλωστε ὁ καθορισμὸς τῶν ἐννοιῶν τῶν ἀξιῶν δὲν ἀντιπροσωπεύει στὸν Σωκράτη μίαν καθαρὰ νοητικὴ ἐργασία, ἀλλὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν κανόνων ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἀνθρώπων καὶ κοινωνιῶν. Πὰ πρῶτη φορὰ ἡ ἀνθρώπινη φύση ἐξευγενίζεται μέσω τῆς γνώσεως καὶ ἀποποιεῖται κάθε ἔννοια ἀδικοπραγίας. Ἡ φράση του πὼς δὲν πρέπει ν' ἀδικεῖ κανεὶς οὔτε νὰ ἀνταποδίδει τὴν ἀδικία, ὅτιδῆποτε καὶ ἂν ἔχει πάθει ἀπὸ κάποιον ἄλλον (Πλ. *Κριτ.*: οὐτ' ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων οὐδ' ἂν ὀτιοῦν πάσῃ ὑπ' αὐτῶν), δὲν μπορεῖ παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ τὴν προϋπόθεση μιᾶς βαθύτατης πίστεως στὴν ἀνωτερότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης νὰ γίνῃ πλήρως κατανοητὴ.

Ὅτι γιὰ πρῶτη φορὰ πάλι δρομολογεῖται μίαν ἀξιόπιστη προσέγγιση τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν, γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὸν πλοῦτο, τὴ δυνάμη ἢ τὴν ἐξωτερικὴ ἀναγνώριση, ποὺ ἦταν στόχοι τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κοσμοειδώλου, καὶ μετατοπίζεται στὴν

ψυχή, πού είναι τὸ πῶς πολῦτιμο ἀγαθό. Ἔτσι, ἡ ψυχή γίνεται τὸ ἐπίκεντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης, ἀφοῦ οἱ ἀρετῆς ἀποτελοῦν οὐσιαστικὲς ἐκδηλώσεις τῆς.

Ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Σωκράτη δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ χωριστὰ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του. Ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε στοὺς συγχρόνους του ἀλλὰ καὶ τοὺς μεταγενέστερους ὀφειλόταν ὄχι μόνο στὴν κατηγορηματικότητα μὲ τὴν ὁποία ἔθετε τὸ αἴτημά του, ἀλλὰ καὶ στὴ συνέπεια πού ἔδειχνε πρὸς αὐτό. Ἡ ἀπλότητα τῆς ἐμφάνισής του –κυκλοφοροῦσε μόνο μ' ἓνα ἱμάτιο καὶ χωρὶς ὑποδήματα– καὶ ἡ διατροφικὴ του λιτότητα εἶχαν προκαλέσει τὴ χλεύη τῶν συγχρόνων του σοφιστῶν, πού ἀξίωναν γιὰ τὸν φιλόσοφο ἀνάλογη πρὸς τὸ κοινωνικὸ του κύρος ἀμφίεση καὶ διατροφή.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀφιλοκερδῆ διδασκαλία του εἶχαν διατυπώσει ὀξύτατη κριτικὴ. Σὲ ἀντίθεση μ' αὐτοὺς ὁ Σωκράτης ἀρνιόταν κάθε ἰδέα ἀμοιβῆς γιὰ τὴ διδασκαλία του, ἀφοῦ δὲν μποροῦσε νὰ ἐξοικειωθεί μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἓνας δάσκαλος τῆς ἀρετῆς ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπαιτεῖ χρήματα, ἀντὶ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν αἰώνια φιλία τῶν μαθητῶν του.

Τὴν μεγαλύτερη ὁμως ἐπιβεβαίωση τῆς συνέπειάς του στὴν ἀποστολή του ἀπέδειξε ὁ ἴδιος στοὺς συνανθρώπους του καὶ σ' ὅλον τὸν κόσμον μὲ τὴ νομιμοφροσύνη του στὴν ἀδίκη ἀπόφαση τῆς πόλης καὶ τὸν δικάσει. Ἐπιβεβαίωσε ἔμπρακτα μὲ τὴ στάση του τὴ συνέπειά του στὴν ἀρετὴ πού διὰ βίου ἐδίδασκε. Π' αὐτὸ ἡ ἀπολλώνεια προσταγὴ «*Σώκρατες, μουσικὴν ποιεῖ καὶ ἐργάζου*» ἤχει σήμερα περισσότερο παρὰ ποτὲ ἐπίκαιρη.

Βιβλιογραφία (κατ' έπιλογήν)

- O. Gigon, *Sokrates*, Βέρνη 1947.
- W. C. Guthrie, *The Sophists*, Καίμπριτζ 1971, έλλ. μ. Δ. Τσεκουράκη (Μ.Ι.Ε.Τ.), Άθήνα 1989.
- W. Jaeger, *Paideia*, Βερολ. 1959, έλλ. μ. Γ. Βερροίου, Άθήνα 1971.
- A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*, Μόναχο ²1963, έλλ. μ. Ά. Τσοπανάκη, Θεσ/κη ⁵2006.
- J. de Romilly, *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, έλλ. μ. Φ. Κακριδιή, Άθήνα 1994.
- S. Saïd - M. Tredé - A. le Boulluec, *Ίστορία τής Έλληνικής Λογοτεχνίας*, έπιμ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, έλλ. μ. Γ. Ξανθάκη Καραμάνου, Ά. Κυριαζόπουλου, Δ. Πόθου, Β. Τουλβερεδής, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 2001.
- Br. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, Γοττίγη 1975, έλλ. μ. Δ. Ίακώβ, Άθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) ²1984, του ίδιού «Das früheste Zeugnis über Sokrates» *Phil.* 97, 1948, 125.
- A. E. Taylor, *Socrates*, Έδιμβουργο 1932, έλλ. μ. Ί. Άρζόγλου (Μ.Ι.Ε.Τ.), Άθήνα 1992.

ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ

Ἄντεπιστέλλοντος μέλους τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός

ΑΣΚΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΣΚΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ*

Στὰ 1930, ὁ λόγιος ἐπίσκοπος πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ὑπέγραφε ἓνα ἐμπνευσμένο κείμενό του, πού ἀποτελοῦσε τὰ *Προλεγόμενα* στὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντα *Κατάλογο τῶν Κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Καυσοκαλυβίων*, ὁ ὁποῖος συντάχθηκε ἀπὸ τὸν λόγιο Λαυριώτη ἱερομόναχο Εὐλόγιο Κουρίλα, μετέπειτα μητροπολίτη Κορυθαῖς καὶ πού ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὴν ἴδια χρονιά¹.

Στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο παραθέτουμε, σὲ δική μας νεοελληνικὴ ἀπόδοση, ὁ συντάκτης, ἀφοῦ μᾶς δώσει μίαν ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ ἄγριου ἀλλὰ καὶ φιλόσοφου τοπίου τῶν Καυσοκαλυβίων, μᾶς μεταφέρει νοερὰ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐποικισεῶς τους ἀπὸ τὸν μεγάλο Ἄγιορειτὴ ἡσυχαστὴ τοῦ 14ου αἰώνα, ὄσιο Μάξιμο τὸν Καυσοκαλύβη.

«Στὸν κόσμον καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον, στὸν Ἄθω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν Ἄθω, στοὺς τραχεῖς του πρόποδες πού ἡ μαινόμενη θάλασσα ἀπορραπίζει ἀφρίζουσα, ὑψώνεται τῆς ἡσυχίας ἀκρόπολις, ὅπου βρίσκεται τὸ μέγα πάνθεο τῶν ἀζύγων, ἡ ἱερὰ τῶν Καυσοκαλυβίων σκήτη.

Ἐρημικὴ βασίλισσα πού στὴν πέτρα τῆς ὑπομονῆς ἔχει ἀπαρασάλευτα στηριχθεὶ τὰ πόδια της, καὶ πού ἐπιδεικνύοντας τὸ στέμμα της τὸ περιανθισμένο μὲ τις ἀσκητικὲς καλύβες πού τὴν κυκλῶνουν ὡς ἄλλοι ἱεροὶ λίθοι, βασιλεύει στὴν ἔρημο, μακρὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπινους ὀφθαλμούς, ζῶσα ἀγνωσμένη, ξένη σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, θαυμαστὴ στὴν ταπεινώση, πλατυνόμενη στίς

---

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη τῆς εἰσηγητικῆς ὁμιλίας τοῦ συγγραφέως, ἐπὶ τῇ ὑποδοχῇ του ὡς Ἄντεπιστέλλοντος Μέλους τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, κατὰ τὴν 15η Δεκεμβρίου 2006.

1. Κουρίλα Ε., *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Καλύβης Ἰωασαφαίων καὶ δέκα Καλυβίων τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Καυσοκαλυβίων, συνταχθεὶς ὑπὸ Εὐλόγιου Κουρίλα Λαυριώτου καὶ ἐκδομένος μετὰ Προλεγομένων καὶ Πινάκων ὑπὸ Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου*, Paris 1930, σ. α-β.

θεωρίες τοῦ νοῦ, στενοῦμενη στὸν ἀσκητισμό. Πάνω στὴν πέτρα καθήμενη καὶ ἔχοντας ἐδράσει τοὺς πύργους τῆς ψυχῆς της πάνω στὴν πέτρα τῆς πίστεως, ἀνυψώνεται στὸν οὐρανὸ μὲ τὰ φτερὰ τῆς σωφροσύνης, ἔχοντας κοιμήσει τὰ πάθη καὶ συντηρῶντας τὴν ψυχικὴ της λαμπάδα ἀνύστακτη.

Κι αὐτὰ ποὺ τὴν περικυκλώνουν; Θάλασσα καὶ φαράγγια καὶ κρημνοὶ καὶ βράχοι!

Βράχοι αἰώνιοι βουβοὶ καὶ γαλήνιοι!

Πῶς ἡ πίστη μὲ τόσα στόματα σᾶς ὄπλισε καὶ τώρα λαλοὶ οἱ ἄλαλοι σιάζετε μυστικὰ στὰ αὐτιά μας τόση μελωδικὴ τερπνότητα ποὺ τὴν ψυχὴ κατανύγει;

Δὲ θὰ τολμήσω νὰ ἐρευνήσω τὰ κατὰ φύσιν ἀκατάληπτα οὔτε τὴν ἄβυσσο νὰ καταμετρήσω τῶν μυστηρίων σας καθὼς αὐτὸ θὰ ἦταν μάταιο. Πιστεύω μόνο, βράχοι ἀσκητικοί, στὴ δύναμη τῆς πίστεως ποὺ σᾶς ἔχει ἱερώσει, σᾶς ἔχει σφραγίσει μὲ ἀσκητικούς ἰδρωτῆτες, ποὺ σᾶς ἔχει ζωοποιήσει. Στὰ σκληρὰ βάθη σας καὶ ἀπὸ τίς ρίζες ξεπήδησαν κλαδιὰ κι ἀπὸ τὰ κλαδιὰ καρποὶ. Τοὺς καρποὺς βλέπω τῆς πέτρας· τοὺς καρποὺς ἀπολαμβάνω καὶ εὐφραίνομαι. Δὲν πολυπραγονῶ στὰ ὑπὲρ φύσιν τελούμενα. Πιστεύω τυφλά σ' ὅ,τι βλέπω, ἀρκοῦμαι στὴν ἀσφάλεια τῆς ὁράσεως. Βλέπω τὴν ἄγρονη στείρα νὰ κρατᾷ στὴν ἀγκάλη της γεννήματα τοὺς ἑπτὰ ἀγίους ποὺ ἀνέδειξε ἡ σκῆπη. Βλέπω τὴν πέτρα νὰ ἀνθῆι καὶ τὰ ἔρημα παράδεισο. Δὲν πολυπραγονῶ στὰ ὑπὲρ φύσιν, ἀρκοῦμαι στὴν ἀσφάλεια τῆς ὁράσεως.

Τὴν γαλήνη τῆς ἀθωνικῆς ἐρήμου διατάραξε κάποια μέρα κρότος μυστηριώδης βηματίζοντος ἀσκητοῦ. Γέροντας ποὺ ἔσερνε τὰ ράκη ποὺ φοροῦσε ὡς χλαμύδα πολεμιστοῦ, στηριζόμενος σὲ ραβδί, περιφερόταν συνοφρονωμένος περισκοπῶντας τὰ πάνω, τὰ κάτω. Ἀνέβηκε, κατέβηκε καὶ ἀτακοπος ἀνέπανε κάτω ἀπὸ τίς κανστικές τοῦ ἡλίου ἀκτίνες τὸ καταπονημένο καὶ λιπόσαρκο σῶμα του. Ἐπειτα σηκώθηκε νὰ ἐρευνήσει γιὰ σταλαγμοὺς ὑδάτων πρὸς ὀροσεισμὸ τῆς γλώσσας· πηγὴ πουθενά· ὁ καύσωνας πολὺς. Ἀγκάθια ἀποψιλωμένα μέσα στίς σχισμάδες τῶν χαραδρῶν καὶ τῶν βράχων, ἔκλειναν μέσα τους θλιβερὰ τὴ δρόσο ποὺ τὴν ἐπαιτοῦσαν ἀκόμα κι αὐτὰ.

Ὁ γέροντας ἀφοῦ στέναξε, ὑψωσε τὸ βλέμμα πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ ἀφοῦ ἔκλινε τὰ γόνατα ἄρχισε νὰ προσεύχεται. Λιβανιζόταν γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἔρημος αὐτὴ μὲ τὸ θυμίαμα τῆς προσευχῆς καὶ σφραγιζόταν χριστιανικὰ μὲ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ.

Ἀφοῦ στήριξε τὰ κλονιζόμενα μέλη του πάνω στὴ ράβδο, σηκώθηκε ὁ ἀσκητὴς καὶ ἀφοῦ βύθισε τὸ βλέμμα στίς σχισμὲς τῆς ἐρήμου εἶπε: τὴν ἔρημο αὐτὴ, ὅπου στενάζει ἡ ἄκανθα ἄτεκνη, θὰ καταστήσω –μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ– τὴν πιὸ εὐπρεπὴ τοῦ κόσμου καὶ τοὺς φοβεροὺς βράχους της θὰ μεταστρέψω σὲ ἱεροὺς λίθους ποὺ καθὼς θὰ κυλοῦν, θὰ συντρίβουν τὰ ὄχρωματα τῆς πλάνης.

Ήταν ό άσκητής Μάξιμος, ό χλευαστής τής σάρκας· αυτός πού περιφρόνησε τήν ήδυπάθεια του κόσμου· αυτός πού μαζί με τήν καλύβη του έκαυγε και τά άγκάθια τών παθών· ό Κανσοκαλύβης Μάξιμος.

Στήν έρημο, σάν άηδόνι έρημικό, έπηξε τήν πρώτη φωλιά και στήν πέτρα έστησε τήν κατοικία του, άφου στένωσε κάτω τό σώμα. Έξω άπό τήν καλύβη του σκληραγωγοΰταν και άφου άπλωσε τισ ψυχικές του πτέρυγες, άρχισε νά τρέχει πρός τά πάνω ώς πεζοπόρος άέριος.

Ή άπάτητη και παρθενική έρημος κατακτήθηκε και ή κατεφυγμένη γή δεχόταν ψεκάδες παράδοξης δροσιάς, τούς πρώτους σταλαγμούς τών δακρύων τής άσκήσεως. Ό γέροντας λουζόταν στα άσκητικά δάκρυα και έπλενε μ' αυτά τισ κηλίδες τής ψυχής. Ό δροσίτροφος πότιζε τόν άσκητικό τής ευσέβειας σπόρο με τά ίδια του τά δάκρυα για νά κοσμηθεί ή έρημος θεόπνευστα βότανα, με τά άνθη τών πόνων, με τά κρινα τά ευώδη και τίμια. Ριζωμένος βαθειά στήν πίστη και άδιάστατος άλλά άστατος στους λογισμούς, μετακινούνταν διαρκώς άπό τόπο σε τόπο, άπό τούς βράχους στίς χαράδρες, άπό τά σπήλαια στους κρημνούς, κτίζοντας και καίγοντας τισ καλύβες, υποχωρώντας στα άβατα και προκαθαρίζοντας τήν καρδιά του με τήν άσκησι, μέχρι πού παρέδωσε τήν ψυχή στήν έρημο, έχοντας όμως πρώτα άγιάσει τόν τόπο με τούς κόπους τής άσκήσεως.

Και νά! Σε σύντομο χρόνο ή πριν άτεκνη και στείρα έρημος, έχοντας εύλογηθεί με τά ιερά παλαιόματα του Κανσοκαλύβη άσκητή, καταπυκνώθηκε και γέμισε ανθρώπους. Ή φήμη του ως μαγνητική βελόνα προσείλκυσε στίφη μοναχών πού πρόκριναν τήν έρημο άπό τήν τερπνότητα του βίου. Υπερβαίνοντας κι αυτοί τά μέτρα τής φύσεως και τά τείχη τών ήδονών υπερπηδώντας, έφευγαν άπό τόν κόσμο, αποφεύγοντας τήν ήδυπάθεια και περιφρονώντας τισ άπολαύσεις.

Και έγινε πόλη ή έρημος και ιδρύθηκαν καλύβες και σκήτη, ναοί και ήσυχαστήρια, εργαστήρια τής άρετής, ανάκτορα τής φιλοπονίας, πύργοι τής πίστεως άσάλευτοι, τεμένη θείας λατρείας, πολίσματα πολιτείας θεάρεστης, καταφύγια σεμνά κάθε άγαθοεργίας και ενάρετης πράξης.

(...) Ή άθωνική κορυφή άπό αιώνες περιφρονεί τούς κεραυνούς, και τισ μανιώδεις όργές τους λεπταίνει σε σκόνη. "Οπου ή πίστη ανάβει και εύωχείται, εκεί νηστεύουν οί κερανοί!».

Άς περιδιαβούμε κι έμεις, είτε οικήτορες είτε προσκυνητές του 21ου αιώνα, τήν άγιοτόκο Σκήτη τών "πάντερπνων" Κανσοκαλυβίων και άς συλλέξουμε άπό τόν πνευματικό τουτο λειμών, μικρή άνθοδέσμη άπό τή ζωή τών έρημοπολιτών της.

Γνωστή ήδη από τον 14ο αιώνα η περιοχή αυτή², καθώς την καθαγίασε ή χαρισματική μορφή του όσιου Μαξίμου του Καυσοκαλύβη († περ. 1365-70)³, του μεγάλου αυτού διδασκάλου της νοεράς προσευχής, που ανάμεσα στα τόσα υπερφυσικά χαρίσματα, αξιώθηκε να δει την Κυρία Θεοτόκο βρεφοκρατούσα στην κορυφή του Άθω και να διάγει –θέλοντας να αποκτήσει την ύποποιό ταπεινώση– τον βίο του διά Χριστόν σαλοῦ, καίγοντας τις καλύβες που ὁ ἴδιος πρὶν κατασκεύαζε. Ἐτσι ἀπὸ τὴν προσωνυμία του, πῆρε καὶ ἡ τοποθεσία τὴν ὄνομασία “Καυσοκαλύβια”.

Ὡς Σκήτη ὅμως, μὲ τὴν σημερινή θεομοθετημένη μορφή της, ιδρύθηκε μὲ τις εὐλογίες τῆς κυρίαρχης μονῆς Μεγίστης Λαύρας, στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. (γύρω στὰ 1700) ἀπὸ τὸν ὄσιο Ἀκάκιο τὸ Νέο τὸν Καυσοκαλυβίτη (1630-1730)⁴. Ὁ ὄσιος Ἀκάκιος ἦρθε ἐδῶ στὰ 1680 καὶ κατοίκησε στὸ Σπήλαιο πού βρίσκεται στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς Σκήτης καὶ στὸ ὄρειο, τέσσερις αἰῶνες πρὶν, ἀσκήθηκε ὁ ὄσιος Μάξιμος. Ὁ μικρὸς ἀλλὰ τόσο καθαγιασμένος χώρος τοῦ Σπηλαίου δὲν κατάφερε νὰ καλύψει τὶς μεγαλόφωνες βροντὲς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγιότητός του, πού ἦταν καρποὶ τῆς υπερφυσῆς ἀσκήσεως τοῦ ἀκοίμητου στὴν προσευχή, ἀνύστακτου στὴν πνευματικὴ ἐργασία καὶ ἀγρυπνου στὴν τήρηση τῶν θεομίμητων ἐντολῶν, ὄσιου Ἀκακίου. Τὰ χαρίσματά του ἔγιναν γνωστὰ τόσο στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅσο κι ἔξω ἀπ’ αὐτό. Μοναχοὶ ἀπὸ παντοῦ, ἦρθαν γιὰ νὰ ἔχουν τὸν Ὅσιο γιὰ Γέροντά τους καὶ ἔκτισαν μικρὲς καλύβες γύρω ἀπὸ τὸ Σπήλαιο. Ὅταν ἀργότερα οἱ μοναχοὶ αὐξήθηκαν πολὺ σὲ ἀριθμὸ, ὁ ὄσιος Ἀκάκιος ὀργάνωσε τὸν μοναστικὸ τους οἰκισμὸ σὲ Σκήτη, ὀρίζοντας καὶ Τυπικὸ πού θὰ ἀκολουθεῖ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους.

Ἐτσι ιδρύθηκε ἡ Σκήτη πού ἀφιερώθηκε στὴν Ἁγία Τριάδα. Ἐπειδὴ τὸ βρόχινο νερὸ μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Πατέρες ὑδρεύονταν δὲν ἐπαρκοῦσε, ὁ Ὅσιος μὲ θαῦμα του ἔβγαλε τὸ νερὸ (ἀγίασμα) μὲ τὸ ὁποῖο ὑδρεύεται μέχρι σήμερα ὁλόκληρη ἡ Σκήτη, γεγονός πού ὀδήγησε καὶ στὴν περαιτέρω ἀκμὴ της. Πε-

2. Βλ. Παταπίου, μον. Καυσοκαλυβίτου, «Ἡ παλαιολόγειος βυζαντινὴ ἐποχὴ στὴν ἀγροεπισκὴ σκήτη Καυσοκαλυβίων. Μία πρώτη προσέγγιση στὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη», *Βυζαντινὸς Δόμος* 15 (2006), σ. 265-315.

3. Παταπίου μοναχὸς Καυσοκαλυβίτου, *Ἁγιασμένες μορφές τῶν Καυσοκαλυβίων. Ἀπὸ τὸν ὄσιο Μάξιμο ὡς τὸν γέροντα Πορφύριο*, Ἅγιον Ὄρος 2008², σ. 41-52.

4. Παταπίου μοναχὸς Καυσοκαλυβίτου, *Ἅγιος Ἀκάκιος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ἀπὸ τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας στὸν κήλο τοῦ Θεοῦ*, ἐκδ. Καλύβης Ἁγίου Ἀκακίου (σειρὰ «Ἐρημοπολίτες» 7), Ἅγιον Ὄρος 2001. Στὸ Βίο τοῦ ὄσιου Ἀκακίου ἐμπεριέχονται καὶ οἱ Βίοι τῶν δύο ὁσιομαρτύρων Ρωμανοῦ, Νικοδήμου καὶ Παχωμίου. Τοῦ ἰδίου, *Ἁγιασμένες μορφές τῶν Καυσοκαλυβίων*, ὁ.π., σ. 64-74.

ρισσότεροι μοναχοί ήρθαν πλέον να άσκηθούν έδω, προκόβοντας καθημερινά στην άρετή με τις νοθεσίες του όσιου Άκακίου. Οί Καλύβες πολλαπλασιάστηκαν και στήθηκαν τώρα πετροκτιστες με παρεκκλήσια, με πεζούλια και κρεμαστούς κήπους και κτίστηκε το πρώτο Κυριακό, ναός στον όποιο κτυπούσε από κοινου ή καιομένη καρδιά των Πατέρων της Σκήτης. Ό άγιος Άκάκιος, δοξολογώντας τον Θεό για τους εκατονταπλάσιους καρπούς των κόπων του, που με την χάρη Του κατέβαλε, έκοιμήθη στα 1730, στην Καλύβη του που ό ίδιος είχε κτίσει πάνω από το Σπήλαιο.

Έκτος από τους παραπάνω όσιους Μάξιμο και Άκάκιο, τη Σκήτη κατηγίασαν οι άγιοι: Νήφων⁵, μαθητής του όσιου Μαξίμου, Νείλος ό Μυροβλύτης⁶, οι Νέοι Όσιομάρτυρες Παχώμιος (μαρτύρησε στη Μικρά Άσία τό έτος 1730)⁷, Ρωμανός ό Καρπενησιώτης (μαρτύρησε στην Κωνσταντινούπολη τό 1694), και Νικόδημος (μαρτύρησε τό 1722 στη Β. Ήπειρο), και οι τρεις τους ύποτακτικοί του όσιου Άκακίου, που έμψυχώθηκαν και ευλόγηθηκαν άπ' αυτόν για τό μετέπειτα μαρτύριό τους, καθώς και ό Νέος Όσιομάρτυς Κωνσταντίνος ό έξ Άγαρηνών (μαρτύρησε στην Κωνσταντινούπολη τό έτος 1819)⁸.

Σήμερα, στις άρχές του 21ου αιώνα, ή Σκήτη της Άγίας Τριάδος, με τη χάρη του Θεου, έχει ήδη εισέλθει στον τέταρτο αιώνα της ιστορίας της. Στη χώρα αυτή της μετανοίας, σε 30 κατοικημένες Καλύβες-ήσυχαστήρια, άσκούνται γύρω στους 40 Πατέρες, άνύστακτοι εργάτες της άρετης και της

5. F. Halkin (BHG 1371): «La Vie de Saint Niphon ermite au Mont Athos (XIVe s.)», *Analecta Bollandiana* τόμ. LVIII (1940), σ. 5-27. Παύλου μοναχου Λαυριώτου, Ό Όσιος Νήφων ό Κουσοκαλυβίτης, έκδ. «Επτάλοφος», Άθήνα 1992¹ (Άγιον Όρος 1994²). Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, Άγιασμένες μορφές των Κουσοκαλυβίων, δ.π., σ. 53-57.

6. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Όσιος Νείλος ό Μυροβλύτης», Άθωνίτης, τ. 47, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 8-9. Του ίδιου, Άγιασμένες μορφές των Κουσοκαλυβίων, δ.π., σ. 59-63.

7. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, Η σώζουσα άγωνία. Ό Βίος του όσιομάρτυρος Παχωμίου, έκδ. Καλύβης Άγίου Άκακίου (σειρά «Έρημοπολίτες» 6), Άγιον Όρος 2000. Τερά Άκολοιμία του άγιου νέου όσιομάρτυρος Παχωμίου, έκδ. Καλύβης Άγίου Άκακίου, Άγιον Όρος 2005. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, Άγιασμένες μορφές των Κουσοκαλυβίων, δ.π., σ. 91-96.

8. Μητροπ. Μηθύμνης Ίακώβου, Ό Άγιος Κωνσταντίνος ό έξ Άγαρηνών, Καλλονή 1972. Φουντούλη Ί., Λεσβιακά άγιολογικά μελετήματα, Μυτιλήνη 1997. Πατάπιος μον. Κουσοκαλυβίτης - Βαρβούνης Μ., Κουσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά. Ύμναγιολογικά κείμενα περι νεομαρτύρων από τη βιβλιοθήκη της Τεράς Σκήτης των Κουσοκαλυβίων Άγίου Όρους, έκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 29-33. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, Άγιασμένες μορφές των Κουσοκαλυβίων, δ.π., σ. 97-102.

ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ πιστοὶ στὴν τήρηση τῶν πατρικῶν παραδόσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθημερινὲς ἀκολουθίες ποὺ ἐπιτελεῖ κάθε συνοδεία στὸ παρεκκλήσι τῆς Καλύβης τους, προσφέρουν ἀπὸ κοινοῦ τὶς πρὸς Κύριον εὐχές τους στὸ Κυριακὸ, τὸν κεντρικὸ ναὸ τῆς Σκῆτης, ἀφιερωμένο στὴν Ἁγία Τριάδα.

Κτισμένος γύρω στὰ 1745, στὸ κέντρο τῆς ἀμφιθεατρικῶς ἀνεπτυγμένης Σκῆτης, θαυμαστὸ μνημεῖο τέχνης καὶ χριστιανικῆς εὐλάβειας, εἶναι ἱστορημένος μὲ ἐξαιρετικὲς τοιχογραφίες ποὺ πρόσφατα ἀποδόθηκαν ἀπὸ ἐμᾶς στὸν κύκλο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων τοῦ Ζωγράφου (ἔργο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 18ου αἰῶνα) καθὼς καὶ στὸ μοναχὸ Μητροφάνη τὸν ἐκ Βιζύης τῆς Θράκης (ἔργο τοῦ ἔτους 1820)⁹. Ἡ τέχνη τοῦ πρώτου ζωγράφου καὶ τοῦ συνεργείου του, ἐντάσσεται στὸ ἀνανεωτικὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα, καθαρὰ ἀγιορεϊτικο, ποὺ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. καὶ προτείνει τὴν ἐπιστροφή καὶ ἀντιγραφή τῶν παλαιότερων προτύπων τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ κυρίως τῆς συμβατικῶς λεγόμενης Μακεδονικῆς Σχολῆς. Ὁ κύριος ἐκφραστὴς τοῦ ρεύματος αὐτοῦ εἶναι ὡς γνωστὸν ὁ λόγιος ἱερομόναχος Διονύσιος ἀπὸ τὸν Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων (1670-περ. 1746), τοῦ ὁποῦ 8 φορητὲς εἰκόνες ἐντοπίσαμε πρόσφατα στὴ Σκῆτη¹⁰. Τὸ Κυριακὸ εἶναι ἐπίσης πλουτισμένο μὲ ξυλόγλυπτο τέμπλο, περίτεχνες φορητὲς εἰκόνες Παλαιολόγειας καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης, ἱερὰ λείψανα πολλῶν ἀγίων καὶ ἄλλα κεμήλια. Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τοῦ Κυριακοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινὴ Τράπεζα, τὸ μαγειρεῖο, τὸν κοιμητηριακὸ ναὸ καὶ τὸν Μύλο, συμπληρῶνει ὁ ξενώνας καὶ ἡ Βι-

9. Πὰ τὸ ἱστορικὸ, οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο καλλιιεργήθηκε ἡ τέχνη στὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ κατ' ἐπέκταση στὰ Καυσοκαλύβια καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχή τους, κατὰ τὸν 18ο αἰ., κάνοντας παράλληλα τὶς ἀναγκαῖες γιὰ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἐπισημάνσεις, βλ. τὴν εἰσήγησή μας *Μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴ Σκῆτη Καυσοκαλύβιαν. Ἀγνωστες φορητὲς εἰκόνες Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ* στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο Ἅγιον Ὅρος. Πνευματικὴτητα, Ὁρθοδοξία καὶ Τέχνη, Θεσσαλονίκη 11-13 Νοεμβρίου 2005, Πρόγραμμα-Περιλήψεις, Θεσσαλονίκη 2005. Ἐπίσης, τὸ ἴδιο θέμα: *Πρωτότον*, ἀρ. 103 (2006), σ. 65-68. Πὰ τὸ ζωγράφου τοῦ Κυριακοῦ ἱερομόναχο Παρθένιο βλ. Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, «Ἱερομόναχος Παρθένιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων ὁ πνευματικὸς καὶ ζωγράφος, ὁ Σκοῦρτος. Μία σημαίνουσα πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ μορφή τοῦ Ἁγίου Ὅρους», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* τ. 809 (2005), σ. 563-624. Πὰ τὸ ζωγράφου Μητροφάνη, βλ. Παταπίου μον. Καυσοκαλυβίτου, «Ὁ μοναχὸς Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης τῆς Θράκης. Προσέγγιση στὸ ζωγραφικὸ του ἔργο», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 823 (2008), σ. 523-547.

10. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

βλιοθήκη ἢ ὅποια στεγάζει μὴ ἀξιόλογη συλλογὴ χειρογράφων¹¹, παλαιτύπων¹² καθὼς καὶ νεότερων βιβλίων.

Ἡ ἴδια ἢ ὑπαρξὴ τῆς σημαντικῆς αὐτῆς Βιβλιοθήκης, ἀπὸ τὰ πρῶτα κί-
 λας χρόνια τῆς ἰδρύσεως τῆς Σκήτης, φανερῶνει τὴ φιλομάθεια τῶν ἐρημο-
 πολιτῶν αὐτῶν, καὶ τὴν πρόνοιά τους νὰ συγκεντρώσουν στὸ κέντρο τῆς μο-
 ναστικῆς τους κοινότητος, τοὺς καρποὺς τῆς πατερικῆς σοφίας καὶ τῆς
 ἁγιοπνευματικῆς ἐμπειρίας. Ἀνάμεσα στὰ πνευματικὰ αὐτὰ κειμήλια,
 φυλάσσονται καὶ ἔργα ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς λογίους μοναχοὺς ποὺ ἀσκήθη-
 καν στὴν ἐρημικὴ Σκήτη τῶν Κουσοκαλυβίων.

* * *

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ ὄρητῆριο αὐτὸ τῶν πνευματικῶν
 ἀναβάσεων, ὑπῆρξαν ἱστορικῆς περιόδοι, ὅπως ὁ 10ος, 14ος καὶ 18ος
 αἰώνας, ὅπου ἡ ἀκμὴ τῆς ἁγιορειτικῆς πνευματικῆς ζωῆς, μὲ τὶς ἀπροσμέ-
 τρητες διαστάσεις της, σηματοδότησε τὸ μέλλον τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ τόπου.

Εἰδικότερα, κατὰ τὸν 18ο αἰ., ποὺ θεωρεῖται ὡς ὁ χρονικὸς σύνδεσμος
 μεταξὺ τοῦ δύνοντος Βυζαντίου καὶ τῆς ἀνισταμένης ψυχῆς τοῦ Ἑλληνι-
 σμοῦ, γνωρίζουμε ὅτι σημειώθηκε στὸν Ἄθω ἡ λεγομένη φιλοκαλικὴ ἀνα-
 γέννηση μὲ κύριους φορεῖς τοὺς ἱεροπρεπεῖς Κολλυβάδες.

Ἐντονη καὶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ φιλολογικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀνα-
 πτύσσεται τόσο ἀπὸ τοὺς ὁσίους Κολλυβάδες καὶ τοὺς στενοὺς τους συνερ-
 γάτες, λογίους ἁγιορεῖτες μοναχοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐμπνέονταν
 ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους. Τὰ ἀποστάγματα τῆς ἁγιοπατερικῆς σοφίας
 τῶν αἰῶνων ποὺ προηγήθηκαν, ἀπαθανατίζονται καὶ ἐκδίδονται σὲ ἄνθο-
 λογίες καὶ συλλογές τόσο στὴν πρωτότυπη μορφή τους ὅσο καὶ σὲ γλωσσικὴ
 διασκευή, μὲ πλούσιο ὑπομνηματισμό, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Τέ-
 λος, συγγράφονται, συλλέγονται καὶ μεταγράφονται στὴν ἀπλοελληνικὴ,
 ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνολογικὰ κείμενα, ποὺ τιμοῦσαν ἁγίους παλαιούς ἢ καὶ
 τῆς ἐποχῆς τους.

Ἡ ἀσκητικὴ καὶ ἁγιοτόκος Ἱερὰ Σκήτη Ἁγίας Τριάδος τῶν Κουσοκαλυ-
 βίων, ὅπου κατὰ τὴν φωτεινὴ διαδρομὴ τῶν τριῶν αἰῶνων τῆς ἱστορίας της,

11. Παταπίου μοναχοῦ Κουσοκαλυβίτου, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης Ἁγίας Τριάδος Κουσοκαλυβίων*, ἐκδ. Ἄντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2005.

12. Βαρβούνη Μ. - Κεκριδὴ Σ., «Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ στὴν Ἱ. Σκήτη Κουσοκα-
 λυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους» [κατάλογος παλαιτύπων καὶ παλαιῶν ἐντύπων, ποὺ ἐκπονήθη-
 κε μὲ τὴ συνεργασία Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου], *Θεολογία* τ. 73, τεύχ. 2 (2002), σ. 601-
 650, τ. 74, τεύχ. 1 (2003), σ. 63-111.

πραγματώθηκε –δπως και σ' ὄλο τὸν ἱερό Ἄθωνα– τὸ μοναχικὸ ἰδεῶδες, ἂν και βρισκεται “εἰς τὴν ἔσχατιὰν τῆς ἀθωίτιδος χερσονήσου”, προσεῖλκυσε, ἀπὸ τις ἀρχές ἀκόμη τῆς ἰδρύσεώς της ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἀκάκιο τὸν Κουσοκαλυβίτη, πολλές λόγιες πνευματικὲς μορφές, θεράποντες τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων και ἐκφραστὲς τῆς πλούσιας και γνήσιας ἀγιοπνευματικῆς παραδόσεως πὸν κληρονόμησαν.

Στὴ σεπτὴ χορεία τῶν Κουσοκαλυβιτῶν λογίων¹³, πὸν ἔδρασαν κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, και σὲ σημαίνουσα θέση, βρισκουμε τὸν παπα-Ἰωνᾶ τὸν Κουσοκαλυβίτη, τὸν Νεόφυτο τὸν Κουσοκαλυβίτη, τὸν Θεόκλητο τὸν Βυζάντιο τὸν Καρατζᾶ, τὸν Φιλόθεο τὸν Σμυρναῖο, τὸν Ραφαήλ τὸν Ἀκαρνάνα τὸν διδάσκαλο, τὸν μοναχὸ Ἰωάσαφ τὸν ἐκ Βλοβοκᾶ, τὸν Μεθόδιο, τὸν Βυζάντιο τὸ Μακρυγένη, τὸν ἱερομόναχο Μελέτιο τὸν ἐκ Σκύρου, τὸν ἱερομόναχο Διονύσιο τὸν Ζαγοραῖο και τὸν Εὐθύμο τὸν Τραπεζούντιο.

Στις παρακάτω γραμμὲς και γιὰ τις ἀνάγκες αὐτῆς τῆς μελέτης, θὰ ἐπιχειρήσουμε μία συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὸ βίο και τὰ ἔργα αὐτῶν τῶν λαμπρῶν ἀγιορειτικῶν μορφῶν.

Ἰωνᾶς ὁ Κουσοκαλυβίτης¹⁴

Γεννημένος, τὸ πιθανότερο, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰῶνα στὴν Καστανιά τῶν Ἀγραφῶν¹⁵, ὁ παπα-Ἰωνᾶς († 1765) σπούδασε τὰ ἐγκύκλια γράμματα τῆς θύραθεν παιδείας στὶς ἀγραφιώτικες Σχολές Βραγγιανῶν και Καρπενησίου, ἔχοντας διδάσκαλό του –σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναστάσιο Γόρ-

13. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Λόγιοι τῆς Σκήτης τῶν Κουσοκαλυβίων κατὰ τὸν 18ο αἰ.», *Θεοδρομία* (2000) τ. 8, σ. 71-83. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου - Βαρβούνη Μ., *Κουσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά*, ὁ.π., σ. 15-21.

14. Περισσότερα περὶ αὐτοῦ βλ. κ Β. Ψευτογκᾶ, «Ἰωνᾶς ὁ Κουσοκαλυβίτης. Ὁ βίος και τὸ ἔργο του», *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου* 5, Γενεὴ 1989, σ. 399-427. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, *Ἰωνᾶς ὁ Κουσοκαλυβίτης, Ὁ βίος και τὰ ἔργα μᾶς πνευματικῆς μορφῆς τοῦ 18ου αἰ.*, Ἄγιον Ὄρος 1999. Ἐπίσης, Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου - Βαρβούνη Μ., *Κουσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά*, ὁ.π., σ. 19-21, ὅπου ἐξετάζεται ὁ παπα-Ἰωνᾶς ὡς νεομαρτυρογράφος. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Ὄσιακὲς μορφές τῶν Ἀγραφῶν στὴν Ἀγιορειτικὴ Σκήτη τῶν Κουσοκαλυβίων. Ἄγνωστες εἰκόνες Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ στὴ νήσο Σκόπελο», *Ἡ Εὐρυτανία στὶς περιγραφές Ἑλλήνων και ξένων περιηγητῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ μας*, Ἀθήνα 2008, σ. 164-173.

15. «...Ἰωνᾶς, Ζαχαρίας και Καλλίνικος, ἐξ ἐνὸς πάντες χωρίου τῶν Ἀγραφῶν Καστανιά προσαγορευομένων...», *Ἀναστασίου Γορδίου, Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ*, στὸ: Σάθα Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 460.

διο- τὸν ἅγιο Εὐγένιο τὸν Αἰτωλὸ τὸν Παννούλη¹⁶ καὶ συμμαθητὴ του τὸν ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε πνευματικὰ περισσότερο, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ τελευταίου στὸν Ἄθω. Στὶς παραπάνω Σχολές, ὁ ὀσιώτατος ἱερομόναχος Ἰωνᾶς, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ διδάσκαλός του ὄσιος Εὐγένιος Αἰτωλός, καλλιέργησε τόσο τὰ ἱερὰ γράμματα ὅσο καὶ τὰ ἐγκύκλια γράμματα τῆς θύραθεν παιδείας, ἀφοῦ διδάχθηκε τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, ποιητικὴ (μετάφρασις καὶ ἐρμηνεῖα ἔργων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας καὶ ὕμνογραφίας), θεολογία, φιλοσοφία, ρητορικὴ καὶ στοιχειώδη ἰατρικὴ. Τὶς σπουδές του συμπλήρωσε στὴν ἀκμάζουσα τότε Σχολὴ τῆς Ἀδριανουπόλεως.

Πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1722 φθάνει στὸν Ἅγιον Ὄρος καὶ ὑποτάσσεται στὸν μέγα ἐν ἀσκηταῖς ὄσιο Ἀκάκιο τὸν Κανσοκαλυβίτη (1630-1730), πού ἐπίσης καταγόταν ἀπὸ τὰ Ἄγραφα. Ἀξιῶθηκε ἐπίσης νὰ γνωρίσει καὶ τὸν ὀσιομάρτυρα Νικόδημο καθὼς καὶ νὰ συνασκηθεῖ στὴν Καλύβη τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου μὲ τὸν τελευταῖο ἀπὸ τοὺς ὑποτακτικὸς-νεομάρτυρες πού ἀνέδειξε ὁ ὄσιος Ἀκάκιος, τὸν ὀσιομάρτυρα Παχώμιο τὸν Ρῶσο.

Ὡς πνευματικός, ὁ παπα-Ἰωνᾶς ἐξυπηρέτησε –κατόπιν προσκλήσεων τοῦ Πατριαρχείου– τοὺς ὁμογενεῖς πιστοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Μετὰ τὴν κοίμησι τοῦ γέροντός του ἁγίου Ἀκακίου στὰ 1730, ὁ παπα-Ἰωνᾶς, ὡς Δικαῖος πλέον τῆς Σκήτης Ἁγίας Τριάδος Κανσοκαλυβίων, φρόντισε παντοιοτρόπως γι' αὐτήν. Κατόπιν ἐνεργειῶν του, ἡ Σκήτη ἔλαβε νομικὴ ὑπόστασις ἀπὸ τὴν κυρίαρχο Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, ἡ ὁποία τὸ ἔτος 1746 ἐξέδωσε τὸ συστατήριον ἔγγραφο τῆς Σκήτης. Στὰ 1747 ἀνακαινίζει τὴν ἁγιοτόκο Καλύβη τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου, κτίζοντας ὡς παρεκκλήσι τῆς τὸν περικαλλῆ ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ φροντίζοντας συγχρόνως νὰ ἱστορηθεῖ ὁ παραπάνω ναὸς στὰ 1759, ἐκπληρώνοντας σχετικὴ ἐπιθυμία τοῦ γέροντός του ὀσίου Ἀκακίου, ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ σχετικὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ¹⁷.

Μέ δική του φροντίδα καὶ ἐνέργειες κτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε ὁ Κυριακὸς ναὸς τῆς Σκήτης, στὰ 1745. Φρόντισε μάλιστα νὰ τοιχογραφηθεῖ, τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰ. (περὶ τὸ 1765), ἀπὸ τὸ ζωγραφικὸ ἐργαστήριον τοῦ συμπατριώτη του, ἱερομονάχου Παρθενίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων τοῦ Σκούρ-

16. Σάθα Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ, σ. 460. Ἐπίσης, Παταπίου μον., *Ἰωνᾶς ὁ Κανσοκαλυβίτης*, ὁ.π., σ. 10-11. Παῖσις Κ., «Ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Πελεκητῆς στὴν Καρύτσα τῆς Καρδίτσας καὶ ἡ σχέση της μὲ τοὺς δασκάλους τοῦ Γένους Εὐγένιο Παννούλη καὶ Ἀναστάσιο Γόρδιο», *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιον* (2006) τ. 49, σ. 183.

17. Πὰ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Παταπίου μον., *Ἰωνᾶς ὁ Κανσοκαλυβίτης*, ὁ.π., σ. 13.

του¹⁸. Στὰ πλαίσια τοῦ θέματός μας, νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ, ὅτι ὁ ζωγράφος αὐτὸς τῶν Καυσοκαλυβίων θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ κάτοχος ὑψηλῆς –γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς– παιδείας, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σύνταξη καὶ τὴν ὀρθογραφία (τὶς περισσότερες φορὲς) τῶν κειμένων πολλῶν ἀπὸ τὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦν οἱ ὀσιακὲς κυρίως μορφές ποὺ αὐτὸς ἰστόρησε, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ πολυάριθμα καὶ ἄψογα ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ ὀρθογραφικὴ πλευρά. Μία ματιὰ στὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦν γιὰ παράδειγμα οἱ Καυσοκαλυβίτες ὅσοι Ἀκάκιος, Παχώμιος, Ρωμανὸς καὶ Νικόδημος θὰ μᾶς πείσει γι' αὐτό¹⁹. Πρόκειται, λοιπόν, καθὼς φαίνεται κι ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, γιὰ ἓναν καλλιτέχνη ὑψηλοῦ ἐνδεχομένως μορφωτικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται σὲ μορφωμένο κύκλο μοναχῶν, ὅπως εἶναι οἱ λόγιοι μοναχοὶ τῆς Σκήτης Καυσοκαλυβίων τῆς περιόδου τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ. Ἡ ἰστορήση τῶν τοιχογραφιῶν πραγματοποιεῖται στὴν ἐποχὴ καὶ στὸ χῶρο, ὅπου συντελεῖται ἡ φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση, ποὺ ἐνέπνεε τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Οἱ τοιχογραφίες τῶν Καυσοκαλυβίων θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀναλαμπές τοῦ παλαιολόγειου πνεύματος στὴ ζωγραφικὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς.

Νωρίτερα, στὸ παλαιὸ Κυριακὸ τὸ ὁποῖο σήμερα λειτουργεῖ ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς, ὁ ἐπίσης Ἀγγραφιώτης ζωγράφος ἱερομόναχος Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, γνωστὸς περισσότερο γιὰ τὴν περίφημη *Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων*, εἶχε ἰστορήσει, μὲ φροντίδα τοῦ παπα-Ἰωνᾶ, τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου²⁰.

Ἀργότερα βρίσκουμε τὸν Ἰωνᾶ νὰ λαμβάνει μέρος στὴν περὶ ἀναβαπτισμού θεολογικὴ ἔριδα, ποὺ ἀφοροῦσε στὸν τρόπο ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν (κυρίως τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Ἀρμενίων) στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε μεταξὺ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸ 1750. Ἡ στάση του πάντως ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Καλλίνικο Γ' (1757)²¹.

18. Παταπίου μον. Καυσοκαλυβίτου, *Ἱερομόναχος Παρθένιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγρᾶφων*, ὅ.π., σ. 592.

19. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ περίπτωση τὰ κείμενα νὰ εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ὁ παπα-Ἰωνᾶς ὁ Καυσοκαλυβίτης, κτίτωρ τοῦ ναοῦ.

20. Βλ. σημ. 7.

21. Βλ. Papadopoulos T., *Studies and documents relating to the History of the Greek Church and people under Turkish domination*, Brussels 1952 (ἐπανατ. Variorum 1990), ὅπου δημοσιεύεται ὁ Πλανοσπαράκης, ἡ Στήλη Ἀὔξεντιου, καὶ Κυρίλλου, καὶ ἀκολουθῶν αὐτῶν ἀνάγκραπτος διὰ στίχων πολιτικῶν, κείμενο ἐκδιδόμενο ἀπὸ τὸν κώδ. 10077, φ. 227-316 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἀναφορὰ στὸν Ἰωνᾶ Καυσοκαλυβίτη μὲ καθόλου κολακευτικὰ γι' αὐτὸν σχόλια

Σύμφωνα με τον Άγιορείτη ιστορικό ιερομόναχο Θεοδώρητο τον έξ' Ιωναννίνων τον Λαυριώτη, ό παπα-Ίωνάς ήταν «περίφημος πνευματικός και φιλόλογος... πολλάκις άπελθών εις Κωνσταντινούπολιν χάριν πολλών ζητούντων αυτόν»²².

Ό Ίωνάς διατηρούσε πνευματικούς δεσμούς με τον όσιο Μακάριο τον Καλογερά († 1737)²³, με τον όποιο άλλωστε άλληλογραφούσε και από τον όποιο δεχόταν πνευματικές συμβουλές, μετά την κοίμηση του Γέροντός του όσίου Άκακίου²⁴. Σώζεται μάλιστα ιδιόγραφη άχρονολόγητη (πρέπει πάντως να γράφηκε την περίοδο 1730-1737) άπαντητική έπιστολή του όσίου Μακαρίου προς τον παπά Ίωνά Καυσοκαλυβίτη²⁵. Ό παπα-Ίωνάς ζητούσε να μάθει από τον διδάσκαλο της Πάτμου, εάν ή ιερωσύνη του ήταν γνήσια, άφοϋ είχε γίνει παρά τον προσήκοντα καιρόν και με δόσιν χρημάτων. Τήν έρώτησή του αυτή μάλιστα συνόδευε -όπως προκύπτει από την παραπάνω έπιστολή- με έπεξήγηση ότι προέβη στο διάβημα αυτό όχι από φιλοδοξία ή φιλαργυρία, αλλά με διάθεση να γίνει κληρικός από αγάπη προς την ιερωσύνη.

Στή συνέχεια, δημοσιεύουμε πλήρως την έπιστολή αυτή, που φωτίζει μία σκοτεινή πτυχή της προσωπικότητας του λογίου μας²⁶:

«Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κὺρ Ἰωνᾷ τὴν προσήκουσαν προσκύνῃσιν καὶ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἀσπασμόν.

από τό συντάκτη, γίνεται στους στίχους 930-1685. Βλ. επίσης, Χρυσοβέργη Ά., *Οί θεολογικές κατευθύνσεις του Πατριάρχου Καλλινίκου Γ' (1731-1791) και τὰ βασικά προβλήματα της εποχής του με βάση την έπιστολογραφία του*, Λάρισα 2000, σ. 71-72. Πάγκου Θ., «Χειρόγραφα Νεομαρτυρολογικά κείμενα», *Θεολογία*, τ. 66, τεϋχ. 3 (1995), σ. 480.

22. Τη γνώμη αυτή του Θεοδώρητου διασώζει ό Ρώσος ιστορικός Πορφύριος Ουσπένσκυ, *Δ' περιοδεία εις τὰς μονάς του Άθω* (ρωσιστί), Μόσχα 1880, μέρ. II, τεϋχ. Β', σ. 508.

23. Φορόπουλου Ν., «Καλογεράς Μακάριος», *ΘΗΕ* τ. 7 (1965) σσ. 268-271. Άντιπα Νικηταρά άρχιμ., «Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αγιότητας του άγιου Μακαρίου Καλογερά», άνάτυπο από την *Έκκλησιαστική Άλήθεια*, Άθήνα 1994. Τσουλκανάκη Ναυκρατίου άρχιμ., *Η παιδεία στην Πάτμο από τὰ τέλη του 11ου μέχρι και τον 19ο αἰ. Ό μέγας διδάσκαλος του Γένους άγιος Μακάριος ιεροδιάκονος Καλογεράς (1737) ό Πάτμιος, εὐαγγελιστής της παιδείας του νέου Έλληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1994.

24. Τσουλκανάκη Ναυκρατίου άρχιμ., *Η παιδεία στην Πάτμο*, ό.π., σ. 321.

25. Έπιστολή άρ. ρνή, στον κωδ. 850 της Πατριάδος Σχολής, φ. 86r-86v: Δημητρίου Καλλιμάχου, «Πατμιακής Βιβλιοθήρας Συμπλήρωμα», *Έκκλησιαστικός Φάρος* 16 (1917), σ. 478.

26. Άπόσπασμα της έπιστολής αυτής δημοσιεύτηκε στο παραπάνω έργο του άρχιμ. Ναυκ. Τσουλκανάκη, σ. 330, ενώ σχολιάζεται από τον καθηγ. κ. Β. Ψευτογκά, στο μνημον. έργο του, σ. 411-413. Στήν παρούσα έκδοση ή έπιστολή δημοσιεύεται πλήρως. Εϋχαριστούμε τον έποδιάκονο Κυριάκο Ήουχο για την φροντίδα της άποστολής φωτογραφιών του κώδικα, καθώς και την μονή Άγιου Θεολόγου Πάτμου για την άδεια φωτογράφησης.

(φ. 86 r) Τὰ τίμιά σου ἐπεδόθη μοι γράμματα καὶ χάριτας ἀνέπεμψα τῇ θείᾳ προνοίᾳ, ὅτι μέχρι τῆς σήμερον διασώζονται ἄνδρες θεοφιλεῖς καὶ τῆς σφῶν σωτηρίας μνήμονες οἷός μοι τυγχάνεις ὧν αὐτός, τοιαῦτα γὰρ μοι δίδωσιν ἐννοεῖν καὶ φρονεῖν ἃ γέγραφας, ὧν καὶ τὴν λύσιν ἐκ τῆς ἐμῆς εὐτελείας ζητεῖς πληροφορίας δῆθεν πλείονας, πρὸς ἃ συντόμως σοι καὶ εὐκαιρῶς ἀποκρίνομαι, τὸ μὲν παρὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν καὶ διὰ σιμωνίας ἱερωσύνης ἀντιποιεῖσθαι, κανόναι ὑπόκειται ἀποστολικοῖς τε καὶ πατρικοῖς βαρυντάτοις, ἐπεὶ δὲ αὐτὸς οὐχὶ ἔρωτι δόξης, οὔτε μὴν οἰστρω φιλαργυρίας τοῦ τοιοῦτου ἐγκρατῆς ἐγένου ἀξιώματος, συγγνώμης οὐκ ἀποτεύξῃ, ἐὰν πνευματικοῖς πατρῶσι τὸ τοιοῦτον ἀνόμημα ἀνακαλύψῃς, καὶ τὸν δοθέντα παρ' ἐκείνων κανόνα ἐκ καρδίας πληρώσῃς. ἐπεὶ τοίνυν ἐν τοιοῦτῳ εὐαγεῖ τόπῳ τῆς μετανοίας διατρίβεις ἐν ᾧ καὶ πνευματικοὶ πατέρες πράξει καὶ ἀρετῇ διατρέποντες ἐμφιλοχωροῦσι, τοῖς τοιοῦτοις τὰ τοιαῦτα ἀνακάλυπτε, καὶ τῆς παρ' αὐτῶν ψήφου μὴ ὀλιγώρει, ἀλλ' ἐφησούχαζε ἐν οἷς αὐτοῖς δόξει, ἀείποτε τὰς ἐλπίδας ἔχων ἐξηρημέναις τοῦ ἀπείρου θεοῦ ἐλέους, μεμνημένος καὶ τῶν ἐντολῶν καὶ ὧν τε διὰ τε λόγον καὶ πράξεως ἐμνήθης ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου σου ὁσιωτάτου πατρὸς κυρίου Ἀκακίου. περὶ ὧν δὲ διὰ στόματος τοῦ κυρ' Ἀμβροσίου ἐζήτησας, αὐτὸς τὰ εἰκότα ἐρεῖ. αὐτὸς δέ μοι ἔρῶσσο, καὶ μέχρις ἐσχάτης ἀναπνοῆς ἔχου τοῦ σωτηρίου λυμένος ἐν ᾧ σε ὁ κοινὸς καὶ φιλόανθρωπος δεσπότης ἀπάτοις αὐτοῦ οἰκτιρμοῖς ἐγκαθωρήσατο, καὶ τῆς εὐτελείας ἡμῶν μεμνησο ἐν τε ταῖς ἀναμάκτοις θυσίαις καὶ πρὸς Θεοῦ σου ἐντεύξεσι. Καὶ τοὺς αὐτόθι συνασκουμένους σοι, ὡς ἀφ' ἡμῶν προσκύνησον, καὶ πρὸ πάντων τοὺς ὄντως λογιῶ //

(φ. 86 v) τάτους καὶ τῆς ἀψευδοῦς φιλοσοφίας ἐραστὰς [ ], κυρ' Ἡσαΐαν, κυρ' Διονύσιον, πάντας φημί [ ] ὄνομα προσκύνησον, καὶ τῆς ἀποστολικῆς ἐντολῆς χάριν τῆς κελουσύσης, εὐχεσθαι ὑπὲρ ἀλλήλων, πείσον αὐτοὺς καὶ τῆς ἀσθενείας ἡμῶν μεμνήσθητι ἐν ταῖς ἱεραῖς αὐτῶν εὐχαῖς. καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. ἢ δὲ γ' ἱερατικῆ σου εὐχῆ εἶη μεθ' ἐμοῦ ἐν βίῳ παντί».

Ἡ πλούσια φιλολογικὴ δράση τοῦ ἱερομονάχου Ἰωῆ χρωματίζεται κυρίως ἀπὸ τῆ μνημειώδη συλλογῆ του μετὰ τὴν ἐπωνυμία Βίοι νεοφανῶν Μαρτύρων ἐν τῇ καθομιλουμένῃ. Στὸ πολὺ σημαντικὸ αὐτὸ πρωτογενὲς ὕλικὸ τῶν νεομαρτυρολογικῶν αὐτῶν κειμένων, στηρίχθηκε –ὅπως δεῖξαμε παλαιότερα σὲ σχετικὴ μελέτη μας²⁷– ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ Νέου Μαρτυρολογίου του, τὸ ἔτος 1799, χρησιμοποιώντας εἴτε αὐτούσιες ἐκφράσεις εἴτε κἀνοντας ἐπιτομὴ ἀπὸ τὰ συναξάρια ποὺ συνέταξε ὁ παπα-Ἰωῆς. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ παπα-Ἰωῆς νὰ ἔγραψε τὴ

27. Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, Ἅγιος Ἀκάκιος, δ.π., σ. 47-48.

Συλλογή τῶν νεομαρτυρολογίων του μετὰ τὸ 1740. Κι αὐτό, καθὼς σὲ ἰδιόγραφο κώδικα τοῦ γνωστοῦ Σκοπελίτη λογίου μοναχοῦ Καισάρου Δαπόντε πού φυλάσσεται σήμερα στὴν Ἁγία Πετρούπολη καὶ στὸν ὁποῖο ἐμπεριέχεται ἀντίγραφο τῆς παραπάνω *Συλλογῆς* ὁ γραφέας, ἀντιγράφει καὶ σημείωση τοῦ παπα-Ἰωνᾶ στὸ μαρτύριο τοῦ παπα-Κωνσταντίου τοῦ Ρώσου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὅτι ὁ παπα-Ἰωνᾶς συλλειτούργησε κάποτε στὸ Καθολικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας μὲ τοὺς μητροπολίτες Ἰωαννίκιο Λήμνου καὶ Νεόφυτο Ἄρτης τὸν Μαυρομάτη, τὸν ὁποῖο μάλιστα ἀποκαλεῖ “μακαρίτη”. Ὡς γνωστόν, ὁ φιλόμουσος μητροπολίτης Ἄρτας ἐκοιμήθη καὶ ἐτάφη τὸ ἔτος 1740 στὴ Μεγίστη Λαύρα.

Ἡ παραπάνω *Συλλογὴ Ἰωνᾶ*²⁸ σώζεται στὸν ἄριστα καλλιγραφημένο ἰδιόγραφο κώδικα 2 τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου Κουσοκαλυβίων, ὁ ὁποῖος τώρα φυλάσσεται στὴ Μεγίστη Λαύρα. Στὴ *Συλλογὴ* περιλαμβάνονται τὰ συναξάρια (ὀρισμένων καὶ οἱ ἀσματικὲς Ἀκολουθίες) τῶν παρακάτω νεοφανῶν Μαρτύρων: Ἀγγελῆ, Ἀθανασίου Γκιώτου, Ἀναστασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀναπλίῳ, Ἀναστασίου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Γαβριήλ, Δαμασκηνοῦ, Δημητρίου Τορναῤᾶ, Δούκα ραφέως, Ζαχαρίου, Θεοφάνους, Ἰακώβου, Ἰορδάνου, Ἰωάννου τοῦ Βλάχου, Ἰωάννου Κάλφα, Ἰωάννου Κουλικᾶ, Ἰωάννου ναυκλήρου, Ἰωάννου ραφέως Θασίου, Ἰωάννου Χαλεπλή, Κυπριανοῦ, Κωνσταντίνου ἱερέως Ρώσου, Μάρκου, Μιχαήλ, Νικοδήμου, Νικολάου Καραμάνου, Νικολάου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Παύλου τοῦ Ρώσου, Σάββα Νίγδελη, Σταματίου, Συμεῶν ἐκ Τραπεζούντος καὶ τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων τῶν ἐν Σμύρνη.

Στὸ τέλος τῆς *Συλλογῆς* καταγράφεται ὁ ἐκτενὴς Βίος καὶ ἡ Πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀκακίου τοῦ Κουσοκαλυβίτου, στὸν ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ μαρτύρια τῶν μαθητῶν του, Ρωμανοῦ καὶ Παχωμίου τῶν Νεομαρτύρων.

Στὸν ἑλληνικὸ κώδ. 253 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρωσίας στὴν Ἁγία Πετρούπολη, πού εἶναι ἰδιόγραφος τοῦ λογίου Ἀγιορείτου Καισαρίου Δαπόντε, ὑπάρχει ἡ ὑπ’ αὐτοῦ γραφεῖσα *συλλογὴ Βίων Νεομαρτύρων καὶ Ὁσίων*, ἡ ὁποία ἔχει βρασιστεῖ, σὲ πολλὰ σημεῖα, στὴν παραπάνω *Συλλογὴ* τοῦ παπα-Ἰωνᾶ²⁹.

28. Στὴ σ. 322 τοῦ κώδικα ἀναγράφεται: «+*Συλλογὴ Ἰωνᾶ* +», ἐνῶ στὴ σ. 417: «καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ μαρτύρια τῶν νεοφανῶν ἁγίων συνάξας ἔγραψα καὶ ταῦτα ἅτινα εἰς τὰς ἡμέρας μας ἤξιώθημεν».

29. Βλ. Πασχαλίδη Σ., «Οἱ χειρόγραφες νεομαρτυρολογικὲς Συλλογὲς καὶ τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον», *Πρακτικὰ συνεδρίου “Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος” – Νεομάρτυρες προάγγελοι τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους. Ὑδρα 10-14 Νοεμ. 2000, Ὑδρα 2007*, σ. 137-156.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ πρωτόγραφα αὐτὰ συναξάρια, ὁ παπα-Ἰωνᾶς ἔχει μεταφράσει στὴν ἀπλοελληνικὴ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μαρτύρια ποῦ συνέταξε ὁ Μέγας Λογοθέτης Ἰωάννης Καρσοφύλλης (1693), τὰ ὁποῖα περιέχονται σ' ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου.

Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας, ἀποτιμώντας τὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Ἰωνᾶ: «*Οὕτω εἰς τὴν ξυνωρίδα τῶν νέων Μεταφραστῶν Ἀγιορειτῶν τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου καὶ τοῦ Νικοδήμου Ναξίου προστίθεται καὶ τρίτος ὁ Ἰωνᾶς Καυσοκαλυβίτης, οἵτινες διὰ τῆς εἰς τὸ ἀπλοῦν διαδόσεως τῶν βίων τῶν ἁγίων ἐπέρρωσαν καὶ ἐκράτynαν τὰ μάλιστα τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ εἰς χρόνους σκληρᾶς τυρρανίας καὶ θρησκευτικοῦ πολέμου, ὅστις ἀπέδειξεν, ὡς ἐπὶ τῶν Ρωμαίων διωκτῶν αὐτοκρατόρων, τὴν ἀνεξάντλητον τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως δύναμιν, διὰ παρατάξεως νέας φάλαγγος στεφηφόρων μαρτύρων τούτων τὸν βίον τὰ ἄθλα ἐξύμνησαν πρεπόντως οἱ ἀνωτέρω τρεῖς Ἀγιορεῖται καὶ ἄλλοι πολλοὶ συντάξαντες εἰς τοὺς νέους μάρτυρας ἕμνους καὶ ἀκολουθίας*»³⁰.

Ταπεινὰ φρονοῦμε ὅτι καὶ μόνη ἢ παραπάνω προσφορά τοῦ ἱερομονάχου Ἰωνᾶ Καυσοκαλυβίτου στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸ Γένος μας, θὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἀποσπάσει τὴ βαθεῖά μας εὐγνωμοσύνη. Κι αὐτὸ καθὼς εἶναι εὐρύτερα πλέον ἀποδεκτὸ πῶς, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ μόνο ἀνάχωμα καὶ ἡ μόνη δύναμη ποῦ μποροῦσε νὰ ἀνακόψει τὸ συνεχῶς διογκούμενο κύμα τοῦ ἀφελληνισμοῦ –ἀποτελέσματα τῆς μακραίωνης σκλαβιάς, βίας καὶ παντοδαποῦς καταπίεσης τῶν Ρωμηῶν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς κατακτητῆς– ἦταν οἱ ἅγιοι Νεομάρτυρες. Αὐτοὶ ἀναζωογόνησαν τὴν κλονιζόμενη πίστη τῶν συγχρόνων τους χριστιανῶν, ἐπισφραγίζοντας καὶ ἀνακαινίζοντάς την. Τὰ Νεομαρτυρολογικὰ κείμενα, ὅπως αὐτὰ ποῦ συνέταξε ὁ Ἰωνᾶς, ὠφέλησαν πνευματικὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ ταυτόχρονα συνέβαλαν στὴ διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ συγγραφή καὶ ἡ ἀντιγραφή αὐτῶν, μαρτυροῦν τὴ μεγάλη συμβολὴ τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν στὴ διατήρηση ἀκμαίου τοῦ φρονήματος Ἑλληνισμοῦ καὶ Ὁρθοδοξίας. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους στὴν ἀνάδειξη νεοφανῶν μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι μεγάλη καὶ οὐσιαστικὴ. Τουλάχιστον τὸ ἓνα τρίτο αὐτῶν εἶναι Ἀγιορεῖτες ἢ πνευματικὰ τέκνα Ἀγιορειτῶν πατέρων³¹. Οἱ τελευταῖοι, ὅπως ὁ Ἰωνᾶς ὁ Καυσοκαλυβίτης, ὄχι μόνον ἐξέθρεψαν καὶ ἀνδρῶσαν πνευματικὰ

30. Κουρίλα, *Κατάλογος*, δ.π., σ. 105

31. Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, *Ἡ σώζουσα ἀγωνία. Ὁ θαυμαστός Βίος τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Παχωμίου*, Ἁγίου Ὁρους 2000, σ. 17.

τους νεοφανεῖς μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά και ἀκολούθως πρόβαλαν τους ἀγῶνες τους συστηματικά, πρὸς ὄφελος τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ³².

Ὡς δόκιμος ὑμνογράφος τώρα, ὁ παπα-Ἰωνᾶς συνέθεσε τὴν Πανηγυρική Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀκακίου τοῦ Κουσοκαλυβίτου³³ και Κανόνα στὸν ἅγιο Νεομάρτυρα Νικόλαο τὸν Παντοπῶλη, τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ γνῶριζε και προσωπικά και ἴσως νὰ ἦταν παρὼν και στὸ μαρτύριό του στὴν Κωνσταντινούπολη³⁴. Τέλος, μία Ἀνθολογία Προσευχῶν πού σώζεται στὸν ἰδιόγραφο κώδικα 74 Κουσοκαλυβίων³⁵, γνωστὸ και ὡς «Προσευχητάριον παπα-Ἰωνᾶ» καθὼς και ἓνα ἔργο μὲ Τύπους Ἐπιστολῶν (Κῶδ. 80 Κουσοκαλυβίων)³⁶, μποροῦν νὰ προστεθοῦν στὸν κατάλογο τῶν μέχρι στιγμῆς εὐρεθέντων πονημάτων του³⁷.

Γράφει ὁ παπα-Ἰωνᾶς στὸ τέλος τοῦ Προλόγου³⁸ τῆς παραπάνω Ἀνθολογίας Προσευχῶν, ἀπευθυνόμενος στὸν ἀναγνώστη του και βοηθώντας τον νὰ ἀνακαλύψει τὴν ταυτότητά του (τὸ κείμενο σὲ δική μας ἐλεύθερη ἀπόδοση στὴ νεοελληνική): «Ἐάν δὲ ἐπιθυμῆς νὰ μάθεις τὸ ὄνομα ἐμοῦ τοῦ

32. Πάγκου Θ., «Χειρόγραφα Νεομαρτυρολογικὰ κείμενα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης», *Θεολογία*, τ. 66, τεῦχ. 3 (1995), σ. 510.

33. *Περὶ Ἀκολουθία τοῦ δαίσιου και θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου τοῦ Κουσοκαλυβίτου*, ἐκδ. Ἰ. Καλύβης Ἁγίου Ἀκακίου, Ἁγιον Ὅρος 2001.

34. Στὸν κῶδ. Γρηγορίου 52 τοῦ ἔτους 1723 ὑπάρχουν Κανόνες στὴ Θεοτόκο, οἱ ὁποῖοι παλαιότερα εἶχαν ἀποδοθεῖ ἐσφαλμένα στὸν παπα-Ἰωνᾶ. Ὅπως διαπιστώσαμε ἔπειτα ἀπὸ αὐτοψία τοῦ κώδικα, οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶναι οἱ γνωστοὶ δόκτοχοι κανόνες πού βρίσκονται στὴν ἐν χρήσει Παρακλητική. Τὸν Κουσοκαλυβίτη λόγο πρέπει ὁμως νὰ θεωρήσουμε ὡς τὸν ἀντιγραφέα τῶν παραπάνω Κανόνων. Στὸ τέλος τοῦ κώδικα ὑπάρχει ἡ σημείωση: «+ τῆς Θεοτόκου τὸ δῶρον και Ἰωνᾶ ὁ πόνος, ἐν ἔτει σωτηρίας ἀγκύ, Ἀγγούσιw λ». Ἐπιπλέον, ἡ γραφή εἶναι συγγενῆς μ' ἐκείνην τοῦ παπα-Ἰωνᾶ.

35. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης Ἁγίας Τριάδος Κουσοκαλυβίων*, ἐκδ. Ἀντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2005 [στὸ ἐξῆς, Παταπίου μον., *Κατάλογος*], σ. 79.

36. Παταπίου μον., *Κατάλογος*, δ.π., σ. 124-125.

37. Στὸν κῶδ. Κουσοκαλυβίων 169, φ. 32α-43β (Παταπίου μον., *Κατάλογος*, δ.π., σ. 258) ὑπάρχει ὁ Βίος και πολιτεία τῶν δαίσιων και θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Σάββα και Συμεὼν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ [τῶν ἐκ τῆς Σερβίας καταγομένων και κητόρων τῆς Χιλανταρίου μονῆς], μὲ Ἄρχη: «Πολλὴν εὐφροσύνην και ἄρρητον ἀγαλλίασιν ἀπολαμβάνει και πνευματικὴν ὠφέλειαν καρπώνεται πᾶσα ψυχή...». Τόσο ὁ γραφικὸς χαρακτήρας ὅσο και τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα καθὼς και τὸ ὕφος τοῦ ἀνέκδοτου αὐτοῦ κειμένου, μᾶς κάνει νὰ θεωροῦμε πολὺ πιθανόν, ὁ Βίος νὰ εἶναι ἔργο τοῦ παπα-Ἰωνᾶ: κάτι ὁμως πού μέλλει νὰ διασαφιστεῖ ἀπὸ τὴν περαιτέρω ἔρευνα.

38. Ὁ Πρόλογος καθὼς και ἀποσπάσματα τοῦ ὑπόλοιπου ἔργου δημοσιεύτηκαν στὸ Παταπίου μον., *Ἰωνᾶς ὁ Κουσοκαλυβίτης*, δ.π., σ. 28-32.

ἀμαρτωλοῦ καὶ ἀμόναχου μοναχοῦ, πού με κατάπτε τὸ νοητὸ κήτος τῆς πολυκύμαντης θάλασσας τῆς ζωῆς, αὐτὸ θὰ στὸ γνωρίσει τὸ ὄνομα τοῦ δίκαιου ἐκείνου ἀνδρα πού ἔμεινε τρεῖς μέρες στὰ σπλάγχνα τοῦ θαλάσσιου κήτους».

Σύμφωνα μὲ τις Ἱστορικές καὶ Χρονικές Σημειώσεις τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου, πού συντάξε τὸν 19ο αἰ. ὁ μοναχὸς Ἀκάκιος³⁹, Γέροντας τῆς Καλύβης, «Ὁ δὲ μαθητὴς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, οἰκοδομήσας τρεῖς ναοὺς, τὸ Κυριακόν, τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου καὶ τὸν Πρόδρομον ἄνωθεν τοῦ Κυριακοῦ καὶ τὴν σκῆτην τακτοποιήσας νὰ διάγουν οἱ πατέρες κατὰ τὸν κώδικα τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ». Ὁ παπαῖ Ἰωνᾶς ἐκοιμήθη τὸ ἔτος 1765⁴⁰ στὴν Καλύβη τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου στὰ Καυσοκαλύβια. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία πού διασώζεται στίς παραπάνω Σημειώσεις, στὸ ὄστεοφυλάκιο τῆς Μεγίστης Λαύρας, σωζόταν ἡ κάρτα τοῦ παπαῖ Ἰωνᾶ πάνω στὴν ὁποία ἀναγραφόταν: «Ὁ Ἰωνᾶς οὗτος ἦν ὁ συγγραφεὺς τοὺς βίους πολλῶν Νεομαρτύρων».

Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης

Ἐπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς διασημότερους Ἑλληνας λογίους τοῦ 18ου αἰώνα.

«Διδάσκαλον τοῦ Γένους» τὸν ὀνομάζει ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας, «ἐπίσημον ἐπὶ παιδείᾳ ἑλληνικῇ καὶ ἐκκλησιαστικῇ» τὸν χαρακτηρίζει ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμου ὁ ἐξ Οἰκονόμων⁴¹, «φιλοπονώτατον, πολυμαθέστατον καὶ προκομμένον» τὸν θεωρεῖ ὁ λόγιος μοναχὸς Καισάριος Δαπόντες⁴². Ὡς «σοφὸν καὶ εὐκλεῶς σχολαρχήσαντα τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ σχολῆς» τὸν ἀξιολογεῖ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, νεκρολογώντας τὸν μαθητὴ τοῦ Νεοφύτου, Γρηγόριο Κωνσταντᾶ⁴³, ἐνῶ ὁ κορυφαῖος ξένος ἑλληνιστὴς Βόλφ, ἀναφερόμενος στὸ Ὑπόμνημα πού ἔγραψε ὁ Νεόφυτος στὸ Δ' βιβλίον τῆς γραμματικῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, θεωρεῖ ὅτι «δι' αὐτοῦ διέλαμψε ὁ συντάκτης του

39. Ἱστορικαὶ καὶ Χρονογραφικαὶ Σημειώσεις τῆς ἡμετέρας Ἱερᾶς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων συγγραφεῖσαι παρὰ Γέροντος μοναχοῦ Ἀκακίου ἐκ χειρογράφων τῆς Καλύβης τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου, ἀσκήσαντος ἐνταῦθα κατὰ τὸ ἔτος 1730.

40. Σημείωση στὸν κώδ. Καυσοκαλυβίων 187, σ. 353.

41. Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Περὶ τῶν Ὁ ἐρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς Θείας Γραφῆς*, τ. Δ', Ἀθήναι 1849, σ. 821.

42. «Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων», στὸ: Σάθα Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Ἀθήναι 1872, σ. 128, 236.

43. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὁ.π., σ. 695.

ἐπὶ διακεκομμένη ἰδιοφυΐα⁴⁴», ἐνῶ ὁ ἴδιος τὸν χαρακτηρίζει ὡς «έναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους πού ἔχουν βαθειὰ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας»⁴⁵. Ὡς τὸν πρῶτο πού δίδαξε στὸ Ἅγιον Ὄρος μαθήματα ἐπὶ ἀκαδημαϊκοῦ ἐπιπέδου καὶ έναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους λογίους τοῦ τόπου, τὸν περιγράφει ὁ ἔγκριτος πατρολόγος Π. Χρήστου⁴⁶.

Ὁ Νεόφυτος γεννήθηκε τὸ πιθανότερο στὴν ἐνετοκρατούμενη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη⁴⁷ Πάτρα⁴⁸, ἀπὸ ἐκχριστιανισμένους Ἑβραίους ἢ τὸ πιθανότερο, ἀπὸ ἐξελληνισμένους ἑβραϊκῆς καταγωγῆς χριστιανούς γονεῖς, γι' αὐτὸ καὶ φέρει ἐπίσης καὶ τὴν προσωνομία ὁ ἐξ Ἑβραίων. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ πηγές μιλοῦν γιὰ ἀνθούσα οἰκονομικὰ καὶ πληθυσμιακὰ ἑβραϊκὴ παροικία στὴν πόλη αὐτή⁴⁹.

Φοίτησε στὶς σπουδαιότερες γιὰ τὴν ἐποχὴ Σχολές, ὅπως ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰, στὴν Πατριάδα Σχολή, ὑπὸ τὸν διδάσκαλο Γεράσιμο Βυζάντιο († 1740)⁵¹, διάδοχο τοῦ ὁσίου Μακαρίου Καλο-

44. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 511 (ἢ παραπομπὴ ἀπὸ τὸ: Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης* (Ὁ ἐκ Πατρῶν διδάσκαλος τοῦ Γένους) [στὸ ἐξῆς: Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*], Πάτρα 1992, σ. 15).

45. Αἰσωπίου Κ., *Περὶ ἑλληνικῆς συντάξεως*, Ἀθήνα 1858, ἐκδ. β', σ. κζ'-λα' (ἢ παραπομπὴ ἀπὸ τὸ: Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 15).

46. Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθωνικὴ πολιτεία-ἱστορία Τέχνη Ζωή*, Ἀθήνα 1987, σ. 249.

47. Ἡ πόλη βρέθηκε ὑπὸ ἐνετικὴ κατοχὴ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1687 μέχρι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1715, ὁπότε καὶ ἀνακαταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

48. Σάθας Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 510, Θωμόπουλου Σ., *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιστῶτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1888 (β' ἐκδ., Πάτρα 1950, σ. 522. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, β' ἐκδ. Πάτρα 1980, σ. 187, Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ.* [στὸ ἐξῆς, Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*], Θεσσαλονίκη 1969, σ. 16. Πάντως ἢ ἐκ Πατρῶν καταγωγὴ τοῦ Νεοφύτου ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ὅπως ὁ Ἀθ. Φωτόπουλος («Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης καὶ τὸ ἔργον του», *Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρύτων* (1971), σ. 233) ὁ ὁποῖος προκρίνει τὸ Σοποτὸ τῶν Καλαβρύτων ὡς πατρίδα τοῦ Νεοφύτου [Πρβλ. Γριτσόπουλου Τ., «Πελοποννησιακὰ» τ. Γ' (1974), σ. 219. Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 16 ὑποσ. 14' ἔργα σὰ ὅποια ἀπορρίπτεται ἡ παραπάνω θέση] ἢ τὴν Λακεδαίμονία, ὅπου βρέθηκε μετὰ ἀπὸ περιπετειώδεις ταξίδι τὸν χειμῶνα τοῦ 1743 (Πρβλ. Νικολοπούλου Ἀ., «Τὰ ἔτη σπουδῶν Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου», *Πελοποννησιακὰ* τ. 6, «Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-14 Σεπτ. 1975, τ. 3», Ἐν Ἀθήνας 1976-1978, σ. 379-380).

49. Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 21.

50. Κατὰ τὸν Τρ. Εὐαγγελίδη, ὁ Νεόφυτος ἐκπαιδεύτηκε ἀπὸ κάποιον θεῖο του στὴ Σχολὴ αὐτὴ (*Ἑβδομαδιαία Ἐπιθεώρησις*, ἔτ. Α', ἀρ. 3 [1933]). Βλ. ἐπίσης, Ἀναστασίου Θ., *Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ (1644-1821)*, Ἀθήνησι 1898, σ. 69.

51. Βλ. Σταματέλου Ἰ., «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι λογίων ἀνδρῶν τοῦ ΙΗ' αἰ., περιελθούσαι

γερά, και τὸν Βασίλειο Κουταληνό. Ὁ Νεόφυτος στὴν Πάτμο βρῖσκεται τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1739, βάσει ἰδιόγραφης σημειώσεώς του στὸν κώδ. 2126 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος. Παρέμεινε στὸ ἱερὸ νησι μέχρι τὸ 1742, ἀπουσίασε κατὰ τὸ 1743 καὶ ἐπανῆλθε τὸ 1744. Σπούδασε ἐπίσης στὰ Ἰωάννινα, στὴ Σχολὴ ποὺ διηύθυνε ὁ Εὐγένιος Βουλγάρης (1716-1806)⁵² ἐνῶ κατ' ἄλλους, σπούδασε καὶ στὴ Βλαχία⁵³.

Ὁ Νεόφυτος φέρεται ὅτι ἐφθασε στὸ Ἅγιον Ὄρος λίγο μετὰ τὸ 1723⁵⁴ καὶ ἀφοῦ, τὸ πιθανότερο, εἶχε ὀλοκληρώσει τὶς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐγκαταβίωσε στὴν ἀσκητικὴ Σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων⁵⁵. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες ἀν' ἐφθασε ἐδῶ ὄντας ἤδη μοναχὸς ἢ ἱεροδιάκονος

εἰς χεῖρας...» *Ἐφημερίς τῶν φιλομαθῶν*, τόμ. Δ', περ. β', Ἀθήναι 1881, σ. 63-64. Δυοβουνιώτου Κ., «Περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίου Φωτός», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος ΙΒ' (1936), σ. 4 ὑπόσημ. 2 καὶ 3. Ἐπίσης, Νικολοπούλου Ἀ., «Τὰ ἔτη σπουδῶν Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου», ὁ.π., σ. 377-8.

52. Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Ἀθήνησι 1872, σ. 484. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὁ.π., σ. 510. Γεδεών Μ., «Αἱ παρ' ἡμῖν συλλογαὶ τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 8 (1887-1888), σ. 8. Ἀγγέλου Ἀ., *Τὸ Χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας*, ὁ.π., σ. 90. Στὰ Ἰωάννινα φαίνεται ὅτι φθάνει στὶς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1744, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσης ἱεροδιάκονο Ἰγνάτιο Κέμιζο τὸν ἐκ Μονεμβασίας, ἐφόσον εἶχαν ἐλκυσθεῖ ἀπὸ τὴ φήμη τοῦ Εὐγ. Βουλγάρους (βλ. Νικολοπούλου Ἀ., «Τὰ ἔτη σπουδῶν Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου», ὁ.π., σ. 379-380).

53. Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 484. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 414.

54. Ἀγγέλου Ἀ., «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας», *Νέα Ἐστία* τ. 74 (1963) σ. 88. Πάντως δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ταυτίζεται μὲ τὸν ἀνηψιὸ τοῦ μητροπολίτου πρώην Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου Νεόφυτου Μαυρομαμάτη, ποὺ ἔφερε καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ ποὺ στὰ 1723 ἦλθε στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὴν Πάτμο ὅπου σπούδαζε, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ θείου του. Ἄλλωστε ὁ πρώην μητροπολίτης καταγόταν ἀπὸ τὴν Πάρο. Παρ' ὅλα αὐτὰ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ σχέση τοῦ Νεόφυτου Μαυρομαμάτη μὲ τὴ σκήτη Καυσοκαλυβίων, ἀφοῦ περὶ τὸ 1740 μὲ κοινὴ δαπάνη τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ πρώην Λήμνου Ἰωαννικίου κτίστηκε ὁ κοινὸς ὑδρόμυλος τῶν Καυσοκαλυβίων (βλ. Κουρίλα Ε., *Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1929, σ. 69), ἐνῶ στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ βρῖσκονται ἀρκετὰ παλαιότερα μὲ ἰδιόχειρες ἀφιερώσεις τοῦ λόγιου αὐτοῦ ἀρχιερέα στὴ σκήτη (ὅπως π.χ. τὸ βιβλίον: *Συμεὼν τοῦ μακαρίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Κατὰ αἰρέσεων... ἐν ἔτει ΑΧΠΓ... ἐν Γασίω τῆς Μολδαβίας*. Στὴ σ. γ': «ἐκ τῶν τοῦ Ἄρτης Νεοφύτου Μαυρομαμάτη εἰς τὰν φίλων ἐν ἔτει 1707. Στὴ σ. 392: ἀφιερῶθη εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς ἐν τῷ ἀσκητηρίῳ τοῦ καυσοκαλυβί ἀσκηταῖς ἐν ἔτει αγκς, α' Ἰουλίῳ, ὁ αὐτὸς Νεόφυτος...») [βλ. Βαρβούνη Μ. - Κεκριδὴ Σ., «Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ», ὁ.π., *Θεολογία* τ. 73, τεύχ. 2 (2002), σ. 612].

55. Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 484. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὁ.π., σ. 510. Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἐρις*, ὁ.π., σ. 17. Μαξίμου ἱερομον., *Καυσοκαλύβια. Εἰκονογραφημένος ὁδηγὸς-Ἱστορία-Κείμενα καὶ μαρτυρίες*, Ἅγιον Ὄρος 1995, σ. 61-62.

ἢ ὅτι ἐκάρεη μοναχὸς ἢ ἀκόμη ὅτι χειροτονήθηκε διάκονος στὴ σκήτη αὐτή. Τὸ δεύτερο ὁμως βάσιμα μποροῦμε νὰ τὸ θεωροῦμε ὡς τὸ πιθανότερο καθὼς ἡ προσωνυμία “Κουσοκαλυβίτης” ποὺ ἀναφέρεται –κατὰ τὴν ἀγιορειτικὴ τάξη– στὸν τόπο ἀσκήσεως, θὰ τὸν συνοδεύει ἔκτοτε γιὰ πάντα. Ἄν καὶ ὄντας στὰ Κουσοκαλύβια, ἐκλήθη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1749 νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τῆς “Βατοπαιδινῆς σχολῆς”, ἐν τούτοις θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ σκήτη πολὺ νωρίτερα, ἀφοῦ ἡ ἐπιλογή του γιὰ τὴν παραπάνω σημαντικὴ θέση προϋποθέτει τὴν ἀπὸ ἐτῶν γνωστὴ καὶ ἀποδεκτὴ λογιόσυνη του ἀπὸ τὴν ἀγιορειτικὴ κοινότητα. Τὴν ἐποχὴ πάντως ποὺ ὁ Νεόφυτος ἔφθασε στὰ Κουσοκαλύβια, ζοῦσε ἀκόμη ἢ θὰ πρέπει νὰ εἶχε λίγα χρόνια κοιμηθεὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς σκήτης ὄσιος Ἀκάκιος ὁ Κουσοκαλυβίτης († 12 Ἀπρ. 1730) καὶ ὀπωσδήποτε ὁ λόγιος διάδοχός του καὶ βιογράφος του παπα-Ἰωάννης ὁ Κουσοκαλυβίτης († 1765). Ἡ σκήτη βρισκόταν στὰ πρῶτα στάδια τῆς ὀργάνωσής της καὶ ἤδη εἶχε παρουσιαστῆ ἀξιοσημείωτη προσέλευση νέων μοναχῶν σ’ αὐτήν, ἐλκυομένων κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγιότητα τοῦ ὄσιου Ἀκακίου.

Στὰ Κουσοκαλύβια, στὸ περιθώριο τῆς μοναχικῆς του ζωῆς, ὁ Νεόφυτος βοηθοῦσε τοὺς νεώτερους μοναχοὺς, διδάσκοντάς τους τὴ Γραμματικὴ. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς του ἦταν καὶ ὁ ὄσιος Ἀθανάσιος Πάριος († 1813)⁵⁶ καὶ ὁ ὄσιος Νικηφόρος ὁ Χίος († 1821)⁵⁷.

Ὅπως προαναφέραμε, στὰ 1749 μὲ πρωτοβουλία τοῦ βατοπαιδινοῦ ἱερομονάχου Μελετίου ἀλλὰ καὶ τὴν συμβολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Νεοφύτου τοῦ «ἀναμφιβόλως συνεργήσαντος εἰς τὴν πρώτην αὐτῆς ἰδρυσιν» σύμφωνα μὲ τὸν Σάθα⁵⁸, ἀναλήφθηκε τὸ ἐγχείρημα τῆς ἰδρυσης σχολῆς στὸν χώρο τῆς μονῆς Βατοπαιδίου καὶ ὑπὸ τὴν εὐθύνη αὐτῆς, ὑπὸ τὴν σχολαρχία τοῦ –νέου τότε στὴν ἡλικία– Νεοφύτου. Τὸ ἐγχείρημα στάθηκε δύσκολο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸ Νεόφυτο ποὺ τὸ 1750 γράφει γιὰ τὴ Σχολὴ σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς

56. Θεοδωρήτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, *Υπόμνημα περὶ τοῦ ἐξ Ἰουδαίων κακόφρονος Νεοφύτου ἀναφανέντος δόγματος τῶν μνημοσύνων καὶ λοιπῶν κακοδοξιῶν αὐτοῦ* (ἀνεκδοτο), κώδ. Κουτλουμουσίου 530, Δεύτερο μέρος, σ. 54. Ἀναφέρεται σχετικὰ γιὰ τὸ Νεόφυτο: «Γραμματεὺς τέλειος, ἐλθὼν εἰς τὸ Ὅρος, ἐν τῇ Ἱερᾷ Σκῆτι Κουσοκαλυβίων ἠγόρασεν ὀσπήτιον καὶ ἐκάθισεν, τὰ τῶν σκητιωτῶν μοναχῶν ὑποκριθεὶς, μετήρχετο δὲ καὶ τὴν διδασκαλικὴν παραδίδων μαθήματα εἰς τινὰς μαθητάς, καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος παρ’ αὐτοῦ ἐδιδάσκετο τὸ συντακτικόν...».

57. Μωυσοῦς μοναχοῦ Ἀγιορείτου, «Οἱ διὰ τῶν ἀγίων σχέσεις Ἄθωνος καὶ Χίου», *Πρωτῶτον* τ. 83 (2001), σ. 87.

58. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὁ.π., σ. 510. Ἐπίσης βλ. Εὐελπίδου Δωροθέου, *Οἱ περὶ ἱερῶσύνης λόγοι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1867, σ. 11-8’.

τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο Πάριο: «*Εμὲ δὲ ἴσθι τῆς ἐν Βατοπεδίῳ ἀδολεσχίας, οὐ γὰρ ἂν εἶπομι Σχολῆς, κατὰ ἀγαπητικὴν τῶν δοκούντων φιλεῖν τυραννίδα ἄκοντα προϋστάμενον*»⁵⁹.

Στὴ θέση τοῦ Σχολάρχου ὁ Νεόφυτος παρέμεινε ἐπὶ τετραετία περίπου (1749-1753). Τὸ ἔτος 1750, ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Ε΄ ἐξέδωσε σιγγίλιο μὲ τὸ ὁποῖο θέσπιζε τὴν σύσταση, κανόνιζε τὴ λειτουργία καὶ προέβλεπε τὴ συντήρηση τῆς “Βατοπαιδινῆς σχολῆς”⁶⁰. Ἡ σχολὴ μεταφέρθηκε σὲ νέο εὐμέγεθες κτίριο, ποὺ κτίστηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ σὲ λόφο ἀπέναντι ἀπὸ τὴ μονὴ Βατοπαιδίου. Ἡ σχολαρχία τοῦ Νεοφύτου ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι εὐδοκίμησε, γιὰ λόγους, τὸ πιθανότερο, γενικότερων δυσκολιῶν⁶¹ ποὺ ὅπως εἶναι φυσικὸ συνόδευσαν τὴν ἀρχὴ ἐνὸς τόσο πολυσήμαντου μὰ καὶ πρωτόγνωρου γιὰ τὰ ἀγιορειτικὰ δεδομένα ἐγχειρήματος ἢ κατ’ ἄλλους διότι ὁ Νεόφυτος φάνηκε ἐπαρκῆς μὲν στὰ περὶ Γραμματικῆς μαθήματα, ἀνεπαρκῆς δὲ στὴ φιλοσοφία καὶ τὴ θεολογία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γίνει εὐχαρίστως δεκτὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαστές⁶². Τελικὰ οἱ Βατοπαιδῖνοι πατέρες ἀναζήτησαν νέο διευθυντὴ γιὰ τὴ σχολὴ τους. Ἔτσι κάλεσαν ἀπὸ τὴν Κοζάνη ὅπου δίδασκε, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη (1716-1806), μετέπειτα μητροπολίτη Χερσῶνος.

Ἡ φήμη τοῦ Βούλγαρη, τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας τῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ καλύτερες κτιριακὲς καὶ οικονομικὲς συνθῆκες, προσείλκυσαν πολλοὺς σπουδαστές. Ἔτσι ἀπὸ 20 περίπου ποὺ ἦσαν ἐπὶ Νεοφύτου, ἔφθασαν μετὰ πενταετία τοὺς 200⁶³. Στὴ σχολή, ποὺ ἀπὸ τὸ 1753 μετωνομάσθηκε σὲ “Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία”, παρέμεινε ὁ Νεόφυτος, διδάσκων τὴ Γραμματικὴ⁶⁴. Τέλος, περὶ τὸ 1756, ὁ Νεόφυτος ἐγκαταλείπει τὴ θέση του στὴν Ἀθω-

59. Πρβλ. Εὐαγγελίδη Τ., *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ἀθῆναι 1936, σ. 91.

60. Κώδ. Ἀρχείου Πατριαρχείου Ε΄, 101, *Ἐκκλησ. Ἀλήθεια* 35 (1900), ἀρ. 14, σ. 345-398.

61. Πὰ τοὺς λόγους βλ. Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 28-30. Ὁρισμένοι ἐρευνητὲς ἀποδίδουν τὴν ἀλλαγὴ τῆς διευθύνσεως τῆς σχολῆς στὴν προσωπικότητα ἢ στὶς ἑλλειπεῖς γνώσεις τοῦ Νεοφύτου (Πρβλ. Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, ὅ.π., σ. 17. Βακαλόπουλου Ἀ., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', ἐκδ. Ἡρόδοτος, Θεσσαλονίκη, χ.χ.ε, σ. 333.

62. Χρήστου Π., «Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας», *Ριζάρχειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία*, τ. Γ' (1984), σ. 249.

63. Ὅπως ἀναφέρεται στὴν *Ἀπολογία Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου πρὸς τὸν πρῶτον Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο*. Ἐπιστολὴ τῆς 29 Ἰανουαρίου 1759. Κώδ. Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου 172, φ. 268α.

64. Πάντως ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων τὸν ἀποκαλεῖ «σύνοδρον» τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, κάτι ποὺ παραπέμπει σὲ σχέση ἰσοτιμίας (*Περὶ τῶν Ὁ ἑρμηνευτῶν*, τ. Δ', σ. 821).

νάδα προτιμῶντας τὴν ἡσυχία τῆς καυσοκαλυβιτικῆς ἐρήμου⁶⁵. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὄσα γράφει στὰ 1756 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης σὲ μιά του ἐπιστολή πρὸς τὸν εὐρισκόμενον στὴν Κωνσταντινούπολη ἱεροδιάκονο Κυπριανὸ τὸ διδάσκαλο [τὸν μετέπειτα Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας (1766-1783)] παροτρύνοντάς τον νὰ ἀναλάβει στὴ θέση τοῦ παραιτηθέντος Νεοφύτου, τὴ διδασκαλία τῶν “Γραμματικῶν μαθημάτων”:

«...ὁ κύριος Νεόφυτος, παλαιὸν σοὶ καὶ ἔωλον τὸ ἄκουσμα, ὅτι ἠθέτησε τὴν ὑπόσχεσίν του καὶ ἐπιχειρισθεὶς ψυχρῶς ἡμῖσι προσκορῆς γενόμενος ἀνεχώρησε καὶ προκρίνει τὸ νὰ λατομῆ εἰς τὸ Καυσοκαλύβιον ὀμαλίζων τὴν τραχεῖαν καὶ ἀπόκροτον κέλλαν του, παρὰ νὰ κοπιᾷ εἰς τὸ Σχολεῖον τι, καὶ οὕτως ἐκ τῶν λίθων τούτων τεκνώσῃ τῷ Ἀβραάμ τέκνα...»⁶⁶.

Ἔτσι ὁ Νεόφυτος «ἀνταλλάξας τὴν περίπτωτον Ἀθωνιάδα Ἀκαδημίαν ἀντὶ τῆς ταπεινῆς ἐνταῦθα καλύβης»⁶⁷, ἐπανῆλθε στὴν πλέον ἀπομακρυσμένη μοναστικὴ κοινότητα τοῦ Ἄθω, ἀσχολούμενος, στὸ περιθώριον τῶν μοναχικῶν του ἀσχολιῶν, μὲ τὴ μελέτη καὶ συγγραφὴ ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος συμβάλλοντας στὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση τοῦ δούλου ἑλληνικοῦ γένους τῆς ἐποχῆς του, ἐνῶ ἄλλα παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς σκήτης σώζονται τὰ εἰρηπια τοῦ ἀσκητηρίου στὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν προφορικὴ παράδοση τῆς σκήτης, ἀσκεῖτο ὁ ἱεροδιάκονος Νεόφυτος.

Κλείνοντας ἐδῶ τὴν παρούσα ἐνότητα, θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε τίς πολυσήμαντες θετικὰς ἐπιδράσεις ποὺ εἶχε ἡ ἰδρυσις τῆς Ἀθωνιάδος, στὴν ἰδρυσις καὶ πρωτολειτουργία τῆς ὁποίας, ὅπως προαναφέραμε, συνέβαλε καθοριστικὰ ὁ Νεόφυτος ὁ Πελοποννήσιος.

Καὶ μόνο στὸ ἄκουσμα ὅτι ἀνοίξε ἡ σχολὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁ μετέπειτα ἱερομάρτυς καὶ ἐθνομάρτυς ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779), ἐγκατέλειψε τὸ διδασκαλικὸ του ἔργο καὶ ἔσπευσε στὸ Ὄρος, γιὰ νὰ παρακολουθήσει τίς ἐμπνευσμένους διδασκὰς τῶν καθηγητῶν τῆς Ἀθωνιάδος ποὺ ἀνα-

65. Ὁ Χ. Τζώγας (δ.π., σ. 19) θεωρεῖ ὅτι ἡ τελικὴ ἀποχώρησις τοῦ Νεοφύτου ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα ἐγένετο μετὰ τὸ 1759, στηριζόμενος σὲ δύο ἐπιστολὰς τοῦ ἱερομονάχου Ἡλιοῦ τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Νεόφυτο, τὸν ὁποῖο προσφωνεῖ «διδάσκαλον τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος σχολῆς» [Ἐπιστολαὶ Ἡλιοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν ἐξ Ἰουδαίων Νεόφυτον διδάσκαλον τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος σχολῆς, περὶ τοῦ συνταγματίου αὐτοῦ (Κώδ. 978 Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, ἔτους 1759)].

66. Βλ. Λογάδου Ν, *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας*, Κωνσταντινούπολις 1830, σ. 83. Ὁλόκληρη τὴν ἐπιστολή βλ. ἐπίσης: Χρυσοστόμου ἐπισκ. Ροδοστόλου, *Γράμματα καὶ ἄρθρα στὸν Ἅθωνα*, Ἅγιον Ὄρος 2000, σ. 301.

67. Κουρίλα Ε., *Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ*, δ.π., σ. 55.

ψαν μέσα του τέτοια φλόγα ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ πλέον νὰ περιοριστεῖ στοὺς τοίχους ἑνὸς σχολείου ἢ στὸν περίβολο ἑνὸς μοναστηριοῦ. Κατέστησε πεδίο δράσης ὅλη τὴ δούλη ἑλληνικὴ γῆ μὲ τὰ γνωστὰ θαυμαστά ἀποτελέσματα γιὰ τὴν ἀφύπνιση τοῦ γένους⁶⁸.

Ἔνας ἄλλος, ἀπὸ τοὺς θετικούς ἀντίκτυπους τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ἦταν ἡ γενικὴ ἀναξωπύρωση τῶν γραμμάτων στὸν Ἄθωνα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἰδρυση τυπογραφείου σ' αὐτόν. Τὸ τυπογραφεῖο, ποὺ ἦταν καὶ τὸ πρῶτο ποὺ δημιουργήθηκε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἰδρύθηκε στὴ Μεγίστη Λαύρα μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἐπίσης Πελοποννησίου Κοσμά τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου τοῦ Λαυριώτου, καὶ τὸ πρῶτο –ἀλλὰ καὶ μοναδικὸ καθὼς φαίνεται βιβλίο– ποὺ τυπώθηκε στὰ 1759, ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου, *Ἐκλογή τοῦ Ψαλτηρίου παντός*⁶⁹.

Οἱ ἀνά τοὺς αἰῶνας θεολογικὲς ἔριδες δὲ σημαίνουν πνευματικὴ παρακμὴ καὶ κατὰπτωση, ἀφοῦ συνήθως εἶναι προϊόντα ἀκημῆς καὶ ζωτικότητος. Τέτοια περίπτωση παρουσιάστηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ λεγόμενη “ἔρις περὶ τῶν μνημοσύνων”, στὴν ὁποία, κατὰ τὴν πρώτη φάση ἐκδηλώσεώς της, ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης εἶχε μεγάλη καὶ βαρύνουσα συμμετοχὴ, ἀφοῦ ὑπῆρξε κορυφαῖος πρωταγωνιστὴς καὶ πρῶτος θεωρητικὸς ἐκφραστὴς τῆς πλευρᾶς τῶν ἱερῶν “Κολλυβάδων”⁷⁰. Ἀλλωστε, ἀπὸ τὸν πολέμιο τῶν Κολλυβάδων, Προηγούμενο

68. Χρήστου Π., «Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ παιδεία*, τ. Γ (1984), σ. 252.

69. «Ἐκλογή τοῦ Ψαλτηρίου παντός, εἰς τε δοξολογίαν καὶ εὐχὴν, συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ ἔλλογματάτου διδασκάλου Κυρίου Νεοφύτου τοῦ ἐξ Ἑβραίων, νῦν πρῶτον τύπος ἐκδοθεῖσα, συνδρομὴ καὶ δαπάνη τοῦ πανοσιωπάτου Ἀρχιμανδρίτου τῆς Μεγίστης Λαύρας Κυρίου Κοσμά Ἐπιδαυρίου, παρὰ Δούκα Σωτήρη τοῦ Θασίου». Χειρόγραφο τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὸ πιθανότερο ἰδιόγραφο τοῦ Νεοφύτου, ὑπῆρχε στὴν καλύβη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς σκήτης Κουσοκαλυβίων [Πρβλ. Κουρίλα Ε., *Κατάλογος*, σ. 109. Τὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου ὑπῆρχε στὸν κώδ. 206 (Καταλόγου Κουρίλα) Καλύβης Ἁγίου Παντελεήμονος, φ.φ. 37α-69β καὶ ἐπιγραφόταν: «Ἐκλογή τοῦ Ψαλτήρος παντός εἰς τε δοξολογίαν καὶ εὐχὴν ποιηθεῖσα (στὴν ὥα) παρὰ Νεοφύτου Διακόνου». Πρβλ. ἐπίσης Μαξίμου ἱερομον., «Ἄθωνας καὶ Κουσοκαλύβια. Ἱεροδιάκονος Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης ὁ ἐκ Ἑβραίων. Πρῶτος Σχολάρχης τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς», *Ἐπετηρὶς Ἀθωνιάδος Σχολῆς II. Διακοσμοτεσσαρακονταετηρὶς διορισμοῦ Σχολάρχου Ἀθωνιάδος Εὐγενίου Βουλγάρεως 1753-1993. Τεσσαρακονταετηρὶς ἐπαναλειτουργίας 1953-1993*, Ἀθωνιάς 1997, σ. 317.

70. Πάντως σὲ ἕνα προσκεῖμενο στοὺς ἱερούς Κολλυβάδες ἀνέκδοτο κείμενο τῆς ἐποχῆς, τὸ *Φραγγέλιον* («Φραγγέλιον ᾧ ἀπορριπτάζονται οἱ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως ἀσχημονοῦντες, ἦτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεκρολογοῦντες» στὸν Κώδ. μονῆς Εὐαγγελιστρίας Σκιαθοῦ 43), ποὺ περιγράφει διεξοδικὰ τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔριδα, δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Νεοφύτου.

Θεοδώρητο Λαυριώτη, ὁ Νεόφυτος χαρακτηρίστηκε ἀρχηγὸς τοῦ κινήματος⁷¹.

Πὰ τὴν ἔριδα αὐτὴ ἔχουν γραφεῖ ἀρκούντως ἀρκετά, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀναλυθεῖ σὲ βάθος τόσο τὰ βαθύτερα αἷτια ποὺ τὴν προκάλεσαν ὅσο καὶ οἱ εὐρύτερες συνέπειές της στὸν σύνολο ὀρθόδοξο χῶρο⁷². Ἀφορμὴ στάθηκε ὅταν, περὶ τὸ ἔτος 1754, πατέρες τῆς σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἀποφάσισαν –γιὰ εὐλόγους βιοποριστικῆς φύσεως λόγους– νὰ τελοῦν τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων, ποὺ κατὰ τὴν παράδοση τελούνταν τὸ Σάββατο, καὶ κατὰ τὴν Κυριακὴ μία κατεξοχὴν ἀναστάσιμη καὶ χαρμόσυνη ἡμέρα⁷³. Μία μερίδα μοναχῶν, ὑπὸ τὸν Νεόφυτο Κανσοκαλυβίτη, διδάσκοντα τότε στὴν Ἀθωνιάδα, ἀπέρριψαν αὐτὴ τὴ διευθέτηση, διότι τὴν θεώρησαν σὰν μία ἀπόπειρα προσαρμογῆς τοῦ μοναχισμοῦ πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κόσμου καὶ στὴν ἐκκοσμίκευση τοῦ σκητιωτικοῦ κυρίως βίου⁷⁴. Στὸ πλευρὸ τοῦ Νεοφύτου, εἴτε στὴν πρώτη φάση τῆς διαμάχης εἴτε στὴν ἐπακόλουθη, συντάχθηκαν οἱ διδάσκαλοι ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης (1749-1809), ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1725-1805), ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς, (1731-1805), Χριστοφόρος Προδρομίτης, οἱ ἱερομόναχοι Ἀγάπιος Κύπριος, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Παρθένιος ὁ ἐξ Ἀγραφῶν ὁ Σκοῦρτος, Παῖσιος ὁ καλλιγράφος κ.ἄ. Ὁ τελευταῖος μάλιστα μὲ ἀντίγραφα χειρογράφων διέδωσε εὐρύτατα τὶς ἀπόψεις τοῦ Νεοφύτου⁷⁵.

71. Οἱ πολλὲ ἀίχημρες θέσεις τοῦ Θεοδώρητου γιὰ τὸν Νεόφυτο βρῖσκονται στὸν ἀνέκδοτο κώδικα Κουτλουμουσιῶν 530, φ.φ. 53-71 τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ κώδικα καὶ στὸν κώδ. Σκήτης Ἁγίας Ἄννης 85.4.36, σ. 197-218. Ἀργότερα, τὴ σκυτάλη ἐναντίον τοῦ Νεοφύτου καὶ τῶν θέσεών του πήρε ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Θεοδώρητου, μοναχὸς Ἰάκωβος Νεασκητιώτης (κώδ. Παντελεήμονος 281, σ. 46-60, κώδ. Σκήτης Ἁγίας Ἄννης 85.4.9, σ. 69-78 κ.ἄ.)

72. Περὶ τῆς ἔριδος αὐτῆς βλ. ἐνδεικτικά: Σεργίου Μακρῆου, «Υπόμνημα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», σπό: Σάθα Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', σ. 290 κ.ἑ. Τζῶγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, ὁ.π. Ράντοβιτς Ἀμφίλ. ἀρχμ., *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς*, Ἀθήναι 1984. Παπουλίδης Κ., «Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων», *Ἐκκλησιαστικὴς ἐκδόσεις ἐθνικῆς ἐκατονταετηρίδος*, β' ἐκδ., Ἀθήναι 1991. Ἀκριβόπουλου Κ., *Τὸ Κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρπος, Κατερίνη 2001. Σκρέττα Ν. ἀρχμ., *Ἡ Θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Πουρναρᾶς, χ.χ.ἑ.

73. Αὐτὸ φαίνεται –ἀνάμεσα σὲ πολλὲς μαρτυρίες– καὶ στὴν ἐπιστολὴ ποὺ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1819 ἔστειλε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ε' στοὺς Ἄγιορείτες: «...εἰδότες ὅτι ἔθος ἀρχαίων τῆς ἐκκλησίας εἶναι...νὰ ἐκτελῶνται τὰ μνημόσυνα κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν Σαββάτων...» (βλ. Τζῶγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, σ. 172).

74. Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθωνικὴ πολιτεία-Ἱστορία Τέχνη Ζωή*, Ἀθήναι 1987, σ. 245.

75. Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, ὁ.π., σ. 246.

Δέν πρέπει ἴσως νά θεωρεῖται τυχαῖο ὅτι ἡ ἀρχή τῆς ἔριδας συνέπεσε μέ τήν περίοδο τῆς λειτουργίας τῆς Ἀθωνιάδος, μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Νεοφύτου ἀπό τή σχολαρχία, καί τήν ἀντικατάστασή του ἀπό τόν εὐρωπαϊο-σπουδασμένο θεολόγο καί φιλόσοφο Εὐγένιο Βούλγαρη⁷⁶.

Στά 1760 καί ἐνώ ἡ ἔριδα περί τῶν μνημοσύνων βρισκόταν σέ ἔξαρση, ὁ Νεόφυτος, εἴτε λόγω τῆς ὀξύτητος πού ἐπικρατοῦσε, εἴτε γιά νά ἀποφύγει ἀρνητικές συνέπειες πού διαφαίνονταν ὅτι θά εἶχαν οἱ Κολλυβάδες, εἴτε πειθαρχώντας σέ ἐντολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου⁷⁷, ἀναχώρησε ἀπό τόν Ἄθω καί κατέφυγε στή Χίο ὅπου καί ἀνέλαβε τή σχολαρχία τῆς ἐκεῖ Σχολῆς μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1763⁷⁸, ὅποτε ἀναχώρησε γιά τήν Ἀδριανούπολη ὅπου συνέχισε ἐπί τετραετία τὸ διδακτικό του ἔργο⁷⁹. Τὸ 1767 εὐρικόμενος στήν Ἀδριανούπολη ζητάει μέ ἐπιστολή του ἀπό τόν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ συστατικά γράμματα, προκειμένου νά μεταβεῖ στοῦ ἔξωτερικὸ γιά νά φροντίσει γιά τήν ἐκδοσὴ τοῦ Ὑπομνήματος στή Γραμματικὴ τοῦ Θ. Γαζῆ⁸⁰.

Στὴ συνέχεια καί λόγω τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1768) ἢ λίγο νωρίτερα, τὸ 1767⁸¹, ἐγκαταστάθηκε στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κυρίως τῆς Βλαχίας, τῆς Μολδαβίας (Ίάσιο), καί τῆς Τρανσυλβανίας (κυρίως στοῦ Μπρασόβ, περιστασιακῶς γιά τὴν τριετία 1770-1773).

76. Χρήστου Π., *Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος*, δ.π., σ. 254-255.

77. Ὅπως βεβαιώνει ὁ θεωρητικὸς ἀρχηγὸς τῶν Ἀντικολλυβάδων, ἱερομόναχος Θεοδώρητος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπιμένει ὅτι ὁ Νεόφυτος ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος μέ Πατριαρχικὴ καί Συνοδικὴ ἀπόφαση: Θεοδώρητου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, *Ὑπόμνημα*, δ.π., φ. 288 καί Ἰακώβου Νεασκητιώτου, *Ἀπόδειξις περὶ μνημοσύνων*, στὸν κωδ. 281 Παντελεήμονος, σ. 50 (ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τοῦ Τζώγα, δ.π., σ. 19 ὑποσημ. 25). Βλ. ἐπίσης, Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, δ.π., σ. 246.

78. Ἀμαντιοῦ Κ., *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Πειραιεὺς 1946, σ. 15. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ὁ Νεόφυτος παρ' ὀλίγο νά δημιουργήσῃ στή Χίο ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα ἀφοῦ προσπάθησε νά μεταδώσει τίς κολλυβαδικές του ἀπόψεις, ἰδίως τίς σχετικὲς μέ τὴ συχνὴ θεία Μετάληψη. Πάντως δέν φαίνεται νά εὐσταθοῦν οἱ πληροφορίες τοῦ ἱερομον. Θεοδώρητου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (*Ὑπόμνημα*, δ.π., φ. 288) ὅτι ἀπὸ τὴ Χίο διώχθηκε μέ ἐνέργειες τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Εὐφραίμ (Βλ. Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, σ. 20).

79. Εὐαγγελίδου Τ., *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ἀθήναι 1936, σ. 59, τόμ. Β', Ἀθήναι 1936, σ. 138.

80. Παπαδόπουλου-Κεραμέως Ἀ., *Ἱεροσολυμικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α', Bruxelles 1936, σ. 419, ἀρ. χειρογρ. 426, 6. Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, δ.π., σ. 21.

81. Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, δ.π., σ. 21.

Στὸ Βουκουρέστι, τὸ 1768, ἐξέδωσε μὲ προσωπική του ἐπιστοασία⁸² τὸ μνημειῶδες ἐκ 1298 σελίδων⁸³ ἔργο του «Θεοδώρου γραμματικῆς εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσαρα εἰς τὸ τέταρτον, Ὑπόμνημα» ποῦ εἶναι ἓνα Ὑπόμνημα στὸ τέταρτο βιβλίον τῆς Γραμματικῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ⁸⁴. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ⁸⁵ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ὁποῖου δαπάνησε εἴκοσι περίπου χρόνια⁸⁶, ὁ Νεόφυτος ἔγινε γνωστὸς καὶ στὴν Εὐρώπη ὥστε ἀπὸ τὸν διάσημο ἐρευνητὴ Villoison νὰ ἀποκληθεῖ, ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, «recentium graecorum in grammatica facile princeps»⁸⁷.

82. Στὴ σ. 262, τοῦ ἔργου του *Ἐπιτομὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων* καὶ σὲ ὑποσημείωση, ὁ Νεόφυτος μᾶς ἐνημερώνει: «Ταῦτα μοι γέγραπται, λουθήρου τινὸς οὐκίαν παροικοῦντι κατὰ τὴν τῆς Τρανσυλβανίας, Στεφανόπολι, τὸ κοινῶς λεγόμενον Μπρασιόβ, ἔνθα με πανθῆμει ἀπὸ τῆς τῶν Δακῶν (ἐν ἧ ἀπὸ τοῦ Ἄθω διὰ τῆς Χίου ἐνδημήσας μετὰ τὴν προστασίαν τῆς ἐν Βατοπεδιῶ νεοπαγοῦς μὲν, ἀρτιθανοῦς δὲ σχολῆς, τὸ ἐμὸν ὑπόμνημα εἰς τὸ δ' τῆς γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ τύποις ἐξέδωκα), ὁ τῶν Ρώσων πρὸς τοὺς αἰσχίστους ἠτηθέντας Ἀγαρηνοὺς ἑπταετῆς πόλεμος, μετανάστην ἐξαετίαν ἤδη ὄλην πεποίηκεν. Ἀπήγαγε δὲ με τῆς ἐμοὶ φίλης καὶ ὀρεοειροφου ἡσυχίας, ἢ τοῦ ἐπιδοθέντος μοι ταλάντου κατὰ τὴν ἐντολήν ἐπεξεργασία, δευτέρα ἐαντῆς θεμένη τὰ τῆς ἰδιορρύθμου μονώσεως» (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἱερομον. Θεοδώρητου Προλεγόμενα στὸ: «*Ἱεροδιακόνον Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου. Περί τῆς συγχῆς μεταλήψεως*», Ἀθήνα 1992, σ. 26 ὑποσ. 29).

83. Ὅγκῳδες «ὑπὲρ τὸ μέτρον» τὸ χαρακτηρίζει ὁ Κασάριος Δαπόντε.

84. Θεόδωρος Γαζῆς: Θεσσαλονικεὺς λόγιος τοῦ 15ου αἰ. Ἡ Γραμματικὴ του πρωτοεκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1495 καὶ ἀπὸ τότε ἔχει ἐπανεκδοθεῖ πολλές φορές. Στὰ χρόνια τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου ἢ σχολῆ τῆς Πάτμου ἀκολουθοῦσε τὴ Γραμματικὴ τοῦ Γαζῆ, ἐνῶ ἐκεῖνη τῶν Ἰωαννίνων, τὴ Γραμματικὴ τοῦ Κ. Λασκάρους, φιλολόγου τοῦ ΙΕ' καὶ αὐτοῦ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο πρωτοεκδόθηκε στὸ Μιλάνο τὸ 1476.

85. Κατὰ τὸν Ἀσώπιον (Ἀσωπίου Κ., *Περί ἑλληνικῆς συντάξεως*, δ.π., σ. κοτ') ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία τῶν γραμματικῶν ἐννοιῶν «ὑπὸ τῷ φωτὶ τῆς φιλοσοφίας». Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης δὲν ἦταν ὁ μόνος ποῦ ὑπομνημάτισε ἢ ἐρμήνευσε τὴ Γραμματικὴ τοῦ Γαζῆ. Ἐπιπλέον ἔγραψαν ὁ Γεράσιμος ὁ Βυζάντιος, διδάσκαλος τοῦ Νεοφύτου στὴν Πατμιάδα (ἐκδ. Βενετία, 1757), ὁ Δανιὴλ Κεραμεὺς ὁ Πάτμιος (ἐκδ. Βενετία, 1795), ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος (ἔμμετρη παράφραση στὸ Γ' βιβλίον) καθὼς καὶ ὁ Ν. Λογάδης, τὸν ΙΘ' αἰ. «Σύντημησι» ἐκ 487 σελίδων τῆς Γραμματικῆς τοῦ Νεοφύτου ἐξέδωσε, τὸ 1787 ὁ ἄγιος Ἀθανάσιος Πάριος, μαθητὴς τοῦ Νεοφύτου στὴν Ἀθωνιάδα καὶ διάδοχός του στὴν ἡγεσία τῶν ἱερῶν κολλυβάδων, ὑπὸ τὸν τίτλο: «Γραμματικὴ τοῦ κυροῦ Νεοφύτου ἐκείνου».

86. Ὁ Νεόφυτος ἀρχισε νὰ γράφει τὸ ἔργο ὅταν ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς Βατοπεδινῆς Σχολῆς (1749). Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὁμολογώντας τὴ δυεὴ του ἑλληνικὴ γνῶσις τῆς Γραμματικῆς τοῦ Θ. Γαζῆ, προσθετὴ ἀναφερόμενος στὸ Νεόφυτο: «... εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ ὁποῖου πολλοὶ καυχῶνται νὰ κατεδαπάνησαν τὸ ἀξιολογώτερον μέρος τῆς ζωῆς των» (Κοραῆ Ἀ., *Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης*, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1984, σ. 125, 183..

87. Κουρῖλα Ε., *Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ*, τ. Α', Θεσσαλονικὴ 1929, σ. 55. Βρεττοῦ Μ.,

Ἡ κύρια προσφορά του στήν παιδεία τοῦ ὑπόδουλου γένους τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ μέθοδος διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν τὴν ὁποία πρῶτος αὐτὸς εἰσήγαγε μὲ τὴ Γραμματικὴ του αὐτῆ. Ἡ μέθοδος αὐτὴ συνίσταται στὴ μονολεκτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου, ἀντὶ τῆς τότε ἐπικρατοῦσας μεθόδου τῆς “ψυχαγωγίας” ὅπως λεγόταν, τῆς ἀναγραφῆς δηλαδὴ ἀπὸ τὸν μαθητὴ γιὰ κάθε λέξη τοῦ ἀρχαίου κειμένου ὄλων τῶν συνωνύμων τῆς, τὶς ὁποῖες καὶ μάθαινε⁸⁸. Σύμφωνα μὲ τὸν Νεόφυτο, ἀρκοῦσε μία καὶ μόνη λέξη προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ τὸ νόημα. Μ’ αὐτὴν ἐπιχειρεῖτο ὁ σπουδαστὴς νὰ οἰκειοποιηθεῖ κατὰ τὸ δοκοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου καὶ νὰ μὴν ἀπομακρυνθεῖ ἀπ’ αὐτό⁸⁹. Παρ’ ὅλους ὅμως τοὺς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπαίνους, τὸ ἔργο ἐπικρίθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κοραῆ⁹⁰, καὶ ἀπὸ τὸν διδάσκαλο τοῦ Νεοφύτου, Εὐγένιο Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ὀγκώδεις περὶ αὐτοῦ “κριτικὰς ἐπιστάσεις”⁹¹.

Στὴ συνέχεια καὶ προκειμένου νὰ ἔλθει ὁ ἀναγνώστης λίγο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Νεοφύτου, παραθέτουμε τὸ παρακάτω λῆμμα ἀπὸ τὴ Γραμματικὴ του:

«Ὁ δὲ ἀσύνδετος λόγος σχῆμά ἐστι γοργότητος καὶ θυμῷ καὶ ἀγωνία πρέπον, καὶ ἤθους ἀρχοντικοῦ· φορὰν γὰρ καὶ συγκίνησιν ἐμφαίνει ψυχῆς κατὰ τὸν Λογγῖνον Διονύσιον, ἦτις, ἐὰν τοῖς συνδέσμοις ἢ φράσις ἐξομαλισθῆ, εἰς λειότητά τε ἐκπίπτει καὶ εὐθὺς ἔσβεσται ὥσπερ γὰρ εἰ τις συνδῆσει τῶν θεόντων τὰ σώματα, τὴν φορὰν αὐτῶν ἀφήρηται, οὕτω καὶ τὸ πάθος

Νεοελληνικὴ Φιλολογία, μέρ. Β', σ. 62, 275. Ὁ Κ. Ἀσώπιος στὰ Προλεγόμενα τῆς ἐλληνικῆς συντάξεως (*Περὶ ἐλληνικῆς συντάξεως*, ὁ.π., σ. κοτ') γράφει ὅτι ὁ Νεόφυτος ἔχαιρε ἐκτιμῆσεως ἀπὸ πολλοῦς ξένους λογίους (βλ. ἐπίσης, Θερεϊανοῦ Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Α', Τεργέστη 1889, σ. 79). βλ. ἐπίσης, Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, ὁ.π., σ. 26-27.

88. Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 38.

89. Ἀκριβόπουλου Κ., *Τὸ Κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλιῶν Ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001, σ. 54.

90. Θερεϊανοῦ Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Β', Τεργέστη 1889, σ. 318 (ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τοῦ Τζώγα Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, σ. 27 ὑποσημ. 70). Πάντως, τὸ 1848, ὁ Κ. Ἀσώπιος (1785-1872), στὰ Προλεγόμενά του στὸ ἔργο *Περὶ Ἑλληνικῆς Συντάξεως*, δὲν διστάζει νὰ δηλώσει τὴν ἀντίθεσή του στὸν Κοραῆ, ὅταν ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὸ μοχθηρὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου, παρατηρώντας ὅτι «κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δὲν ἔλειψαν ἀνδρες Ἕλληνες οἴτινες... ἐπροσπάθησαν νὰ ἐπεξεργασθῶσι τὰς γραμματικὰς πραγματείας των ὑπὸ τῷ φωτὶ τῆς φιλοσοφίας» (σ. κη) [Ἄλ. Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων Β': Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1999, σ. 282. Πρβλ τοῦ ἰδίου, «Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς» 4 (1995), ἐκδ. ΜΙΕΤ σ. 337-8].

91. Ἐκδόθηκαν στὴ Βιέννη μὲ μέριμνα τῶν Ζωσιμάδων, τὸ 1806, ἔτος θανάτου τοῦ Εὐγενίου.

ὑπό τῶν συνδέσμων και τῶν ἄλλων προσθηκῶν ἐμποδιζόμενον ἀγανακτεῖ τὴν γὰρ ἐλευθερίαν ἀπόλλυσι τοῦ δρόμου»⁹².

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1770-1773 βρίσκουμε τὸν Νεόφυτο στὴν πόλη Μπρασοῦβ⁹³ τῆς Τρανσυλβανίας, ὅπου τὸ 1772 συγγράφει τὸ περίφημο ἔργο του «Περὶ τῆς συχνῆς Μεταλήψεως. Περὶ τοῦ δεῖν τοὺς πιστοὺς συχνῶς τῶν θείων κοινωνεῖν μυστηρίων και πρὸς τοὺς διὰ δῆθεν εὐλάβειαν ἀποστρεφόμενους ἐν τῇ θεῖᾳ συνάξει τῶν μυστηρίων μετάληψιν»⁹⁴. Τὸ ἔργο κυκλοφορήθηκε ἀνωνύμως στὴ Βενετία τὸ 1777, σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοῦ Νεοφύτου ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐγχειρίδιον ἀνωνύμου τινὸς ἀποδεικτικὸν περὶ τοῦ ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ Χριστιανοὶ συχνότερον νὰ μεταλαμβάνουσι τὰ Θεῖα Μυστήρια. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου και φιλοχρίστου Δημητρίου προσκυνητοῦ τοῦ ἐκ Δρύστας. Ἐνετίησι 1777». Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Νεοφύτου⁹⁵ εἶχε μεγάλη βαρῦτητα στὴν πνευματικὴ φαρέτρα τῶν ἱερῶν Κολλυβάδων, ἐπέσυρε ὁμως και τὴν μὴνιν τῶν ἀντιπάλων τους, ἰδίως ὅταν αὐτὸ ἐπανεκδόθηκε στὰ 1783, ἐπεξεργασμένο και ἐμπλουτισμένο ἀγιοπατερικῶς ἀπὸ τὸν ἅγιο Μακάριο τὸν Νοταρᾶ μετὴν πιθανὴ συνεργασία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ὑπὸ τὸν τίτλο «Βιβλίον ψυχωφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων». Ἡ ἔκδοσις τοῦ 1777, ἴσως γιατί κυκλοφόρησε σὲ λίγα ἀντίτυπα και σὲ στενοὺς κύκλους, διέφυγε τῆς προσοχῆς. Ἡ δευτέρη ὁμως ἔκδοσις τοῦ 1783 προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν Ἀντικολλυβάδων, με συνέπεια νὰ ἀρχίσει ἡ δευτέρη φάσις τῆς περὶ τῶν μνημοσύνων ἐριδας, ἡ ὁποία ἦταν και σφοδρότερη και ὀξύτερη. Μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες και ἀφοῦ καταδικάστηκε μετὰ συνοδικὴ ἀπόφασιν τοῦ Ἀπριλίου 1785 ἐπὶ Πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), τὸ ἔργο κρίθηκε “ψυχωφελές και σωτήριον” ἐπὶ πατριαρχείας Νεοφύτου τοῦ Ζ' (1799-1801).

Ἀπὸ τὸ Μπρασοῦβ ὁ Νεόφυτος ἐπιστρέφει στὸ Βουκουρέστι, ὅπου διορίζεται διδάσκαλος και ἀργότερα ἔφορος στὴν Αὐθεντικὴ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Δίδασκε κατὰ τὸν Γ. Ζαβίρα “γραμματικὰ και ποιητικὰ”. Ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς του ξεχώρισαν ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς και ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, οἱ ὁποῖοι ἐφήρμοσαν πληρέστερα και διέδωσαν τὸ σύστημα Γραμμα-

92. Τὸ ἀπόφασις ἀπὸ τὸ: Ἀσωπίου Κ., *Περὶ ἑλληνικῆς συντάξεως*, ὁ.π., σ. 881.

93. Γνωστὸ και ὡς Στεφανόπολις ἢ Κορώνη.

94. Κώδ. 988 Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου φ. 225α-260β.

95. Τὸ πρωτότυπο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Θεοδώρητο Μαῦρο, τὸ 1975, και σὲ δευτέρη ἔκδοσις (ἐκδ. Τήνος) τὸ 1992, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Ἱεροδιακόνου Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου. Περὶ τῆς συχνῆς μεταλήψεως*.

τικῆς τοῦ διδασκάλου τους. Καί οἱ δύο ἄλλωστε τὸν διαδέχθηκαν στὴ σχολαρχία τοῦ “Παριστρίου Ἑλληνομουσείου” ὅπως ἦταν ἐπίσης γνωστὴ ἢ παραπάνω σχολή. Μάλιστα ὁ Κωνοταντᾶς συνέταξε καὶ πέντε ἐπιγράμματα μὲ τὰ ὁποῖα ὑμνοῦσε τὴν ἀρετὴ καὶ σοφία τοῦ διδασκάλου του⁹⁶.

Ἄλλο ἓνα ἐπίγραμμα συντάχθηκε πρὸς τιμὴν του ἀπὸ τὸν Δημήτριο Μανδακάση:

«Κεύθει Νειοφύτῳ δέμας κόνις ἢδ' ὀλιγίστη,
 Οὐ μὴν τοῦδε πόνων ἰδμοσύνης τε κλέος.
 Ὅς γὰρ Ἑλλάδι δὴν ἐκοπανθεῖσαν προθελύμῳς
 Ἑλλάδα γλῶσσαν εἰς ἀμπεφύτευκε πόνοις.
 Ζῶει ἄρ' εὐκλεέως κἂν θάν σωματίῳ»⁹⁷.

Δύο ἀνώνυμα, τὸ πιθανότερο ἀπὸ μαθητὴ τοῦ Νεοφύτου, ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα δημοσίευσε ὁ Χ. Τζώγας⁹⁸ μὲ τὰ ὁποῖα ἐξυμνεῖται τὸ διδασκαλικὸ ἔργο του:

«Ἐπίγραμμα ἠρωελεγεῖον

Λάρναξ ἦδε δέμας Νεοφύτου/ ἐξ ἀπίης γαίης ἱεροδιακόνου./ Ὅς πολλῶν περὶ ὧν πρεσβύτης, μουστραφῆς τε/ βιβλία πολλὰ λίπεν ἄφνυχά τε.// Οἷς ἐπὶ πολλ' ἐμολόγησε γράφων ἅμα ἠδὲ διδάσκων./ Τῇ δέμας, ὠδε λόγους, πνεῦμα Θεοῦ παρίδω.

Ἰαμβικόν

Σοφοῦ γέροντος τῆδε ἔγκειται δέμας. Ἦω πατρίς Ἑλλάς, νεόφντος κλήσις πέλει / Βίβλοι τε πολλαί, καὶ μαθηταὶ μυρίοι. / Ὅσος δ' ὁ μισθός, οἶδ' ὁ Κύριος μόνος».

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρνεῖται λόγῳ γήρατος (ἦταν ἤδη 70 ἐτῶν) νὰ ἀναλάβει, ἔπειτα ἀπὸ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ πρόσκληση, τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς τοῦ Γένους Σχολῆς στὴν Κωνοσταντινούπολη. Μεταφέρουμε ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νεοφύτου:

«... Ἐφ' οἷς δὲ ἐγὼ παρὰ τῆς ὑμετέρας παναγιότητος πατρικῶς τε ἅμα καὶ συνοδικῶς προσκαλοῦμαι, κἂν ἐπετάσθην, παναγιώτατε δέσποτα πτέρυγας περιστερᾶς, τὸ τοῦ λόγου, ἀναλαβὼν εἴπερ ἦν μοι καὶ τὸ πονηρὸν τουτὶ σαρκίον καθ' ἡλικίαν πειθήνιον· νῦν δὲ δι' ἔσχατον γῆρας (ἐβδομηκοντούτης γάρ που εἰμι καὶ μονοῦ τυμβογέρων) τὸν πλείστον ὠδε χρόνον νοσοκομούμενος μᾶλλον, ἢ γραμματικὰ ἄττα τεχνίδια εἰση-

96. Ἀσωπίου Κ., *Περὶ ἐλληνικῆς συντάξεως*, δ.π., σ. σή-σθ'.

97. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, δ.π., σ. 511.

98. Τζώγας Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, δ.π., σ. 25-26.

γούμενος διατελώ, τας πλείους τῆς ἐβδομάδος ἡμέρας πολλάκις δι ἀσθένειαν γήρως ἀπρόϊτος οἰκουρῶν... Ἀρετῆς γὰρ ἐγὼ και παιδείας οὕτως εἰμι ἀπότροφος, τί ποτέ ἐστίν ἀρετὴ και παιδεία τοῖς ἐπερωτῶσιν εἰσηγεῖσθαι ἔχειν ἀκριβῶς. Ἐτάχθην δὲ ὧδε τῆς αὐθεντικῆς σχολῆς ἔφορος, οὐχ ὡς ἔφορᾶν ἔχω, πόθεν, ὁ οὐ μᾶλλον τοὺς σωματικούς ὀφθαλμούς ἢ τὴν ἐπίκτητον ἔξιν ἀμβλυωπῶν, ἀλλὰ λόγῳ ἐλέους γηροκομίας και μόνῃς ἔνεκα»⁹⁹.

Ὁ Νεόφυτος ἐκτὸς ἀπὸ ἄριστος γραμματικός, ἔδωσε και ἐξαιρετα δειγματα ἐπιδόσεως στη φιλολογική κριτική. Εἶναι ὁ πρῶτος λόγιος πού παρουσίασε κατωχρωμένη τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου συγγράμματα εἶναι μασσαλιανικῆς προελεύσεως και πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸ Συμεῶν Μεσοποταμίτη ἄποψη πού ἐπρόκειτο νὰ ἐπικρατήσῃ στην πατρολογική ἔρευνα μετὰ 150 ἔτη¹⁰⁰. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐπίσης και τὰ ἀπολογητικά του συγγράμματα, τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερο ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Διαφωτιστές ὑπὸ τὸν τίτλο *Φιλόσοφος ἢ Θεῖσθης*¹⁰¹. Μ' αὐτὸ καυτηριάζει τὸ «πνεῦμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ και τῆς χρησιμοθηρίας, πού δὲν ἐπέτρεπε στοὺς θιασῶτες τῶν διαφωτιστικῶν ἰδεῶν νὰ προσεγγίσουν τὸ μυστικισμό τῆς ἀγνῆς πίστεως»¹⁰².

Τέλος, ὁ Νεόφυτος ἀπεβίωσε στὸ Βουκουρέστι σὲ ἡλικία 88 ἐτῶν περὶ τὸ 1784¹⁰³ σὲ συνθήκες ποικίλων στερήσεων και ἐσχάτης πενίας ἀλλὰ και ἀσθε-

99. «Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Πελοποννησίου ἀπόκρισις τῆς Πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς, δι' ἧς συνοδικῶς προσεκαλεῖτο μεταβῆναι ἐκ τοῦ τῆς δακίας σχολεῖον πρὸς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἀσπύ' ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας Νικολάου Καρατζᾶ», στὸν κώδ. 172 φ. 271β-272β τῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου (βλ. ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ κείμενο τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νεοφύτου πρὸς τὸν πατριάρχη στὸ: Βρεττοῦ Μ., *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1869*, σ. 601-603 και Παπαδόπουλου-Κεραμέως Α., *Τεροσολυμική Βιβλιοθήκη*, τ. Α', Βρυξελλες 1936, σ. 419, ἀρ. χροῦ 424, 11).

100. Δουβουνιώτου Κ., «Κρίσις περὶ τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. Α' (1924), σ. 86. Ψευτογκᾶς Β., «Ἡ γνησιότης τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου», *Θεολογικὸν Συμπόσιον εἰς τιμὴν Π. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 191-214. Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, δ.π., σ. 249.

101. Χρήστου Π., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, δ.π., σ. 249.

102. Ακριβοπούλου Κ., *Τὸ Κολλυβαδικὸ κίνημα*, δ.π., σ. 54.

103. Περὶ τοῦ χρόνου θανάτου τοῦ Νεοφύτου ὑπάρχουν διαφορετικῆς ἐκτιμήσεις (πρβλ. Γιαννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 36 ὑποσ. 63). Πάντως μετὰ τὸ θέρους τοῦ 1783 και τοῦ θέρους τοῦ 1785. βλ. ἐπίσης, Ζαχαρόπουλου Ν., *Δωρόθεος Βουλγημαῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 97 ὑποσημ. 2. Ὁ Χ. Τζώγας (*Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, δ.π., σ. 24) θεωρεῖ βέβαιο τὸ 1874 ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Νεοφύτου βασιζόμενος σὲ σημείωση τοῦ κώδ. Domneasca τοῦ Ἀρχιεπίου τοῦ Ρουμανικοῦ κράτους, ἀρ. 12, φ. 169, ἢ ὁποία ἀναφέρει ὅτι ὁ «διδάσκαλος Νεόφυτος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σάββα» ἀπεβίωσε στὸ Βουκουρέστι τὸ παραπάνω ἔτος.

νειῶν, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει σέ ἐπιστολή του (περὶ τὸ 1779) ἀπὸ τῆ Βλαχία πρὸς κάποιαν “σεβασμιωτάτην καὶ χαριτόπουνον πανιερότητα”, τὸ πιθανώτερο πρὸς τὸν εὐρισκόμενον τότε στὴ Ρωσία Εὐγένιο Βούλγαρη, ἐπίσκοπο τότε Χερσῶνος:

«...κατέλαβέ με –γράφει– ὁ χειμῶν ἐν οἰκίηματι πάντη ἀνευθέτω εἰς παραχειμασίαν· ἔκαμον προκαταβάλλον ἔνθεν μὲν εἰς τοὺς δε τοὺς μαστόρους ὑπὲρ τῆς σόμπας, ἔνθεν δὲ εἰς τοὺς δε ὑπὲρ τῶν θυρίδων καὶ ἔπειτα οὔτοι μὲν ἐκλείπουσιν, οἱ δὲ διαλείπουσιν, κἀγὼ ἀνεμοβροχίζομαι διὰ τῶν πάντη ἀναπεπταμένων θυρίδων, καὶ τρόπον κοχλίου καθ’ ἑαυτὸν συστρεφόμενος ἐνειλοῦμαι πρὸς τὸ νυκτερινὸν ψῦχος καὶ πρὸς τὸ ἐπισυμβαῖνον ἀνεμόβροχον, κἀντεῦθεν μὴ ἔχων ποῦ κλίνω τὴν κεφαλὴν πάσχω τὰ αὐτά, μᾶλλον δὲ καὶ χεῖρω τῶν ἐν τῇ Πουσακάρια καθειρωγμένων, ὅποτε οὐδ’ οὔπερ ἐκείνοι ἀπολαύουσιν ἡμερινοῦ φωτός διὰ τῆς θυρίδος μετέχω, ἀλλὰ ταῖς παρατυχοῦσαις σανίσι καὶ οἷς περιβέβλημαι ρακίοις καταφράξας ἐν σκότῳ τὴν ἡμέραν διάγω· τὰ γὰρ τῶν πάντη ἀσυναρμόστων θυρῶν, αἴτινες εἰς ὥραν χειμέριον οὐδὲν διαφέρουσι κεκλεισμένοι ἢ ἀνεωγμένοι, παρήσειν ματαίως δοκῶ»¹⁰⁴.

Στὴ συνέχεια, παραθέτουμε κατάλογο τῶν μέχρι σήμερα εὑρεθέντων ἔργων τοῦ Νεοφύτου:

Ἐκδεδομένα ἔργα¹⁰⁵

– Αἱ ἐπιστολαὶ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου μετὰ σχολίων τοῦ διδασκάλου Νεοφύτου ἱεροδιακόνου τοῦ Πελοποννησίου, ἐκδοθεῖσαι σπουδῆ καὶ ἐπιστασίᾳ ὑπὸ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου τοῦ Κωνσταντᾶ, Βιέννη 1792 καὶ Ἐνετίησιν 1812. Οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Συνεσίου περιλαμβάνονταν στὴν τότε διδασκόμενη ὕλη, σ’ ὅλες σχεδὸν τὶς σχολὲς καὶ ἦταν ἀρκετοὶ ποὺ εἶχαν κάνει σχόλια ἢ ἐξηγήσεις σ’ αὐτές¹⁰⁶.

104. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 510, ὅπου παρατίθεται ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς. Ἐπίσης, Παννόπουλου Γ., *Νεόφυτος*, σ. 35-36.

105. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἔργο *Ἀνατροπὴ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων* ποὺ πρωτοτύπως συντάχθηκε στὴ ρουμανικὴ (Infrutarea jidovilor) καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ πατρότητα εἶχε ἀποδοθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους ἔρηννητὲς στὸν Νεόφυτο, νεώτερες ἔρηννες μᾶς ἀπομακρύνουν πολὺ ἀπὸ τὴ θεώρηση αὐτῆ (βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 430). Περὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ συγγραφέα του βλ. ἐπίσης: Ἰερομον. Θεοδώρητου Μαύρου, *Προλεγόμενα στὸ: Ἱεροδιακόνου Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου. Περὶ τῆς συγῆς μεταλήψεως*, ἐκδ. Τήνος, Ἀθήναι 1992, σ. 14 καὶ σ. 25 ὑπόσημ. 25α.

106. βλ. Παννόπουλου, *Νεόφυτος*, σ. 39-40 καὶ ὑπόσημ. 69.

- *Βίος Μελετίου τοῦ Πηγᾶ* (Προλεγόμενα), 1769.

- *Ἐξηγήσεις τοῦ κῦρ Νεοφύτου τοῦ ἱεροδιακόνου τοῦ ἐξ Ἰουδαίων τοῦ Κουσοκαλυβίτου περὶ τοῦ ἀπολυτικίου τῆς ἁγίας Παρασκευῆς πρὸς τὸν περὶ αὐτοῦ ζητήσαντα*¹⁰⁷.

- *Ἐπιστολὴ πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην ἐρωτῶν περὶ τοῦ πῶς ἐξήχθη ὁ τοῦ Εὐαγγελίου λόγος εἰς τὸν Νέον Κόσμον*¹⁰⁸.

- *Ἐγχειρίδιον Παρακλητικοῦ Κανόνος* (1776) καὶ *Ἀκολουθία τῶν Ὁσίων Πατέρων Βαρνάβα, Σωφρονίου καὶ Χριστοφόρου τῶν ἐν Μελλᾷ Ὁρει ἀσκησάντων* (ἐπιμέλεια). Συνέταξε ἐπίσης καὶ τὸ *Κτιτορικὸν τῆς μονῆς Σουμελά*. Τὰ παραπάνω ἔγραψε ὁ Νεόφυτος στὴ Στεφανοῦπολη τῆς Τραπεζουβανίας (Μπρασόβ) τὸ 1770 καὶ ἐκδόθηκαν ἀργότερα στὴ Λευψία τὸ 1775 ἀπὸ τὸν Τραπεζούντιο ἀρχιμανδρίτη Παρθένιο Μεταξόπουλο¹⁰⁹.

- *Περὶ τοῦ ἐπιταφίου φωτός*¹¹⁰. ἔργο πού γράφηκε κατὰ τὸ ἔτος 1769 στὸ Βουκουρέστι. Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Νεόφυτος λαμβάνει θέση σ' ἓνα θέμα πού ἀπασχολοῦσε τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του περὶ τῆς φύσεως δηλαδὴ τοῦ Φωτός πού βγαίνει κάθε Μεγάλο Σάββατο ἀπὸ τὸν Πανάγιό Τάφο στὰ Ἱεροσόλυμα. Στὴν πραγματεία αὐτὴ ὁ Νεόφυτος ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν θαυματουργὸ φύση τοῦ ἐπιταφίου φωτός¹¹¹. Ἐπικαλεῖται μάλιστα δήλωση τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ τοῦ Ἀθηναίου (1766-1771) πού ἐξέφρασε εὐρισκόμενος στὸ Βουκουρέστι τὸ 1769, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὁ ἴδιος (ὁ Πατριάρχης) κατήγγειλε τὴν χειροποίητον τοῦ Ἁγίου Φωτός μηχανουργίαν, ὡς μὴ θαυματουργικὴ ἐνέργεια, ἀλλὰ ἀπάτη, πού ἀπέβλεπε στὴν φωτεμπορίαν¹¹².

107. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (1923), σ. 68-73.

108. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (1920).

109. Legrand E., *Bibliographie hellénique*, Paris 1928, τ. 2, σ. 207.

110. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὁ.π., σ. 512. Τὸ ἔργο ἐξέδωσε ὁ Κ. Δουβονιότης ἀπὸ τὸν κώδ. 1457 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, σ.σ. 1648-1664: «Περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίου Φωτός», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος IB' (1936) σ. 5. Ἐπίσης, ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Νεοφύτου στὸ: Ζαχαρόπουλου Ν., *Ἡ πνευματικὴ κίνηση τοῦ 18ο αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 243-263, ἀρ. 35.

111. Ἀμφιβολίες ἐκφράζει καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800) ἀπαντώντας τὸ 1775 σὲ ἐρώτηση τοῦ Λαρισαίου Ἐλευθερίου Μιχαήλου.

112. Περὶ αὐτοῦ καὶ γενικὰ περὶ τῆς ὄλης διαμάχης περὶ τοῦ θέματος βλ. Μεταλληνοῦ Γ. πρωτοπρ., *Φωτομαχικά - Ἀντιφωτομαχικά. Τὸ Φῶς τοῦ Παναγίου Τάφου στὸν Διάλογο Διαφωτισμοῦ-Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Ἱστορητῆς/Κάτοπτρο, Ἀθήνα 2001. Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸν Νεόφυτο Κουσοκαλυβίτη στίς σ. 92, 159.

Ἀνέκδοτα ἔργα

– Ἐπιτομή τῶν Ἱερῶν Κανόνων ἢ Κανονικόν. Σπουδαῖο κανονικὸ ἔργο¹¹³.

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι: Ἐπιτομή τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων τῆς μίας, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μετὰ τῶν ὄσα τούτοις ἀπό τε τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς καὶ τῶν πνευματοφόρων πατέρων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπιθεωρίαν συντείνει, ξυντεθεῖσα παρὰ τινος τῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τροφίμων ἀθωνίτου. Πρόκειται γιὰ μίαν ὀγκώδη ἀνέκδοτη συλλογή, πού σώζεται στὸν αὐτόγραφο κώδ. 222 (295) τῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, σ. 11-1227¹¹⁴, στὸν κώδ. 218 Παντελεήμονος καθὼς καὶ στὸν κώδ. 1458 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος¹¹⁵. Στὸ ἔργο αὐτό, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει ἔκταση 1227 ἀνισομερῶν φύλλων, φανερόντα οἱ συνθετικὲς ἰκανότητες τοῦ συγγραφέα, καθὼς καὶ ἡ βαθεῖα γνώση τῶν θεμάτων τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου πού εἶχε¹¹⁶.

Τὸ Νομοκάνονα αὐτὸν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος χαρακτηρίζει ὡς «μέγαν μὲν ὄγκω, πεπυκασμένον δὲ θεωρίαις καὶ ζητήμασιν ἐκκλησιαστικοῖς καὶ τὰς λύσεις δεόντως τὸ πλεῖστον ἐπάγοντα...»¹¹⁷. Τὴν μελέτη του αὐτή, παρέδωσε ὁ Νεόφυτος στὸν Δωρόθεο Βουλησιμᾶ, τὸ ἔτος 1782, ὅταν ὁ δευτερός βρισκόταν στὸ Βουκουρέστι «... ἵνα πρότερον ἀνακριθεῖσα καὶ διακριθεῖσα καὶ πίναξιν, ὡς εἰκός, ὑποθετικοῖς καταστρωθεῖσα ἴδη ὕστερον τὸ τοῦ τύπου φῶς»¹¹⁸. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές του ὁ Βουλησιμᾶς δὲν κατάφερε νὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Νεοφύτου καθὼς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δευτέρου τὰ χειρόγραφα του ἔμειναν στὴν κατοχὴ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τοῦ Ἰασιίου, ὅπου ὁ Νεόφυτος διέμενε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ὡς

113. Ὁ Γ. Ζαβίρας (δ.π., σ. 485), ἀναφέρει χωρὶς ἄλλη ἐπεξήγηση τὴν ὑπαρξὴ ἔργου τοῦ Νεοφύτου ὑπὸ τὸν τίτλο «Πολιτικοὶ νόμοι ἢ ἐξήγησις τῶν ἱερῶν κανόνων τῶν συνόδων». Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν παραπάνω Νομοκάνονα. Πρβλ. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 512.

114. C. Litzica, *Catalogul Manuscriselor Grecesii*, Bucuresti 1909, σ. 150.

115. Δυοβουνιάτου Κ., *Ἐκ τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου. Τὰ ὑπ ἀριθμὸν 1457 καὶ 1458*, Ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 185-202 (ἀνατύπωση ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου ἐπὶ τῇ ἑβδομηκονταετηρίδι τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, σ. 1-20).

116. Πάγκου Θ., *Ὁ Νομοκάνων...*, δ.π., σ. 23.

117. Οἰκονόμου Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Περὶ τῶν Ὁ Ἐρημηνευτῶν*, τ. Δ', σ. 821.

118. Βλ. Ἐπιστολὴ τοῦ Βουλησιμᾶ πρὸς Νικόλαον Μαυρογέννη, ἡγεμόνα πάσης Ὁύγγροβλαχίας, κώδ. 6020 (513), σ. 403-407. Πρβλ. Ζαχαρόπουλου Ν., *Δωρόθεος Βουλησιμᾶς*, δ.π., σ. 96.

ἔφορός της «γηροκομίας καὶ μόνης ἔνεκα», ὅπως εἶδαμε προηγουμένως στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νεοφύτου πρὸς τὸν Πατριάρχη¹¹⁹.

– *Περὶ τῆς ἀναμάρτου θυσίας ἦτοι περὶ τοῦ θύτου ἢ ἀθύτου*¹²⁰. Σ' αὐτὸ περιέχεται ἀλληλογραφία τοῦ Νεοφύτου μετὰ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ Νικηφόρου Θεοτόκη γιὰ τὸ παραπάνω θέμα.

– *Περὶ ἐπιουσίου ἄρτου*

Ἄπὸ τὸν Κ. Σάθα ἀναφέρονται καὶ τὰ παρακάτω ἔργα:

– *Σχόλια στὸν Θουκυδίδη καὶ τὰ Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους*¹²¹.

– *Περὶ τῶν λεγομένων Φράγκ-Μασόνων*¹²²

– *Φιλόσοφος ἢ Θεϊστής*¹²³

– *Ἐξηγήσεις τοῦ περὶ φιλίας Λόγου τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ περὶ τυραννίας*¹²⁴

– *Ἐπιστολὲς διάφορες*. Μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Νεοφύτου πρὸς διάφορα ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, διαφαίνεται ἡ ὑψηλὴ ἀρχαιομάθεια καὶ λογιότης του.

Ὁ Α. Δημητρακόπουλος ἀναφέρει καὶ τὸ *Πανσπερμία* ὡς ἔργο τοῦ Νεοφύτου.

Ἐπίσης, ὁ Νεοφύτος μετέφρασε τὸ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου καὶ παρέφρασε τὶς *Ραψωδίες Α' καὶ Β'* τῆς Ἰλιάδος¹²⁵. Παραθέτουμε τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα τῆς παραφράσεως τῆς Ἰλιάδος, στὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ λογιότης τοῦ ἀνδρός:

«Φράσον μοι, ὦ μουσηγέτις θεά, τὴν τοῦ Ἀχιλλέως ὀλεθρίαν ὀργήν, ἣτις μυρίων συμφορῶν τε καὶ θρήνων κατὰ βουλὴν ὡς εἰκὸς τοῦ Διὸς τοῖς Ἑλλήσιν ἐγένετο αἴτιος πολλῶν ἀγαθῶν ἡρώων τὰς μὲν ἀνδρείας ψυχὰς εἰς Ἄδου παραπέμψασα, τὰ δὲ ῥωμαλέα σώματα κνσί τε καὶ πᾶσι τοῖς οἰωνοῖς θεμένη κατάβρωμα, ἐξ ὅτου τὴν ἀρχὴν ἐρίζοντες διηνέχθησαν ἀλλήλοις ὃ τε βασιλεὺς Ἀγαμέμνων καὶ ὁ θεῖος Ἀχιλλεύς».

119. Βλ. Ζαχαρόπουλον Ν., *Δωρόθεος Βουλησιμᾶς*, δ.π., σ. 96-99.

120. Κώδ. 988, φ.φ. 261α-285β τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου (συγκεκριμένα, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Νεοφύτου πρὸς τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη) ὑπάρχει ἐπίσης καὶ στὸν κώδ. 1335 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος.

121. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 512.

122. Αὐτόθι.

123. Αὐτόθι.

124. Αὐτόθι.

125. Κώδ. 1297 Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλάδος. Πρβλ. Δυοβουνιάτου Κ., *Κρίσις περὶ τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου*, δ.π., σ. 86.

Ἐνάμεσα στὰ μεταφραστικά ἔργα τοῦ Νεοφύτου, ἀναφέρονται οἱ «*Τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου, ψυχωφελέστατοι Λόγοι καὶ θεολογικώτατοι*» ἢτοι «οἱ ἐνθουσιαστικοὶ αὐτοῦ κατὰ τε λογάδην καὶ πεζῇ στιχουργίαν λόγοι, οὓς ἡμεῖς πάλαι ποτὲ παρακλήσει τινῶν χυδαιστί ἐν ταῖς τοῦ Ἁθῶ ἑσχατιαῖς παρεφρόσαμεν...», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὴν Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, σὲ σημείωση τῆς σ. 215¹²⁶.

Ὁλοκληρώνοντας, τέλος, τὸν μακρὸν Κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Καυσοκαλυβίτου λογίου καὶ διδασκάλου τοῦ Γένους, ἀναφέρουμε καὶ τὴν παράφρασή του σὲ δύο Λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: *Εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν καὶ Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*.

Θεόκλητος Καρατζᾶς ὁ Βυζάντιος

Κόσμημα τῶν φιλοσοφικώτατων Καυσοκαλυβίων εἶναι καὶ ὁ μοναχὸς Θεόκλητος Καρατζᾶς ὁ Βυζάντιος (γενν. 1728 - † μετὰ τὸ 1783).

Ὁ Θεόκλητος (κατὰ κόσμον Θεόδωρος) ἦταν γόνος τῆς γνωστῆς φαναριώτικης οἰκογένειας τῶν Καρατζᾶδων καὶ ἔτυχε ἀξιόλογης γιὰ τὴν ἐποχὴ του παιδείας. Κατὰ τὸν ἱστορικὸ Γ. Ζαβίρα «οὗτος ἦν ἀνὴρ ἐλλόγιμος καὶ εἰδήμων οὐ μόνον τῆς Ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Λατινικῆς καὶ Ἰταλικῆς διαλέκτου καὶ μάλιστα τῆς Ἀραβικῆς, Συριακῆς, Περσικῆς καὶ Τουρκικῆς γλώσσης»¹²⁷. Πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὸν Ἁθῶ, ὑπηρετήσε ὡς γραμματέας σὲ διάφορες ἐπιτελικὲς θέσεις. Συγκεκριμένα, διετέλεσε γραμματέας τοῦ συγγενοῦ του Γεωργίου Καρατζᾶ, ἱατροῦ τοῦ σεραγίου, ὁ ὁποῖος τὸ 1764 ἔγινε μέγας διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, γραμματέας ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καθὼς καὶ γραμματέας καὶ ἄρχοντας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Στὸ Ἅγιον Ὄρος τὸν βρίσκουμε πρὶν τὸ 1767. Ἀρχικὰ κοινοβίασε στὰ Καυσοκαλύβια, στὴν Καλύβη Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου¹²⁸, τὴν ὁποία εἶχε ἀνακαινίσει ὁ Γέροντάς του, ἱερομόναχος Παΐσιος (1801), ὁ Παλαιολόγος, «ὁ ἐξ Ἁγίας Σιών» (καταγόμενος δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Ἁγίασο τῆς Λέσβου),

126. Βλ. ἐπίσης κώδ. 60 τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης.

127. Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Α', Ἀθῆναι 1872, (φωτ. ἀνατύπωση: ἐπιμέλεια-εἰσαγωγή-εὔρετηριον ὑπὸ Τ. Γριτσόπουλου [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι, 11, Ἀθῆναι 1972], σ. 325-326.

128. Σμυρνάκη Γ., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθῆναι 1903 (ἀνατύπωση, Καρυές 1988), σ. 401.

ό όποιος άργότερα, στα 1784, έγινε ήγούμενος τής μονής Ξενοφώντος¹²⁹ και άργότερα και τής Μεγίστης Λαύρας (1794-1796). Κατά τή διάρκεια όμως του Ρωσοτουρκικού πολέμου, επί Μεγάλης Αϊκατερίνης, έπιστρατεύθηκε από τον Ρώσο ναύαρχο κόμητα Άλέξιο Όρλώφ για να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως διερμηγέας στον ρωσικό στόλο. Ό Γ. Ζαβίρας χρονολογεί τό περιστατικό στα 1767 και συμπληρώνει ότι ό Όρλώφ απέστειλε κρυφά με ένα πλοίο κάποιους στρατιώτες του, και άφοϋ έπιασαν τον Θεόκλητο, τον έφεραν άκουσίως στο ναύαρχο που βρισκόταν στην Πάρο. Τρεις μήνες άργότερα όμως και κατόπιν έντονων παρακλήσεων, τόσο του ίδιου όσο και του Γέροντός του Παΐσιου (ό όποιος τον είχε άκολουθήσει) και έφόσον δέν άντεχε να βλέπει και τους δύο τόσο περίλυπους, ό ναύαρχος τους άφησε να επιστρέψουν στην πολυπόθητη ήσυχία τους¹³⁰.

Ό έρευνητής Χ. Τζώγας βασιζόμενος στον Γ. Ζαβίρα¹³¹ αναφέρει ότι στη Σύνοδο του Ίουνίου 1776 στην Κωνσταντινούπολη για τό ζήτημα των μνημοσύνων, έλαβαν μέρος και οί Ραφαήλ Κουσοκαλυβίτης και Θεόκλητος Καρατζάς¹³².

Είναι πολύ πιθανόν, ό Θεόκλητος, να έγκαταστάθηκε στα 1784 στη μονή Ξενοφώντος, άκολουθώντας τον γέροντά του Παΐσιο και τή λοιπή συνοδεία στην επάνδρωση και κοινοβιοποίηση τής μονής.

Ό Θεόκλητος είναι ό συγγραφέας του περιφημου για τήν εποχή του ανέκδοτου έργου *Νομοκάνονον άκριβέστατον και πλουσιώτατον, εις κοινήν ήδη γλώσσαν μεταφρασθέν προς τήν άναγινωσκόντων ώφέλειαν*,

129. Κώδ. 220 Ξενοφώντος (517 Συμπλ. Καταλ. Μανούσακα) του έτους 1784 (με τό ίδιο θέμα είναι και ό κώδ. 253 Ξενοφώντος), φ.3: «Πρόθεσις του ίερού Κοινοβίου Ξενοφώντος, τό τιμώμενον επ' όνόματι του άγίου ένδόξου μεγαλομ. Γεωργίου και Δημητρίου, συνεγράφη δε έν φ' καιρω συνεστήθη κοινόβιον υπό του μεγάλου πατρός ήμων έν ιερομονάχοις και πνευματικού κυρίου Παΐσιου και των διαδόχων αυτού καθεξής», φ. 2β: «Έν έτει σωτηρίω αφπδ' [1784] Ίανουαρίω ιζ' συνεστήθη κοινόβιον ώπερ αντίκρυ δεδήλωται». Στη Μονή Ξενοφώντος βρίσκονται άρκετοί κώδικες που προέρχονται ή και έγράφησαν στα Κουσοκαλύβια, όπως ό κώδ. 25 του όποίου γραφέας είναι ό μοναχός Διονύσιος ό εκ Πατρών, από τή συνοδεία του προαναφερθέντος ιερομονάχου Παΐσιου. Τα χειρόγραφα τά μετέφεραν εκεί όταν έφυγαν από τά Κουσοκαλύβια με σκοπό να επανδρώσουν τό 1874 τή μονή. Ό Διονύσιος επίσης συνέταξε και Τυπικό έργο που συντάχθηκε για τις άνάγκες κοινοβιοποιήσεως τής μονής. Περί του Παΐσιου βλ. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Τά τοιχογραφημένα παρεκλήσια τής σκήτης των Κουσοκαλυβίων. Μέρος Α' (17ος-18ος αι.)», *Μακεδονικά* 36 (2007), σ. 68-71. Του ίδιου, *Άγιασμένες μορφές των Κουσοκαλυβίων*, δ.π., σ. 121-125.

130. Ζαβίρα Γ., *Νέα Έλλάς*, δ.π., σ. 326.

131. *Νέα Έλλάς*, δ.π., σ. 209-210. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Ό Άθως*, δ.π., σ. 155.

132. Τζώγας Χ., *Η περι μνημοσύνων ξρις*, σ. 158.

πού εἶναι συλλογή Ἱερῶν Κανόνων παραφρασμένων στήν ἀπλοελληνική¹³³. ἔργο τὸ ὁποῖο συνέταξε στὰ Καυσοκαλύβια καὶ τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ δεκαπέντε περίπτου κώδικες¹³⁴, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἑννέα γράφηκαν στὰ Καυσοκαλύβια τὴν περίοδο 1767-1783. Ἐνδεικτικὰ μεταφέρουμε τὰ βιβλιογραφικὰ σημεῖωματα τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου χρονολογικὰ κώδικα:

Κώδ. Ξενοφώντος 795, σελ. γ: Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας.

Ἀρχ.: «Οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ἦνθησαν μὲν εἰς τὸν καιρὸν...».

Τέλος: «Ἐν τῇ κατὰ τὸ ἅγιον τοῦ Ἁθῶ ὄρος ἱερᾷ τοῦ Καυσοκαλυβίου σκήτη, ἔτει μὲν σ(ωτη)ρίῳ αψξζ, μηνὶ δὲ μαρτίῳ [1767]. Ὁ ἐν μοναχοῖς ἐλάχιστος Θεόκλητος ὁ Βυζάντιος».

Κώδ. Παντελεήμονος 148, φ. 7α: «Ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος ἱερᾷ τοῦ Καυσοκαλυβίου σκήτη τῷ αψπγ (1783), μηνὶ δὲ Μαρτίῳ. Ὁ ἐν μοναχοῖς Θεόκλητος ἐλάχιστος ὁ Βυζάντιος».

Τὸ σημεῖωμα τοῦ παραπάνω κώδικα ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πληροφορία τοῦ ἱστορικοῦ Γ. Ζαβίρα ὅτι ὁ Θεόκλητος «ἐτελεύτησε τῷ ἔτει 1777 ἐν τῇ σκήτη μὲν ἄγων τὸ πεντηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του»¹³⁵.

Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Ζαβίρα, ὁ Θεόκλητος συνέγραψε «... τῇ αἰτήσει τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς Παΐσιου... εἰς ἀπλὴν διάλεκτον ὄλους τοὺς Ἱεροὺς Κανόνας, Ἀποστολικούς καὶ Συνοδικούς καὶ τῶν κατὰ μέρος Πατέρων πρὸς εἶδῃσιν τῶν ἀπλουστέρων πνευματικῶν».

Ὁ Ρῶσος ἱστορικός, ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκυ γράφει γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Θεοκλήτου: «Στὰ 1749-1764 ὁ ἱεροδιάκονος τῶν Καυσοκαλυβίων Νεόφυτος συνέταξε τὴν Ἐπιτομὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων τῆς μίας, ἀγίας,

133. Πὰ τὸ Νομοκάνονα αὐτὸν βλ. Γκίνη Δ., *Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1963, σ. 12, 21. Τοῦ ἴδιου, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1966, σ. 203, 409

134. Κατάλογο τῶν κωδίκων βλ. στό: Πάγκου Θ., *Ὁ Νομοκάνων*, ὁ.π., σ. 30-34. Κώδικας πάντως αὐτόγραφος τοῦ Θεοκλήτου βρισκεται καὶ στὴ Σκόπελο (ιδιωτικὴ συλλογή). Στὴ σ. 5 τοῦ κώδικα ὑπάρχει ἡ σημείωση: «*Νομοκάνονον ἀκριβέστατον εἰς κοινὴν γλῶσσαν μεταφρασθὲν πρὸς τὴν τῶν ἀναγινωσκόντων ὠφέλειαν ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος τοῦ Ἁθῶ ἱερᾷ τοῦ καυσοκαλυβίου σκήτι. Ἐτει μὲν σωτηρίῳ αψξζ [1767] μηνὶ Ἰουνίῳ. Ὁ ἐν μοναχοῖς ἐλάχιστος Θεόκλητος ὁ βυζάντιος*» (Καλλιανοῦ Κ. πρωτοπρεσβ., «*Καισαρίον Δαπόντε Ἐπιγράμματα*», *Πρωτῶτον* τ. 27 (1991), σ. 22.

135. Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 326. Τὸ ἔτος 1777, ὡς ἔτος κοιμήσεως τοῦ Θεοκλήτου, ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μεθόδιο Καυσοκαλυβίτη στό *Τεύχος Ἱερῶν περιέχον τὴν Ἀσματικὴν Ἀκολουθίαν, τὸν Βίον, Παράκλησιν καὶ ΚΔ' κατ' ἀλφάβητον Οἴκους τοῦ ἐν ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Ἀθήνα 1925, σ. 61.

καθολικής και αποστολικής εκκλησίας. Αυτό το χειρόγραφο, που περιέχει 1835 σελίδες και διατηρείται στη Βιβλιοθήκη του Ρώσικου μοναστηριού, είναι μία συλλογή στην οποία τα δόγματα, οι εντολές, οι εκκλησιαστικοί κανόνες, οι παραδόσεις και το δίκαιο της Έκκλησίας είναι ενωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε ο συγγραφέας συλλογίζεται ελεύθερα την Αγία Τριάδα, την προσευχή και την έλεημοσύνη, τα μυστήρια, τον κλήρο και τα δικαιώματά του, με όλες τις μαρτυρίες από την Αγία Γραφή»¹³⁶.

Στον Πρόλογό του, ο Θεοκλήτος κάνει σαφή και αναλυτικό λόγο για τις πηγές των κανόνων επιθυμώντας έξ αρχής να προκαταλάβει τους αναγνώστες του για την αξία του έργου του, καθόσον μνημονεύει πηγές που ήσαν αναμφίβολα οι κλασικές και αυθεντικές¹³⁷. Γράφει ο ίδιος: «Εφρόντισα δέ επιμελώς, να μην προσθέσω τίποτε εις όλον τούτο το βιβλίον άφ' έαντού μου, καθώς έξετάζων τις τα έν αυτώ με τα έλληνικά θέλει πληροφορηθή την άλήθειαν»¹³⁸. Η άγωνία του άλλωστε να μη νοθευτεί το περιεχόμενο των κανόνων άποτυπώνεται σέ ιδιόγραφη σημείωσή του: «Ορκώ σε τόν μεταγράψαντα την βίβλον ταύτην κατά του Κυρίου ήμών Ίησού Χριστού και κατά της ένδόξου ελεύσεως αυτού, έν η κρίνει ζώντας και νεκρούς, ίνα παραβάλης μετά το γράφαι ταύτην και επιμελώς επιδιορθώσης προς το αντίγραφον ύφ' ού έγραψας και την κατάκρισιν όμοίως μεταγράψης, καθώς έν τώ παρόντι εύρες»¹³⁹.

Άναγνωρίζοντας τη μεγάλη για την εποχή του αξία του κειμένου αυτού¹⁴⁰, ο λόγιος μοναχός Καισάριος Δαπόντες, άφιέρωσε στο Θεοκλήτο το παρακάτω επίγραμμα: «Είς νομοκάνονα νεωστί μεταγλωττισθέντα»

Τών νομικών τών πρό αυτης πάντων πλουσιωτέρα / τών εις άπλην μετάφρασιν και η γνησιωτέρα. / Είναι αυτού του νομικού η έκδοσις η νέα / του Θεοκλήτου μοναχού όθεν προτιμητέα / ότι εκ τών Συνοδικών Έλληνικών Βιβλίων / άμέσως έξηγήθηκε πόνων μετά μυρίων, / δίχως προσθήκη άδελφοί μικράν η και μεγάλην / ως άνθρωπος ως έπρεπε φοβούμενος μη σφάλειν. /

136. *Vtoroe putesestvie po svjatoj gore Afonskoy Archimandrita*, Moskva 1880, σ. 363-364. Η πρωτοδημοσιευόμενη αυτή μετάφραση έγινε από συνεργάτη μας.

137. Πάγκου Θ., *Ο Νομοκάνων*, δ.π., σ. 39.

138. Κώδ. Ξενοφώντος 93, σ. δ'.

139. Κώδ. Ξενοφώντος 93, σ. 723.

140. Έκδοση της επίτομης μορφής του κειμένου από τον καθηγ. Θ. Πάγιου: *Ο Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζά του Κανσοκαλυβίτη. Η επίτομη μορφή*, Θεσσαλονίκη 1996. Περί του Νομοκάνονος κατά στοιχείον του Θεοκλήτου βλ. επίσης, Δ. Γκίνη, *Κείμενα βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου*, Άθήναι 1963, σ. 21, 12. Του ίδιου, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Άθήναι 1966, σ. 203, 409.

Χωρίς ἄλλες ἐξηγήσεις καὶ στοχασμούς δικούς του / καθὼς ἀπ' τοὺς προτεινόμενους του»¹⁴¹.

Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέδειξε τὸν Θεόκλητο σὲ ἕναν ἀξιόλογο ἀθωνίτη κανονολόγο, καθὼς στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἀμφισβήτησε τίς ἐν χρήσει τότε νομοκανονικὲς συλλογές καὶ προχώρησε στὴ σύνταξη νέας ἐγκυρότερης καὶ αὐθεντικότερης. Συνέβαλε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὴν ἀναγεννητικὴ κίνηση, ὅσον ἀφορᾶ τίς *Κανονικὲς Πηγές* τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πού ἐκδηλώθηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα¹⁴². Κίνηση ἢ ὁποία εἶχε ὡς ἐπιστέγασμα τὸ *Πηδάλιον*¹⁴³ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου καὶ τοῦ ἱερομονάχου Ἀγαπίου τοῦ ἐκ Δημητσάνης¹⁴⁴.

Ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ὁ ἴδιος, τὴ σύνταξη τῆς νομοκανονικῆς συλλογῆς καὶ τὴν παράφραση τῶν κανόνων, τὴν ἀνέλαβε κατόπιν προτροπῆς τοῦ γέροντός του Παΐσιου:

*«... ὁ σεβάσιμος ἐν Χριστῷ πατήρ καὶ ποδηγέτης, τῆς τῶν πολλῶν ὠφελείας φροντίζων καὶ πόθον ἔχων νὰ εὕρῃ αὐτὰ εἰς τὸ φῶς μὲ ἀπλῆν φράσιν, διὰ νὰ καταλαμβάνονται ἀπὸ ὄλους, μοὶ ἔδωκεν ἐντολὴν νὰ μεταφράσω εἰς κοινὴν γλῶσσαν ὄλους τοὺς ἱερούς κανόνας ὁμοῦ μὲ τὰς ἀναγκαιοτέρας ἐξηγήσεις τῶν ... ἐρμηνευτῶν αὐτῶν»*¹⁴⁵. Ὁ Παΐσιος ἐξέφραζε τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς οἱ κληρικοὶ νὰ ἔχουν χρῆσιμα καὶ ἀξιόπιστα βοηθήματα στὸ ποιμαντικὸ τους ἔργο. Τὸ στὴ δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του κείμενο, στηριζόταν σὲ αὐθεντικὲς πηγές καὶ εἶχε ἐπιτυχημένη κατανομὴ τῆς ὕλης¹⁴⁶.

Σύμφωνα μὲ τοὺς σωζόμενους κώδικες, ὁ Θεόκλητος περάτωσε τὸ συλλεκτικὸ, μεταφραστικὸ καὶ κωδικοποιητικὸ αὐτὸ ἔργο τὸ Μάρτιο τοῦ 1767. Ἡ χρονολογία αὐτὴ, ὡς κατακλείδα τοῦ Προλόγου «Πρὸς τοὺς ἀναγνώσκοντας», παραμένει σταθερὴ, ἀκόμα καὶ στὰ χειρόγραφα πού ἀντιγράφηκαν σὲ μεταγενέστερες περιόδους.

141. Τὸ ἐπίγραμμα δημοσίευσε ὁ πρωτοπρ. Κ. Καλλιανός, «Καισαρίου Δαπόντε Ἐπιγράμματα», ὁ.π., σ. 21-22.

142. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεόκλητο, ἀναφέρουμε, κατὰ χρονολογικὴ σειρά, τὸν ἕτερο Κανσοκαλυβίτη λόγιο Νεόφυτο, τὸν Ἀγάπιο τὸν ἐκ Δημητσάνης, τὸν Χριστοφόρο Προδρομίτη καὶ τέλος, τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη.

143. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησίας, ἧτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες...*, Λειψία 1800 (νεότερη ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1957).

144. Πάγκου Θ., *Ὁ Νομοκάνων*, ὁ.π., σ. 5, 29.

145. Κώδ. Ξενοφώντος 93, σ. β'.

146. Πάγκου Θ., *Ὁ Νομοκάνων*, ὁ.π., σ. 30, 35.

Ἐπιπλέον τοῦ Νομοκάνονα, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Γεδεών, ὁ Θεόκλητος παρέφρασε στὴν ἀπλούτερη ἑλληνικὴ τοὺς Ἀσκητικούς Ὅρους τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ «κατήρησεν συλλογὴν τινα καὶ συμφωνίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων»¹⁴⁷.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἀγιολογικὸ καὶ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Θεοκλήτου, ἀναφέρουμε τὰ ἐξῆς ἔργα:

α) Συμπλήρωση τῆς Ἀκολουθίας τῶν ἁγίων Ὁνουφρίου τοῦ Μεγάλου καὶ Πέτρου τοῦ Ἀθωνίτου. Βρίσκεται στὸν Κώδ. Ξενοφώντος 225 (522 Συμπλ. Καταλ. Μανούσακα) τοῦ ἔτους 1773¹⁴⁸. Συγκεκριμένα, στὸν ἰδιόγραφο αὐτὸ τοῦ Θεοκλήτου κώδικα βρισκόμε τὰ παρακάτω:

φ.1: Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ὁνουφρίου τοῦ μεγάλου καὶ Πέτρου τοῦ Ἀθωνίτου

φ. 24: Ἐκλογαὶ Ψαλμῶν

φ. 52: Μεγαλυνάρια δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν.

φ. 58: Μεγαλυνάρια τῆς Πεντηκοστῆς.

Τὴν πατρότητα ἀπὸ τὸν Θεόκλητο τῆς παραπάνω Ἀκολουθίας μαρτυροῦν δύο στίχοι στὸν παραπάνω κώδικα, στὸ φ. 23α: «ἐγράφη ἡ παρούσα ἀκολουθία εἰς Καυσοκαλύβιον, ὅπου καὶ συνετέθη, τῷ μηνὶ μαρτίῳ [1773], μηνὶ μαρτίῳ. Δυὰς ἁγία πρέσβευε τριάδι τῇ ἁγίᾳ λύσει πταισμάτων παρασχεῖν τῇ ἐμῇ ρυπαρίᾳ» καθὼς καὶ στὸ φ. 52 : «Ἐγράφησαν τὰ παρόντα ἐν τῇ τοῦ Καυσοκαλυβίου ἱερᾷ σκήτι ὑπὸ χειρὸς ἁμαρτωλοῦ Θεοκλήτου μοναχοῦ τῷ μηνὶ ματίῳ [1773] ἔτος, μηνὶ ματίῳ».

β) Κανόνας τοῦ Ὁρθρου τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Σίμωνος τοῦ Μυροβλύτου, ποὺ σώζεται στὸν κώδ. 49 Παντελεήμονος (18' αἰ.) φ.φ. 8α-16β καὶ ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν τότε ἡγούμενο τῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας Ἱερώνυμο τὸ 1925 στὴν Ἀθήνα¹⁴⁹. Ὁ κανόνας φέρει ἀκροστιχίδα στὰ Θεοτομία: «Θεοκλήτου» καὶ εἶναι σὲ ἴσχυρ. πλ. α', κατὰ τὸ Ἴππον καὶ ἀναβάτην καὶ μὲ ἀρχὴν τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς α' ὠδῆς «Μύρου ἐνθέου Πάτερ, ὑπόθεν ἐμφορηθεῖς...»¹⁵⁰.

147. Γεδεών Μ., «Φαναριώτικα Ὑπομνήματα», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, τ. Γ', Κωνσταντινούπολις 1882-1883, σ. 376.

148. Πολίτη Α. - Μανούσακα Μ., Συμπληρωματικοὶ Κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 213.

149. «Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σίμωνος τοῦ Μυροβλύτου, κτίτορος τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει τοῦ Ἁθῶ Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, προσέει δὲ καὶ ἡ Ἀκολουθία τῆς ἁγίας ἐνδόξου Μυροφόρου καὶ ἰσαποστόλου τοῦ Χριστοῦ Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς, Ἐπιμελεῖα τοῦ Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας Ἀρχιμανδρίτου Ἱερωνύμου», Ἐν Ἀθήναις 1925.

150. Εὐστρατιάδου Σ., «Ἀγιολογικά. Βιβλιογραφία τῶν Ἀκολουθιῶν», Ἐπετηρὶς Ἐται-

γ) Βίος και Συμπλήρωμα Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου, πού βρίσκεται σέ ἀκατολογημένο κώδικα τῆς μονῆς Ξενοφώντος, ἰδιόγραφο τοῦ Θεοκλήτου. Ὁ Θεοκλήτος –πού συνήθιζε νά γράφει, ὅπως εἶδαμε, κατόπιν προτροπῆς τοῦ καταγόμενου ἀπό τή Λέσβο Γέροντός του ἱερομον. Παΐσιου– φαίνεται ὅτι συνέθεσε τά ἔργα αὐτά πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἁγίου πού ἐτιμᾶτο πολὺ στὴν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἄσσο τῆς Μ. Ἀσίας Λέσβο, τὸ πιθανότερο γιὰ νά τὸν τιμοῦν στὸν χῶρο τῆς μετανοίας τους καὶ συγχρόνως νά τὸν προβάλλουν στὸν ἁγιορειτικὸ κόσμο. Στὴν Ἀκολουθία αὐτῆ, ὁ Θεοκλήτος πρόσθεσε δικῆς του συνθέσεως Μικρὸ Ἑσπερινό¹⁵¹.

δ) Πά τοὺς ἴδιους μὲ τοὺς παραπάνω λόγους, ὁ Θεοκλήτος πρόσφερε τὸ ποιητικὸ του χάρισμα καὶ στὸν ἅγιο νεομάρτυρα Θεόδωρο τὸν Βυζάντιο (1795), τὸν μετέπειτα πολιοῦχο Μυτιλήνης. Ἔτσι συνέθεσε πρὸς τιμὴν τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινό (βρίσκεται σέ ἰδιόγραφο τμήμα τοῦ κώδ. Σκήτης Ἁγίου Δημητρίου 4) καὶ ἔκανε ὀρισμένες “διορθώσεις” στὸ Μαρτύριο (φ. 41 α τοῦ παραπάνω κώδικα) καὶ τὴν ὑπόλοιπη Ἀκολουθία, πρὶν τὸ ἔτος 1797¹⁵².

Πάντως ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς Πορφύριος Οὐσπένσκυ, γράφει γιὰ τὸν Θεοκλήτο καὶ τὸ ὑμνογραφικὸ του ἔργο: «Ὁ Θεοκλήτος, ὁ ὁποῖος ἦταν μοναχὸς στὰ Κουσοκαλύβια, ἔγραψε πολλοὺς κανόνες στὴ δόξα τῶν ἁγίων, τὸ 1770. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ κανόνες δὲν ἐκδόθηκαν»¹⁵³.

Ραφαὴλ Ἀκαρνάν ὁ διδάσκαλος (1714-1804)

Ὁ ἱερομόναχος Ραφαὴλ ὁ Ἀκαρνάν, ὁ “διδάσκαλος”, εἶναι ἀπὸ τοὺς πολυγραφέστερους Κουσοκαλυβίτες λογίους. Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία καὶ σπούδασε στὴ Σχολὴ τῆς Ἄρτας ὑπὸ τὸν διδάσκαλο Χρῦσανθο τὸν Ἡπειρωτῆ, ἔχοντας ὡς συμμαθητὴ του τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Μᾶς

ρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔτος Θ' (1932), σ. 115. Γερασίου μον. Μικραγιαννανίτου, «Ἡ Ὑμνογραφία ἐν Ἁγίῳ Ὄρει», Ἐπετηρὶς Ἀθωνιάδος Σχολῆς, Ἀθῆναι 1966, σ. 80. Βλ. Γ. Στάθη, «Ὑμνογραφικὰ στὸν ὄσιο Σίμων», στὸν συλλογ. τόμο Ἁγιος Σίμων ὁ Ἀθωνίτης, Ἀθῆναι 1987, σ. 125.

151. Βλ. Πάγγου Θ., «Τὸ Μαρτύριον Θεοδώρου τοῦ Βυζαντίου», Ὁ νεομάρτυς Θεόδωρος ὁ Βυζάντιος πολιοῦχος Μυτιλήνης. Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (17-19 Φεβρουαρίου 1998, Μυτιλήνη 2000, σ. 311-312. Τὴν περίοδο ἄλλωστε 1795-1797 θεωρεῖ ὁ ἴδιος καθηγητῆς ὅτι γράφηκε ὁ κώδ. Σκήτης Ἁγίου Δημητρίου 4, τὸν ὁποῖο στὴν παραπάνω μελέτη του δείχνει ὡς ἰδιόγραφο τοῦ Θεοκλήτου. Ἐὰν αὐτὸ ἰσχύει, τότε τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Θεοκλήτου θὰ πρέπει νά τοποθετηθεῖ τὴν περίοδο 1783-1797.

152. Πάγγου Θ., *Τὸ Μαρτύριον Θεοδώρου τοῦ Βυζαντίου*, ὁ.π., σ. 312

153. *Vostok Hristianski* III, St. Petersburg 1892, σ. 396.

πληροφορεί σχετικά ο Εὐλόγιος Κουρούλας: «Σύγχρονοι σχεδὸν τοῦ Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου ὑπῆρξαν κοσμήσαντες τὸ Κουσοκαλύβιον Θεόκλητος ὁ Καρατζᾶς, νομομαθῆς και πολὺγλωττος, Ραφαὴλ ὁ Ἀχαρνάν, συμμαθητῆς τοῦ Βουλγάρους και συνθέτης ὕμνων ἐκκλησιαστικῶν...»¹⁵⁴. Ὁ ἴδιος ὁ Ραφαὴλ δίδαξε ὡς ἱεροδιδάσκαλος στὴ Ζαγορά¹⁵⁵. Ἀνάμεσα στους μαθητῆς του, ἀναφέρεται και ὁ νεαρὸς τότε Κωνσταντῖνος, ὁ μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Γ (1731-1791)¹⁵⁶.

Στὰ Κουσοκαλύβια ὁ Ραφαὴλ ἦλθε στὰ 1757 και ἐγκαταβίωσε στὴν Καλύβη τοῦ Ἁγίου Μαξίμου, μίᾳ ἀπὸ τις ἀρχαιότερες τῆς σκήτης, ἀφοῦ ἰδρύθηκε στὰ 1732, δύο ἔτη μετὰ τὴν ὀσιακὴ κοίμησις τοῦ ὁσίου Ἀκακίου. Τὸ «ὁμολογὸν» τῆς Καλύβης ἐκδόθηκε ὑπὲρ τοῦ «πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις ἁγίου διδασκάλου κυρίου Ραφαὴλ»¹⁵⁷ τὸ 1757 και εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ σωζόμενα στὰ ἀρχεῖα τῆς Λαύρας. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἔχει ὡς ὑστερόγραφο, τὸ ἔτος 1762, τὴν ἐγγραφή ὡς συνοδίας τοῦ «ἁγίου διδασκάλου κυρίου Ραφαὴλ», τοῦ ἱερομονάχου Δαβίδ. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1804 ἐκδόθηκε «ὁμολογὸν» ὑπὲρ τοῦ διαδόχου τοῦ Ραφαὴλ, γερο-Συμεών. Στὸ κείμενο ὁ Ραφαὴλ, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ προαναφερθεὶς Συμεών, ἀναφέρεται πλέον ὡς «μακαρίτης». Ἀπ' αὐτὸ μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ «ἱεροδιδάσκαλος παπᾶ Ραφαὴλ» ἐκοιμήθη στὰ 1804. Τὸ ἔτος ἄλλωστε αὐτὸ,

154. Κουρούλα Ε., *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, δ.π., σ. 55. Πρβλ. Σάθα Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, δ.π., σ. 497,611.

155. Σκουβαρά Β., «Ἰωάννης Πρίγγος (1725;-1789). Ἡ Ἑλληνικὴ παροιμία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ και ἡ Βιβλιοθήκη Ζαγοράς», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 9 (1964), σ. 227-231.

156. Μερικοὶ τὸν ὀνομάζουν Καλλίνικο Δ'. Πρόκειται ὁμοῦς γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Πατριάρχησε τὸ 1757 γιὰ λίγους μῆνες. Ἀπὸ τὸ 1762 ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἔζησε στὴ Ζαγορά. Στὴ βιβλιοθήκη ἄλλωστε τῆς Ζαγοράς ὑπάρχουν αὐτόγραφοι κώδικες τοῦ Καλλίνικου. Βλ. ἐπίσης, Κ. Δυοβουνιώτη, *Καλλίνικος Γ πατρ. Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1915. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1915. Χρυσοβέργη Ἀθ., *Οἱ θεολογικῆς κατευθύνσεις τοῦ Πατριάρχου Καλλίνικου Γ*, δ.π., Λάρισα 2000.

157. Τὴν περίοδο πού ἐκδόθηκε τὸ ὁμολογὸν Δικαῖος ἦταν ὁ παπα-Ἰωάνης ὁ Κουσοκαλυβίτης. Ὡς σκευοφύλαξ τῆς Λαύρας στὸ ἔγγραφο ὑπογράφει ὁ Μακάριος, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Μακάριο Τριγώνη ὁ ὁποῖος στὰ 1772 ἐξέδωσε τὸ ἔργο: *Προσκνητάριον τῆς Βασιλικῆς και Σεβασμίας Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῶ. Συντεθὲν μὲν παρὰ Μακαρίου Κυθωνέως τοῦ ἐκ χώρας Χανίων, τοῦ Τριγώνη, τοῦ και τῆς αὐτῆς Μονῆς Σκευοφύλακος, τύποις δὲ νῦν πρῶτον ἐκδοθέν, ἐπιμελεία και δαπάνη τοῦ Πανοσιωτάτου Κυρίου Σεργίου ἱερομονάχου, τοῦ ἐκ ταύτης τῆς Ἁγίας Λαύρας, Ἐνετίσιν 1772*. Τὸ ἔγγραφο ἐξέδωσε ὁ Εὐλ. Κουρούλας: *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, σ. 79 σημ. 3, σ. 175, σ. 222-223. Βλ. ἐπίσης, Χρυσοστόμου μοναχοῦ, *Ἡ μεγαλάνυμος ἐν Ἀγίῳ Ὅρει Ἱερὰ Σκήτη τῆς θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἀννης*, χ.τ. ἔ., 1930, σ. 100-101.

ὡς ἔτος κοιμήσεως τοῦ Ραφαήλ ἀναφέρει καὶ ὁ Ρῶσος ἱστορικός, ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκυ: «*Στὰ Κουσοκαλύβια ζοῦσε καὶ πέθανε στὰ 1804 ὁ σοφὸς ἱερομόναχος Ραφαήλ, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὴν Ἀκαρνανία. Ὁ Εὐγένιος ὁ μεγάλος, τὸν σεβόταν πολὺ καὶ στὶς ἐπιστολές του τὸν ἔλεγε σοφὸ. Ἀπὸ τὰ ἔργα του, ὁ Θεοδώρητος εἶδε μόνο τὰ Ἐλεγειακὰ Ἐπιγράμματα. Ὁ ἀσκητισμὸς του ἦταν σκληρότατος. Ἐζήσε ὁμως ἐνενηντα χρόνια. Ἦταν μαθητὴς τοῦ Χρύσανθου τοῦ Ἡπειρώτη, μαζὶ μὲ τὸν ἑνδοξο Εὐγένιο στὴν πόλη Ἄρτα*»¹⁵⁸. Ἄν μάλιστα θεωρήσουμε ὡς ὀρθὴ καὶ τὴν πληροφορία τοῦ Πορφυρίου ὅτι ὁ Ραφαήλ ἔζησε ἐνενηντα χρόνια, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ 1714 ὡς ἔτος γεννήσεώς του.

Καθὼς διαφαίνεται μέσα ἀπὸ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Σκήτης –ὅπως τοῦ ἔτους 1775¹⁵⁹ καὶ τοῦ ἔτους 1785¹⁶⁰– σημαντικὴ θεωρεῖται καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν καλύτερη ὀργάνωση τῆς Σκήτης ὡς θεσμοῦ.

Ὁ ἱστορικός Γ. Ζαβίρας ἀναφέρει ὅτι ὁ Ραφαήλ συμμετείχε στὴ σύνοδο τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου στὰ 1774 ὑπὸ τὸν πρ. Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο Β' (1748-1751, 1752-1757), Σύνοδο ἣ ὁποία καταδίκασε τοὺς ἱεροὺς Κολλυβάδες¹⁶¹. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι στὴν τοπικὴ Σύνοδο ποὺ ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1776, ἐπὶ πατριάρχου Σωφρονίου καὶ ἣ ὁποία ἐπικύρωσε τὴν διὰ συγγιλίου ἀπόφαση τοῦ 1773 τοῦ Πατριάρχου Σαμουήλ τοῦ Χαντζερῆ, καὶ ἣ ὁποία ὄριζε τὰ μνημόσυνα νὰ τελοῦνται τὸ Σάββατο, συμμετείχαν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, καὶ οἱ Κουσοκαλυβίτες λόγιοι Ραφαήλ καὶ Θεόκλητος Καρατζᾶς¹⁶².

Τὸν Ραφαήλ γνώριζε καὶ ὁ γνωστὸς ἀγιορείτης λόγιος Καισάριος Δαπόντες. Γράφει γι' αὐτὸν στὸν *Ἱστορικό του Κατάλογο*: «*Ραφαήλ ἱερομόναχος Ἄρτηνός, Καψοκαλυβίτης, ἐπίσημος δι' ἀρετὴν καὶ προκοπὴν οὗτος πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐξήγησεν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸν βίον τοῦ ὁσίου Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησιῷ ὄρει*»¹⁶³. Ὁ Ραφαήλ δηλαδὴ παρέφρασε στὴν ἀπλο-ελληνικὴ τὸ Βίο τοῦ ὁσίου Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτου. Ὁ Δαπόντες μάλιστα, στὰ 1771, παρήγγειλε στὸν Ραφαήλ νὰ τοῦ καλλιγράψει τὸ βιβλίο του Ρόδον

158. *Vistorie putesestvie po svjatoj gore Afonskoy Archimandrita*, Moskva 1880, σ. 368. «Ὁ Εὐγένιος ὁ μεγάλος» ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη.

159. Ἐκδ. ὑπὸ Κουρίλα Ε., *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, δ.π., σ. 185-190.

160. Ἐκδ. ὑπὸ Κουρίλα Ε., *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, δ.π., σ. 202-203.

161. *Νέα Ἑλλάς*, σ. 210 ὑπόσημ.

162. Μ. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως*, δ.π., σ. 155.

163. Σάθα Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ.

τὸ Ἀμάραντον. Ἡ εἶδηση βρίσκεται σὲ ιδιόγραφη σημείωση τοῦ Δαπόντε στὸν κώδ. 334, φ. 4α τῆς μονῆς Ξηροποτάμου: «*Ἐν ἔτει αφοῦ...Ἰουλίῳ εἰκοσιοκτῶ ἐσυμφώνησα μετὰ τοῦ παπᾶ κυρ Ῥαφαήλ τοῦ Καυσοκαλυβίτη νὰ ἀντιγράψῃ τὸ βιβλίον μου, λεγόμενον Ῥόδον τὸ Ἀμάραντον τὴν κόλα πέντε παράδες, καὶ μετὰ τὸ τέλος νὰ τὸν χαρίσω καὶ ἓνα γρόσι, καὶ χειρομάνδηλον ὅταν μὲ ἀρέσῃ, καὶ τὸν ἔδωκα μπροστὰ παράδες ἐξήντα*»¹⁶⁴.

Ἄξιοσημειωτο ὅμως εἶναι καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ῥαφαήλ. Σύμφωνα μετὰ ἄλλη ἀναφορὰ τοῦ Δαπόντε, ὁ Ῥαφαήλ «*ἐπίσημος δι' ἀρετὴν καὶ προκοπὴν, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐξήγησεν ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν καὶ τὸν Βίον τοῦ Ὁσίου Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ Ὅρει*».

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γνωστὰ ἔργα τοῦ Ῥαφαήλ, μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ παράφραση στὸν Βίο «*μετενεχθέντα εἰς ἰδιωτικὴν φράσιν*» τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Φιλόθεο Κόνκινο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἔργο ὑπὸ τὸν πλήρη τίτλο «*Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου, Βίος καὶ Ἐγκώμιον καὶ Θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ Θεσσαλονίκης τοῦ καὶ Παλαμᾶ, μεταφρασθεῖς, ἐκ τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἰδιωτικὴν φράσιν*» βρίσκεται στὸν κώδικα 107 (Λάμπρου 2120) φ. 1-263, τοῦ ἔτους 1782 τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου.

Ἀρχή: «*ὦ πόσον μεγάλην καὶ θαυμαστὴν ἑορτὴν ἐπρόσθεσες εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ θαυμαστάτε Γρηγόριε...*».

Τέλος: «*... νὰ μᾶς λυτρώσῃς λέγω μὲ ἀγαθὰς ἐλπίδας, διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐλπυζομένην καὶ μακαρίαν ἀνάπαυσιν ἐκείνην τῆς ἀπεράντου καὶ αἰωνίου ζωῆς... καὶ εἰς τὴν αἰδιὸν ἐκείνην καὶ ἀτελεύτητον. Ἀμήν*».

Τὴν παράφραση τοῦ Βίου αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ παρήγγειλαν στὸν «*διδάσκαλο*» Ῥαφαήλ οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου ὥστε νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὰ πλαίσια πανηγυρικῆς ἀγρυπνίας ποὺ τελοῦσαν στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, μὰ ποὺ ὁ ἅγιος διετέλεσε ἡγούμενος τῆς μονῆς τους. Συντάκτης ἀλλὰ καὶ γραφέας, σύμφωνα μετὰ τὴν παρακάτω σημείωση στὸ τέλος τοῦ κώδικα, σ. 262-263, εἶναι ὁ «*μοναχὸς*» Ῥαφαήλ:

«*Ἐν τῇ δηρονύμφῳ σκήτῃ, τῆς ἱερᾶς καὶ μεγίστης λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ τῷ ἁγιωνύμφῳ ὄρει Ἐν*

164. Βλ. Καδᾶς Σ., «*Χειρόγραφο μετὰ ἀυτόγραφες σημειώσεις τοῦ Καισάρου Δαπόντε στὸ Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουήλ Κριαρᾶ. Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ συμποσίου (Θεσσαλονίκη 3 Ἀπριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 202.*

ἔτει σωτηρίῳ, ἀσπβ' (1782) ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ. Παρὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου ῥαφαήλ, οὗ καὶ τὰ ἔπη ταῦτα πρὸς τοὺς δύο ἁγίους».

β) Ἐπιγράμματα

Οἶον ἐραστής, οἶος οὐ ἐρωμένον / Οὐ τις εὐ ἀκίδησε τῶν ἀντιξῶν; / Ὡθεῖε Φιλόθεε, συγγνώμην νέμοις, / Τῷ ἐγκυβιστήσαντι, σῆς βένθει ἄλός, / Σῆ χειρὶ ἔμπης, ἠδὲ ἀντέρου μόγις / Ἀναθορούντι· οἶα ᾧ οἶα χάρις.

Ἔτερον

Φεῦ πῶς Ἰταλῆς νίκη σύγε Θεσσαλονίκη / νίκη Θετταλῆς, ἄρες, ἄρες μακεδῶν; / Δούρασι Θευλογίης, τὴν Γρηγόριος κάμ' < ἀλκῆ / Πνεύματος ἀρχιθέου, θώρακι Φιλοθέου»¹⁶⁵.

Ἐνα ἄλλο ἀπὸ τὰ Ἐπιγράμματα ποῦ συνέθεσε ὁ Ραφαήλ δημοσιεύθηκε στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ Κανονικοῦ τοῦ μοναχοῦ Χριστοφόρου Προδρομίτου, ποῦ ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1800¹⁶⁶. Πρόκειται γιὰ ἡρωελεγεῖο ἀπὸ δέκα στίχους¹⁶⁷

«Πάντεσιν εὐσεβέσιν ὑπέροχα θειοπόλοισιν / Δέλτος νωλεμέως φέροτατος ὄλβος ἔω. / Τοῖσιν ὁδὸς γλυκερὴ καὶ ἐπήρατος ἀθανάτω / Μέμερα

165. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ραφαήλ αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς «μοναχός» καὶ ὄχι ὡς «ιερομόναχος» ποῦ ἦταν δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει ἰδιαιτέρως, ἔχοντας ὅτι ὁ δὴν καὶ τὴν ταπεινόφρονα διάθεση τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν. Ἄλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω στὸν κώδικα τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος μὲ τοὺς Χαιρετισμούς στὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, ὁ Ραφαήλ ὑπογράφει πάλι ὡς μοναχός. Βεβαίως, ἡ ἀναφορὰ, στὸ τέλος τῆς παραφράσεως τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά, ὅτι αὐτὴ συντάχθηκε «ἐν τῇ δημονύμῳ σκήτῃ» τῆς Μεγίστης Λαύρας, παραπέμπει, τὸ πιθανότερο, στὴ Σκήτη Κουσοκαλυβίων ποῦ ἐπισήμως φέρει ὡς δευτέρη, τὴν ὀνομασία «Σκήτη Ἁγίας Τριάδος» (βλ. σχετικῶς καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ραφαήλ Κουσοκαλυβίτη στὸν ἐπίσκοπο Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων Νεκτάριο, στὴ συνέχεια τῆς παρούσας μελέτης). Γενικότερα ὁμως, γιὰ τὴν ἀσφαλέστερη ἀπόδοσις ἔργων στὸν Ραφαήλ τὸν Ἀκαρνανά τὸν Κουσοκαλυβίτη, θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὅτι ὁ δὴν καὶ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἑτέρου λογίου ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ραφαήλ ἱερομόναχος». Στὸ Προοίμιο τῆς β' ἐκδόσεως, τοῦ ἔτους 1817, τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Νέας Ἐπιβατηνῆς, ἀναφέρεται ὁ Ραφαήλ Γουριώτης, λόγιος ἱερομόναχος «ἐν τῇ σκήτῃ τῆς Ἁγίας Ἄννας ἀσκήσεως», ὡς συντάκτης Βίου τῆς ὁσίας (βλ. Σουλτ. Λάμπρου, *Ἡ ὁσία Παρασκευῆ ἢ Ἐπιβατηνῆ* (διδασκ. διατριβή), Φλώρινα 2005, σ. 60, 149).

166. βλ. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Ἡ πανηγυρικὴ Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Μακαρίων καὶ οἱ Ἁγιορεῖτες ἕμνογράφοι Χριστοφόρος Προδρομίτης καὶ Ἀντώνιος Νεασκησιώτης», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* τ. ΟΔ', Ἀλεξάνδρεια 2003, σ. 9-39.

167. Ἐπαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Γεδεών, «Λόγιοι καὶ Βιβλιοθήκαι τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῶν Ἰβήρων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 5 (1883-1884), σ. 525-526.

ῥέξειν, καὶ ἄγχι Θεοῦ ἵεναι / Θανμάσαι τε καὶ ἔξαιτοι αἱ δ' εἰσι Θέμιστες / Τοῦνεκα ἐνδικέως βάλλετε ἐς κραδίην. / Φράσδεο τίς; ὅποι; ἢ ὄθεν; Χριστοφόρον καλέουσιν / Ἐξ Ἄρτης πέλεται, ναίει Ἄθω ἱερόν / Τεθμούς θεῖους ἔκθετο θέσφατα ἠδὲ ἐφετμάς / τῶν τμάγε μήκος, καὶ ἔξοχα πολλὰ κάμεν».

Στὸν κώδ. Κουσοκαλυβίων 178¹⁶⁸, ποῦ σύμφωνα μὲ μεταγενέστερη σημεῖωση τοῦ ἔτους 1821, ἀποδίδεται εἰς τὸν «ἐν ἱερομονάχοις Ραφαήλ», προφανῶς ὡς συντάκτη τῶν κειμένων καὶ ὄχι ὡς γραφέα τοῦ κώδικα, ἀφοῦ ἐκεῖνος εἶχε ἤδη κοιμηθεῖ τὸ 1804, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κείμενα, ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς φερόμενα ἔργα τοῦ Κουσοκαλυβίτη διδασκάλου:

α) «Προσκνητάριον σὺν Θεῷ Ἄγιώ τὸ ὁποῖον περιέχει ἅπαντα τὰ τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ προσκνητήματα...εἰς τὴν καθομιλουμένην», μὲ ἀρχή: «Ἀκούσατε πάντες οἱ εὐσεβεῖς Χριστιανοὶ ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες μικροὶ τε καὶ μεγάλοι ταύτην...».

β) Λόγος θανμαστός καὶ ἐξαίσιος τοῦ ἁγίου Δικαίου Ἀβραάμ λεγόμενον ἰδιοθέσιον αὐτοῦ.

γ) Λόγος εἰς τὰ θαύματα καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου Ἀποστόλου Θωμᾶ τοῦ διδύμου, μὲ ἀρχή: «κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὅπου ἦσαν οἱ Ἀπόστολοι...».

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ «χαριτωμένα» ἔργα τοῦ ἀείμνηστου κῆρ Ραφαήλ, εἶναι καὶ ὁ ἀνέκδοτος Λόγος ἐγκωμιστικὸς εἰς τὸν Ἅγιον καὶ πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ μεγαλομάρτυρα καὶ τροπαιοφόρον Γεώργιον. Εἶναι πολὺ πιθανὸν τὸ ἔργο νὰ γράφηκε, γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς Πανηγύρεως τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς σκήτης Κουσοκαλυβίων (ποῦ βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς σκήτης). Ὁ Λόγος σώζεται στοὺς ἐξῆς τρεῖς κώδικες:

α) Στὸν κώδικα Κουσοκαλυβίων 115¹⁶⁹ β) Στὸν κώδικα Καλύβης Ἰωασαφαίων 78 (164 Καταλόγου Ε. Κουρίλα)¹⁷⁰ μὲ ἀρχή τοῦ Λόγου «Μάρτυρες καρτερόψυχοι, ὅπου μὲ τοὺς ἀγῶνας σας ἐμεγαλύνετε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ...» γ) Στὸν κώδικα Καλύβης Ἰωασαφαίων 82 (168 Καταλόγου Ε.

168. Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης Ἁγίας Τριάδος Κουσοκαλυβίων, ἐκδ. Ἀντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 274.

169. Παταπίου μον., Κατάλογος, δ.π., σ. 165.

170. Κουρίλα Ε., Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Καλύβης Ἰωασαφαίων καὶ δέκα Καλυβῶν τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Κουσοκαλυβίων, συνταχθεῖς ὑπὸ Εὐλόγιου Κουρίλα Λαυριώτου καὶ ἐκδιδόμενος μετὰ Προλεγομένων καὶ Πινάκων ὑπὸ Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Paris 1930, σ. 86.

Κουρίλα)¹⁷¹, με λίγο διαφοροποιημένη σε σχέση με τον προηγούμενο κώδικα αρχή: «*Μάρτυρες Χριστοῦ καρτερόψυχοι, ὁποῦ με τοὺς ἀγῶνας ὑμῶν ἐμεγαλύνετε καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ τὴν πίστιν...*»¹⁷².

Ἀπὸ τὸ ἐξίσου ἀξιόλογο ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ραφαήλ μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς ἀνέκδοτους *Οἴκους κατ' ἀλφάβητον εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον καὶ Εὐαγγελιστὴν* με τὸ ἐξῆς Κοντάκιο: «*Τὸν ἀετὸν θεολογίας τὸν ὑψήγορον, ὡς ἐπιστήθιον τοῦ Λόγου καὶ ἐκφάντορα, ὅπως ὑμνήσω σε ἀπορῶ, ἠγαπημένε· διὰ τοῦτο σοὶ προσπίπτω, ὦ Θεολόγε, ἄγησόν μου τὸν νοῦν παντὸς ἐκ πάθους, ἵνα κράζω σοι, Χαῖρε Λόγου ὦ σύγγονε*». Οἱ Οἴκοι αὐτοὶ βρίσκονται στὸν κώδικα Κουσοκαλυβίων 33¹⁷³ καθὼς καὶ σὲ χειρόγραφο τῆς Καλύβης Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς ἴδιας Σκήτης (σήμερα χαμένο)¹⁷⁴ καὶ παρουσιάζουν ὁμοιότητες με αὐτοὺς ποὺ συνθέσσε ὁ διάκονος Ἰωάννης Εὐγενικός πρὸς τὸν ἴδιο ἅγιο¹⁷⁵.

Ποίημα τοῦ ἱερολογιωτάτου κυρ Ραφαήλ Κουσοκαλυβίτου εἶναι καὶ οἱ «*Οἴκοι κατ' ἀλφάβητον ψαλλόμενοι μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ πάσης κατανύξεως, ἔμπροσθεν τῆς Πανενδόξου καὶ Ἀθλοφόρου Μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας*»¹⁷⁶. Τὸ Κοντάκιον εἶναι τονισμένο κατὰ τὸ «*Τῆ Ὑπερμάχῳ*», «*Τὴν Χριστομάρτυρα πιστοὶ καὶ Νύμφην ἄσπιλον...*», ἐνῶ οἱ Οἴκοι συνοδεύονται ἀπὸ τὸ Ἐφύμνιο «*Χαῖρε κόρη Θεόνυμφε*». Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1780 με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Προηγουμένου Κυρίλλου Λαυριώτη¹⁷⁷. Στὴν ἴδια

171. Κουρίλα Ε., *Κατάλογος*, ὁ.π., σ. 89. Οἱ δύο τελευταῖοι κώδικες, βρίσκονται τώρα στὴ Μεγίστη Λαύρα.

172. Ὁ Λόγος ἐκδόθηκε στὸ ἔργο: Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου, «Ὁ λόγιος ἱερομόναχος Ραφαήλ ὁ Ἀκαρνάν ὁ Κουσοκαλυβίτης καὶ ὁ Ἐγκωμιστικὸς τοῦ Λόγου πρὸς τὸν ἅγιο Μεγαλομάρτυρα Γεώργιο», *Ῥοσιος Γρηγόριος* τ. 27 (2002), σ. 47-64.

173. Παταπίου μον., *Κατάλογος*, ὁ.π., 67.

174. Κουρίλα Ε., *Κατάλογος*, ὁ.π., σ. 111.

175. Ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Θεοδώρητο Λαυριώτη τὸν ἐξ Ἰωαννίνων στὴ Λειψία τὸ 1779, μαζί με τοὺς ὀκτώηχους κανόνες στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου.

176. Κώδ. Κουσοκαλυβίων 162, σ. 209-223: «Οἴκοι ΚΔ' Χαίρετῆμοι εἰς τὴν ἁγίαν Μεγαλομάρτυρα Βαρβάρα. Ποίημα τοῦ ἐν τῇ Σκήτει τῶν Κουσοκαλυβίων πανοσιωτάτου ἐν ἱερομόναχους κυρίου Ραφαήλ» (βλ. Παταπίου μον., *Κατάλογος*, σ. 241). Ὁ Ρώσος ἱστορικός, ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκυ ἀναφέρει γιὰ τὸ ἔργο αὐτό: «Ὁ Ραφαήλ ἀπὸ τὴν ἴδια σκήτη (τῶν Κουσοκαλυβίων) δημιούργησε τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο στὴν ἁγία μεγαλομάρτυρα Βαρβάρα. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1780» (*Vostok Hristianski Afon- Istoria Afone III St. Petersburg 1892*, σ. 496).

177. «Ἱαματικὴ χάρις ἦτοι Βιβλιαρίδιον περιέχον ΚΔ' Οἴκους κατ' ἀλφάβητον, καὶ μίαν ἐχλῆν, ἱκετηρίως λεγόμενα ἔμπροσθεν τῆς Θείας Εἰκόνας, τῆς Μεγαλομάρτυρος Ἁγίας Βαρ-

ἐκδοση καταχωρήθηκαν καὶ δύο Εὐχές στὴν ἁγία Βαρβάρα: μία «*Διὰ στίχων ἡρωϊκῶν*» καθὼς καὶ «*Εὐχὴ ἑτέρα*».

Ἐπιπλέον, ὁ Ραφαήλ συνέθεσε καὶ ἓναν κανόνα στὴ μεθέορτη Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σίμωνος τοῦ Μυροβλύτου, κτίτορος τῆς Σιμωνόπετρας (κθ' Δεκεμβρίου). Ὁ κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα «*Σίμωνα ὑμῶ θεῖον ἄνθος τοῦ Ἄθω, Ραφαήλ*», καὶ ψάλλεται σὲ ἦχο α' πρὸς τὸ «*Ὠδὴν ἐπινίκιον*» καὶ με ἀρχὴ τοῦ πρώτου τροπαρίου. «*Σὲ πρέσβυν προβάλλομαι πρὸς τὸν τεχθέντα...*»¹⁷⁷.

Στὴ συνέχεια, καὶ ὡς δεῖγμα τῆς λογιώτητος τοῦ ἀνδρός, ἐπαναδημοσιεύουμε ἐπιστολὴ τοῦ Ραφαήλ ποὺ ἀπέστειλε στὸν παλαιὸ φίλο καὶ συμμαθητὴ του, ἐπίσκοπο Λιτζῆς καὶ Ἀγράφων Νεκτάριο στὰ 1763. Στὴν προσπάθειά του ὁ Ραφαήλ νὰ ἐξασφαλίσει οἰκονομικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸν περίγυρό του, ὑπενθυμίζει στὸν τελευταῖο, τὴν ἐκ μέρους του παλαιότερη σχετικὴ ἐξυπηρέτηση πρὸς αὐτόν, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ραφαήλ βρισκόταν ἀκόμα στὴ Ζαγορά. Ὡς τόπο συγγραφῆς τῆς παρακάτω ἐπιστολῆς, ὅπως καὶ στὸν προαναφερόμενο κώδ. Ἐσφιγμένου 107, ὁ Ραφαήλ ἀναφέρει τὴ δυνάμειον σκήτη:

«Τὴν ὑμετέραν θεοπρόβλητον...

Ἔδει μὲν ὦ θεία καὶ ἱερά κορυφή, καὶ πρὸ πολλοῦ καὶ πολλάκις τὸν ἐμὸν πόθον (ὅς ἔκτοτε μέχρι τοῦδε οὐκ ἔληξε διακαίειν μου τὴν ψυχήν) πρὸς τὴν ὑμετέραν θεοφιλίαν ἀφοσιώσασθαι ἔγγραφον, ἀπορία δὲ κομιστοῦ καὶ ἡ συζῶ γνώριμος ὢν ἄνωθεν καὶ πατριώτης τῆς ἐμῆς ἀσθενείας καὶ τοῖς ἐπαίνοις ἀλοῦς καὶ ἐγκωμίοις, οἷς τὸν δεσπότην ἔστεφον τὸν ἐμὸν, νόμῳ τῷ τῆς φιλίας καὶ σχέσει τῇ τῶν Μουσῶν, ἐδεήθη μου συστατικοῦ, θαρρῶν ὅτι μέγα δύναμαι πρὸς αὐτὴν καὶ ἴσως οὐ ψεύσεται τῆς ἐλπίδος. Ἐγὼ δὲ ἐμμαντὸν εἰδὼς ἀργόν τε ὄντα καὶ λόγον ἄμοιρον, ἐκ πολλοῦ τὸ χαίρειν εἰπόντα καὶ λόγοις καὶ γράμμασιν, ὤκνον μὲν πρὸς τὴν ἐγχείρησιν καὶ ἐδίσταζον, εἶτα δὲ τέως φίλῳ ἔνεκεν φίλου δεσπότου. Εἴ τις οὖν λόγος τῷ ἐμῷ δεσπότη καὶ τῆς ἑοχατιᾶς μου, τοῦτον ἀποδέξεται εὐμενῶς καὶ τὰ ὄτα αὐτῷ κλινεῖ φι-

βάφας. Ἀρίστως συντεθέντα παρὰ τοῦ Ἱερολογιωτάτου κυρίου Ραφαήλ τοῦ ἐν τῇ ἱερᾷ σκήτῃ Κουσοκαλύβῃ ἀσκουμένου, τῇ ὑπὸ τὴν μεγίστην καὶ Ἁγίαν Λαύραν. Ἐπιμελεία καὶ διορθῶσι προηγουμένου Κυριλλου Λαυριώτου. ἀηπ'. Ἐνετίησιν, 1780». Στὴ Βιβλιοθήκη τῶν Κουσοκαλυβίων σώζεται ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης αὐτῆς, συσταχωμένο με χειρόγραφα στὸν κώδ. 227 Κουσοκαλυβίων (Βλ. Παταπίου μον., *Κατάλογος*, σ. 317).

178. Ὁ κανὼν αὐτὸς ἐκδόθηκε τὸ 1924 στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν τότε Καθηγούμενο Ἱερώ- νυμο Σιμωνοπετρίτη στὸν τόμο *Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Σίμωνος τοῦ Μυροβλύτου*, ὁ.π., σ. 38-42. Εὐστρατιάδου Σ., *Ἀγιολογικά*, ὁ.π., σ. 115.

λάνθρωπα, τῆς ἐμῆς μεγίστης Λαύρας τὴν μεγάλην συμφορὰν¹⁷⁹ ὀλοφυρομένην. Φθόνῳ γὰρ πάσχει τῶν ἀντιθέτων, ἀλλὰ τί πάθω; τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς ποιεῖ με τολμηρὸν καὶ μνήμονα παλαιᾶς φιλίας τε καὶ εὐποΐας. Ἄρα ἐπιλήσιμων ἐγένετο ὁ ἐμὸς δεσπότης τῆς συμφορᾶς τῆς ἐμῆς ποτε Ζαγορᾶς ὄση; Ἄλλ' ἐγὼ ἔπεισα τότε ἐκείνους καί, ὃ λέγεται, ἐκ τράγων ἡμελξα γάλα· καὶ νῦν ἀπαιτῶ τὴν ἀντέκτισιν καὶ ὀχληρὸς χρεωλήπτης αὐτῇ προσκάθημαι· μή μοι προβάλλῃ τὸν χρόνον, ὅτι συχνὸς παρίππενυσεν· ἀπαιτήσω γὰρ καὶ τοὺς τόκους. Φιλοσοφίας ἄρα καιρὸς καὶ ἀποσκοπῆς χρεῶν ἐπιτηδειότατος. Πείσων λόγῳ τανῦν τοὺς σοὺς, ὡσπερ ἐγὼ ποτε τοὺς ἐμούς, καὶ δεῖξον τοῖς ἔργοις φενακιστὴν τὸν μιαρὸν ἐκείνον σοφιστὴν, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀνήρ ἐπίσκοπος χρήμα δισχιλίστον, γενέσθω ἀνήρ ἐπίσκοπος χρήμα φιλόκτιστον, πατὴρ ὀρφανῶν, χηρῶν προστάτης, δεομένοις ἐπαρήγων, φιλοξενίας κανῶν, ἀφιλαργυρίας ἀλείπτῃς, γνώμων ἐλέους, Θεῶ ἐμφορῆς. Αἰσχυνέσθω ἢ ἀμάθεια, συγκαλυπτέσθω ἢ ἀπαιδευσία, βασιλευέτω φιλοσοφία, θριαμβενέτω παιδεία. Καὶ ταῦτα μὲν ἴσως προπετῶς. Σὲ δὲ ἐρρωμένον περιφρουρήϊ ἢ ἐξ [ὑψους] εὐμένεια εἰς μακροαῖωνας· οὐ αἱ πανιέροι καὶ θεοπροσδεκτοὶ εὐχα εἶησάν μοι ἀρωγοὶ ἐν πάσῃ μου τῇ ζωῇ.

Ἐκ τῆς Δ[ι]υ[ν]ύμου σκήτης, ἀψξγ' (1763), Νοεμβρίου κθ'. Τῆς ἡμετέρας θεοφρουρήτου πανιερότητος δούλος ἐλάχιστος Ῥαφαὴλ ἁμαρτωλός».

Στὸν κώδικα 271 (Κατάλ. Λάμπρου 5778) τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ στὴν ἀρχὴ του, περιέχεται μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπισκόπου Μύρων Ἰωάννου τοῦ ἔτους 1763, «Πρὸς τὸν ἱεροδιδάσκαλον κὺρ Ῥαφαὴλ τὸν ἐν τῷ Κανσοκαλυβίῳ... ἀψξγ'», καθὼς καὶ δύο ἐπιστολές «τοῦ ἱεροδιδασκάλου κὺρ Ῥαφαὴλ πρὸς τὸν Μύρων κὺρ Ἰωάννην». Δυστυχῶς δὲν καταφέραμε νὰ μελετήσουμε τίς ἐπιστολές αὐτές, ἀπὸ τίς ὁποῖες πιθανὸν νὰ πλουτίσαμε τὰ βιογραφικὰ δεδομένα τοῦ Κανσοκαλυβίτου αὐτοῦ λογίου.

Μεθόδιος ὁ Βυζάντιος ὁ Μακρυγένης

Ἦταν μαθητὴς τοῦ παπα-Ἰωνᾶ τοῦ Κανσοκαλυβίτου καὶ ἀσκήθηκε στὴν Καλύβη τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου τῶν Κανσοκαλυβίων. Ὁ Μεθόδιος συνέθεσε: α) Στίχους στὴν τουρκικὴ διάλεκτο πού βρίσκονται στὴν Καλύβη τοῦ

179. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅλα τὰ ἀγορευτικὰ καθιδρύματα βρίσκονταν σὲ δεινὴ οικονομικὴ κατάσταση, ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων χρεῶν. Ἡ Μεγίστη Λαύρα ὑπέστη μετὰ ἀπὸ λίγο χρεωκοπία, σὲ βαθμὸ πού τὸ 1789, οἱ μὲν προϊστάμενοί τῆς μονῆς φυλακίσθηκαν στὸν πύργο τῶν Καρυῶν, οἱ δὲ λοιποὶ πατέρες ἐγκατέλειψαν τὴ μονὴ καὶ διασκορπίσθηκαν (Βλ. Κουρίλα Ε., *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, ὁ.π., σ. 157-8.

Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Καυσοκαλυβίων β) Στίχους πολιτικούς 112 «περὶ τῆς μονῆς Παναγίας Προυσοῦ οἱ ὅποιοι φιλοπονήθηκαν μὲν παρὰ Ἰγνατίου τοῦ ἐκ Νεοχωρίου τῆς Κοστριάδος, ἀναθεωρήθηκαν δὲ ἀπὸ τὸν Μεθόδιο». Βρίσκονται σὲ κώδικα τῆς μονῆς Παναγίας Προυσοῦ γ) Δίαιτα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου διὰ στίχων 157¹⁸⁰.

Εὐθύμιος Μακεδὼν ὁ Τραπεζούντιος

Λόγιος Καυσοκαλυβίτης θεωρεῖται καὶ ὁ προηγούμενος Εὐθύμιος Λαυριώτης ὁ Τραπεζούντιος¹⁸¹. Ὁ ἱερομόναχος Εὐθύμιος (περ. 1718-1798), καταγόταν ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ἀλλὰ γεννήθηκε στὴν Τραπεζούντα¹⁸² καὶ σύμφωνα μὲ μαρτυρία ἔφερε τὸ ἐπώνυμο Παρτσαλίδης. Τὴν περίοδο 1775-1798 καὶ πάντως τὴν ἐποχὴ ποὺ στὴ μονὴ ἦταν σκευοφύλακας ὁ λόγιος ἱερομόν. Κύριλλος Λαυριώτης, τοποθετεῖται ἡ ἡγουμενεία του στὴ Μεγίστη Λαύρα. Τὰ ἔργα του εἶναι γραμμένα στὴ δημώδη γλῶσσα. Πὰ τὴν καυσοκαλυβίτικη περίοδο τοῦ Εὐθυμίου δὲν σώζονται πολλὲς μαρτυρίες. Σ' αὐτὴν ἀναφέρεται ὁ μοναχὸς Ἰσιδώρος Καυσοκαλυβίτης¹⁸³ καθὼς καὶ ὁ Εὐλ. Κουρίλας («Ὁ στιχογράφος Εὐθύμιος Λαυριώτης ὁ Τραπεζούντιος καὶ ἡ Ἱερεμιάς του,

180. Τὸ συγκεκριμένο πάντως ἔργο, ὁ μοναχὸς Ἀλέξανδρος Λαυριώτης τὸ ἀποδίδει στὸν λόγιο Προηγούμενο ἱερομόναχο Κύριλλο Λαυριώτη («Βιογραφία Κυρίλλου Λαυριώτου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Δ'* (1886-87), σ. 120)

181. Πὰ τὸν Εὐθύμιο καὶ τὸ ἔργο του βλ. Παντελεήμονος Λαυριώτου, «Ἀποσπάσματα ἐξ ἀνεκδότου προσκνηταρίου τῆς μονῆς Μ. Λαύρας», *ΕΕΒΣ*, ΛΒ' (1963), σ. 319-332. Φορόπουλου Ν., *ΘΗΕ* τ. 5, στ. 1964. Καραμανίδου Ἄννα, *Εὐθύμιος Μακεδὼν Τραπεζούντιος Λαυριώτης. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο* (ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 2003.

182. «Προσκνητάριον ἀκρβέστατον τῆς ἐν τῷ ἀγωνύμῳ Ὁρει τοῦ Ἄθωνος ἱεράς καὶ σεβασμίας βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς μονῆς μεγίστης Λαύρας, συντεθὲν διὰ στίχων πολιτικῶν παρὰ Εὐθυμίου Μακεδόνοιο τοῦ Τραπεζουντίου καὶ τῆς αὐτῆς μονῆς ἱερομονάχου», Κώδ. Λαύρας Α54. Στίς σ. 8-10 ὁ Εὐθύμιος αὐτοβιογραφεῖται σὲ στίχους: σ. 9: «Ἡ μὲν πατρίς μου, φίλτατε, ἐν τὸν Εἰξείνον Πόντον, ἤγουν τὴν Μαύρην θάλασσαν γένος δ' ἐκ Μακεδόνων. / Κωνσταντίνου εἰμι υἱὸς ἐξ εὐσεβῶν προγόνων, ἐκ πόλεως δὲ Τραπεζοῦς παλαιῶν αὐτοχθόνων».

183. Ὁ ἱστοριοδίφης μοναχὸς Ἰσιδώρος μεταγράφει –ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος– τὸ ἔργο τοῦ Εὐθυμίου «Προσκνητάριον τῆς ἐν τῷ Ἀγωνύμῳ Ὁρει τοῦ Ἄθωνος ἱεράς σεβασμίας βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας συντεθὲν διὰ στίχων πολιτικῶν παρὰ Εὐθυμίου ἱερομονάχου Μακεδόνοιο τοῦ Τραπεζουντίου (Προηγούμενου τῆς αὐτῆς καὶ τῶν Καυσοκαλυβίων Ἀσκητῆς ἐν ἔτει αψογ'» [1773] μηνὶ Σεπτεμβρίῳ). Ὁ Ἰσιδώρος φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει ἀπὸ τίς σ. 346-348 τοῦ κώδικα Λαύρας Α54, ἰδιόγραφου τοῦ Εὐθυμίου.

ἀπὸ προηγουμένου εἰς Καυσοκαλύβια μεταστάς, ἵνα ἐξωτερικεύσει τὸν πόνον του»¹⁸⁴. Ἰδιόγραφος πάντως κώδικας τοῦ Εὐθυμίου βρισκόνταν μέχρι πρότινος στὰ Καυσοκαλύβια. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδ. 208 (Κατολ. Κουρίλα) τῆς Καλύβης Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (παλαιὸ Κυριακὸ) μετὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: «Μέλισσα ἦτοι βίβλος περιέχουσα πλείστα τε καὶ ἐπωφελῆ διάφορα, ἅπαντα διὰ στίχων ποικίλων πολιτικῶν ἀπλῶν, συντεθέντων καὶ φιλοπονηθέντων ὑπὸ τοῦ προηγουμένου τῆς Μεγίστης Λαύρας κῦρ Εὐθυμίου Τραπεζουντίου τοῦ πικλῆν Μακεδόνας».

Στῆ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὸν κώδ. Καυσοκαλυβίων 210¹⁸⁵, σ. 45-46, τοῦ ἔτους 1913, γραμμένο ἀπὸ τὸν φιλομαθῆ μοναχὸ Ἰσιδωρο Καυσοκαλυβίτη (1885-1968), δημοσιεύουμε τὴν περιγραφή τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῶν Καυσοκαλυβίων:

*Ἔτι δὲ καὶ τὴν Κερασὴν καὶ τὸ Καυσοκαλύβι
καὶ Σκήτην τὴν ἐρημισὴν Ἡλιοῦ τοῦ Θεοβίτη
Αὐτὰ ὅλα ὑπόκεινται εἰς τὴν Μεγίστην Λαύρα
καὶ εἰς αὐτὴν ὑποπτάσσονται ἀεὶ καὶ κατὰ πάντα
Τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται μέσα στὴν ἐρημίαν
μέσα εἰς τόπον ἤρεμον μὲ ἄκραν ἡσυχίαν
Σκήταις τὰ ὀνομάζουνε ἦτοι ἀσκηταρεῖα
ἐπειδὴ καὶ εὐρίσκονται μέσα στὴν ἐρημία.
Σταῖς Σκήταις αὐταῖς βρισκονται καὶ ἐν πολλαῖς καλύβαις
καὶ σχεδὸν περισσότεραις ἀπὸ διακοσίαις
Εἰς ταῖς ὁποῖαις κατοικοῦν ἀσκηταῖς ἐρημίταις
ποῦ λάμπουν εἰς τὰς ἀρετὰς ὡς φαιδροὶ μαργαρίταις
Οἷτινες ζοῦν μίαν ζωὴν τῷ ὄντι μακαρίαν
ἀμέριμον ἀτάραχον μὲ πολλὴν ἡσυχίαν
Καὶ ὅλοι τους ἐργοχειροῦν ὁ καθεὶς ὅτι ξεύρη
καὶ ἀνεργον δὲν ἠμπορεῖ ἐκεῖ κανεὶς νὰ εὔρη.
Ἄλλος μὲν εἶναι καμιλανχᾶς, ἄλλος δὲ καλλιγράφος
ἄλλος εἶναι κομποσχοινᾶς καὶ ἕτερος ζωγράφος.
Ἄλλος σκάπτει ἐγκόλπια, ἄλλος κάμνει λαβίδες
καὶ ἕτερος ποιεῖ σταυροὺς καὶ ἄλλος πάλιν σφραγίδες.
Κι ἀπ' αὐτὰ τὰ ἐργόχειρα εὐγάζουν τὴν τροφήν τους
πλὴν μὲ πολλὴν ἐγκράτειαν περνοῦσι τὴν ζωὴν τους.*

184. Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 225-6 (1955), σ. 188.

185. Παταπίου μον., Κατάλογος, σ. 300.

*Εἰς αὐτούς σὺν ὁ ἄνθρωπος, δίκαιον εἶν' καὶ πρέπει
 νὰ ἐκφωνήσῃ τὸ ῥητόν, ἐκεῖνο ὁποῦ λέγει,
 πῶς τοῖς ἐρημικοῖς ζωὴ, ἢ μακαρία ἔστι,
 καὶ ὅτι ἔρως θεϊκός, τὰ σπλάγχνα τούτων φλέγει
 Ἄπὸ τὸ μοναστήριον, ὡς δύο καὶ τρεῖς ὥραις
 εἶναι αὐταῖς ποῦ ἔγραψα, ἤγουν οἱ σκήταις ὄλαις.*

Φιλόθεος Σμυρναῖος

Πὰ τὸν «ὄσιολογιώτατο κυρ Φιλόθεο» τὸν Σμυρναῖο μᾶς πληροφορεῖ ὁ γνωστός Ρώσος ἱστορικός ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκυ στὶς περιηγητικές του ἀναμνήσεις, στὸ ἔργο του *Πρώτη Περιοδεία στὶς μονές τοῦ Ἄθω*, βασιζόμενος σὲ πληροφορίες τοῦ ἱερομονάχου Θεοδωρήτου Λαυριώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ὁ ἴδιος ἀναφερόμενος στὴν κουσοκαλυβίτικη Καλύβη τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὴ «ἀνήκει στὸν φιλόλογο Φιλόθεο ἀπὸ τὴ Σμύρνη»¹⁸⁶. Πάντως ὑπογραφή τοῦ Φιλοθέου συναντᾶμε σὲ ἔγγραφο τῆς Σκήτης Κουσοκαλυβίων τοῦ ἔτους 1775. Ἀργότερα, ὅσο ὁ Φιλόθεος ἦταν γέροντας τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, ἐκχωρεῖται σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴ Μεγίστη Λαύρα τόπος πρὸς καλλιέργεια. Στὸ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1789, ὁ Φιλόθεος προσφωνεῖται «ὄσιολογιώτατος» καὶ «διδάσκαλος»¹⁸⁷. Σὲ ἄλλο πάλι ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας (11 Μαΐου 1805) ποῦ ἀποτελεῖ ἀνανέωση τοῦ ὁμολόγου τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀναφέρεται ὁ Φιλόθεος καὶ ὁ ὑποτακτικὸς του μοναχὸς Δαμασκηνὸς ποῦ καταγόταν ἀπὸ τὴ Ραιδεστό¹⁸⁸. Ἀπὸ τὸ παραπάνω κείμενο προκύπτει ὅτι τουλάχιστον μέχρι τὸ 1805, ὁ Φιλόθεος ἦταν στὴ ζωὴ.

Τὸ μοναδικὸ γνωστό, μέχρι σήμερα, ἔργο τοῦ «ὄσιωτάτου καὶ ἀρίστου διδασκάλου κυρίου Φιλοθέου» εἶναι ὁ γλαφυρώτατος *Ἐγκωμιαστικὸς Λόγος εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας*. Σῶζεται σὲ κώδικα τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου Κουσοκαλυβίων (193 Καταλόγου Κουρίλα), μὲ ἀρχή: «Εἰς πᾶσαν ἀνάγνωσιν καὶ μελέτην...». Ἀξιοσημεῖωτο καὶ σχετικὸ, πιθανόν, μὲ τὴ συγγραφή ἀπὸ τὸν Φιλόθεο τοῦ παραπάνω Λόγου, εἶναι τὸ γεγονός τῆς

186. *Vtoroe putesestvie po svjatoj gore Afonskoy Archimandrita*, Moskva 1880, σ. 367.

187. Τὸ ἔγγραφο ἐξέδωσε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μεγίστης Λαύρας ὁ Εὐλ. Κουρίλας: *Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ*, ὁ.π., σ. 221-222.

188. Μαξίμου ἱερομον., *Ἀσκητικὲς μορφές καὶ διηγήσεις ἀπὸ τὸν Ἄθω*, Ἁγιον Ὄρος 2001, σ. 111.

ὑπαρξης στὴν Καλύβη τοῦ Φιλοθέου, δύο πολὺ ἀξιόλογων φορητῶν εἰκό-
νων τῶν Ἁγίων Πάντων, τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου.

Ἰωάσαφ ἱερομόναχος ὁ ἐκ Βλοβοκάς

Πὰ τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ οἱ μέχρι σήμερα γνώσεις μας προέρχονται μόνο ἀπὸ ἓνα *Ἐπίγραμμα ἠρωελεγείο* πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, τὸ ὁποῖο δημοσίευσαν οἱ ἐκδότες τοῦ Συναξαριστῆ τοῦ ἁγίου, ἱερομόναχοι Στέφανος καὶ Νεόφυτος οἱ Σκουρταῖοι, στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου¹⁸⁹. Τὸ *Ἐπίγραμμα* αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἰωάσαφ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἐγείρα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐπιλεγόταν Βλοβοκά καὶ ὅτι ἦταν μοναχὸς τῆς Μεγίστης Λαύρας. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἦταν Καυσοκαλυβίτης παραδίδει ὁ Μ. Γεδεών¹⁹⁰. Ὡς δεῖγμα τῆς λογιουσύνης τοῦ ἀνδρὸς μεταφέρουμε ἀπὸ τὴν παραπάνω ἔκδοση τὸ «*Ἐπίγραμμα ἠρωελεγείον τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Ἰωάσαφ τοῦ ἐξ Ἐγείρας τῆς Πελοποννήσου ἦτοι Βλοβοκάς, ὁ καὶ τῶν τῆς ἐν Ἁγιωνύμῳ Ὁρειῆς Μεγίστης Λαύρας τῶν Μοναστῶν εἰς ὑπάρχων*».

*Μηκέτι εὐσεβέων παῖδες Χριστοῦ μαθηταὶ
Ναλεμέως πρόσκεισθαι θουραῖς Βίβλοις, αἶπερ
Ἵμέας ὠφελέουσ' ὀλίγον· Βίβλω δέ γε τῆ δε
Αἰὲν ἐνασχολέεσθε, ἠδ' ἐντροφάατε· πορεῖ γὰρ
Ἵμῖν ὄλβον ἀκηρασίον, καὶ κρείττονα χρυσοῦ.
Ἔστι γὰρ αὕτη ἐλλόγιμος ἄλλος Παράδεισος,
Παντοίοισιν ἀκηρασίοις καλοῖσι κομέουσα.
Δήετε δ' ἀνδρῶν θεσπεσίων δῆμονος ἀριθμήτους,
Καὶ δὲ γυναικῶν παντοίαις ἀρεταῖσι βρίθοντας,
Ὡς φυτὰ ἀγλαόκαρπά τε, καὶ καλλίπνοα ἄνθη.
Ἐξ ὧν καὶ τρυγάαν ἐνὶ καρπὸς ἀμβροσίους τε,
Καὶ δὲ ρόδων τῶν ἠδυπνῶν ἄδδην ἀπολαύειν,
Ἡδέ κρῖνων λευκῶν, καὶ ἴων τῶν ποικιλοχρῶν τε,
Εὐδόμων ναρκίσσων, πορφυρέων θ' ὑακίνθων
Τοιαύτη τε λέθει Βίβλος ἢ παρεοῦσ' ἀγαπητοί.
Ἦν περ Χριστὸς Ἄναξ διὰ χρηστοῦ Νικοδήμου*

189. Συναξαριστῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ... ὑπὸ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου Νικοδήμου Ἁγιορείτου, τ. Α', Βενετία 1819, σ. ια'.

190. Μ. Γεδεών, Ὁ Ἄθως, ὅ.π., σ. 221. Βλ. ἐπίσης, Θεοφιλόπουλου Ἄνδρ. μον., Γεροντικὸν τοῦ Ἁγίου Ὁρους τ. Α', χ.τ.ε, 1980, σ. 309.

Ἄνερὸς Ἄγιον εἰς Ἀθῶν ἀεθλεύσαντός τε.
 Ταύτην δ' εὐσεβέες γ' ἐκ συμβολέων οἰκείων
 Ἀργυρέων, διὰ χαλκοτύποιου γραφῆς κοίνωσαν
 Ἐμμαπέως πάσῃ Ἐκκλησίᾳ ὀρθοφρονούσῃ.
 Παμμεδέων δ' ἄρα Χριστὸς Ἰησοῦς καὶ χαριδότης
 Τοῖς δε πόροι μισθὸν ἀπερείσιον εἵνεκα τούτων,
 (Ὅς καὶ κλάσματος ἀντιδίδωσ' εἰν' ἡμῶν τοῖσθε
 Ἦν βασιλείαν,) καὶ δέγ' ἐκάστου τοῦνομα γράψαι
 Τοιτέων, ζωῆς ἐν Βίβλῳ, πόπερ ὦδε γέγραπται.

Διονύσιος ἱερομόναχος Ζαγοραῖος

Κατὰ τὸν 18ο αἰ. σὲ μία πρώτη προσπάθεια ἐκδόσεως τῶν “εὕρισκομένων” ἔργων τοῦ μεγάλου μυστικοῦ τοῦ 10ου-11ου αἰ. ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, ἔγινε στὸ Ἅγιον Ὅρος ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Διονύσιου Ζαγοραῖο μία παράφρασί τους στὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Ἡ μετάφραση αὐτὴ τοῦ Διονυσίου ἐκδόθηκε ὑπὸ τὸν τίτλο: «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου τὰ εὕρισκόμενα, διηρημένα εἰς δύο· ὃν τὸ πρῶτον περιέχει λόγους τοῦ ὁσίου λίαν ψυχωφελεῖς· μεταφρασθέντες εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου πνευματικοῦ κυρίου Διονυσίου Ζαγοραίου, τοῦ ἐνασκήσαντος ἐν τῇ νήσῳ Πιπέρι, τῇ κειμένῃ ἀπέναντι τοῦ ἁγίου Ὁρους· τὸ δὲ δεύτερον περιέχει ἑτέρους λόγους αὐτοῦ διὰ στίχων πολιτικῶν πάνυ ὠφελίμους· μετ' ἐπιμελείας πολλῆς διορθωθέντα, καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα εἰς κοινὴν τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν· Ἐνετίησιν 1790. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ». Στὴν ἐκδοση αὐτὴ ὁ Διονύσιος περιέλαβε δέκα ὀκτῶ ἀπὸ τὰ Ἀλφαβητικά Κεφάλαια¹⁹¹. Κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἡ ἐκδοση τῆς παραφράσεως αὐτῆς μεταφράστηκε στὰ ρωσικὰ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Θεοφάνη καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Ἁγίου Ὁρους¹⁹².

Ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος ἀσκήθηκε στὴ σικήτη τῶν Καυσοκαλυβίων, ὅπως ἄλλωστε μᾶς πληροφοροεῖ τὸ ἐπίτιτλο τῆς παραπάνω παραφράσεώς

191. Ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἀλφαβητικά Κεφάλαια* (Εἰσαγωγή-Κείμενο-Νεοελληνικὴ ἀπόδοση ἀπὸ μοναχοῦς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα), Ἅγιον Ὅρος 2005, σ. 17.

192. Κριβοσειν Βασίλειος (ἀρχιεπ.), *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ* (μετάφρ. Π. Σκοντέρη), ἐκδ. Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 16.

του στον κώδικα Παντελεήμονος 157¹⁹³, φ. 1α δευτέρου μέρους: «*Λόγοι ψυχωφελέστατοι καὶ θεολογικώτατοι τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ νέου Θεολόγου μεταφρασθέντες ἅμα τῷ αὐτοῦ βίῳ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον παρὰ Διονυσίου Ζαγοραίου ἱερομονάχου μονάζοντος ἐν τῇ λεγομένῃ σκήτῃ τοῦ Κουσοκαλυβίου κατὰ τὸ ἀγιώνυμον Ὅρος τοῦ Ἄθωνος, εἶτα μετοικήσαντος ἐν τῇ ἐρημονήσῳ Πιπέρι κάκει τοὺς ἀσκητικὸς ἀγῶνας ἕως τέλους ἐκπεράναντος*»¹⁹⁴. Ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος ἔκλειρε μοναχὸ στὰ 1750, στὴ μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς προαναφερθεῖσης νήσου Πιπέρι τῶν Βορείων Σποράδων, τὸν γνωστὸ λόγιό Σκοπελίτη Καισάριο Δαπόντε¹⁹⁵. Στὸν παραπάνω κώδικα, φ. 9α (τοῦ πρώτου μέρους) ὑπάρχει καὶ ὁ «*Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ νέου Θεολόγου πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξηροκέρκου, νεωστὶ μεταγλωττισθεὶς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν πεζὴν καὶ κοινὴν διάλεκτον παρὰ Διονυσίου Ζαγοραίου ἱερομονάχου*»¹⁹⁶.

Μελέτιος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Σκύρου

Ὁς συγγραφέας, ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος μετέφρασε τὸ 1748 τὸν Βίον τοῦ προστάτη του ὁσίου Μελετίου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Βρίσκεται στὸν κώ-

193. Lambros S., *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, τ. 2, Cambridge 1900, (ἐπανατύπωση) Amsterdam 1966, σ. 307.

194. Οἱ λόγοι αὐτοὶ βρίσκονται καὶ στοὺς κώδικες Παντελεήμονος 157α καὶ 158 (Λάμπρου Σπ., *Κατάλογος*, ὁ.π., σ. 307).

195. Καισαρίου Δαπόντε, «*Ἱστορικὸς Κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)*» στὸ: Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* τ. Γ, Βενετία 1872 (ἀνατύπωση, ἐκδ. Β. Γρηγοριάδη, Ἀθήναι 1972), σ. 124-125

196. Εἶναι πιθανὸν ὁ Διονύσιος ὁ Ζαγοραῖος νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τῆς ἀρχαιότερης παραφράσεως τοῦ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Θεοφάνους Περιθεωρίου Βίου τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Κουσοκαλύβη (Βίος Β', ἐκδ. E. Kourilas - F. Halkin, «*Deux Vies de saint Maxime le Kausokalybe ermite au Mont Athos (XIVe siècle)*», *Analecta Bollandiana* 54 (1936), σ. 65-109) σὲ ἀπλούστερη ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ παράφραση ἐπιγράφεται: *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ τὴν καλύβην πυροπολῶντος ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθωνος ποίημα Θεοφάνους τοῦ περιθεωρίου καὶ προηγουμένου βατοπαυδίου. Νεωστὶ μεταφρασθεὶς παρὰ Διονυσίου ἱερομονάχου*, μὲ ἀρχή: «*Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ὁποῦ περιπατοῦσι μὲ ἐπιστήμην τὴν τε ξηρὰν καὶ τὴν θάλασσαν...*». Τὸ ἔργο ἀποδίδεται ἀπὸ ὀρισιμένους ἐρευνητὲς στὸν δαο Διονύσιο τὸ Ρήτορα τὸν Στουδίτη (1606) [γὰ τὰ προβλήματα τῆς ταυτότητος τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀσχολούμαστε ἰδιαίτερα σὲ ὑπὸ δημοσίευση μελέτη μας].

δικα Βατοπαιδίου 793¹⁹⁷, φ. 29β - φ. 94β: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Μελετίου μεταφρασθεὶς ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Μελετίου τοῦ Κουσοκαλυβίτου τῷ 1748. Στὸ φ. 91 ὑπάρχει ἡ ἑξῆς σημείωσις: «Οὗτος ὁ λόγος, ὃ ἀναγνώστα, ἔμεταφράσθηκεν ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὴν πεζὴν γλῶσσαν χάριν τοῦ ἁγίου, καὶ τῶν ἀναγινωσκόντων, διὰ σπουδῆς καὶ προμηθείας τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις, καὶ μουσικωτάτου κύρι Μελετίου, τοῦ ἐκ τῆς νήσου Σκύρου, κατὰ τὸ [αἰψη] [1748] ἀπὸ θεογονίας ἔτος, ἐν τῇ κατὰ τὸ ἀγώνυμον ὄρος τοῦ Κουσοκαλυβίου σκήτη, οὗ καὶ μέμνησθε οἱ ἐντυγχάνοντες»¹⁹⁸.

Στὸν ἴδιο κώδικα ὑπάρχει καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἰδίου Ὁσίου ἡ ὁποία συν-οδεύεται ἀπὸ τὴν σημείωσις «*Μελετίου Κουσοκαλυβίτου τοῦ ἐκ Σκύρου*». Στὴν Ἀκολουθία, ὁ κανόνας φέρει τὴν ἀκροστιχίδα: *Μελέτιον ὁμώνυμος ὕμνον ἄδει*. Ἔργο λοιπὸν τοῦ Κουσοκαλυβίτου αὐτοῦ λογιῶν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράφραση τοῦ Βίου, καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Μελετίου. Τὴν Ἀκολουθία αὐτή, συμπληρωμένη ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη, ἐξέδωκε ὁ μοναχὸς Σπυριδῶν Λαυριώτης¹⁹⁹.

Στὸν παραπάνω κώδικα ὁ Μελέτιος χαρακτηρίζεται ὡς μουσικώτατος, χαρακτηρισμὸς ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀφορᾷ μόνο τὴν ὕμνογραφικὴ του ἱκανότητα ἀλλὰ καὶ τὴ μελοποίησις ὕμνων. Καὶ πράγματι τὰ παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται μέσα ἀπὸ τὸν κώδικα Κουσοκαλυβίων 56²⁰⁰, ὁ ὁποῖος εἶναι ἰδιόγραφος τοῦ ἱερομονάχου Μελετίου, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωσις τοῦ φ. 542α: «ἐν ἔτει 1732 διὰ χειρὸς Μελετίου ἱερομονάχου ἐκ νήσου Σκύρου». Ὁ ὀγκώδης ἐκ 556 φύλλον καὶ ἐξαιρετικὰ καλλιγραφημένος αὐτὸς κώδικας, κοσμεῖται ἀπὸ περίτεχνα ἀρχικὰ γράμματα καὶ ἐπίτιτλα. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα περιέχει Τριαδικούς ὕμνους, Κεκραγάρια, Δοξολογίες, Χερουβικά Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν καὶ Μπαλασίου νομοφύλακος, Μαθήματα ὄλου τοῦ ἐνιαυτοῦ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν τοῦ Χρυσάφη, εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου Ἀνθίμου τοῦ ἐκ Θετταλίας καὶ μέλη τοῦ Μελχισεδὲκ Ραιδεστηνοῦ, καθὼς καὶ *Εἰρημούς*: τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ ἱερομονάχου Μελετίου (φ. 542α).

* * *

197. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου - Ἀρχαδίου Βατοπαιδινού, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου*, Νέα Ὑόρκη 1969, σ. 156.

198. Σ. Καδᾶ, «Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου», σ. 141.

199. *Ἀλφαβηταγράφος Μελετίου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Θεσσαλονίκη 1923, σ. 617 κ. ἐξ.

200. Παταλίου μον., *Κατάλογος*, σ. 108-113.

Και μπορεί η εποχή του 18ου αιώνα, όπου έζησε ο ιδρυτής της σκήτης, όσιος Ἀκάκιος και οί μαθητές του, μεγάλοι ήσυχαστές αλλά και Νεομάρτυρες, νά είναι ο χρυσοῦς αἰών γιά τήν πνευματική ζωή στή σκήτη. Ὅμως, ἄς μήν ἀμφιβάλλουμε ὅτι και οί δύο ἐπόμενοι αἰῶνες, ἀνέδειξαν Πατέρες ἐφάμιλλους τῶν παλαιῶν, γεννήματα κι αὐτοί τῶν πνευματικῶν ὠδίνων τῆς ἀγιορειτικῆς ἐρήμου²⁰¹.

Στά 1880, ὁ Ρῶσος ἱστορικός, ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκυ, ἔγραφε τελειώνοντας τήν ἀναφορά του στοὺς λογίους τῶν Καυσοκαλυβίων, μέ ἄρκετο προβληματισμό γιά τή σοφία τῶν Ρώσων λογίων τῆς ἐποχῆς του: «*Στή Σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων ζοῦσαν πολλοὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι διάλεξαν τήν ἀνώτατη σοφία και ἀνέβαιναν σ' αὐτήν μέ τόν φόβο τοῦ Θεοῦ, μέ τήν ὑπακοή, τήν ταπεινοφροσύνη, τήν ὑπομονή και μέ πολλὰ ἄλλα. Δέν ἀποκτοῦν τέτοια σοφία οἱ λόγιοί μας. Γιατί; Μήπως δέν ἔχουμε σκήτες; Ἐχουμε! Ἀλλά κανεῖς δέν θά πάει ἐκεῖ, ἐπειδή οἱ ψυχές μας εἶναι κουφές και οἱ διανοιές μας ἄρρωστες*»²⁰².

* * *

Πανοσιολογιώτατε ἅγιο Καθηγούμενε, σεβαστοὶ Πατέρες, Ἐξοχώτατε κ. Στρατηγέ, κ. Πρόεδρε, κ. Γενικὴ Γραμματεῦ και λοιπὰ ἐκλεκτὰ μέλη τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», ἐλλογιμώτατοι κ. Καθηγητές, και κ. Καθηγήτριες, Κυρίες και Κύριοι, ἀγαπητοί μου ἐν Χριστῷ ἀδελφοί!

Πρὶν ἀκριβῶς ἀπὸ ἓνα χρόνο, ἐλάβαμε στοὺς ταπεινὸς μας ήσυχαστήριο μία ἐπίσημη ἐπιστολή, ἡ ὁποία μᾶς ἐνημέρωνε ὅτι ἡ Ἐφορεία τοῦ ἐν Ἀθήναις Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, τοῦ πρεσβυγενοῦς αὐτοῦ πνευματικοῦ φάρου τῆς φιλιότητος πατρίδος μας, ψήφισε ὁμόφωνα τήν ἀναξιοτήτᾳ μας ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος αὐτοῦ. Σύμφωνα μέ τήν ἀπόφαση τῆς Ἐφορείας, ἡ τιμητικὴ αὐτὴ διάκριση ἀποφασίσθηκε, τόσο γιά τὸ «πολυσχιδῆς θεολογικό, ἱστορικό και λογοτεχνικό μας ἔργο» –ὅπως ἀναφέρεται– ὅσο και γιά νά καταστήσει ἀκόμη στενότερους τοὺς πνευματικὸς δεσμούς τοῦ Συλλόγου «*μετὰ τῆς πυρφορούσης και γρηγορούσης ἐν προσευχῇ και ἀσκήσει μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Ἁθῶ, ἰδίᾳ ἐν τῇ λαμπρᾷ και περιπύστῳ ἡμετέρῳ Σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων*», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναγράφεται.

201. Παταπίου μον. Καυσοκαλυβίτου, «Τὰ Καυσοκαλύβια και οἱ πνευματικὸς μορφές τους κατὰ τὸν 18ο και 19ο αἰ.», *Πεμπτοῦσία* τ. 9 (2002), σ. 120-127. Τοῦ ἰδίου, «Πνευματικὸς μορφές τῆς Σκήτης Ἁγίας Τριάδος Καυσοκαλυβίων κατὰ τὸν 19ο και 20ῶ αἰ.» (Α' μέρος), *Ἀθωνίτης* τ. 57 (2006), σ. 10-11, (Β' μέρος), *Ἀθωνίτης* τ. 58 (2007). Τοῦ ἰδίου, *Ἁγιασμένους μορφές τῶν Καυσοκαλυβίων*, ὁ.π., σ. 127-322.

202. *Vtoroe putestestvie po svjatoj gore Afonskoy Archimandrita*, Moskva 1880, σ. 373.

Μεγάλη ὄντως ἡ τιμὴ πού ἐπεφύλασσε γιὰ τὴν ἐλαχιστότητά μας ἢ ὡς ἄνω ἀναγόμευση, μὲ τὴν ὁποία ἂν καὶ ἀνάξιοι, εἶχαμε συναριθμηθεῖ μετὰ τοσοῦτων φωτεινῶν πνευματικῶν ἀναστημάτων, τὰ ὁποία ἐλάμπρυναν καὶ ἐφώτισαν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰδρύσεώς του, τὸ ἔτος 1865, τὴν σύγχρονη πνευματικὴ πορεία τῆς φιλάτης πατρίδος μας.

Κατόπιν πολλῆς σκέψεως καὶ προσευχῆς, ἐν πνεύματι εὐγνωμοσύνης, ταπεινώσεως καὶ ὑπακοῆς εἰς τὴν διὰ ψήφου ἐκφρασθεῖσα βούληση τῶν ἀξιοτίμων μελῶν τοῦ Συλλόγου, ἀποδεχθῆκαμε τὴν πρὸς τὴν ἐλαχιστότητά μας προσγενομένη αὐτὴ τιμὴ, διασαφηνίζοντας στὴν ἀπαντητικὴ μας ἐπιστολή, ὅτι ἡ προσγενομένη πρὸς τὸ πρόσωπό μας τιμὴ μεταβαίνει στὸ σύνολο τῶν μοναχῶν τῆς Σκήτης Κουσοκαλυβίων καὶ τοῦ Ἀγωνύμου Ὁρους Ἄθω, καὶ ἰδιαίτερος στὴν ἐκλεκτὴ χορεία τῶν ὄσοι λόγοι ἐξ αὐτῶν φρόντισαν φιλαδέλφως καὶ ποικιλοτρόπως γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τόσο τῶν συνασκητῶν τους ὄσο καὶ συνόλου τοῦ γένους μας, ἀνὰ τοὺς αἰῶνας.

Εὐχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας, τόσο τὸν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου μας κ. Ἰωάννη Μαρκαντώνη, Ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Διονύσιο Καλαμάκη, Ἐπίκουρο Καθηγητὴ τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου ὄσο καὶ τὰ λοιπὰ ἐκλεκτὰ μέλη τῆς Ἐφορείας, γιὰ τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἀγάπη τὴν ὁποία ἔδειξαν στὴν ἐλαχιστότητά μας, τόσο στὰ περὶ τῆς ἐκλογῆς ὄσο καὶ στὰ περὶ τῆς ὑποδοχῆς μας, κατὰ τὴν ὥραία αὐτὴ ἐκδήλωσι. Εὐχόμεστε ἐκ βάθους καρδίας μακροσημέρευση, καλὴ ἐπιτυχία στὴ διοίκηση τοῦ Συλλόγου μὲ τίς τόσες πνευματικῆς, μορφωτικῆς καὶ πολιτιστικῆς δραστηριότητες, καὶ κυρίως, πλοῦσια τὴν Χάρη τοῦ Θεοῦ, τὴν αἰτία πάντων τῶν ἀγαθῶν.

Ἰδιαιτερες εὐχαριστίες ἀναπέμπουμε στὸν Καθηγούμενο τῆς Μεγίστης Λαύρας, πανοσιολογιώτατο Ἀρχιμανδρίτη π. Πρόδρομο Λαυριώτη, τοῦ ὁποίου ἡ ἐλαχιστότητά μας καυχᾶται ἐν Κυρίῳ ὅτι ἀποτελεῖ πνευματικὸ ἀνάστημα, τόσο γιὰ τὴν ἀνύστακτη πνευματικὴ πατρότητα καὶ ἀγάπη του καὶ τὴν ὀλοπρόθυμη συμπαράστασή του στοὺς πνευματικούς μας ἀγῶνες ὄσο καὶ γιὰ τὸν κόπον πού κατέβαλε ὥστε ἐν μέσῳ χειμῶνος νὰ εἶναι ἀπόψε δίπλα μας. Στους τοπικῶς κεχωρισμένους ἀπὸ ἡμᾶς ἀλλὰ τροπικῶς διὰ τῆς ἀγάπης ἐνωμένους εὐσεβεῖς γονεῖς μας, πού συνεχίζουν νὰ μᾶς στηρίζουν μὲ τίς προσευχῆς τους ἐκφράζουμε τὴν αἰώνια εὐγνωμοσύνη μας.

Εὐχαριστοῦμε ἐπίσης τὸν Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Φώτη Δημητρακόπουλο καθὼς καὶ τὸν πανοσιολογιώτατο Ἀρχιμανδρίτη π. Δημήτριο Στρατῆ γιὰ τὸν κόπο πού κατέβαλαν στὴν μετ' ἀγάπης παρουσίαση τοῦ συγγραφικοῦ μας ἔργου. Εὐχαριστοῦμε τέλος ὄλους, ὄσοι παρευρεθήκατε σήμερα στὴν ὁμορφὴ αὐτὴ ἐκδήλωσι. Σᾶς εὐχαριστοῦμε πολὺ !

ΕΚΛΟΓΗ

ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ ΠΑΝΤΟΣ

Εἰς τε Δοξολογίας ἢ Ἐυχῶν

Συλλογῶν σαφῶς παρὰ τῶν ἁποστολικῶν

τάξεσσι Διδασκάλου Κυρίου Νεοφύτου

τῆς ἑβραίων

Ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ Ὁσίῳ Πατρὶ

ἡμῶν ἈΘΑΝΑΣΙῶ τῷ ἐν τῷ ἈΨΩ

Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα

Συνδρομῇ ἔδωκεν ἡ Πανοσιω

τάξιστι Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς Μεγίστης

Λαύρας Κυρίῳ Κοσμῷ ἐπιδασκάλῳ

Ἐν τῷ Ὁρῷ τοῦ ἈΨΩ . 1759

Πατρὶ Δέκῃ Σατήρῃ, τῷ Θεσίῳ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΚΡΕΤΑ

ΜΕΤΟΧΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ὁ γνωστός ἀνεκτίμητος ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοῦ Χριστιανισμό ἐνισχύθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας. Αὐτὸ διαπιστώνεται ἰδιαίτερα στοὺς κόλπους τῆς Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας, τῆς Μητέρας τῶν Ἐκκλησιῶν, μὲ τὴν ἐνδοξὴ Ἀγιοταφίτικη Ἀδελφότητα, νόμιμο διάδοχο τοῦ τάγματος τῶν «Σπουδαίων», μοναχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα.

Στὰ Ἱεροσόλυμα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ 326 μ.Χ. Μοναστικὴ Ἀδελφότητα, ἡ ὁποία εἶχε ὡς κύριον ἔργο τὴ φροντίδα τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων. Τὰ μέλη τῆς Ἀδελφότητας, ὡς «σπουδάζοντες περὶ τὰς νυχθημερινὰς τελετάς», ὀνομάστηκαν «Σπουδαῖοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως». Πὰ τὰ μέλη αὐτῆς τῆς Ἀδελφότητας ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἡλίας ὁ Α΄ (494-516) ἱδρύσασκε τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου δίπλα στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, μὲ τὸ ὁποῖο καὶ ἐπικοινωνοῦσε. Ὁ ναὸς αὐτὸς μαρτυρεῖται σὲ παλαιότερα καὶ νεότερα ἔγγραφα ὡς ναὸς τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων μαζί μὲ τὸ μοναχικὸ τάγμα τῶν Ἀγιοταφίτων ἀργότερα δηλώνεται μὲ τὴν ἔκφραση «Ἱερὸν Κοινὸν τοῦ Παναγίου Τάφου». Ὁ κυρίαρχος ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν παλαιάμαχο Ἀγιοταφίτικη Ἀδελφότητα ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ εὐεργετικὸς γιὰ τὴν Ἐκκλησία μας.

Ἡ Ἀδελφότητα τῶν Ἀγιοταφίτων μοναχῶν ὑπῆρξε καὶ εἶναι φύλακας καὶ φρουρὸς ἀκοίμητος τῶν Παναγίων Προσκυνημάτων τῆς Παλαιστίνης, τὰ ὁποῖα καθαγιασθήκαν μὲ τὴν ἐπίγεια ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ μάλιστα μὲ τὴ Γέννηση, τὴ Βάπτισμα, τὴ Σταύρωση, τὴν τριήμερη Ταφή, τὴν ἐνδοξὴ Ἀνάσταση καὶ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου στοὺς οὐρανοὺς. Ὅλα αὐτὰ τὰ κοσμοσωτήρια γεγονότα ἔχουν συνδεθεῖ ἀρρηκτὰ μὲ τοὺς τόπους αὐτοὺς –τοὺς Ἁγίους Τόπους– καὶ δοξάστηκαν ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς πιστοὺς καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. Οἱ Ἕλληνας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλῶσσα τους, τὴν ὁποία πρόσφεραν ὡς πολὺτιμο ἀγαθὸ στοῦ Χριστιανισμοῦ, μαζί μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀνέλαβαν καὶ μίαν πρώτην μεγέθους διακονίαν, τὴ διηνηκὴ περιφρούρηση καὶ διαφύλαξη τῶν ἀπὸ αἰῶνων στὴν Ἁγία Γῆ ἱδρυθέντων Παναγίων Προσκυνημάτων, μὲ τὴν Ἀδελφότητα τῶν Ἀγιοταφίτων μοναχῶν, διαδόχων τῶν «Σπουδαίων» τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅπως προαναφέρθηκε.

Ἡ διατήρηση τῶν προσκυνημάτων ἦταν ἡ πρωταρχικὴ μέριμνα τῶν πα-

τριαρχῶν Ἱεροσολύμων καὶ σ' αὐτὴ τους τὴν προσπάθεια εὗρισκαν ἀρωγὸς τοὺς βασιλεῖς, ὅπως ἦταν ἡ ἁγία Ἑλένη. Τὸ ὑψηλό της παράδειγμα μιμήθηκαν στὴν Ἀνατολή καὶ στὴ Δύση βασιλεῖς καὶ ὑπῆκοοι, καὶ ἀπὸ παντοῦ ἀρχισαν νὰ συρρέουν στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανός, ἀργότερα, βοήθησε οἰκονομικὰ τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ὥστε αὐτὸ νὰ ἐπαρκέσει στὸ πολυδάπανο ἔργο τῆς φιλοξενίας τῶν χιλιάδων προσκυνητῶν.

Ὅταν κατέλαβε τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης τὸ 636, ὁ Ἀραβας Χαλίφης Ὀμάρ χορήγησε στὸν τότε Πατριάρχη τῶν Ἱεροσολύμων Σωφρόνιο Α' (634-638) τὴν παρακάτω «Συνθήκη» (AXTNAME) ὅπου ὀριζε τὰ ἑξῆς:

Ἐν ὀνόματι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ οἰκτίρμονος Θεοῦ, τοῦ ὁποῖου ἐπικαλούμεθα τὴν συναντίληψιν,

Omar, υἱὸς τοῦ Khattab

«Δόξα τῷ Θεῷ, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐγαλοῦχησεν εἰς τὸν Ἰσλαμισμὸν, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐτίμησε διὰ τῆς Πίστεως, ὁ ὁποῖος, εὐοπλισθησθεὶς ἡμᾶς, ἀπέστειλε τὸν Προφήτην Του Μωάμεθ (εἶθε ἡ εἰρήνη καὶ ἡ εὐλογία τοῦ Κυρίου νὰ εἶναι ἐπ' αὐτοῦ), ὁ ὁποῖος μᾶς μετήγαγεν ἀπὸ τὴν πλάνην εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ μᾶς συνήνωσεν, ἐν ᾧ πρότερον ἡμεθα διεσκορπισμένοι. Δόξα εἰς Ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἤνωσε τὰς καρδίας μας, ὁ ὁποῖος προσέτρεξεν εἰς βοήθειάν μας κατὰ τῶν ἐχθρῶν μας, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν μας χώρας καὶ μᾶς ἤνωσε με τοὺς δεσμοὺς εὐλακρινοῦς ἀδελφοσύνης.

» Ἄς ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Κύριον χάριτας, δι' ὅλας τὰς εὐεργεσίας ταύτας, ᾧ Σεῖς, ὑπηρεταὶ τοῦ Κυρίου.

» Τὸ παρὸν διάταγμα τοῦ Omar, υἱοῦ τοῦ Khattab, εἶναι σύμβασις καὶ σύμφωνον, παραχωρηθέντα εἰς τὸν ἐπιφανέστατον καὶ Σεβασμιώτατον Σωφρόνιον, Πατριάρχην τοῦ ἔθνους τῶν Αὐτοκρατορικῶν, ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

» Περιλαμβάνει ἐπίσης τοὺς λαϊκοὺς, τὸν κλήρον, τοὺς μοναχοὺς, τὰς μοναχάς, καὶ παραχωρεῖ εἰς αὐτοὺς πλήρη ἀσφάλειαν, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἤθελαν εὐρεθῆ.

Διότι ὅταν εἰς ὑπῆκοος ἐκπληρώνη τὰ πρὸς τὰς Ἀρχάς καθήκοντά του με ἀκρίβειαν, ἡμεῖς οἱ Πιστοὶ ὀφείλομεν με τὴν σειρά μας νὰ τοῦ παραχωρήσωμεν κατ' ἀνάγκην ἀσφάλειαν καὶ προστασίαν, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ μεταγενέστεροί μας.

» Ἄς παύσουν λοιπὸν νὰ μέμψονται αὐτοὺς διὰ τὰ σφάλματά των, διότι ἤδη ἐδήλωσαν ὑποταγὴν καὶ ὑπακοήν.

» Ἄς ἔχουν λοιπὸν πλήρη καὶ ἀπόλυτον ἀσφάλειαν, δσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ζωὴν των, τοὺς Ναοὺς των, τὰς πεποιθήσεις των καὶ ὅλους τοὺς πρὸς προσκύνησιν τόπους, τοὺς ὁποῖους κατέχουν τώρα ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς πόλεως, δηλαδὴ τὸν KAMAME (τὸν Ναὸν τῆς Ἀναστάσεως), τὸν Ναὸν τῆς Βηθλεέμ, ὅπου ὁ Ἰησοῦς (εἶθε ἡ εἰρήνη νὰ εἶναι ἐπ' αὐτοῦ!) ἐγεννήθη, τὸν μέγαν Ναὸν καὶ τὸ Σπήλαιον με τὰς τρεῖς αὐτοῦ πύλας, τὴν νότιον, τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν. Αὐτοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται ἐδῶ, Γεωργιανοὶ καὶ Ἀβησσυνιοὶ, καθὼς καὶ οἱ Φράγχοι, Κόπται, Σῦροι, Ἀρμένιοι, Νεστοριανοὶ, Ἰακωβίται καὶ Μαρωνίται, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔλθουν ὡς ἄπλοοι προσκυνηταὶ καὶ θὰ ὑπῆγοντο εἰς τὸν ἀναφερόμεντα Πατριάρχη.

» Ἄς ἔχουν τὴν πρωτοκαθεδρίαν ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων συμφώνως πρὸς ὅ,τι παρεχωρήθη εἰς αὐτοὺς ἐκ μέρους τοῦ Προφήτου καὶ πεφιλημένου Ἀγγελιαφόρου τοῦ Κυ-

ρίου, ο οποίος έτιμησεν αυτούς με το σημείον της έπιχαρίτου χειρός του και διέταξε να χορηγηθῆ εἰς αὐτοὺς προστασία καὶ ἀσφάλεια τοιουτοτρόπως καὶ ἡμεῖς ἐπίσης, οἱ ἀληθεῖς πιστοί, ὀφείλομεν νὰ συμπεριληφθῶμεν, τιμῶντες τὸ παράδειγμα Ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐνήργησεν εὐμενῶς πρὸς αὐτοὺς.

»Ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ προσκυνηταὶ τοῦ Παναγίου Τάφου ὀφείλουσαν νὰ δίδουν εἰς τὸν Πατριάρχην μίαν δραχμὴν καὶ 1/3 τῆς ἀργυρᾶς δραχμῆς. Πᾶς γνήσιος πιστός, ἀνὴρ ἢ γυνή, δικαστὴς ἢ Κυβερνήτης, ὁ ὁποῖος ἀσκεῖ καθήκοντα δικαστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, πρέπει νὰ σέβεται ὁ,τι πληρεξουσίως ἔχομεν χορηγήσει, πλούσιος ἢ πέννης, μουσουλμάνος ἢ μουσουλμανίς, μαθητὴς τοῦ Προφήτου.

»Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχομεν ἐκδώσει χάριν αὐτῶν τὰ παρὸν Διάταγμα: ἄς ἐνεργοῦν ὅλοι συμφώνως πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ διαλαμβανόμενα καὶ ἄς ἔχῃ τοῦτο, εὐρισκόμενον εἰς τὰς χεῖρας των, διηλεκτὸς κύριος.

»Δόμα τῷ Θεῷ τῶν κόσμων καὶ ἀρκεῖ δι' ἡμᾶς ὁ Θεὸς ὁ προστάτης, ὁ κεχαριτωμένος. Ἐγένετο τὴν 15ην τοῦ Rabi - ul - evel τοῦ 15ου ἔτους τῆς ἀποδημίας τοῦ Προφήτου.

»Ἄς εἶναι παραβάτης τῆς Συμβάσεως τοῦ Θεοῦ καὶ μοητὸς ἀπέναντι τοῦ προσφίλους Του προφήτου ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνεργήσῃ ἀντιθέτως πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Διατάγματος αὐτοῦ».

Ἡ εὐρύτερη περιοχή τῆς Παλαιστίνης, στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ Πανάγια Προσκυνήματα, γνώρισε πολλοὺς κατακτητὲς καὶ τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων πολλές φορές κινδύνευσε, μάλιστα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας εἶχε βρεθεῖ σὲ δεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση με κίνδυνον νὰ περιέλθουν στὰ χεῖρια τῶν ἑτεροδόξων (Λατίνων - Ἀρμενίων) τὰ Πανάγια Προσκυνήματα. Ἐμπρὸς σ' αὐτὸν τὸν κίνδυνον τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων ἴδρυσεν σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ κόσμου μετόχια, τὰ «Ἀδελφάτα», ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ Χριστοῦ. Μὲ αὐτὰ ἐξασφάλιζε οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις, πραγματοποιοῦσε ἐράνους, «ζητεῖες», δεχόταν χρηματικὰ ἐμβάσματα, ἀναθήματα, ἀφιερῶματα, γενικά, κάθε εἶδους οἰκονομικὴ συνδρομή, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του σὲ περιοχὴ κατεχόμενη ἀπὸ ἀλλόθρησκους κατακτητὲς, οἱ ὁποῖοι πολλές φορές ἀπαιτοῦσαν ὑπέρογκα χρηματικὰ ποσά, «δοσίματα», ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Ἐπίσης, πολλές ἦταν οἱ δωρεές, οἱ ἀφιερῶσεις σπιτιῶν, ἐργαστηρίων, χωραφιῶν καὶ ἀμπελιῶν, ὥστε νὰ καρπώνεται ὁ Πανάγιος Τάφος τὰ ἔσοδά τους.

Ἡ μέριμνα τῶν προκαθημένων τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ Πατριαρχείου ἦταν –καὶ εἶναι μέχρι σήμερα– ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ καθήκοντά τους, διότι οἱ ἀνάγκες τῶν Προσκυνημάτων τῆς Ἁγίας Γῆς καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Παναγίου Τάφου πρόβαλλαν, κατὰ καιροὺς, πολλὰς καὶ ποικίλες (ἐπισκενὲς μεγάλου θόλου, εἰσόδου τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, Ἱεροῦ Κουβουκλίου, συντηρήσεις, ἀναστηλώσεις, ἀνοικοδομήσεις, ἀνεγέρσεις νέων ναῶν κ.ἄ. κτισμάτων κτλ.) καὶ γιὰ τὴν θεραπεία τους ἀπαιτοῦνταν ἱκανὲς δαπάνες. Ἡ διατήρηση, ἐπίσης, τῶν Προσκυνημά-

των και ή προστασία τους από την επιβουλή και την άρπακτική manía τών μοναχών τών άλλων δογματών (Λατίνων, Άρμενίων, Κοπτών κ.ά.) ανάγκαζε τούς εκάστοτε πατριάρχες Ίεροσολύμων και τούς Άγιοταφίτες να δαπανοῦν υπέρογκα ποσά. Πολλές φορές συνάπτονταν έπαχθή δάνεια για τή δωροδοκία τών όθωμανικών αρχών, προκειμένου να επιτευχθεί ή εκδοση εὔνοικῶν σουλτανικών φερμανίων και διαταγμάτων τών τοπαρχών, με τὰ όποια κατοχυρωνόταν ή κυριότητα τών Προσκυνημάτων. Τis δυσβάστακτες –πλήν όμως αναγκαίες– αυτές δαπάνες οί Άγιοταφίτες αντιμετώπιζαν με τis κατά καιρούς γενναίες χορηγίες τών ήγεμόνων τής Μολδοβλαχίας, τών αυτοκρατόρων τής όμόδοξης Ρωσίας, τών «ροῦ φετιών» τής Κωνσταντινούπολης και τών «κουτίων» τοῦ Παναγίου Τάφου. Συχνά έξέρχονταν «διά ζητείαν» υπέρ τοῦ Παναγίου Τάφου, αναλαμβάνοντας περιοδείες επικίνδυνες και κοπιώδεις, όχι μόνο άπλοι Άγιοταφίτες μοναχοί και ιερομόναχοι, αλλά και «γέροντες» και «επίτροποι» και αυτοί ακόμη οί πατριάρχες Ίεροσολύμων και συγκέντρωναν ό,τι ή άγάπη τών όρθόδοξων πιστών πρόσφερε, χρήματα, τιμαλφή κ.ά.

Οί Άγιοταφίτες, πού περιόδευαν για «ζητείες» και όνομάζονταν «ταξιδιώται», έφοδιάζονταν με συστατικό πατριαρχικό γράμμα, τὸ όποιο άπευθυνόταν τόσο στις κατά τόπους πολιτικές (καδήςδες κ.ά.) και εκκλησιαστικές αρχές (μητροπολίτες, άλλοι κληρικοί κτλ.), όσο και στους πιστούς, τούς όποιους και προέτρειπαν να βοηθήσουν, με όποιοδήποτε τρόπο μπορούσαν, τὸν Πανάγιο Τάφο. Τὰ έλέη αυτών τών πιστών οί «ταξιδιώται» μοναχοί ήταν ύποχρεωμένοι να καταγράφουν με κάθε λεπτομέρεια σε είδικό βιβλίο, πού όνομαζόταν «Κατάστιχον συλλογῆς έλεών» ή «Ταξιδιωτικὸν κατάστιχον» ή «Κατάστιχον τών εὐσεβῶν και όρθόδοξων χριστιανῶν τοῦ ταξιδίου...». Έπειδή κατά καιρούς σε διάφορα μέρη εμφανίζονταν ψευδομοναχοί, άνθρωποι δηλαδή οί όποιοι εκμεταλλεύονταν τὸ θεσμό τής «ζητείας» υπέρ τοῦ Παναγίου Τάφου για δικό τους όφελος, οί πατριάρχες Ίεροσολύμων αναγκάζονταν να εκδίδουν εγκύκλια γράμματα προς τis αρχές και τούς πιστούς, με τὰ όποια αποκάλυπταν τήν άπάτη και συνιστοῦσαν προσοχή, καταγγελία, άποπομπή και τιμωρία αυτών. Ταυτόχρονα ή αϊγλη και ή γοητεία τοῦ Παναγίου Τάφου και τής θεοβάδιστης Άγίας Γῆς, πού μεταφέρονταν στις επαρχίες με τὰ μετόχια, ήταν πηγή παρηγοριᾶς και έμπνευσης τών αλύτρωτων όρθόδοξων χριστιανῶν και θέρμαινε τήν πίστη και τήν έλπίδα προς τὸ Λυτρωτὴ τοῦ κόσμου, τὸν προστάτη τών καταπιεζόμενων και στερούμενων, τών «κοπιώντων και περφορτισμένων» (Ματθ. ια', 28). Τὰ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου είχαν, επίσης, καταστει φωτεινοί φάροι πνεύματος, Παιδείας και Όρθοδοξίας, στις όρθόδοξες χώρες, ιδίως σ' εκείνες πού ήταν ύποδουλωμένες στους Τούρκους.

Τὰ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου στὸν έλλαδικὸ χῶρο διαδραμάτισαν,

έπίσης, σημαντικό ρόλο τόσο στην οικονομική ενίσχυση του Παναγίου Τάφου, όσο και στην επάνδρωση των Ίερών Προσκυνημάτων της Αγίας Γης με ικανό ανθρώπινο δυναμικό. Το Έλληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ίεροσολύμων με τὰ μετόχια του, τόσο στον Έλλαδικό χώρο, όσο και στην περιοχή της Μολδοβλαχίας, ίδρυσε Σχολεία και Τυπογραφεία, εργάστηκε άποτελεσματικά για την ανάπτυξη της ελληνικής Παιδείας.

Σας παρουσιάζω λοιπόν τὰ Μετόχια του Παναγίου Τάφου στη θρυλική γη της Βορείου Ελλάδος, στη Μακεδονία μας. Άς άρχίσουμε από την πόλη μας, τὴ Θεσσαλονίκη.

Πὰ τὸ μετόχι αὐτὸ ἔχουμε μαρτυρίες τῶν ἐτῶν 1719 καὶ 1721. Στὴ συνοικία Ψαράδικα καὶ κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ ὑφίστατο γήπεδο τοῦ πυρποληθέντος μετοχίου, «λόγου ἄξιον».

Αἰβάξ ἢ Αἰβάτι

Εἶναι ἡ πρὸ τοῦ 1928 ὄνομασία τῆς κοινότητας Λητὴ (νομοῦ Θεσσαλονίκης), ἡ ὁποία εὐρίσκεται 14 χλμ. βορείως τῆς Θεσσαλονίκης.

Γρεβενῶν

Τὸ μετόχι αὐτὸ ἐπισημαίνεται ὅτι «ἔχει ἀνάγκην ἐπισκευῆς».

Βέντζας, ν. Κέντρο νομοῦ Γρεβενῶν

Διέθετε δύο ἀμπέλια καὶ ἐξήντα «κομμάτια χωράφια».

Σιατίστης

Στὴ Σιάτιστα συναντοῦμε πρωτοσυγκέλλους τοῦ ΠΤ ἀπὸ τὸ 1691. Ὁ Σισανίου & Σιατίστης Ζωσιμᾶς ἔλαβε «τὰ ἀφιερωθέντα τοῦ ἁγίου τάφου» (90 ἀσλάνια) παρόντος τοῦ πρωτοσυγκέλλου τοῦ Ἁγ. Τάφου παπᾶ κὺρ Σωφρόνιου. Ὁ Σωφρόνιος εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸν Ίεροσολύμων Δοσίθεο Β' (1669-1707) «/...στὰ μέρη τις ὀχρίδόν δὴ χάριν ζητήσας κ(αὶ) ἔλθόν εἰς σιάτιστα/ ἀναζητόντας ἀφιερῶματα κ(αὶ) ἐλεημοσύνη πάρα τὸν χρῆστιανόν...». Τὸ 1735 ὁ πρωτοσύγκελλος Ἁγ. Τάφου Γεράσιμος ἔλαβε χρηματικὴ ἀφιέρωση.

Στὸν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, με ἡμερομηνία 22 Ἰουλίου 1796, ἀναφέρεται: «/ κατὰ τὸ αψ/π^{ον} ἔτος κατὰ τὸ μῆνα μᾶιον, καὶ Ἰούνιον ἐκτίσθη ἐκ θεμελίων ἢ περιοχὴ ἀπὸ τὸ παραθύρι / τῆς μητροπόλ(ε)ως ἕως τῆς γωνίας τῆς τοῦ ὀσπητί(ου) μάρκου ντουγκμάνου περιοχῆς (ὄπερ τανῶν ἐγένετο μετόχιον τοῦ παναγί(ου) τάφ(ου) ὁμοῦ καὶ τὸ σέτι τοῦ μπατζιζέ, ὡς φαίνεται». Ἐπομένως, τὸ μετόχι στὴ Σιάτιστα ἰδρύθηκε τὸ 1798, ἐπὶ Σισανίου καὶ Σιατίστης Νεοφύτου, στὴν οἰκία τοῦ Μάρκου Ντουγκμανου, ποὺ συνόρευε με τὸ κτίριον τῆς μητροπόλεως.

Ὁ Θεόφιλος, πρωτοσύγκελλος τοῦ Ἁγ. Τάφου, ὡς πνευματικὸς πατέ-

ρας, ἔδωσε τὴ συμμαρτυρία του γιὰ νὰ ἱερωθεῖ ὁ «Δημήτριος τοῦ ποτὲ παπαθεοδώρου ἐκ Κομοπόλεως Γεράνειας τῆς Σιατίστης». Ἡ συμμαρτυρία φέρει χρονολογία: 1845 Ἀπριλίου 29 Σιατίστη.

Τζιρούσινου, ν. Μικρόκαστρο νομοῦ Κοζάνης

«2 κομμάτια χωράφια στρέμ. 6

1 ἀμπέλι ἤμισυ στρέμ.»

Τζοτιλίου, ν. Τσοτύλιο νομοῦ Κοζάνης

«1 ὀσπῆτιον» «ἐπωλήθη πρὸ χρόνων παρὰ τοῦ πρωτοσυγκ. Γεδεὼν Κυπρίου» καὶ «1 ἀμπέλιον 3¹/₂ στρέμ.» «ἐπωλήθη διὰ 9 Ναπολεόνια, παρὰ τοῦ παπᾶ Γιάννη».

Βοδενῶν (Κοζάνης)

Σὲ κώδικα τῆς Ἐπισκοπῆς Σερβίων καὶ Κοζάνης (ὁ ὁποῖος φυλάσσεται στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ Ἁγ. Νικολάου), ἐπὶ Σερβίων & Κοζάνης Θεοφίλου (1785-1811), ἀναγράφεται ἀφιέρωση οἰκίας τοῦ Λάτζκου Δήμου στὸν Ἅγιον Τάφο «διὰ νὰ γραφῶσιν εἰς τὴν παρρησίαν τὰ ὀνόματα τῶν αὐτοῦ. Ἔτους 1789 ἐν Κοζάνῃ». Τὴν ἀφιέρωση ἐπιβεβαιώνουν ὁ Σερβίων Θεοφίλος καὶ ὁ πρωτοσύγκελος τοῦ Ἁγ. Τάφου Κύριλλος.

Βελβενδοῦ

Τὴν 1.1.1788 ὁ Ζήσης Χαλκιᾶς καὶ ἡ σύζυγός του Σταματία, κάτοικοι Βελβενδοῦ, ἀφιέρωσαν στὸν ΠΤ τὸ σπίτι τους. Τὸ σχετικὸ κείμενο ἔφερε τίς ὑπογραφὰς τοῦ Σερβίων Θεοφίλου καὶ ἄλλων κατοίκων τῆς Βελβενδοῦ.

Μπογατζικοῦ, ν. Βογατσικὸ νομοῦ Καστοριάς

«1 ὀσπῆτιον καὶ 1¹/₂ στρέμμα ἀμπέλι». «Ταῦτα ἀφιερῶθησαν ὑπὸ Γεωργίου Μάξια, ἡ δὲ σύζυγος αὐτοῦ νέμεται ταῦτα». «1 χάνι καὶ τινὰ χωράφια. Ταῦτα λέγονοι οἱ ἐντόπιοι, ὅτι τὰ ἐζήτησαν παρὰ τοῦ ἀοιδίμου Πατριαρχοῦ Ἀθανασίου, ὅστις τὰ ἐδώρησεν εἰς τὰ σχολεῖα των διὰ Πατριαρχικοῦ γράμματός του».

Κουστονρατζίου (ἐπαρχ. Καστοριάς)

Ἦταν ἓνα οἶκημα.

Γιαννιτσῶν

Στὰ «Πάνιτζα» τὸ μετόχι ἦταν «1 ὀσπῆτιον μὲ δύο δώματα ἐπάνω καὶ τρία κάτω ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρόνι».

Γουμενίσσης

«Ὀσπῆτιον μὲ δύο δωμάτια ἐπάνω καὶ δύο κάτω, ἐν τῇ συνοικίᾳ Πέτζε.

*1 παρεκκλήσιον
ἀμπέλια καὶ ἀγροκήπια».*

Κοίβα, ν. Γοίβα νομοῦ Κιλκίς

Σὲ πολλὲς τοποθεσίες ὑπῆρχαν ἀφιερωμένα ἀμπέλια, συκαμινιές, κερασιές, καστανιές.

Γαλάτιτζας (Αρδαμερίου) ν. Γαλάτισσα νομοῦ Χαλκιδικῆς

«Οσπήτιον τοῦ Π. Τάφου παλαιὸν μὲ τρία δωμάτια ἐπάνω καὶ τρία κάτω».

Ἀλιοστράτης

Στὴν Ἀλιοστράτη, πού βρίσκεται ΝΔ τῆς Δράμας, εἶχε μεταφέρει, κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, τὴν ἔδρα του ὁ μητροπολίτης Δράμας, λόγω τῶν πιέσεων τῶν φανατικῶν Τούρκων τῆς Δράμας.

Ἡγούμενος τοῦ μετοχίου ἕως τὸ 1893 ἦταν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος προήχθη ἔπειτα σὲ πρωτοσύγκελλο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Βέροια

Στὴ Βέροια ὑπῆρχε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, ὁ ὁποῖος κατεδαφίστηκε. Τὸ οἰκόπεδό του τὸ διεκδικεῖ ἡ Ἐξαρχία τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ σχολὴ Γεωργίου Καστριώτη στὴν Καστοριά

Τὸ 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα στὸ ὑπόδουλον Γένος τῶν Ἑλλήνων κυριαρχεῖ ἡ γενικὴ προσπάθεια γὰρ Παιδεία. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια καὶ ἡ θέληση κυριαρχεῖ καὶ στοὺς Καστοριώτες, τοὺς κατοίκους τῆς Καστοριάς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δώσει μεγάλα δείγματα φιλομουσίας καὶ φιλοπατρίας. Στὸν μὲ ἀρ. 2753 κώδικα τῆς μητρόπολης Καστοριάς «ἐν σελίδι 110 ἀναφέρεται γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γαβριὴλ μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου, ἐν ἔτει 1706 ἰνδικ. ε', δι' οὗ ἀποδεκτὴ γίνεται ἡ αἴτησις τοῦ Καστοριάς Διονυσίου καὶ τῶν Καστορέων περὶ κυρώσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ μεγάλου κομίσου Γεωργίου Καστριώτου, περὶ ἰδρύσεως σχολείου ἱερατικοῦ ἐν Καστοριά ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζεβίκη καὶ συντηρήσεως αὐτοῦ ἐκ τῶν ἐν τῇ τσέκα (Zecca, τράπεζα) τῆς Ἐνετίας κατατεθειμένων χρημάτων». Τὸ ἔτος 1708 σὲ μακροσκελὲς γράμμα του, τὸ ὁποῖο στὸ ἐπάνω μέρος εἶναι ἐπικυρωμένο ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρυσάνθο καὶ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀρχιδῶν Ζωσιμᾶ, ὁ μέγας κόμμος Γεώργιος Καστριώτης διατάσσει αὐτά, πού ἀφοροῦν τὴν ἱερατικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ σχολή, τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς μαθητές. Τὸ ἴδιο ἔτος σὲ ἄλλο γράμμα του, τὸ ὁποῖο ἔφερε τις ὑπογραφές τῶν ἀνωτέρω καὶ τὴν ἐπικύρωση μόνο τοῦ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου, ὁ Καστριώτης ἀναφερόταν πρὸς

τοὺς ἐπιτρόπους «τῆς ἐν Βενετία ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, οὗς καθίστησιν καὶ ἰδίους ἐπιτρόπους πρὸς εἰσπραξιν τῶν ἐκ δουκάτων 370 1/2 τόκων, ἐφ' ᾧ καὶ παραχωρεῖ αὐτοῖς ἀμοιβὴν 20 1/2 δουκάτων, συνίστησι δὲ αὐτοῖς τὴν φροντίδα τοῦ ἀποστέλλειν τὰ χρήματα ταῦτα εἰς Καστορίαν καὶ προτρέπει αὐτοῖς, ὅπως ἐπιπλήττωσι τοὺς ἐν Καστορία ἐν ἧ περιπτώσει δὲν ἤθελον τηρήσῃ τὰς διατάξεις αὐτοῦ. Ἔτει 1708 Μάρτ. 20».

Ἡ σχολὴ αὐτὴ, γνωστὴ ὡς Σχολὴ Καστριώτη, βρισκόταν στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Μουζεβίκου. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἓνα ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1859 μὲ τὰ ἐξῆς:

«Εὐλόγούμενον τὸ ὄνομα τοῦ κλεινοῦ της καλλιτέκνου Καστορίας γόνου μεγάλου κομίσου Γεωργίου τοῦ Καστοριώτου ὡς ἰδρυτοῦ τοῦ ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς ἱερᾶς ἐκκλησίας τῆς ἀειπαρθένου Θεοτόκου τῆς καλουμένης τοῦ Μοζεβίκου ἔκπαλαι μὲν ἰδρυμένου πρὸ χρόνων δὲ ἀνακαινισθέντος σχολείου τῶν ἱερῶν γραμμάτων».

Τὸ ἔτος 1715 ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος κατέθεσε 1092 δουκάτα στὴν τζάκα (τράπεζα) τῆς Βενετίας γιὰ ὄφελος τῆς Σχολῆς. Στὸ μὲ ἀρ. 27 Ἀγιοταφίτικο χειρόγραφο ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Χρῦσάνθου Ἱεροσολύμων γράμμα σιγιλλιῶδες
περὶ τῆς ἐν Καστορία ἰδρυθείσης σχολῆς ὑπὸ Γεωργίου Καστοριώτου...
ἐδεήθη τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἵνα προσηλώσῃ τινὰ ἀναθήματα εἰς τὸν Ἅγιον καὶ Ζωοδόχον Τάφον καὶ ἐκ τῆς ἐπικαρπίας αὐτῶν παρέχωνται οἱ κατ' ἔτος μισθοὶ δύο διδασκάλων τῆς σχολῆς. Ὁ Τάφος ὀφείλει παρέχειν κατ' ἔτος γρόσια 150 κατὰ τὴν τρέχουσαν μονάδα εἰς μισθὸν τῶν διδασκάλων καὶ νὰ τὰ δίδῃ ὁ καθοδηγούμενος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου λαμβάνων αὐτὰ ἐκ τῶν κοντείων εἰς χεῖρας τῶν ἐντιμοτάτων ἐπιτρόπων τοῦ κοντείου τοῦ ρουσφετίου τῶν γουναράδων.

Ἐν Ἀδριανουπόλει ΑΨΙΕ

Ὁ Ἱεροσολύμων Πατριάρχης Χρῦσανθος ἀποφαινόμεθα».

Ὁ ἴδιος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἔστειλε στὶς 5 Δεκεμβρίου 1715 στοὺς γουναράδες τῆς Κωνσταντινουπόλης τὴν ἐξῆς ἐπιστολή:

«Χρῦσανθος
ἑλέω Θεοῦ Πατριάρχης τῆς Ἁγίας πόλεως Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης.

Ἐντιμότατοι καὶ χρησιμώτατοι ἄρχοντες καὶ ἐπίτροποι τοῦ ἱεροῦ κοντείου τοῦ φιλοχρίστου ρουφετίου τῶν γουναράδων. Εἰς τὴν πολιτείαν τῆς Καδοστρίας κατεστάθη ἱερὰ σχολὴ καὶ διὰ νὰ ἔχῃ μονιμότητα καὶ ἀσφάλειαν παντοεινήν ἔλαβεν τὴν ἐπιστασίαν της ὁ Πανάγιος Τάφος οἱ κατὰ καιρὸν ἐπίτροποι τοῦ κοντείου νὰ φροντίζωσι νὰ λαμβάνωσι τὸν μισθὸν τῶν διδασκάλων, ἥτοι τὰ 150 γρόσια παρὰ τοῦ κατὰ καιρὸν ὀσιωτάτου ἡγουμένου

του αὐτόθι εὕρισκομένου μετοχίου τοῦ Ἁγίου Τάφου, καὶ νὰ τὰ πέμπητε ἀσφαλῶς καὶ ἐν καιρῷ εἰς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς σχολῆς ἐν Καστοριά.

Ὁ Ἱεροσολύμων εὐχέτης Ὑμῶν».

Στὴν ἱερατικῆ-ἐκκλησιαστικῆ αὐτῆ σχολῆ ἀρχικὰ δίδαξε ὁ δάσκαλος Ἀμβρόσιος. Στις 4 Σεπτεμβρίου 1713 ὁ Μητροπολίτης Καστοριάς Διονύσιος (1712-1719) καὶ οἱ πρόκριτοι τῆς Καστοριάς μὲ ἐπιστολὴ τους πληροφοροῦσαν τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο ὅτι «τῇ 17 Αὐγούστου τοῦ ἔτους τούτου ἀπεβίωσεν Ἀμβρόσιος ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς τοῦ Καστριώτου, πρὸ αὐτοῦ δὲ ἀπεβίωσεν ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς τοῦ Καστριώτου, πρὸ αὐτοῦ δὲ ἀπεβίωσεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ ἔμεινεν ἡ σχολὴ αὐτῆ χωρὶς καθηγητοῦ καὶ προστάτου». Μετὰ τὸν Ἀμβρόσιο δίδαξε ὁ ἱερομόναχος δάσκαλος Χριστόφορος, ἄνδρας κόσμος καὶ ἠθικός, ὁ ὁποῖος γνῶριζε τὴν ἱερὴ καὶ τὴ θύραθεν παιδεία καὶ μάλιστα ἦταν ἐπίτροπος τοῦ ἄρχοντα, δηλαδὴ τοῦ μεγάλου κόμισου Γεωργίου Καστριώτη. Οἱ Καστοριανοὶ γιὰ τὸ διορισμὸ του ὡς δασκάλου στὴ σχολὴ ζήτησαν νὰ συγκατατεθεῖ ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ φαίνεται ὅτι ἐκεῖνο τὸ ἔτος διέμενε στὴν Καστοριά ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σάθας γράφει: «τῷ 1715 διδάξαντα ἐν Ἰωαννίνοις καὶ εἶτα προσκληθέντα εἰς Καστορίαν ἐπὶ διευθύνσει τῆς ἐκεῖ σχολῆς», ὁ δὲ Μ. Παρανίκας «τίθησι διδάσκαλον ἐν Καστορίᾳ τῷ 1710». Ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτη Καστοριάς Διονυσίου καὶ τῶν προκριτῶν τῆς Καστοριάς, πού στάλθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 1713, ἀναφέρει ὅτι, ἀφοῦ πέθανε ὁ δάσκαλος Ἀμβρόσιος, ἀνέλαβε τὴν ἔδρα τῆς διδασκαλίας ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ δὲ Χριστόφορος, ὁ ὁποῖος «ἐκρατοῦσε τὸ σχολεῖον τοῦ κῆρ Γεωργίου Κυριτζῆ... ἀνέμεινεν ἔτιζη, ἀλλὰ διώρισαν αὐτὸν οὗτοι (οἱ πρόκριτοι)» καὶ παρακαλοῦν τὸ Χρῦσανθο νὰ ἐπικυρώσει τὸ διορισμὸ του καὶ νὰ παρακαλέσει τὸν ἄρχοντα Καστριώτη «νὰ ἀποδέξηται καὶ οὗτος τὸ τετελεσμένον γεγονός καὶ διὰ τὰ παιδιά τῶν συγγενῶν καὶ θέλει τὰ ἐπιμεληθῆ καὶ θέλει δείξει περισσότερον εὐνοίαν ἀπὸ τὸν μακαρίτην Ἀμβρόσιον καὶ τὸ πλεόν ὅτι εἶναι καὶ ἱερομόναχος καὶ θέλει εἶσθαι λειτουργὸς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἄρχοντος». Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ἀφοῦ δέχθηκε νὰ ἀναλάβει τὴ φροντίδα καὶ τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς, «ἐκεῖ τὰ πλείω (Ἀστρονομίαν, Τριγωνομετρίαν, Γεωμετρίαν, Ἀστρολογίαν, Ἀστρονομικὴν) τῶν ρηθέντων τοῖς γνησίαις ἀκροαταῖς πολλαχόθεν εἰς αὐτὸν διαδραμοῦσι ἐκδεδωκῶς πολλῶν καὶ τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς τὸν εἰς τὴν Μαθηματικὴν ἐξέκαυσεν ἔρωτα». Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης γνῶριζε πολὺ καλὰ τὴν ἑλληνικὴ, τὴ λατινικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα.

Μετὰ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη στὴ σχολὴ δίδαξε ὁ Ἀναστάσιος Βασιλόπουλος ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα. Σὲ μία τρίτη ἐπιστολὴ, πού γράφτηκε τὸ ἔτος 1715 ἀπὸ τοὺς προκριτοὺς τῆς Καστοριάς πρὸς τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο, ὁ ὁποῖος τότε βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, παρακα-

λούνταν ὁ πατριάρχης νὰ διορίσει δάσκαλο τῆς σχολῆς τὸν ἱερομόναχο Χριστόφορο, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὴν ἐπιστολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη. Σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ τους οἱ πρόκριτοι ἐκφράζουν τὴ λύπη τους διότι, ἂν καὶ ἔστειλαν δύο ἐπιστολές στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο καὶ μία στὸν ἄρχοντα Γεώργιο Καστριώτη, δὲν ἔλαβαν καμία ἀπάντηση καὶ μάλιστα λυποῦνται «ὅτι διετίαν διδάξας ὁ Χριστόφορος οὐδ' ὀβολὸν ἔλαβεν ἐκ μισθοῦ». Ὁ δυστυχῆς Χριστόφορος μὴ μπορώντας νὰ συναντήσει τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔμεινε πάνω ἀπὸ μῆνα, ἔξαιτίας τοῦ πλήθους πού τὸν ἐπισκεπτόταν, στίς 7 Νοεμβρίου 1715 ἀναγκάστηκε νὰ τοῦ γράψει ἐπιστολὴ καὶ νὰ ρωτᾷ σ' αὐτὴ, ἂν μπορεῖ νὰ διδάξει στὴ σχολὴ ἢ ὄχι.

Τὸ ἔτος 1716 διορίστηκε δάσκαλος τῆς σχολῆς ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ Μητροπολίτη Καστοριᾶς Διονυσίου Χριστόδουλος καὶ μάλιστα ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του, πού στάλθηκε στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο στίς 22 Σεπτεμβρίου 1716, ἐνημέρωσε τὸν Πατριάρχη ὅτι διορίστηκε δάσκαλος στὴ σχολὴ ἀπὸ τὸ γέροντά του Μητροπολίτη Διονύσιο καὶ ἀπὸ τοὺς προκρίτους τῆς Καστοριᾶς.

Ὁ ἴδρυτής τῆς σχολῆς αὐτῆς μεγάλος κόμισος Γεώργιος Καστριώτης πέθανε τὸ ἔτος 1716, μάλιστα ὁ Μητροπολίτης Καστοριᾶς Διονύσιος ἀνήγγειλε τὸ θάνατό του στὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο μὲ ἐπιστολὴ του στίς 21 Σεπτεμβρίου 1716.

Ἡ Σχολὴ Καστριώτη μετὰ ἀπὸ λίγο συγχωνεύθηκε μὲ τὸ «*κοινὸν σχολεῖον*» τῆς Καστοριᾶς καὶ καλοῦνταν «*φροντιστήριον*». Λειτουργοῦσε ὡς τὸ 1839.

Ἦταν, λοιπόν, τὰ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου τόποι καταφυγῆς, ἐθνικῆς κβωτοί, πηγές παρηγοριᾶς καὶ ἐμπνευσης, ἐστῖες Παιδείας καὶ φάροι τῶν ἀλύτρωτων χριστιανῶν, τῶν ὁποίων θέρμαιναν τὴν πίστη στὸ Χριστὸ καὶ τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐλπίδα πρὸς τὸ Ἀντρωτὴ τοῦ κόσμου, τὸν προστάτη τῶν καταπιεσμένων καὶ πεφορτισμένων (Ματθ. ια', 28), τὴν ἐλπίδα τῆς ἐθνικῆς ἀνάστασης, τῆς Ἐλευθερίας. Μὲ αὐτὰ μεταφέρονταν καὶ συντηροῦνταν ὅλη ἡ αἴγλη καὶ ἡ γοητεία τοῦ Παναγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου, τῆς Θεοβάδιστης Ἀγίας Γῆς σὲ ὅλο τὸν ὀρθόδοξο πιστὸ λαὸ καὶ μάλιστα σὲ χρόνια δύσκολα καὶ σκοτεινά.

Ἐν κατακλείδι μὲ τοὺς «*Σπουδαίους*» μοναχοὺς ἀρχικὰ καὶ τοὺς Ἁγιοταφῖτες μετέπειτα ἡ Ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, τόσο στὴν περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης, ὅσο καὶ στὸν ἀπανταχοῦ Ὀρθόδοξο Χριστιανικὸ κόσμο μὲ τὰ μετόχια καὶ τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία της συνεχίζει ὡς σήμερα τὸν ἔνδοξο καὶ θεόδοτο πνευματικὸ ρόλο της, περιφρουρώντας καὶ διαωνίζοντας τὴν ἱερότατη παρακαταθήκη τῶν Παναγίων Προσκυνημάτων τῆς Ἀγίας Γῆς εἰς δόξαν Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐπαληθεύοντας τὴν προφητικὴ ρήση τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τοὺς Ἕλληνες «*ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*» (Ἰω. ιβ', 23).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΝ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ

ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΝΕΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ Α΄ ΦΑΣΗ ΚΑΤΑΛΟΓΟΓΡΑΦΗΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΣΙΝΑΪΤΙΚΩΝ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Ευδόκησε ὁ Θεός, κατὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους 2004, νὰ μεταβῶ μετὰ τῆς συνεργατῆρός μου Φλώρας Κρητικῆς στὸ Θεοβάδιστο Ὅρος Σινᾶ, ὅπου τὰ ὑπέροχα χρώματα τῆς σιναΐτιδος γῆς ἀνάγουν τὸν ἐπισκέπτη στὶς ἐπουράνιες ἀποχρώσεις τῆς μελλούσης πατρίδος καὶ νὰ παραμείνω γιὰ ἕναν μῆνα περίπου στὴν ἱερὰ μονὴ τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης, στὸ προπύργιο αὐτοῦ τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ, ἔχοντας ὡς ἐργόχειρο τὴν ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση τῶν ἀποκειμένων στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ μουσικῶν χειρογράφων· ἔργο πού ξεκίνησε μὲ τὶς εὐλογίες καὶ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σιναίου κ. Δαμιανοῦ καὶ τῆς Ἱεράς Συνάξεως τῆς μονῆς¹ καὶ πού ὅταν ὀλοκληρωθεῖ, θὰ φανερωθεῖ μέσα ἀπὸ ἕναν τρίτομο περιγραφικὸ κατάλογο.

Ἡ ἐνδεδεχθεὶς ἐργασία μας, κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς μας, στὴ βιβλιοθήκη –ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς πλουσιότερες καὶ σπουδαιότερες βιβλιοθήκες τοῦ κόσμου, μὲ μέγα ἀριθμὸ χειρογράφων κωδίκων, ἀλλὰ καὶ πολὺτιμους ἔντυπους βιβλιακοὺς θησαυροὺς– ὀλοκλήρωσε τὴν ἀ΄ φάση καταλογογραφίσεως τῶν σιναΐτικῶν μουσικῶν χειρογράφων καὶ ἤδη προχωρᾷ μὲ γοργοὺς ρυθμοὺς ἢ ἐτοιμασίᾳ τοῦ Α΄ τόμου τοῦ καταλόγου. Κατὰ τὴν ἀ΄ αὐτὴ φάση τῆς ἐργασίας μας μελετήθηκαν 124 χειρόγραφοι κώδικες, ἀπὸ τοὺς 370 περίπου πού φυλάσσονται στὴ σιναΐτικὴ βιβλιοθήκη, καταγράφηκε ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενό τους, δόθηκε ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ κάθε χειρογράφου ξεχωριστὰ μὲ τὴν ἀναγραφή τῶν βιβλιογραφικῶν στοιχείων (εἶδος βιβλίου, διαστάσεις, φύλλα, ὄνομα γραφέα, χρονολογία, παραπεμπτικὴ ἔνδειξη), σημειώθηκαν ὅλα τὰ παλαιογραφικὰ στοι-

---

1. Εὐχαριστίες ὀφείλονται πρὸς ὅλη τὴν Ἀδελφότητα τῆς Μονῆς γιὰ τὴν εὐγένεια, τὴν καλωσύνη, τὴν πηγαία φιλόξενη διάθεση καὶ προθυμία, γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς ἐργασίας μας καὶ τὴν ἀφειδώλευτη προσφορὰ περιποιήσεων καὶ βοήθειας πού ἔδειξαν σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς μας στὸ μοναστήρι.

χεῖα (ὁ γενικός χαρακτηρισμός τοῦ χειρογράφου [χάρτινο ἢ περγαμινό], οἱ διαστάσεις τῆς χειρόγραφης ἐπιφάνειας, ὁ ἀριθμὸς τῶν φύλλων, τῶν τετραδίων, σύντομα σχόλια γὰρ τὴν ποιότητα καὶ τὸ χρῶμα τοῦ χαρτιοῦ, τὰ ὑδατογραφήματα, τὸ εἶδος τῆς γραφῆς, γὰρ τὴ μελάνη, τὰ πρωτογράμματα, τὰ ἐπίτιπλα, καὶ γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν κατάσταση τοῦ ὄλου κώδικα) καὶ ἀντιγράφηκαν τὰ παντοῖα σημειώματα ποῦ δὲν ἀνήκουν στὸ καθαυτὸ χειρόγραφο (κτητορικά, ἐνθυμήσεις τοῦ γραφέα ἢ νεώτερον κητόρων, ἀπλὲς χρονίες κ.ἄ.).

Ἡ καταγραφή καὶ ἡ συγκέντρωση ὄλου αὐτοῦ τοῦ ὕλικου ἔδωσε μεγάλο ὄγκο σημειώσεων, ποῦ ἀποτελέσαν τὴν πηγὴ ἀντλήσεως τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὁποῖα διαπραγματεύεται ἡ παρούσα ἀνακοίνωση. Τὰ νεοφανῆ αὐτὰ στοιχεῖα θὰ συγκεφαλαιώσω στὴ συνέχεια, μὲ τὴν προοπτικὴ ὅτι θὰ συμπληρώσουν τὶς παραλείψεις, θὰ ἀνασκευάσουν τὶς παραθεωρήσεις, τὶς ὀφειλόμενες στὴν περιορισμένη ἢ ἀνεπαρκὴ γνώση τοῦ σιναίτικου πηγαίου μουσικοῦ ὕλικου καὶ μὲ τὴν προσδοκία ὅτι θὰ συμβάλλουν στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν γνώσεών μας σὲ θέματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ χρονικὰ ὄρια μιᾶς ἀνακοίνωσης εἶναι περιορισμένα καὶ τὰ νέα στοιχεῖα ποῦ ἀνιχνεύθηκαν κατὰ τὴν μελέτη τῶν μουσικῶν κωδίκων εἶναι ἀρκετά, σπεύδω νὰ σημειώσω ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀνακοίνωση θὰ προβάλλει λίγα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐπιχειρώντας νὰ ἀναδείξει κάποια μείζονος ψαλτικοῦ ἐνδιαφέροντος δεδομένα καὶ νὰ ἐπισημάνει κι ἄλλες, ἐλάσσονος σπουδαιότητος, μαρτυρίες ποῦ θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἐξαγωγή χρήσιμων ἐπὶ μέρους συμπερασμάτων, συσχετισμῶν καὶ λοιπῶν παρατηρήσεων.

Οἱ ἐξετασθέντες μουσικοὶ κώδικες (ὀνοματολογία, χρονολόγησι, ὕλικὸ γραφῆς καὶ σημειογραφία)

Στὴ διαμόρφωση καὶ τὸν συντελεσμὸ τῶν μουσικῶν κωδίκων συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ἡ ἐξέλιξη ὄλων τῶν πτυχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης ὀριοθετοῦν τὰ τρία εἶδη τῆς μελοποιίας, δηλ. τὸ εἰρημολογικόν, τὸ στιχηραρικόν καὶ τὸ παπαδικόν. Ἡ ὀνομασία τῶν κωδίκων ἀκολουθεῖ τὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν τῶν μελῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας καὶ τὰ βασικὰ βιβλία ποῦ στεγάζουν τὶς συνθέσεις τους εἶναι τὸ Εἰρημολόγιον, τὸ Στιχηράριον καὶ ἡ Παπαδική. Τὸ περιεχόμενον τῶν δύο πρώτων μουσικῶν βιβλίων εἶναι ὁμοιοειδές, τῆς Παπαδικῆς ὅμως πολυώνυμο, ἔνεκα τῆς συσσωρεύσεως μεγάλου ἀριθμοῦ συνθέσεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρατηρηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκ κυρίως αἰ. κατάταμησιν τοῦ περιεχομένου καὶ παράδοσιν τῶν ἐνοτήτων τῆς χωριστὰ σὲ

ιδίους κώδικες, ὅπως τὸ Κοντακάριο ἢ Οἰκηματάριο, ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος καὶ τὸ Κρατηματάριο. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀπὸ τὰ κωδικογραφικὰ ἐργαστήρια παραδίδονται τὸ Καλοφωνικὸ Στιχηράριο ἢ Μαθηματάριο καὶ τὸ Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου, ἐνῶ κατὰ τὸν ιζ' αἰ. διαδίδεται ὁ κώδικας Ἀναστασιματάριο καὶ ἀργότερα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰ., τὸ Καλοφωνικὸ Εἰσμολόγιο.

Ὅλα τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω εἶδη μουσικῶν κωδίκων φυλάσσονται στὴ συναϊτικὴ βιβλιοθήκη καὶ μαζὶ μὲ πολλοὺς σύμμεικτους κώδικες ποὺ γνωρίζονται ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ περιεχομένου μὲ τὰ ὀνόματα Στιχηράριο Χρυσάφη τοῦ νέου - Ἀνθολογία (Σινᾶ 1263), Ἀναστασιματάριο Χρυσάφη τοῦ νέου - Ἀνθολογία (Σινᾶ 1264, 1265 1266, 1301, 1303), Ἀναστασιματάριο - Εἰσμολόγιο - Ἀνθολογία (Σινᾶ 1267, 1302), Εἰσμολόγιο - Ἀνθολογία (Σινᾶ 1256, 1257, 1286, 1289), Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου - Ἀναστασιματάριο - Ἀνθολόγιο Στιχηραρίου (Σινᾶ 1255), Παπαδικὴ - Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου (Σινᾶ 1312), Ἀνθολόγιο Στιχηραρίου - Μαθηματαρίου (Σινᾶ 1321), ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητο θησαυρὸ τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς ἀγ. Αἰκατερίνης. Ἰδιαίτερος ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ ἐπισήμανση τριῶν κωδίκων, γνωριζομένων μὲ τὴν ὀνομασία Ψαλτικὸ (Σινᾶ 1280, 1314 καὶ 1322), ἀλλὰ γι' αὐτὰ θὰ διατυπωθεῖ λεπτομερέστερος λόγος πῶς κάτω.

Τὰ μουσικὰ αὐτὰ χειρόγραφα, γραμμένα ἀπὸ τὸν ια' μέχρι καὶ τὸν ιθ' αἰ., καλύπτουν μία χιλιετὴ περίοδο τῆς γραπτῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς παραδόσεως. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν –κυρίως Στιχηράρια, ἀλλὰ καὶ λίγα Εἰσμολόγια καὶ Παπαδικές– ἀνήκουν στοὺς πρώτους καὶ κλασικοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες (ια'-μέσα ιε' αἰ.). Τὰ Καλοφωνικὰ Στιχηράρια, τὰ Κοντακάρια καὶ κάμποσες Παπαδικές προέρχονται ἀπὸ τὸν ιε' καὶ ιστ' αἰ. Τὰ περισσότερα ὁμῶς χειρόγραφα, μεταξὺ αὐτῶν καὶ οἱ προμνημονευθέντες σύμμεικτοὶ κώδικες, γράφτηκαν κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς, ιζ' καὶ ιη' αἰ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τυπογραφίας στὸ ἐκκλησιαστικὸ μουσικὸ βιβλίον –συγκεκριμένα τὸ ἔτος 1820– «ἀπάλλαξε» τοὺς ἀντιγραφεῖς «ἀπὸ τὸ πολὺμοχθον, καὶ τέλος ἀφόρητον ἐκείνον τῆς μουσικῆς γράψιμον»², μὲ συνέπεια καὶ τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸν ιθ' αἰ. συναϊτικὰ μουσικὰ χειρόγραφα ἀριθμητικὰ νὰ εἶναι τὰ λιγότερα.

Ὑλικὸ γραφῆς τῶν περισσοτέρων κωδίκων εἶναι τὸ χαρτί. Τὰ μέλη τῶν παλαιῶν Στιχηραρίων ὁμῶς καταγράφονται σὲ περγαμινή, ἐνῶ χρῆζει σημειώσεως ἡ ὑπαρξὴ δύο παλιμψηστων κωδίκων, τοῦ Σινᾶ 1220, ἐνὸς Στιχηραρίου τοῦ ιθ' αἰ., καὶ τοῦ Εἰσμολογίου Σινᾶ 929 (ἔτος 1318;), οἱ ὁποῖοι πρὸ

2. Πέτρου Ἐφειῖον, *Νέον Ἀναστασιματάριον μεταφρασθὲν κατὰ τὴν νεοφανῆ μέθοδον τῆς μουσικῆς ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μουσικολογιστῶν διδασκάλων καὶ ἐφευρετῶν τοῦ νέου μουσικοῦ συστήματος*, ἐν Βουκουρεστίῳ 1820, σ. α'.

τῆς ἀποξέσεως περιελάμβαναν βιβλικές περικοπές παρασημασμένες μάλιστα μετὰ τὰ ἐκφωνητικά σημάδια.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ χρησιμοποιούμενη γιὰ τὴ μελικὴ ἔνδυση καὶ τὸν τονισμό τῶν παντοίων ὑμνογραφημάτων σημειογραφία. Ἡ σπουδὴ τῶν χειρογράφων ἀποκαλύπτει τὸν σημειογραφικὸ πλοῦτο καὶ ὅλα τὰ σημάδια, ὄλων τῶν σημειογραφικῶν τύπων, ποὺ συνόδευσαν τὴν Ψαλτικὴ στὸ ὑπερχιλιόχρονο μουσικὸ τῆς ταξίδι. Καὶ εἶναι πράγματι ἔργο τῆς θείας Πρόνοιας ὁ θησαυρισμὸς στὴ σιναϊτικὴ βιβλιοθήκη κωδίκων ποὺ μᾶς γνωστοποιοῦν τὰ σημάδια καὶ τῶν τεσσάρων σημειογραφικῶν περιόδων³. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω

- τοὺς δύο σιναϊτικούς κώδικες μετὰ ταξινομηκοὺς ἀριθμοὺς βιβλιοθήκης 8 (Προφητολόγιο τοῦ ι' ἢ ια' αἰ.) καὶ 217 (Εὐαγγελιστάριο τοῦ ια' αἰ.)⁴, ποὺ μᾶς παρέχουν σὲ μορφή πινάκων τὰ ἐκφωνητικά σημάδια μετὰ τὸ ὄνομά τους καὶ τὸ ἀντίστοιχο σχῆμα.
- τὸν κώδικα Σινᾶ 754, ἓνα Τριώδιο ποὺ ὀλοκληρώθηκε τὸ ἔτος 1177⁵, τὸν τελευταῖο χρονικὰ ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴν Coislin σημειογραφία
- τὸν κώδικα Σινᾶ 1218, ἓνα Στιχηράριο ποὺ ἡ ἀντιγραφή του τελείωσε τὴν 12η Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους, δηλ. στὰ 1177⁶ καὶ πρωτοφανερώνει τὰ σημάδια τῆς μέσης πλήρους βυζαντινῆς σημειογραφίας
- τοὺς κώδικες Σινᾶ 1264, 1278, 1282, 1299 κ.ἄ. ποὺ γράφτηκαν κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐξηγητικὴ σημειογραφικὴ περίοδο καὶ κλείνουν μέσα τους τὶς ἐξηγητικὲς προσπάθειες τοῦ Μπαλασίου ἱερέως, τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, τοῦ Ἀθανασίου μητροπολίτου Τουρνόβου καὶ ἄλλων προδρομῶν ἐξηγητῶν
- τὰ χειρόγραφα Σινᾶ 1286, 1287, 1289 κ.ἄ. ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸν τονισμό τῶν μελῶν τους τὴν ἐξηγητικὴ σημειογραφία τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου καὶ τέλος

3. Περί τῶν περιόδων ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας*, Ἀθήνα 1979, σσ. 47-59 καὶ στήν ὑπ' αὐτοῦ παραπεμπόμενη βιβλιογραφία.

4. Περὶ σσότερα γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς σημαντικοὺς κώδικες βλ. στὸ ἔργο τοῦ Carsten Hoeg, *La notation ekphonétique*, Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia, vol. I fasc. 2, Copenhagen 1935, pp. 20-25.

5. Σινᾶ 754, φ. 317ν «τέλος διὰ χειρὸς Συμεῶν εἰς /// /// /// τοῦ Μαρτίου μηνὸς ἰνδικτιῶνος ι' ἔτους ςχπε».

6. Σινᾶ 1218, φ. 271Γ «ἐγράφη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς Νικηφόρου Ἱερέως διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Νικολάου υἱοῦ Γεωργίου τοῦ πάν βασιλευόντων τῶν φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων Μανουὴλ καὶ Μαρίας τοῦ πανιερωτίμου ἡμῶν Μητροπολίτου κυροῦ Νικίτα μηνὸς Ἰουλίου ιβ' ςχπε».

- κάμποσους κώδικες πού γράφτηκαν μετά τήν ἐπιβολή καί καθιέρωση τῆς Νέας Μεθόδου καί τονίζουν τά μέλη, μέ τά ἴδια σημάδια πού ψάλλουμε κα ἐμεῖς σήμερα.

Πά τά δύο ἀπό τά τέσσερα κωδικολογικά στοιχεῖα πού παρουσιάσθηκαν ἀνωτέρω, αὐτά δηλ. τῆς ὀνοματολογίας καί τοῦ χρόνου γραφῆς τῶν κωδίκων, οἱ πληροφορίες πού κομίζει ἡ ἔρευνά μας, τολμῶ νά πῶ ὅτι εἶναι πρωτοδιατυπούμενες καί ἀκριβέστερες τῶν παλαιότερων· διότι σέ ἀντίθεση μέ τά παρεχόμενα, ἀπό τοὺς μέχρι σήμερα ἐκδεδομένους καταλόγους περιγραφῆς τῶν σιναϊτικῶν χειρογράφων⁷, στοιχεῖα, τά ὁποῖα γιά μὲν τήν ὀνοματολογία εἶναι ἀσαφῆ καί ἀπροσδιόριστα καί χαρακτηρίζουν πολλὰ ἀπό τά χειρόγραφα μέ ἓναν γενικό τίτλο, ὅπως «Ψαλτική», «Εἰρμολόγιο», «Καταβασία», «Ψαλτικῆς παπαδικῆ παλαιά», «Κεκραγάριον» κ.ἄ. ἢ ἀπό τήν ἀρχικὴ ἔνδειξη τοῦ χειρογράφου, ὅπως «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ μεγάλου ἐσπερινοῦ ποιθέντος παρὰ διαφόρων ποιητῶν»⁸, γιά δὲ τὸν χρόνο γραφῆς τῶν ἀχρόνιστων χειρογράφων, σέ ἀρκετὲς περιπτώσεις εἶναι λανθασμένες, καθότι δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν βασικά μουσικολογικά δεδομένα, τὰ κωδικολογικά στοιχεῖα πού ἀναδύονται ὡς ἀπόσταγμα τῆς λεπτομεροῦς μελέτης τῶν μουσικῶν κωδίκων κάνουν πῶς εὐκόλῃ τὴν ἀναζήτησι συγκρομημένων χειρογράφων ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Σημειῶνω δὲ συμπληρωματικά ὅτι ἡ ὀνοματοδοσία τῶν κωδίκων γίνεται βάσει τῆς εἰδολογικῆς κατάταξης τῶν μελῶν πού περιέχονται σὲ αὐτά, τῆ συνόλη ἐποπτεία καί καταγραφή τοῦ ὕλικου αὐτῶν καί τὴν ἀπόδοση τοῦ μουσικοῦ βιβλίου σὲ συγκεκριμένο δημιουργό – ἐάν πρόκειται γιά βιβλίο, τὰ μέλη τοῦ ὁποίου τονίσθηκαν ἀπὸ ἓναν δημιουργό, ὅπως γιά παράδειγμα τὸ Ἀναστασιματάριο Χρυσάφη τοῦ νέου, τὸ Εἰρμολόγιο Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου – μετὰ τὴν μορφολογικὴ ἐξέταση τῶν μελῶν καί τὴν ταύτιση τῶν ἀρχικῶν μελωδικῶν σχημάτων καί ὁ χρόνος γραφῆς τῶν κωδίκων προσδιορίζεται ὀρθότερα κατόπιν συνυπολογίσεως τοῦ περιεχομένου, τοῦ ὕδατογραφήματος, τῶν μελοποιῶν καί τῶν ἀνθολογημένων ἔργων τους, τῆς σημειογραφίας, τῶν μελοποιητικῶν φαινομένων

7. Θὰ πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ ὁμως ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν καταλόγων (V. Gardthausen, VI. Benesevic, K. Clark, M. Kamil, κ.ἄ.) δὲν ἦταν μουσικολόγοι καί ὅτι ἡ καταλογογράφηση ἀφοροῦσε στὸ σύνολο τῶν χειρογράφων κωδίκων καί ὄχι μόνον τῶν μουσικῶν καί ἐπομένως τὸ ἔργο τους, ὡς πολύμοχθο καί χρονοβόρο, δὲν τοὺς ἐπέτρεψε νά καταγίνουν μέ λεπτομερῆ μελέτη, στὰ σιναϊτικὰ μουσικὰ χειρόγραφα.

8. Βλ. VI. Benesevic, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Graecorum qui in Monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, tomus III, Codicus numeris 1224-2150 signati, Petrograd 1917, [ἀναστασικὴ ἐκδοσι] Hildesheim 1965, p. 15.

(καλοφωνία, καλλωπισμοί, συντμήσεις, ἐξηγήσεις κ.ά.), καθὼς καὶ μὲ τὴν σύγκριση τοῦ ἀχρόνιστου κώδικα μὲ χρονολογημένους, ὁμοίους ἢ ἔστω κατὰ προσέγγιση ὁμοίους του, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο.

Γνωστὰ καὶ ἄγνωστα ὀνόματα κωδικογράφων τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν χειρογράφων

Ἡ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη ψαλτικὴ παράδοση εἶναι ἄρρηκτα συνεδεδεμένη μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐπωνύμων καὶ ἄνωνύμων γραφέων, οἱ ὁποῖοι διέσωσαν μὲ τὸν κάλαμό τους τὸν ἀνεκτίμητο θησαυρὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς μας κληρονομίᾳς καὶ συνέβαλαν μὲ τὸν δικό τους τρόπο στὴν ἐξέλιξη, τὴ λειτουργικότητα, τὴ διαφύλαξη καὶ τὴ διάδοση τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.

Ἡ σημασία τῆς ἀναζητήσεως τῶν προσώπων πού ἐπωμίσθησαν τὴν ἀποστολὴ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν μουσικῶν βιβλίων εἶναι μεγάλη, τόσο γιὰ τὴν φανέρωση τοῦ πολὺπλευρου ἔργου αὐτῶν ὅσο καὶ γιὰ τὴν προαγωγή, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη νέων προσωπογραφικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων, τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἡ προσέγγιση αὐτῶν ἀποδίδει τιμὴ στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς, πού μὲ τὸ πολὺμοχθο καὶ σπουδαῖο ἔργο τους βοήθησαν στὸ συνεχῆ ἀνεφοδιασμὸ τοῦ μουσικοῦ βίου πάντων τῶν ὀρθοδόξων. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀντιγραφῶν τῶν σιναϊτικῶν μουσικῶν κωδίκων, ἀκόμη καὶ ἡ ταύτισίς τους ὅταν δὲν ἀναφέρονται, ἐντάσσονται μέσα στὶς ἐρευνητικὲς μας ἐπιδιώξεις.

Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐντοπίσουμε ἀρκετοὺς βιβλιογράφους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποδώσουμε –μέσω τῆς ταύτισεως– τὴν ἀντιγραφή κάποιων κωδίκων σὲ συγκεκριμένο γραφέα. Φανερώθηκε ἔτσι ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀκάματων κωδικογράφων ψαλτικῶν βιβλίων, καλλιγράφων ἢ μὴ, μὲ μεγάλη ἢ μικρότερη μουσικὴ δραστηριότητα, τοὺς ὁποίους σπεύδω νὰ παρουσιάσω.

Στὴν κορυφὴ τῆς λίστας τῶν γραφέων τῶν ἐξετασθέντων μουσικῶν κωδίκων βρίσκεται ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς (1429;-1500), θέση πού τοῦ ἐξασφαλίζει ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτογράφων κωδίκων του καὶ ἡ μουσικὴ ἐν γένει δραστηριότητά του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο γνωστὰ στὴν ἐπιστὴμὴ Μαθηματάρια⁹, τὸν βεβαιωμένο αὐτόγραφο κώδικά του Σινᾶ 1234, γραμμένο στὴ Βενε-

9. Βλ. Β. Schartau, «A checklist of the settings of George and John Plousiadenos in the Kalophonic Sticherarion Sinai gr. 1234», *CIMAGL* 63, Copenhagen 1993, pp. 297-308 καὶ Cl. Adsuara, «The Kalophonic Sticherarion Sinai gr. 1251», *CIMAGL* 65, Copenhagen 1995, pp. 15-58.

τία τὸ ἔτος 1469¹⁰, καὶ τὸν ἀμφισβητούμενο, ἀλλὰ πέραν πάσης ἀμφιβολίας προερχόμενο ἀπὸ τὴν γραφίδα του, Σινᾶ 1251, στοὺς Πλουσιαδηνὸ θά πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν μετὰ ἀπὸ ταύτιση –καὶ μὲ κριτήρια τὸ γραφικὸ ἰδίωμα, πολλὲς ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις, τὰ ὕδατογραφήματα, τὴ βιβλιοδεσία, τὴ διακόσμηση τῶν ἀκμῶν– τέσσερις ἀκόμη κώδικες, οἱ: Σινᾶ 1252, τὸ ἀρχαιότερο Κρατηματάριο, Σινᾶ 1253, ἓνα Μαθηματάριο τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη, Σινᾶ 1255, ἓνας σύμμεικτος κώδικας, στὰ φύλλα τοῦ ὁποίου ἀνθολογοῦνται καλοφωνικὰ στιχηρὰ τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη (Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου), τὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ τὰ ἀνατολικά τῆς Ὀκτωήχου μετὰ τὰ ὁμόηχα κεκραγάρια (Ἀναστασιματάριο) καὶ κάποιες ἀπὸ τὶς εὐφραδέστερες συνθέσεις τοῦ Στιχηραρίου (Ἀνθολόγιο Στιχηραρίου) καὶ Σινᾶ 1312, πὺν στεγάζει μέλη τῆς Παλαδικῆς καὶ ἐκλεκτικῶς τὰ ὠραιότερα μαθήματα τῶν μεγάλων ἐορτῶν (Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου).

Ἐξέχουσα θέση μετὰ τῶν βιβλιογράφων κατέχει ὁ Γρηγόριος Μπούνης ὁ Ἀλυάτης, γραφέας ἑνὸς σπουδαίου Κοντακαρίου, τοῦ κώδικα Σινᾶ 1262, τὸ ἔτος 1437. Στὸ βιβλιογραφικὸ του σημείωμα ἀφήνει νὰ διαρρεύσουν λίγα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἴδιο, τὸν τόπο ὅπου καλλιγράφησε τὸν κώδικα καὶ τὸ ἀντίβολο πὺν χρησιμοποίησε γιὰ τὴν γραφὴ τοῦ βιβλίου του: «ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον καὶ ἐσταχώθη, παρὰ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Γρηγορίου Ἀλλιάτου, ἀπὸ τὸ ἀθηβόλαιον τοῦ Μοσχιανοῦ, τὸ εὕρισκόμενον ἐν τῇ μονῇ τοῦ βατοπαιδίου, τὸ μικρόν· ἐγράφη δὲ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἐσφιγμένου καὶ ἐσταχώθη ἐν τῇ λαύρα ἐρχομένου μου ἐνταῦθα· ὕστερον δὲ ἐξονήσθη παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις παπα κυροῦ γερασίμου τοῦ εὕρισκομένου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἀκαταλήπτου· ἐγράφη δὲ ἐν ἔτει Ϛ^ϕλ^ϕμ^ϕ ἰνδικτιῶνος α΄»¹¹.

Ἕνας σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς κυπριακῆς μουσικῆς παράδοσης, ὁ πολὺ γνωστὸς Ἱερώνυμος Τραγωδιστῆς (μέσα - β΄ μισὸ τοῦ 15 αἰ.), γράφει τμῆμα μᾶς Ἀνθολογίας, τοῦ κώδικα Σινᾶ 1313. Ἡ ταυτότητά του γνωστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ἀναγραφή στὸ φ. 185r τοῦ κώδικα: «Τρισάγιον ψαλλόμενον εἰς τὴν θεῖαν καὶ ἄχραντον Λειτουργίαν, ποιηθὲν παρ' ἐμοῦ Γερωνίμου Τραγωδιστῆ, μαθητοῦ τοῦ διδασκάλου καὶ μαίστορος κυροῦ Κωνσταντίνου καὶ ἱερέως Φλαγγῆ· ἦχος α΄ Ἅγιος ὁ Θεός».

Ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ σημαντικότερου ἴσως γραφέα μουσικῶν κωδίκων

10. «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, καὶ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος Κρήτης, ἔτι γε μὴν καὶ ἀρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν ἔτει τῷ ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ α^ϕν^ϕξθ^ϕ ἰνδικτιῶνος γ^ϖ, ἐν Βενετίας» (Σινᾶ 1234, φ. 444v).

11. Σινᾶ 1262, φ. 179v.

του β' μισού του ιζ' αί., του Κοσμᾶ Μακεδόνα και δομestίκου τῆς μονῆς Ἰβήρων, μουσικοῦ και δασκάλου ἑξαιρέτου, προήλθε ὁ σιναΐτικὸς κώδικας 1300 (Ἀνθολογία - Ἀναστασιματάριο Χρυσάφη τοῦ νέου), γραμμένος τὸ ἔτος 1670. Παρὰ τὴν ἔλλειψη βιβλιογραφικοῦ σημειώματος, τὸ γραφικὸ ἰδίωμα και οἱ ἐνδείξεις «ἕτερον τονισθὲν παρ' ἐμοῦ εὐτελοῦς Κοσμᾶ [ἦχος] πλ. δ' Αἰνεῖτε τὸν Κύριον»¹² και «τοῦ δασκάλου μας, τοῦ γέρου κυροῦ Μαλαχίου μοναχοῦ [ἦχος] πλ. β' Ἀπὸ τοῦ νῦν και ἔως τοῦ αἰῶνος»¹³, ποῦ ἀπαντοῦν και σὲ ἕναν ἄλλο αὐτόγραφο κώδικά του, τὸν ἀγιορειτικὸ Παντελεήμονος 959¹⁴, μᾶς ὀδηγοῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς στὴν ἀπόδοση τῆς πατρότητος τοῦ χειρογράφου στὸν Κοσμᾶ Ἰβηρίτη.

Ὁ μητροπολίτης Τουρνόβου Ἀθανάσιος, γνωστὸς μουσικὸς ἀλλὰ και πρόδρομος ἐξηγητῆς, εἶναι ὁ γραφέας τοῦ κώδικα Σινᾶ 1282 (Οἰκηματάριο Ἰωάννου Κλαδᾶ). Τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 119γ, ἐκτὸς τῆς ταυτότητος τοῦ γραφέως, παρέχει και σαφεῖς τοποχρονολογικὲς εἰδήσεις: «οἱ παρόντες οἰκοὶ ἐγράφησαν παρ' ἐμοῦ ἀθανασίου, μητροπολίτου Τουρνόβου μαργουνίου τοῦ Κρητὸς ὄντος μου εἰς φυλακὴν ἀπὸ ἐθελοκακίαν τοῦ πατριάρχου διονυσίου σερ ὀγλάν 1687 Ἰουνίου αη».

Πλὴν τῶν προμνημονευθέντων, ἡ ἔρευνά μας ἐντόπισε ἀρκετοὺς ἀκόμη ἀντιγραφεῖς: κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς λιγότερο γνωστοὶ τῶν προηγουμένων και ἄλλοι ἀγνωστοὶ στὴ μουσικολογικὴ βιβλιογραφία μέχρι σήμερα, με μικρὴ ἢ χωρὶς συνθετικὴ παραγωγή, ὅλοι τους ὁμως με ἀκάματη φιλοπονία και ἐπίμοχθη φιλεργία γὰ νὰ διασώσουν και διαδώσουν τὴν εὐλογημένη Ψαλτικὴ Τέχνη. Ἀπὸ τίς σχετικὲς ἀναγραφὲς και τίς ἐνθυμήσεις τῶν χειρογράφων, μεταφέρω με χρονολογικὴ ἀκολουθία τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν βιβλιογράφων: Θεοφύλακτος (Σινᾶ 1242, ια' αἰ.), Νικηφόρος ἱερεὺς (Σινᾶ 1218, ἔτος 1177), Συμεών (Σινᾶ 754, ἔτος 1177), Μιχαὴλ μοναχὸς και δομestικός (Σινᾶ 1280, ιβ' αἰ.), Μιχαὴλ ἱεροσολυμίτης (Σινᾶ 756, ἔτος 1205), Νεόφυτος ἱερομόναχος και δομestικός Λάτρου (Σινᾶ 1231, ἔτος 1236-Σινᾶ 1314 στὶς ἀρχὲς τοῦ ιγ' αἰ., πιθανὸν και τοῦ Σινᾶ 1322), Παῦλος μοναχὸς (Σινᾶ 1258, ἔτος 1257), Εἰρήνη θυγατέρα Θεοδώρου τοῦ ἀγιοπετρίτου (Σινᾶ 1256, ἔτος 1309), Μανουὴλ Χαλκεόπουλος (Σινᾶ 1221, ἔτος 1321), Ἀντώνιος ἱερομόναχος και δομestικός (Σινᾶ 1257, ἔτος 1332), Γεώργιος Ρεφερενδάριος (Σινᾶ 1230, ἔτος

12. Σινᾶ 1300, φ. 147γ.

13. Σινᾶ 1300, φ. 156γ.

14. Παντελεήμονος 959, φ. 90τ. Τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. στὸ ἔργο τοῦ Γρ. Θ. Σιάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς - Ἅγιον Ὄρος*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1976, σσ. 291-294.

1365), Θεόληπτος μητροπολίτης Λιβύης καὶ Ταμιαθίου (Σινᾶ 1299, ἔτος 1374), Θεόδουλος ἱερομόναχος (Σινᾶ 1227, ιδ' αἰ.), Θεοφάνης (Σινᾶ 1232, ιδ' αἰ., πιθανὸν καὶ τοῦ Σινᾶ 1245), Ἰάκωβος ἐπίσκοπος Γάνου καὶ Χώρας (Σινᾶ 1321, α' μισὸ ιζ' αἰ.), Δημήτριος Ἰωάννου (Σινᾶ 1297, ἔτος 1655), Ἀρσένιος Λημναῖος (Σινᾶ 1274, ἔτος 1682), Νεκτάριος ὁ Κύπριος καὶ σιναΐτης (τμήμα τοῦ Σινᾶ 1246, ἔτος 1690), Νεόφυτος ἱερομόναχος (Σινᾶ 1236, ἔτος 1699), Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ἐκ Μουδανιῶν (Σινᾶ 1299, ἔτος 1715), Λεόντιος ἱερομόναχος (Σινᾶ 1315, ἔτος 1729), Παναγιώτης Βρανᾶς (Σινᾶ 1303, α' μισὸ ιη' αἰ.), Προκόπιος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων (Σινᾶ 1310, ἔτος 1757), Νικηφόρος ἱερομόναχος καὶ Δικαῖος σιναΐτης ὁ Χίος (τμήμα τοῦ Σινᾶ 1266, μέσα ιη' αἰ.), Μιχαὴλ Δράκος ὁ ἐξ Ἀνδριανουπόλεως (Σινᾶ 1307, ἔτος 1768), Παναγιώτης ἀναγνώστης (Σινᾶ 1319, β' μισὸ ιη' αἰ.) καὶ Ἡλίας μοναχὸς σιναΐτης, ὁ ἀπὸ Μεγάλου Τουρνόβου (Σινᾶ 1316, ἔτος 1845).

Σπουδαιότητα τῶν μελετηθέντων σιναϊτικῶν μουσικῶν κωδίκων

Τὰ χειρόγραφα, βιβλία ποικίλου περιεχομένου καὶ ἐνδιαφέροντος καὶ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς πνοῆς, ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητης ἀξίας πνευματικὸ καὶ πολιτιστικὸ θησαυρὸ. Κομμάτια αὐτοῦ τοῦ θησαυροῦ λογιζοῦνται καὶ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα ποὺ φυλάσσονται στὶς διάφορες βιβλιοθήκες. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἀγ. Αἰκατερίνης στὸ Ὄρος Σινᾶ μπορεῖ νὰ καυχᾶται γιὰ τὴ φύλαξη ἐνὸς τέτοιου θησαυροῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν καὶ τμήμα του ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴ διεθνή μουσικολογία. Ἡ ἐπὶ τόπια παρουσία μας καὶ ἡ λεπτομερῆς σπουδὴ τῶν μουσικῶν χειρογράφων ἔρχεται νὰ φανερώσει στὴν δόλητά του αὐτὸν τὸν θησαυρὸ, ἢ συλλογὴ τοῦ ὁποῖου περιλαμβάνει καὶ ὠρισμένα χειρόγραφα μὲ μεγάλη ψαλτικὴ σπουδαιότητα καὶ σημαντικὴ ἰδιαιτερότητα. Τὰ χειρόγραφα αὐτά, μὲ τὸ πολύτιμο καὶ μοναδικὸ περιεχόμενο, θὰ ἤθελα νὰ γνωστοποιήσω στὴ συνέχεια, σημειώνοντας καὶ τὸ αἴτιο τῆς ἀναφορᾶς.

Τὴν παρουσίαση ἀνοίγουν δύο μὴ μουσικὰ βιβλία, οἱ κώδικες Σινᾶ 8 καὶ 217, μὲ σημειογραφικὸ ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαιότητα. Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς γνωστὸς κώδικες ποὺ περιέχουν σὲ μορφή πινάκων τὰ ἐκφωνητικὰ σημάδια –σημάδια ποὺ βοηθοῦσαν στὸν ἐμμελῆ τρόπο ἀπαγγελίας τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων– μὲ τὸ ὄνομά τους καὶ τὸ ἀντίστοιχο σχῆμα¹⁵. Ἐπιπροσθέτως, ὁ κώδικας Σινᾶ 8 παραδίδει, ἀπὸ μεταγενέστερο

15. Ὁ τρίτος κώδικας εἶναι τὸ χειρόγραφο Λεμιῶνος 38, ἓνα Εὐαγγελιστάριο τοῦ ια' αἰ.

χέρι σημειωμένα, μιὰ πρώτη προσπάθεια ἐξηγήσεως τῶν ἐκφωνητικῶν ση-
μαδιῶν –μὲ καταγραφή τοῦ μελικοῦ περιεχομένου ποῦ ὁ κάθε συνδυασμὸς
ἐκφωνητικῶν σημαδιῶν δῆλωνε– μὲ φωνητικά σημάδια τῆς πρώτης διαστη-
ματικῆς σημειογραφικῆς φάσεως¹⁶.

Μιὰ ἄλλη δυάδα κωδίκων, οἱ σιναιτικῶν 754 καὶ 1218, θέτουν τὰ ὅρια τοῦ
τέλους τῆς πρώιμης σημειογραφικῆς περιόδου (Σινᾶ 754) καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς
μέσης πλήρους σημειογραφίας (Σινᾶ 1218), κατὰ τὸ ἔτος 1177.

Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ σχολιασθεῖ μιὰ ομάδα τριῶν κωδίκων, τῶν Σινᾶ
1280, 1314 καὶ 1322, ποὺ ἀποτελοῦν ἐνδιαφέροντα δείγματα τοῦ μουσικοῦ
βιβλίου, τοῦ γνωστοῦ μὲ τὴν ὀνομασία *Ψαλτικό*. Χρονολογοῦνται στὰ τέλη
τοῦ ιβ' αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ιγ' αἰ. καὶ γιὰ τὴν παρασῆμανση τῶν ὕμνων χρη-
σιμοποιεῖται ἡ Coislip σημειογραφία.

Ἐνδιαφέρουσα πτυχή τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας στοιχειοθετεῖ ἡ ταύτιση
καὶ ἡ ἀπόδοση στὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνὸ τῶν προσημειωθέντων ἔξι κωδί-
κων. Ἀπὸ αὐτοὺς, μόνον οἱ δύο –οἱ Σινᾶ 1234 καὶ 1251– εἶχαν ὡς τώρα ἀπο-
δοθεῖ στὸν Πλουσιαδηνό¹⁷. Ἡ ταύτιση τῶν ὑπολοίπων ἀναδεικνύει τὸν
Πλουσιαδηνὸ ὡς γόνιμο βιβλιογράφο. Τὰ αὐτόγραφα του εἶναι γραμμένα μὲ
μιὰ σπάνια καὶ ἀσυνήθιστη φιλοκαλία, κοσμοῦνται μὲ κομψὰ ἐπίτιτλα, μὲ
πρωτογράμματα τοῦ τύπου τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων καὶ γενικὰ ἀπο-
τελοῦν δείγμα ἔμπειρης καὶ καλαίσθητης γραφῆς.

Τὸν πρώτο –κατὰ πᾶσα πιθανότητα– ἀμιγῆ κώδικα τοῦ τύπου Κρατη-
ματάριο ἀποτελεῖ ὁ κώδικας Σινᾶ 1252, γραμμένος στὸ β' μισὸ τοῦ ιε' αἰ.¹⁸
Ἐκτὸς τῆς παλαιότητας, ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ παντοῖες σημειώσεις καὶ
ὑποδείξεις γιὰ τὸν τρόπο ψαλμωδῆσεως τῶν κρατημάτων καὶ οἱ εὐάριθμες,
ἀλλὰ μοναδικές, πληροφορίες γιὰ τὸν βίο καὶ τὴ δράση ὠρισμένων μεγάλων
μελοποιῶν.

Ὁ κώδικας Σινᾶ 1256 «εἶναι τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερο Βυζαντινὸ
Εἰρημολόγιο»¹⁹. «...Ἐπληρώθη... διὰ χειρὸς Εἰρήνης ἁμαρτωλῆς θυγατρὸς
Θεοδώρου τοῦ ἁγιοπετρίτου καὶ καλλιγράφου»²⁰ τὸ ἔτος 1309 καὶ θεωρη-

16. Σινᾶ 8, φ. 303r.

17. Βλ. ὑποσ. 10.

18. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα σχόλια βλ. στὴν διδακτορικὴ
διατριβὴ τοῦ Γρηγορίου Γ. Ἀναστασίου, *Τὰ κρατήματα στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη*, IBM 12, Ἀθήνα
2005, σσ. 147, 149, 155-162.

19. Γρ. Θ. Στάθη, «Τὸ Σινᾶ καὶ τὰ σιναιτικὰ μουσικὰ χειρόγραφα», *Σιναιτικὰ Ἀνάλεκτα*,
τόμ. Α' *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Τὸ Σινᾶ διὰ μέσου τῶν αἰώνων»*, Ἀθήνα 2002, σ. 158.

20. Σινᾶ 1256, φ. 183v.

μένο υπογράφηκε από τον μαϊστορα Ἰωάννη Παπαδόπουλο τὸν Κουκουζέλη «τέλος τέλος δόξα τῷ Θεῷ ἀμήν χειρ Ἰωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη»²¹.

Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος τοῦ λαμπαδαρίου Ἰωάννου Κλαδά, παραδεδομένος ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ μητροπολίτου Τουρνόβου Ἀθανασίου, τὸ ἔτος 1687, ὁ κώδικας Σινᾶ 1282, εἶναι τὸ μοναδικὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τοῦ γνωστοῦ αὐτοῦ μουσικοῦ, πὺν ἔχει ἐπισημανθεῖ μέχρι σήμερα.

Ἐν κατακλείδι, θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω καὶ μία Ἀνθολογία, τὸν κώδικα Σινᾶ 1313, τμῆμα τῆς ὁποίας ἔγραψε ὁ Κύπριος Ἱερώνυμος Τραγωδιστῆς κατὰ τὸ β' μὲ τὸν ιζ' αἰ. Τὴν μεγάλη σπουδαιότητα τοῦ χειρογράφου ἐξαιρεῖ ἡ αὐτόγραφη παρουσία τοῦ Ἱερωνύμου, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν γνωστὸς ὡς κωδικογράφος μέχρι σήμερα.

Νέα ψαλτικά στοιχεία καὶ πληροφορίες

Ὁ χειρόγραφος μουσικὸς θησαυρὸς τῆς συναϊτικῆς βιβλιοθήκης ἀποτελεῖ ἀνεξάντλητη πηγὴ εἰδήσεων, στὴν ὁποία ὅσο πιὸ κοντὰ πλησιάζει κάποιος, ὅσο πιὸ πολὺ τὴν ψηλαφεῖ, τόσο περισσότερο τοῦ ἀποκαλύπτεται καὶ τοῦ χορηγεῖ δαψιλῶς τὸν πλοῦτο της. Ἀναντίρρητα ἡ μακρὰ ἐνασχόληση μὲ αὐτὰ καὶ ἡ διεξοδικὴ σπουδὴ τοῦ περιεχομένου τους ἔρχεται νὰ προσδώσει μία ἄλλη διάσταση στὶς διατυπώμενες ἀπόψεις καὶ θεωρίες καὶ νὰ ἀναδείξει νέα ψαλτικά στοιχεία καὶ πληροφορίες, πὺν ὅταν προστεθοῦν στὰ ἤδη γνωστὰ θὰ συμβάλουν σὲ μία πιὸ σφαιρικὴ καὶ πληρέστερη θεώρηση τῶν ψαλτικῶν ζητημάτων καὶ ἄλλα πὺν θὰ φωτίσουν ἀγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τῶν μελοποιῶν. Σπεύδω, λοιπόν, νὰ γνωστοποιήσω αὐτὰ τὰ στοιχεία, ἀναφέροντας γιὰ κάποια ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὴ διατυπώμενη μέχρι σήμερα ἀποψη, προκειμένου νὰ φανερωθεῖ ἡ μοναδικότητα καὶ ἡ σπουδαιότητά τους.

Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ἐντοπίζεται στὸν κώδικα Σινᾶ 1234 τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, ἀφορᾷ τὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη καὶ μᾶς γνωστοποιεῖ τὸ μοναχικὸ ὄνομα πὺν ἐδόθη στὸν περιφημο μαῖστορα, ὅταν ἔλαβε τὸ ἀγγελικὸ σχῆμα (κρατῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ σημειώματος): «τοῦτον τὸν ἀναποδισμὸν ἐποίησεν ὁ μαῖστωρ, γενηθεὶς μοναχὸς ὃς μετωνομάσθη Ἰωαννίκιος μοναχὸς»²². Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ δύο ἄλλες, πὺν ἐπι-

21. Σινᾶ 1256, φ. 183r.

22. Σινᾶ 1234, φ. 415v.

σημάνθηκαν παλαιότερα στά άγιορειτικά χειρόγραφα Βατοπεδίου 1529 και Χιλανδαρίου 146²³, αλλά άποκτā μεγαλύτερη βαρύτητα διότι προέρχεται από έναν δραστήριο μουσικό, που έζησε κατά την πρώτη του νεότητα στην Κωνσταντινούπολη και γνώρισε από κοντά την μεγάλη βυζαντινή παράδοση και τους έκφραστές της.

Σημαντικότερες ως μοναδικές ή συμπληρωματικές για τον λαμπαδαρίου Ίωάννη Κλαδά μαρτυρίες καταγράφονται στον κώδικα Σινά 1252 (β' μισό ιε' αι.). Ή πιο ένδιαφέρουσα από αυτές μάς φανερώνει τον Γεώργιο Κοντοπετρή ως δάσκαλό του στην Ψαλτική: «Του αυτού [Γεωργίου Κοντοπετρή]· αυτός έστι και διδάσκαλος του μακαριωτάτου κυρού Ίωάννου του λαμπαδαρίου [Κλαδά]· [ήχος] δ' *Ερρετερρετετε*»²⁴. Άξιοσημείωτη και ή ακόλουθη έπιγραφή, δια της όποίας άποκαλύπτεται ή φιλία του Κλαδά με τους μεγάλους δασκάλους της έποχής του: «Του μακαριωτάτου και φίλου των διδασκάλων Ίωάννου του λαμπαδαρίου λεγόμενος φθορικός· [ήχος] πλ. δ' *Ερρετετετε*»²⁵. Από τις ένδειξεις αυτές προκύπτουν δύο έπιπλέον δεδομένα: α. ή είδηση ότι κατά τό β' μισό του ιε' αι. ο Ίωάννης Κλαδάς δέν ήταν στη ζωή²⁶ και β. ή διασφάλιση της όμαλής διαδοχής των μεγάλων διδασκάλων της βυζαντινής περιόδου και ή μεταξύ τους σχέση, άφετηρία της όποίας ήταν ή εκμάθηση της Ψαλτικής, που ως παραδοσιακή τέχνη ήταν πάντοτε και είναι μέχρι τις μέρες μας άμεση παράδοση από τον δάσκαλο στον μαθητή. Από τά παραπάνω καθίσταται πλέον άναμφισβήτητη ή διεύρυνση και ή συμπλήρωση του κύκλου των βυζαντινών διδασκάλων με τον Ίωάννη Κλαδά: ένας κύκλος δασκάλων και μαθητών που ξεκινά κάπου στο β' μισό του ιγ' αι. με τον Ίωάννη Γλυκύ τον πρωτοψάλτη και τους φοιτητές του Ίωάννη Κουκουζέλη και Ξένο Κορώνη, συνεχίζεται με τον Κουκουζέλη και τους μαθη-

23. Άνδρέα Ιακονίγιεσις, «Ο μέγας μάλιστα Ίωάννης Κουκουζέλης Παπαδόπουλος», *Κληρονομία*, τόμ. 14, τεύχ. Β', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 362-363.

24. Σινά 1252, φ. 41ν.

25. Σινά 1252, φ. 242ν.

26. Πά τον θάνατο του Ίωάννη Κλαδά υπάρχουν βέβαια δύο παλαιότερες μαρτυρίες, προερχόμενες μάλιστα από χρονολογημένους κώδικες: «Αύτη ή περισσή μετεποίηθη από τό Ριφείς Άδάμ εις τό Άνωθεν οι προφήται, υπό του μακαρίτου κυρού Ίωάννη του λαμπαδαρη τούτω δέ προσέταξεν αυτών ποιησαι ο άγιώτατος πατριάρχης κύρ Ματθαίος» (Ίβήρων 1006, έτος 1431) και «πρόλογος και τό κράτημα εισι ποιήματα του μακαρίτου κύρ Ίωάννου του Κλαδά και λαμπαδαρίου του εύαγοϋς βασιλικού κλήρου· ήχος πλ. δ' *Τότε λαλήσει προς αυτούς*» (ΕΒΕ 2406, φ. 338ν, έτος 1453).

τές του Γεώργιου Κοντοπετρῆ καὶ Δημήτριου Δοκαιοῦ²⁷ καὶ κλείνει μὲ τὸν Κοντοπετρῆ καὶ τὸν Ἰωάννη Κλαδά κάπου στὸ β' μισό τοῦ 14 αἰ.

Ἡ μουσικολογικὴ ἔρευνα δὲν εὐτύχησε νὰ ἀνακαλύψει καὶ νὰ ταυτίσει κάποιον μουσικὸ κώδικα γραμμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Κλαδά, παρόλο, πού σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Γρ. Θ. Στάθη, «ἔχουμε δύο ἑνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἰδιογράφων κωδίκων του» μὲ τὴν πρώτη νὰ «περιέχεται στὸ φ. 194α τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος EBE 2604 τοῦ ἔτους 1463» καὶ τὴν ἄλλη νὰ «προέρχεται ἀπ' τὸν Μανουὴλ Χρυσάφι»²⁸. Ὁ συναϊτικὸς κώδικας 1252 προσθέτει μιὰ τρίτη ἑνδειξὴ γιὰ ὑπαρξὴ ἀντιγράφου, προερχομένου ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κλαδά (κρατῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ σημειώματος): «ἕως ὅδε ἐγράφη· τὸ δὲ ἐπλήρη γράφεται ὀπισθεν τούτου ἀπὸ ἀντιβόλεον τοῦ λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδά καὶ γράφεται ὄλον ἐξ ἀρχῆς»²⁹.

Μιὰ νέα πτυχὴ τοῦ μελουργικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Κλαδά, ἀνιχνεύεται σὲ δύο ἐπιγραφές τοῦ κώδικα Σινᾶ 1228, ἐνὸς Στιχηραρίου γραμμένου στὸ α' μισό τοῦ 14 αἰ., πού μᾶς γνωστοποιοῦν τὸν ἔξοχο αὐτὸ λαμπαδάριο καὶ ὡς συνθέτη μελῶν τοῦ Στιχηραρίου. Συγκεκριμένα στὸ φ. 281r διαβάζουμε: «Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ε', στιχηρὰ ἰδιόμελα εἰς τὸν ὄσιον θεοφόρον πατέρα ἡμῶν Σάββαν κατ' ἦχον, ἅτινα ἐποιήθησαν ἀπὸ τῆς αὐτῆς μονῆς παρὰ μοναχοῦ τινος· μέλος τοῦ λαμπαδαρίου [Ἰωάννου Κλαδά]· ἦχος α' Τῆς ἱερᾶς ἐπιβὰς τῶν ἀρετῶν, ὅσιε Σάββα, κλίμακος» καὶ λίγο πῶ κατω, στὸ φφ. 286r-ν σημειώνεται: «Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ η', τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Πελαγίας· εἰς τὴν Λιτὴν· στιχηρὰ ἰδιόμελα νέα, ποιηθέντα παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κύρ Νείλου, μέλος δὲ κύρ Ἰωάννου τοῦ λαμπαδαρίου· ἦχος α' Μεγάλῃ προφανῶς ἡ δύναμις τῆς μετανοίας ἀνεδείχθη».

Τὴν πενυχερὴ ἀνθολόγησι τῶν ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν μέσα στὴν πλούσια χειρόγραφη παραγωγή – μόλις ἑνδεκα κώδικες περιέχουν μέλη τῶν λησμονημένων ἐνοριακῶν δημόσιων προσευχῶν³⁰ – ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει κά-

27. Γιὰ τὴν ἀκολουθία τῶν μελουργῶν βλ. στὴ μελέτη τοῦ Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο *ΚΒ' Δημήτρια – Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιον Χριστιανικῆ Θεσσαλονίκῃ – Παλαιολόγειος ἐποχὴ*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 191-192.

28. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἰωάννης Κλαδάς ὁ λαμπαδάριος (γύρω στὸ 1400)», στὸ *Πρόγραμμα Μεγάλου Μουσικῆς Ἀθηνῶν – περίοδος 1994-1995. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Βυζαντινοὶ Μελουργοί*, [Ἀθήνα 1994], σ. 48.

29. Σινᾶ 1252, φ. 128r. Πρβλ. καὶ Σινᾶ 1252, φφ. 88r, 128v κ.ά.

30. Περὶ τῶν χειρογράφων αὐτῶν, βλ. στὴν ἡμετέρα διδακτορικὴ διατριβή, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμοῦ Τυπικοῦ*, IBM 6, Ἀθήνα 2001, σσ. 185-204.

πως ὁ ἔντοπισμὸς τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ, τοῦ ψαλλομένου «εἰς ἐπισήμους ἑορτάς, εἰς ἑορτάς τῆς Θεοτόκου, εἰς τὸν Πρόδρομον, εἰς ἀποστόλους, εἰς μάρτυρας, εἰς ἱεράρχας, εἰς δόσιους καὶ προφήτας»³¹ σὲ ἕναν σύμμεικτο κώδικα (Παπαδική - Ἀνθολόγιο Μαθηματαρίου), τὸν Σινᾶ 1312, γραμμένο πιθανότατα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνό.

Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς μέσα ἀπὸ τὸν ἰδιόγραφο κώδικά του, τὸν Σινᾶ 1234, ἀφήνει νὰ διαρρεύσουν προσωπικὰ καὶ τοποχρονολογικὰ στοιχεῖα. Οἱ σχετικὲς ἐπιγραφές εἶναι ἀξιοπρόσεκτες καὶ ἐνδιαφέρουσες:

φ. 32ν «Τῷ αὐτῷ μηνὶ κγ^η... στιχηρὸν (φ. 33γ) ποίημα Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ καὶ ἀρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν»

φ. 381γ «Ἐτερον εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτήν» στιχηρὸν, ποίημα κυροῦ Γεωργίου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, τοῦ ἐμοῦ πατρὸς»

φ. 444ν «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, καὶ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος Κρήτης, ἔτι γε μηνὶ καὶ ἀρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν ἔτει τῷ ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ .α^φν^φξθ^φ· ἰνδικτιῶνος γ^ηε, ἐν Βενετίας»

φ. 445γ «Τοῦτο δύναται ψάλλεσθαι καὶ Ὀκτωβρίῳ κς^η... Τοῦτο γέγονεν ἐν Ρώμῃ».

Μοναδικὴ καὶ πρωτοφανερούμενη εἶναι καὶ ἡ εἶδηση ποῦ μᾶς δίνει ὁ Ἱερώνυμος Τραγωδιστής, γνωστοποιώντας μας τὸν δάσκαλό του στὰ ψαλτικά. Ἀπὸ τὸν κώδικα Σινᾶ 1313, τμῆμα τοῦ ὁποίου γράφει ὁ γνωστὸς Κύπριος μουσικός, ἀποσποῦμε δύο ἐπιγραφές, μὲ ἀναφορὲς στὸν δάσκαλό του, τὸν μαῖστορα Κωνσταντῖνο Φλαγγῆ:

φ. 185γ «Τρισάγιον ψαλλόμενον εἰς τὴν θεῖαν καὶ ἀχραντον Λειτουργίαν, ποιηθὲν παρ' ἐμοῦ Γερωνίμου Τραγωδιστῆ, μαθητοῦ τοῦ διδασκάλου καὶ μαῖστορος κυροῦ Κωνσταντίνου καὶ ἱερέως Φλαγγῆ ἤχος α' Ἅγιος ὁ Θεὸς»

φ. 405ν «Τὸ αὐτὸ στιχηρὸν γέγονε μέθοδος συντομωτέρα παρὰ τοῦ διδασκάλου μου καὶ μαῖστορος κυροῦ Κωνσταντίνου ἱερέως Φλαγγῆ ἤχος β' *Τῆς θεολογίας τὸν ἀρχηγόν*».

Κατὰ τὴν λεπτομερῆ σπουδὴ τῶν σιναίτικῶν μουσικῶν χειρογράφων, τὴν προσοχὴ μας τράβηξε ἰδιαίτερα μιὰ ἐπιγραφή μὲ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ξεχωριστὴ σπουδαιότητα, ποῦ παρουσιάζει τὸν Γερμανὸ ἀρχιερέα Νέων Πατρῶν ὡς ἐξηγητὴ ἕνα δεδομένο ἄγνωστο στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα μέχρι σήμερα. Τὴν ἐξηγητικὴ του προσπάθεια συμπεριέλαβε ὁ ἐκ Μουδανιῶν

31. Σινᾶ 1312, φ. 28γ.

καταγόμενος ιερομόναχος Ἀθανάσιος στὸν ἀυτόγραφο κώδικά του Σινᾶ 1299, μιά ὄγκωδέστατη Παπαδική, γραμμένη τὸ ἔτος 1715. «Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια· ποίημα κυροῦ Ἰωάννου λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ ἤχος α' Ἐπεφάνη ἢ χάρις τοῦ Θεοῦ» καὶ ἀκολούθως «ἐξήγησις εἰς τὸ αὐτό, Γερμανοῦ ἀρχιερέως»³². Ἡ ἔνδειξη αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν μᾶς ὑπαγορεύει νὰ τοποθετήσουμε τὸν Γερμανὸ Νέων Πατρῶν ἐπικεφαλῆς τῆς μεγάλης ομάδας τῶν ἐξηγητῶν, ποὺ ἀπὸ τὸ 1670 μέχρι τὸ 1814 κατέγιναν μὲ τὴν ἀναλυτικότερη καταγραφή τοῦ μέλους παλαιότερων συνθέσεων³³, ἀφ' ἑτέρου δὲ μᾶς ὀδηγεῖ λίγες δεκαετίες πίσω ἀπὸ τὴν χρονιὰ γραφῆς τοῦ κώδικα –καὶ μᾶς στέλνει νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα παλαιότερο χειρόγραφο, ποὺ ἀποτέλεσε τὸ ἀντίβλο στὸν ιερομόναχο Ἀθανάσιο– βοηθώντας μας νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ δασκάλου (Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν) καὶ τοῦ μαθητοῦ του (Μπαλασίου ἱερέως), νὰ δουλεύουν τὴν ἀνάλυση τῆς παλαιᾶς συνοπτικῆς σημειογραφίας, ἀφήνοντας τὶς δοκιμὲς τους στὶς γνωστὲς τρεῖς συνθέσεις³⁴.

Τελευταῖα, ἀλλὰ ἐξίσου σημαντικὴ καὶ μοναδική, ἄφησα μιά μαρτυρία ποὺ καταθέτει στὸν κώδικα Σινᾶ 1298, ἄδηλος μαθητὴς τοῦ Μπαλασίου ἱερέως³⁵, διὰ τῆς ὁποίας μᾶς γνωστοποιεῖται ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Παναγιώτη Χρυσάφη· «Ἐτερος πολυέλεος συνοπτικός, ποίημα κύρ Χρυσάφη τοῦ νέου καὶ πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ἔδωκε τὸ κοινὸν χρέος ὁ ἄνωθεν νέος Χρυσάφης εἰς ἀχπέ, δεκεμβρίῳ κε' ἔζησε δὲ ὡς νομίζω χρόνους ὑπὲρ π', μουσικὸς πάνυ ὦν καὶ μελίρροτος ἤχος α' Δοῦλοι, Κύριον»³⁶. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ, τὴν ἐγκυρότητα τῆς ὁποίας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀμφισβητήσουμε ὁ βέβαιος συγχρονισμὸς τοῦ γραφέα μὲ τὸν Μπαλάση καὶ τὸν Χρυσάφη τὸ νέο –ὁ ἴδιος κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἔζησε ἀπὸ κοντὰ τὸ συμβᾶν τοῦ θανάτου τοῦ πρωτοψάλτη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Χρυσάφη τοῦ νέου– μᾶς ὑπαγορεύει νὰ ὀρίσουμε τὸν χρόνο γεννήσεως τοῦ Χρυσάφη τοῦ νέου, στὰ 1600 περίπου.

32. Σινᾶ 1299, φφ. 320r-v.

33. Πὰ τοὺς ἐξηγητὲς τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων», *Βυζαντινά*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 244-245 καὶ τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα μεταγραφῆς τῆς εἰς τὸ πεντάγραμμον», *Βυζαντινά*, τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 214-216.

34. Ὁ Γερμανὸς Νέων Πατρῶν στὸ κοινωικὸ Ἐπεφάνη ἢ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ Μπαλάσης στὸ νεκρώσιμο Ἅγιος ὁ Θεός, τὸ λεγόμενον «ἔξ Ἀθηνῶν» καὶ στὸ Ἀλληλοῦϊα τοῦ Θεοδούλου μοναχοῦ.

35. «Ἐτεραι δοξολογίαὶ σύντομοι, ποιηθεῖσαι παρὰ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου Μπαλασίου ἱερέως [ἤχος] α' Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς» (Σινᾶ 1298, φ. 264r).

36. Σινᾶ 1298, φφ. 197v.

Ἐπίλογος

Ἡ προηγηθεῖσα σύντομη ἀναγραφή τῶν σημαντικότερων μουσικολογικῶν στοιχείων, τῶν ἀρτυομένων ἀπὸ τὴν ἀ΄ φάση τῆς ἀναλυτικῆς καταλογογραφῆσεως τῶν σιναιτικῶν μουσικῶν κωδίκων, ἐπιτρέπει, θεωρῶ, νὰ φαντασθοῦμε τὴν πλούσια συγκομιδὴ πολυσήμαντων μαρτυριῶν ποὺ θὰ ἀποκαλυφθοῦν ἀπὸ τὴ σπουδὴ τοῦ συνόλου αὐτῶν. Μὲ τὴν λεπτομερῆ ἔρευνα τῶν πηγῶν, τὴν γνώση τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἐνδείξεων καὶ τῶν ἐνθυμήσεων, θὰ ἔρθουν ὡς ἀπόσταγμα νέα στοιχεία καὶ πληροφορίες, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ ἐπιστημονικῆς διακριβώσεως τῆς μουσικολογικῆς ἔρευνας, θὰ διευρύνουν περαιτέρω τὶς γνώσεις μας καὶ θὰ διαμορφώσουν – γιὰ θέματα ἱστορίας, σημειογραφίας, θεωρίας, μορφολογίας, μελοποιίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ ζητήματα τῆς Λειτουργικῆς, τῆς Ὑμνολογίας καὶ ἄλλων συγγενικῶν πεδίων – μὰ πῶς ξεκάθαρη εἰκόνα.

ΜΑΡΙΑΣ ΚΟΛΟΜΒΟΤΣΑΚΗ

ΦΩΝΟΛΟΓΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΕ ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

Στή μελέτη αυτή τὰ φωνολογικά φαινόμενα πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν εἶναι τὰ ἑξῆς: α) ἡ συνίζηση, β) ἡ ἀπερρίνωση τῶν μέσων ἠχηρῶν φθόγγων /b/, /d/, /g/, γ) ἡ προφορὰ τοῦ γραφήματος γγ καί δ) ἡ ἐκφορὰ δυσπρόφερτων συμφωνικῶν συμπλεγμάτων. Τὰ φαινόμενα αὐτά προσείλκυσαν τὴν προσοχή μας, ἐπειδὴ σ' αὐτὰ παρουσιάζεται μία τάση διαφοροποίησης ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα γνωστὴ πραγματάωσή τους. Ἡ ἐργασία μου στηρίχτηκε στὴν προσωπικὴ μου πρόχειρη ἐρευνα μὲ ἐρωτηματολόγιο γιὰ ἐξαγωγή στατιστικῶν συμπερασμάτων. Μεγάλῃ ἐξάλλου ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ *Ἀντίστροφου Λεξικοῦ* τοῦ Γ. Κουρμούλη καὶ ἄλλων σχετικῶν μελετῶν, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν συνημμένη Βιβλιογραφία τοῦ παρόντος.

Α. Συνίζηση

Σύμφωνα μὲ τὸ *Λεξικὸ ὄρων Γλωσσολογίας* τοῦ Σωτήρη Δημητρίου, συνίζηση εἶναι «ἡ συνένωση τῶν δύο φωνηέντων μᾶς συλλαβῆς, ὅπου τὸ πρῶτο, πού εἶναι ἡμίφωνο καὶ πιὸ ἀνοιχτό, παθαίνει συνεκφώνηση γιὰ λόγους ἀποφυγῆς χασμωδίας, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ λόγους μετρικῆς. Ἡ συνίζηση συνήθως δὲν δηλώνεται στὴ γραφή, ἀν καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα φαινόμενα στὴν ἐξέλιξη τῆς νέας ἐλληνικῆς».

Προκειμένου νὰ λάβει χώρα συνίζηση πρέπει μπροστὰ ἀπὸ τὰ συνιζανόμενα φωνήεντα πρόσθιας ἄρθρωσης *i* καὶ *e* νὰ ὑπάρχει σύμφωνο ἢ, σὲ σπάνιες περιπτώσεις, φωνῆεν ὀπισθοαρθρωτικό (δηλαδὴ *a*, *o*, *u*) καὶ νὰ τὰ ἀκολουθεῖ ὀπισθοαρθρωτικό φωνῆεν. Τὸ φωνῆεν πού προηγεῖται τῶν *i*, *e* καθὼς καὶ ἐκεῖνο πού ἀκολουθεῖ μπορεῖ νὰ εἶναι τονισμένο ἢ ἄτονο. Εἶναι γνωστὸ ὅτι α) τὰ ἄηχα σύμφωνα *f*, *θ*, *s*, *p*, *t* προσδίδουν στὸ *i* πού προέκυψε ἀπὸ τὴ συνίζηση τὴ χροιά ἐνὸς οὐρανικοῦ *x* πού συμβολίζεται στὸ ΔΦΑ μὲ τὸ *ç* καὶ β) τὰ ἠχηρὰ σύμφωνα, *b*, *d*, *γ*, *v*, *r* προσδίδουν στὸ ἡμίφωνο *i* τὴ χροιά τοῦ *j*.

Παραδείγματα: α) *i* > *ç*, χωράφια, καλάθια, ἴσια, πάπια, τέτοια β) *i* > *j*:

τά μπόια κάμπια, κατάντια, καράβια, ποτήρια, καρύδια. Ή χροιά j είναι έντονότερη όταν προηγείται το [r], π.χ. στίς λ. καινούριος, πανώριος, χωριό, κεριά, ποτήρια, στεριώνω, άστέρια κ.λπ.

Όσον άφορᾶ τὰ m, n, l, k και g, όταν βρίσκονται μπροστά από τὸ συνιζανόμενο i συγχωνεύονται με αυτό και δημιουργοῦν αντίστοιχως τὰ άλλόφωνα [m, n, λ, c, 3] π.χ. καλάμια, έννια, καντήλια, σπιτάκια, σπαράγγια πρόφ. [ka'lamja], [e'na], [ka'ndila], [spi'taca], [spa'raŋza]. Τὰ σύμφωνα x, γ έχουν αντίστοιχα τή χροιά [ç] [j] ἤδη μπροστά από τὰ φωνήεντα i και e και αὐτήν διατηροῦν και μπροστά από τὸ συνιζανόμενο i π.χ. νύχια, σκάγια, κυνήγια, πρόφ. ['niça], ['skaja] [ci'nija].

Συνίζηση ὡς πρὸς τή θέση τοῦ τόνου

Ὁ τόνος τῆς λέξεως μπορεῖ νὰ πέφτει πάνω στην φωνητική ακολουθία πού συνιζάνεται, στην πριν από αὐτή συλλαβή ἢ στη μετά από αὐτή. Π.χ. διάβολος, παλιώνω, άγιαστούρα, χωράφια.

1) Ἄν ἡ φωνηεντική ακολουθία είναι στο τέλος τῆς λέξεως και ὁ τόνος πλήττει τὴν προηγούμενη συλλαβή, στίς περισσότερες περιπτώσεις δὲ γίνεται συνίζηση π.χ. γαλήνιος, σωτήριος, παράλιος, ανάξιος, αρχάριος, έγκόλπιο, τηλεσκόπιο.

2) Όταν ὁ τόνος πλήττει τὴν φωνηεντική ακολουθία, είναι δυνατοί και οί δύο τύποι, δηλαδή ὁ άσυνίζητος και ὁ συνιζημένος, ὄχι ὁμως πάντοτε στην ἴδια λέξη, π.χ.

α) με συνιζημένο τύπο: παλιώνω, βιάζομαι, άδειάζω

β) άσυνίζητο και συνιζημένο: αξιώνω, καθιέρωση, διάνοιξη

γ) με άσυνίζητο μόνο τύπο: βιώνω, πιέζω κ.ά.

3) Όταν ὁ τόνος πλήττει τή συλλαβή πού ακολουθεῖ τή φωνηεντική ακολουθία, ὅπως στίς λέξεις άφιερώνω, καθιερώνω, βιασμός, άγιολόγος, στοιχειοθέτης, άγριοκόριτσο, έχουμε πάλι τὴν ἴδια περίπτωση, δηλαδή άλλου πραγματοποιεῖται ἡ συνίζηση και άλλου ὄχι.

Σημειώνουμε ὅτι, γιά νὰ λάβει χώρα συνίζηση, πρέπει τὰ δύο σὲ άλλεπαλληλία φωνήεντα νὰ είναι άτονα ἢ νὰ τονίζεται τὸ δεύτερο από αὐτά. Ἔτσι, ένῶ έχουμε τὴν προφορά ['ðjaolos], έχουμε αντίθετα ['ðianvos]. Στην πρώτη λέξη τονίζεται τὸ δεύτερο φωνήεν τῆς άλλεπαλληλίας και τὸ πρώτο τρέπεται σὲ ἡμίφωνο j. Στη δεύτερη λέξη, επειδή τὸ πρώτο φωνήεν, δηλαδή τὸ i, τονίζεται, διατηρεῖ τὴν πλήρη άρθρωσή του. Γίνεται λοιπόν σαφές ὅτι ὁ τόνος στο πρώτο στοιχείο τῆς φωνηεντικής ακολουθίας παίζει άποτρεπτικό ρόλο γιά τή συνίζηση.

Σὲ λέξεις προπαροξύτονες ἢ ακολουθία -io σὲ άνοιχτή ληκτική θέση

(δηλαδή -io + C), σπανίως παθαίνει συνίζηση, όποιοδήποτε σύμφωνο και άν προηγείται τής άκολουθίας (βλ. παραπάνω παραδείγματα, όπου όλα είναι λέξεις μέ λόγια προέλευση). Ή λ. θεμέλιος στή λόγια χρήση τής (θεμέλιος λίθος) προφέρεται [θε' melios] ένώ ό τύπος ούδετέρου στόν πληθυντικό, (τά) θεμέλια, στή λαϊκή γλώσσα προφέρεται [θε' μέλα].

Ώς πρός τή συνίζηση γιά λόγους μετρικούς άναφέρω ως παράδειγμα τό στίχο του Σολωμού στόν έθνικό μας ύμνο «και μέ βιά μετράει τή γή». Στο συνήθη λόγο θά λέγαμε βία. Δημιουργήθηκε λοιπόν στο στίχο αυτό μέ εξαίρεση από τόν κανόνα που προαναφέραμε σύμφωνα μέ τόν όποιο, όταν στήν άκολουθία i + V τονίζεται τό i, δέ γίνεται συνίζηση.

Πά τήν άποφυγή σημασιολογικής συγχύσεως σέ ζεύγη όμοίων λέξεων, ή γλώσσα κάνει τή διάκριση δημιουργώντας συνίζηση στήν φωνηεντική άκολουθία του ένός μόνο μέρους του ζεύγους.

Π.χ. άδεια, άδεια, ['αδja], ['αδία].

μαλλάκια, μαλάκια, [ma'laa], [ma'laaia]

βιάστηκε, βιάστηκε, ['vja:stice], [vi'astice]

ποιόν (<ποϊον), ποιόν (τό), [pɔn] - [pi'on]

Τό φαινόμενο τής συνιζήσεως έχει μεγαλύτερη έπίδοση στήν όμιλουμένη παρά στή λόγια γραπτή γλώσσα. Έτσι, δέ θά παρατηρήσουμε συνίζηση σέ λέξεις λόγιες που μπήκανε στή λαϊκή γλώσσα προερχόμενες από τήν έπιστημονική (νομική, ίατρική κ.λπ.) ή τεχνολογική όρολογία π.χ. φυσιολογία, φυσιολογία, βιολογία, σημειωτική, ψηφιακός, ψυχιατρική, πιεσόμετρο κ.λπ. Δέν άκούσαμε ποτέ, τουλάχιστον ως τώρα, τις λέξεις αυτές μέ τόν τύπο [fisɔ'ɣnostis], [fisɔlo'jia], [vjolo'jia], [simoti'ci], [psifɔa'kos], [psixiatri'ci], [pɔiesometro]. Ή σπανιότητα στή χρήση τους τις προφυλάσσει από τή συνίζηση.

Όταν σέ δύο άλλεπάλληλα φωνήεντα μέσα σέ λέξη τονίζεται τό πρώτο, οι περιπτώσεις συνιζήσεως είναι πολύ σπάνιες και παρατηρούνται όταν μετατοπιστεί ό τόνος στο δεύτερο φωνήεν μέσα στο κλιτικό παράδειγμα, π.χ. ιδίωμα - ιδιώματα [ið'jomata] - [ið'jomata] ή [ið'jomata].

Παρατηρείται τελευταία μία χαλάρωση στους παραπάνω κανόνες τής συνιζήσεως στόν καθημερινό προφορικό λόγο μäs μερίδας ατόμων άνεξάρτητα από φύλο και ηλικία, μία τάση γιά δημιουργία περισσότερων περιπτώσεων συνιζήσεως, που ξενίζουν τους πολλούς. Είναι αλήθεια ότι τό φαινόμενο παρατηρείται σέ όρισμένο αριθμό λέξεων, κυρίως σέ σύνθετα μέ πρώτο συνθετικό τήν πρόθεση διά και κατά δεύτερο λόγο τήν πρόθεση από, είτε στήν άλώβητη μορφή τους είτε στή συγκεκριμένη μπροστά από φωνήεν (δι-, άφ-). Έτσι, άκούμε συχνά τις λέξεις διάλογος, διαίρεση, διαμερένος, διορίζω, άφιερώνω, άφιέρωση, καθιερώνω, καθιέρωση να προφέρονται μέ συ-

νίζηση, δηλαδή: [ʽdjalogos, ʽdjeresi, ʽdjereʽmenos, ʽdjoʽrizo, ʽdjoriʽzmos, ʽdja, ʽdoxos, iʽdjoʽtita, iʽdjeteros, ʽdjoʽti, ʽpɔʽotita, aʽfɔʽerono, aʽfɔʽerosi, kaʽtɔʽerono, kaʽʽtɔʽerosi], άντι τής μέχρι τώρα γνωστής μορφής τους [diʽalogos, diʽeresi, diereʽmenos, dioʽrizo, dioriʽzmos, diʽadoxos, idiʽotita, idiʽeteros, diʽoti, piʽotita, afiʽrono, afiʽerosi, kaʽtiʽrono, kaʽtiʽerosi].

Τάση για συνίζηση παρατηρείται επίσης και στα επίθετα σε -ios, ia, -io, όπως τίμιος, άξιος, διαγώνιος, ορθογώνιο, όμοιο κ.ά. που προφέρονται είτε ως [ʽtimios], [ʽaksios], [diaʽgonios], [orʽtoʽgonio], [ʽomios] είτε ως [ʽtimos] και συνηθέστερα στο θηλυκό [ʽtima], [ʽaksos] και συνηθέστερα στον τύπο [ʽaksɔ] (όνομ. ένεστ. θηλ. και όνομ. πληθ. ούδ.), [diaʽgonos] και πιά πολύ στον τύπο έπιρρήματος [diaʽgonɔ], [orʽtoʽgono], [omos]. Νά σημειωθεί ως προς τό επίθετο άξιος ότι παρά τή διτυπία του στην προφορά άξι-ος/άξιος, στα παράγωγά του ανάξιος, ισάξιος, άντάξιος, έπάξιος, άξιοσύνη, άξιοτητα, άξιόχρεως, άξιοπίστος, άξιοσέβαστος, άξιόλογος και τή μετοχή καταξιωμένος κ.ά., τά όποία έχουν όλα λόγια προέλευση, δέν παρατηρείται συνίζηση τής φωνηεντικής άκολουθίας.

Κατά τή γνώμη μας τό φαινόμενο όφείλεται στη φυσική προσπάθεια του άνθρώπου νά οικονομεί τά φωνητικά φαινόμενα (νόμος τής ήσσονος προσπάθειας) και προφανώς έχει ξεκινήσει από έκδήλωσή του σε περιπτώσεις γρήγορης όμιλίας. Ή πραγμάτωση τής συνίζησης σε λέξεις όπως οι παραπάνω προκαλεί έλάττωση του άριθμού των συλλαβών τους και συμβάλλει με τον τρόπο αυτό σε μία ταχύτερη όμιλία. Όπως ξέρουμε, ή φωνητική απόδοση μιās λέξης διαφέρει στη μεμονωμένη έκφορά της από τήν πραγμάτωση της μέσα στην άλυσίδα του λόγου, με γρήγορη ή άργή ροή του.

Δέν είναι δυνατό νά προβλεφθεί άν τό φαινόμενο θα έπεκταθεί και θα γενικευθεί στις όμοιες περιπτώσεις ή άν θα περιορισθεί από κάποιου είδους άνασταλτικό φραγμό.

Σχετικά με τήν οικονομία στη γλώσσα, ό André Martinet γράφει:

«Ή γλωσσική εξέλιξη γενικά μπορεί νά έννοηθεί ότι κυβερνάται από τή διαρκή άντινομία των έπικοινωνιακών και έκφραστικών άναγκών του άνθρώπου και από τήν τάση του νά περιορίσει στο έλάχιστο τή νοητική και φυσική του δραστηριότητα. Ή φυσική άδράνεια σπρώχνει προς ένα περισσότερο περιορισμένο άριθμό ένοτήτων γενικής φύσεως και συχνότερης χρήσεως. Οί έπικοινωνιακές και έκφραστικές άδυναμίες ύπόκεινται σε παραλλαγή από τή μία ήλικία στην άλλη και ή φύση τής ίσορροπίας τροποποιείται καθόσον περνάει ό χρόνος. Ή μη οικονομική έξάπλωση τήν σταματά και ή άδράνεια, όταν κριθεί υπερβολική ώστε νά προκαλεί ζημιά στα νόμιμα συμφέροντα τής Κοινότητας, τιμωρείται πιά αύστηρά. Ή γλωσσική συμπερι-

φορά λοιπόν κανονίζεται από εκείνο πού ὁ Zipf¹ ὀνόμασε “ἀρχή τῆς ἥσσονος προσπάθειας” (le principe du moindre effort). Τὴν ἔκφραση αὐτὴ προτιμοῦμε ν’ ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴν ἀπλὴ λέξη οἰκονομία»².

Ἡ περίπτωση τῆς λέξης [ke’nuɾjos]: Ὑπάρχει ἀνέκαθεν μία διχογνωμία σχετικὰ μὲ τὴ γραφηματικὴ ἀπόδοση τῆς λ. [ce’nuɾjos], ἡ ὁποία ἀποδίδεται ὡς *καινούργιος* καὶ ὡς *καινούργιος*. Διευκρινίζουμε ἐδῶ ὅτι δὲ θὰ ὑποδείξουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο τύπους ὡς τὸν σωστό, διότι πιστεύουμε ὅτι τὸ σφάλμα δὲ βρίσκεται στὴν γραφὴ, ἀλλὰ στὴν ἐρμηνεία τῆς. Στὴν γραφὴ *καινούργιος*, ὅπου στὴν προφορὰ ἀκούγεται τὸ *i*, ἡ γραφηματικὴ του ἀπόδοση μὲ *γ* θεωρεῖται ὡς ἀποτέλεσμα συνίζησης καθὼς, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω μετὰ τὸ *ɾ* τὸ ἡμίφωνο *i* πού ἀκολουθεῖ προφέρεται ὡς *j*, λ.χ. στὴ γραφὴ *χωριό*, ἀστέρια, *κεριά*, *ποτήρια*, πού διαβάζονται [xo’ɾjo], [ast’erja], [ke’ɾja], [po’tirja].

Τὸ *γ* πού βάζουν δὲν ὀφείλεται σὲ προσπάθεια γιὰ ἀπόδοση τῆς ἔντονης αὐτῆς προφορᾶς τοῦ *j*, διότι τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε τὴ γραφὴ *χωργιό*, ἀστέργια, *κεργιά*, *ποτήργια* κ.λπ. πού εἶναι ἄτοπο. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ φυσικὸς ὁμιλητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔντονη προφορὰ τοῦ *j* στὴν ἀκολουθία [ɾj], δὲν καταφεύγει στὴν προσθήκη τοῦ γράμματος *γ* στὴ γραφὴ γιὰ νὰ ἀποδώσει ὀρθὰ τὴν προφορὰ αὐτὴ. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι, ὅπως στίς περισσότερες γλώσσες, ἔτσι καὶ στὴν ἑλληνικὴ, ἡ γραφὴ δὲν εἶναι πάντοτε πιστὴ ἀπόδοση τῆς προφορᾶς. Παρὰ ταῦτα ὁ ἀναγνώστης διαβάξει ὀρθὰ μὰ λέξη ὅπως *ἄγχος* σὰν *ἄν-χος*, πού εἶναι ἡ ἐμπεδωμένη προφορὰ τῆς στὴ σημερινὴ ἑλληνικὴ. Τέλος πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ γραφὴ *καινούργιος* θὰ ἦταν δίκαια καὶ εὐλόγα ἀποδεκτὴ, στὴν περίπτωση πού τὴν ἐρμηνεύσαμε ἔτυμολογικὰ θεωρώντας τὴν ὡς προερχόμενη ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἐπίθετο *καινουργής* (βλ. Ἐτυμ. λεξ. Ν. Ἀνδριώτη καὶ Ἐτυμ. λεξ. τῆς ν.έ. τοῦ Γ. Κουλάκη).

Β. Ἀπεργίνωση τῶν μέσων ἡχηρῶν φθόγγων /b, d, g/

Μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἡχηρὰ στιγμικὰ σύμφωνα (γραφήματα: *μπ*, *ντ*, *γκ/γγ*) ἀναπτυσσόταν παλιότερα μὴ ρινικὴ ἀπήχηση (appendice nasale) σὲ μεσοφωνηεντικὴ θέση τῶν φθόγγων αὐτῶν. Δὲν παρατηρεῖτο ἡ προεργίνωση αὐτὴ σὲ ἀρχικὴ θέση καὶ κατὰ κανόνα ὅταν πρὶν ἀπὸ τὰ *b d g* ὑπάρχει *l ἢ r*.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ συνοψίζεται στὴν ἐξῆς παράσταση:

1. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Cambridge, Mass. 1949, σελ. 56-133.

2. Βλ. André Martinet, *Économie des changements phonétiques*, σελ. 94.

Παραδείγματα

Άρχική θέση	<i>b - d - g -</i>	μπαινῶ ντόνω γκάζι 'beno 'dino 'gazi
Μεσοφωνηεντική θέση	<i>V*bV*, V*dV, V*gV</i>	ἐμπαινᾶ ἐντυσα ἀγκαλιᾶ 'embena 'endisa anga'la
Μετά ἀπό <i>l, r +</i>	<i>b, d, g</i>	ἄρμπουρο, ἀλμπάνης κ.λπ. 'arbuo, al'banis καὶ ὄχι 'amburo, al'mbanis

Τελευταία ὅμως διαπιστώνεται στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ (ἀθηναϊκοῦ τύπου) τάση γιὰ ἀπερρίνωση τῶν *b, d, g*, καὶ σὲ μεσοφωνηεντικὴ θέση. Π.χ. σαράντα: [sa'rada] (ἐνῶ διαφορεῖται τὸ πέντε: ['pende] καὶ ['pede]).

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀπερρίνωσης ἀποτελεῖ κανόνα σὲ πολλὲς διαλέκτους καὶ τοπικὰ ἰδιώματα (νησιὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, Κρήτη, περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Θράκης, Ζάκυνθος καὶ ἄλλοι)³. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, οἱ κοινὲς λέξεις ἀμπέλι, ἀντρας, ἀγκαλιὰ στὰ μέρη αὐτὰ ἀκουγόνταν καὶ ἀκούγεται [a'beli, 'adras, aga'la].

Στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ σήμερα ἡ τάση πρὸς ἀπερρίνωση δὲν παρατηρεῖται μόνο σὲ καθαρὰ δημοτικὲς λέξεις, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ λόγιες, πράγμα πού ξενίζει τοὺς πολλοὺς. Π.χ. οἱ λέξεις ἐκπομπή, ἀντοχή κ.ἄ. ἀκούγονται ὡς [ekpo'bi, ado'ci].

Δὲν εἶναι δυνατόν ἡ τάση αὐτὴ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἐπίδραση τῶν ἰδιωμάτων τῶν τόπων πού, ὅπως προαναφέραμε, ἐπικρατεῖ ἡ ἀπερρίνωση, ἐπειδὴ τάχα μεγάλο ποσοστὸ κατοίκων τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἐγκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν, ἐπηρεάζοντας ἔτσι τὴν προφορὰ τῶν ντόπιων. Κατὰ τὴ γνώμη μου συμβαδίζει μὲ τοὺς ταχεῖς ρυθμοὺς πού χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ μας καὶ ἀνταντακιοῦν καὶ στὴ γλώσσα. Εἶναι, ὅπως καὶ προκειμένου γιὰ τὴν ἐπίδοση τῆς συνίζησης, μὰ προσπάθεια τῶν ὁμιλητῶν γιὰ εὐκολότερη προφορὰ, ἀφοῦ ἡ ἀποβολὴ τοῦ ἔρρινου στοιχείου ἀπλοποιεῖ τὴν ἄρθρωση.

Ἡ προερρίνωση ἢ μὴ τῶν *b, d, g* δὲν ἔχει φωνολογικὴ διακριτικὴ ἀξία στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γενικῶς δηλαδή, δὲν ὑπάρχουν στὴ γλώσσα μας ἐλά-

3. Βλ. τὸν χάρτη μεταξὺ τῶν σελ. 80 καὶ 81 τῆς *Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς* (Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή) τοῦ Μαν. Τριανταφυλλίδη.

χιστα ζεύγη με τη διάκριση mb/b, nd/d, ng/g. Γι' αυτό οι Έλληνες αποδίδουν ελαττωματικά (συγχέουν) τα b, d, g των ξένων γλωσσών προς τα "b, "d, "g. Π.χ. τή λ. *madame* τήν προφέρουν [ma'dam ή madam], τή λ. *rendez-vous* προφέρουν [rande'vu ή rade'vu], τή λ. *habillé* προφέρουν [ambi'je], Ραδονα → [randona] κ.λπ. και, αντίθετα, τα ξένα mb, nd τα άπλοποιούν σε b, d, π.χ. *Mirambel* > [mira'bel]. Έπίσης τὸ [nt] τῆς ἰταλικῆς προφέρουν ὡς [nd] ἢ [d], π.χ. *momento* > [mo'mendo], *punto* > [pudo] ἢ [pundo].

Γ. Ἡ προφορὰ τοῦ γραφήματος γγ

Τὸ ἤχηρὸ στιγμαίο /g/ ἀποδίδεται στήν ἑλληνικὴ γραφὴ με δύο εἰδῶν γραφήματα, τὸ γκ καὶ τὸ γγ. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τὸ γγ. Τὸ γράφημα γγ προφέρεται ὅπως καὶ τὸ γκ, σὰν [g] μπροστὰ ἀπὸ τὰ φωνήεντα a, o, u καὶ ἀπὸ τὰ σύμφωνα πού εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ (ἀκολουθοῦν καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ l καὶ r, π.χ. ἔγγονι, Ἀγγλία κ.ἄ. Μπροστὰ ἀπὸ τὰ φωνήεντα e, i προφέρεται σὰν [z], π.χ. ἄγγελος, ἔγγειος. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἢ κατὰ γεωγραφικὲς περιοχὲς προφέρεται με προερρίνωση, δηλαδή σὰν [ng], [ηz] (βλ. προηγούμενο κεφ. γὰ τὴν προερρίνωση τῶν b, d, g). Ἔτσι, οἱ παραπάνω λέξεις μπορεῖ νὰ προφερθοῦν εἴτε [e'goni], [a'glia], [ʔazeios], [ʔezios], εἴτε [e'ngoni], [a'nglia], [ʔanzeios], [ʔenzios].

Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν: α) ἡ μεμονωμένη περίπτωση τῆς λ. *συγγνώμη*, ὅπου τὸ γγ προφέρεται σὰν ἄπλο γ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ν (δηλ. [si'ɣnomi]) καὶ β) ὁμάδα λέξεων πού ἔχουν ὡς πρῶτο συνθετικὸ τὴν πρόθεση *εν* ἢ τὴν πρόθεση *συν* καὶ δεῦτερο συνθετικὸ τὸ ρ *γράφω* ἢ *παράγωγο* του. Σ' αὐτὲς τίς λέξεις τὸ γγ προφέρεται σὰν [ny]. Τὴν προφορὰ αὐτὴ ἔχει τὸ δίγραμμα αὐτὸ καὶ στίς λ. ἔγγαμος καὶ ἔγγενής. Ἔχομε δηλαδή:

[sin'ɣrafo], [sinɣra'fi], [ʔsinɣrama], [sinɣra'feas],

[en'ɣrafo], [enɣra'fi], [en'ɣramatos],

[ʔenɣamos], [enje'nis].

Ἡ προφορὰ γγ > [ny] εἶναι προφανῶς λόγια, ἐτυμολογικὴ. Ὁ ὁμιλητὴς δηλαδή ἔχει ὑπόψη του τὸ ὀπτικὸ ἴνδαγμα τῶν λέξεων, γνωρίζει ὅτι στίς λέξεις αὐτὲς πρόκειται γὰ σύνθεση τῶν προθέσεων *ἐν* ἢ *συν* με λέξη πού ἀρχίζει ἀπὸ γ. Τὴν προφορὰ αὐτὴ ἀκολουθοῦν οἱ περισσότεροι Έλληνες, δὲν μπορούμε ὅμως νὰ γνωρίζουμε ἂν οἱ ὀλιγογράμματοι ὁμιλητὲς τὴν ἀπέκτησαν ἀπὸ σχολικὴ ὑπόδειξη. Μᾶλλον πρόκειται γὰ ἀπόδοση τοῦ ἀρθρωτικοῦ αὐτοῦ τρόπου, ἐκ μέρους τους τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν με ἀκουστικὴ πρόσκτηση. Ἡ προφορὰ πάντως αὐτὴ παραλληλίζεται με τὴν ἀπόδοση τοῦ γ ὡς ν στὸ γράφημα γχ πού ἀρθρώνεται ἀπὸ ὄλους τοὺς φυσικοὺς ὁμιλητὲς τῆς γλώσσας μας ὡς [nχ] ἢ [nc] [κατὰ περίπτωσιν]. Περὶ τὴν λέξιν *ἐγγεῖ-*

ρηση, *έγχειρίσμα, έγχειρίδιο, συγχαρητήρια, άγχος*, κ.ά. όλες με λόγια προέλευση. Η προφορά του είναι αντίστοιχα: [en'çirisi], [en' çirima], [ençi'tidío], [sinaxari'tiria], [ˈaŋkos].

Πολλά άτομα εφαρμόζουν την προφορά γγ>g/ng ή /n και στις περιπτώσεις όπου η επικρατούσα απόδοσή του είναι [ng]. Προφέρουν δηλ. [ˈegrafo], [sɪgraˈfeas], [sɪgraˈfi], [egɛˈnis] κ.λπ.

Δέν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτό οφείλεται σε επίδραση του όπτικού ινδάλματος της λέξεως, γιατί η προφορά αυτή δέν έπισημαίνεται μόνο στο λόγο εύπαιδευτων, αλλά άκούγεται και από το στόμα άπλοϊκών ανθρώπων. Η δήθεν έρμηνεία ότι το γγ ως g στα παράγωγα με το ρ. *γράφω* οφείλεται σε συσχετισμό όμοιχίας προς τη λ. άγκράφα (<γαλλ. agrafe) πρέπει ν' άπορριφθεί χωρίς συζήτηση, γιατί η λέξη αυτή είναι νεότερο δάνειο από ξένη γλώσσα και δέν άνήκει στον ίδιο έννοιολογικό χώρο με τα συγγράφο, συγγραφέας, έγγραφη κ.λπ.

Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για έφαρμογή του νόμου της ήσσονος προσπαθείας, του όποιου ο ρόλος είναι γενικά καθοριστικός στη φωνητική εξέλιξη κάθε γλώσσας, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Πράγματι, βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο της άπάλειψης του έρρινου στοιχείου μπροστά από το γ και ήχηροποίηση του γ.

Όσον άφορά τη λ. *συγγνώμη* παρατηρούμε ότι ο όμιλητής έχει στο νού του την πασιγνωστη λέξη *γνώμη* και αυτή στηρίζει την προφορά γγν>γγν. Δέν ήταν δυνατή η προφορά [sin'gnomi], παρά το ότι ο όμιλητής έχει το αίσθημα πώς πρώτο συνθετικό στη λέξη αυτή είναι η πρόθεση *συν*.

Και αυτό γιατί το n του [sin] εκπίπτει, για να άποφευχθεί δυσπρόφερτο σύμπλεγμα [ɲɲ], όπως άλλωστε εκπίπτει σε πολλά παράγωγα, όπου ο τόνος πλήττει τη συλλαβή που άκολουθεί το σύμπλεγμα αυτό. Η προφορά [si'gnomi] άναλογικά προς το πλήθος των λέξεων όπου το γγ προφέρεται ως g/ng, είναι άνύπαρκτη.

Συγκρίνοντας τις περιπτώσεις *συγγνώμη* [si'gnomi] άφενός και *συγγραφέας* [sɪgraˈfeas] κ.λπ. άφετέρου, βλέπουμε ότι στην πρώτη έχουμε δικαιολογημένη άπόκλιση από τον κανόνα γγ=g/ng ένώ στη δεύτερη μη δικαιολογημένη προσαρμογή προς αυτόν. Άν δεχθούμε σαν δικαιολογημένη και όρθη την περίπτωση της ομάδας *εν/συν+γραφ-*, τότε θα έπρεπε να προσαρμόσουμε και την προφορά της λ. *συγγνώμη* προς τον κανόνα και να έχουμε τότε την φωνητική της πραγμάτωση [si'gnomi]!

δ. Έκφορά δυσπρόφερτων συμφωνικών συμπλεγμάτων

Έχει παρατηρηθεί ότι όρισμένα συμφωνικά συμπλέγματα σε συγκεκρι-

μένες λέξεις παρουσιάζουν μία ένδιαφέρουσα εξέλιξη πού συνίσταται στήν άπλοποίησή τους, γιά νά άποφευχθεί ή κακοφωνία.

Πολλά άτομα δυσκολεύονται νά προφέρουν σύμφωνα μέ τή γραφή λέξεις όπως *Πέμπτη*, *Σεπτέμβριος*, *εϋθραυστος*, *εϋφλεκτος* κ.ά. Άντί γιά τήν παραδοσιακή προφορά [ˈpɛmpti], [sɛˈptɛmvr̩ios], [ˈɛfθrafstos], [ˈɛflɛktos] άκοϋμε συχνά από άνθρώπους διαφόρων ήλικιών φωνητικές πραγματώσεις όπως [ˈpɛpti], [sɛˈmˈptɛmvr̩ios], [ˈɛθrafstos], [ˈɛflɛktos]. Παρομοίου είδους συμφωνικά συμπλέγματα είναι σπάνια στήν έλληνική γλώσσα και έτσι ό μέσος όμιλητής σέ λιγότερο προσεγμένο ύφος τείνει νά τά άπλοποιήσει πραγματοποιώντας έτσι σχετική φωνητική οίκονομία.

Σέ διαλέκτους και τοπικά ιδιώματα τά συμφωνικά συμπλέγματα πού θεωρούνται δυσπρόφερα μέσα σέ λέξη ή σέ συνεκφορά λέξεων ή άπλοποιούνται μέ τήν έξαφάνιση κάποιου στοιχείου τους ή αναλύονται μέ τήν παρεμβολή ενός φωνήεντος - στηρίγματος (*voyelle d'appui*), κυρίως *i* ή *e*.

Είναι φανερό ότι γιά μία πληρέστερη γνώση τής άπόδοσης δυσπρόφερτων συμφωνικών συμπλεγμάτων θά χρειαστεί προσεκτική έρευνα μέ βάση ειδικό έρωτηματολόγιο σέ όσο τó δυνατό περισσότερα άτομα διαφόρων κοινωνικών τάξεων, όπως εκείνη πού πραγματοποιήθηκε στή Γαλλία από τούς A. Martinet και H. Walter προκειμένου νά διαπιστωθούν οί διάφοροι τρόποι προφοράς τών γαλλικών λέξεων. Στήν έρευνα αυτή θά μπορούσαν νά συμπεριληφθούν και τά φαινόμενα πού μάς άπασχόλησαν σέ προηγούμενα κεφάλαια τής μελέτης αυτής.

Συμπέρασμα

Τό γενικό συμπέρασμα από τήν εργασία μας είναι ότι στή σημερινή νεοελληνική γλώσσα έχει αύξηθεί ό ρόλος τού νόμου τής ήσσονος προσπαθείας και είναι έμφανής ή τάση γιά μία άπλούστερη προφορά μέ περιορισμό τού άριθμού τών συμφώνων μέσα στή λέξη. Διαφαίνεται επίσης μία τάση πρòς μείωση τού μήκους τών λέξεων και συμβολή μ' αυτόν τόν τρόπο σέ μία ταχύτερη όμιλία. Τέλος, προσθέτουμε ότι στή βραχυλογία συντελεί και ή άλόγιστη χρήση άρτικόλεξων και συντομογραφικής έκφοράς περιφραστικών όνομασιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Σ. Δημητρίου, *Λεξικό όρων Γλωσσολογίας*, Τόμοι Α-Β, Άθήνα, 1988.
2. Γ. Κουλάκη, *Τό μεγάλο έτυμολογικό λεξικό τής νεοελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1993.
3. Γ. Γ. Κουρμούλη, *Αντίστροφον λεξικόν τής νέας έλληνικής*, Άθήνα 1967.

4. A. Martinet και H. Walter, *Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel*, Παρίσι 1973.
5. A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, έκδ. A. Francke, Βέρνη 1955.
6. Μ. Σετάτου, *Φωνολογία της κοινής νεοελληνικής*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974.
7. M. Setatos, *Phonological Problems of Modern Greek Koinè*.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΣΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΘΗΛΥΚΩΝ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΝΕ:
ΓΝΩΣΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Είσαγωγή

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι ο προσδιορισμός της φύσης της αναλογίας στον σχηματισμό των θηλυκών επαγγελματικών ουσιαστικών της νεοελληνικής στο πλαίσιο της γνωσιακής γλωσσολογίας (Cognitive Linguistics)¹. Η αναλογία αναφέρεται στη μεταβολή γλωσσικών στοιχείων (φωνολογικών, μορφολογικών, συντακτικών, σημασιολογικών) υπό την επίδραση άλλων, τα όποια ακολουθούν το ίδιο σχήμα ή υπάγονται σε όμοιδη κατηγορία. Χρησιμοποιώντας το μηχανισμό της αναλογίας θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τη μορφολογική μεταβολή των παραγωγικών καταλήξεων των θηλυκών επαγγελματικών ουσιαστικών. Η πληθώρα παραγωγικών καταλήξεων για τον σχηματισμό των θηλυκών επαγγελματικών ήταν αποτέλεσμα της ενεργοποίησης της γυναικείας δραστηριότητας στην επαγγελματική ζωή μετά τη βιομηχανική επανάσταση. Έτσι, ενώ στα αρχαία ελληνικά δεν ξεχώριζαν συνήθως με ιδιαίτερη κατάληξη τα αρσενικά από τα θηλυκά, π.χ. *ὁ Πάρις, ἡ Ἴσις*, στην πορεία της ελληνικής γλώσσας έπιστρατεύθηκαν παραγωγικές καταλήξεις για τη διάκριση αρσενικού και θηλυκού γένους. Σήμερα, όμως, η πλούσια παραγωγική μορφολογία προκαλεί σύγχυση και προβληματισμό στη χρήση με αποτέλεσμα να προτυποποιούνται, δηλαδή να προτάσσονται κάποιοι τύποι έναντι άλλων, τόσο για μορφολογικούς (Κριαράς 1987/1992, Λυπουρλής 1990 κ.ά.), όσο και για κοινωνιογλωσσολογικούς λόγους (Παυλίδου 1985, Μπασλής 1996). Αυτό, λοιπόν, τη μορφολογική μεταβολή θα επιχειρήσουμε να την ερμηνεύσουμε γνωσιακά κυρίως σε

---

1. Η γνωσιακή γλωσσολογία αποτελεί μία διαφορετική προσέγγιση της γλώσσας, ή όποια επιδιώκει μία ένιαία ερμηνεία του συνόλου των γλωσσικών φαινομένων, τα όποια κατά την άποψη των γνωσιακών γλωσσολόγων αντικατοπτρίζουν τη δομή όχι μόνο του γλωσσολογικού συστήματος, αλλά κυρίως του έννοιολογικού συστήματος των ανθρώπινων όντων.

συγχρονικό επίπεδο, χωρίς όμως να λείπουν και οί διαχρονικές αναγωγές για τήν προέλευση τών ἐπιθημάτων.

2. Ἡ φύση τῆς ἀναλογίας: ἀπό τήν παραδοσιακή στή γνωσιακή γραμματική

Ἡ ἀναλογία στά διάφορα γλωσσολογικά ρεύματα προσλαμβάνει διαφορετικές συνιστώσες. Συγκεκριμένα, ἡ ἀναλογία γιά τούς νεογραμματικούς ἦταν ἕνας «μηχανισμός» ἐρμηνείας καί ἐξήγησης τών φαινομενικῶν ἀνωμαλιῶν πού προέκυπταν σέ ἀντίθεση μέ τούς ὁμαλοῦς φωνητικούς νόμους (Lahiri, 2000: 4). Διαφορετική καί ἡ ὀπτική ἀντιμετώπιση τῆς ἀναλογίας καί ἀπό τούς δομιστές καθῶς προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν τίς ὅποιες φωνητικές μετατοπίσεις ἐπικαλούμενοι τή δομή τοῦ συστήματος καί τή λειτουργία τῆς γλώσσας (McMahon, 2005: 56). Γιά τούς γενετιστές ἡ ἀναλογία εἶναι μία ἀφηρημένη φορμαλιστική ἀρχή τῆς γραμματικῆς καί ὅλες οί περιπτώσεις τῆς ἀναλογικῆς μεταβολῆς εἶναι βαθμιαίες καί σποραδικές (Lahiri, ὁ.π.: 10). Στό πλαίσιο τῆς φυσικῆς θεωρίας ὁ Dressler² (1985: 333) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀναλογική ἐπίδραση εἶναι εὐκολότερη μέσα στίς μεγάλες κλιτικές τάξεις στίς ὁποῖες πολλοί ὁμαλοῖ τύποι μποροῦν νά ἀσκήσουν μία ἐντονότερη ἀναλογική πίεση στίς ἐξαιρέσεις ἀπ' ὅ,τι μέσα στίς μικρότερες τάξεις. Ὡς περιγραφικό ἐργαλεῖο ἡ ἀναλογία ἀντιμετωπίζεται καί ἀπό τούς Hopper & Traugott (2003: 39): ἡ ἀναλογία συνεπάγεται παραδειγματική ὁργάνωση στίς συμφραστικές κανονικότητες καί τούς τύπους χρήσης (Hopper & Traugott, ὁ.π.: 61). Σέ ἀντίθεση μέ τούς παραπάνω μελετητές ἡ Fischer (2007: 123) θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι μέρος μιᾶς ψυχογνωσιακῆς διαδικασίας. Τό ἴδιο καί οί Hock & Joseph (1996: 543) ὑποστηρίζουν ὅχι μόνο ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι προῖόν μορφολογικῆς μεταβολῆς, ἀλλά καί ὅτι στηρίζεται σέ ψυχολογική βάση. Πράγματι, ἡ ἀναλογία ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ ὡς γενικός μηχανισμός σκέψης μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχολογίας ἀπό τόν Esper (1973).

Στό πλαίσιο τῆς γνωσιακῆς γλωσσολογίας ἡ ἀναλογία προσλαμβάνει διαφορετική διάσταση, διότι στή μορφολογική μεταβολή οί ὁμιλητές κάνουν συγκεκριμένες συνδέσεις μεταξύ τών γλωσσικῶν μορφῶν καί τών νοητικῶν τους ἀναπαραστάσεων. Ἡ γνωσιακή προσέγγιση τῆς ἀναλογίας μπορεῖ νά μᾶς δώσει πληροφορίες γιά τή φύση της τόσο κατά τήν ἐπέμβαση τών κανόνων παραγωγῆς, ὅσο καί γιά περιπτώσεις πού δέν περιορίζονται στήν παρα-

2. Ἡ παραπομπή παρατίθεται στήν McMahon (2005: 151).

γωγική μορφολογία. Ἡ ἀναλογία δὲν εἶναι ἕνας ἀπλὸς μηχανισμὸς ἐπίλυσης μαθηματικῆς ἀντιστοιχίας, ἀλλὰ ἕνας μηχανισμὸς μορφολογικῶν, σημασιολογικῶν καὶ φωνολογικῶν παραλληλισμῶν (Langacker, 1987: 446). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γενετική θεωρία ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ παιδί ἀκούει μία γλῶσσα σὲ συγκεκριμένο περιβάλλον, τὴν ἐκλαμβάνει ὡς λογικὸ συμπέρασμα καὶ ὑποθέτει τὴ δομὴ τῆς γραμματικῆς ποὺ τὴν παράγει μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁριζων γλωσσικῶν νόμων, ἡ ἀναλογία μὲ βάση τὴ γνωσιακὴ γλωσσολογία ἀντιμετωπίζεται ὡς ἕνας μηχανισμὸς ὁ ὁποῖος ἐνεργοποιεῖ ἄλλους παρόμοιους τύπους καὶ ἀποσπᾷ τὸ ἀπαιτούμενο σχῆμα ἀντιπροσωπεύοντας τὴν ἀντίληψη τοῦ δομικοῦ παραλληλισμοῦ (Langacker, ὅ.π.: 447).

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναλογικῆς μεταβολῆς δημιουργοῦνται συστήματα: τροποποιοῦνται περιέργα ἢ σπάνια συστήματα κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ὁμαλῶν ἢ πιὸ συνηθισμένων καὶ ἀπλοποιοῦνται (Beekes, 2004: 131). Οὐσιαστικά, αὐτὸ ποὺ συμβαίνει εἶναι ἡ ἐπιλογή ἑνὸς τύπου ὡς ἰσχυροτέρου· αὐτὸς ὁ τύπος καταφέρει νὰ ἐδραιωθεῖ λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι πιὸ ἰσχυρὸς σὲ συχνότητα ἐμφάνισης (Winters, 1990: 546). Ὁ βαθμὸς τῆς ἐδραίωσης (entrenchment) εἶναι αὐτὸς ποὺ καθορίζει τὴν κατευθυντικότητα τῆς ἀναλογικῆς μεταβολῆς καὶ ἐξομάλυνσης (leveling) στὸ ἐκάστοτε σύστημα (Croft & Cruse, 2004: 305). Ὁ ὁμιλητὴς θὰ διαλέξει τὸν τύπο μὲ τὸν μεγαλύτερο βαθμὸ ἐδραίωσης, γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν δομὲς μὲ διαφάνεια καὶ εἰκονικότητα, διότι, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Lakoff (1987: 455), τὰ ἀπεικονιστικὰ δομικὰ σχήματα (image-schematic structures) μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατηγοριοποιήσουμε ὅ,τι ἀντιλαμβανόμαστε. Ἡ διαφάνεια εἶναι αὐτὴ ποὺ ὠθεῖ τοὺς τύπους νὰ ἔχουν ἐρμηνεία, ἀφοῦ κάθε γλωσσικὸ στοιχεῖο σηματοδοτεῖ ἕναν μόνον συνδυασμὸ πληροφοριῶν καὶ νοητικῶν ἀναπαραστάσεων.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς γνωσιακῆς φύσης τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀναλογίας μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει καὶ περιπτώσεις ποὺ δὲν ἐμπίπτουν στὸ χῶρο τῆς παραγωγικῆς μορφολογίας (Joseph, 1998: 364). Ἡ ἀναλογικὴ μεταβολὴ ποὺ βασιζέται στοὺς κανόνες τῆς παραγωγικῆς μορφολογίας εἶναι τὸ «ἀποτέλεσμα» τῆς ἀλλαγῆς, ἀλλὰ ὄχι ἡ «αἰτία». Ἡ «αἰτία» τῆς ἀναλογίας βρίσκεται στὴ νοητικὴ τῆς διάσταση. Πέραν τοῦ δομικοῦ παραλληλισμοῦ στὴν ἀναλογία ἀπαραίτητο εἶναι τὰ ἀναλογικὰ ζεύγη τοῦ κάθε συστήματος νὰ μοιράζονται ἕνα ἀφηρημένο, κοινὸ στοιχεῖο (abstract commonality) (Langacker, 2000: 145). "Ἐτσι, ἐπικρατεῖ τὸ στοιχεῖο μὲ τὴν ὑψηλότερη συχνότητα ἐμφάνισης ἐπιτυχάνοντας τὴ δομικὴ ἐξομάλυνση τοῦ συστήματος καὶ ὄχι τὴ δομικὴ ἐπέκταση βάσει τῶν παραγωγικῶν κανόνων (Croft & Cruse, 2004: 307). Αὐτὸ μὲ τὴ σειρά τοῦ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ μορφολογικὴ μεταβολή, καὶ δὴ ἡ ἀναλογία ὡς τομέας τῆς ἐσωτερικῆς μεταβολῆς, νὰ διακρίνεται ἀπὸ ἔλλειψη προβλεψιμότητας καὶ πλήρους κανονικότητας.

Βάσει τῶν ὁσων προαναφέρθησαν, γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἡ ἀναλογικὴ

μεταβολή στη γνωσιακή γραμματική εξαρτάται από το βαθμό εμφάνισης κάποιων χαρακτηριστικῶν τῶν βασικῶν μελῶν τοῦ συστήματος ἔναντι κάποιων ἄλλων ποὺ ἐμφανίζονται μὲ μικρότερη συχνότητα καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐδραιωθοῦν.

3. Ἡ ἀναλογία στὸν σχηματισμὸ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν

Τὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικά οὐσιαστικά της νεοελληνικῆς γλώσσας σχηματίζονται μὲ τοὺς ἑξῆς τρόπους:

α) Παραγωγή ἀντίστοιχων θηλυκῶν ἀπὸ τοὺς ἀρσενικοὺς τύπους μέσω παραγωγικῶν κατάληξεων.

-*ίνα*: Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη *-ίνα* εἶναι μία κατάληξη τὴν ὁποία οἱ ὁμιλητὲς προτιμοῦν συνήθως στοὺς νεολογισμοὺς³ τους καὶ «διεκδικεῖ μαζί μὲ τὴν κατάληξη *-ίσα* τὸ γέρας ἀνάλογα μὲ τὸν τονισμὸ καὶ τὴν κατάληξη τοῦ ἀρσενικοῦ» (Τριανταφυλλίδης, 1982: 331). Ἔτσι, στὶς γραμματικὲς⁴ τῆς νέας ἑλληνικῆς (Τριανταφυλλίδης, 1991· Τσοπανάκης 1994· Κλαίρης & Μπαμπινιώτης 1996) ἡ παραγωγικὴ κατάληξη *-ίνα* χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δήλωση τοῦ θηλυκοῦ μέσω τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὸ ἀρσενικὸ ἔχοντας ὡς ἀναλογικὸ πρότυπο τύπους, ὅπως *βουλευτίνα*, *γιατρίνα*, *δικηγόρίνα*, *πρεσβευτίνα*. Τὰ παραπάνω ἀναλογικὰ πρότυπα μὲ τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ ἐμφάνισης ἐδραιώνονται καί, ἔτσι, τὸ σύστημα ἀποκτᾷ ὁμοιομορφία καὶ διαφάνεια ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν δομῶν του. Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη *-ίνα* ὁμῶς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ μορφολογία τῆς γραμματικῆς τῶν Holton, Mackridge & Φιλίππᾶκη-Warburton (1999), διότι, ὅπως θὰ καταστεῖ σαφὲς παρακάτω, οἱ Holton, Mackridge & Φιλίππᾶκη-Warburton (1999) χρησιμοποιοῦν ὡς ἀναλογικὸ πρότυπο τὸ ἀντίστοιχο ἀρσενικὸ μὲ ἀλλαγὴ τοῦ ἄρθρου, π.χ. ὁ *βουλευτής*, ἡ *βουλευτής*.

-*ίσα*: Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη *-ίσα* πρωτοχρησιμοποιήθηκε στὴν παλαιὰ ἰωνικὴ διάλεκτο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε στὴν κοινὴ γλῶσσα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ κατόπιν τὴ χρησιμοποιοῦσαν εὐρύτατα στὰ βυζαντινὰ χρόνια.

Τὰ θηλυκὰ σὲ *-ίσα* δὲν ἦταν πολλὰ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἐλάχιστα δήλωναν τὸ θηλυκὸ ἑνὸς ἐπαγγέλματος ἢ μᾶς ιδιότη-

3. Μὲ τὸν ὄρο *νεολογισμὸς* ἀναφερόμαστε σὲ μία νέα λέξη ποὺ εἰσάγεται στὸ λεξιλόγιο μᾶς γλώσσας.

4. Ἀναφερόμαστε καὶ χρησιμοποιοῦμε τὶς σύγχρονες προσπάθειες τυποποίησης τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας.

τας: *ἄνασσα, βασίλισσα, ἠρώισσα* κ.ἄ. Μέχρι ὅμως τὸν 10ο αἰ. μ.Χ. καὶ περὶ νῶντας μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ, ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅποτε καὶ ἐμφανίζονται ἐπαγγέλματα γυναικῶν, ἡ κατάληξη αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ περισσότερα θηλυκὰ ἐπαγγελματικὰ οὐσιαστικά. Τὰ κυριότερα ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ: α) ἄρσενικά σὲ -ος, ὀξύτονα καὶ βαρύτονα, π.χ. *ἐλαιουργός - ἐλαιούργισσα, καλλιγράφος - καλλιγράφισσα, μάγος - μάγισσα, ὑπάτος - ὑπάτισσα*, β) ἄρσενικά σὲ -(τ)ης, π.χ. *εὐεργέτης - εὐεργέτισσα, κόμης - κόμισσα, τοποτηρητής - τοποτηρήτισσα*, γ) τριτόκλιτα φωνηεντόληκτα καὶ συμφωνόληκτα, π.χ. *βασιλεὺς - βασίλισσα, ἄρχοντας - ἀρχόντισσα* (Τσοπανάκης, 1982: 330-331). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ βυζαντινὰ χρόνια παρουσιάζουν τὰ θηλυκὰ: *βάφισσα, γερονσιάρχισσα, γράφισσα, ἱέρισσα, κνάφισσα*, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ ἄρσενικά σὲ -εύς καὶ -ἀρχης, ἀφοῦ ἀποτελοῦν προδρόμους ὡς ἀναλογικὰ πρότυπα τῶν μεταγενέστερων τύπων: *γυμνασιάρχισσα, λυκειάρχισσα* (Κριαρᾶς, 1992: 359). "Ὅλες οἱ παραπάνω ἀναλογικὲς δομὲς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐδραίωσης (entrenchment) κάποιων τύπων ἔναντι κάποιων ἄλλων.

Στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, ἡ παραγωγικὴ κατάληξη -ισσα ἀπαντᾷ σὲ τύπους ὅπως *μανάβισσα* (<μανάβης), *μπακάλισσα* (<μπακάλης), *φόνισσα* (<φονιάς). Ἐπίσης στὰ 1918 εἶχαν ἐμφανιστεῖ τὰ *λουστρισσα, εἰσπρακτόρισσα, σερβιτόρισσα* τὰ ὁποῖα σχηματίζονται ἀπὸ ἀρχαῖα ἄρσενικά σὲ -ων (σήμερα -ονας), -ων (σήμερα -ωνας), -ων (σήμερα -ωνας), -ωρ (σήμερα -ορας): *γειτόνισσα, ἀπατεώνισσα, εἰσπρακτόρισσα* (Κριαρᾶς, 1992: 360). Τὰ θηλυκὰ αὐτὰ λειτούργησαν ὡς ἀναλογικὰ πρότυπα καὶ γιὰ τὸ σχηματισμὸ πολλῶν ἄλλων θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν, διότι βάσει παλαιότερης ἔρευνας διαπιστώθηκε ὅτι στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα σώζονται πενήντα ἀρχαιότερες λέξεις μὲ τὴν κατάληξη -ισσα καὶ πολὺ περισσότερες, ἑκατὸν σαράντα τρεῖς, πῶς πρόσφατα σχηματισμένες (Κριαρᾶς, 1987: 113). Ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν πρόσφατα σχηματιζόμενων θηλυκῶν οὐσιαστικῶν στὴ νεοελληνικὴ ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι τὰ νέα αὐτὰ οὐσιαστικά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργοποίησης τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης κάποιων τύπων ἔναντι κάποιων ἄλλων.

Μάλιστα, ὁ Κριαρᾶς (1987: 114 κ.ἑ.) ἀποδελτιώνει τύπους σὲ -ισσα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἀκόμη χρόνους γιὰ νὰ προτείνει ἀναλογικὰ τύπους, ὅπως *γραμματίσσα, γυμνασιάρχισσα, πρυτάνισσα, συγγράφισσα, ταμίισσα*, ἂν καὶ ὁ Χάρης (2003: 93) ὑποστηρίζει ὅτι τέτοιοι τύποι εἶναι δύσκολο σήμερα νὰ ἐπικρατήσουν. Ὁ ἀνωτέρω ἀναλογικὸς σχηματισμὸς πὺν προτείνει ὁ Κριαρᾶς γίνεται βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης τύπων σὲ -ισσα μέσα στὴ διαχρονία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναλογία στὴν παραγωγικὴ κατάληξη -ισσα λειτουργεῖ γενικὰ στὰ θηλυκὰ οὐσιαστικά καὶ σὲ πῶς ἀκραῖες περιπτώσεις, βάσει σημασιακῶν ὁμοιοτήτων, π.χ. κατὰ τὸ σχῆμα *πελάτης - πελάτισσα* ἔχουμε *χωριάτισσα, διπλωμάτισσα*,

δημοκρατίσσια, σακάτισσια, ὁμοϊδεάτισσια, κατὰ τὸ μάγκας - μάγκισσια ἔχουμε βλάκας - βλάκισσια, σαχλαμάρας - σαχλαμάρισσια (Σετᾶτος 1998: 128). Τέτοια ἀναλογικὰ κατασκευάσματα εἶναι συχνὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς γλώσσας τῶν ἀπλῶν ὁμιλητῶν σὲ ἐπίπεδο ἐπικοινωνιακῆς διάδρασης, λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ κατάληξη -ισσα ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι παραγωγικὴ καὶ δείχνει σταθερὴ ἑξάπλωση ἀπὸ τὴν ἀρχαία, στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεότερη ἐποχὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι ἡ συγκεκριμένη κατάληξη χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸ σχηματισμὸ θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν, ὅπως δεκανέισσα, εἰσαγγελέισσα κατὰ τὸ σχῆμα μπέης / μπείσσια (Σετᾶτος, ὅ.π.: 127). Καὶ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις αὐτὸ πού ἐπιδιώκει ὁ ὁμιλητῆς εἶναι ἡ συμμετρία καὶ ἡ εἰκονικότητα τοῦ συστήματος· αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ δημιουργία νέων τύπων ἐντασσόμενων στὸ ὀνοματικὸ σύστημα βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης.

-ἰδα καὶ -έσσα: Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη -ἰδα δὲν ἀπαντᾷ εὐρῶς στὸν σχηματισμὸ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν, διότι προτιμῶνται οἱ καταλήξεις σὲ -ισσα καὶ σὲ -ίνα, βάσει τοῦ βαθμοῦ ἐδραίωσης (entrenchment) τῶν τελευταίων καταλήξεων. Οἱ πλέον συνηθισμένοι τύποι πού ἀπαντοῦν σὲ γραμματικὲς καὶ σὲ λεξικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι οἱ τύποι καλλιτέχνηδα (<καλλιτέχνης) καὶ σκηνοθέτιδα (<σκηνοθέτης). Ἀναλογικὰ πρὸς τοὺς τύπους τῶν ἀνισοσύλλαβων τῆς λόγιας γλώσσας καὶ προκειμένου νὰ μὴ στεροῦνται γενικῆς πτώσης σχηματίσθηκαν οἱ τύποι καλλιτέχνηδα καὶ σκηνοθέτιδα (Χάρης, 2003: 94). Ἔτσι, τὸ ὀνοματικὸ σύστημα ἀποκτᾷ συμμετρία καὶ εἰκονικότητα βάσει τῆς ἐδραίωσης τῶν ἀνισοσύλλαβων οὐσιαστικῶν.

Τὰ θηλυκὰ σὲ -έσσα εἶναι μὲν λίγα, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ τὰ παραλείψουμε. Ἀναλογικὰ πρὸς τὰ κοντέσσα, πριγκιπέσσα στὸν καθημερινὸ προφορικὸ λόγο ἀπαντᾷ ὁ τύπος γιατρέσσα· ὁ νέος αὐτὸς τύπος προσλαμβάνει τὴ συγκεκριμένη κατάληξη ἀναλογικὰ πρὸς ἄλλα οὐσιαστικὰ προσδίδοντας συμμετρία καὶ εἰκονικότητα στὸ ὀνοματικὸ σύστημα βάσει τῆς ἐδραίωσης τῶν ἀναλογικῶν προτύπων.

-αῖνα: Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη σὲ -αῖνα δὲν ἦταν πολὺ συνηθισμένη στὴν ἀρχαία ἐποχὴ. Ἡ κατάληξη αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε πολὺ λίγο γιὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ θηλυκὰ ζῶων καὶ γιὰ ἔντονη ὑπογράμμιση γυναικείων ἐλαττωμάτων. Οἱ τύποι πού ἀπαντοῦν εἶναι οἱ ἑξῆς: γείταῖνα (γεῖτων), γερδιάῖνα (γέρδιος = ὑφαντῆς), θεαῖνα (θεός), θεράπαινα, ἰάτραινα, ἰχθυοπώλαινα, κηρύκαινα, μαγεύραινα, τέκταινα (Τσοπανάκης, 1982: 337). Χρησιμοποιώντας ὡς ἀναλογικὸ πρότυπο τὰ παραπάνω ἐδραιωμένα οὐσιαστικὰ στὴ νεοελληνικὴ ἀπαντοῦν τύποι, ὅπως γιάτραινα, μπακάλαινα, ξενοδόχαινα, τσαγγάραινα μὲ ἀλλαγὴ ὅμως στὴ σημασία, καθὼς τώρα πιά ἀναφέρονται ἀντίστοιχα στὴ γυναίκα τοῦ γιατροῦ, τοῦ μπακάλη, τοῦ ξενοδόχου, τοῦ τσαγγάρη.

-τρια / -τρα: Ἀπὸ τὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικὰ σὲ -τρια τῆς ἀρχαίας, τῆς

ἐλληνορωμαϊκῆς καὶ τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου ἄλλα σώθηκαν μέχρι σήμερα καὶ ἄλλα χάθηκαν μαζί με τὰ ἐπαγγέλματα. Σύμφωνα λοιπὸν με τοὺς ἐπιβιώσαντες καὶ ἐδραιωμένους τύπους: *ἀγοράστρια, ἀγύρτρια, ἀγωνίστρια, ἀθλήτρια* σχηματίσθηκαν ἀναλογικὰ οἱ τύποι: *γυμνάστρια, ἐκδότρια, καθηγήτρια, προπονήτρια, ράφτρα, τηλεφωνήτρια, ὑφάντρα* κ.ἄ.

β) Ὁ δεύτερος τρόπος σχηματισμοῦ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν γίνεται μετὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐπιθήματος, δηλαδὴ μετὰ τὴν χρῆση διαφοροετικῶν παραγωγικῶν ἐπιθημάτων γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ ὄνομα μετὰ τὸ φύλο.

-οῦ: Τὸ συγκεκριμένο παραγωγικὸ ἐπίθημα ἀπαντᾷ σὲ ἐδραιωμένους τύπους θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν, ὅπως *καφετζοῦ, κοσκινοῦ, μυλωνοῦ*, σύμφωνα με τοὺς ὁποίους ἀναλογικὰ πλάσθηκαν οἱ τύποι *περιπτεροῦ, ταξιτζοῦ, ψιλκατζοῦ*.

-α καὶ -η: Ἡ χρῆση παραγωγικῶν ἐπιθημάτων σὲ -α ἀπαντᾷ ἤδη στὴν ἀρχαία ἐποχὴ σὲ τύπους, ὅπως *πρέσβα* (θηλ. τοῦ *πρέσβυς*) καὶ *δέσποινα* (θηλ. τοῦ *δεσπότης*) (Κουρμούλης, 196: 41) Ἀναλογικὰ πρὸς τοὺς παραπάνω τύπους στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἀπαντοῦν καὶ οἱ τύποι *γραῖα* (<*γραῖος*), *νέα* (<*νέος*). Ὅσον ἀφορᾷ τὸ παραγωγικὸ ἐπίθημα -η προφανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰωνικὸ *ή*, π.χ. *νέη* (ἰων.), *νέα* (ἀττ.). Σήμερα, ἀναλογικὰ πρὸς τὸ *νοσοκόμα* ἔχουμε τὸ *ξενόδοχα*, τὸ *σερβιτόρα* κ.ἄ., καὶ ἀναλογικὰ πρὸς τὸ *ἡγουμένη* τὸ *προϊσταμένη*. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἔχουμε τὰ ἐδραιωμένα ἀναλογικὰ πρότυπα ποὺ κατευθύνουν τὴν πορεία τῆς ἀναλογίας, προκειμένου τὸ σύστημα νὰ ἀποκτήσῃ συμμετρίαν καὶ διαφάνεια.

γ) Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω τρόπους σχηματισμοῦ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν, μερικὰ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα δηλώνουν τὸ φύλο ἔμμεσα, μόνον μετὰ τὴν ἐνδειξὴ στὸ προσδιορίζον ἄρθρο.

Τὰ ἀρσενικὰ ἐπαγγελματικὰ σὲ -έας /-ίας τῆς νέας ἑλληνικῆς, π.χ. *γραμματέας, διανομέας, διερμηνέας, συγγραφέας, ταμίας* –τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἀρσενικὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σὲ -εύς– ἀποτελοῦν ἀναλογικὰ πρότυπα γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν ἀντίστοιχων θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν στίς ἐπίσημες περιστάσεις ἐπικοινωνίας. Ἔτσι, γίνεται ἀπόπειρα γιὰ δημιουργία συμμετρικοῦ κλιτικοῦ συστήματος βάσει τῆς ἐδραίωσης ἑνὸς τύπου ἔναντι ἑνὸς ἄλλου. Ἡ ἀπόπειρα ὁμῶς τῆς μορφολογικῆς μεταβολῆς ἐπιχειρεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴ καὶ στὴ γενικὴ με προτεινόμενη λύσιν τὸν τύπο: *γραμματέως, συγγραφέως, διερμηνέως* κ.ο.κ. ἀντὶ τοῦ τύπου: **τῆς γραμματέα, *τῆς συγγραφέα, *τῆς διερμηνέα* ποὺ δημιουργεῖ μορφολογικὴ σύγχυση. Ἔτσι, ἡ γενικὴ σὲ -έως τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν σὲ -έας παίρνει τὴν ὀνομαστικὴν τοῦ τωρινοῦ ἀρσενικοῦ, ἀλλὰ τὴ γενικὴν τοῦ παλαιοῦ «ὡς νὰ πατάει σὲ δυὸ βάρκες, ὡς νὰ ἀποζητάει τὴν ὀνομαστικὴν σὲ -εύς, σκοτεινὸ ἀντικείμενον τοῦ πόθου μας» (Χάρης, 2003: 93). Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ κατάληξις τῆς γενικῆς σὲ -έως εἶναι ἀνεκτὴ ἐφ' ὅσον ἰσχυ-

ροποιείται αναλογικά με την ὑπαρξή της στὰ πολυσύλλαβα, π.χ. τῆς ἀντιστάσεως, τῆς κυβερνήσεως. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς τύπους τῆς γενικῆς, ὅπως *τῆς γραμματέα, *τῆς συγγραφέα, *τῆς διερμηνέα, ἔχουμε τὸν σχηματισμὸ τῶν παραπάνω αναλογικῶν τύπων βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης (entrenchment) τοῦ ἀρσενικοῦ τύπου, προκειμένου τὸ σύστημα νὰ ἔχει διαφάνεια καὶ εἰκονικότητα.

Ἡ ἀπόπειρα δημιουργίας συμμετρικοῦ κλιτικοῦ συστήματος ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὰ ἐπαγγελματικά σὲ -ης καὶ -ος, π.χ. βουλευτής, δικαστής, ζωγράφος, μαθηματικός, πρύτανης, φιλόλογος στὰ ὅποια τώρα πιά τὸ γένος δηλώνεται μόνο με τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἄρθρου. Συγκεκριμένα, τὰ ἐπίθετα θηλυκοῦ γένους σὲ -ος, π.χ. βιταμινοῦχος, γενεσιουργός, ραδιενεργός, εὐφυλόλογος κ.ἄ, χρησίμευσαν ὡς ἀναλογικά πρότυπα γιὰ τὴ δημιουργία τόσο τῶν ἀρσενικῶν, ὅσο καὶ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν, π.χ. βιολόγος, γεωλόγος, δικηγόρος, μικροβιολόγος, τροχονόμος, φωτογράφος κ.ἄ. (Λυπουρλή, 1990: 121). Ἔτσι, στὴν παραπάνω περίπτωση ἔχουμε τὸν ἀναλογικὸ σχηματισμὸ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης, οὕτως ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ εἰκονικότητα καὶ ἡ συμμετρία τοῦ ὀνομαστικοῦ συστήματος.

Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ γιὰ τὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικά οὐσιαστικά σὲ -ης, π.χ. βουλευτής, δικαστής, γεροισιαστής, ἐφέτης, πρέσβης κ.ἄ. τὰ ὅποια ἀπαντοῦν με τὸν ἴδιο τύπο καὶ γιὰ τὸ θηλυκὸ ἐπιδιώκοντας τὴ μορφολογικὴ συμμετρία στὸ ὀνομαστικὸ σύστημα βάσει τῆς ἐδραίωσης τοῦ ἀρσενικοῦ τύπου καὶ ἐπιφέροντας ἀπλοποίηση, συμμετρία, οἰκονομία καὶ διαφάνεια στὸ ὀνομαστικὸ σύστημα. Αὐτὴ ἡ μορφολογικὴ συμμετρία καὶ ἡ εὕρεση δομικῶν παραλληλισμῶν ἐπιχειρεῖται νὰ ἐνδυναμωθεῖ καὶ στὴ γενικὴ πτώση με τύπους ἀναλογικοὺς με τὴ γενικὴ τοῦ ἀρσενικοῦ γένους, π.χ. τῆς βουλευτοῦ κατὰ τὸ τοῦ βουλευτοῦ, τῆς πρωτοδίκου κατὰ τὸ τοῦ πρωτοδίκου βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδραίωσης τοῦ ἀρσενικοῦ τύπου καὶ γιὰ τὰ δύο γένη, προκειμένου τὸ σύστημα νὰ ἔχει διαφάνεια καὶ ὁμοιομορφία.

δ) Ὁ τελευταῖος τρόπος σχηματισμοῦ θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν ἀφορᾷ στὰ παραθετικά σύνθετα: συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ σχηματισμοὺς τοῦ τύπου γυναικα + ἐπαγγελματικὸ οὐσιαστικὸ, π.χ. γυναικασυγγραφέας, γυναικα-βουλευτής, γυναικα-τροχονόμος, γυναικα-δικαστής, γυναικα-ἀξιοματικός (Γαβριηλίδου, 1997: 102-103) καὶ δὲν ὑπόκειται στὸν μηχανισμό τῆς ἀναλογίας. Γιὰ τὸν Τριανταφυλλίδη (1991: 217) τέτοιου εἶδους σχηματισμοὶ πρέπει νὰ ἀποφεύγονται, διότι ἀποτελοῦν συντακτικὸς ξενισμοὺς. Πράγματι, οἱ ἀνωτέρω σχηματισμοὶ ξεκίνησαν ἀπὸ μεταφραστικά δάνεια (calques) ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἢ τὴν ἀγγλοαμερικανικὴ καὶ σιγά-σιγά ἐπεκτάθηκαν στὴν ἑλληνικὴ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπῆρχε κάποια δομὴ –στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ σειρὰ τῶν ὄρων στὸ κατηγόρημα– γιὰ νὰ τοὺς στηρίξει (Ἀναστασιάδη-Συμεωνίδη, 1986: 206).

4. Συμπεράσματα

Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀναλογίας στὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικά οὐσιαστικά τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας ὀδηγούμαστε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

α) Στὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικά οὐσιαστικά τῆς νεοελληνικῆς διακρίνεται μία τάση γιὰ μορφολογικὴ ἑξομοίωση τοῦ ἄρσενικοῦ καὶ τοῦ θηλυκοῦ ἐπαγγελματικοῦ, γεγονός ποὺ γνωσιακὰ καὶ μορφολογικὰ ἀποδίδεται στὴν ἐδραίωση κάποιων τύπων ἔναντι κάποιων ἄλλων. Τὰ ἀναλογικὰ κατασκευάσματα ἀκολουθοῦν τὰ ἀναλογικὰ πρότυπα, ἑξασφαλίζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὄχι μόνο τὴ συμμετρία, ἀλλὰ καὶ τὴ διαφάνεια καὶ τὴν εἰκονικότητα τοῦ συστήματος μέσω τῆς εὗρεσης δομικῶν παραλληλισμῶν.

β) Αὐτὸ ποὺ ἀπομένει εἶναι νὰ παρακολουθοῦμε συστηματικὰ αὐτὴν τὴν ἐν ἑξελίξει μορφολογικὴ μεταβολὴ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν τῆς νεοελληνικῆς, οὕτως ὥστε νὰ ἔχουμε μία γενικὴ εἰκόνα τόσο γιὰ τὴ μορφολογικὴ καὶ τὴ γνωσιακὴ προσέγγιση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀναλογίας, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς κοινωνιογλωσσολογικοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν πρόταξη τῶν ἄρσενικῶν ἔναντι τῶν θηλυκῶν τύπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ἀναστασιάδης-Συμεωνίδης Ἄννα (1986). «Ἡ Νεολογία στὴν Κοινὴ Νεοελληνικὴ». *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παράρτημα ἀρ. 65*, Θεσσαλονίκη.
- Γαβριηλίδου Ζωὴ (1997). «Πολυλεκτικά παραθετικά σύνθετα μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὰ οὐσιαστικά "Ἄνθρωπος-", "Γυναίκα-"». *Μελέτες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα 17*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 100-111.
- Κλαίρης Χρήστος & Μπαμπινιώτης Γεώργιος (σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Α. Μόζερ, Αἰ. Μπαλάκου-Ὀρφανοῦ, Σ. Σκοπετέα) (1996). *Γραμματικὴ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς. Δομολειτουργικὴ-Ἐπικοινωνιακὴ. 1. Τὸ ὄνομα. Ἀναφορὰ στὸν κόσμον τῆς πραγματικότητας*, Ἀθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα.
- Κουρμούλης Γεώργιος (196.). *Ἑλληνικὴ γραμματικὴ [Φωνητικὴ, Μορφολογία τοῦ ὀνόματος, Μορφολογία τοῦ ῥήματος]* (Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, πολυγρ. ἐκδ.).
- Κριαρᾶς Ἐμμανουήλ (1992). *Ἡ γλῶσσα μας, παρελθὸν καὶ παρὸν*, Θεσσαλονίκη.
- Κριαρᾶς Ἐμμανουήλ (1987). *Τὰ πεντάλεπτά μου στὴν ΕΡΤ καὶ ἄλλα γλωσσικά*, Θεσσαλονίκη.
- Λυουλής Δημήτρης (1990). *Γλωσσικὲς παρατηρήσεις. Ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴ δημοτικὴ*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μπασιλῆς Πάννης (1996). «Θηλυκὰ Ἐπαγγελματικά». *Μελέτες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα 16*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 447-457.
- Παυλίδου Θεοδοσία (1985). «Παρατηρήσεις στὰ θηλυκὰ ἐπαγγελματικά». *Μελέτες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα 5*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 201-217.

- Σετάρτος Μιχάλης (1998). «Γραμματικό και φυσικό γένος στην κοινή νεοελληνική». *Επιστημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης* 7, 117-136.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1982). «Η “βουλευτίνα” και ο σχηματισμός των θηλυκών επαγγελματικών ουσιαστικών». Στο: Ε. Α. Κοκόλης (έπιμ.) *Μανόλης Τριανταφυλλίδης: Έπιλογή από τὸ ἔργο του*, Θεσσαλονίκη, 326-334
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1991). *Νεοελληνική Γραμματική* (τῆς δημοτικῆς). Ἀνατύπωση τοῦ ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη.
- Τσοπανάκης Άγαπητός (1982). *Ὁ δρόμος πρὸς τὴν δημοτικὴν*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Τσοπανάκης Άγαπητός (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*, Ἀθήνα: Ἑστία
- Χάρης Πάννης (2003). *Ἡ γλῶσσα, τὰ λάθη καὶ τὰ πάθη*, Ἀθήνα: Πόλις.

β) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Beekes Robert (2004). *Εισαγωγή στη Συγκριτική, Ἰνδοευρωπαϊκὴ Γλωσσολογία* (μετάφρ. Πῶργος Παπαναστασίου & Συμεὼν Τσολακίδης ἀπὸ τὸ ἀγγλ. *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*, 1995). Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν [Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Croft, W. & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dressler Wolfgang (1985). «On the Predictiveness of Natural Morphology». *Journal of Linguistics* 21, 321-337.
- Esper, E. A. (1973). *Analogy and association in linguistics and psychology*, Athens, Ga : University of Georgia Press.
- Fischer Olga (2007). *Morphosyntactic change. Functional and Formal Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Hock, H. H. & B. Joseph (1996). *Language History. Language change and Language Relationship: An introduction to Historical and Comparative Linguistics*, Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Holton David, Mackridge Peter, Φιλίππου- Warburton Ειρήνη (1999). *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας* (μετάφρ. Β. Σπυρόπουλου ἀπὸ τὸ ἀγγλ. *Greek Grammar. A Comprehensive Grammar of Modern Greek*, London: Routledge 1997), Ἀθήνα: Πατάκης.
- Hopper, P. J. & E.G. Traugott (1993, 2003), *Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Joseph, B. (1998). «Diachronic Morphology». In Spencer and Zwicky (eds), *The Handbook of Morphology*, Oxford / Massachusetts : Blackwell Publishers Ltd.
- Lahiri, A. (2000). *Analogy, Levelling, Markedness: Principles of change in Phonetics and Morphology*, Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things. What categories reveal about the mind*, Chicago / London: University of Chicago Press.
- Langacker, R.W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, vol. I. Theoretical Prerequisites*, Stanford/ California : Stanford University Press.
- Langacker, R.W. (2000). *Grammar and Conceptualization*, Berlin / New York : Mouton de Gruyter.
- McMahon, A. (2005). *Ἱστορικὴ Γλωσσολογία: Ἡ Θεωρία τῆς Γλωσσικῆς Μεταβολῆς* (μετάφρ. Μαρία Μητούκη & Ἀσημάκης Φλιάτουρας, έπιμ. Ἰὼ Μανωλέσσου ἀπὸ τὸ ἀγγλ. *Understanding Language Change*, Cambridge: Cambridge University Press 1994), Ἀθήνα: Μεταίχμιο.
- Winters Margaret (1990). «Cognitive grammar and Kurylowicz's laws of analogy». Στο Henning Andersen & Konrad Koerner (eds) *Historical Linguistics 1987, Papers From the 8th International Conference on Historical Linguistics (8.ICHL) (Lille, 31 August – 4 September 1987)*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Άδικα πολλές φορές μέχρι τώρα ή έρευνα προσεγγίζοντας τόν έπτανησιακό πολιτισμό υπερέτόνισε, ως μή όφειλε, τήν επίδραση πού άσκησε στά Έπτάνησα, και ιδιαίτερα στήν Κέρκυρα, τó ευρωπαϊκό πολιτισμικό γίγνεσθαι, ένώ παρέλειπε νά τονίσει τó δυναμικό τρόπο άφομοίωσης πολιτισμικών ευρωπαϊκών στοιχείων, τόν άμεσο και άναλλοίωτο δεσμό τών Έπτανησίων με τίς άρχαίες έλληνικές και βυζαντινές πηγές τους και τήν πρωτοτυπία τής πολιτισμικής τους παραγωγής, παραγωγή πάνω στήν όποία θεμελιώθηκε ό νεοελληνικός πολιτισμός. Ένας άπό τούς άκρογωνιαίους λίθους τού έμπνευσμένου αύτου πολιτισμού υπήρξε ό Κερκυραίος φιλόσοφος και πολιτικός Πέτρος Βράϊλας-Άρμένης¹ (1812/13-1884), πού έχοντας στο όπλοστάσιό του τά διδάγματα τού άρχαίου και τού βυζαντινού μας πολιτισμού άφομοίωσε δυναμικά τή σύγχρονη του ευρωπαϊκή φιλοσοφία², προχωρώντας μάλιστα σέ πολλές περιπτώσεις σέ σαφείς διαφοροποιήσεις άπό μεγάλους εκπροσώπους της, όπως π.χ. άπό τόν Hegel³.

---

1. Στόν 1ο τόμο άπό τούς 8 πού έχουν έκδοθει με τά φιλοσοφικά έργα τού Βράϊλα, στή σειρά «Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum» (C.P.G.R.), ό φιλόσοφος και άκαδημαϊκός Ε. Μουτσόπουλος, στόν όποίο όφείλεται ή άναγέννηση τού ένδιαφέροντος τής έρευνας γιά τó βραϊλιανό έργο, στή γενική «Είσαγωγή» του γιά τόν Κερκυραίο φιλόσοφο παραθέτει μεταξύ τών άλλων βιογραφία τού Βράϊλα (σσ. με-νστ'), όπως και σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία (σσ. νζ-οά'), ένώ συγχρόνως έχει συγγράψει στά γαλλικά τó έργο: *Le problème du Beau chez Pétrus Vrăilas-Arménis*, Publications des Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines d'Aix, No 27, éd. Ophrys, Aix-en-Provence 1960, στά άγγλικά τó: *Petros Brailas-Armenis*, Twayne Publishers, Inc., (Twas 261), New York 1974, καθώς και διάφορα άρθρα, (όρισμένα άπό τά όποία άναφέρουμε σέ έπόμενες σημειώσεις μας).

2. Πβ. και τόν Πρόλογο τού Ε. Μουτσόπουλου, «Η παρουσία τού πλατωνισμού στόν βραϊλιανισμό», στο βιβλίο τού Α. Μάνου, *Η άξιολογία τού Πέτρου Βράϊλα-Άρμένη. Πλατωνικές και νεοπλατωνικές επίδράσεις*, Ίδρυμα Έρεύνης και Έκδόσεων Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, σειρά «Έρευνες» άρ. 3, Άθήνα 1994, σ. 9.

3. Πολλές άπό τίς διαφοροποιήσεις τού Βράϊλα τόσο άπό τήν άρχαία, όσο και άπό τή φιλοσοφία τού καιρού του έχουν έπισημανθεί και τονισθεί στή διδακτορική διατριβή τού Α. Δ. Βα-

Στὸ φιλοσοφικὸ τοῦ σύστημα ὁ Βράιλας ἔχει δώσει ἰδιαίτερο βάρος στὴν αἰσθητικὴ⁴, ἀφοῦ τόσο ὁ κερκυραϊκὸς τόπος καὶ οἱ προσωπικὲς του προϋποθέσεις, ὅσο καὶ ἡ εὐτυχία του νὰ εἶναι φίλος καὶ σύγχρονος πολλῶν δημιουργῶν ὑπῆρξαν ὄροι ποὺ εὐνόησαν τὸν προβληματισμὸ του καὶ τὸν κατέστησαν ὄχι μόνον τὸ σημαντικότερο Ἑλληνα φιλόσοφο τοῦ 19ου αἰ.⁵, ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὸ ἀπολογητὴ τῆς ἑπτανησιακῆς τέχνης. Ἰδιαίτερη βαρῦτητα, μάλιστα, τόσο θεωρητικὴ, ὅσο καὶ πρακτικὴ ἀπέδωσε ὁ Κερκυραῖος φιλοσο-

σιλάκη, *Ἡ ὄντολογία τοῦ ὠραίου στὸ ἔργο τοῦ Πέτρου Βράιλα-Ἀρμένη*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 2009.

4. Πὰ τὸ βραϊλιανὸ προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἢ καλολογία, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος προτιμᾷ νὰ ὀνομάζει (πβ. π.χ. Π. Βράιλας-Ἀρμένης, «Ἱστορία καὶ ὀρισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ καλοῦ», (1866), *Φιλοσοφικὰ Ἔργα*, τ. 4α, ἐπιμ. ἔκδ. καὶ παρουσ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Α. Γλυκοφρύδου-Λεονταῖνη, C.P.G.R., Ἀθήνα 1973, σ. 408, στίχοι 10-12), βλ. τὸ ἔργο τοῦ Ε. Μουτσοπούλου, *Le problème du Beau chez Pétrus Vrailas-Arménis*, δ.π., τὰ ἄρθρα τοῦ ἴδιου, «Μία λησμονημένη ἑλληνικὴ αἰσθητικὴ», *Παρθασσός*, τ. Δ', ἀρ. 2 (1962), 181-186, καὶ «Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Πέτρου Βράιλα-Ἀρμένη», *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση*, τόμ. 2, τεῦχ. 5 (1985), 139-145, καθὼς καὶ Α. Δ. Βασιλάκης, δ.π., ὅπου καὶ ἡ μέχρι σήμερα βιβλιογραφία γιὰ τὸ βραϊλιανὸ ἔργο.

5. Στὸ μεγαλύτερο Κερκυραῖο θεολογοῦντα φιλόσοφο τοῦ 18ου αἰ., μάλιστα, τὸν ἐπισκοπο Εὐγένιο Βούλγαρι, ὁ Βράιλας τρέφει ἰδιαίτερο σεβασμὸ, θεωρώντας τὸν ἑαυτοῦ τοῦ πνευματικὸ ἐπίγονο τοῦ πρώτου. (Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἔχουν γίνει σὲ διάλεξή μας στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, 9/4/08, μὲ θέμα: «Βικέντιος Δαμιόδος, Εὐγένιος Βούλγαρις, Πέτρος Βράιλας-Ἀρμένης: τρεῖς Ἑπτανήσιοι φιλόσοφοι μὲ κοινὲς ὄντολογικὲς προϋποθέσεις». Πβ. καὶ Α. Δ. Βασιλάκης, δ.π., σ. 57). Ὁ Βούλγαρις, ἄλλωστε, εἶναι ὁ μόνος Ἑλληνας στοῦ ὁποίου τὸ ἔργο ὁ Βράιλας ἔχει συγκεκριμένη ἀναφορὰ: στὸ *Περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν δοκίμιον*, (1851), *Φιλοσοφικὰ Ἔργα*, τ. 1, ἐπιμ. ἔκδ. καὶ παρουσ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Αἰκ. Δώδου, C.P.G.R., Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 25-26, σμμ. 5, διερχόμενος ὄντολογικὰ προβλήματα ὀνομάζει τὸ Βούλγαρι «περικλεῆ τῆς Κερκύρας καὶ τῆς Ἑλλάδος φωστῆρα», ἐνῶ στὸ τελευταῖο καὶ ἐξαιρετικῆς συμπύκνωσης ἔργο τοῦ Βράιλα, τῆς *Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου Ἐπιστολές, ἧτοι σύντομος περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ διδασκαλία*, (1884), *Φιλοσοφικὰ Ἔργα*, τ. 2, ἐπιμ. ἔκδ. καὶ παρουσ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Αἰκ. Δώδου, C.P.G.R., Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 229-388, δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ πρόσωπα ποὺ ἀνταλλάσσουν τῆς ἐπιστολῆς, ὁ Φιλόθεος καὶ ὁ Εὐγένιος, συνδέονται τόσο μὲ τὸν κατεξοχὴν «φιλόθεο» Βράιλα, ὅσο καὶ μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο *Ἀδολεσχία φιλόθεος ἧτοι, ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἱερᾶς Μωσαϊκῆς Πεντατεύχου Βίβλου ἐπιστάσεις ψυχοφελεῖς τε καὶ σωτηριώδεις*, ἀ.τ., 1801, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γινώριζε ὁ Βράιλας. [Πὰ ἀκόμη δύο βραϊλιανὰ χωρία σχετικὰ μὲ τὸ Βούλγαρι βλ. Α. Δ. Βασιλάκης, δ.π., σσ. 27-28. Στὴν εὐκαιρία τῆς ἀναφορᾶς μας στὸ Βούλγαρι ἂς προστεθεῖ ἐπίσης ὅτι μεταξὺ τῶν ἔργων του ἔχει συγγράψει καὶ *Πραγματεία περὶ μουσικῆς*, ἔκδ. ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Κιέβω Βιβλιοθήκης ὑπὸ Ἀνδρ. Κ. Δημητράκοπούλου, Ἀρχιμανδρίτου, ἐν Τεργέστη, τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόυδ, 1868. Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 86, Μουσικολογικὴ Σειρὰ Γ', Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραφῖα, Ἀθήνα.

φος στην ποίησή⁶ και τη μουσική, όντας φίλος και θαυμαστής του Σολωμού⁷ και του Μάντζαρου⁸. Μετά την πρώτη βραϊλιανή αναφορά για τη μουσική

MCMLXXV. (Βλ. επίσης και τη σχετική ανάλυση του Χ. Ξανθουδάκη, «Η πραγματεία περί μουσικής του Εγγενίου Βουλγάρεως», *Σύγκριση/Comparaison*, 12 (2001), 101-117.)]

6. Ο Βράιλας πέραν του άρθρου του «Περί ποιήσεως», (1866), *Φιλοσ. Έργα*, τ. 4α, δ.π., σσ. 349-377, προχωρεί και σε ειδικότερη ανάλυση ποιημάτων του Ίουλιου Τυπάλδου· βλ. «Ι. Τυπάλδου ποιήματα διάφορα», (1858), *Φιλ. Έργα*, τ. 4α, δ.π., σσ. 491-503. Βλ. σχετικά και Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντοίνη, «Ο Π. Βράιλας-Αρμένης ως θεωρητικός και ως κριτικός της ποίησης», *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, έκδ. Άφροι Τολιδή, Άθήνα 1993, σσ. 263-264 (= «Ο Π. Βράιλας-Αρμένης... ποίησης», *Πρακτικά του Έ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Άργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4, ανάπτυπο, Άργοστόλι, 1991, σσ. 570-571).

Στό σημείο αυτό όφείλουμε να σημειώσουμε πώς ό Κωστής Παλαμάς, που περισσότερο από κάθε άλλον ποιητή της ήπειρωτικής Ελλάδας, μετά τη μεταφορά του ελληνικού κέντρου στην Άθήνα, θαυμάζει τον έπτανησιακό πολιτισμό (βλ. λ.χ. Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, έπιμ. Μ. Κ. Χατζηγκασκουμής, έκδ. Έρμης, Νέα Έλληνική Βιβλιοθήκη, Άθήνα 1970, και του ίδιου, «Κάλβος ό Ζακύνθιος», (1888), *Άπαντα*, τ. 2, σσ. 28-59), στην όμιλία του στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» ήδη τό 1888 για τον Κάλβο, αναφερόμενος στην έπτανησιακή ποίηση παραθέτει αυτόλεξει χωρίο του Βράιλα από την προαναφερθείσα μελέτη του τελευταίου, «Ι. Τυπάλδου ποιήματα διάφορα», (δ.π., σ. 503, στ. 9-11 και 13-17), ενώ για τον ίδιο τον Κερκυραίο φιλόσοφο ό μεγάλος μας ποιητής χρησιμοποιεί τό προσωνύμο «σοφός άνήρ». (Πβ. Κ. Παλαμάς, δ.π., σ. 33).

Τέλος, λαμβάνοντας άφορμή από την προηγούμενη αναφορά μας στη «μεταφορά του ελληνικού κέντρου στην Άθήνα» θά θέλαμε να σημειωθεί ότι ό Βράιλας προφήτευσε τους κινδύνους ενός άθηναικού συγκεντρωτισμού λέγοντας κατά την 10η Ίονιο Βουλή, και σχετικά με την κατάργηση της Ίονίου Άκαδημίας, της όποίας διετέλεσε καθηγητής της φιλοσοφίας από τό 1854 ως τό 1864, έτος κατά τό όποιο ή Ίόνιος Άκαδημία κλείνει (βλ. σχετικά Γ. Σαλβάνος - Β.Γ. Σαλβάνου, *Η Ίόνιος Άκαδημία, ό ίδρυτής αυτής κόμης Γύλφορδ, οι καθηγηται και σπουδασται αυτής*, (ανάπτυπον έκ του Πανηγυρικού Τεύχους της Έλληνικής Δημοουργίας), Άθήνα 1949, και Ν. Κ. Κουρκουμέλης, *Η έκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος πρós Διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων, Άθήνα 2002), τά έξης: «Νομίζετε ότι πολλαπλασιάζετε τά φώτα, συγκεντρώνοντες αυτά εις μίαν μόνην έστίαν; Πόθεν τό κλέος της Γερμανίας, ειμή διότι εις έκαστον κράτος αυτής εύρίσκονται μουσεια και πανεπιστήμια; Άντιβαίνετε τότε και εις τό ελληνικών πνεύμα, τό όποιον δέν είναι συγκέντρωσις, άλλ' ή ποικιλία, ή διάχυσις και επέκτασις των φώτων». (*Πρακτικά της Συνεδρίασης ΜΓ' β' περιόδου της 10ης Βουλής του Ένωμένου Κράτους των Ίονίων Νήσων*. Πβ. Γ. Χυτήρης, «Παρακολούσεις και άντιτάξεις. Οί δύσκολες στιγμές του Παν/μίου της Κερκύρας», *Δελτίον Άναγνωστικής Έταιρίας Κερκύρας* (1970) 107).

7. Ο Βράιλας, μάλιστα, στόν <Έπιπέδειον εις Δ. Σολωμόν>, *Φιλ. Έργ.*, τ. 4α, δ.π., σσ. 507-516, προσεγγίζει την ποιητική μεγαλοφυΐα του Σολωμού με τις δικές του καλολογικές-αισθητικές προϋποθέσεις έπιχειρώντας μία, κατά τη βραϊλιανή όρολογία, «έφηρμοσμένη καλολογία». (Πβ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», δ.π., σ. 367, στ. 39).

8. Για τις σχέσεις Βράιλα-Μάντζαρου βλ. κατωτέρω τη σημείωση 35.

στά *Θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα* (1862)⁹, ἡ δευτέρα καὶ πληρέστερη ἀναφορὰ τοῦ φιλοσόφου γίνεται τὸ 1866 στὸ «Περὶ μουσικῆς» ἄρθρο του¹⁰, στὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνει μία προσωπικὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ μουσικὴ συνδέοντάς την μὲ τὸ σύνολο τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος¹¹.

Τὸ κείμενο πού τώρα δημοσιεύουμε ἀποτελεῖ οὐσιαστικά τὸ πρῶτο του περὶ μουσικῆς κείμενο (1861)¹², ὅπου συναντῶνται γιὰ πρώτη φορὰ φιλοσοφικά στοιχεῖα πού συναρτῶνται μὲ τὸν ὀλοκληρωμένο ὄργανισμό τοῦ βραϊλιανοῦ συστήματος βοηθώντας τὸν ἐρευνητὴ νὰ κατανοήσει τὶς ἀπαρχές τῆς πορείας τοῦ βραϊλιανοῦ στοχασμοῦ, πού θὰ φτάσει στὴν ὀλοκλήρωσή του τὰ ἐπόμενα χρόνια. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀνευρίσκονται βασικὲς ἐννοιες-κλειδιά τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιλογῶν τοῦ Βράιλα, ἐνῶ καθρεφτίζονται σ' αὐτὸ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνδρός, ἡ κοινωνικὴ του δράση, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑπτανήσου, ἀλλὰ ὀργότερα καὶ τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας, πού μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἀγωνίζεται γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς νεοελληνικοῦ προσώπου. Ἡ ἀκριβὴς πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀνιχνεύθηκε στὸ Λ. Βροκίνη¹³, καὶ ἀποτελεῖ λόγο πού ἀπήγγειλε ὁ Βράιλας κατὰ τὴν ἀπονομὴ βραβείων σὲ ἀριστεύσαντες νέους μουσικοῦς¹⁴. Ἀρχικά, τονίζεται ἡ ὀριακὴ σημασία τῆς διδασκαλίας τῆς

9. Φιλ. Ἔργ., τ. 1, ὀ.π., σσ. 338-340.

10. Φιλ. Ἔργ., τ. 4α, ὀ.π., σσ. 319-340.

11. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ ὑποκεφάλαιο (Γ' 3.2.1.) «Ἡ μουσικὴ», στὸ μνημονευθὲν πόνημα τοῦ Α. Βασιλάκη, ὀ.π., σσ. 283-320.

12. Ἄς δοθεῖ ὁμως πολλὴ προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι στὸ τέλος τῶν χειρογράφων τῶν *Θεωρ. καὶ πρακτ. φιλοσ. Στοιχείων* (στὸ ἐξῆς: *Στοιχεῖα*), ὅπου περιέχεται καὶ «Καλολογία» μὲ πυκνὴ ἀναφορὰ σὲς γνωστὲς πέντε τέχνες, δὴλ. τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴ γλυπτικὴ, τὴ ζωγραφικὴ, τὴ μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση (βλ. *Στοιχεῖα*, ὀ.π., σσ. 326-345), ὑπάρχει ἡ χρονικὴ καὶ τοπικὴ ἔνδειξη «Κερκύρα τῆ 19 Νοεμβρίου 1859 Σ.Ν. [: Stile Nuono]», (πβ. «Εἰσαγωγικὸν Σημείωμα» ἐκδοτῶν στὸν 1ο τόμο τῶν Φιλ. Ἔργων τοῦ Βράιλα, σ. 213), πού σημαίνει ὅτι ἤδη ὁ φιλόσοφος εἶχε συνθέσει μία σύντομὴ καὶ πυκνὴ ἀναφορὰ γιὰ τὴ μουσικὴ. Ὡστόσο, στὸ κείμενο πού τώρα δημοσιεύουμε, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικά εἶναι τὸ πρῶτο χρονικὰ πού βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ μὲ αὐτὴν τὴ σημασία ἀναφέρεται ἡ «χρονικὴ πρωτιά» στὸ κείμενό μας, λάμπουν περισσότερο κάποια ἐντελῶς προσωπικά στοιχεῖα - προανακρούσματα τοῦ ἀρθρου «Περὶ μουσικῆς», (ὀ.π.) τοῦ 1866.

13. Πβ. Α. Βροκίνης, *Ἔργα. Βιογραφικὰ σχεδάρια*, τεύχη Α' καὶ Β', ἐπιμ. - προλεγ. Κώστα Δαφνῆ, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τ. XVI, Κέρκυρα 1972, σ. 196.

14. Σχετικὴ πληροφορία διασώζει καὶ ὁ Σπ. Μοτσηνίγος, *Νεοελληνικὴ μουσικὴ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς*, Ἀθήναι 1958, σ. 160: «Τὸ 1858 ὁ Πρόεδρος [ἐνν. τῆς Φιλαρμονικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας] Βράιλας-Ἀρμένης ἐπρότεινεν ὅπως, διὰ νὰ προκληθῆ ἄμιλλα μεταξὺ τῶν μα-

μουσικής και ή μέγιστη παιδαγωγική της συμβολή στη μόρφωση μίας κοινωνίας που βιώνει «τὸ ἱερόν τοῦ καλοῦ αἰσθημα» συνεχίζοντας και ἐνισχύοντας «τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας». Στὴ συνέχεια, ἀφοῦ ἐπαινέσει μὲ τὸ δικό του μοναδικό τρόπο «τοὺς διαπρέψαντας» μουσικούς, ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος ἐξαιρεί τὴν προσωπικότητα τοῦ προέδρου τῶν μουσικῶν σπουδῶν, τοῦ Νικόλαου Μάντζαρου, συνδέοντας τὸ διδακτικό και συνθετικό ἔργο τοῦ τελευταίου μὲ τὸν ἀγώνα τοῦ καλλιτέχνη νὰ πραγματοποιήσει και νὰ σαρκώσει τὸ ἰδανικό τῆς τέχνης του, και τοποθετεῖ τὴ μουσική μέσα στοῦ φιλοσοφικό του σύστημα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἔρευνας τοῦ βραϊλιανοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἡ συμπύκνωση τῆς αἰσθητικῆς-καλολογίας τοῦ Κερκυραίου στοχαστῆ και ἡ ἄμεση σύνδεσή της μὲ ὁλόκληρη τὴν προβληματική τῆς διδασκαλίας του, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ. Σὲ κάθε γραμμὴ τοῦ κειμένου ἀποτυπώνεται ἕνα μέρος τῶν φιλοσοφικῶν του θέσεων και ὁ ἐρευνητῆς ἀνακαλύπτει, ἐκπλήσσεται και θαυμάζει μία μικρογραφία τοῦ βραϊλιανοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου, ἐνῶ παράλληλα διαπιστώνει τὶς ιδιαίτερες σχέσεις τοῦ Βράιλα μὲ τὴ μουσική.

Παραθέτουμε, λοιπόν, αὐτοῦσιο τὸ κείμενο αὐτὸ μαζί μὲ τὸ προλογικό σημεῖωμα τῆς ἐφημερίδας ὅπου δημοσιεύθηκε¹⁵:

«Τὴν παρελθοῦσαν Δευτέραν, 11/23 Σεπτεμβρίου, ἡ Φιλαρμονική Ἐταιρία ἑώρτασε τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τῆς καθιδρύσεως αὐτῆς¹⁶. Τὴν 10 τῆς πρωίας ἡ Μουσική μετὰ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐταιρίας και διαφόρων συνεταίρων ὑπῆγον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Σπυριδωνος. Τὴν 12 μ. ὥραν, παρόντων τῆς Α.Ε. τοῦ Ἀρμοστοῦ¹⁷ και ἐπιτίμου προέδρου τῆς Ἐταιρίας, τῆς

θητῶν, ὄργανοθῆ μουσικός διαγωνισμός μὲ χρηματικά βραβεῖα. Ὁ πρῶτος διεξήχθη τὴν 11ην Σεπτεμβρίου 1861. Ὁ Μάντζαρος ἀνέγνωσε τὴν ἐκθεσιν και ὁ Ἀρμοστής Henry Storx -παρουσία τοῦ ὁποίου ἐγένετο ὁ διαγωνισμός- διένειμε τὰ χρυσὰ και ἀργυρὰ μετάρια εἰς τοὺς ἀρίστους. Τὸ ἐσπέρας ἐδόθη και συναυλία εἰς τὸ κατάστημα».

15. Βλ. τὴν Πολιτικὴ και Φιλολογικὴ Ἐφημερίδα Ὁ Παρατηρητής, ἀρ. 182, Δ' Ἔτος, Κερκύρα τῆ 16/28 Σεπτεμβρίου 1861, σσ. 2α-3α (κάθε σελίδα τῆς ἐφημ. χωρίζεται σὲ 3 στήλες).

16. Ὁ Σ. Μοτσενίγος, ὁ.π., σ. 148 ἀναφέρει πὺς ἡ κύρια συνεδρίαση κατὰ τὴν ὁποία ἰδρύθηκε ἐπίσημα ἡ «Φιλαρμονική Ἐταιρεία Κερκύρας» ἔγινε τὴν 12ην Σεπτεμβρίου 1840, ἐνῶ εἶχαν προηγηθεῖ και ἄλλες συνεδριάσεις, ὅπως αὐτῆ τῆς 11ης Σεπτ. '40. Πάντως, ἀναφέρεται ἐπίσης (ὁ.π., σ. 147, σημ. 1), ὅτι ἀνεπίσημα ἡ «Φιλαρμονική» λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸ 1837.

17. Πρόκειται γιὰ τὸν Sir Henry Storx, τὸν τελευταῖο Ἀρμοστή (1859-1864), πρὶν τὴν ἔνωση τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὴν Ἑλλάδα (21 Μαῖου 1864). [Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν προστασία τῶν Ἑπτανήσων και τὴν ἔνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα

Α.Υ. τοῦ Προέδρου τῆς Γερουσίας¹⁸, τοῦ Γερουσιαστοῦ Κ. Μαχαιριώτου, τοῦ Ἐπάρχου¹⁹ καὶ Ἐπαρχιακοῦ Συμβουλίου, τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐταιρίας, διαφόρων κυριῶν καὶ κυρίων διενεμήθησαν τὰ βραβεῖα εἰς τοὺς ἀριστεύσαντας μουσικούς²⁰. Τὸ δὲ ἐσπέρας ἦτο Μουσικὴ Ἀκαδημία ἐν ἧ παρευρέθη ἡ Α.Ε., ὁ Ἀρμιοστής, πολλαὶ κυρίαὶ καὶ κύριοι. Τὰ βραβεῖα διενέμοντο ὑπὸ τῆς Α.Ε. τοῦ Ἀρμιοστοῦ, μετὰ τὴν διανομὴν δὲ αὐτῶν ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρίας Ἰππ. Βραΐλας Ἀρμένης ἀπήγγειλε τὸν ἐπόμενον λόγον.

«Πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς ἡμετέρας Ἐταιρίας Ἐξοχώτατε καὶ ἐπίτιμε Πρόεδρε, Ὑψηλότατε, Ἐκλαμπρότατοι, καὶ εὐγενεῖς Κύριοι, φίλιτατοι Συνάδελφοι καὶ Συνέταιροι, καὶ ἀγαπητοὶ μαθηταί, συνερχόμεθα σήμερον ἵνα ἐορτάσωμεν τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως αὐτῆς, διὰ τῆς νενομισμένης ἀπονομῆς τῶν βραβείων εἰς τοὺς ἀριστεύσαντας ἐκ τῶν δοκιμασθέντων μαθητῶν τῶν διαφόρων μουσικῶν παραδόσεων. Καὶ ἐπειδὴ εἰς ἐμὲ ἐπιβάλλει ὁ Κανονισμὸς τὸ καθήκον νὰ ἐκφωνήσω λόγον κατάλληλον εἰς τὴν περίστασιν, ἐπιτρέψατέ μοι νὰ ἐκφράσω πρὸς ὑμᾶς διὰ βραχέων τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματα ὅσα ἡ χαρμόσυνος αὕτη ἡμέρα διεγείρει εἰς τὸ πνεῦμα μου.

»Διατί, Κύριοι, πρὸ 21 ἔτους ὀλίγοι φιλόκαλοι²¹ νέοι συνηλθον ἔντινι ἀγνώστῳ καὶ ταπεινῷ δωματίῳ, καὶ κατέβαλον τὰς πρώτας βάσεις τοῦ δημοφελούς καὶ δημοτεροῦς τούτου καθιδρύματος; καὶ διατί ὁ ὑπὸ χειρῶν ἀγνῶν εἰς τὰ σπλάχνα τῆς ἡμετέρας κοινωνίας, ὡς εἰς γόνυον γῆν, κατατεθεὶς οὗτος σπόρος ἐβλάστησεν καὶ ἀνεπτύχθη καὶ ἠῤῥησεν εἰς δένδρον μέγα καὶ εὐθαλές καὶ ζωηφόρον, καρποφορήσαν ἤδη ἀφθόνως, καὶ ἔτι ἀγλαωτέ-

βλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἀναφορὰ τοῦ Α. Ἀγιοῦς, *Ἡ Ἐνωσις τῆς Ἐπτανήσου μετὰ τὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Σταμούλη Α.Ε., Ἀθήνα 2006.]

18. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Δαμασκηνό.

19. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ Δημήτριο Κουρκομελέη.

20. Τὴν πρότασι ἀπονομῆς τῶν βραβείων εἶχε κάνει ὁ Βραΐλας, πού εἶχε διατελέσει πρόεδρος τῆς Φιλαρμονικῆς Ἐταιρείας τὸ 1858 (πβ. Σ. Μοτσαενίγος, *δ.π.*, σ. 160), ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1859 μέχρι καὶ τίς μετὰ τὴν Ἐνωσις μέρες εἶχε διατελέσει τακτικὸς πρόεδρος τῆς «Φιλαρμονικῆς» (πβ. Α. Βροκίνης, *δ.π.*, σ. 196).

21. Ἡ ἔννοια τῆς «φιλοκαλίας» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κλειδιά κατανόησης τῆς βραϊλιανῆς αἰσθητικῆς, ὅπου τὸ ὠραῖο (-καλὸ) συμπορεύεται καὶ συνυπάρχει πάντοτε μετὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ ἀληθές (γιὰ αὐτὴν τὴν «τριάδα» βλ. κατωτ. τὴν σημ. 29), καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἔννοιας εἶναι φορτισμένο τόσο μετὰ τὴν ἀρχαία, ὅσο καὶ μετὰ τὴν πατερικὴ ἀντίληψη. Ἐνδεικτικὰ, βλ. Π. Βραΐλας-Ἀρμένης, *Στοιχεῖα...*, *δ.π.*, σ. 323, στ. 24-30 καὶ *δ.π.*, σ. 324, στ. 9-16, καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ σημείωσις, μετὰ τίς διάφορες ἀναφορές, πού κάνει ὁ Α. Βασιλάκης, *δ.π.*, σ. 172, σημ. 2, (πού περιλαμβάνεται στὸ ὑποκεφάλαιον Γ' 1.1.: «Ἡ φαντασία καὶ ἡ ὑπέρβαση τοῦ λόγου»).

ρους ύποσχόμενον καρπούς έν τῷ μέλλοντι; ἄρα πρὸς ἀπλήν διασκέδασιν, πρὸς τινά ἐπιπόλαιον καὶ μηδαμινὸν σκοπὸν ἅπανα σχεδὸν ἡ κοινωνία, πᾶσα τάξις ἀνθρώπων, πάσης καταστάσεως καὶ θέσεως καὶ ἐπαγγέλματος²², συνεισέφερεν ἐκ διαλεξιμάτων, καὶ ἐκ τοῦ περισσεύματος καὶ ἐκ τοῦ ὑστερήματος, καὶ ἐπὶ χρόνον τοσοῦτον ἀδρὰ ποσά, καὶ τοσαῦτα ἐγένοντο δαπάναι, καὶ δεινὰ καὶ σχεδὸν ἀνυπέροβλητα προσκόμματα ὑπερενικήθησαν, καὶ τοσοῦτους ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ὑπέστη καὶ πόνους καὶ μόχθους καὶ θυσίας, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπιβουλὰς καὶ συκοφαντίας; Ὅχι, Κύριοι, ὑμεῖς πρὸ ἐμοῦ ἤδη ἀπηντήσατε. Ὑψηλὴν²³ ἰδέαν²⁴ ἐκφράζει ἡ Φιλαρμονικὴ Ἐταιρία, ἱκανοποιεῖ εὐγενεστάτην ἀνάγκην τοῦ κοινωνικοῦ πνεύματος, τρέφει καὶ ζωογονεῖ, ἀκμαῖον διατηροῦσα καὶ ἐνθερμον, τὸ ἱερόν τοῦ καλοῦ αἰ-

---

22. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἰσότητος στὸ Βράβλα, τὴν ὁποία ἐμπλουτίζει καὶ μὲ τὴν ἀγάπη, βλ. καὶ τὸ ἄρθρο του, «Ὁ νέος πολιτισμὸς παραβαλλόμενος πρὸς τὸν ἀρχαῖον», *Φιλ. Ἔργ.*, τ. 4β, ἐπιμ. ἐκδ. καὶ παρουσ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Α. Γλυκοφρυδῆ-Λεονταῖνη, C.P.G.R., Ἀθῆναι 1974, σ. 307, στ. 29 - σ. 308, στ. 9: «Ὁ βίος λοιπὸν τοῦ ἀτόμου, τῆς οἰκογενείας, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ συνόλου τῶν κοινωνιῶν ὅσα μετέχουσι τοῦ νέου πολιτισμοῦ, βασιζέται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κατὰ φύσιν ἰσότητος ἣτις δὲν εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τοῦ δικαίου. Ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ὕλικὴ ἐπομένως εἰημερία, ἡ ἥθικὴ τελειοποίησις ἢ ἡ βαθμικὴ ἀνακάλυψις τῆς ἀληθείας, ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ πρόοδος ἣτις ὡς τελευταῖον προῖόν παράγει τὴν κυριαρχίαν τοῦ λόγου καὶ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, εἶναι ὅλα πορίσματα, συνέπειαι καὶ ἀποτελέσματα μᾶς μόνης ἀρχῆς, μᾶς μόνης ἔννοιας, τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιον ἄρα εἶναι ἡ βᾶσις καὶ ἡ πηγὴ τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Ἄλλ' ἡ βασιλεία τοῦ δικαίου, εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ λόγου· ἡ ἰσονομία, ἢ ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ ἐξ ἴσου πάντων τῶν δικαιωμάτων προστασία, ἐπιβάλλεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν λόγον καὶ πραγματοποιεῖται διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης. Τί ἄλλο δὲ εἶναι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἰμὴ ἀμυδρὰ τις ἀντανάγκαις τοῦ θείου λόγου, καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη τί ἄλλο εἶναι εἰμὴ αὐτὸς ὁ θεμελιώδης νόμος καὶ ἡ κυρία ἐντολὴ τῆς ἠθικῆς τοῦ Εὐαγγελίου».

23. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ κειμένου ἕως τὸ τέλος τῆς ἐπόμενης περιόδου («... ἐπανάγει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ θεῖον») ὁ Βράβλας κατορθώνει μὲ συμπτυκνῶσαι μέσα σὲ 15 στίχους σχεδὸν ὀλόκληρο τὸ αἰσθητικὸ του σύστημα δίδοντας στὴν τέχνη τὴ θέση ποῦ τῆς ἀρμόζει, ἐνῶ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ κάθε του κείμενο, δὲν θά ἦταν δυνατόν νὰ προστεθεῖ οὔτε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἔστω καὶ μία λέξι, ποῦ κάθε μιά τους φέρει ἓνα βαρῦτατο ἐννοιολογικὸ φορτίο.

24. Ἐκφραση ποῦ συνδέεται μὲ τίς περὶ ὕψηλοῦ ἀπόψεως τοῦ Βράβλα, οἱ ὁποῖες διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τίς σχετικὲς καντιανές. Βλ. Π. Βράβλας-Αρμένης, «Ἱστορία καὶ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας τοῦ καλοῦ», *Φιλ. Ἔργ.*, τ. 4α, ὁ.π., σσ. 458-464, (οἱ ὁποῖες περιλαμβάνονται στὸ Δ' κεφάλαιο τῆς μελέτης αὐτῆς μὲ τίτλο: «Περὶ ὕψηλοῦ, χαρίεντος καὶ γελοίου». Σχετικὰ μὲ τίς βραβλιανές "αἰσθητικὲς κατηγορίες" βλ. καὶ Ε. Moutsopoulos, *Le problème du Beau chez Pétrou Vrăvlias-Armenis*, ὁ.π., σσ. 117-139, τοῦ ἰδίου, «Οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες κατὰ τὸν Πέτρο Βράβλα-Αρμένη», ἀνακοίνωσις ποῦ διαβάστηκε στὸ *ΣΤ Διεθνὲς Πανῖνιο Συνέδριον*, (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), (δακτυλογρ.), καὶ Α. Βασιλάκης, ὁ.π., σσ. 139-156, κέφ. Α' 2ο: «Ένας τριμερὲς διαφορισμὸς τοῦ ὑπέροχου ὄντος - οἱ "αἰσθητικὲς κατηγορίες"».

σθημα²⁵, καὶ διὰ τῆς καλλιτεργείας καὶ διαδόσεως τῆς μουσικῆς τέχνης συνεχίζει καὶ ἐνισχύει τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν τῆς ἐλληνικῆς καλλιτεχνίας²⁶, μιᾶς τῶν λαμπροτέρων ἀκτίνων τῆς προγονικῆς ἡμῶν δόξης. Τῶν πατέρων ἡμῶν τὰ ἀθάνατα παραδείγματα μιμουμένη ἢ ἡμετέρα Ἐταιρία τὴν καλὴν τέχνην τῆς ἀρμονίας²⁷ διαδίδει καὶ καθιεροῖ πρὸς ἔκφρασιν καὶ ὀρθοῖ τῶν γλυκύτερων καὶ γενναιοτέρων αἰσθημάτων, πρὸς ὑψηλότεραν διάπλασιν τῆς ἠθικότητος, πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ λαμπρότητα τῆς θείας λατρείας, διότι τὸ καλόν, στοιχεῖον συμφυρὲς παντὸς μεγάλου πολιτισμοῦ εἶναι θεῖον δῶρον ἄνωθεν κατερχόμενον, περιβάλλει διὰ τοῦ ἰδίου φωτός²⁸ καὶ ἀννυοῖ αὐτὸ τὸ ἀληθές, διὰ τῆς συμπαθεστεράς ἐνεργείας, διὰ τινος οὐρανίας ἡδονῆς καὶ γαλήνης ἐμποιεῖ ἐν πάσῃ εὐαισθητῶ καρδίᾳ τὸ ἀγαθόν, καὶ διὰ

25. Πβ. Καλλιστράτου, Ἐκφράσεις, III, 1: «οὐ γάρ μοι θεμιτὸν μὴ καλεῖν ἱερὰ τὰ τέχνης γεννήματα». Πβ. καὶ Π. Βράβλας-Ἀρμένης, <Ἐπικήδειος εἰς Δ. Σολομῶν>, δ.π., σ. 514, στ. 29-30.

26. Σχετικὰ βλ. τοῦ ἰδίου, Στοιχεῖα, δ.π., σ. 328, στ. 1-7, ἀλλὰ καὶ στὰ ἐξῆς ἀρθρα τοῦ φιλοσόφου: «Περὶ καλοῦ», Φιλ. Ἔργ., τ. 4α, δ.π., σ. 217, στ. 7-26, «Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ», Φιλ. Ἔργ., τ. 4β, σ. 366, καὶ «Περὶ τῶν χαρακτήρων τῆς ἐλληνικῆς διανοίας», Φιλ. Ἔργ., τ. 4β, δ.π., σσ. 397-399.

27. Πὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀρμονίας στὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Βράβλα βλ. Ε. Μουτσοπούλου, *Le problème du Beau...*, δ.π., σσ. 101-102, ὑποκεφ.: «L'harmonie», καὶ Α. Βασιλάκης, δ.π., σσ. 136-138 (: ὑποκεφ. Β' 1.3.6.). Ἐπίσης, πυκνὲς ἀναφορὲς στὴν ἀρμονία κάνει ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος στὴ συνέχεια τοῦ κετιμένου πού δημοσιεύουμε, καὶ πῶς συγκεκριμένα στὸ μέσο περίπτου τῆς τελευταίας παραγράφου του. (βλ. καὶ κατωτ. σημ. 38). Ὡστόσο, φαίνεται πὼς στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ κετιμένου ἐδῶ ἡ ἔννοια χρησιμοποιεῖται μὲ τὸ ἰδιαιτέρου μουσικῆς περιεχόμενον. Πὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἔννομίας τῆς ἀρμονίας ἀπὸ τὸ Βράβλα στὸ «Περὶ μουσικῆς» ἀρθρο του βλ. «Περὶ μουσικῆς», δ.π., σ. 321, στ. 21-25, σ. 326, στ. 4-6, σ. 328, στ. 36-38, σ. 330, στ. 34, σ. 331, στ. 24 καὶ σ. 336, στ. 12-16.

28. Ἡ διατύπωση «...θεῖον δῶρον ἄνωθεν κατερχόμενον, περιβάλλει διὰ τοῦ ἰδίου φωτός...» παραπέμπει ἄμεσα στὸ «δι τὰ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον ἐκ σοῦ τοῦ Πατρὸς τῶν φῶτων...» ἀπὸ τὴν Ὀπισθάμβωνο εὐχὴ τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἄλλωστε ὁ Βράβλας σχεδὸν σὲ ὅλα του τὰ κείμενα δὲν ἀγνοεῖ τὴ γλώσσα τῆς λατρείας τῶν Πατέρων καὶ τῶν μεγάλων ἡμνογράφων, ἀφοῦ καὶ ὁ ἐκλεκτικισμὸς τοῦ ἐκτείνεται πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐκλεκτικισμοῦ, (καθὼς ὁ Κερκυραῖος φιλόσοφος εἶχε μαθητεῦσει κοντὰ στὸν V. Cousin, τὸν ἀρχηγὴν τῆς ἐκλεκτικιστικῆς σχολῆς τῆς Γαλλίας στὸ ἀμῶ τοῦ 19ου αἰ. βλ. σχετικὰ καὶ Ε. Μαργαρίτου-Ἀνδριανέση, *Ἡ διαμόρφωση τοῦ νεώτερου Ἐκλεκτικισμοῦ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἐγκυκλοπαιδισμοῦ κατὰ τὸν 19ο αἰ. V. Cousin, A. Rosmini, Π. Βράβλας-Ἀρμένης*, Ἰδρυμα Ἐρευνῆς καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Σειρὰ «Ἐρευνα» ἀρ. 5, Ἀθήνα 2004), περιλαμβάνοντας σὲ αὐτὸν ὄχι μόνον τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς μέσης ἐλληνικῆς περιόδου, τῆς βυζαντινῆς. Στὸ ἀρθρο τοῦ Βράβλα «Ἀνατολὴ καὶ Δύσις», (1854), Φιλ. Ἔργ., τ. 4β, δ.π., σσ. 325-336 κατατίθεται μὲ εὐθὺ τρόπο καὶ καταφαίνεται ἡ πληρότητα τῶν φιλοσοφικῶν του προϋποθέσεων.

της ἀρετῆς ἐπανάγει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ θεῖον²⁹. Διὰ τοῦτο ἡ ἡμετέρα Ἑταιρία οὐ μόνον ἐσυστήθη καὶ διητηρήθη καὶ προώδευσεν, ἀλλὰ καὶ διήγειρεν ἐν τῷ λαῷ ζωηρὰς καὶ διαρκεῖς συμπαθείας, πανταχόθεν σχετιζομένη πρὸς πάντα τὰ περὶ αὐτήν, ὡς σχετίζεται ἡ ἡμετέρα ζωὴ πρὸς τὰς δυνάμεις τῆς γῆς καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ οὐρανοῦ· διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἰδιῶται τὴν ὑποστηρίζουσι, καὶ ἡ ἐγγχώριος καὶ ἡ γενικὴ Κυβέρνησις εὐμενῶς τὴν βοηθοῦσι, καὶ ὁ Ἐξοχώτατος Ἀντιπρόσωπος τῆς Προστάτιδος Ἀνάσσης³⁰ ἠδόκησε νὰ τὴν τιμῆσῃ διὰ τῆς ἐπιτίμου αὐτοῦ προεδρίας, καὶ σήμερον, ἀφ' οὗ ἐν τῷ ναῷ τοῦ θαυματουργοῦ ἡμῶν Προστάτου³¹ ἱκετεύσαμεν ἐν πλήρει συντριβῇ καὶ εὐγνωμοσύνῃ τὸν Ὑψιστον, ἵνα στερεώσῃ καὶ εὐδοώσῃ τὸ ἔργον τοῦτο τῶν ἀσθενῶν χειρῶν μας, εὐθυμοὶ συνερχόμεθα ἵνα πανηγυρίσωμεν τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως αὐτῆς, ἐκπληροῦντες τὸ γλυκύτατον τῶν ἡμετέρων καθηκόντων, τὴν βράβεισιν τῶν διαπρεψάντων κατὰ τοὺς διαφορῶν κλάδους τῆς μουσικῆς διδασκαλίας.

»Γλυκύτατον πρὸς πάντας ἡμᾶς εἶναι, ὦ φίλοι μαθηταί, τὸ καθῆκον τοῦτο, διότι ἡ μόνη ἀμοιβὴ τὴν ὁποῖαν προσδοκῶμεν καὶ ἐπιθυμοῦμεν εἶναι ἡ βεβαίωσις, ὅτι αἱ προσπάθειαι ἡμῶν δὲν ἔμειναν ἀτελεσφόρητοι, καὶ τὴν βεβαίωσιν ταύτην παρέχει ἤδη ἡ βράβεισις τῶν ἀρίστων. Καὶ ἡ πρώτη αὕτη ἀπόδειξις τῆς ἐπιδόσεως ἡμῶν εἶναι ἐνταυτῷ καὶ ἐγγύησις ἀσφαλῆς πληρεστερας ἔτι ἐπιτυχίας. Διότι, φέροντες ἐπὶ τοῦ στήθους τὸ παράσημον δι' οὗ σήμερον ἐκοσμήθητε, θέλετε συναισθανθῆ ὅτι ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν μελέτην, ὁ ζῆλος τῶν καλῶν, ἡ αὐταπάρνησις, ὁ καθαρὸς καὶ ἄδολος ἔρως τῆς τέχνης³², ἡ συνένωσις ἐνὶ λόγῳ τῆς νοήμονος ἐργασίας καὶ τῆς χρηστῆς διαγωγῆς ἀπολαμβάνουσι ἐπὶ τέλους καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὴν ὀφειλομένην

29. Σὲ αὐτὲς τίς γραμμὲς διατυπώνεται ἡ μεγίστης σημασίας γιὰ τὴν βραϊλιανὴν φιλοσοφία, τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν θέσιν τῆς τέχνης στὸ σύστημα τοῦ Κερκυραίου στοχαστῆ σχέσιν τῆς ἀληθείας, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὡραίου, τριάδας ἰσοδύναμων μεγεθῶν μὲ κοινὴν τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ τρεῖς ὑποστάσεις. Σχετικὰ βλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν δοκίμιον* (στὸ ἔξις *Δοκίμιον*), ὁ.π., σσ. 63-75, κεφ. ΙΕ' «Περὶ ἀληθοῦς, ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ», καθὼς καὶ Α. Βασιλάκης, ὁ.π., σσ. 65-76, ὑποκεφ. (τοῦ Α' 2ου κεφ.: «Ἡ τριαδικὴ δήλωσις τοῦ ὄντος καὶ ἡ πλήρωσις του») 1.: «Ἀληθές-ἀγαθό-καλό».

30. Πρόκειται γιὰ τὴν βασίλισσα τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου Βικτωρία, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1819 καὶ βασιλεύσε ἀπὸ τὸ 1837 ἕως τὸ θάνατό της, τὸ 1901.

31. Ἐλκεῖ τὴν προσοχὴν μας τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βράιλας μέσα σὲ δυὸ γραμμὲς χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημμένως τὴν ἔννοια τῆς προστασίας, καί, πιθανόν, μὲ ἀποχρώσεις διαφοροποιήσεις, ἀφοῦ ἄλλη εἶναι ἡ προστασία τοῦ ἐκ Τριμυθοῦντος τῆς Κύπρου Ἀγίου Σπυριδῶνος καὶ ἄλλη αὐτῆς Βρετανίδος ἀνάσσης.

32. Ἡ πλατωνικὴ ἐμπνευσις ἔκφρασις χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὸν Βράιλα. Πβ. Φιλο-

ἀμοιβήν. Ἄλλὰ τὸ βραβεῖον ὅπερ σήμερον ἀπελάβετε, δὲν θέλει εἶσθαι τὸ τέρμα τῶν ἀγῶνων σας· ἐξ ἐναντίας πρέπει νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὀρηκτῆριον καὶ κέντρον πρὸς νέους ἀγῶνας, πρὸς μείζονα ἐπίδοσιν, πρὸς ἄλλα καὶ λαμπρότερα ἔργα. Ὅσοι ἐμνήθητε τὰς ἀρχὰς τῆς ὀργανικῆς ἢ τῆς ὠδικῆς μουσικῆς, εἰσήλθατε ἤδη τὰ προπύλαια τοῦ ναοῦ· ἀλλὰ δύνασθε, ἐὰν προβῆτε εὐσεβάστως καὶ ἀνδρείως, νὰ εἰσδύσῃτε εἰς τὸ ἄδυτον, ἔνθα ἀκτινοβολεῖ τὸ πρόσωπον τῆς Θεᾶς. Εἷς τινὰς ἐξ ὑμῶν αἱ ὑψηλαὶ θεωρίαι τῆς τέχνης ἐν μέρει ἤδη ἀπεκαλύφθησαν³³, καὶ εἶδατε μακρόθεν τὸ σύνολον αὐτῶν, τὸν ἀδιάρρηκτον σύνδεσμον τῶν μουσικῶν ἰδεῶν, τὸν ἀθάνατον χορὸν τῶν θεῶν ἐκείνων παρθένων³⁴. Καὶ βραβευθέντες καὶ μὴ βραβευθέντες, μὴ δειλιάσῃτε νὰ προβῆτε περαιτέρω. Ἐχετε πρὸ ὀφθαλμῶν ἀξιόμιμητα παραδείγματα. Ἐκ τῶν μητρικῶν κόλπων τῆς ἐκπαιδευοῦσας ὑμᾶς Ἐταιρίας ἄλλοι πρὸ ὑμῶν ἐξῆλθον, καὶ ἤδη τιμῶσι τὸ Κατάστημα τοῦτο καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πατρίδος. Ἔστω εἰς ἐνθάδῶνσιν ὑμῶν ἡ ἀξιέπαινος αὐτῶν διαγωγή. Καὶ συντελέσαντες τὸ σύνολον τῶν σπουδῶν, καὶ μακρὰν τῆς γενεθλίου γῆς ἀποδημοῦντας, συμπαρακολουθεῖ ὑμᾶς τὸ φιλόστοργον ὄμμα τῆς Ἐταιρίας, ἣτις χαίρει εἰς τὰς ἐπιτυχίας σας, ἀγάλλεται ἀκούουσα ὑμᾶς τιμωμένους ἀλλαγῶν, σᾶς βοηθεῖ, ἐὰν δύναται, καὶ σᾶς ἀγαπᾷ πάντοτε, διότι ἠξεύρει ὅτι ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν διατηρεῖτε ἀνεξάλειπτον πρὸς αὐτὴν εὐγνωμοσύνην. Τὸ αἶσθημα τοῦτο ὀφείλετε πρὸς πάντα τὰ μέλη αὐτῆς ἀντιπροσωπεύοντα τὴν ὅλην πατρίδα, πρὸς τὰς κατὰ καιρὸν προεδρίας, πρὸς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν, πρὸς τοὺς πρώτους καὶ ἀμέσους ὑμῶν διδασκάλους καὶ ὑπεράνω, πολὺ ὑπεράνω τούτων, καὶ εὐγνωμοσύνην καὶ σέβας καὶ πᾶσαν τιμὴν ὀφείλετε ὑμεῖς, καὶ πάντες ὀφείλομεν πρὸς τὸν σοφὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ περικλεῆ Καθηγητὴν, τὸν διηνεκῆ ἐπὶ τῇ μουσικῇ Προέδρον³⁵,

θέου καὶ Εὐγενίου Ἐπιστολαί, δ.π., σ. 373, στ. 18-21, Περὶ ψυχῆς καὶ ἠθικοῦ νόμου διατριβαί, Φιλ. Ἔργ., τ. 2, δ.π., σ. 193, στ. 7-8, καὶ «Περὶ Προνοίας», Φιλ. Ἔργ., τ. 4β, δ.π., σ. 163, στ. 23-30, ὅπου γίνεται λόγος γὰρ «ἔρωτα καλοῦ».

33. Πβ. καὶ Δοκίμιο..., δ.π., σ. 190, στ. 33 – σ. 191, στ. 2: «Ἡ ἔμπνευσις οὔτε ἀποκτᾶται, οὔτε μεταδίδεται, ἀλλ' εἶναι δῶρον τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς κάμνει εἰς ὄλγα τινὰ προνομιακά ὄντα, ἀποκαλύπτοντα ἁρμονικῶς τὴν ἀλήθειαν, ἀγαπώμενα καὶ σεβόμενα ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὡς μυσταγωγοὶ καὶ ἱερεῖς θείας τινός λατρείας. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ὁ κατ' ἔξοχὴν ἀνθρώπος».

34. Ὁ Βράλιας φαίνεται νὰ ἀναφέρεται ἐδῶ καὶ σὲ ὄλες τίς καλῆς τέχνης καὶ τῆ σχέσιν μεταξὺ τους, καθὼς «ισόβαθμοι οὔσαι καὶ ισότιμοι καὶ ἰσοδίκαιοι, ὁμοιάζουσι τὰ ποικιλόχροα φύλλα ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ἄνθους, τοῦ ἄνθους τοῦ καλοῦ» (: Π. Βράλιας-Ἀρμένης, Δοκίμιο, δ.π., σ. 192, στ. 5-7). Πβ. καὶ τοῦ ἰδίου, «Περὶ καλοῦ», Φιλ. Ἔργ., τ. 4α, δ.π., σ. 221, στ. 2-5: «... διότι ἐκάστη αὐτῶν [ἔνν. τῶν τεχνῶν] ἔχει τὰ ἴδια πλεονεκτήματα τὰς ἐλλείψεις ἀναπληροῦντα, καὶ πᾶσαι ὁμοῦ συμπαρίστανται ὡς σεμναὶ παρθένοι, αἵτινες ἐξ ἴσου ἐμφαίνουσιν ἐν τῷ κάλλει τοῦ προσώπου τὴν αὐτὴν οὐράνιον καταγωγὴν.»

και διηνεκές κλέος της Κερκύρας και του Έθνους. Ούτος με έξοχον διάνοιαν και άγνην καρδίαν, από του ύψους της θεωρίας του καλού εν ή ζή και ένασμενίζει, και τὰ στοιχειωδέστερα μαθήματα μετά πατρικής μερίμνης ένίστε έπιτηρεί και διευθύνει και γονιμοποιεί διά του λόγου του, και τούς μυστηριωδέστερους νόμους της καλλιτεχνικής ποιήσεως, ους διά βαθυτάτης μελέτης και πολυετούς πείρας άπεθησαύρισε εν τῷ πνεύματι, από τοσούτου χρόνου ήδη μετ' άπαραδειγματίστου και Σωκρατικής τρώντι άφιλοκερδείας και γενναιότητος άποκαλύπτει και διδάσκει και επί μάλλον και μάλλον διαφωτίζει διά τών λάμπσεων της μεγαλονοίας του.

»Υπό τās αισίας έμπνεύσεις τοιούτου άνδρός δύναται, Κύριοι, ή Έταιρία να προσδεύθη θαυμασίως κατά την καλλιέργειαν και διάδοσιν της τέχνης, και να εδρεγητήση έτι μάλλον την όλην κοινωνίαν. Άλλά τὸ πολύτιμον και ούσιωδέστατον τούτο στοιχείον δέν άρκει. Προσαπαιτείται ή συνεχής ένέργεια τών όρων και τών μέσων δι' ών έουστήθη και μέχρι τουδε διετηρήθη, και σήμεραν άκμάζει και ευήμερει, ή συντήρησις δηλ. του ζωοποιού εκείνου πνεύματος ύφ' ου άπ' αρχής ενεπνεύσθη, και δι' ου μόνου όφείλει να διευθύνηται, ή συνένωσις του ένθουσιασμού και της φρονήσεως, της έπιμονής και του θάρρους, της δραστηριότητος και της νοημοσύνης, και πρό πάντων ή σύμπνοια τών προσπαθειών και ή άρμονία τών πνευμάτων. Η άρμονία, ήν θέλομεν να διαδώσωμεν διά τών ήμετέρων παραδόσεων, δέν είναι μόνο θεμελιώδης νόμος της καλλιτεχνίας, όρος άπαραίτητος παντός

---

35. Ο φιλόσοφος έννοεί τὸ Ν. Χ. Μάντζαρο, με τὸν όποιο διατηροῦσε φιλικότατες σχέσεις. Πβ. και τη σημείωση στὸν <Επικήδειον εις Δ. Σολωμόν>, δ.π., σ. 508: «Εἰς τās περι κάλολογίας παραδόσεις του Βράβλα, τακτικῶς έφοίτα ό Μάντζαρος ό μουσουργός του ύμνου, ως ό Βράβλας έφοίτα εις τās περι άρμονίας παραδόσεις του Μαντζάρου», καθως και τη βραϊλιανή σημείωση 2 στὸ «Περὶ μουσικῆς», (1866), δ.π., σ. 349: «Και έτερος λόγος υπήρχε δι' όν ήδυνάμεθα και δλωσ να παραλείψωμεν τὸ μέρος τουτο της περι καλου παραδόσεως εν Κερκύρα, ένθα ό περικλεής Μάντζαρος από πλείστων ήδη ετών με ζήλον ίσον προς την σοφίαν αυτου και με σπανίαν γενναιότητα πάντας τούς τε θεωρητικούς και πρακτικούς κλάδους της τέχνης ταύτης διδάσκει, και δι' έργων άμμητου κατά τὸ είδος αυτών τελειότητος και αυτην τιμά και έαυτον και τὸ έθνος.»

Άλλωστε, όπως αναφέρει και ό Σ. Μοτσενίγος, δ.π., σ. 107, ό Βράβλας άνηκε στὸ στενὸ κύκλο άκροατῶν και θαυμαστῶν του Κερκυραίου μουσουργου μαζί με τούς: Διονύσιο Σολωμό, Λούντζη, Giuseppe Regaldi, Γεράσιμο Μαρκορά, Ιούλιο Τυπάλλο, Ιάκωβο Πολυλά, Άνδρέα Μουστοξύδη, Nicolo Tomaseo κ.ά. Μάλιστα, πρέπει να σημειωθεί επίσης πὸς στὸ Μάντζαρο άπονειμήθημε ισόβια σύνταξη από τη Βουλή του Ηνωμένου Κράτους τών Ιονίαν Νήσων επί της προεδρίας του Βράβλα (πβ. δ.π., σ. 104), ένῶ ό ίδιος ό Μάντζαρος είχε άπεφέσει μία του σύνθεση, την «Cavatina της νεαρῆς νύμφης» για ύψίφωνο και συνοδεία πιάνου, στη σύζυγο του Βράβλα, τη Μαριάννα Γ. Βράβλα (πβ. δ.π., σ. 130).

ἔργου καλοῦ, ἀλλ' εἶναι προσέτι καὶ πρότερον ὄρος καὶ νόμος τῆς θείας δημιουργίας, διότι πάντα ἐν μέτρῳ καὶ ῥυθμῷ καὶ ἁρμονίᾳ ἐποίησεν ὁ Κύ-

Δὲν θεωροῦμε, ὁμῶς, ἄσκοπο μὲ ἀφορμὴ προαναφερθεῖσα βραβιλιανὴ ἔκφραση γιὰ τὴ διδασκαλία ἀπὸ μέρους Μαντζάρου καὶ τῶν πρακτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν θεωρητικῶν κλάδων τῆς μουσικῆς τέχνης «δι' ἔργων ἀμμύητου κατὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τελειότητος», νὰ σταχυολογήσουμε ὀρισμένα μόνον θεωρητικὰ πονήματα τοῦ σημαντικοῦ Ἑπτανήσιου μουσουργοῦ:

– Ὑπόμνημα περὶ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς καὶ τῆς προσόδου τῆς νεωτέρας τέχνης, πού δημοσιεύθηκε στὴ Νάπολη στὰ ἰταλικά,

– Αἰσθητικο-κριτικὴ ἀνάλυσις κλασικῶν ἔργων τῶν Γάλλων μουσικοσυνθετῶν Monsigny καὶ Grétry, πού ἐκδόθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1851 στὰ ἰταλικά ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο «Σχερία» μὲ δαπάνες τῆς «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας» (ὁ πλήρης τίτλος στὰ ἰταλικά ἦταν: «Rapporto del Cav. N. Manzano presidente della Musica della Società Filarmonica di Corfù ec. ec. relativo al dono di Alcune opere di Monsigny e Grétry fatto alla Medesima dal Chiarissimo di lei socio onorario J. Lardin di Parigi»). Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ ὁ Βραβίλιος ἀναφέρει στὸ «Περὶ μουσικῆς», ὁ.π., σ. 339, στ. 9, μέσα στοὺς διάφορους συνθέτες πού φέρνει ὡς παραδείγματα καὶ τοὺς Monsigny καὶ Grétry),

– Πραγματεία περὶ θεωρίας τῆς ἁρμονίας,

– Πραγματεία τῆς Μουσικῆς («Trattato di Musica»), κ.ά. Πβ. σχετικὰ καὶ τὶς πολύτιμες πληροφορίες πού παρέχει ὁ Σ. Μοτσενίγος, ὁ.π., ἰδιαιτέρα στίς σσ. 133-138.

Ἐπίσης, γιὰ τὸ πολυσχιδῆς ἔργο τοῦ Μάντζαρου βλ. Γ. Λεωτσάκος, «Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795-1872) – Πὰ ἓνα μικρὸ του ἐγκόλπιου», *Μουσικολογία*, 5-6 (1987), 228-271, καὶ τὶς συγκεντρωμένες μελέτες στὸ βιβλίο: Χ. Ξανθοῦδάκης - Μ. Καρδάμης (ἐπιμ.), *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος. Ἐρευνητικὴ συμβολὴ στὰ 130 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συνθέτη*, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Τμῆμα Μουσικῶν Σπουδῶν, Ἐκδόσεις τοῦ Μουσικοῦ Λόγου, Κέρκυρα 2003, ἀλλὰ καὶ Γ.Γ. Παπαϊωάννου (Νανᾶκος), «Mantzaros, Nikolaos», στὸ S. Sadie (ἐπιμ.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, τ. 11, Macmillan Publishers Limited, London 1980, σσ. 635-636, τὸ ὅποιοι οἱ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ Μάντζαρο ἐπέσυραν τὰ ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Γ. Λεωτσάκου (πβ. λ.χ. Γ. Λεωτσάκος, «“Ὁ Μάντζαρος καὶ ἐγώ”»: ἓνας προσοπικὸς ἀπολογισμὸς», *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος. Ἐρευνητικὴ συμβολὴ στὰ 130 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συνθέτη*, ὁ.π., σ. 35), τῶν ὁποίων ἄλλωστε, δικαιολογημένα ἢ ἀδικαιολόγητα, δὲν φείδεται. Ἄς ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἐμᾶς ὅτι ὁ Νανᾶκος (1915-2000) παραμένει μίᾳ πολυσχιδῆς προσωπικότητα τῆς μουσικῆς, ἰδιαιτέρα δὲ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ ψυχὴ τῆς σύγχρονης μουσικῆς. (Βλ. γιὰ παραδείγμα καὶ τὴν πολύτροπη συμβολὴ του στὴν ἀνάδειξη τοῦ Νίκου Σκαλκώτα καὶ τοῦ Πάνη Χρήστου, τῶν μεγαλύτερων Ἑλλήνων συνθετῶν τοῦ 20οῦ αἰ.).

Ὡστόσο, δὲν θεωροῦμε ἀδιάφορο νὰ κατατεθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ ἐλάχιστη, πλὴν πρῶμη, προσωπικὴ μας συμβολὴ στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἔργου τοῦ Μάντζαρου, προσπάθεια πού δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέβαλε στὴν ἀνανέωση τοῦ μουσικοῦ καὶ μουσικολογικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν κερκυραῖο μουσουργό, ἀφοῦ ἀκολούθησαν ἀξιολογότερες ἐργασίες. Τὸ 1981 ὁ Πάνης Ἰωαννίδης, συνθέτης καὶ μαέστρος, διευθυντὴς τότε τοῦ Μουσικοῦ Τμηματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸν ὁποῖο καὶ διαδεχθήκαμε, μᾶς ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Μάνο Εὐστρατιάδη, μετέπειτα διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπισκεφθήκαμε τὴν τρισεγγονὴ τοῦ Μάντζαρου, Φρόσω Γκέλη, στὴν οἰκία της στὴν ὁδὸ Ζαΐμη 31-33, 5ος ὄροφος, Ἐξάρχεια, ὅπου (κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μετασεισμῶν τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1981) ἀναζητήθηκαν στὰ σεντούκια της, ἐρευνήθηκαν καὶ ἐπιλέχθηκαν ἔργα τοῦ Μάντζαρου πού ἐξημενεύθηκαν ἀπὸ ὁμάδα μελῶν τῆς Χορωδίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴ δική μας διδασκαλία

ριος³⁶. Από του ανεπαισθήτου φλοίσβου του κύματος, όπερ άσπάζεται και ήδөөς πληττει τās άκοάς μας, μέχρι της ανεκλαλήτου άρμονίας των ούρα-νίων σφαιρών³⁷, εκ παντός άτόμου, εκ πάσης ύλης, εκ πάσης ζωσης φύσεως έξέρχεται τó άσμα της πλάσεως, και ώς φωνή ενγνώμονος λατρείας και άτε-λευτήτου δεήσεως άνέρχεται προς τον Πλάστην. Άρμονία είναι τó πών³⁸, και τó καλόν της φύσεως και τó καλόν της τέχνης³⁹, άρμονία των έννοιών προς άλλήλας και προς τó κοινόν αυτών άντικείμενον είναι αυτό τó άληθές, άρμονία των άνθρωπίνων βουλών προς τον θεϊόν νόμον, των καρδιών και των αισθημάτων εν τη ένότητι της θείας άγάπης, είναι αυτή ή άγαθότης, ή

και διεύθυνση, και με τη συνοδεία στο πιάνο της Χαράς Τόμπρα. Τό μουσικό αυτό ύλικό που περιελάμβανε τις περισσότερες στροφές του *Ύμνου εις την Έλευθερίαν των Δ. Σολωμού, Ν.Χ. Μάντζαρου*, δύο άλλα σχεδιάσματα του *Έθνικού Ύμνου*, συνθέσεις γάρ άντρική χορωδία και πιάνο, τó «*Tota pulchra est*» γάρ μικτή χορωδία a capella, και τó «*Στην κορυφή της θάλασσας*» από τó *Λάμπρο* του Δ. Σολωμού γάρ μικτή χορωδία και πιάνο, άποτέλεσε τη μουσική ύλη γιά ένα άφιέρωμα στον Έθνικό Ύμνο τó 1981 από την Ε.Ρ.Τ., αλλά και ένα άφιέρωμα από τον ίδιο τηλεοπτικό σταθμό την επόμενη χρονιά που είχε έπιμεληθεί ή Φραγκίσκη Καρόρη. [Έπίσης, στην πρώτη έκπομπή ή άνδρική χορωδία του Άγίου Σπυριδώνος Κερκύρας υπό τη διδασκαλία και διεύθυνση του Παναγιώτη Σπίνουλα είχε έρμηνεύσει ύμνους από την *Όρθόδοξη Λειτουργία* του Μάντζαρου, επηρεασμένους και από τó τοπικό μουσικό ιδίωμα της κερκυραϊκής εκκλησιαστικής μουσικής, σχετικά με τó όποίο, ως ύπομνησθεί παρενεθικά, έγιναν από μάς μία διάλεξη στο Φιλολογικό Σύλλογο «*Παρανασός*», στις 20 Μαρτίου 1991, και δύο άνακοινώ-σεις στην *Α΄ Μεσογειακή Μουσική Συνάντηση Κρήτης* (Ηράκλειο) τó 1993, και στο *ΣΤ΄ Διε-θνές Πανόγιο Συνέδριο*, (Ζάκυνθος, 23 Σεπτεμβρίου 1997) αντίστοιχα.]

36. Έμμεση άναφορά στο «*ιδού καλά λίαν*» (*Γένεσις, Α΄, 31*), όπου συγχρόνως ύπάρχει άμεση διαφοροποίηση από τον πλωτινικό ύλικό κόσμο, που έξαρχής είναι άποτέλεσμα πτώ-σεως, ενώ ή πτώση της *Γενέσεως* έρχεται μετά τη δημιουργία του κόσμου και του άνθρώπου.

37. Πυθαγόρεια θέση που άσπάζεται ό Πλάτων και επαναλαμβάνει ό Βράιλας, κίνοντας μά-λιστα ήδη από τó *Δοκίμιο*, (δ.π., σ. 181, στ. 11), άναφερόμενος στη σφαίρα, παραπομπή στην πλα-τωνική έκφραση: «*Πάντων τελεώτατον, όμοιώτατόν τε αυτό έαυτώ σχημάτων*». (*Τίμαιος*, 33b).

38. Παραθέτουμε ένδεικτικά τó έξής βραϊλιανό χωρίο από τó *Δοκίμιο*, δ.π., σ. 181, στ. 32-σ. 182, στ. 4, όπου ό φιλόσοφος συνθέτει πλατωνικές, πλωτινικές, άριστοτελικές, αύγουστινικές και άλλες νεότερες άπόψεις που επαναλαμβάνει σε όλο τó έργο του: «*Τεθέντων δέ των δύο τούτων νόμων, του ρυθμού και της συμμετρίας, εύκόλως έννοείται ότι άμφότεροι άνάγονται εις τινά ένότητα διαπερώσαν, ούτως ειπείν, όλα τά μέρη παντός εύρύθμου και συμμετρου άντι-κεμένον, unitas per omnes partes perperuata, ήτοι ένότητα συνδυαζόμενη μετά της ποιαίας, έξ ών ή άρμονία, ή ή τάξις, νόμος άνώτατος του καλοῦ και του άγαθοῦ και του άληθοῦς.*» [Η ύπογράμμιση δική μας]. Πβ. και Π. Βράιλας-Αρμένης, «*Ιστορία και όρισμός της έννοίας του καλοῦ*», δ.π., σ. 452, στ. 25 - σ. 453, στ. 4.

39. Πά τη βραϊλιανή πρωτοτυπία στην προσέγγιση του θέματος του φυσικού και του τε-χνητού καλοῦ, όπου ό Κερκυραϊός φιλόσοφος αίρεται δυναμικά πάνω από πλωτινικές και γε-γκελιανές άντιλήψεις, βλ. Α. Βασιλάκης, «*Η όντολογική ένότης του ώφαιού της τέχνης και της φύσης κατά Π. Βράιλα-Αρμένη*», *Φιλοσοφία και Τέχνη. Φιλοσοφικό Συνέδριο*, Διεθνής Έπι-στημονική Έταιρεία Άρχαίας Έλληνικής Φιλοσοφίας (χορηγός: Amathus-Aegeas), Λεμεσός

τελεία ἀρετή. Καὶ τὰ μικρά, Κύριοι, μετέχουσι τῶν μεγάλων, καὶ εἰς ὃ νόμος ὁ ἐπὶ πάντων ἰστάμενος καὶ διὰ πάντων διήκων καὶ τὰ πάντα συνέχων καὶ ῥυθμίζων καὶ σώζων. Τὸν νόμον τοῦτον τῆς καθολικῆς τῶν ἀνθρώπων ἀδελφότητος καθιστᾷ μᾶλλον ὄρατὸν καὶ ἐναργέστερον ἐν ἡμῖν ὁ διὰ τῆς Ἑταιρίας συναπτόμενος στενωτέρος καὶ γλυκύτερος σύνδεσμος πρὸς πραγματοποίησιν κοινωφελούς καὶ ὄντως πατριωτικοῦ καὶ θεαρέστου ἐπιχειρήματος. Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ παράγει ἀπανταχοῦ καὶ καθεκάστην ἀπροσδόκητα καὶ ἀπίστευτα θαύματα. Ὁ δὲ νόμος τῆς ἀγάπης⁴⁰, ἐξ οὗ, ὡς ἔκ τινος οὐρανόθεν πηγῆς ἀπορρέει, εἶναι τὸ μέγα ἐλατήριο ὄλου τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου, καὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ νέου πολιτισμοῦ⁴¹. Ἐὰν τὸν νόμον τοῦτον τηρήσωμεν, τὸ ἔργον μας σώζεται καὶ εὐδοοῦται, καὶ φθάνει εἰς τὸν προορισμὸν του, διότι θέλει ἔχει καὶ ἐκ τῆς κοινωνίας πρόθυμον συνδρομὴν καὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ παρὰ τοῦ ἐπιτίμου ἡμῶν Προέδρου, τοῦ εἰς πᾶν καλὸν καὶ ἐπωφελὲς ἐτοιμὸν πάντοτε καὶ γενναίου ὑποστηρικτοῦ, ἰσχυρὰν ἀρωγὴν καὶ προστασίαν. Καὶ πέποιθα ὅτι θέλει τηρηθῆ ὁ νόμος οὗτος, καὶ τοιοῦτοτρόπως θέλει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προοδεύσει τὸ φιλόκαλον τοῦτο Κατάστημα, διότι ἡ φιλοκαλία εἶναι ἔμφυτος ἐν ἡμῖν καὶ πατροπαράδοτος, καὶ ἡ Ἑταιρία μας, δυνάμεθα νὰ τὸ εἰπώμεν ἄνευ κομποσμοῦ, εἶναι ἤδη κόσμημα ἀπαραίτητον καὶ ἀχώριστον τῆς κοινωνικῆς μας ὑπάρξεως. Μὲ τὴν ἐνθερμον ταύτην εὐχὴν ἄς ἀποχωρισθῶμεν, φίλοι συνεταιριοί, ἐπὶ τοῦ παρόντος, συγχαίροντες ἐκ νέου τοὺς προσφιλεῖς μαθητὰς τῶν σχολῶν μας καὶ ἐγκαρδίους ἀπονέμοντες εὐχαριστίας πρὸς πάντας τοὺς φίλους ἡμῶν καὶ εὐεργέτας.»

2006, σσ. 23-37, καθὼς καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἡ ὄντολογία τοῦ ὠραίου* στὸ ἔργο τοῦ Π. Βραϊλά-Αρμένη, ὁ.π., σσ. 101-114 (: ὑποκεφ. Β' 1.2.).

40. Ἡ ἀγάπη ἔχει μεγάλη βαρῦτητα στὸ βραϊλιανὸ ἔργο, ὅπου μεταξύ τῶν ἄλλων τὴ θεωρεῖ καὶ ὡς θεμέλιο τῆς ἰσότητος (βλ. σχετικὰ καὶ ἀνωτ. σημ. 22). Δὲν εἶναι τυχαίον ὅτι ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ τελευταίου ἔργου τοῦ φιλοσόφου, τῶν *Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου Ἐπιστολῶν*, ὁ.π., σ. 388, στ. 15-21, τελειοῦται ὡς ἑξῆς: «Ἡ ἀγάπη συννεοὶ πάντας ἡμᾶς καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν Θεόν, ζωογονεῖ καὶ γονιμοποιεῖ πάσας τὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματος, τὰς ρυθμίζει κατὰ τὸν πρὸς ὃν ἄρον αὐτῶν, καὶ τοιοῦτοτρόπως, ἐν ᾧ παράγει πᾶσαν τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐμφικτὴν εὐδαιμονίαν, μᾶς προετοιμάζει διὰ τὸν ἀθάνατον προορισμὸν μας, καὶ ἔχει πάντοτε εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν σου τὸ σοφὸν τοῦτο ῥῆμα: ὅτι ἡ ἐνάρετος ζωὴ εἶναι ἐν χρόνῳ ὄρος αἰωνίου μακαριότητος».

41. Στὸ νέο πολιτισμὸ, ἐννοώντας τὴν πολιτισμικὴ προσφορὰ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀναφέρεται ὁ Βραϊλάς εἰδικὰ στὸ ἄρθρο του «Ὁ νέος πολιτισμὸς παραβαλλόμενος πρὸς τὸν ἀρχαῖον», (1853), ὁ.π., σσ. 303-310.

ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

α. Το παιχνίδι-σύντροφος ζωής

Μετά την οικογένεια, τους γονείς, τὰ ἀδέρφια, τὸ ἄμεσο περιβάλλον του, τὸ μικρὸ παιδὶ μὲ ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα ποὺ δένεται, ποὺ αἰσθάνεται πιὸ κοντὰ, εἶναι τὰ παιχνίδια. Τὰ ἀθύρματα* εἶναι ἄψυχα, κινοῦνται μηχανικὰ ὑπακούοντας στὶς ἐντολὲς τῶν κατόχων τους, λίγα μόνον ἔχουν μία τυποποιημένη λαλιά, γιὰ τὰ παιδιά ὅμως ὅλα ἔχουν ψυχὴ, ἐκφαινόμενα αἰσθήματα, καλύπτουν ψυχικὲς καταστάσεις κι ἀνάγκες τους. Τὸ θυμὸ, τὴ χαρὰ, τὸ δάκρυ, τὴν ἱκανοποίηση, τὴν ἀπογοήτευση, κάθε συναίσθημα τῶν παιδιῶν τὸ εἰσπράττουν τὰ παιχνίδια. Τὰ ἀθύρματα παραμένουν, μαζί μὲ τὶς φωτογραφίες-εἰκόνες καὶ λοιπὰ ἐνθυμητικὰ ἀντικείμενα, σύντροφοι σ' ὀλόκληρη τὴ ζωὴ, φέρνουν στὴ μνήμη πρόσωπα, βιώματα, ἀναπολήσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὑπηρετοῦν τὴν ἀδιάλειπτη μνήμη, συνθέτουν εἰκόνες, παρουσίες κι ἀπουσίες, μὲ μία σχεδὸν μεταφυσικὴ διάσταση.

Στὶς παλαιότερες γενιές, στὴ δική μας παιδικὴ ἡλικία, τὰ ἀθύρματα ἦταν λίγα, λιτὰ ὡς ἐμφάνιση, ἀπλὰ ὡς λειτουργία. Προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἢ ἦταν κατασκευασμένα –κυρίως στὶς φτωχότερες τάξεις– ἀπὸ γονεῖς, συγγενεῖς, οἰκογενειακοὺς φίλους. Τὰ πιὸ πολὺπλοκα, τὰ σύνθετα στοὺς χειρισμούς, ἦταν λιγοστά, προσφέρονταν σὲ ἀκριβὲς τιμές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὰ χαζεύουμε στὶς βιτρίνες, νὰ τὰ ἀντικρίζουμε ἀπὸ μακριά, νὰ τὰ βλέπουμε οἱ περισσότεροι –μὲ λαχτάρω ἢ μὲ ζήλια– στὰ χέρια φίλων. Τὰ ἀθύρματα ὅμως ποὺ διαθέταμε, ὁποῖας ἀξίας κι ἂν ἦταν, ἡ φαντασία μας τὰ μεγαλοποιοῦσε. Μὲ ἀτομικὴ συνθετικὴ σκέψη συγκροτούσαμε μὲ αὐτὰ τύπους οἰκογενειῶν μὲ τὶς ἀντίστοιχες πράξεις (μαγεῖρεμα, προσφορὰ τσαγιοῦ, ὕπνος), σχηματίζαμε στρατοὺς, κατασκευάζαμε κτήρια, ὄνειροπολοῦσαμε, ταξιδεύαμε, μετουσιωνόμαστε σὲ ποικίλους ρόλους –ἀναπαράσταση ἐκείνων ποὺ ἀντικρί-

---

* Στὸ νεοελληνικὸ λόγο ἔχει επικρατήσει νὰ ἀποκαλοῦνται ὡς «παιχνίδια» τόσο τὰ «παίγνια» (ὀμαδικὰ ἢ ἀτομικὰ), ὅσο καὶ τὰ ἀθύρματα, τὰ ὄργανα μὲ τὰ ὁποῖα παίξει κάποιος. Ἡ λεκτικὴ αὐτὴ συνήθεια ἐκκολουθεῖται ἐναλλακτικὰ καὶ στὴν παρούσα ἐργασία.

ζαμε στην καθημερινή ζωή. Τα παιχνίδια ήταν προσωπικοί σύντροφοι τόσο στις ώρες της μοναξιάς, όσο και σε κείνες που ήταν παρόντα πρόσωπα αδιάφορα για μās (τό περιβάλλον μας). Με τα παιχνίδια απομονωνόμαστε, ζούσαμε στο δικό μας κόσμο, έξω από τον πραγματικό, προστατευμένοι, εύτυχεις, αυτόδύναμοι, αυτάρκεις.

Αναφέρθηκαν πιο πάνω τα ακριβά παιχνίδια. Πέρα όμως από το δυσπρόσιτό τους λόγω τιμής (π.χ., ηλεκτρικό τρενάκι, πλήρως συγκροτημένο κουκλόσπιτο), τα άθυρματα με τα οποία περισσότερο συνταυτιζόμαστε ήταν, τις πιο πολλές φορές, τα ταπεινά. Τα ακριβά παιχνίδια ασφαλώς μās έντυπωσιάζαν, τα ποθούσαμε, τα θέλαμε για επίδειξη ύπεροχής προς τούς τρίτους. Τα φθηνότερα όμως ήταν εκείνα που τα νιώθαμε περισσότερο κοντά μας, καταδικά μας. (Με πόση λαχτάρα παίρναμε από τα πανηγύρια ψευτοπαιχνίδια, μικρής αξίας, αλλά μεγάλης σημασίας για μās). Αν έχουμε διατηρήσει μέχρι τώρα κάποια από τα παλιά άθυρματα, θα δούμε ότι, ακριβώς, αυτά δεν είναι από τα πιο ακριβά. Τα περισσότερα είναι τα ταπεινά, εκείνα που μās έκαναν να αισθανόμαστε ότι είχαν μεγαλύτερη ανάγκη «προστασίας» από τρίτους, εκείνα με τα οποία είχαμε «δεθεί», αυτά έχουμε φυλάξει, ανεξάρτητα από την υλική κατάσταση στην οποία τώρα βρίσκονται.

Τα σύγχρονα άθυρματα αποτελούν θαύματα τεχνολογίας, έξοχες εφαρμογές των εξελίξεων της τεχνικής, πιστά όμοιώματα ήρώων και περιπετειών της εποχής, σηματοδοτούν όμως επίσης όψεις του σύγχρονου κόσμου: άπανθρωπιά, σκληρότητα, υπέρβαση των δυνατοτήτων του ανθρώπου, σπάταλο καταναλωτισμό, έλλειψη του μέτρου. Άγριες μορφές, ζώα-ρομπότ που κινούνται-δρούν ως άνθρωποι, σκληρές ενέργειες για την ίσχυροποίηση του δικαίου του πιο δυνατού, είναι τα χαρακτηριστικά που άποτυπώνονται στα περισσότερα άγορίστικα παιχνίδια τα οποία εικονογραφούν τη βία των καιρών μας. Άφειδη κατανάλωση, επίδειξη νεοπλουτισμού ως έκφραση μόδας, άσύστολη σπατάλη χαρακτηρίζει τα αντίστοιχα κοριτσίστικα παιχνίδια. Τα έπιτραπέζια παιχνίδια σκέψης και κατασκευών, άτομικά ή ομαδικά, έχουν εξελιχθεί προς το καλύτερο για την ανάπτυξη της πρωτοβουλίας, της συνθετικής κρίσης των παιδιών, όσα, βέβαια, δεν έξυπηρετούν άλλες κατευθύνσεις, όπως λ.χ., τον καλυμμένο τζόγο.

Τα μηχανικά-αυτόματοποιημένα άθυρματα, που σήμερα πια άποτελούν έπιτεύγματα τεχνικής, είναι βέβαιο πως έντυπωσιάζουν, πως προκαλούν το θαυμασμό όσων τα βλέπουν, εκείνων που τα χειρίζονται. Σε λίγο όμως χρόνο, με την επανάληψη των κινήσεων, των πράξεων που μηχανικά έκτελούν, χάνουν το ενδιαφέρον τους, κουράζουν δεδομένου ότι ό κάτοχός τους δεν μετέχει με την προσωπική του δημιουργικότητα, τη δική του πρακτική συμβολή, δεν αισθάνεται ως ενεργητικά «παρών».

Αν παρατηρήσουμε τα μικρά παιδιά θα δούμε ότι έντυπωσιάζονται,

χειροκροτούν, ένθουσιάζονται από τα παιχνίδια που παρουσιάζουν δυνατούς ήρωες, περιπετειώδεις καταστάσεις, φανταχτερές ένδυμασίες ή πλήρη σειρά άξεσούαρ για πανέμορφες κούκλες-πρότυπα. Παίζουν μ' αυτά, τα θαυμάζουν, τα χαίρονται, όμως δέν τα πλησιάζουν ψυχικά, δέν τα αισθάνονται ως ισότιμους συντρόφους ζωής. Τούτο συμβαίνει γιατί τα παιδιά μέ τό άλάνθαστο έσωτερικό κριτήριο, μέ τις άδιόρατες κεραίες ψυχισμού που διαθέτουν, γνωρίζουν που μπορουν νά άκουμπήσουν για νά σταθούν, νά ζεσταθεί ή καρδιά τους, ξέρουν από που νά παίρνουν πίστη, δύναμη, έλπίδα («...άδειάζει από τις τσέπες του / τά τιμαλφή του / ένα παιδι / που έπαψε νά έλπίζει» – Γ. Ξ. Στογιαννίδης).

Πολλά, λοιπόν, από τά σύγχρονα τυποποιημένα παιχνίδια περιορίζουν τόν έσωτερικό διαλογισμό του παιδιού, τή θέλησή του για άυτοσχεδιασμό, τήν κατασκευαστική του διάθεση, τήν ανάπτυξη τής σκέψης και τής πρωτοβουλίας του, τήν πνευματικότητά του, του περιορίζουν τήν ελεύθερη δράση. Τό παιδι όλα αυτά τά άντιλαμβάνεται ένστικτωδώς, μπορεί νά μίην ξέρει νά τά έκφράσει, τά έξωτερικεύει όμως ανάλογα μέ τις προτιμήσεις του. Έτσι, οί μεγάλοι πολλές φορές δέν μποροΰμε νά καταλάβουμε για ποιούς λόγους παιχνίδια που είχαμε θεωρήσει ότι θά άρέσουν σέ κάποιο παιδι δέν άποκτούν «χημεία» μέ αυτό. Ξεχνάμε ότι κάτι ανάλογο συνέβαινε και μέ μās όταν ήμασταν παιδιά, μέ άποτέλεσμα νά άπογοητεύονται τότε οί καλοπροαίρετοι δωρητές. Τό παιχνίδι, άκριβώς έπειδή μιλά στην καρδιά, είναι έντελώς προσωπικής προαίρεσης, στηρίζεται στο άτομικό συναίσθημα του κάθε παιδιού. Τό παιδι μπορεί, π.χ., νά παθιάζεται θετικά ή άρνητικά μέ ένα άθλημα: νά συζεί μέ αυτό ή νά φτάνει μέχρι τόν καταστροφικό θυμό, άποτέλεσμα έσωτερικών του αντιδράσεων. Ο καθαρά αίνιγματικός κόσμος τής παιδικής ηλικίας (άλλά και μεγαλύτερων ηλικιών) μέ τις άντιφάσεις, τούς άνομολόγητους φόβους, τό βαθμό τής ένδόμυχης άνασφάλειας έκφράζεται μέ τήν έπιλογή, συγχρόνως όμως και μέ τή συμπεριφορά άπέναντι σέ συγκεκριμένα άθύματα.

Όταν δίνουμε στο παιδι ένα παιχνίδι, άκόμα και τό πιο ποθητό, μεσολαβεί ένα διάστημα για τή μεταξύ τους γνωριμία. Μπορεί τό παιδι μέ λαχτάρα νά τό άρπάξει, ιδίως άν είναι τό πολυ έπιθυμητό, άλλά σέ λίγο θά τό άφήσει μέ έρωτηματικά και προβληματισμό μέχρι νά τό πλησιάσει πραγματικά, νά τό γνωρίσει, νά αισθανθεί συνδεδεμένο μαζί του. Η ψυχική προσέγγιση μεταξΰ παιδιού και παιχνιδιού είναι εκείνη που ολοκληρώνει τήν ύλική που έκφράζεται μέ τήν άπόκτηση του δεύτερου. Αυτή δέ ή ύποκειμενική προσέγγιση δέν είναι εύκολη, δέν καταλήγει πάντα σέ άγαπητικό άποτέλεσμα δεδομένου ότι ή άνταλλακτική άξία του παιχνιδιού είναι άγάπη, ψυχική προσέγγιση, φανταστική μυθολογία που άποτελεί έξοδο από ένα περίκλειστο για τά παιδιά περιβάλλον, τό όνειρο.

Ίδιαίτερη μνεία χρειάζεται για τὰ ἀθύρματα πού τὰ παιδιά κατασκευάζουν ἀπὸ μόνον τους. Συνήθως εἶναι ἐκεῖνα πού προτιμοῦν γιὰ μία περίοδο. Τὰ ἀθύρματα αὐτὰ ξεκινοῦν κατασκευαστικά ἀπὸ τὴ μίμηση ἄλλων, ὅταν ὅμως συμπληρώνονται καταλήγουν σὲ πρωτότυπες δημιουργίες, ἀνάλογα μὲ τὴ φαντασία καὶ τὴς ἱκανότητες τοῦ παιδιοῦ. Εἶναι κατὰ κανόνα φτηνὲς κατασκευές. [Ὁ Στρεψιάδης γιὰ νὰ ἐξάρει τὴν ἐξυπνάδα τοῦ γιοῦ του λέει στὸ Σωκράτη: «...τοῦ κόβει τὸ μυαλό· παιδάκι ἀκόμα, πελέκαε πλοῖα καὶ σκάρωνε σπιτάκια, καὶ πέτσινα ἀμαξάκια, καὶ ἀπὸ φλοῦδες ροδιῶν βατράχια: νὰ ἴβλεπες τί ὠραία.» – Ἀριστοφάνη, *Νεφέλαι*, 861-864]. Πρόκειται γιὰ δημιουργήματα προσωπικῆς φαντασίας πού ἀναδεικνύουν τὴν προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ-κατασκευαστῆ.

β. Ἀτομικότητα καὶ κοινωνικότητα στὸ παιχνίδι – Τὸ παιχνίδι στὴν κοινωνικὴ συμβίωση

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη εἶχε ἀναγνωριστῆ ἡ ἀναγκαιότητα «παιδιάς» κυρίως γιὰ ἄτομα μικρῆς ἡλικίας, ὅπως ἐπίσης γιὰ τοὺς μεγαλύτερους δεδομένης τῆς ἀνθρώπινης ἀνάγκης γιὰ ἀνάπαυση καὶ ψυχαγωγία («τὸ δ' ἀσχολεῖν συμβαίνει μετὰ πόνου καὶ συντονίας· διὰ τοῦτο δεῖ παιδιάς εἰσάγεσθαι, καιροφυλακτοῦντας τὴν χρῆσιν» – Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Θ 1337b). Τὴν «παιδιά τῶν ἡδέων» ὁ Ἀριστοτέλης τὴ θεωροῦσε ἀπαραίτητη, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀλλὰ ὅριζε ὅτι πρέπει νὰ γίνεται σὲ κατάλληλη ὥρα καὶ ὄχι ἄκαιρα, μὲ κατάχρηση τοῦ διαθέσιμου χρόνου. Ὁ δὲ λεξικογράφος Πολυδεύκης (2ος αἰ. μ.Χ.) στὸ *Ὄνομαστικόν* του, ὅπου συγκεντρώνει στοιχεῖα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἀνέφερε διάφορα παιδικὰ παιχνίδια, παραστάσεις τῶν ὁποίων βρῖσκονται σὲ εἰκονογραφικὰ ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς.

Τὰ ὁμαδικὰ παιχνίδια δὲν ἀφοροῦσαν μόνον τὰ παιδιά, ὑπῆρχαν παιχνίδια γιὰ κάθε ἡλικία (ἡ πεσσεῖα, ἡ ντάμα-τάβλι πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα – *Φαῖδρος* 274d), τὸ σκάκι («Σκάκος» τῶν Βυζαντινῶν), τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ ἄλλα ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, τροποποιημένα ἢ μὴ, μέχρι σήμερα. Ίδιαίτερη κατηγορία στὰ ὁμαδικὰ, σ' ὅλες τὴς ἐποχές, ἀποτελοῦσαν τὰ «τυχερὰ παιχνίδια» γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν ληφθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπαγορευτικὲς ἀποφάσεις (ἰδιαίτερα ἀπὸ Οἰκουμενικῆς Συνόδους, ὅπως τὴν ἐν Τρούλλῳ καὶ τὴν Ζ' τῆς Νίκειας) γιατί εἶχαν ἐκτραπεί τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ τους, καθὼς ἐπίσης ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς νομοθεσία τῆς ὀργανωμένης Πολιτείας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀθύρματα δὲν ὑπάρχει λαὸς στὴν ἱστορία τοῦ ὁποίου νὰ μὴν ὑπάρχουν δείγματα ἀθυρμάτων, στὸν δὲ ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον, ὅπως καὶ στὸν σύγχρονον, τὰ χάριζαν ἀμέσως μὲ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ («ὀπτήρια»), στὰ γενέθλια («γενέθλιοι δόσεις»), σὲ κάθε ἐορταστικῆ εὐκαι-

ρία. Τὰ ἀθύρματα χρησίμευαν καὶ χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὄργανα γιὰ ὁμαδικὰ παιχνίδια, εἴτε γιὰ ἀτομικὴ ψυχαγωγία-ἐνασχόληση.

Ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ ἀποψη τὸ παιχνίδι ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸν Roger Caillois μὲ ἕξι βασικά γνωρίσματα: εἶναι μία δραστηριότητα α) ἐλεύθερη, δηλ. προαιρετικὴ, β) διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν τρέχουσα ζωὴ, γ) ἀβέβαιη ὡς πρὸς τὴν ἔκβασή της, δ) μὴ-παραγωγικὴ, ε) ρυθμισμένη ἀπὸ κανόνες καὶ στ) μυθοπλαστικὴ. (*Τὰ παιχνίδια καὶ οἱ ἄνθρωποι*, ἑλλην. μετάφραση Ν. Κουρκουλου, Ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου, 2001, σελ. 15). Τὸ ὁμαδικὸ παιχνίδι περιλαμβάνει κοινωνικὴ ροπὴ γιὰτὶ δημιουργεῖ πολιτισμὸ ἀφοῦ συνδυάζει τὴν τήρηση συστήματος κανόνων μὲ τὴν αὐτοκυριαρχία μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐλεύθερης ἀσκήσεώς του, καθὼς ἐπίσης ἐπινόηση ἀπὸ μέρους τῶν παιχτῶν γιὰ τὴν κατανίκηση ἑνὸς ἐμποδίου (νίκη), ἂν κι αὐτὸ τὸ ἐμπόδιο ἔχει ἀβέβαιο ἀποτέλεσμα πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἱκανότητα τοῦ κάθε παίχτη (ρυθμισμένος ἀνταγωνισμὸς, ἀμίλλα), παράλληλα μὲ παρέμβαση τυχαίων γεγονότων (μοίρα, τυχερὰ παιχνίδια). Ὅσο γιὰ τὰ ἀθύρματα ἀποτελοῦν στὴν οὐσία ἀντικείμενα πού σὲ ἄλλες χρήσεις θὰ περνοῦσαν ἐντελῶς ἀπαράτηρητα, δὲν θὰ τοὺς ἀποδιδόταν σημασία, ἐνῶ στὸ παιχνίδι ἀποκοτῶν ψυχὴ καὶ «προσωπικότητα».

Σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸ παιχνίδι ἀποτελεῖ ἐθελοντικὴ δραστηριότητα συνοδευόμενη, ἀνάλογα, ἀπὸ αἴσθημα ἔντασης, χαρᾶς, ξεκούρασης, ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὴν καθημερινότητα. Τὸ παιχνίδι ὁδηγεῖ στὴν παιδεία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (ἀθλητικοὶ-ἀνταγωνιστικοὶ ἀγῶνες), τοῦ τυχαίου (ὁμαδικὰ, παιδικὰ παιχνίδια μέχρι παιχνίδια μὲ κληρώσεις), τῆς προσποίησης (παιδικὰ παιχνίδια μίμησης - π.χ., μὲ κοῦκλες) κ.λπ.

Τὸ παιχνίδι, ὡς ἐνέργεια ἢ ὡς ἀθύρμα, ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς τομείους τῆς ἐπιστήμης (Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, λαογραφία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, βιολογία κ.ἄ.). Πρόκειται γιὰ ἐλεύθερη ἐνασχόληση τοῦ ἀτόμου, αὐθόρμητη κι αὐτοδύναμη, πού ἀποβλέπει στὴν τέρψη, στὴ διαφυγὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, στὴ διέξοδο ἀπὸ τὴν κόπωση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Ἡ ἐνδόμυχη ἀνάγκη τοῦ παιχιδιοῦ καταφαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐκτὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀσχολοῦνται ἐπίσης μὲ τὸ παιχνίδι τὰ ἀνώτερα-ἐξελιγμένα εἶδη ζῶων. Γιὰ τοῦτο ὁ Γερμανὸς ψυχολόγος Κάρλ Γκρόος, πού ἀνέλυσε τὸ παιχνίδι ὡς βιολογικὸ κυρίως φαινόμενο, σημειώνει: «Τὸ παίγνιον εἶναι μέσον αὐτοαγωγῆς πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῶν εἰς ἕκαστον ζῶον ὑπαρχουσῶν λειτουργιῶν καὶ λανθανουσῶν δεξιότητων καὶ ἐπομένως δὲν τελεῖται ἄνευ σκοποῦ ἐξωτερικοῦ ἀλλ' ἔχει σκοποὺς ἀνωτέρους καὶ μάλιστα μεγίστης σημασίας, ἀδιάφορον ἂν οἱ σκοποὶ αὐτοὶ δὲν ὑποπίπτουν εἰς τὴν ἀντίληψίν του» (*Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου», τ. ΙΖ, σελ. 434*).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες, πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ

μέ το θέμα, βρίσκουν κοινές βάσεις-ένότητες στα είδη παιχνιδιών των διαφόρων λαών παρόλον ότι διαφωνούν ως προς την απώτερη καταγωγή των παιχνιδιών. Άλλοι, π.χ., θεωρούν τὰ άθύρματα ως κατάλοιπα πρωτόγονης λατρείας (προερχόμενα από τὰ άναθηματικά ειδώλια, από τελετουργικά όργανα μαντείας και δεισιδαιμονίας), άλλοι ως άναμνηστικά ύπολείμματα έργαλείων του πρακτικού βίου που έχουν έξαφανιστεί στη διάρκεια των αιώνων, άλλοι ως καθαρά έφευρετικές κατασκευές του έλεύθερου πνεύματος του ανθρώπου κ.λπ.

Ότι και να ισχύει, τό γεγονός είναι ότι όσον άφορᾶ τό μικρό παιδί αυτό έφευρίσκει μόνο του είδη και τρόπους χρησιμοποίησης των άθυρμάτων για να παίξει άρχίζοντας, άκαθοδήγητα, ένστικτωδώς από άνόργανα εύτελη είδη (ένα κουμπί, ένα κουτί), προχωρεί σέ κατασκευαστικές έπινοήσεις (κτίσματα στην άμμο, συναρμολογήσεις), χρησιμοποιεί τὰ παιχνίδια ως άπομιμήσεις ειδών τής καθημερινής ζωής (οίκιακά σκεύη, έργαλεία, άμαξάκια, μουσικά όργανα κ.ά.), άργότερα δέ μεταχειρίζεται τὰ περισσότερα σύνθετα παιχνίδια (όργανικά - π.χ., ηλεκτρονικά, γνωσιολογικά, έπιτραπέζια, κ.ά.) συμπληρώνοντας έτσι πρακτικά τις γνώσεις του.

Στην έξελικτική αυτή πορεία, όπου μέ τό παιχνίδι τό παιδί σταδιακά κατανοεί τις δομές και λειτουργίες του γύρω κόσμου, ανάλογες είναι οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται: χαρτί, ύφασμα, ξύλο, χῶμα, έλαστικό, δέρμα, χόρτο, κόκκαλο, πλαστικό, μέταλλα, κεραμικό. Σέ συνδυασμό μέ την ηλικία του παιδιού χρησιμοποιούνται διάφορα είδη άθυρμάτων: λ.χ., έφαρμογών (μεκανό, κύβοι κ.ά.), αυτοματισμών, για να καταλήξουν σέ σύγχρονες τεχνικές έφαρμογές (άπό τεχνολογικές έπινοήσεις μέχρι ηλεκτρονικούς ύπολογιστές. Άν μέσα στα παιχνίδια μπορεί να συμπεριληφθεί τό ποδήλατο, αυτό άποτελεί για τό παιδί άναβάθμιση στην στοιχειώδη τεχνολογική χρήση, συνάμα όμως άπόδειξη έμπιστοσύνης των γονέων του ως ένδειξη τής άπόκτησης έλευθερίας κίνησης από μέρος του). Όλα όσα άναφέρθηκαν προύποθέτουν, άνάλογα μέ τό είδος του παιχνιδιού και την ηλικία εκείνου που τὰ χρησιμοποιεί, ύπομονή, έρευνα, έφευρετικότητα, άναπτυγμένη φαντασία, παρατηρητικότητα, ιδιότητες στις όποιες είναι βασικά χρήσιμο να έξασκεΐται τό παιδί [Ό Δημ. Χατζής, στο διήγημά του «Μέ τη φυγονεριά», δίνει μία σχετική εικόνα: «Πάνω σ' ένα βρώμικο χλιοστρυπημένο σοφά, ό μικρότερος, ό Στρατής, είχε σκορπισμένα ένα σωρό τυποτένια πράματα, κουμπιά, κουτιά, μία τανάλια, μία πάνινη κούκλα, κάτι βίδες, κάτι ξυλαράκια, ένα ρουμπινέτο, σύματα διάφορα - όλα τὰ μάζευε εκεί. Ξαπλωμένος τὰ μπρούμυτα, μπορούσε να παίξει όλη μέρα μ' αυτά ένα παιχνίδι άτελείωτο. Τάστηνε, τὰ σκόρπιζε, τὰ συνδύαζε και μιλούσε - διαρκώς μιλούσε μαζί τους. Μές στους άπίθανους συνδυασμούς αυτών των πραγμάτων ζούσε ένας κόσμος όλόκληρος, όργανωμένος σιγά-σιγά στην ψυχή τους, τις άτελεί-

ωτες ώρες πού περνούσε πάνω σ' αυτό τò σοφά. Ή τανάλια γινότανε μηχανή καραβιού κ' ή πάνινη κούκλα κατέβαινε με τ' αυτοκίνητο στο λιμάνι, πάνω σέ δύο βίδες περασμένες σ' ένα ξυλαράκι, και ταξίδευε σ' έναν τόπο μακρινό πού βοσκούσαν θεόρατα αλόγατα – κάτι κομματάκια από ξύλο» (*Τὰ παιδιά τού κόσμου* – Unicef Έπίλογος, 2005, σελ. 131).

Ό Χοσέ Μπεργαμίν, μιλώντας για τή λογική τού παιδιού, σημειώνει: «Και τί άλλο κάνει δηλαδή; Ό,τι κάνει με όλα: παίζει. Ή σκέψη είναι ακόμη στο παιδί, όσο είναι παιδί, σέ κατάσταση παιχνιδιού. Και ή κατάσταση τού παιδιού είναι, πάντα, στο παιδί, μία κατάσταση χάριτος» [*Η κατάπτωση τού αναλφαβητισμού*, Εύθύνη/Αναλόγιο, 2005, σελ. 13].

Τò παιχνίδι είναι έκφραση τής διαπαιδαγώγησης και τής προαγωγής τού παιδιού ως ελεύθερου όντος, έκδήλωση τού αίσθήματος αναζήτησης τής αλήθειας, τού πνεύματος τής πρόνοιας, τής προσωπικής του ποίησης. Με αυτό στη μικρή ήλικία έκδηλώνεται ή έσωτερική παρόρμηση τού παιδιού για δράση (άνταγωνισμός, άμυλλα, αίσθηση ύπεροχής, διερεύνηση) ενώ παράλληλα πλάθει έναν κόσμο αυτόνομο, ολοκληρωμένο όπως εκείνο τόν νιώθει, όπως εκείνο τόν αντιλαμβάνεται και τόν διαπραγματεύεται σύμφωνα με τις ύποκειμενικές του θεωρήσεις ή δεξιότητες. Ή άθωότητα και ή πονηριά όπως στοιχίζονται στην έλλοψη σκέψη τού παιδιού, έκδηλώνονται στον παιδικό μικρόκοσμο με τò παιχνίδι. Σε μεγαλύτερη ήλικία (11 έτών και πέρα) ή συμμετοχή στο παιχνίδι έξυπηρετεί τήν ανάγκη τής συλλογικότητας, ή ομάδα γίνεται τò κέντρο τού παιδικού κόσμου.

Παράλληλα τò παιχνίδι άσκει άμεση επίδραση στην αισθητική τού παιδιού, άφου μέσω τού άθύρματος προσλαμβάνει εικόνες για ντύσιμο (π.χ., από εκείνο μιάς κούκλας ή ένός ρομπότ), για διακόσμηση, για χρωματικούς συνδυασμούς, για τή σημασία ύλικών κατασκευής κ.λπ. Ή έξωτερική μορφή/έμφάνιση ένός παιχνιδιού άποτελεί ένα από τὰ άρχικά πρότυπα πού συναντά τò παιδί στη ζωή του. Μέσα από αυτά συντίθεται, ανάλογα, ό φωτεινός, ό χαρούμενος-μαγεμένος κόσμος ή ό σκοτεινός, ό άγριος – ό έξοντωτικός. Κάθε παιχνίδι διακτινίζει μηνύματα στην παιδική ήλικία, άποτελεί, ανάλογα, μέσο πνευματικής, σωματικής, ήθικης, πολιτιστικής ανάπτυξης, παράγοντα κοινωνικής άγωγής. Κοινωνιολογικά, τò παιχνίδι διδάσκει έπίσης τή μικροϊστορία τών τρόπων ζωής διαφόρων χρονικών περιόδων.

Τò εκπαιδευτικό σύστημα, από τήν πλευρά του, χρησιμοποιεί για διαφόρους σκοπούς τò παιχνίδι: για νά μεταδώσει γνώσεις (κυρίως στη νηπιακή ήλικία – πρώτες τάξεις τού Δημοτικού), για νά έθίσει στους κανόνες τής κοινωνικοποίησης (ανάπτυξη πνεύματος ομάδας και συνεργασίας), για νά ξεκουράσει μετά τις ώρες τής διδασκαλίας, για νά διευρύνει τή σκέψη και τή δημιουργικότητα τού παιδιού. Χαρακτηριστικό τής σημασίας τού παιχνιδιού είναι τò γεγονός ότι στο έσωτερικό τού σπιτιού τὰ παιδιά κατέχουν τò

σύνολο σχεδόν του χώρου για να παίζουν. Πέρα από το δωμάτιό του (σήμερα συνήθως υπάρχει ένα τέτοιο ιδιαίτερο παιδικό δωμάτιο), το παιδί παίζει στην κουζίνα και στο καθιστικό σε αντίστοιχία με το πού βρίσκονται οι γονείς του ή τα άτομα που είναι μαζί του. Με την ηλικία αυξάνει ή παραμονή του παιδιού για παιχνίδια στο υπαίθρο και σαν τέτοιος χώρος θεωρείται ή Παιδική Χαρά, το πάρκο, ο κήπος του σπιτιού ή όσον υπάρχει, ή βεράντα, ενώ ελαττώνεται πια ο ανεξέλεγκτος δημόσιος χώρος (δρόμος, άλανα, χωράφι) λόγω έλλειψης παρόμοιου χώρου κι επικινδυνότητας σ' αυτόν. Μαζί με την επίδραση του ευδιδόρθωτου που άσκει στη διάθεση και στα αισθήματα του παιδιού, το παιχνίδι βοηθά στο ταξίδι της φαντασίας, στην αίσθηση της ελευθερίας, στο περίτρεπτο. Άκόμα κι αν κάποιο παιδί παίζει μόνο του δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κλεισμένο στον εαυτό του αλλά μεταβαίνει σε κόσμους έξω από την ύπαρξή του, άνοίγει πόρτες που δεν είναι ορατές/προσιτές στους τρίτους.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας συμβάλλει καθοριστικά στη μορφή και στην τεχνική λειτουργία των άθυρμάτων και των παιχνιδιών. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα παιχνίδια που αναφέρονται στα μέσα πολέμου: τα παλαιά στρατιωτικά (με τη στολή των στρατιωτών κάθε χώρας ή εκείνη των Μεγάλων Δυνάμεων) και τα κάστρα παραχώρησαν άργότερα τη θέση τους στα κανόνια-τάνκς, σε συστοιχίες στρατιωτών και σήμερα στους πυραύλους-ρομπότ-έξωγήινους με τη δική τους μορφή, στολή, ικανότητες. Η τεχνολογία, λοιπόν, ανανεώνει τα παιχνίδια τα όποια άκολουθούν τους ρυθμούς, τα μέσα, τις εικόνες κάθε εποχής (όπως, π.χ., σήμερα τα video games). Έτσι, με το παιχνίδι το παιδί, εκτός των άλλων, μπαίνει σταδιακά στην τεχνολογία της εποχής του, με όλα τα επακόλουθα, όπως άναπτύσσεται στο κεφάλαιο γ' που άκολουθεί.

Είδικα τα *ομαδικά παιχνίδια*, εκτός της καθευατής ψυχαγωγίας, έξυπηρετούν κατ' έξοχήν το πνεύμα της κοινωνικότητας (κανόνες πειθαρχίας, άλληλοσεβασμού μεταξύ των παικτών, άνάπτυξης πνεύματος συνεργασίας/ομαδισμού), καθώς και της δημιουργικής πρωτοβουλίας. Με το ομαδικό παιχνίδι το παιδί ενσωματώνεται μέσα στην ομάδα ως οργανικό μέλος της, άποκτά κοινωνική ύπόσταση. Στο παιχνίδι αυτής της κατηγορίας άναδεικνύονται τα άτομικά χαρακτηριστικά, οι χαρακτήρες, τα προσόντα και οι άδυναμίες των συμμετεχόντων. Τα καθιερωμένα, τα μεταδιδόμενα από γενιά σε γενιά ομαδικά παιχνίδια παραμένουν κατά βάση τα ίδια, με μικρές παραλλαγές. Συχνά στις παιδικές παρές (ιδίως της προσχολικής και των πρώτων σχολικών ήλικιών), υπάρχει άυτοσχεδιασμός, ενώ πρόβλημα άποτελεί ή συμμετοχή, δηλαδή κάποια από τα παιδιά να πείσουν τα υπόλοιπα να συμμετάσχουν στο παιχνίδι. Σήμερα τα ομαδικά παιχνίδια στον άνοικτό χώρο έχουν μικρή άπήχηση κυρίως άφ' ενός μόν λόγω της έλλειψης διαθέσι-

μων δημόσιων, κοινόχρηστων χώρων καὶ κατὰ συνέπεια τοῦ μὴ ἔθιμοῦ τῶν παιδιῶν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία παιχνιδιῶν (ἐξαιρέσει ἀποτελεῖ τὸ παιχνίδι τοῦ ποδοσφαίρου), ἀπ' ἑτέρου δὲ στὸ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς ἀπὸ λόγους ἐπικινδυνότητας δὲν ἐπιδιώκουν τὰ παιδιά νὰ βρίσκονται μόνα τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὁμαδικοῦ παιχνιδιοῦ εἶναι ὅτι στὸ πρῶτο ὑπάρχει ἐλευθερία κινήσεων ἐνῶ στὸ δεύτερο ἐπικρατοῦν ὑποχρεωτικοὶ κανόνες γιὰ τοὺς παίχτες.

Στὴν κατηγορία τῶν ὁμαδικῶν παιχνιδιῶν ἐντάσσονται ἐπίσης τὰ ἐπιτραπέζια, τὰ ὁποῖα ὑφίστανται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, κάποια μάλιστα μὲ τὴν ἴδια μορφή, κανόνες καὶ ἀποτέλεσμα (π.χ. κύβοι, «πεντέλιθα»-πεντόβολα). Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν ἐκσυγχρονιστεῖ μόνον οἱ μορφές, π.χ., οἱ παλαιοὶ δράκοι ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ σήμερα (λ.χ. τὸν «Κίγγι Κόνγκ»). Τὰ ἐπιτραπέζια ὁμαδικὰ παιχνίδια ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν τὴ θέση τους στὸν κόσμον τῆς ψυχαγωγίας-ἀνάπαυλας ἀφοῦ σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ συμμετάσχουν ἐκτὸς τῶν παιδιῶν καὶ μεγαλύτερα στὴν ἡλικία ἄτομα (γονεῖς, συγγενεῖς κ.ἄ.), τὰ ὁμαδικὰ παιχνίδια ἀποτελοῦν εὐκαιρία συνάντησης, συνεργασίας, κοινῆς συμμετοχῆς μεγάλων καὶ μικρῶν, τὸ δὲ ὅλο πνεῦμα ποῦ ἐξακολουθητικὰ τὰ διέπει εἶναι πάντα «εἰς ἄμυλλαν» (σὲ ἄμυλλα). Μάλιστα, τὰ καθαρὰ ἀνταγωνιστικὰ παιχνίδια ἐπιδροῦν στὸ νοῦ, στὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης, στὴν πρόσληψη παραστάσεων τῶν παιδιῶν ὄλων τῶν ἡλικιῶν, ἀκόμα καὶ τῶν μεγάλων ὅταν τὰ παίξουν σὲ παρέες (π.χ., σὲ μικρὲς ἡλικίες τὰ ἀνταγωνιστικὰ παιχνίδια περιλαμβάνουν μίμηση προσώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα δὲ μὲ τὸ ρόλο τους τὰ παιδιά ὁργανώνουν τὶς κινήσεις, τὶς στάσεις τοῦ σώματός τους κ.λπ. Σὲ μεγαλύτερες ἡλικίες, τὰ παιχνίδια αὐτὰ περιλαμβάνουν μαντέματα, αἰνίγματα, σὲ ἀκόμη δὲ μεγαλύτερες ἡλικίες γίνεται ὑποβολὴ σὲ πνευματικὲς διαδικασίες, ἐξέταση σὲ ἐγκυκλοπαιδικὲς γνώσεις κ.λπ.). Τὰ ἀνταγωνιστικὰ παιχνίδια ἀφοροῦν ἐπίσης ἡλικίες μεγάλων, βρίσκονται δὲ στὴν ἄλλη ἄκρη ἀπὸ τὰ τυχερὰ μὲ χρήματα (τὰ «τῆς κυβείας»).

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (π.χ., «Ὀδύσσεια»), ἀναφέρεται ἡ διάδοση τῶν παιχνιδιῶν σ' ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα (βασιλιάδες, πολῖτες, δούλους, ποιητές, φιλοσόφους, ἀργότερα δὲ ἀκόμη καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρες), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὰ (κυρίως τὰ «τυχερὰ») καὶ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέρθηκε.

Τέλος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνει ἀναφορὰ στὴ σχέση μεταξὺ ἀθύρματος καὶ παραμυθιοῦ. Παρότι ἡ σχέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἄμεση, δὲν εἶναι. Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τὸ παραμῦθι ὡς πρὸς τὴ μυθιστορία, τὴ δομὴ, τὰ πρόσωπα τῶν πρωταγωνιστῶν κ.λπ. δὲν ἔχει ἀκολουθήσει τὴν ἀλματώδη ἐξέλιξη τῶν νέων ἐποχῶν. Τὸ παραμῦθι ἀπευθυνόμενο στὰ «πιο συγκινη-

τικά χρόνια του ανθρώπου» (Μ. Τουρνιέ) εξακολουθεί να παρέχει μία έντονα συναισθητική του κόσμου, περιβεβλημένο με φαντασία κι όνειρο, συνεχίζει να ασκεί άκατανίκητη έλξη στα παιδιά, παρουσιάζει ένα είδος έντυπωσιακού προβληματισμού ύπονοσόμενων για καθημερινά προβλήματα διαβίωσης. Σε γενικές γραμμές το παραμύθι δεν έχει πάψει να προβάλλει τις ήθικες αρχές της κοινωνίας, καθώς επίσης τα παραδοσιακά στερεότυπα του καλού-κακού, δικαίου-μοχθηρού, έπαινου-τιμωρίας. Ένώ το παιχνίδι, σε πολλά σημεία, εκφράζει το σύγχρονο άγριο πνεύμα της ζωής, ή περίτεχνη αφήγηση του παραμυθιού γοητεύει πάντα –κάποτε μάλιστα θεραπευτικά– όχι μόνον τα παιδιά αλλά και τους μεγαλύτερους στην ηλικία. Απόδειξη αποτελεί το ενδιαφέρον που δείχνουν οι τελευταίοι για τα ανατολικά-έξωτικά αφηγήματα της οριενταλιστικής παράδοσης (κλασικό παράδειγμα «Τα παραμύθια της Χαλιμάς»), πέρα από την όποια ένασχόληση με την πνευματική παραγωγή της Ανατολής.

Το παραμύθι ως θεματολογία και διήγηση, με το αίσιο πάντα τέλος του, δίνει καταληκτικά ψυχική ανάκούφιση, ενώ το άθυρμα, παρά το θαυμασμό που δημιουργεί, δεν παρέχει πάντα αποτελεσματική φυγή, δεν νοσηματοδοτεί καταληκτικά περιοχές και περιόδους της ζωής. Το κοινό πάντως μεταξύ τους χαρακτηριστικό είναι ή δημιουργία ύποσυνείδητων συνειρμών, εικόνων, σκέψεων, επιθυμιών, μακριά από την πραγματικότητα ή αναπλάθοντάς την. Το παραμύθι αποδεικνύεται το ιδανικό μέσο για να ξαναδιατυπωθούν ιστορίες, να έντοπιστούν διαχρονικές αρχές και να συνδεθούν αυτές με θέματα της καθημερινής ζωής, ενώ το παιχνίδι δημιουργεί μία ειδική σχέση καθημερινότητας με το παιδί, ένα εργαλείο μεταδιδόμενης γνώσης, κοινωνικής εκπαιδευτικής πρακτικής.

Καταληκτικά σημειώνεται ότι από την αρχαιότητα ακόμη είχε αναγνωριστεί ή εκπαιδευτική αξία του παιχνιδιού («Μετά παιδιᾶς ήδονής μανθάνειν», Πλάτων, *Νόμοι*, ΖΒ 19) και γι' αυτό φιλόσοφοι και ποιητές είχαν από τότε επαιτήσει την παρουσία του παιχνιδιού στη ζωή των ανθρώπων, μικρών και μεγάλων. Επιπλέον ο αναπαραστατικός χαρακτήρας πολλών παιχνιδιών τους προσθέτει το ρόλο του θεματοφύλακα παραδόσεων (ίσως έγκαταλειμμένων πιά) και κοινωνικών θεσμών, με αποτέλεσμα να αυξάνει και να επεκτείνεται ή σημασία της παρουσίας του παιχνιδιού στην καθημερινή σχέση.

γ. Πύρω από το παιχνίδι: Παλαιά και σύγχρονα είδη παιχνιδιών, προβλήματα από τη σύγχρονη τεχνολογία, λαογραφικά στοιχεία, έμπορευματοποίηση του παιχνιδιού

Όπως είναι φυσικό τα παιχνίδια κάθε κατηγορίας (άθυρματα, άτομικά, όμαδικά με τις αντίστοιχες ύποδιαρέσεις σε μηχανικά, κατασκευαστικά και

τις κατηγοριοποιήσεις σὲ ἀναπαραστατικά, ἀνταγωνιστικά, διαλογικά, μιμητικά, λεκτικά, ζευγαρωτά κ.λπ.) ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα, τὶς συνθήκες, τὰ κοινωνικά χαρακτηριστικά πὺν ἐπικρατοῦν σὲ κάθε ἐποχῇ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐξέταση τοῦ εἶδους τῶν παιχνιδιῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα δείχνει ὅτι, διαχρονικά, μία βασικὴ κατηγορία τοὺς ἔχει παραμείνει σχεδὸν ἡ ἴδια. Ὅπως σημειώνει ὁ R. Flacelière: «Τὰ κυριότερα παιχνίδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος δὲν διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο λαό, οὔτε ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη ἐποχῇ καὶ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ πὺν παίζονται σήμερα ἦταν ἤδη γνωστὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀκριβῶς τὰ ἴδια ἢ παραπλήσια» (*Ὁ Δημόσιος καὶ Ἰδιωτικὸς Βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἐκδόσεις Παπαδήμα, 1993, σελ. 224). Χαρακτηριστικὴ ἀπόδειξη ἀποτελοῦν τὰ ὕλικά τῶν ἀθυρμάτων ὅπου τὸ κόκκαλο καὶ τὸ ξύλο ὑπῆρξαν διαχρονικά ὕλικά κατασκευῆς παιχνιδιῶν μέχρι πὺν ἀντικαταστάθηκαν μὲ φτηνότερα ὕλικά ὅπως τὸ πλαστικό, τὸ χαρτόνι κ.λπ.

Σύντομη παρουσίαση τῶν εἰδῶν τῶν παιχνιδιῶν κατὰ ἱστορικὲς περιόδους ὁδηγεῖ στὶς παραπάνω ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα:

Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα τὰ μωρὰ ἔπαιζαν μὲ τὴν πλαταγή/πλαταγίνα (τὴ σύγχρονη κουδουνίστρα), τὸ σείστρο (μὲ αἰγυπτιακὴ καταγωγή), πὺν παρήγαν θόρυβο. Σὲ μεγαλύτερη ἡλικία μὲ τὶς πλαγγόνες (γλήνιες ἢ κόρες) κοῦκλες μὲ ἀνθρώπινη μορφή, ντυμένες καὶ χτενισμένες σύμφωνα μὲ τὴν τότε ἰσχύουσα μόδα. Σὲ μεγαλύτερη ἡλικία παιχνίδια ἦταν ὁ στρόμβος/στρόβιλος – ἡ σβούρα, τὸ γιό-γιό (βρέθηκε στὴν ἀρχαία Κόρινθο, περίπου 5ος αἰ. π.Χ.), οἱ ἀστράγαλοι (κότσια), ἡ ροκάνα (Ἀριστοτέλη *Πολιτικά*, Ε, 6, 1). Σὲ ἐπιτύμβιο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας βρῖσκεται τὸ χαρακτηριστικὸ Ἄδηλον ἀναθηματικὸ ἐπίγραμμα: «Στοῦ γάμου τῆς τὴν ὥρα ἡ Τιμαρέτη, θεὰ Λιμναία / Τὰ τύμπανα, τὴ σφαῖρα πὺν ἀγαποῦσε καὶ τὴν ταινία / πὺν συγκατοῦσε τὰ μαλλιά τῆς, ἀναθέτει. Ἀκόμα καὶ τὶς κοῦκλες, / ὡς καὶ τὰ ἱμάτια πὺν ἔντυνε τὶς κόρες τῆς, καθὼς ἀρμόζει σὲ κοράσι, / σὲ σὲ Παρθένα ἀφιερώνει. Ὡς ἀντίχαρη, τῆς Λητῶς ὡς κόρη, / τὸ χέρι σου ἀπλωσε εὐμένες στὴν κόρη αὐτῆ τοῦ Τιμαρέτου» (VI Βιβλίον τῆς Ἑλληνικῆς ἢ Παλατινῆς Ἀνθολογίας, Βασ. Ἰ. Λαζανά – Ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, 1992, σελ. 176).

Οἱ μορφὲς τῶν περισσότερων ἀθυρμάτων ἦταν σὲ σχῆμα οἰκιακῶν ζώων, πὺν ἀποτελοῦσαν τοὺς συντρόφους στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο (συνοδευτικά σὲ τάφους). Ὑπῆρχαν ὁμως καὶ παιχνίδια πὺν παίζονταν μὲ ὑποτιθέμενα ζῶα, ὅπως, λ.χ., «κάλαμον περιβαίνειν» δηλαδὴ καβαλίκευαν ἕνα καλάμι/κοντάρι/ξύλο πὺν τὸ θεωροῦσαν ὡς ἄλογο. (Πρόκειται γιὰ τὸ «καβαλίκεψε τὸ καλάμι» πὺν ἔχει παραμείνει ὡς ἔκφραση τῆς ἀνεξέλεγκτης ὑπεροψίας μέχρι τὶς μέρες μας).

Ὅμαδικὰ παιχνίδια τῆς ἀρχαιότητος ἦταν γιὰ παράδειγμα ἡ χαλκὴ μῦθα (τυφλόμυγα), ἡ κρυπτίνδα/ἀποδιδρασκίνδα (κρυφτό), ὁ κολλαβισμὸς

(μπίζ), ή χητρίνδα (γύρω-γύρω όλοι), ή αιώρα (κούνια), τó πέταυρον (τραμπάλα), ή σφαίρα-μπάλα (πρω. στην «Όδύσσεια» παιχνίδι τής Ναυσικάς με τις συντροφίσιές της). Η «σφαιριστική» (5ος αϊ. π.Χ.) παιζόταν με μία μεγάλη έλαφριά μπάλα και τά χτυπήματα γίνονταν με τις γροθιές ή τούς ώμους. Άργότερα οί παίκτες χρησιμοποιούσαν ένα τετράγωνο κομμάτι ξύλου. Η «σφαιριστική», πού θεωρείται ως ή πρώτη εμφάνιση τών όμαδικών παιχνιδιών με μπάλα, λογίζεται ότι έξελεκτικά φτάνει κατευθείαν μέχρι τή σύγχρονη Άντισφαίριση.

Όπως σημειώνει ο Θεόδ. Β. Βενιζέλος «Πλήν δέ τών έν τοίς συμποσίοις άστέιων λόγων και άσματιών, έπαιζοντο και διάφοροι τερπναι παιδιαί». Άναφέρονται ο κότταβος («τά περι τούτου ύπό τών γραμματικών γεγραμμένα είσιν ύποσκότεινα και άσαφή»), τó λογιστικό, ή πεττεία («έπαιζετο διά ψήφων»), ή κυβεία («έν αύτē αί ψήφοι έρρίποντο»), τó άστραγαλίσειν (παιχνίδι με άστραγάλους) κ.ά. σχετικές. «Άπάσας τās είσημένας παιδιάς έπαιζον ού μόνον έν συμποσίοις χάριν εύφροσύνης και τέρψεως, αλλά και έν δημοσίοις τόποις κέρδους και ώφελείας ένεκα» (*Περί του ίδιωτικού βίου τών άρχαίων Έλλήνων*, Έν Άθήναις, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1873, σελ. 276, 283).

Ός ένδεικτικό καταγραφής παιχνιδιών μέχρι και τόν Μεσαιώνα σημειώνεται πώς ένας πίνακας του Φλαμανδού Πήτερ Μπρύγκελ του προεσβύτερου, ζωγραφισμένος τó 1560, με τίτλο «Τά Παιχνίδια τών παιδιών σέ μία μεγάλη πλατεία», παρουσιάζει ζωγραφισμένα 91 διαφορετικά είδη παιχνιδιών. (Βλ. Λήδας Κροντηρά, *Έλάτε νά παίξουμε μέσα στο χρόνο*, Έκδόσεις Φυτράκη, 2002, σελ. 94. Άπό τó βιβλίό αυτό έχουν ληφθεί πολλά στοιχεία του παρόντος κεφαλαίου). Γενικά σημειώνεται ότι τó θέμα του παιδιού πού παίζει, τó παιχνίδι δηλαδή ως χαρακτηριστική δραστηριότητα τής παιδικής ήλικίας, έχει άπασχολήσει τή γλυπτική, τή ζωγραφική κ.ά. καλλιτεχνικές έκφράσεις τόσο στην Έλλάδα όσο και στα ξένα, τήν παλαιότερη και τή σύγχρονη εποχή (Βλ. Άφρ. Κούρια, *Είκόνες του παιδιού στην έλληνική τέχνη του 20ού αιώνα*, Ίδρυμα Έρευνών για τó Παιδί, 1991).

Πά τις μεταγενέστερες εποχές μέχρι τή σύγχρονη έχουν γίνει άναφορές είδών παιχνιδιών και άθλημάτων σέ άλλα κεφάλαια τής παρούσας έργασίας.

Στή σύγχρονη εποχή ή εικονική (virtual) πραγματικότητα, πού σημαίνει τó όμοιο προς τó πραγματικό αλλά όχι τó ίδιο τó πραγματικό, έχει λάβει μεγάλη έκταση στα παιχνίδια. Έκατομμύρια άτομα σ' όλον τόν κόσμο χρησιμοποιούν τήν ψεύτικη μαγεία του ψηφιακού άφου ή εικονική πραγματικότητα παρέχει άπεριόριστες δυνατότητες όπτικής έμπειρίας, όχι μόνον στο παιχνίδι βέβαια.

Οί εφαρμογές τής αναπτυγμένης τεχνολογίας έχουν δημιουργήσει νέα είδη παιχνιδιών, κυρίως τά καλούμενα ως βιντεοπαιχνίδια. Τά περισσότερα

ἀπ' αὐτὰ ἔχουν θεωρηθεῖ ὅτι τοποθετοῦν τὸν χρήστη σ' ἓνα ψυχολογικὸ περιβάλλον συνταύτισης μὲ ἐκφράσεις βίας, τραχύτητας, ὅτι ἐθίζουν ἢ ἀποικιοποιοῦν στὴ συνείδηση ἀντικοινωνικὲς ἐνέργειες. Συγκεκριμένες πράξεις πού ἔγιναν, κυρίως στὶς Η.Π.Α., ἀπὸ παιδιά κι ἐφήβους ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ παραπάνω κατηγορίες παιχνιδιῶν –ἀτομικῶν κι ὁμαδικῶν– δὲν εἶναι χωρὶς ἀντίκτυπο στὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Γὰ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴ σκοτεινὴ πλευρὰ, ἡ παγκόσμια βιομηχανία βιντεοπαιχνιδιῶν, πού ξεκινᾷ κατὰ προτεραιότητα ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία, ἔχει ἀναλάβει ἐκστρατεία γιὰ νὰ ἀπενοχοποιήσει τὰ συγκεκριμένα παιχνίδια ἀποδεικνύοντας ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «ψυχαγωγία» μποροῦν νὰ ἐνισχύσουν τὴν κοινωνικότητα, νὰ βελτιώσουν τὴ μνήμη καὶ τὴν ὅλη λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, προλαμβάνοντας μέχρι καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς νόσου Ἄλτσχάιμερ! Γὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ κοινωνικὸ τῆς πρόσωπο ἢ βιομηχανία βιντεοπαιχνιδιῶν ἰσχυρίζεται, π.χ., ὅτι τὰ παιχνίδια πού διεξάγονται μὲσω τοῦ Internet καὶ τὰ ὁποῖα ἐμπλέκουν παίκτες ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο, ἔχουν θετικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος συμμετοχικῆς προσπάθειας τῶν ἐφήβων, τῶν μοναχικῶν ἀτόμων, τῶν συνεσταλμένων/δειλῶν νεαρῶν, κ.λπ. ὁμάδων ἀτόμων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀντίληψη πού ἐπικρατεῖ ὅτι τὰ παιδιά-παίκτες αὐτῶν τῶν παιχνιδιῶν ἀπομονώνονται στὸν ἑαυτό τους, δὲν ἀναπτύσσουν κοινωνικοὺς δεσμούς. Στὴν ἴδια θεώρηση πραγμάτων ἐντάσσεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἄποψη ὅτι ἀπλὲς ἀσκήσεις πού περιλαμβάνονται στὰ συγκεκριμένα παιχνίδια ἐνεργοποιοῦν πολὺ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐγκεφάλου ἀπ' ὅ,τι μία δύσκολη μαθηματικὴ ἀσκηση.

Πέρα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἡ πραγματικὴ κατάσταση εἶναι ὅτι στὰ προγράμματα ἀνάπτυξης/κατασκευῆς παιχνιδιῶν καὶ ἠλεκτρονικῶν προγραμμάτων διαφόρων ἐταιρειῶν ἐντάσσονται ὁλοένα καὶ περισσότερο παιχνίδια πού ἀποβλέπουν στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων στὴν ἐν γένει ἀντίληψή τους γιὰ τὸν κόσμο καὶ τὰ προβλήματά του. Ἡ ἐν λόγω τακτικὴ ὁδηγεῖ βέβαια σὲ μία παγκοσμιοποιημένη παρουσίαση τοῦ κόσμου ἀφοῦ εἶναι φυσικὸ σ' αὐτὰ τὰ παιχνίδια –κατασκευασμένα ἀπὸ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες– νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δοθοῦν ἐθνικὲς, κατὰ χώρα, εἰκόνες καὶ παραστάσεις (μορφὲς προσώπων, ἡρώων, ἐνδυμασιῶν κ.ἄ.).

Σὲ χώρες μὲ μεγάλες ὁργανωμένες ἀγορές, ὅπως π.χ. ἐκεῖνες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, παράλληλα μὲ τὰ ἠλεκτρονικά, καταβάλλεται τώρα προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῶν παιχνιδιῶν ἀπὸ ξύλο, πανί, πλαστικὸ, μὲ παραδοσιακὰ δηλαδή ὕλικά πού δὲν χρειάζονται μπαταρίες καὶ δὲν προξενοῦν ἐκκωφαντικὸ θόρυβο. Ὁ Γάλλος κοινωνιολόγος Gérard Meuret, λ.χ., στὸ ἐτήσιο λεύκωμα τοῦ «Francoscopie» σημείωσε τὸ 2002 «Τὸ σύνδρομο Amélie Poulain» παρατηρώντας ὅτι: «Σὲ μία κοινωνία σκληρῆ, ἀπρόβλεπτη, οἱ Γάλλοι δὲν αἰσθάνονται ἱκανοποιημένοι κι ἔτσι ἐκφράζουν τὴ μεγάλη

ανάγκη τους για συγκίνηση κι άφοσίωση. Το παιχνίδι είναι ένας τρόπος για να αποφύγει κανείς τη σκληρότητα του καιρού μας. 'Αποτελεί μία διέξοδο φυγής, δίνει το αίσθημα της ευχαρίστησης, επιτρέπει να μοιραστείς αυτή την ευχαρίστηση με τους άλλους». Παιχνίδια παραδοσιακά (π.χ., τὸ ἠλεκτρικὸ τρενάκι), μορφές γνωστών ἡρώων –ἀνθρώπων και ζώων– παιχνίδια-παγίδες ἐκπλήξεων, κοῦκλες με τις παλαιές προδιαγραφές μορφής κι ἐμφάνισης ἐπανέρχονται στὰ ράφια τῶν μαγαζιῶν κι ἀναζητοῦνται ἀπὸ τὴν πελατεία. Παιχνίδια, πὸν λόγῳ τῆς ἐπικράτησης τῶν ἠλεκτρονικῶν εἶχαν πάψει νὰ θεωροῦνται τῆς μόδας και οἱ κάτοχοί τους ὄχι «ἱπ», ἐπανακτοῦν δημοτικότητα, ζητοῦνται στὴν ἀγορά, παράλληλα με ἐκεῖνα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Πάντως, ὅπως ὀρθὰ σημειώνει ὁ καθηγητῆς Μ. Μερακλῆς «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικῶν πολιτισμοῦ σήμανε τὸ τέλος τῆς παραδοσιακῆς παιδιᾶς, πὸν μοιραία ἔχασε τὴν ὁμαδικότητα και τὴν ἐξωστρέφειά της. Ἐξελίχθηκε ἔτσι σὲ ἐνδοστρεφές και ἐξατομικευμένο παιχνίδι, πὸν παίζεται σὲ κάποιο διαμέρισμα με μοναδικὸ συμπαίκτη ἕνα φανταχτερὸ βιομηχανικὸ ἄθλημα. Πολλές φορές μάλιστα τὸ δέσιμο ἀνάμεσα στὸ παιδί και τὸ ἀντικείμενο εἶναι τόσο δυνατὸ, ὥστε προτιμᾶει νὰ παίξει μ' αὐτὸ παρά με ἄλλο παιδί» («Θέσεις γιὰ τὴ λαογραφία», *Διαβάζω*, Τεύχος 245).

Γιὰ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα πὸν ἀναφέρονται στὸ παιχνίδι ἡ Σ. Χανδρινοῦ ἀναφέρει ὅτι «Στὸ πρῶτο ἐπίσημο διάγραμμα λαογραφικῆς ὕλης πὸν δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς ἐπιστήμης, τὸν Νικόλαο Πολίτη, τὸ παιχνίδι κατέχει τὴ δέκατη ἔβδομη θέση στὶς «κατὰ παράδοσιν» πράξεις ἢ ἐνέργειες τοῦ λαοῦ και φέρει τὸν τίτλο «παιδιὰ και ἀθλητικὰ ἀγωνίσματα» (*Μικρὴ συμβολὴ στὴν ἐπισκόπηση τῆς λαογραφικῆς θεώρησης τοῦ παραδοσιακοῦ παιχνιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα – Διπλωματικὴ ἐργασία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν – Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης – Ἀθήνα 2003*).

Ἡ καταγραφή τῶν παιχνιδιῶν –πὸν γίνεται ἀπὸ τοὺς λαογράφους τόσο γιὰ ἐθνολογικούς, ὅσο και γιὰ κοινωνικούς λόγους– ἀποβλέπει κατὰ κύριο λόγο στὴν ὀργανικὴ ἔνταξη και διάσωση παραδοσιακῶν κοινωνικῶν στοιχείων.

Οἱ Ἕλληνες λαογράφοι, πανεπιστημιακοὶ ἢ μὴ (Γ. Μέγας, Δ. Λουκάτος, Στ. Κυριακίδης, Εὐ. Παυλίνης, Δ. Λουκόπουλος, Μ. Μερακλῆς, Γ. Ταρσοῦλη, Φ. Κουκουλῆς κ.ἄ.), σὲ πολλὰ μελετήματά τους ἔχουν παρουσιάσει και κατατάξει τὰ παιχνίδια μέσα ἀπὸ διαφορετικὲς ἀντιπροσωπευτικὲς κατηγοριοποιήσεις τῆς ἐθμικῆς λαογραφίας οἱ ὁποῖες βοηθοῦν στὸ νὰ γίνει ὀρθολογικὴ παρουσίαση τοῦ ὅλου θέματος (π.χ., ὁ Γ. Μέγας, και με παραλλαγές ἄλλοι μελετητές, κατατάσσει σύμφωνα με τὴ λαογραφικὴ παράδοση τὰ παιχνίδια, σὲ τρεῖς κατηγορίες ἀνάλογα με τὸν ἀριθμὸ τῶν μετεχόντων: α) «μονήρεις ἀσχολίες» –παιχνίδια κατ' ἄτομο, β) «κοινοπραξίες» – παιχνί-

δια δύο ή περισσότερων ατόμων, γ) «άνταγωνισμοί στα όποια αύτενεργεί άτομο προς άτομο ή ομάς προς άτομο ή ομάς προς ομάδα».

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις γενικές και ειδικές –κατά περιφέρειες της χώρας– λαογραφικές έρευνες/μελέτες για το παιχνίδι είναι ο πλούτος των ελληνικών λαϊκών παιχνιδιών και η εξαιρετική τους ποικιλομορφία. Επιπλέον όμως μέσα από τα παιχνίδια αποδεικνύεται η συνέχιση του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιοβυζαντινή κληρονομιά μέχρι τη σύγχρονη πανελλήνια ένότητα, τόσο στο χρόνο όσο και στον τόπο. Μάλιστα, κατά τη Σ. Χανδρινού, η Γ. Ταρσούλη επιδίωξε να αποδείξει αυτή την πλατιά ένότητα παρουσιάζοντας παιχνίδια από την Κύπρο, τη Μ. Ασία, τον Πόντο και την Αθήνα.

Τέλος για την *έμπορευματοποίηση του παιχνιδιού* σημειώνεται ότι η βιομηχανία-βιοτεχνία παιχνιδιού αποτελεί ανέκαθεν σε όλα τα κράτη παράγοντα της εθνικής οικονομίας. Η έμπορευματοποίηση του παιχνιδιού απέφερε ανά τους αιώνες σταθερά κέρδη στους κατασκευαστές κι έσοδα στα κράτη δεδομένου ότι η άγορά του παιχνιδιού υπήρξε και είναι πάντα μεγάλη αφού η ζήτησή του είναι διαρκής.

Η άγορά αυτή ως προς τα προϊόντα της είναι συνεχώς έκσυγχρονη (τις τελευταίες δεκαετίες, όπως αναφέρθηκε, παρακολουθεί πιστά την τεχνολογία), παρουσιάζει πρόσωπα-ήρωες του συρμού, ακολουθεί τη μόδα, προσαρμόζεται προς τα δεδομένα κάθε εποχής. Με αυτή τη θεματική κλιμακώνει νέες δημιουργίες παιχνιδιών ώστε να ανανεώνει το αγοραστικό ενδιαφέρον των πελατών, ιδίως των εύάλωτων μικρών παιδιών.

Ειδικότερα όσον αφορά τη σύγχρονη ευρωπαϊκή άγορά σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Όμοσπονδίας Παιχνιδιών (Toy Industries of Europe, TIE) στον κλάδο των παραδοσιακών και των ηλεκτρονικών παιχνιδιών δραστηριοποιούνταν περίπου 2.000 επιχειρήσεις, με 100.000 εργαζόμενους (στον παραγωγικό, στον έρευνητικό και στον τομέα πωλήσεων). Τα τελευταία χρόνια (1997-2004) ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των πωλήσεων παιχνιδιών ήταν της τάξης του 6,5% (*Καθημερινή*, 16.12.2006).

Συναφής με την πώληση των παιχνιδιών είναι η διαφημιστική δαπάνη. (Αναφέρεται ότι το 2004, π.χ., στην Ελλάδα στη λίστα των προϊόντων με τη μεγαλύτερη διαφημιστική δαπάνη, τα παιχνίδια κατείχαν την 43η θέση – Μελέτη Λ. Πάνναρου, *Καθημερινή*, 26.05.2006).

Η διαφήμιση απευθύνεται κυρίως στα παιδιά κάθε ηλικίας, επίσης όμως σε άτομα κάθε ηλικίας με ποικίλες ιδιότητες κι ενδιαφέροντα (γονείς, συγγενείς, συλλέκτες κ.ά.). Ιδιαίτερα στις περιόδους προ των μεγάλων Έορτών (Χριστούγεννα, Πάσχα), η διαφήμιση των παιχνιδιών έντατικοποιείται κυρίως μέσω της τηλεόρασης. Στην Ελλάδα, ο νόμος 2251/94 για την «Προστασία του Καταναλωτή» περιέχει ειδικές ρυθμίσεις για τις ώρες και

τις συνθήκες προβολής διαφημίσεων που άπευθύνονται σε ανήλικους (7-12 ετών), ενώ σύμφωνα με τον Έλληνικό Κώδικα Διαφήμισης-Έπικοινωνίας οι διαφημίσεις που άπευθύνονται σε παιδιά δέν πρέπει νά έκμεταλλεύονται τή φυσική εύπιστία τους, δέν πρέπει νά τά παραπλανοϋν ώς πρός τή σημασία κατοχής πολυδιαφημισμένου προϊόντος κ.λπ.

Ώς γενικό συμπέρασμα καταγράφεται ότι ή άγορά τοϋ παιχνιδιοϋ βρίσκειτα έξακολουθητικά στο κέντρο τοϋ έμπορικοϋ ένδιαφέροντος και κατά συνέπεια και τής αντίστοιχης διαφημιστικής προβολής ώς είδος συνεχοϋς καταναλωτικοϋ ένδιαφέροντος.

δ. Έπιλογικά

Τώρα που ξαναδιάβασα ολοκληρωμένο τó μελέτημα για τó παιχνίδι άναρωτήθηκα ποιο ήταν εκείνο τó έσώτατο έρέθισμα που με προέτρεψε νά άσχοληθώ με τó θέμα. Βρήκα άρκετές άφορμές αλλά νομίζω πώς ή κυριότερη είναι ή παρατήρηση για τή συμπόρευση άνθρώπου και άθύρματος/παιχνιδιοϋ σ' όλοκληρη τή ζωή. Ύπάρχουν άθύρματα που είναι δίπλα μας, μαρτυρίες και παρουσίες επί πολλά χρόνια, τó ίδιο συμβαίνει και με τά κάθε κατηγορίας παιχνίδια πρός τά όποια δέν παύουμε νά προστρέχουμε για άνάπαυση, για άλλαγή περιβάλλοντος, για άναψυχή σ' όλες τις ώρες τής διαβίωσης. (Βλ. δοκίμιο με τίτλο «Άντικείμενα στο ταξίδι τής ζωής» στο βιβλίο μου *Η ζωή ώς διαδρομή*. Έκδόσεις τών Φίλων, 2007).

Η άνάγκη για προσφυγή στο παιχνίδι, ή συντροφιά τοϋ άθύρματος έχει σημειωθεί και παραμένει άναλλοίωτη από την άρχαιότητα μέχρι σήμερα. Σε άπεικονίσεις άγγείων, αλλά και σε κτερίσματα που βρίσκονται σε τάφους-μνημεία άρχαίων πολιτισμών ύπάρχουν πολλαπλές σχετικές άποδείξεις. Έκείνο μάλιστα που προξενεί έντύπωση, και τó όποιο έπισημάνθηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν, είναι οι όμοιότητες που σημειώνονται μεταξύ τών παιχνιδιών τών διαφόρων πολιτισμών-χωρών, όπως επίσης ότι άθύρματα και παιχνίδια εκείνων τών μακρινών έποχών έξακολουθοϋν, με τήν ίδια σχεδόν μορφή και λειτουργικότητα, νά χρησιμοποιοϋνται μέχρι σήμερα. Ο άνθρωπος παραμένει ίδιος στις άνάγκες και στις έκδηλώσεις του άνεξάρτητα από τις έξωτερικές συνθήκες τής διαβίωσης.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Γ. ΖΩΡΑ

ΟΙ ΠΑΡΟΜΟΙΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΑΝΤΙΚΗ ΚΟΛΑΣΗ.
ΒΙΡΓΙΛΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΙΚΕΣ ΑΠΟΔΟΣΕΙΣ

κυκλοφορούσα άνετα
στην Κόλαση, στο Καθατήριο, στον Παράδεισο,
σά νά 'ταν τὸ οἰκοδόμημα ἐτοῦτο τὸ σπίτι μου.
Ν. Καζαντζάκη, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ*.

Τὸ πρῶτο μέρος τῆς *Θείας Κωμωδίας* εἶναι πιὸ περιγραφικὸ ἀπὸ τὰ δύο ἐπόμενα πού περιλαμβάνουν ἐκτενεῖς θεωρητικὲς –φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς– παρεκβάσεις τοῦ συγγραφέα, γιατί σὲ αὐτὸ ὁ Δάντης προσπαθεῖ νὰ δώσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα στοιχεῖα στοὺς ἀναγνώστες γιὰ νὰ ἀναπλάσουν τὸ τοπίο τῆς Κόλασης καὶ τὶς ἀποτρόπαιες μορφὲς τῶν κατοίκων τῆς, σύμφωνα μὲ τὴ δική του φαντασία καὶ μυθοπλασία. Ἀντίθετα, στὸ *Καθατήριο* καὶ στὸν *Παράδεισο* οἱ ἐναλλαγὲς τῶν τοπίων καὶ τῶν μορφῶν δὲν εἶναι τόσο ἔντονες καὶ ἀποκλίνουσες μεταξύ τους. Ὡστόσο, παράλληλα μὲ τὶς περιγραφές, ὁ Δάντης χρησιμοποιεῖ 68 παρομοιώσεις πού οἱ εἰκόνες τους, ὄντας πιὸ γνώριμες στοὺς ἀναγνώστες, τοὺς ὑποβοηθοῦν νὰ ἀναπλάσουν τὰ πιὸ παράξενα τοπία, νὰ πιστέψουν τίς πιὸ παράδοξες ἱστορίες καὶ νὰ ἀναπαραστήσουν στὴ φαντασία τους τίς πιὸ τρομερὲς μορφὲς τῆς Κόλασης. Στὴν παρούσα μελέτη θὰ περιορισθοῦμε στὶς παρομοιώσεις μόνον τοῦ πρώτου μέρους τῆς *Θείας Κωμωδίας*¹. Ἀρχικὰ θὰ ἐξετάσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἰσάγονται τὰ δύο μέρη τῶν παρομοιώσεων καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων πού καταλαμβάνουν, ἐνῶ στὴ συνέχεια θὰ κατατάξουμε θεματολογικὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα πού χρησιμοποιοῦνται στὰ πρῶτα καὶ στὰ δεύτερα μέρη τῶν παρομοιώσεων.

---

1. Πὰ τὴ χρήση μεταφορικῶν εἰκόνων στὸν *Παράδεισο*, κατατοπιστικὸ εἶναι τὸ πρόσφατο μελέτημα τῆς Mora Mocan, *La trasparenza e il riflesso. Sull'alta fantasia in Dante e nel pensiero medievale*, Bruno Mondadori, Milano 2007.

Πά νά διευκολυνθοῦμε στήν ἔρευνά μας θά παραθέσουμε ἕναν κατά-
λογο τῶν παρομοιώσεων τῆς *Κόλασης*. Στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ προ-
τάσσονται οἱ αὐξοντες ἀριθμοί, στοὺς ὁποίους θά παραπέμπουμε ἐφεξῆς,
ἐνῶ ἀκολουθεῖ ἡ στιχαρίθμηση κάθε παρομοίωσης, ξεχωριστὰ γιὰ τὸ πρῶτο
καὶ τὸ δεύτερο μέρος της (ἡ στιχαρίθμηση τῶν δευτέρων μερῶν τίθεται
ἐντὸς παρενθέσεων):

[1] = I 22-24 / (I 25-27), [2] = I 55-57 / (I 58-60), [3] = II 37-39 / (II 40-42),
[4] = II 127-129 / (II 130-132), [5] = III 112-114 / (III 115-117), [6] = V 40-41
/ (V 42-43), [7] = V 46-47 / (V 48-49), [8] = V 82-84 / (V 85-87), [9] = ΑΕΙ 28-
30 / (ΑΕΙ 31-33), [10] = VII 13-14 / (VII 15), [11] = VII 22-23 / (VII 24), [12] =
VIII 22-23 / (VIII 24), [13] = IX 76-78 / (IX 79-81), [14] = IX 112-115 / (IX
116-118), [15] = XII 4-9 / (XII 10), [16] = XII 22-24 / (XII 25), [17] = XIII 40-
42 / (XIII 43-45), [18] = XIV 31-36 / (XIV 37), [19] = XIV 79-80 / (XIV 81),
[20] = XV 4-6 / XV 7-9 / (XV 10-12), [21] = XVI 94-102 / (XVI 103-105), [22]
= (XVI 130-132) / XVI 133-136, [23] = XVII 19-20 / XVII 21-22 / (XVII 23-
24), [24] = XVII 85-87 / (XVII 88), [25] = XVII 100-101 / (XVII 101), [26] =
XVII 106-111 / (XVII 112-114), [27] = XVII 127-132 / (XVII 133-134), [28] =
XVIII 10-12 / (XVIII 13), [29] = XVIII 14-15 / (XVIII 16-18), [30] = (XVIII
25-27) / XVIII 28-33, [31] = XIX 28-29 / (XIX 30), [32] = (XIX 49) / XIX 49-
51, [33] = (XIX 58) / XIX 58-60, [34] = XXI 7-15 / (XXI 16-18), [35] = XXII
19-21 / (XXII 22-24), [36] = XXII 25-27 / (XXII 28), [37] = (XXII 31-32) /
XXII 32-33, [38] = (XXII 127-129) / XXII 130-132, [39] = (XXIII 1-2) /
XXIII 3, [40] = (XXIII 37) / XXIII 38-42, [41] = XXIII 46-48 / (XXIII 49-
51), [42] = XXIV 1-15 / (XXIV 16-18), [43] = XXIV 25-26 / (XXIV 27-28),
[44] = (XXIV 100) / XXIV 101-102, [45] = (XXIV 103-105) / XXIV 106-111,
[46] = XXIV 112-117 / (XXIV 118), [47] = XXV 58-59 / (XXV 59-60), [48] =
(XXV 61) / XXV 61-62, [49] = (XXV 63) / XXV 64-66, [50] = XXV 79-81 /
(XXV 82-84), [51] = XXVI 25-30 / (XXVI 31-33), [52] = XXVI 34-39 /
(XXVI 40-42), [53] = XXVII 7-12 / (XXVII 13-15), [54] = XXIX 46-49 /
(XXIX 50-51), [55] = XXIX 58-64 / (XXIX 65-66), [56] = (XXIX 73) / XXIX
74-75, [57] = XXIX 76-78 / (XXIX 79-81), [58] = XXX 22-24 / (XXX 25-27),
[59] = (XXX 52-55) / XXX 56-57, [60] = XXX 136-138 / (XXX 139-141), [61]
= XXXI 34-36 / (XXXI 37-39), [62] = XXXI 40-41 / (XXXI 42-44), [63] =
XXXI 106-107 / (XXXI 108), [64] = XXXI 136-138 / (XXXI 139-141), [65] =
XXXII 25-27 / (XXXII 28-30), [66] = XXXII 31-33 / (XXXII 34-36), [67] =
XXXII 127 / (XXXII 128-129) / XXXII 130-132, [68] = XXXIV 4-6 /
(XXXIV 7).

Πρὶν ὅμως περάσουμε στὴν ἐξέταση τοῦ τρόπου ἐκφορᾶς τῶν παραπάνω παρομοιώσεων, πρέπει νὰ κάνουμε μία βασικὴ δομικὴ διευκρίνιση: στὶς 55 ἀπὸ αὐτὲς προτάσσεται τὸ καθαυτὸ μέρος τῆς παρομοίωσης –τὸ πρῶτο ἢ ἀναφορικῶ–, ἐνῶ ἔπεται τὸ δεῦτερο μέρος, τὸ δεικτικῶ. Ἔτσι συμβαίνει καὶ στὴν πρώτη παρομοίωση τῆς *Θείας Κομωδίας*:

[1] = I 22-24 / (I 25-27):

*E come quei che con lena affannata,
uscito fuor del pelago a la riva,
si volge a l'acqua perigliosa e guata, (πρῶτο μέρος)
cosí l'animo mio, ch'ancor fuggiva,
si volse a retro a rimirar lo passo
che non lasciò già mai persona viva. (δεῦτερο μέρος)*

Μόνο σὲ 13 περιπτώσεις συμβαίνει τὸ ἀντίθετο [22, 30, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 45, 48, 49, 56, 59], ὅπως στὴν ἀκόλουθη:

[40] = (XXIII 37) / XXIII 38-42:

*Lo duca mio di súbito mi prese, (δεῦτερο μέρος)
come la madre ch'al romore è desta
e vede presso a se le fiamme accese,
che prende il figlio e fugge e non s'arresta,
avendo piú di lui che di sè cura,
tanto che solo una camiscia vesta; (πρῶτο μέρος)*

Ἐπίσης, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἀνάμεσα στὶς 68 παρομοιώσεις ποὺ ἐπισημάναμε ὑπάρχουν καὶ τρεῖς ποὺ διαθέτουν διπλὰ πρῶτα μέρη. Στὶς δύο περιπτώσεις προηγούνται τῶν δευτέρων μερῶν [20, 23], ἐνῶ στὴν τρίτη περίπτωσι [67] τὸ ἕνα ἀναφορικὸ μέρος προηγεῖται καὶ τὸ ἄλλο ἔπεται τοῦ δεικτικῶ μέρους:

[67] = XXXII 127 / (XXXII 128-129) / XXXII 130-132:

*e come 'l ran per fame si manduca, (πρῶτο μέρος)
cosí 'l sovrán li denti a l'altro pose
là 've 'l cervel s'agginge con la nuca: (δεῦτερο μέρος)
non altrimenti Tideo si rose
le tempie a Menalippo per disdegno,
che quei faceva il teschio e l'altre cose. (πρῶτο μέρος)*

“Υστερα ἀπὸ τὶς παραπάνω διευκρινίσεις, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴ δομικὴ ἀνάλυση τῶν 68 παρομοιώσεων. Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι σὲ 19 περιπτώσεις ὁ σύνδεσμος *come* εἰσάγει τὸ ἀναφορικὸ μέρος², ἐνῶ τὸ δεικτικὸ μέρος τὸ εἰσάγει ὁ σύνδεσμος *così*³ [1, 6, 7, 11, 14, 17, 21, 23⁴, 25, 27, 29, 35, 36, 43, 50, 53, 61, 62, 67⁵]. Ἡ μορφὴ τους εἶναι ἡ ἑξῆς:

[6] = V 40-41 / (V 42-43):

E come li stormei ne portan l'ali
nel freddo tempo, a schiera larga e piena, (πρῶτο μέρος)
così quel fiato li spiriti mali
di qua, di là, di giù, di sù li mena; (δεύτερο μέρος)

Ἐπάρχουν, ὥστόσο, καὶ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ δεικτικὸ μέρος δὲν εἰσάγεται μὲ εἰδικὴ λέξη [13, 66, 68]⁶. Ἐπίσης αὐτὸ συμβαίνει, κατὰ κύριο λόγο, σὲ δέκα περιπτώσεις, ὅταν προηγεῖται τὸ δεικτικὸ μέρος [22, 30, 32, 37, 39, 40, 48, 49, 56, 59], ὅπως στὸ ἀκόλουθο χωρίο:

[30] = (XVIII 25-27) / XVIII 28-33:

Nel fondo erano ignudi i peccatori;
dal mezzo in qua ci venien verso 'l volto,
di là con noi, ma con passi maggiori, (δεύτερο μέρος)
come i Romani per l'essercito molto,
l'anno del giubileo, su per lo ponte
hanno a passar la gente modo colto,
che da l'un lato tutti hanno la fronte
verso 'l castello e vanno a Santo Pietro,
da l'altra sponda vanno verso 'l monte. (πρῶτο μέρος)

Τέλος, σὲ μία περίπτωση τὸ δεικτικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *similmente*:

2. Ὅπως στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὸ ἀναφορικὸ ἐπίρρημα ὡς.

3. Ὅπως στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὸ δεικτικὸ ἐπίρρημα *οὕτως*.

4. Μὲ δύο ἀναφορικὰ μέρη, ποὺ εἰσάγονται καὶ τὰ δύο μὲ τὴ λέξη *come*.

5. Μὲ δύο ἀναφορικὰ μέρη, τὸ ἓνα εἰσάγεται μὲ τὴ λέξη *come* καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὶς λέξεις *non altrimenti*.

6. Πρόκειται γιὰ περιπτώσεις ποὺ θὰ τὶς χαρακτηρίζαμε ὡς «anomali», σύμφωνα μὲ τὸν A. Sacchetto, «Similitudini e dissimilitudini dantesche», *Giornale dantesco*, τόμ. 28 (1925), σσ. 274-281.

[5] = III 112-114 / (III 115-117):

*Come d'autunno si levan le foglie
l'una appresso de l'altra, fin che 'l ramo
vede a la terra le sue spoglie, (πρώτο μέρος)
similmente il mal seme d'Adamo
gittansi di quel lito ad una ad una,
per cenni come augel per suo richiamo. (δεύτερο μέρος)*

Αυτά παρατηρούμε σχετικά με τις παρομοιώσεις, τῶν ὁποίων τὸ ἀναφορικό μέρος εἰσάγεται μετὰ τὸ *come*. Σὲ λιγότερες περιπτώσεις τὸ ἀναφορικό μέρος εἰσάγεται μετὰ διάφορους τύπους τοῦ *quale*⁷, ἐνῶ τὸ δεικτικό μέρος εἰσάγεται μετὰ τύπους τοῦ *tale*⁸. Πρόκειται γὰρ 20 παρομοιώσεις [2, 3, 4, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 20⁹, 24, 28, 31, 33, 34, 46, 52, 54, 60, 64], ἐνῶ σὲ δύο ἄλλες [12, 16] παραλείπονται οἱ τύποι τοῦ *tale* στὸ δεικτικό μέρος. Μὲ ἀντίστοιχο τρόπο (δηλ. μετὰ τὸ *qualis*) εἰσάγονται 33 ἀπὸ τις 171 παρομοιώσεις ποὺ ἀνθολόγησε ὁ Κωνσταντῖνος Ἡλιόπουλος ἀπὸ τὴν *Αἰνεΐαδα* τοῦ Βιργιλίου¹⁰. Μιὰ τυπικὴ δαντικὴ παρομοίωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

[2] = I 55-57 / (I 58-60):

*E qual è quei che volentieri acquista,
e giugne 'l tempo che perder lo face,
che 'n tutti suoi pensier piange e s'attrista; (πρώτο μέρος)
tal mi fece la bestia senza pace,
che, venendomi 'ncontro, a poco a poco
mi ripigneva là dove 'l sole tace. (δεύτερο μέρος)*

Σχετικά με τις λέξεις ποὺ εἰσάγουν τὰ δύο μέρη τῶν παραπάνω παρομοιώσεων, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐξέταση τῶν λεκτικῶν ἐπιλογῶν ποὺ ἔκανε ὁ Καζαντζάκης, ὅταν μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ τὴ *Θεία Κωμωδία*

7. Ἀντιστοιχεῖ στὶς ἀναφορικές ἀντωνυμίες *oīos* τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ *qualis* τῆς λατινικῆς.

8. Ἀντιστοιχεῖ στὶς δεικτικές ἀντωνυμίες *toīos* τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ *talīs* τῆς λατινικῆς.

9. Μὲ δύο ἀναφορικά μέρη, ποὺ εἰσάγονται καὶ τὰ δύο μετὰ τὴ λέξη *quali*.

10. Κωνστ. Ν. Ἡλιοπούλου, *Αἱ παρομοιώσεις ἐν τῇ Αἰνεΐαδι τοῦ Βιργιλίου*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Μ. Δ. Μυρτίδου, Ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 13, ὅπου ἐξετάζεται γενικότερα ὁ τρόπος ποὺ εἰσάγονται οἱ παρομοιώσεις στὸ ἔργο τοῦ Βιργιλίου.

(ἀρχικά τὸ 1933-1934¹¹, καὶ τελικὰ τὸ 1953-1954¹²). Συγκεκριμένα, στὶς 33 συνολικὰ περιπτώσεις πού ὁ σύνδεσμος *come* εἰσάγει τὸ ἀναφορικὸ μέρος [1, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 17, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 43, 48, 49, 50, 53, 56, 59, 61, 62, 66, 67, 68], ἀποδίδεται αὐτὸς στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὰ ἐπιρρήματα *ὡς* [5, 6, 7, 13, 17, 23, 25, 35, 37, 39, 49, 50, 53, 56, 61, 66, 67], *καθὼς* [14¹³, 62], *ὅπως* [1, 11, 29, 36], *ὅμοια* [30¹⁴], μὲ τὸ μόριον *σά(ν)* [21, 22¹⁵, 27, 32, 40, 43, 48, 68¹⁶], ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ρηματικὸ τύπο *λές* [59]. Ἀντίστοιχα, στὶς 19 ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις, ὅταν στὸ ἰταλικὸ κείμενο τὸ δεικτικὸ μέρος τὸ εἰσάγει ὁ σύνδεσμος *così* [1, 6, 7, 11, 14, 17, 21, 23, 25, 27¹⁷, 29¹⁸, 35, 36, 43, 50¹⁹, 53, 61, 62, 67], ἀποδίδεται αὐτὸς στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὰ ἐπιρρήματα *ὅμοια* [1, 6, 7, 11, 14, 21, 23, 27¹⁷, 29¹⁸, 35, 43, 50¹⁹, 53, 61, 62], *παρόμοια* [17], *ἔτσι* [36], καθὼς καὶ μὲ τὸν σύνδεσμο *καί* [25], ἐνῶ μία φορὰ δὲν χρησιμοποιεῖται εἰδικὴ εἰσαγωγικὴ λέξη στὴ μετάφραση [67²⁰]. Μὲ τὸ *ὅμοια* εἰσάγεται ἐπίσης τὸ δεικτικὸ μέρος καὶ στὴν περίπτωση πού στὰ ἰταλικὰ χρησιμοποιεῖται τὸ ἐπίρρημα *similmente* [5²¹], ἀλλὰ καὶ σὲ δύο ἀπὸ τὶς περιπτώσεις πού δὲν χρησιμοποιεῖται στὸ πρωτότυπο κάποια εἰδικὴ λέξη [13, 66]. Σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ Καζαντζάκης προσθέτει τὴ λέξη *τέτοιω* [68].

Στὶς 22 περιπτώσεις πού, στὸ ἰταλικὸ κείμενο, τὸ ἀναφορικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ διάφορους τύπους τοῦ *quale* [2, 3, 4, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 24, 28²², 31, 33, 34, 46, 52, 54, 60, 64], καὶ τὸ δεικτικὸ μὲ τύπους τοῦ *tale* (ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων [12 καὶ 16] πού δὲν χρησιμοποιεῖται εἰδικὴ εἰσαγωγικὴ λέξη στὸ δεικτικὸ μέρος), στὰ ἑλληνικὰ ἔχουμε τὶς ἑξῆς ἀποδόσεις: γιὰ τὸ μὲν

11. Δάντη, *Ἡ Θεία Κωμωδία*, στὰ Ἑλληνικὰ ἀπ' τὸν Ν. Καζαντζάκη, "Ἐκδοση "Κύκλου", Ἀθήνα 1934.

12. Δάντη, *Ἡ Θεία Κωμωδία: Κόλαση, Καθατήρι, Παράδεισος*, "Ἐμμετρῆ μετάφραση Νίκου Καζαντζάκη, Ἐπανεκτύπωση, μὲ ξυλογραφίες καὶ σχέδια, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα 1998. Σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο στηριζόμεστε, ἐνῶ κάποιες διαφορετικὲς γραφὲς τῆς προγενέστερης καζαντζακικῆς μετάφρασης τὶς παραθέτουμε στὶς ὑποσημειώσεις πού ἀκολουθοῦν.

13. Ἀρχικά *πῶς*.

14. Ἀρχικά *ὡς*.

15. Ἀρχικά *ὡς*.

16. Ἀρχικά *ὡς*.

17. Ἀρχικά *ἔτσι*.

18. Ἀρχικά *ἔτσι*.

19. Ἀρχικά *ἔτσι*.

20. Ἀρχικά εἶχε χρησιμοποιηθεῖ εἰσαγωγικὴ λέξη, τὸ ἐπίρρημα *ὅμοια*.

21. Ἀρχικά *παρόμοια*.

22. Ἀρχικά *ὅπως*.

αναφορικό μέρος τούς συνδέσμιους *ώς* [9, 10, 15, 16, 19, 20, 31, 33, 52, 54, 64], *καθώς* [18, 28²², 34], *ὅπως* [2, 3, 24, 46, 60], *πώς* [84] και τὸ μόριον *σά(ν)* [4, 12], ἐνῶ γιὰ τὸ δεικτικὸ μέρος τὰ ἐπίρρηματα *ὅμοια* [4, 10, 15, 16, 18, 19, 20, 24, 28²³, 31, 34, 52] και *παρόμοια* [8], ἀλλὰ και τὴν πιστότερη στὸ πρωτότυπο ἀντωνυμία *τέτοιος* [2, 3, 9, 12²⁴, 46, 54, 60, 64]. Ὑπάρχει και ἓνα χωρίο, τὸ [33], ὅπου δὲν χρησιμοποιεῖται εἰδικὴ εἰσαγωγικὴ λέξη ἀπὸ τὸν Καζαντζάκη. Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ἀποδεικνύεται ὅτι στὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις ἐμφανίζεται μεγαλύτερη λεκτικὴ ποικιλία στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀπ' ὅ,τι στὸ ἰταλικὸ κείμενο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις, ὑπάρχουν και τρεῖς ἄλλες. Στὴ μία ἀπὸ αὐτὲς τὸ ἀναφορικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ τὸ *così* [45²⁵], στὴν ἄλλη τὸ δεικτικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ τὸ *così* [42²⁶], ἐνῶ στὴν τρίτῃ τὸ ἀναφορικὸ εἰσάγεται μὲ τὸ *quante* και τὸ δεικτικὸ μὲ τὸ *tante* [51²⁷]. Ἐπίσης, σὲ 10 περιπτώσεις, τὸ ἀναφορικὸ μέρος ἀρχίζει ἢ περιλαμβάνει συνήθως ἀρνητικὴ λέξη²⁸ (*non, non altrimenti, mai, né*) ποὺ συμβάλλει στὴ νοηματικὴ ἀντιστοιχία τῶν δύο μερῶν τῶν παρομοιώσεων. Στὶς δύο ἀπὸ αὐτὲς τὸ δεικτικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ τὸν σύνδεσμο *che* [26²⁹, 55³⁰], σὲ μία μὲ τὸ ἐπίρρημα *quanti'* [58³¹], ἐνῶ σὲ μία δὲν χρησιμοποιεῖται εἰδικὴ λέξη [38]. Στὶς περισσότερες πάντως τὸ δεικτικὸ μέρος εἰσάγεται μὲ τὸ *come* [41³², 44³³, 47³⁴, 57³⁵, 63³⁶, 65³⁷], ὅπως συμβαίνει στὸ ἀκόλουθο χωρίο:

[41] = XXIII 46-48 / (XXIII 49-51)

Non corse mai sí tosto acqua per doccia

23. Ἀρχικὰ *παρόμοια*.

24. Ἀρχικὰ *ὅμοια*.

25. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *παρόμοια*.

26. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *παρόμοια*.

27. Στὴ μετάφραση ἀποδίδονται μὲ τὶς λέξεις *ὄσες* και *τόσες*, ἀντίστοιχα.

28. Προέκυψε γιὰ περιπτώσεις ποὺ θὰ τὶς χαρακτηρίζαμε ὡς «dissimilitudini», σύμφωνα μὲ τὸν A. Sacchetto, «Similitudini e dissimilitudini dantesche», *Giornale dantesco*, ὁ.π.

29. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσον*.

30. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσο*.

31. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσο*.

32. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσο*.

33. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄς*.

34. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄς*.

35. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσο*.

36. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄσο*.

37. Στὴ μετάφραση ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίρρημα *ὄπως*.

*a volger ruota di molin terragno,
 quand'ella piú verso le pale approccia, (πρώτο μέρος)
 come 'l maestro mio per quel vivagno,
 portandosene me sovra 'l suo petto,
 come suo figlio, non come compagno. (δεύτερο μέρος)*

Τέλος, υπάρχουν και τρεις άλλες περιπτώσεις: στη μία το αναφορικό μέρος εισάγεται με το *cosí* [45³⁸], στην άλλη το δεικτικό μέρος εισάγεται με το *cosí* [42³⁹], ενώ στην τρίτη το αναφορικό εισάγεται με το *quante* και το δεικτικό με το *tante* [51⁴⁰].

Όσον αφορά στην έκταση των παρομοιώσεων, αυτή ποικίλλει από 3 έως 18 στίχους⁴¹. Στον πίνακα που ακολουθεί έπισημαίνεται ή έκταση των δύο μερών της κάθε παρομοίωσης:

Άριθμός στίχων πρώτου μέρους (αναφορικού)	Άριθμός στίχων δευτέρου μέρους (δεικτικού)	Χωρία	Συχνότητα
1 στίχος	2 στίχοι	[39, 44, 67 ⁴²]	3 φορές
1 στίχος + 1 ήμιστίχο	1 ήμιστίχο	[25, 48]	2 φορές
1 στίχος + 1 ήμιστίχο	1 στίχος + 1 ήμιστίχο	[37, 47]	2 φορές
2 στίχοι	1 στίχος	[10, 11, 12, 19, 31, 56, 63]	7 φορές
2 στίχοι	2 στίχοι	[6, 7, 23 ⁴³ , 43]	4 φορές

38. Στη μετάφραση αποδίδεται με το επίρρημα *παρόμοια*.

39. Στη μετάφραση αποδίδεται με το επίρρημα *παρόμοια*.

40. Στη μετάφραση αποδίδονται με τις λέξεις *δσες* και *τόσες*, αντίστοιχα.

41. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή συγκριτική θεώρηση της δομής και της έκτασης των διηρικων παρομοιώσεων, αλλά και των παρομοιώσεων που συναντάμε στη δημοτική ποίηση. Βλ. σχετικά Δημ. Α. Πετροπούλου, «Αί παρομοιώσεις εις τὰ δημοτικά άσματα και παρ' Όμηρω. Διατριφή επί διδακτορία ύποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Έθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Άθηνών», *Λαογραφία*, τόμ. 18 (1960), σσ. 376-387. Έπίσης βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Όμηρον Όδύσσεια. [24] Παρομοιώσεις*, Έκδόσεις Διάττων, Άθήνα 2003.

42. Με διπλό αναφορικό μέρος: 1 στίχος + 3 στίχοι (έδω ύπολογίζουμε μόνον το πρώτο από τὰ δύο).

43. Με διπλό αναφορικό μέρος: 2 στίχοι + 2 στίχοι (έδω ύπολογίζουμε μόνον το πρώτο από τὰ δύο).

2 στίχοι	3 στίχοι	[29]	1 φορά
2 στίχοι	4 στίχοι	[59, 62]	2 φορές
2 στίχοι +1 ἡμιστίχιο	1 ἡμιστίχιο	[32, 33]	2 φορές
3 στίχοι	1 στίχος	[16, 24, 28, 36, 49, 68]	6 φορές
3 στίχοι	3 στίχοι	[1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 13, 17, 20 ⁴⁴ , 35, 38, 41, 50, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66]	21 φορές
4 στίχοι	2 στίχοι	[54]	1 φορά
4 στίχοι	3 στίχοι	[14, 22]	2 φορές
5 στίχοι	1 στίχος	[40]	1 φορά
6 στίχοι	1 στίχος	[15, 18, 46]	3 φορές
6 στίχοι	2 στίχοι	[27]	1 φορά
6 στίχοι	3 στίχοι	[26, 30, 45, 51, 52, 53]	6 φορές
7 στίχοι	1 στίχος	[55]	1 φορά
9 στίχοι	3 στίχοι	[21, 34]	2 φορές
15 στίχοι	3 στίχοι	[42]	1 φορά

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ παραπάνω πίνακα γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ συχνότερη δομὴ εἶναι αὐτὴ πού τὰ δύο μέρη εἶναι ἰσόποσα, ἐκτεινόμενα τὸ καθένα σὲ ἓνα τρίστιχο. Αὐτὸ συμβαίνει 21 φορές, ποσοστὸ πού προσεγγίζει τὸ 1/3 τῶν περιπτώσεων. Τὸ χαρακτηριστικὸ, μὲ τὴ δομικὴ ἰσοτιμία ἀνάμεσα στὰ δύο τρίστιχα, τονίζει τὴν ἐννοιολογικὴ ἰσοτιμία τῶν δύο μερῶν τῆς παρομοίωσης, ὥστε νὰ ὑποβοηθήσει τὴ λειτουργία της. Πρόκειται γιὰ μίαν ἀδιαδεδομένη τεχνικὴ πού τὴν συναντοῦμε καὶ στὶς παρομοιώσεις τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, γιὰ τίς ὁποῖες ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὁ Δημήτριος Πετρόπουλος: «Τὰς παρομοιώσεις τῶν δημοτικῶν ᾠμάτων εἰς τὴν ἀπλουστεράν των μορφὴν χαρακτηρίζει ἡ ἰσοτιμία τῶν δύο ὄρων τῆς συγκρίσεως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν γενικῶς κρατοῦσαν εἰς τὰ δημοτικὰ ᾠματα ἀρχὴν τῆς συμμετρίας μορφῆς καὶ περιεχομένου. Οὕτως (...) ἐὰν ἡ παρομοίωσις ἐκτεινῆται εἰς ὀλόκληρον στίχον, ἕκαστος τῶν ὄρων τῆς συγκρίσεως κατέχει ἀνά ἓν ἡμιστίχιον, ἐὰν εἰς δύο στίχους, τὸ πρὸς ὃ γίνεται ἡ σύγκρισις

44. Μὲ διπλὸ ἀναφορικὸ μέρος: 3 στίχοι + 3 στίχοι (ἐδῶ ὑπολογίζουμε μόνον τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο).

(ή εικών) κατέχει τὸν πρῶτον στίχον, ἐνῶ τὸ συγκρινόμενον κατέχει τὸν δευτερον ἢ καὶ τὰνάπαλιν»⁴⁵. Ἀναφέρει δὲ καὶ ὁμηρικὰ πρότυπα, στὰ ὁποῖα τὸ κάθε μέρος τῶν παρομοιώσεων καταλαμβάνει δύο στίχους (B 455-458 καὶ Λ 292-295)⁴⁶. Βέβαια, στὴ *Θεία Κομωδία*, πού οἱ βασικῆς δομικῆς μονάδες ἦταν τὰ τρίστιχα, τὰ δύο μέρη τῶν παρομοιώσεων συνήθως καταλαμβάνουν ἀπὸ ἓνα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ πέντε πρῶτες παρομοιώσεις πού περιλαμβάνονται στὰ τρία πρῶτα ἄσματα τῆς *Κόλασης* ἔχουν αὐτὴ τὴ δομὴ. Μάλιστα οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτές [2, 3, 4] εἰσάγονται μὲ τύπους τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας *quale*, ἐνῶ τὸ δεικτικὸ μέρος μὲ τύπους τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας *tale*, ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀντωνυμία *mi*, ὅπως τὸ ἀκόλουθο:

[3] = Π 37-39 / (Η 40-42):

E qual è quei che disvuol ciò che volle

e per novi pensier cangia proposta,

sí che dal cominciar tutto si tolle, (πρῶτο μέρος: 3 στίχοι)

tal mi fec' io 'n quella oscura costa,

perché, pensando, consumai la 'mpresa

che fu nel cominciar cotanto tosta. (δεύτερο μέρος: 3 στίχοι)

Ἐπίσης παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἀναφορικὸ μέρος μπορεῖ νὰ ἐκτείνεται σὲ περισσότερους στίχους (ἕως 15 στίχους) ἀπ' ὅ,τι τὸ δεικτικὸ. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις ὀλιγόστιχων παρομοιώσεων, ὁ χωρισμὸς τῶν δύο μερῶν τους γίνεται στὸ μέσον στίχου, ἀντὶ στὸ τέλος.

Περνώντας τώρα στὴ θεματολογικὴ ἐξέταση τῶν παρομιῶν, παρατηροῦμε ὅτι αὐτὲς μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ πέντε κατηγορίες⁴⁷, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἀναφέρονται στὸν Δάντη, στὸν Βιργίλιο (καὶ τὸν Δάντη), στοὺς κολασμένους, σὲ μυθικὰ τέρατα καὶ φανταστικὰ πρόσωπα, σὲ τοποθεσίες τῆς Κόλασης.

45. Δημ. Α. Πετροπούλου, «Αἱ παρομοιώσεις εἰς τὰ δημοτικὰ ἄσματα καὶ παρ' Ὀμήρω», ὁ.π., σσ. 376-377.

46. Ὁ.π., σ. 378.

47. Στὸ μελέτημα τοῦ Enzo Noè Girardi, *Le similitudini nella Divina Commedia*, [Nuovi studi su Dante], Edizioni di Teoria e Storia Letteraria, Milano 1987, οἱ παρομοιώσεις κατατάσσονται, μὲ ἄλλα κριτήρια, σὲ δύο κατηγορίες: «1) quelle che si collegano alla linea verticale e dinamica della struttura della *Commedia*, e dunque alla figura del "pellegrino", ai suoi atteggiamenti e stati d'animo determinati del viaggio non in quanto è occasione di vari incontri e soste, ma, appunto, in quanto è un itinerario a Dio; 2) quelle che si collegano invece alla dimensione orizzontale e statica del poema, essendo suggerite dalla necessità di

Α') στον Δάντη αναφέρονται 10 παρομοιώσεις:

Αριθμός παρομοίωσης	Θέμα πρώτου μέρους	Θέμα δεύτερου μέρους	Κύκλος Κόλασης
[1]	<i>quei che con lena affannata</i>	<i>animo mio</i>	Δάσος
[2]	<i>quei che volentieri acquista</i>	<i>mi fece</i>	Δάσος
[3]	<i>quei che disvuol cid che volle</i>	<i>mi fec'</i>	Δάσος
[4]	<i>fioretti</i>	<i>mi fec'</i>	Δάσος
[5]	<i>quartana</i>	<i>Io</i>	Έβδομος
[26]	<i>Maggior paura non credo che fosse quando Fetonte</i>	<i>la mia</i>	Έβδομος
[32]	<i>Frate</i>	<i>Io</i>	Όγδοος
[33]	<i>scornati</i>	<i>mi fec'</i>	Όγδοος
[60]	<i>Colui che suo dannaggio sogna</i>	<i>mi fec'</i>	Όγδοος
[61]	<i>quando la nebbia si dissipa, lo sguardo</i>	<i>fuggiemi errore e cresciemi paura</i>	Ένατος

Β') στον Βιργίλιο (και τον Δάντη) αναφέρονται 5 παρομοιώσεις:

Αριθμός παρομοίωσης	Θέμα πρώτου μέρους	Θέμα δεύτερου μέρους	Κύκλος Κόλασης
[39]	<i>frati minor</i>	<i>n'andavam l'un dinanzi e l'altro dopo</i>	Όγδοος
[40]	<i>la madre</i>	<i>lo duca mio di subito mi prese</i>	Όγδοος
[41]	<i>acqua per doccia</i>	<i>'l maestro mio per quel vivagno, portandosene</i>	Όγδοος
[42]	<i>villanello</i>	<i>mi fece sbigottir lo mastro</i>	Όγδοος
[43]	<i>quei ch'adopera ed estima</i>	<i>levando me sú</i>	Όγδοος

rappresentare particolari aspetti dei tre regni e di ciò che vi accade» (σ. 128), καθώς και σε μία τρίτη κατηγορία: «Similitudini paradisiache o del divino (...) ove sia i riferimenti relativi all'esperienza mentale e psicologica del pellegrino, sia quelli relativi, per così dire, al paesaggio paradisiaco, si risolvono praticamente in rappresentazione del divino, ovvero nella parte più propriamente metafisica della enciclopedia dantesca» (σ. 134). Στο μελέτημα του Luigi Venturi, *Le similitudini dantesche ordinate, illustrate e confrontate*, G. C. Sansoni, Firenze ³1911, οι παρομοιώσεις κατατάσσονται σε δέκα θεματικές ενότητες: 1) cielo e sue apparenze, 2) aria e suoni, 3) fuoco e metalli, 4) acqua, 5) terra, piante fiori, 6) raggi e colori, 7) uomo e sue operazioni, 8) animali, 9) numero, tempo, spazio, altezza e arduità, 10) Bibbia, mito, storia e tradizioni.

Γ') σὲ κολασμένους ἀναφέρονται 31 παρομοιώσεις:

Ἀριθμὸς παρομοίωσης	Θέμα πρώτου μέρους	Θέμα δεύτερου μέρους	Κύκλος Κόλασης
[5]	<i>Foglie</i>	<i>il mal seme d'Adamo</i>	Vestibolo
[6]	<i>stornei</i>	<i>spiriti mali</i>	Δεύτερος
[7]	<i>gru</i>	<i>Ombre</i>	Δεύτερος
[8]	<i>colombe</i>	<i>de la schiera = Francesca e Paolo</i>	Δεύτερος
[11]	<i>onda</i>	<i>la gente</i>	Τέταρτος
[13]	<i>rane</i>	<i>anime distrutte</i>	Ἑκτος
[17]	<i>sizzo verde</i>	<i>scheggia rotta = Pier della Vigna</i>	Ἑβδομος
[18]	<i>fiamme</i>	<i>eternale ardore</i>	Ἑβδομος
[30]	<i>Romani</i>	<i>Peccatori</i>	Ἔβδομος
[31]	<i>fiammegiar</i>	<i>dai calcagni a le punte</i>	Ἔβδομος
[35]	<i>dalfini</i>	<i>alcun de' peccatori</i>	Ἔβδομος
[36]	<i>ranocchi</i>	<i>Peccatori</i>	Ἔβδομος
[37]	<i>rana</i>	<i>uno = Ciampolo</i>	Ἔβδομος
[38]	<i>anitra</i>	<i>quelli andò sotto, e quei drizzò volando suso = Ciampolo e Alichino</i>	Ἔβδομος
[44]	<i>Né O sí tosto mai né I si scrisse</i>	<i>El</i>	Ἔβδομος
[45]	<i>fenice</i>	<i>si distrutto = Vanni Fucci</i>	Ἔβδομος
[46]	<i>quel che cade</i>	<i>peccator = Vanni Fucci</i>	Ἔβδομος
[47]	<i>Ellera</i>	<i>fiera = Cianfa e Brunelleschi</i>	Ἔβδομος
[48]	<i>calda cera</i>	<i>s'appiccar = Cianfa e Brunelleschi</i>	Ἔβδομος
[49]	<i>papiro</i>	<i>né l'un né l'altro</i>	Ἔβδομος
[50]	<i>ramarro</i>	<i>serpentello = Francesco Cavalcanti</i>	Ἔβδομος
[52]	<i>fiamma sola</i>	<i>ogne fiamma un peccatore involve</i>	Ἔβδομος
[53]	<i>bue cilian</i>	<i>nel foco = Guido da Montefeltro</i>	Ἔβδομος
[54]	<i>dolor</i>	<i>Tal</i>	Ἔβδομος
[55]	<i>maggior tristizia</i>	<i>ch'era</i>	Ἔβδομος
[56]	<i>teggia ategghia</i>	<i>due = Griffolino e Capocchio</i>	Ἔβδομος
[57]	<i>stregghia</i>	<i>ciascun menava = Griffolino e Capocchio</i>	Ἔβδομος
[58]	<i>Né di Tebe furie né troiane</i>	<i>due ombre = Schicchi e Mirra</i>	Ἔβδομος
[59]	<i>etico</i>	<i>lui = maestro Adamo</i>	Ἔβδομος
[66]	<i>rana</i>	<i>ombre dolenti</i>	Ἐνατος
[67]	<i>pan + Tideo</i>	<i>l'sovran = Ugolino</i>	Ἐνατος

Δ') σὲ μυθικά τέρατα καὶ φανταστικά πρόσωπα ἀναφέρονται 11 παρομοιώσεις:

Ἀριθμὸς παρομοίωσης	Θέμα πρώτου μέρους	Θέμα δευτέρου μέρους	Κύκλος Κόλασης
[9]	<i>cane</i>	<i>Cerbero</i>	Τρίτος
[10]	<i>Dal vento le gonfiate vele</i>	<i>fiera crudele = Pluto</i>	Τέταρτος
[12]	<i>colui che grande inganno ascolta</i>	<i>Flegiàs</i>	Πέμπτος
[16]	<i>toro</i>	<i>Minoiatauro</i>	*Έβδομος
[22]	<i>colui che va giuso</i>	<i>figura = Gerione</i>	*Έβδομος
[23]	<i>burchi + bivero</i>	<i>fiera pessima = Gerione</i>	*Έβδομος
[25]	<i>navicella</i>	<i>si tolse = Gerione</i>	*Έβδομος
[27]	<i>falcon</i>	<i>Gerione</i>	*Όδγος
[63]	<i>tremoto</i>	<i>Fiate</i>	*Ένατος
[64]	<i>Carisenda sotto 'l chinato</i>	<i>Anteo</i>	*Ένατος
[68]	<i>molin</i>	<i>dificio = Lucifero</i>	*Ένατος

Ε') σὲ τοποθεσίες τῆς Κόλασης ἀναφέρονται 11 παρομοιώσεις:

Ἀριθμὸς παρομοίωσης	Θέμα πρώτου μέρους	Θέμα δευτέρου μέρους	Κύκλος Κόλασης
[14]	<i>ad Orli (...) a Pola (...) i sepulcri</i>	<i>Avelli</i>	*Έκτος
[15]	<i>ruina che nel fianco di qua da Trento l'Adice percosse</i>	<i>Burrato</i>	*Έκτος
[19]	<i>del Bulicame esce ruscello</i>	<i>quello = Flegetonte</i>	*Έβδομος
[20]	<i>Quali Fiamminghi tra Guizzante e Bruggia (...) fanno lo schermo (...) e quali Padoan lungo la Brenta</i>	<i>quelli = argini di Flegetonte</i>	*Έβδομος
[21]	<i>Acquacheta</i>	<i>acqua tinta</i>	*Έβδομος
[28]	<i>fossi cingon castelli</i>	<i>quelli = bolge</i>	*Όδγος
[29]	<i>ponticelli</i>	<i>Scogli</i>	*Όδγος
[34]	<i>ne l'arzana de' Veneziani bolle l'inverno la tenace pece</i>	<i>pegola spessa</i>	*Όδγος
[51]	<i>luciole giù per la vallea</i>	<i>di tante fiamme tutta risplendea l'ottava bolgia = frodolenti</i>	*Όδγος
[62]	<i>Monteregion di torri sí corona</i>	<i>orribili giganti</i>	*Ένατος
[65]	<i>Non fece al corso suo sí grosso velo di verno la Danoia in Osterlicchi, né Tanai là sotto 'l freddo cielo</i>	<i>quivi = Cocito</i>	*Ένατος

Με βάση τὰ θέματα πού χρησιμοποιούνται στο ἀναφορικό μέρος τῶν παρομοιώσεων, μπορούμε νά τις κατατάξουμε σέ ὀρισμένες κατηγορίες. Συγκεκριμένα, ὑπάρχουν 19 παρομοιώσεις, στίς ὁποῖες χρησιμοποιούνται περιγραφές ἀνθρωπίνων συναισθημάτων καί καταστάσεων (27 ἀντίστοιχου θεματολογίου παρομοιώσεις ἐπισημαίνει ὁ Ἡλιόπουλος στήν *Αἰνειάδα*⁴⁸). Στίς 9 ἀπό αὐτές χρησιμοποιούνται εἰκόνες γενικές, ὅπως τοῦ ναυαγοῦ πού σώζεται ἀπό τὰ κύματα καί γι' αὐτό χαίρεται καί ἀγαλλιᾶται [1] ἢ ἀντίθετα εἰκόνα ἐνός ἀπελπισμένου πού χάνει κάτι πού εὐκολά ἀπόκτησε καί θλίβεται [2], ἐνός πού ἀλλάζει ἀπόφαση καί παίρνει νέα, ἀντίθετη μέ τήν πρώτη [3], κάποιου πού ἀντιλαμβάνεται ὅτι τόν ἐξαπάτησαν καί ὀργίζεται [12], τοῦ ἄρρωστου ἀπό τεταρταῖο πυρετό πού τρέμει [24], τοῦ ντροπιασμένου πού σαστίζει [33], τοῦ προνοητικοῦ πού ξέρει νά ἐνεργεῖ σωστά [43], ἐνός χτυπημένου ἀπό δεινά πού ἀναστενάζει [46], αὐτοῦ πού βλέπει ἕναν τρομαχτικό ἐφιάλτη καί μέσα στο ὄνειρό του ἐλπίζει νά πρόκειται γιά ὄνειρο καί ὄχι γιά πραγματικότητα [60]. Τὰ παραπάνω ἀναφορικά μέρη τῶν παρομοιώσεων εἰσάγονται ὅλα μέ παραπλήσιο τρόπο: *E come quei* [1, 43], *E qual è quei* ἢ *quel* [2, 3, 46], *Qual è colui* [12, 24, 60], *quai son color* [33]. Στίς ἄλλες 10 περιπτώσεις οἱ παρομοιώσεις περιλαμβάνουν θέματα πού ἀποτελοῦν πῶς ἐξειδικευμένες ἀνθρώπινες ἐνέργειες καί καταστάσεις, ὅπως: τή βουτιά ἐνός ναύτη γιά νά ξεσκαλώσει τήν ἀγκυρά [22], τήν ἀμφίδρομη κίνηση τοῦ πλήθους πάνω στο ponte S. Angelo κατά τὸ ἅγιο ἔτος 1300 [30], τὸν μοναχὸ πού ἐξομολογεῖ ἕνα φονιά [32] ἢ ἀκολουθεῖ ἕναν ἄλλον μοναχὸ [39], τὴ μητέρα πού σπεύδει νά σώσει τὸ παιδί της ἀπό τίς φλόγες [40], τὸν χωρικό πού μέσα στὸν χειμῶνα ἐλπίζει ὅτι θά βρεῖ μέρος νά βοσκήσουν τὰ πρόβατά του [42], τὴν ταχύτητα μέ τὴν ὁποία κάποιος γράφει τὰ γράμματα O καί I [44], τὸν πόνο τῶν ἀρρώστων στὰ νοσοκομεῖα [54], τὸν φυματικό μέ ἀνοιχτὰ τὰ χεῖλη ἀπό τὴ δίψα [59], τὸ βλέμμα πού διακρίνει τὸ τοπίο πού καλύπτει ἡ ὀμίχλη, ὅταν αὐτὴ ἀρχίζει νά διαλύεται [61].

Θέματα ἀπό τὴ φύση, τὸ ζωικὸ καί τὸ φυτικὸ βασίλειο χρησιμοποιούνται σὲ ἄλλες 20 παρομοιώσεις (119 ἀντίστοιχου θεματολογίου παρομοιώσεις ἐπισημαίνει ὁ Ἡλιόπουλος στήν *Αἰνειάδα*⁴⁹). Σὲ αὐτές συναντᾶμε ψαροπούλια [6], γερανούς [7], περιστέρια [8], σκύλους [9], βατράχους [13, 36, 37, 66], ταύρους [16], κάστορες [23], γεράκια [27], δελφίνια [35], πάπιες [38],

48. Κωνστ. Ν. Ἡλιοπούλου, *Αἱ παρομοιώσεις ἐν τῇ Αἰνειάδι τοῦ Βεργιλίου*, δ.π., σ. 20.

49. Ὁ.π., σσ. 14-20.

σαύρες [50], πυγολαμπίδες [51], βόδια [53], αλλά και λουλουδάκια που άνοιγουν στο πρώτο φως του ήλιου [4], φύλλα που πέφτουν το φθινόπωρο [5], κλαδιά που καίγονται και τσιτσιρίζουν [17], κισσό που αναρριχιάται σε δέντρα [47].

Επίσης χρησιμοποιούνται 10 εικόνες από συγκεκριμένες τοποθεσίες και περιοχές, όπως τα κύματα στο στενό της Σκύλας και της Χάρυβδης στη Μεσσήνη [11], τα κοιμητήρια στην πόλη Agles της Προβηγκίας και στην πόλη Pola της Ιστρίας [14], ή κατολίσθηση που υπάρχει στις όχθες του ποταμού Adice κοντά στην πόλη Trento [15], ή πηγή Bulicame κοντά στο Βιτέρμπο [19], τα αντιπλημμυρικά φράγματα των Φλαμανδών στις πόλεις Wissant και Bruges και των Παντοβάνων στον ποταμό Brenta [20], ο θορυβώδης ποταμός Montone [21], ο ναύσταθμος της Βενετίας [34], το κάστρο Montereccion στην Valdelsa [62], ο πύργος Carisenda στη Μπολόνια [64], οί ποταμοί Δούναβης και Ντόν, στην Αυστρία και τη Ρωσία, αντίστοιχα [65]. Άλλες φορές γίνεται αναφορά σε κτίσματα, χωρίς αυτά να προσδιορίζονται γεωγραφικά, όπως όχυρωματικές τάφροι [28], γεφυράκια [29], μύλοι [68] και ρυάκια που τους βοηθούν να περιστρέφονται [41], καθώς και σε μικρότερες κατασκευές ή αντικείμενα, όπως βάρκες [23] ή πλοιάρια [25], με τα φουσκωμένα τους πανιά [10]. Υπάρχουν και εικόνες από κερι που λιώνει και αναμειγνύεται με άλλο [48], από πάπυρο που θερμαίνεται και αλλάζει χρώμα [49], από χύτρες που ζεσταίνονται στη φωτιά ή μία δίπλα στην άλλη [56], από το ξυστρι που το κινεί με μεγάλη ταχύτητα ο ίπποκόμος [57], από το ψωμί που ο πεινασμένος το δαγκώνει με μανία [67]. Δεν λείπουν και παρομοιώσεις με εικόνες από σεισμούς [63], από φλόγες [31], αλλά και από το πύρινο άγμα του προφήτου Ήλιου [52].

Τέλος, σε άλλες παρομοιώσεις χρησιμοποιούνται και μυθολογικά στοιχεία (18 αντίστοιχου θεματολογίου παρομοιώσεις έπισημαίνει ο Ήλιόπουλος στην *Αϊνειάδα*: 7 «παρομοιώσεις, δι' ὧν παραβάλλονται ἄνθρωποι πρὸς θεούς» και 11 παρομοιώσεις με θέματα ἀντλήμενα «ἀπὸ μυθικῶν προσώπων καὶ παραδόσεων»⁵⁰). Στὸ δαντικὸ ἔργο συναντοῦμε παρομοιώσεις σχετικές με μυθικές φλόγες που έπεφταν πάνω στον στρατό του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου [18], με τὴν πτώση ἀπὸ τὸ οὐράνιο στερέωμα τοῦ Φαέθοντα καὶ τοῦ Ἴκαρου [26], με τὴν ἀναγέννηση τοῦ Φοίνικα [45], με τὴ δημιουργία τῶν Μυρμιδόνων ἀπὸ μυρμηγκία στὴν Αἴγινα [55], με τὸ μένος καὶ τὴ θηριωδία

50. *Ο.π.*, σσ. 20-24.

τῶν Ἑρινύων [58], μετὰ τὴν λύσσα μετὰ τὴν ὁποία ὁ Τυδέας δάγκωνε τὸ κεφάλι τοῦ Μενάλιππου [67].

Θὰ ἦταν παράλειψη, ἂν δὲν ἐπισημαίναμε ὀρισμένες βιργιλικές ἐπιδράσεις ποῦ ἀσκήθηκαν στὸν Δάντη, κατὰ τὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων τῶν παρομοιώσεων ποῦ χρησιμοποίησε στὴν *Κόλαση*. Ἦταν φυσικό, ἔχοντας ἐπιλέξει γιὰ ὁδηγό του μέσα στὴν Κόλαση τὸν Βιργίλιο, νὰ ἀναπολεῖ συχνὰ τὸ ἔργο του, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ δανεῖζεται ἀπὸ αὐτὸ εἰκόνες καὶ θέματα. Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἑπτὰ χωρία τῆς *Κόλασης* [5, 6, 8, 16, 21, 42, 58]. Στὰ πέντε ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωρία, τὰ θέματα εἶναι παρμένα ἀπὸ τὴ φύση: τὸ πρῶτο ἀπὸ τὸ φυτικὸ βασίλειο [5], τὰ τρία ἐπόμενα ἀπὸ τὸ ζωικὸ [6, 8, 16], ἐνῶ στὸ πέμπτο [21] περιγράφεται ἓνας ὀρμητικὸς ποταμὸς. Στὴν πρώτη παρομοίωση ἐξεικονίζονται οἱ κολασμένοι νὰ συγκεντρώνονται στὸν Ἀχέροντα ποταμὸ σωρηδόν –σάν νὰ ἦσαν φύλλα δέντρων ποῦ πέφτουν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο κατὰ τὸ Φθινόπωρο–, ὥστε ἀπὸ ἐκεῖ νὰ τοὺς διαπορθεύσει ὁ Χάροντας στὴν Κόλαση:

[5] = III 112-114:

*Come d'autunno si levan le foglie
l'una appresso de l'altra, fin che 'l ramo
vede a la terra le sue spoglie,*

Ὁ Δάντης στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀνατρέχει σὲ ἀντίστοιχο σημεῖο τῆς *Αἰνείαδας*, ὅπου περιγράφονται τὰ πλήθη τῶν νεκρῶν νὰ περιμένουν τὸν Χάροντα νὰ τοὺς περάσει μετὰ τὴ βάρκα στὴν ἄλλη ὄχθη τοῦ Κωκυτοῦ ποταμοῦ:

VI 309-310:

*Quam multa in silvis autumni frigore primo
lapsa cadunt folia,*⁵¹

Καὶ μάλιστα ὁ Βιργίλιος συνεχίζει καὶ μετὰ δευτέρη παρομοίωση, παραβάλλοντας τοὺς νεκροὺς μετὰ ἀποδημητικὰ πτηνὰ ποῦ πετοῦν γιὰ θερμότερα κλίματα τὸν καιρὸ τοῦ Χειμῶνα:

51. Ὁ.π., σσ. 80-81, ὅπου ἀναλύεται ἡ συγκεκριμένη παρομοίωση. Πβλ. τὴν περιλαμβανόμενη στὴν *Ἰλιάδα* (Z 146-149) παρομοίωση, στὴν ὁποία ἡ ἀέναη βλάβση καὶ πτώση τῶν φύλλων συμβολίζει τὴν παροδικότητα τῶν ἀνθρώπινων γενεῶν.

VI 310-312:

*aut ad terram gurgite ab alto
quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
trans pontum fugat et terris immittit apricis.*⁵²

Και αυτή την παρομοίωση ο Δάντης την δανείζεται για να αναπαραστήσει το πέταγμα των έρωτόληπτων ψυχών του δεύτερου κύκλου της Κόλασης, στο πέμπτο άσμα:

[6] = V 40-41 / (V 42-43):

*E come li stornei ne portan l'ali
nel freddo tempo, a schiera larga e piena,*

Στο ίδιο άσμα παρομοιάζει με παραπλήσιο τρόπο το πέταγμα ενός ζεύγους έρωτόληπτων, της Francesca da Rimini και του Paolo Malatesta, όταν θέλγονται από το κάλεσμα του Δάντη για συζήτηση. Οί κολασμένες ψυχές παρουσιάζονται πλέον σαν περισσότερα πού με τεντωμένα τὰ φτερά τους γυρίζουν στη γλυκιά φωλιά τους:

[8] = V 82-84 / (V 85-87):

*Quali colombe dal disio chiamate
con ali alzate e ferme al dolce nido
vegnon per l'aere, dal voler portate;*

Έδω πιστεύουμε ότι το βιργιλικό πρότυπο είναι το ακόλουθο, όπου περιγράφεται η ταχύτητα με την οποία οδηγεί το πλοιάριό του ο Μνεσθέας:

V 213-217:

*Qualis spelunca subito commota columba,
cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
fertur in arva volans plausumque exterrita pennis
dat tecto ingentem, mox aère lapsa quieto
radit iter liquidum celeris neque commovet alas.*⁵³

52. Ό.π., σσ. 80-81, όπου αναλύεται η συγκεκριμένη παρομοίωση.

53. Ό.π., σ. 53, όπου αναλύεται η συγκεκριμένη παρομοίωση.

Ἄλλὰ καὶ ὅταν ὁ Δάντης θέλησε νὰ περιγράψει τὴ μανία ποὺ κατέλαβε τὸν Μινώταυρο, καθὼς ἀντίκρουσε στὴν εἴσοδο τοῦ ἑβδομοῦ κύκλου τὸν ἴδιο μαζὶ μὲ τὸν Βιργίλιο, θυμῆθηκε τὴν παρομοίωση ποὺ χρησιμοποίησε ὁ δάσκαλός του, γιὰ νὰ περιγράψει τὸν Λασκόοντα θνήσκοντα. Ὁ Φλωρεντίνος ποιητὴς ἀναφέρει ὅτι τὸ τέρας τῆς Κρήτης χοροπηδοῦσε δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ὅπως ὁ ταῦρος ποὺ ἔχει δεχτεῖ τὸ θανατηφόρο χτύπημα:

[16] = XII 22-24 / (XII 25):

*Qual è quel toro che si slaccia in quella
c'ha ricevuto già 'l colpo mortale,
che gir non sa, ma qua e là saltella*

Καὶ ὁ Μαντοβάνος ποιητὴς παρομοίαζε τὶς κραυγὲς τοῦ Λασκόοντα, καθὼς τὸν ἔσφιγγαν μὲ θανατηφόρο ἐναγκαλισμὸ τὰ φίδια, μὲ τοὺς μυκηθμοὺς ἐνὸς ταύρου χτυπημένου ἀπὸ πέλεκυ μπροστὰ στὸν βωμό:

II 223-224:

*qualis mugitus, fugit cum saucius aram
taurus et incertam excussit cervice securim.*⁵⁴

Εἰκόνα ἐνὸς ὀρμητικοῦ ποταμοῦ τῆς πατρίδας του, ὁ ὁποῖος κατακημνίζεται μέσα στὰ ἀλπικὰ τοπία, χρησιμοποιεῖ ὁ Δάντης γιὰ νὰ παραλληλίσει τὴ βουή ποὺ ἔκανε ὁ Φλεγέθων στὸν ἑβδομο κύκλο:

[21] = XVI 94-102 / (XVI 103-105):

*Come quel fiume c'ha proprio cammino
prima dal Monte Viso 'never' levante,
da la sinistra costa d'Apennino,
che si chama Acquacheta suso, avante
che si divalli giù nel basso letto,
e a Forlì di quel nome è vacante,
rimbomba là sovra San Benedetto
de l'Alpe per cadere ad una scesa
ove dovea per mille esser recetto;*

54. Ὁ.π., σ. 66, ὅπου ἀναλύεται ἡ συγκεκριμένη παρομοίωση.

Πρόκειται για την εικόνα τῶν ἀφρισμένων ποταμῶν ποῦ κατακρημνίζονται ἀπὸ ψηλά βουνά, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ Βιργίλιος γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ταχύτητα τοῦ Αἰνεία καὶ τοῦ Τύρνου, καθὼς ὁρμοῦσαν στὴ μάχη:

XII 523-525:

*aut ubi decursu rapido de montibus altis
dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt
quisque suum populatus iter*⁵⁵

Πὰ νὰ ἐξωτερικεύσει ὁ Δάντης τὴ συγκινησιακὴ του κατάσταση στὸν ὄγδοο κύκλο, ἀνατρέχει σὲ ἀγροτικὲς εἰκόνες, περιγράφοντας τὴν τακτικὴ ποῦ ἀκολουθεῖ ὁ χωρικός ὅταν πέφτει βαρὺς χειμῶνας, γιὰ νὰ προστατεύει τὰ κοπάδια του:

[42] = XXIV 1-15 / (XXIV 16-18):

*In quella parte del giovanetto anno
che 'l sole i crin sotto l'Aquario temprà
e già le notti al mezzo dì sen vanno,
quando la brina in su la terra assempra
l'immagine di sua sorella bianca,
ma poco dura a la sua penna temprà,
lo villanello a cui la roba manca,
si leva, e guarda, e vede la campagna
biancheggiar tutta; ond' ei si batte l'anca,
ritorna in casa, e qua e là si lagna,
come 'l tapin che non sa che si faccia;
poi riede, e la speranza ringavagna,
veggendo 'l mondo aver cangiata faccia
in poco d'ora, e prende suo vincastro
e fuor le pecorelle a pascere caccia.*

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Αἰνείας καρτερεῖ νὰ παρέλθουν οἱ ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν του, ὅπως ὁ χωρικός, ὁ ἀγρότης καὶ ὁ ὄδοιπóρος περιμένουν νὰ ξαναβγεῖ ὁ ἥλιος γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο τους:

55. Ὁ.π., σ. 44, ὅπου ἀναλύεται ἡ συγκεκριμένη παρομοίωση.

X 803-808:

*Ac velut effusa si quando grandine nimbi
praecipitant, omnis campis diffugit arator
omnis et agricola, et tuta latet arte viator
aut amnis ripis aut alti fornice saxi,
dum pluit in terras, ut possint sole reducto
exercere diem.*⁵⁶

Ἐξάλλου, καὶ ἡ χρήση τοῦ μυθολογικοῦ θέματος τῶν Ἑρινύων πού χρησιμοποιοῖ ὁ Δάντης, ὅταν ἀντικρίξει τὴν τιμωρία τῶν κιβδηλοποιῶν στὸν ὄγδοο κύκλο, ἔχει ἀντίστοιχο προηγούμενο στὴν Αἰνείαδα:

[58] = XXX 22-24 / (XXX 25-27):

*Ma né di Tebe furie né troiane
si vider mai in alcun tanto crude,
non punger bestie, nonché membra umane,*

Ὁ Βιργίλιος εἶχε χρησιμοποιοῦν τὴ μανία, πού κατέλαβε τὸν Πενθέα καὶ τὸν Ὀρέστη ἐξαιτίας τῶν Ἑρινύων, γιὰ νὰ τὴν παρομοιάσει μὲ ἐκείνη πού ἐνοίωσε ἡ Διδώ ὅταν ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸν Αἰνεία:

IV 469-473:

*Eumenidum veluti demens videt agmina Pentheus
et solem geminum et duplices se ostendere Thebas,
aut Agamemnonius scaenis agitated Orestes,
armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit ultricesque sedent in limite Dirae.*⁵⁷

Ὡστόσο, ἡ πρώτη παρομοίωση τῆς Κόλασης, μὲ τὴν ὁποία ὁ Δάντης περιγράφει τὴν πρόσκαιρη ἔστω ἀνακούφισή του, ὅταν κατάφερε νὰ ἀπομακρυνθεῖ γιὰ λίγο ἀπὸ τὸ δάσος τῆς ἁμαρτίας, ἔχει ὡς πηγή τῆς μία ὄχι βιργιλική ἀλλὰ ὀμηρική παρομοίωση, ἀπὸ τὸ ψ 233-238 τῆς Ὀδύσσειας. Ἐδῶ ὁ Ὅμηρος –ὁ *poeta somno* κατὰ τὸν Δάντη– παρομοιάζει τὴν ἀγαλλίαση

56. Ὁ.π., σ. 41, ὅπου ἀναλύεται ἡ συγκεκριμένη παρομοίωση.

57. Ὁ.π., σσ. 72-74, ὅπου ἀναλύεται ἡ συγκεκριμένη παρομοίωση.

και τή χαρά που αισθάνθηκε ή Πηνελόπη, όταν ένοιωσε δίπλα της τόν πολύπαθο σύζυγό της, με εκείνη που νοιώθουν οί ναυαγοί, όπως λ.χ. ο Όδυσσέας, καθώς γλυτώνουν από τὰ κύματα και τήν όργή του Ποσειδώνα (κακότητα φυγόντες). Θαυμαστής, λοιπόν, ο Δάντης όχι μόνον του Βιργίλιου, αλλά και του Όμηρου, δανείζεται από αυτόν τήν παραπάνω παρομοίωση και τήν ένσωματώνει στην αρχή τής *Θείας Κομωδίας*. Είναι ή στιγμή που ο ίδιος ξεφεύγει προσωρινά από τó σκοτεινό δάσος και αισθάνεται σαν τόν ναυαγό που έχοντας πλέον διαφύγει τόν κίνδυνο τής φουρτουνιασμένης θάλασσας, έφησυχάζει άγναντεύοντάς τήν από τήν ξηρά:

[1] = I 22-24 / (I 25-27):

*E come quei che con lena affannata,
uscito fuor del pelago a la riva,
si volge a l'acqua perigliosa e guata*

Άπό τὰ στοιχεία που έχουμε παραθέσει στην παρούσα μελέτη, σχετικά με τις παραπάνω 68 παρομοιώσεις, διαπιστώνουμε, κατά πρώτον, ότι αυτές καταλαμβάνουν συχνότερα δύο τερτσίνες, με τρόπο ίσόποσο: σε μία τερτσίνα εκτείνονται τὰ πρώτα μέρη τους και σε μία άλλη τὰ δεύτερα (21 φορές – ποσοστό 30,8%). Κατά δεύτερον, παρατηρούμε ότι τὰ πρώτα μέρη τους τις περισσότερες φορές εισάγονται με τó *come* (33 φορές – ποσοστό 48,5%). Κατά τρίτον, διαπιστώνουμε ότι σε αυτά τὰ πρώτα μέρη, χρησιμοποιούνται συνηθέστερα εικόνες από ζώα ή φυτά (20 φορές – ποσοστό 29,4%), ενώ στα δεύτερα μέρη τών παρομοιώσεων, τις περισσότερες φορές, γίνεται άναφορά στους κολασμένους (31 φορές – ποσοστό 45,5%).

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές, μπορούμε να έπισημάνουμε 6 παρομοιώσεις (ποσοστό 8,8%), στις όποιες συναντάμε όλα τὰ παραπάνω δομικά και θεματολογικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για τις παρομοιώσεις [5, 13, 17, 35, 50, 66], όπως λ.χ. ή ακόλουθη [17], τής όποιας τó κάθε μέρος εκτείνεται "ίσοδύναμα" σε ένα τριστίχο: τó μόν πρώτο εισάγεται με τó *Come* και έμπεριέχει εικόνα από τó φυτικό βασίλειο, ενώ τó δεύτερο μέρος άναφέρεται σε έναν κολασμένο, τόν Pier della Vigna.

[17] = XIII 40-42 / (XIII 43-45):

*Come d'un stizzo verde ch'arso sia
da l'un de' capi, che da l'altro geme
e cigola per vento che va via, (πρώτο μέρος)
sí de la scheggia rotta usciva insieme*

*parole e sangue; ond' io lasciai la cima
cadere, e stetti come l'uom che teme.* (δεύτερο μέρος)

Τέλος, παρατηρούμε ότι σέ όρισμένες παρομοιώσεις τὰ δύο μέρη τους βρίσκονται έννοιολογικά έγγύτερα, ένώ σέ άλλες μακρύτερα: μέ τις πρώτες έπιδιώκεται πιό πιστή έξεικόνιση τών θεμάτων, ώστε ό άναγνώστης νά πεισθεϊ ότι πράγματι ύπάρχει αύτός ό τόσο άνορθόδοξος δαντικός κόσμος, ένώ μέ τις δεύτερες έπιτυγχάνεται πιό πρωτότυπη συνδήλωση τών κοινών θεματολογικών χαρακτηριστικών του πρώτου και του δεύτερου μέρους τών παρομοιώσεων. Οί παρομοιώσεις αύτης τής κατηγορίας φαίνεται σάν νά ακολουθοϋν όσα τόνιζε, έξι αιώνες άργότερα, στις 11 Μαΐου 1912, στο «Manifesto tecnico della letteratura futurista» ό ίδρυτής του Φουτουρισμού F. T. Marinetti: «Gli scrittori si sono abbandonati finora all'analogia immediata. Hanno paragonato per esempio l'animale all'uomo o ad un altro animale, il che equivale ancora, press'a poco, a una specie di fotografia. (Hanno paragonato per esempio un fox-terrier a un piccolissimo puro-sangue. Altri più avanzati, potrebbero paragonare quello stesso fox-terrier trepidante, a una piccola macchina Morse. Io lo paragono invece, a un'acqua ribollente. V'è in ciò una gradazione di analogie sempre più vaste, vi sono dei rapporti sempre più profondi e solidi, quantunque lontanissimi). L'analogia non è altro che l'amore profondo che collega le cose distanti, appartenente diverse ed ostili. (...) Quanto più le immagini contengono rapporti vasti, tanto più a lungo esse conservano la loro forza di stupefazione. (...) Bisogna dunque abolire nella lingua tutto ciò che essa contiene in fatto di immagini stereotipate, di metafore scolorite, e cioè quasi tutto». Και στή συνέχεια τόνιζε στους όπαδούς του: «Voi tutti che mi avete amato e seguito fin qui, poeti futuristi, foste come me frenetici costruttori d'immagini e coraggiosi esploratori di analogie. Ma le vostre strette reti di metafore sono disgraziatamente troppo appesantite dal piombo della logica. Io vi consiglio di alleggerirle, perché il vostro gesto immensificato possa lanciarle lontano, spiegate sopra un oceano più vasto»⁵⁸.

*Έτσι, έχουμε τον παραλληλισμό της ψυχικής κατάστασης του Δάντη, καθώς κατορθώνει νά βγει -έστω και προσωρινά- από τó δάσος τής άμαρ-

58. F. T. Marinetti, *Teoria e invenzione futurista*, a cura di Luciano De Maria, Arnoldo Mondadori Editore, Milano ²1990, σσ. 47-48, 52.

τίας, με την ικανοποίηση του ναυαγοῦ πού γλυτώνει ἀπὸ τὴ μανιασμένη θάλασσα, βγαίνοντας στὴν ξηρὰ [1], ἐνῶ λίγο ἀργότερα θὰ χρησιμοποιήσει πῶς πρῶτότυπο παραλληλισμὸ, παρομοιάζοντας τὴν ψυχικὴ του κατάσταση μετὰ τὰ λουλούδια πού ἀναθάλλουν καὶ ἀνοίγουν τὰ πέταλά τους μετὰ τὸ πρῶτο φῶς τοῦ ἡλίου [4]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὸν ὄδηγό του, τὸν Βιργίλιο, ὁ ὁποῖος ἐξαιτίας τῆς στοργῆς καὶ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὸν Δάντη καὶ τῆς προνοητικότητάς του, ἄλλοτε παρομοιάζεται μετὰ μητέρα ἔτοιμη νὰ σώσει τὸ παιδί της μέσα ἀπὸ τὶς φλόγες [40], ἐνῶ ἄλλοτε πῶς πρῶτότυπα μετὰ νερὸ πού τρέχει νὰ περιστρέψει ἕναν μύλο [41]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τοὺς κολασμένους, ὅπως οἱ συνεπαρμένοι ἀπὸ τὸν ἀέρα φιλήδονοι πού παρομοιάζονται τρεῖς συνεχόμενες φορὲς μετὰ πουλιά [6, 7, 8], ἐνῶ πῶς πρῶτότυπη –φουτουριστικὴ θὰ λέγαμε– εἶναι ἡ παρομοίωση δύο ἀλχημιστῶν μετὰ χύτρες πού βράζουν δίπλα-δίπλα στὴ φωτιά [56]. Ἐπίσης καὶ στὰ τέρατα τῆς Κόλασης ὑπάρχουν διαβαθμίσεις ἀναλογιών. Ἔτσι, ὁ Κέρβερος καὶ ὁ Μινώταυρος παρομοιάζονται ἀπλὰ μετὰ ζῶα πού τοὺς μοιάζουν: ὁ πρῶτος μετὰ πεινασμένο σκύλο πού χμιᾶει πάνω στὸ φαγητό [9] καὶ ὁ δεύτερος μετὰ μανιασμένο ταῦρο πού ἔχοντας δεχτεῖ θανατηφόρο χτύπημα χοροπηδαεῖ [16]. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ παρασταθεῖ ἡ ἀπογοήτευση πού ἔνιωσε ὁ Πλούτωνας-Πλοῦτος, ὅταν πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν Βιργίλιο πῶς ὁ Δάντης δὲν εἶναι κολασμένος γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσει στὸν τέταρτο κύκλο τῶν σπάταλων καὶ τῶν φιλάργυρων, παρομοιάζεται μετὰ φουσκωμένο πανί πού, ἀφοῦ σπάσει τὸ ἴστιο, πέφτει καὶ διπλώνεται, χάνοντας τὴν ὄρμη καὶ τὸ μέγεθός του [10].

Συμπερασματικὰ παρατηροῦμε ὅτι στὴ δαντικὴ Κόλαση, χρησιμοποιοῦνται παρομοιώσεις γιὰ νὰ τονισθοῦν περισσότερο ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα προσώπων ἢ χώρων, καὶ παράλληλα γιὰ νὰ γίνουσι πῶς κατανοητὰ καὶ πιστευτὰ στὸν ἀναγνώστη τὰ διάφορα ὑπερμεγέθη καὶ παράδοξα δημιουργήματα τῆς φαντασίας τοῦ Δάντη. Καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ φαντασία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ πνεύματος εἶναι ἐξίσου γόνιμη στὴν ἐπινόηση πρῶτότυπων καὶ εὐστοχῶν παρομοιώσεων, ὅπως καὶ στὴν ἐν γένει κατασκευὴ ὑποβλητικῶν συμβόλων καὶ μεταφορικῶν εἰκόνων μέσα στὸ ἔργο του. Τὸ πόσο συγγενεῖς εἶναι μετὰξύ τους οἱ δύο αὐτὲς ποιητικὲς μυθοπλασίες ἀποδεικνύεται ἀπὸ κάποιες περιπτώσεις πού πρόσωπα κολασμένων ἢ τοπία ἔχουν ὑποστῆ μία πρωτοβάθμια συμβολικὴ μετάπλαση. Ἔτσι ὑπάρχουν κολασμένοι μετὰ μορφή κλαδιῶν ἢ φιδιῶν, ὁπότε οἱ σχετικὲς παρομοιώσεις εἶναι κατὰ κανόνα συγγενεῖς ἐννοιολογικά, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Pier della Vigna πού –ἔχοντας τὴ μορφή ἐνὸς θάμνου– ἡ φωνὴ του παρομοιάζεται μετὰ τὸν θόρυβο πού κάνει ἕνα κλαδί πού καίγεται [17], ἢ στὴν περίπτωση τοῦ Francesco Cavalcanti, ὁ ὁποῖος ἔχοντας τὴ μορφή ἐνὸς μικροῦ καὶ εὐκίνητου φιδιῶν παρομοιάζεται μετὰ γρήγορη σαύρα [50]. Θὰ μπορού-

σαμε να υποστηρίξουμε ότι, στην καθημερινή επικοινωνιακή χρήση τους, οι παρομοιώσεις βοηθούν στη μετατροπή ενός πραγματικού θέματος σε κάτι πιο υπερβολικό-φανταστικό. Στην *Κόλαση* όμως αντιστρέφεται η συνηθισμένη λειτουργία των παρομοιώσεων: τα φανταστικά θέματα επενδύονται με ρεαλιστικό μανδύα, ώστε ο αναγνώστης να πείθεται πώς όσα διαβάζει δεν είναι αποκυήματα της φαντασίας του Δάντη, αλλά βιώματά του.

ΝΤΙΝΟ ΚΑΜΠΙΑΝΑ, Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

1. Ἡ ὁδοιπορία ἐνὸς καταραμένου

Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ντίνου Καμπιάνα (Dino Campana) εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μετὰ τὴ ζωὴ τοῦ ποιητῆ, καθὼς ἡ ποίησή του διαμορφώθηκε καὶ ἀντλήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν πολυτάραχη βιοτὴ του. Τὴ ζωὴ τοῦ Μαρραντέζου ποιητῆ, μποροῦμε νὰ ἐντάξουμε συμβατικά σὲ τέσσερις περιόδους: Ἡ πρώτη περίοδος περιλαμβάνει τὰ παιδικὰ του χρόνια, ἡ δευτέρα ἀναφέρεται στὶς ἐπίμονες προσπάθειές του νὰ σπουδάσει καί, κατὰ τὴ διάρκειά της, ἐμφανίζονται οἱ πρώτες ψυχικὲς διαταραχὲς καὶ ἡ μανία τῆς περιπλάνησης καὶ τῶν ἀέναων ταξιδιωτῶν του ἢ τρίτη εἶναι ἡ πιὸ γόνιμη πνευματικά, σὰ χρόνια τῆς ὁποίας ὁ ποιητὴς τύπωσε τὸ πρῶτο καὶ μοναδικό του βιβλίον, συνεργάστηκε σὲ λογοτεχνικά περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες, γνωρίστηκε μετὰ προσωπικότητες καὶ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ τέλος ἡ τέταρτη περίοδος εἶναι τὰ ἄγωνα χρόνια τῆς πνευματικῆς νύχτας καὶ τῆς χαστικῆς σωπῆς, ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, τὴ δημοσιότητα, τὴ σκέψη καὶ τὴν ποίησιν, ὡς τὸ θάνατό του.

Ὁ Ντίνου Καμπιάνα γεννήθηκε στὸ Μαρράντι τῆς Τοσκάνης (κοντὰ στὴ Φαέντσα) στὶς 20 ἢ 23 Αὐγούστου τοῦ 1885· ἦταν γιὸς τοῦ δασκάλου Ἰωάννη καὶ τῆς Φάννου Λούτι, γονεῖς, πού οὔτε ἀγάπησαν οὔτε τίμησαν τὸ παιδί τους. Ἡ μάνα του, ὁ πατέρας του καὶ ὁ θεῖος του Μάρκο νοσηλεύτηκαν ἢ πέθαναν σὲ ψυχιατρεῖο. Ἡ Φάννου, μία γυναίκα θρησκομανῆς, ὑποκρίτρια καὶ ἀπὸ τὴ φύση της ψυχρὴ καὶ σκληρὴ, ἔπασχε ἀπὸ ψυχασθένεια, συχνὰ ἔφευγε ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ φερνόταν μετὰ σκαιότητα στὸ μικρὸ Ντίνου, ἔχοντας παθολογικὴ ἀδυναμία στὸν μεγαλύτερο γιὸ της, τὸν Μάνλιο. Ὁ πατέρας του Ἰωάννης ἦταν ἕνας ἀνθρώπος δειλὸς καὶ ἀναποφάσιτος, συνήθως ἔβρισκε διέξοδο στὸ κρασί, ὑπῆρξε ὅμως ὁ μόνος, ἀπὸ ὅλη τὴν οἰκογένεια, πού γνοιαζόταν γιὰ τὸν μικρὸ του γιό. Αὐτὸ τὸ ἐωσφορικὸ φάντασμα τῆς κληρονομικῆς τρέλας στὴν οἰκογένεια, σφράγισε τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ τὸν ἀκολουθοῦσε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἐτσι ἀπὸ τὰ 15 του χρόνια ὁ μικρὸς Καμπιάνα, καταδιωκόμενος ἀπὸ τὴ φοβερὴ κληρονομιά, ἔγινε κλειστός, ἀκοινωνήτος καὶ ἀτακτος καὶ πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια κοντὰ στὶς γεροντοκόρες ἀδερφές Μαριάννα καὶ Μπαρμπερίνα Μπιάνκι.

Στό χρονικό διάστημα 1896-1900 ο Ντίνο φοίτησε έσωτερικός στο Ίνστιτούτο Σαλεσιάνο της Φαέντσας, στο όποιο επικρατούσε τρομοκρατία, ρατσισμός και σεξουαλικός περιορισμός. Ώστόσο εκεί έζησε όμορφα και ήσυχα χρόνια και ήρέμησε. Έπιστρέφοντας όμως στο Μαρράντι, αντιμετώπισε την παλιά άφορητη κατάσταση, που άγγιζε τα όρια της τρέλας. Γράφτηκε έξωτερικός στην πρώτη του λυκείου Τορικέλλι, όπου τον βασάνιζε ή άνασφάλεια, αισθανόταν άσχημα και άβολα, ντυμένος με τα παράταιρα ρούχα του θείου του, δέ μπορούσε να επικοινωνήσει με τους συμμαθητές του και από το άθλιο ντύσιμό του άρχισαν να τον άποφεύγουν τα κορίτσια του σχολείου. Το 1902 φοίτησε ως έσωτερικός στο οίκοτροφείο της Καρμανιόλα κοντά στο Τορίνο. Κανένας από το περιβάλλον του δέν μπορούσε να υποψιαστεί ότι αυτό το φοβισμένο άγόρι, με τα μεγάλα γαλανά μάτια, το κόκκινο πρόσωπο και τα ξανθά φουντωτά μαλλιά, έκρυβε την τρυφερή καρδιά ενός ποιητή και προτιμούσε να σπουδάσει φιλολογία και λογοτεχνία και όχι να άκολουθήσει στρατιωτική καριέρα ή να σπουδάσει Χημεία στη Μπολόνια, όπως τον πίεζαν όλοι.

Την έποχή αυτή άρχισε να γράφει τους πρώτους του στίχους. Το 1903 έγινε δεκτός στην Άκαδημία της Μόντενα. Ο 18χρονος νέος έζησε μία έρωτική περιπέτεια με ένα κοριτσόπουλο, που είχε ως συνέπεια να άποβληθεί από τη σχολή και να διακόψει άδοξα τις σπουδές του. Έπέστρεψε στο χωριό του, άνεργος, έσωστρεφής, «ό τρελός του χωριού», χωρίς όρατό μέλλον, χωρίς την έγνοια κανενός, άπογοητεύτηκε και πικράθηκε, καθώς το καμάρι της μάνας του, ό Μάνλιο, διορίστηκε σε τράπεζα, έξασφαλίζοντας έτσι μια θέση προς επιβίωση.

Άπό τότε ό νομαδισμός, ή τάση για άλητεία και περιτλάνηση και ή σύγχυση του μυαλού, συντροφεύουν τον νεαρό Καμπάνα, τον έξωθούν να κάνει το ένα λάθος μετά το άλλο. Ψάχνει μονάχος του στα βουνά, στις κορυφές, στις χαράδρες και προσπαθεί να μάθει ποιός είναι ένω πίσω στο σπίτι ή άρρωστη μάνα του τον βρίζει έξευτελιστικά: - Τρελέ, κηφήνα, άδέκαρε!

Και αυτός ζητάει καταφύγιο στον θείο του Φραντσέσκο στη Φλωρεντία. Άφήνει τη Χημεία και άκολουθεί τη Φαρμακευτική Χημεία, αλλά άντι να φοιτάει στη σχολή, προτιμάει τα μουσειά, τους λόφους, τα βουνά, τα ποτάμια. Όταν γυρίζει στο Μαρράντι, όλοι τον υποδέχονται σαν τρελό, και τον ένοχλούν σεξουαλικά και εκείνος διαφεύγει και άνεβαίνει στα βουνά. Το 1907 δέν πήγε καλά στη Χημεία: τα παρατάει όλα, μπαίνει λαθραίος στην τουαλέτα ενός τρένου και πάει στην Πιατσέντα και από εκεί, με τα πόδια, φτάνει στο Μιλάνο. Στη Ζυρίχη και στη Βασιλεία, όπου έφτασε, έργάστηκε σε ένα λούνα πάρκ. Μετά άκολούθησε μία φυλή Ρώσων τσιγγάνων και βρέθηκε μαζί τους στο Παρίσι, τον συλλαμβάνει όμως ή άστυνομία χωρίς διαβατήριο και τον παλινοστεί στο Μαρράντι. Το κλίμα στο σπίτι του είναι

έχθρικό. Πά νά ζήσει κάνει θελήματα και εργάζεται σέ μικροδουλειές του δήμου. Μέ εισήγηση τών γονιών του και μέ τή συμβολή του δημάρχου, ό Ντίνο μπαίνει στό ψυχιατρείο τής Ίμολα, πρós παρατήρηση. Έκεί, παρά τό τρομερό περιβάλλον, συμπεριφέρεται φυσιολογικά, σέ αντίθεση μέ τό δικαστήριο, πού τόν χαρακτηρίζει «τρελό», ενώ ό δόκτορας Brugla, πού τόν εξέτασε, αποφάνθηκε: – "Έχει ένα ήλίθιο κεφάλι έγκληματία.

Όταν τόν έπισκέπτεται ό πατέρας του τόν παρακαλεϊ γονατιστός νά τόν πάρει από τό ψυχιατρείο και έτσι στις 31 Οκτωβρίου 1906, παίρνει εξιτήριο. Ένώ τό δικαστήριο τόν χαρακτηρίζει «τρελό», ό Ντίνο είναι άκόμη καλά στην ψυχική του υγεία, χωρίς νά μπορεί ώστόσο νά άσκήσει τά κοινωνικά του δικαιώματα. Τό σπίτι του ποιητή μοιάζει σάν «νεκροταφείο ζωντανών» και ό πατέρας του φροντίζει και τόν στέλνει σέ συγγενείς του στην Άργεντινή, για μία καλύτερη τύχη. Ό ποιητής μπαρκάρισε από τή Γένοβα στην τρίτη θέση ενός πετρελαιοφόρου σάν μετανάστης, και μετά από 24 ήμερών ταξίδι, αποβιβάστηκε στα Νησιά του Πράσινου Άκρωτηρίου, έπειτα στό Μοντεβίδεο και ύστερα στό Μπουένος Άιρες. Από εκεί έπισκέφτηκε τήν Πάμπα, τις Άνδεις, στάθμευσε στη Σάντα Ρόζα και στη Μεντόζα.

Τήν έποχή αυτή ό ποιητής ζει σέ σκηνές, μαθαίνει ισπανικά και άγγλικά και τραγουδάει μέ τρίγωνο στη Μαρίνα Άργεντινής, άπασχολείται σάν πορτιέρης σέ κλάμπ και παίζει πιάνο σέ κέντρα και οίκους άνοχής, έτσι για μία ώρα, για μία μέρα, για ένα μήνα, συνεχίζοντας μέ αυτόν τόν τρόπο τήν άχαρη μοίρα του. Άπογοητευμένος από τή ζωή του στη Νότιο Άμερική, παίρνει τό άτιμόπλοιο «Όντέσσα» και τόν Μάιο του 1908 ξεμπαρκάρει στην Άμβέρσα και έπισκέπτεται τις Βρυξέλλες, στό Saint Gilles συλλαμβάνεται για άλητεία και στην Τουρναι εισάγεται, για τρεις έβδομάδες, σέ ψυχιατρείο.

Καταλήγει τέλος στό Μαρράντι, όπου τό ίδιο άφόρητο περιβάλλον τής μάνας, τών συνομιλήκων και τών συγχωριανών του, τόν υποδέχεται μέ άγρια σκληρότητα. Ξαναρχίζει τή μελέτη και γράφει τά «Όρφικά τραγούδια», ενώ παράλληλα, για νά άντέξει τή βιαιότητα του περιβάλλοντός του, πίνει και μεθάει. Τότε ό δήμαρχος, ό σταθμάρχης, ό φαρμακοποιός και ό πατέρας του, συνωμοτούν και τόν κλείνουν στό φρενοκομείο, τό Σάν Σάλβι, κοντά στη Φλωρεντία, ως επικίνδυνο μεθύστακα για τόν έαυτό του και για τους άλλους. Είναι ή 10η Άπριλίου του 1909. Άλλά μετά από δώδεκα ήμέρες ό Ντίνο βγαίνει, ενώ τά «τσακάλια ούρλιάζουν» και τόν γεμίζουν τρόμο και έμμονες τάσεις φυγής. Μεταβαίνει στη Φλωρεντία, όπου συχνάζει σέ έφημερίδες, σέ μουσεία και σέ εκθέσεις ζωγραφικής. Μία ήμέρα του φθινοπώρου άνεβαίνει στη Βέρνα και στη Φαλτερόνα: εκεί ό Καμπάνα άποχαιρετάει για πάντα τή νεότητα και τήν εύτυχία και φεύγει, διαβεβαιώνοντας τόν έαυτό του: «θα είμαι ποιητής και τίποτα άλλο».

Τὸ 1911 βρίσκεται καὶ πάλι στὴ Φλωρεντία. Τὴν ὥρα πὸν παρακολουθεῖ μάθημα γιὰ τὸν Carducci ἀπὸ τὸν Mazzoni, ἐξαιτίας τῶν φτωχῶν καὶ ἀτημέλητων ρούχων του, τὸν συλλαμβάνουν ὡς «ἀναρχικό», μὲ χειροπέδες, ἀλλὰ τὸν ἐλευθερώνει ὁ θεῖος του. Πὰ ἀρκετὸν καιρὸ διαμένει σὲ χωριὰ τῆς Μπάντια, ὅπου εἶναι ὁ μοναδικὸς καὶ τακτικὸς πελάτης τῶν οἰκῶν ἀνοχῆς· ἐρωτεύεται ὁμως μία πόρνη καὶ γνωρίζει τὴ χαρὰ τοῦ ἔρωτα κοντὰ της. Τότε ἀρρώστησε καὶ ὁ πατέρας του τὸν μαζεύει στὸ χωριό. Ἡ ἀγωνία τοῦ ποιητῆ νὰ κάνει κάπὶ στὴ ζωὴ του, τὸν ὀδηγεῖ καὶ πάλι στὸ διάβασμα. Πὰ λίγο ὁμως, ξαφνικὰ ἀναχωρεῖ γιὰ τὴ Μπολόνια καὶ τὴ Γένοβα, ὅπου ἐμπλέκεται σὲ πράξεις λαθρεμπορίας καὶ διώκεται ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Σέρνοντας μιὰ βαλίτσα, στὴν ὁποία μέσα φυλάει τὸ χειρόγραφο τῶν «Ὀρφικῶν τραγουδιῶν», ἐπανερχεται στὴ Φλωρεντία. Πὰ νὰ ζήσει κάνει διάφορα θελήματα, προσπαθεῖ νὰ συναντήσει τοὺς κορυφαίους ποιητὲς τῆς πόλης Παπίνι, Πρετσολίνι, Σόφριτσι, Καρὰ κ.ἄ. Ἡ ἐμφάνιση καὶ τὰ ρούχα του εἶναι ἄθλια. Χρωματιστὸ καπέλο, παπούτσια τρύπια, μαστοῦνι καὶ πάντα, κρατώντας τὴν ἴδια παλιὰ βαλίτσα.

Ἄγωνιὰ νὰ ἐκδώσει σὲ βιβλίο τὰ ποιήματά του καὶ γι' αὐτὸ γράφει στὶς 16 Ἰανουαρίου 1914 ἀπὸ τὸ Μαρράντι, στὸν Giuseppe Prezzollini: «Γράφω ποιητικὰ πεζὰ καὶ ποιήματα· κανένας δὲ θέλει νὰ μοῦ τὰ τυπώσει κι ἐγὼ ἔχω ἀνάγκη νὰ ἐκδώσω βιβλίο: γιὰ νὰ δοκιμάσω ὅτι ὑπάρχω, γιὰ νὰ συνεχίσω νὰ γράφω, ἔχω ἀνάγκη νὰ ἔχω ἐκδώσει βιβλίο...».

Στὸ πανεπιστημιακὸ περιοδικὸ «Πάπυρος» τῆς Μπολόνια, τὸ 1912, δημοσίευσε τοὺς πρώτους του στίχους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἔντονα τὰ στοιχεῖα τῆς ποίησης τοῦ Ρεμπώ. Τότε εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ τὸ ποιήμα του «Χίμαιρα». Στὴ Φλωρεντία καὶ στὴ Μπολόνια συνεργάστηκε ἐπίσης μὲ τὰ περιοδικὰ «Λά Ριβιέρα Λίγκουρε», «Ἡ Φωνή», «Λατσέρμα» κ.ἄ.

Σὲ συνάντησή του μὲ τὸν Παπίνι, τοῦ ἐμπιστεύεται τὸ χειρόγραφο τῶν «Ὀρφικῶν τραγουδιῶν», πὸν τότε εἶχε τὸν τίτλο «Ἡ πιὸ μεγάλη μέρα»· ἐκεῖνος τὸ δίνει στὸν Σόφριτσι, ἀλλὰ κανένας δὲν τὸ διαβάζει. Ἀνάμεσα στὸν Παπίνι καὶ στὸν Σόφριτσι χάνεται τὸ χειρόγραφο καὶ ὁ Καμπάνα τὸ ξαναγράφει μὲ βάση τίς σημειώσεις του. Ὁ Μαρραντέζος τυπογράφος Μπροῦνο Ραβάλι, γιὰ 650 λίρες, τυπώνει σὲ 100 ἀντίτυπα τὰ «Ὀρφικὰ τραγούδια», πὸν εἶναι ἀφιερωμένα «Στὸν Γουλιέλμο II, Αὐτοκράτορα τῶν Γερμανῶν». Ὁ ποιητὴς παίρνει παραμάσχαλα τὸ βιβλίο καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ πουλήσει· ταυτόχρονα τὸ στέλνει τιμητικὰ στοὺς: B. Croce, F. Martini, U. Ojetti, G. Papini, A. Soffici καὶ πολλοὺς ἄλλους, πὸν ἐπιδεικτικὰ τὸν ἀγνοοῦν, πλὴν τοῦ G. Verga, πὸν τοῦ στέλνει μιὰ καρτολίνα. Τὸ 1920, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ «Ἀνθολογία ποιητῶν τοῦ σήμερα», μόνον οἱ Binnazzi, De Robertis καὶ Cecchi, γράφουν γι' αὐτόν, ἐνῶ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1941 (ὅταν

ἦταν πλέον νεκρός ὁ ποιητής), πάνω ἀπὸ 100 λογοτέχνες ἔγραψαν καὶ ἐγκωμίασαν τὰ «Ὀρφικά Τραγούδια» καὶ μόνον ὁ δηκτικὸς Saba εἶπε ὅτι ὁ Καμπάνα ἔμεινε, πάντα, «πιὸ φημισμένος σὰν τρελός, παρὰ σὰν ποιητής».

Ὅταν τὸ 1915 ἡ Ἰταλία μπήκε στὸν πόλεμο, ὁ Καμπάνα πήγε νὰ καταταγῆι στὸ στρατό, ἀλλὰ δὲν τὸν δέχτηκαν, ἐπειδὴ ἦταν «τρελός». Τότε προσβλήθηκε ἀπὸ νεφρίτιδα καὶ γύρισε στὸ Μαρράντι· ἐκεῖ οἱ συγχωριανοὶ του τοῦ σφύριζαν καὶ τὸν γιουχαίζαν, ἀπὸ ὅπου περνοῦσε. Καὶ ἐκεῖνος, σὰν χαμένος, μὲ πεσμένα τὰ μαλλιά, κουτσαίνοντας καὶ μὲ ἀκίνητο τὸ ἀριστερὸ του μάτι, πάσχει ἀπὸ ἡμικρανίες καὶ ξαναφεύγει στὴ Φλωρεντία. Ἐκεῖ πικραίνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τοῦ Παπίνι καὶ τοῦ Σόφφिति. Σὲ ταξίδι του στὴ Φλωρεντία γνώρισε τὸν Βίκτωρα Καρνταρέλλι καὶ ἀπὸ τὸ 1916 ἀρχισε ἐγκάρδια ἀλληλογραφία μὲ τὸν περίφημο μελετητὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας Ἐμίλιο Τσέκα· σχεδίαζαν μάλιστα νὰ ἐκδώσουν περιοδικὸ μὲ τίτλο «Ἡμερολόγιο τῆς Νέας Ἰταλίας», τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν κυκλοφόρησε ποτέ. Ἄν καὶ εἶναι πολὺ ἀρρωστος ἀναζητᾷ δουλειὰ στὴ Λάστρα καὶ στὸ Λιβόρνο καὶ ἀπελπισμένος διαπιστώνει: «Ἄν σπούδαζα, μποροῦσα νὰ ζήσω. Ὅλοι μ' ἔχουν φτύσει καταπρόσωπο ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν 14 χρόνων».

Κανένας δὲν τὸν ἀκούει, κανένας δὲν τὸν πιστεῦει! Προσφέρεται σὰν μεταφραστῆς, ὑπάλληλος καὶ διορθωτῆς κεμένων. Παντοῦ τοῦ κλείνουν τὴν πόρτα. Τοῦ λείπει ἡ ἀπασχόληση, τὸν καταδυναστεύει τὸ πάθος γιὰ γνώση καὶ μάταια ἀναζητᾷ τὴν ἀγάπη, πού συνήθως τὴ βρῖσκει στὰ κακόφημα κέντρα καὶ στοὺς οἴκους ἀνοχῆς καὶ συχνὰ παραπονιέται: «Πήγαινα χωρὶς Ἀγάπη, ἀφήνοντας τὴν καρδιά μου ἀπὸ πόρτα σὲ πόρτα».

Ἀποσύρεται στὴ Σκαρπερία, ἓνα μικρὸ χωριὸ μὲ τέσσερα σπίτια, ὅπου ἓνα προῖ τὸν ἐπισκέπτεται ἡ Σίβυλλα Ἀλεράμο (τὸ ἀληθινὸ της ὄνομα Ρίνα Φάτσιο), γνωστὴ σαραντάρρα συγγραφέας, νυμφομανῆς, χήρα πολλῶν συζύγων καὶ περισσότερων ἐραστῶν καὶ ὁ Καμπάνα παγιδεύεται σὲ μία θυελλώδη ἐρωτικὴ περιπέτεια, αὐτὸς, πού ποτέ δὲν εἶχε ἀγαπήσει καμιά ἀληθινὴ γυναίκα. Στὴν Τιάρα, στὸ Μαρράντι, στὴ Μαρίνα τῆς Πίζας οἱ δύο ἐραστές ἀγαπήθηκαν παράφορα καὶ ἔζησαν μόνον κομμάτια ἀπὸ τὴ σποραδικὴ ἐρωτικὴ τους ζωὴ. Χτυπιόνταν, οὔρλιαζαν, γραντζουνίζονταν, χῶριζαν καὶ πάλι βρῖσκονταν, μὲ ἓναν τρελὸ διονυσιασμό. Καὶ ὁ ποιητῆς ἦταν πιὸ ἐρωτευμένος, ἀλλὰ καὶ περισσότερο τρελός. Ὅταν ἐκείνη θέλει νὰ τὸν ἐγκαταλείψει, τὴν παρακαλεῖ: «Εἶμαι ἀρρωστος, μείνε». Καὶ τὸν ἔσπρωχνε σὰν «βρώμικο ἀγρίμι», καθὼς ὁ ἴδιος σημειώνει. Καὶ συνεχίζει: «Εἶμαι ἐραστῆς μᾶς γνωστῆς πόρνης». Λόγια φυσικά, πού ποτέ δὲν ἐκστομίζει στὴ Σίβυλλα. Σὲ αὐτὴν μόνον τρυφερὰ λόγια ἀγάπης ἐκμυστηρεῖται.

Ἡ κατάσταση τοῦ ποιητῆ ἐπιδεινώνεται. Εἶναι ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν ἀγαπημένη του. Δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ζήσει, νὰ ἀγαπήσει, νὰ κάνει ὅ,τιδήποτε

στή ζωή. Εισάγεται στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Μάλιο και εκεί κλεισμένος, επιχειρεί να τερματίσει τη ζωή του, χωρίς επιτυχία. Την ίδια εποχή στέλνει απελπισμένα μηνύματα στη Σίβυλλα και επιστολές σε ανθρώπους των γραμμάτων της εποχής του. Και ένα βράδυ, σε μία παράκρουση, καταδιώκει ένα παιδί με μία πέτρα, πέφτει πάνω στους καραμπινιέρους, συλλαμβάνεται και κλείνεται στο φρενοκομείο του Σ. Σάλβι. Είναι η 12η Ιανουαρίου του 1918. Και 16 ημέρες αργότερα, κουρεμένος, μέσα στο ζουρλομανδύα του και δεμένος, μεταφέρεται και κλείνεται στο φρενοκομείο του Καστελ Πούλτσι (δήμος της Μπάντια, στο Σέττιμο), στο όποιο θα παραμείνει ως το θάνατό του, 14 ολόκληρα χρόνια. Οί επισκέπτες ελάχιστοι. Μερικές φορές η μάνα του ή Φάννυ, δύο φορές τον πρώτο χρόνο ο θεϊός του Φραντσέσκο, ποτέ ο πατέρας του (πέθανε το 1926), ο αδελφός του και ποτέ η Σίβυλλα Άλεράμο. Κανένας λογοτέχνης!

Ζούσε έντελώς μόνος του, δεν ήθελε να δει κανέναν και δεν ενδιαφερόταν να βγει από το τρελοκομείο. Περνούσε τον καιρό του διαβάζοντας, περπατώντας, μιλώντας και συχνά ασχημονούσε. Άπαιτούσε να τον φωνάζουν «Ντίνο Έντισον». Πολλές φορές έβαζε πάνω στο κεφάλι του ένα βιβλίο από τα «Όρφικα τραγούδια» της έκδοσης Vallecchi του 1928 και καθόταν τότε ήσυχος και αδιάφορος. Και αφού έζησε επί χρόνια με τρελούς, ομοφυλόφιλους, κοπροφάγους και τρομοκράτες, γνώρισε τρεις περιόδους πνευματικής ήρεμίας. Ασχολήθηκε τότε με τα ποιήματά του, χωρίς όμως ποτέ να φτάσει στο επίπεδο της άλλοτε ύψηλης ποιητικής του δημιουργίας. Το μόνο που κατάφερε ήταν να ξεκινήσει άποσπασματικά το γράψιμο, να διορθώσει τα χειρόγρατά του και να εκμυστηρευτεί σε δύο αναλαμπές – το 1927 και το 1930 – λεπτομέρειες από τη ζωή του, τις εμπνεύσεις του, τις έμμονες ιδέες του, τη mania καταδίωξης, τις λογοτεχνικές του προτιμήσεις και την ποιητική του τέχνη. Το 1931 ο ποιητής παρουσίασε την τελευταία πνευματική του αναλαμπή. Φάνηκε να ήρεμει και να βρίσκει τον εαυτό του. Άρχισε με καλή διάθεση να μελετάει και να επεξεργάζεται με προσοχή τα μισοτελειωμένα του κείμενα... Στο διάλειμμα τούτο θυμήθηκε τα παράπονά του για την αδιαφορία που έδειξαν όλοι προς το έργο του. Χαρακτηριστικό είναι το γράμμα του, που έστειλε το 1931 στον αδελφό του Μάνλιο: «Η λογοτεχνική άγορά στην Ίταλία είναι απολύτως αδιάφορη για το δικό μου (λογοτεχνικό) είδος...».

Όμως ξαφνικά στις 27 Φεβρουαρίου 1932 ο Καμπάνα κυριεύτηκε από μία άβυσσαλέα mania φυγής και καταδίωξης και αποπειράθηκε να δραπετεύσει. Στην προσπάθειά του να πηδήξει το άγκυρωτό σύρμα του τοίχου του τρελοκομείου, τραυματίστηκε και τον έπιασε ύψηλός πυρετός, έμετός, διάρροια και παραλήρημα. Η διάγνωση από τις εξετάσεις ήταν βαριά:

«Ὁξεία πρωτογενής σηψαιμία και μόλυνση τοῦ αἵματος». Ἔπесе σὲ ἐπιθανάτιο ψυχορράγημα γιὰ ἔξι ὥρες και ἔπαισαν νὰ λειτουργοῦν ὄλα τὰ ζωτικά του ὄργανα. Τὰ τελευταία του λόγια τὰ εἶπε στὸν ἀρχινοσοκόμο, πιάνοντάς τον ἀπὸ τὴ μπλούζα: – Σῶσε με, πεθαίνω!

Σὲ ἡλικία 46 χρόνων, τὴν 1 Μαρτίου 1932 και ὄρα 11.45, μόνος και ἀπελπισμένος, ὁ ὄρφικὸς ποιητὴς Ντίνο Καμπάνα, ἡ πιὸ γνήσια ἐρμητικὴ ποιητικὴ φωνὴ τῆς Εὐρώπης, ἄφησε τὸν μάταιο τοῦτο κόσμο, ὁ ὁποῖος μόνο πίκρες και πόνο τοῦ πρόσφερε στὴ σύντομη ζωὴ του.

Τὸν ἔθαψαν στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Σ. Κολομπάνο. Κανένας δὲν ἀκολούθησε τὴ νεκρικὴ πομπή. Οὔτε γονεῖς, οὔτε συγγενεῖς, οὔτε φίλοι, οὔτε ὁ Vallecchi, οὔτε ἡ Ἄλεράμο. Στις 3 Μαρτίου 1942 τὰ λείψανα τοῦ Καμπάνα μεταφέρθηκαν στὴν ἐκκλησία τῆς Μπάντια, κάτω ἀπὸ τὸ καμπαναριό· παρόντες ὁ ὑπουργὸς Μποττάι, ὁ Παλίνι, ὁ Α. Γκάττο, ὁ Μοντάλε και ὁ Κάρλο Μπό· ὁ τελευταῖος κατάθεσε δάφνινο στεφάνι. Τὸ 1944, ἀπὸ βομβαρδισμοὺς τῶν συμμάχων τὸ καμπαναριὸ τῆς ἐκκλησίας γκρεμίστηκε και ὁ τάφος τοῦ ποιητῆ ἀνασκάφτηκε. Τελικὰ τὰ ὄστα τοῦ «θεῖου περιπλανώμενου» τοποθετήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας, σφραγισμένα ἀπὸ μία ἀπλή πέτρινη πλάκα, ἐπάνω στὴν ὁποία χάραξαν:

DINO CAMPANA

Poeta

1885-1932

Τὸ 1954 τὸ δημοτικὸ συμβούλιο τοῦ Μαρράντι, στὸν ἀριθμὸ 1 τῆς ὁδοῦ Πεσοῒτσι, ὅπου ἀπὸ τὸ 1888 κατοικοῦσε ἡ οἰκογένεια Καμπάνα, τοποθέτησε μία πλάκα, ὅπου ἔγραψε:

«Σὲ αὐτὸ τὸ σπίτι, ποῦ ἦταν δικό του, ἔζησε ὁ Ντίνο Καμπάνα» και στὴ συνέχεια ἔδωσαν τὸ ὄνομά του σὲ κεντρικὴ λεωφόρο τῆς πόλης. Ἀργότερα καθιερώθηκε βραβεῖο λογοτεχνίας στὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ.

2. Μαρτυρίες

Πὰ νὰ κατανοήσουμε ὁμως τὴ ζωὴ, τὴν ποίηση και τὰ λυρικά πεζὰ τοῦ Καμπάνα, τὸν τρόπο τῆς ποιητικῆς σύνθεσης, τὴν ἔκταση και τὸ βάθος τῆς ἔμπνευσης, τὴ σοβαρότητα τῆς ψυχικῆς του ἀρρώστιας και τὴ μανία φυγῆς και καταδίωξης, τὴν ἀέναη περιπλάνηση και τὴ νομαδικὴ του φύση, με τὴ φιλέρημη ψυχὸσύνθεσή του, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ποιητικὴ του δημιουργία σωστά, καθὼς αὐτὴ βγαίνει ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν ποίηση και τὴν ἐποχὴ του, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δώσουμε στὴ συνέχεια ἀποσπασματικά κείμενα-μαρ-

τυρίες συγχρόνων του και συγχρόνων μας ποιητών, γιατρών, συγγραφέων κλπ., από τὰ ὅποια φαίνεται ὀλοκάθαρα ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ποιητὴς Ντίνο Καμπάνα.

Ὁ ζωγράφος Σόφφίτσι στὸ ἔργο του «Ἀναμνήσεις καλλιτεχνικῆς καὶ λογοτεχνικῆς ζωῆς» 1931, περιγράφει τὸν Καμπάνα σὰν «ἕναν ἄνθρωπο γεμάτο καὶ μὲ χρῶμα κόκκινο, φωτισμένο ἀπὸ ἕνα ζευγάρι γαλάζια μάτια, ποὺ ἐκφράζουν κάποτε εὐλικρίνεια καὶ δειλία, σὰν ἐκείνη μερικῶν παιδιῶν ἢ τοῦ κόσμου τῆς ὑπαίθρου».

Ὁ Παριάνι, γιατρός, ὅταν ὁ ποιητὴς νοσηλεύεταν στὸ φρενοκομεῖο, τονίζει στὸ βιβλίο του «Ζωὲς ὄχι ρομαντικὲς τοῦ Ντίνο Καμπάνα συγγραφέα καὶ τοῦ Ἐβαρίστο Μπουτρινέλλι γλύπτη»: «Οἱ συζητήσεις μὲ τὸν Καμπάνα σὲ πληροφοροῦν τέλεια γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ μυαλοῦ του. Τὸν βασανίζουν παραισθήσεις μακρινῶν ἐπιδράσεων ἀπὸ τὸν ἠλεκτρισμό, μαγνητισμό, τηλεπάθεια, ὑπνωτισμό, ἐπικλήσεις ψυχῶν· οἱ παραισθήσεις αὐτές, ἔξω ἀπὸ τὴ δημιουργία παράξενων προσωπικῶν ἐπιδράσεων, προκαλοῦν σεισμούς, πολέμους, ἐπιδημίες, ἀναστάσεις, κατακλυσμούς. Ἀπὸ τίς ἀφηγήσεις του αὐτές ἀπουσιάζει ἡ σιγουριὰ κι ἔχει τὴ βαρῖα μελαγχολία τῆς μανίας καταδίωξης...».

Ὁ ποιητὴς Καμίλλο Σμπάρμπαρα, φίλος τοῦ Καμπάνα, γράφει: «Πλάι στὸν Καμπάνα, ποὺ εἶχε ἐμφάνιση πῶς πολὺ καραγωγέα, παρὰ ποιητῆ, αἰσθανόσουνα ὑλοποιημένη τὴν ποίηση σὲ μία ἠλεκτρικὴ δόνηση, σὲ μία ἔκρηξη. Μία φορὰ τὸν ἀναζήτησα στὴν παλιὰ Πιάτσα ντέι Τορνέι, ὄπου, φυγόκεντρος καὶ ντροπαλός, κατάφευγε μόνος νὰ καθῆσει κάπου ἀπόμερα. Διάκρινα ἀπὸ μακριὰ τὴ χοντρόκοπη μορφὴ του, στεφανωμένη ἀπὸ ἄφθονα ξανθὰ μαλλιά καὶ γένια. Καθήσαμε σ' ἕνα τραπέζι καπηλίου, ὅπως γινόταν συχνὰ χρόνια πρὶν. Συνέχιζε νὰ εἶναι ὁ “ληστής” τῶν δρόμων, ποὺ ξυπόλυτο τὸν παγερὸ χειμῶνα τοῦ '14, τὸν εἶδα ν' ἀφήνει τὰ ἴχνη ἀπὸ τίς πατημασιές του στὸ ὑγρὸ χῶμα. Κάγχαζε, κινούσε τὰ μέλη του ἄτακτα. Στενοχωρημένος, φοβισμένος, ἔψαχνε τίς τσέπες, νὰ βγάλει θαρρεῖς κανένα ματωμένο ἀντικείμενο».

Συγκινητικὸ εἶναι τὸ πορτρέτο τοῦ Καμπάνα, ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Λουίτζι Μπαρτολίνι: «Δὲν εἶναι ποιητικὴ παρομοίωση, λέγοντας πὼς ὁ Καμπάνα ἦταν ὠραῖος σὰν ἕνας θεός. Ἦταν ξανθός σὰν τὸν ἥλιο... Ἦταν ντυμένος σὰν ἐκεῖνα τ' ἀγόρια τοῦ Ἰμμανιού ἢ τοὺς ναυτικούς, ποὺ μόλις ἀράξει τὸ καράβι στὴν προκυμαία, κατεβαίνουν καὶ ζητοῦν νὰ πουλήσουν λαθραῖα ὑφάσματα καὶ πανικὰ εἶδη. Ἀγαποῦσε τὴ ζωὴ κι ὄλοι τὸν ἀγαποῦσαν σὰν σπουδαῖο ποιητῆ. Μὲ τὰ σχισμένα σανδάλια του, τὰ μακριὰ μαλλιά του στοὺς ὤμους, τ' ἀπεριποίητα γένια του, ἦταν ἀπίστευτα θελκτικὸς κι ἀγαπητός. Μονάχα τοὺς κατασκόπους μισοῦσε. Τὸν κνηγοῦσαν νύχτα μέρα, ὅπως

φανταζόταν. Μέσα σὲ ἑκατὸ ἀνθρώπους, ἔλεγε, οἱ ἑννεήντα ἐννιά εἶναι κατ'ἀσχοποι, πὺ ζητοῦσαν νὰ τὸν ἐξοντώσουν... Ὅσο γιὰ τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις του, στὸ κεφάλι του βασιλευε χάος. Ἦταν ἐθνικιστὴς, ἀναρχικὸς, πολίτης τοῦ κόσμου...».

Ὁ Giacinto Spagnoletti στὴ «Σύγχρονη ἰταλικὴ λογοτεχνία 1900-1950» (Περ. «Ausonia» 1961 σ. 3), σημειώνει τὰ ἀκόλουθα: «Ζωὴ νομαδικὴ καὶ ἀνήσυχη, στὴν Ἰταλία καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ὡς τὴν Ἀμερικὴ, στὴν ἀναζήτηση μᾶς λύτρωσης ἀπόλυτης καὶ ἀκατόρθωτης, εἶναι ἡ πραγματικὴ βάση γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Καμπάνα, σὲ κείνη τὴ μορφή του τὴν κομματιαστὴ καὶ καταθληπτικὴ, τὴ χρωματικὴ καὶ μουσικὴ (ἔτσι δικαιολογεῖται ὁ παραλληλισμὸς του μὲ τὸν καταραμένον Ρεμπώ). Οἱ στίχοι του καὶ τὰ πεζογραφήματά του, μαζεμένα στὰ «Ὀρφικὰ τραγούδια» (1914), μονάχα φαινομενικὰ εἶναι ἱμπρεσιονιστικά· ἀντίθετα προβάλλουν μιὰ ἐνόραση μὲ συνάφεια καὶ ἀκόμα «δουλεμένη», πὺ ἀφανίζει τὶς ἐννοιες ἀπὸ τὶς συνηθισμένες λέξεις, γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰν ἐνταση σπαραχτικὴ καὶ ὀλοκληρωτικὴ. Ἡ παραφροσύνη ἦταν γιὰ τὸν Καμπάνα τὸ ἐπιστέγασμα τῆς τόσο μεγάλῃς καὶ ὀδυνηρῆς ἀναζήτησης καὶ διάσπασης...».

Ὁ γράφων, σὲ δοκίμιό του, μὲ τίτλο «Dino Campana, tra "La Notte" e "Genova"» (Ὁ Ντίνιο Καμπάνα, ἀνάμεσα «Στὴ Νύχτα» καὶ στὴ «Γένοβα», περ. «Quaderni dell'ASLA» Ἰαν.-Ἀπρ. 1984 κλπ.) ὑπογραμμίζει: «...Ἡ Νύχτα» εἶναι ἡ ἀφετηρία του καὶ ἡ «Γένοβα» εἶναι τὸ βασίλειό του· μὲ τὴν πρώτη ξεπροβάλλει ὁ ἥλιος τῆς δημιουργίας, μὲ τὴν τελευταία ὀλοκληρώνεται. Μία ἀκόμη δυναμικὴ ἀντινομία τοῦ ποιητῆ, πὺ εἶδε προφητικὰ στὸ σκοτάδι τὸ ἀπόλυτο φῶς καὶ, κατάφερε νὰ δοξάσει τὴ φύση καὶ τὴ σκέψη τῆς πῶ ἀγαπημένης του πόλης. Τούτῃ ἡ θέση τοῦ ποιητῆ ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο ἔργο («Ἡ Νύχτα» καὶ ἡ «Γένοβα») εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ ψυχολογικὴ του ἐξήγηση, γιὰτὶ δείχνει παράλληλα τὴν ποιητικὴ φόρμα καὶ τὸν ψυχικὸ του κόσμον. Γιὰ τοῦτο πιστεύουμε ὅτι οἱ δύο αὐτὲς δημιουργίες συνθέτουν ὀλοκληρον τὸν ποιητῆ, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ψυχικὰ ἄρρωστο Ντίνιο Καμπάνα...».

3. Τὸ ἔργο τοῦ Ντίνιο Καμπάνα «Ὀρφικὰ Τραγούδια», δημοσιευμένα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα

Ὁ Καμπάνα, στὰ 15 χρόνια τῆς ταραγμένης πνευματικῆς του δράσης, τύπωσε μόνο μία ποιητικὴ συλλογὴ, μὲ ποιήματα καὶ πεζὰ λυρικά κείμενα. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἐκδόθηκε τὸ 1914 στὸ Μαργράντι μὲ τὸν τίτλον: «Ὀρφικὰ Τραγούδια». Στὰ τέσσερα χρόνια πὺ ἀκολούθησαν, πρὶν ὁ ποιητὴς κλειστῆ ὀριστικὰ τὸ 1918 στὸ φρενοκομεῖο τοῦ Καστέλ Πούλτσι, δημοσίευσε ποιή-

ματα και πεζογραφήματα σε διάφορα λογοτεχνικά έντυπα, στα όποια συνεργάστηκε. Από τα δημοσιευμένα αυτά ποιήματα άντλησε ο Μπίνο Μπινάτσι την έκδοση των «Όρφικών τραγουδιών», που πραγματοποίησε το 1928, όταν ο Καμπάνα ζούσε στο σκοτάδι της παράνοιάς του. Μετά το θάνατο του Καμπάνα (1932), στα κατάλοιπά του, βρέθηκαν ακόμη 43 ποιήματα, που εκδόθηκαν από τον Φάλλκουϊ. Την έκδοση του «Ημερολογίου της Φαέντσας» επιμελήθηκε ο De Robertis, ενώ τα «Γράμματα» με την Άλεράμο μερίμνησε να τυπωθούν ο N. Gallo και ο Mario Luzi.

Το έργο του Καμπάνα, αν και μικρό σε έκταση, γόρρισε πολλές εκδόσεις, σοφά σχολιασμένες και γραφτηκαν γι' αυτόν αξιόλογες μονογραφίες, από κορυφαίους πνευματικούς ανθρώπους της Ιταλίας και της Εύρώπης. Το έργο του σχολιάστηκε και μελετήθηκε διεξοδικά, οί έρευνες και οί μελέτες συνεχίζονται. Ο ποιητής από το Μαρράντι, κατέχει κορυφαία θέση στην ιταλική και στην εύρωπαϊκή λογοτεχνία του 19ου και του 20ού αιώνα.

Η ιταλική και ή διεθνής βιβλιογραφία για τον Καμπάνα είναι λίαν ένδιαφέρουσα και τεράστια. Τα μέλη του Istituto Campagno της Γένοβας (μεταξύ των οποίων και ο γράφων από το 1980), μελέτησαν με ιδιαίτερη σοβαρότητα και πάθος, τά ποιήματα και τή ζωή του ποιητή, συγκέντρωσαν τήν εύρωπαϊκή και τήν ιταλική βιβλιογραφία, παρουσίασαν σχολιασμένο τό έργο του μέσα από τον τύπο, τό ραδιόφωνο και τήν τηλεόραση, διαχώρισαν από τά κατάλοιπά του όσα κείμενα έχουν ολοκληρωμένη μορφή και πραγματοποίησαν εκδόσεις, τύπωσαν ένημερωτικά φυλλάδια και γραφτηκαν περισπούδαστα δοκίμια. Η μελέτη του έργου του Καμπάνα κορυφώθηκε τό 1992 με τή συμπλήρωση 60 και τό 2002 των 80 χρόνων από τό θάνατό του, αντίστοιχα.

Πιο αναλυτικά τά «Όρφικά Τραγούδια» ύποδιαίροϋνται σε 4 μέρη:

α. «Η Νύχτα», στην όποία περιλαμβάνονται 3 πεζά κείμενα: «Η Νύχτα» κεφάλαια 15, «Τό ταξίδι και ή έπιστροφή» κεφάλαια 2 και τό «Τέλος» κεφάλαιο 1.

β. «Νυχτερινά», στα όποια ανήκουν τά ποιήματα: «Η Χίμαιρα», «Ό φθινοπωρινός κήπος», «Η έλπίδα», «Η τζαμαρία», «Τό τραγούδι του σκοταδιού», «Η βραδιά πανηγυριού» και «Ό περίπατος του μικρού ποιητή».

γ. «Η Βέρα», έξαιρετικά ένδιαφέρουσα λυρική πρόζα, ή όποία αριθμεί 6 ποιήματα και 6 πεζά κείμενα: «Η Βέρα» ήμερολόγιο κεφάλαια 7, «Έπιστροφή άνεβαίνω» (στο διάστημα εκτός χρόνου) ποίημα σε κεφάλαια 5, «Είκόνες του ταξιδιού και του βουνού» ποίημα, «Ταξίδι στο Μοντοβίдео» ποίημα, «Φαντασία σ' ένα κάδρο του Σόφφίτσι» ποίημα, «Φλωρεντία» ποίημα, «Χτύπα, χτυπήματα» ποίημα, «Φλωρεντία» πεζό κεφάλαια 3, «Φαέντσα» πεζό κεφάλαια 4, «Δυθεισμός» πεζό, «Όνειρο φυλακής» πεζό και «Η μέρα ένός νευρασθενικού» πεζό κεφάλαια 4.

δ. «Διάφορα καὶ ἀποσπάσματα», στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται 4 ποιήματα καὶ 6 πεζά: «Ἀραγμένεσ βάρκες» ποίημα, «Ἀπόσπασμα» ποίημα, «Πάμπα» πεζό, «Ὁ Ρῶσος» ποίημα καὶ πεζὸ κεφάλαια 4, «Περίπατος μὲ τραμ στὴν Ἀμερική καὶ ἐπιστροφή» πεζό, «Ἡ συνάντηση τοῦ Ρέγκολο» πεζὸ κεφάλαια 5, «Σιρόκκο» πεζὸ κεφάλαια 3, «Μεσογειακὴ παρακμὴ» πεζό, «Πλατεία Σαρτζάνο» πεζὸ κεφάλαια 3 καὶ «Γένοβα» συνθετικὸ ποίημα σὲ 6 μέρη καὶ 159 στίχους.

Ὡστόσο γεννήθηκε ἓνα πρόβλημα ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο τοῦ ποιητῆ μὲ τίτλο «Ἡ πιὸ μεγάλη μέρα» καὶ στὰ «Ὀρφικά τραγούδια», ἔτσι ὅπως τὰ τελευταῖα τυπώθηκαν τὸ 1914 στὸ Μαροάντι. Συγκεκριμένα, ὁ Καμπάνα ἔγραψε «Τὴν πιὸ μεγάλη μέρα», τὸ φθινόπωρο τοῦ 1913, ἔχασε ὁμως τὸ χειρόγραφο ὅταν τὸ ἐμπιστεύτηκε στὸν Παπίνι καὶ ἐκεῖνος τὸ ἔδωσε στὸν Σόφφιτσι καὶ ἀναγκάστηκε, μὲ βάση τίς σημειώσεις του, νὰ τὸ ξαναγράψει ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1914 καὶ τὸ τύπωσε μέσα στὸν ἴδιο χρόνο, ὑπὸ τὸν νέο τίτλο «Ὀρφικά τραγούδια». Λέγεται ὅτι ἡ ἀπώλεια τοῦ χειρογράφου, εἶναι, μᾶλλον, μύθος καὶ πλάστηκε ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ ποιητῆ. Τὸ 1971 ἡ χήρα τοῦ Σόφφιτσι (ἢ κατ' ἄλλους ὁ Mario Luzzi) βρῆκε τὸ χαμένο χειρόγραφο τῆς συλλογῆς «Ἡ πιὸ μεγάλη μέρα» καὶ τὸ δημοσίευσε στὸν «Κυριακάτικο Ταχυδρόμο». Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, τὰ κείμενα τοῦ 1913 φέρουν τὴ σφραγίδα τῆς ὠριμότητος τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος, ξαναγράφοντάς τα, τοὺς ἔδωσε τὴν ὀριστικὴ τους μορφή.

Τὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά Τραγούδια» ἔργο τοῦ Καμπάνα εἶναι μοιρασμένο σὲ πέντε ἐνότητες, μὲ τοὺς τίτλους:

α. «Σκόρπιοι στίχοι» 4 ποιήματα καὶ 2 πεζά.

β. «Τετράδιο» μὲ 41 ποιήματα καὶ 2 πεζά.

γ. «Ἡμερολόγιο καὶ διάφορα χαρτιά» μὲ 31 ποιήματα καὶ

δ. «Ἡμερολόγιο, σχεδιάσματα καὶ χαρτιά διάφορα II» μὲ 28 πεζὰ κείμενα καὶ μερικοὺς στίχους. Αὐτὰ τὰ κείμενα ἢ εἶναι ἀποσπάσματα ποιημάτων, πού γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά Τραγούδια» ἢ εἶναι ποιήματα ξαναδιορθωμένα τῆς ἴδιας συλλογῆς ἢ εἶναι νέα ποιήματα.

ε. Ἀνέκδοτα ποιήματα καὶ σημειώσεις (μὲ ἐπιμέλεια τοῦ E. Falqui).

4. Κριτικὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου τοῦ Ντίνο Καμπάνα

α. Γενικὴ θεώρηση

Εἶπαν πὼς ὁ Καμπάνα ὑπῆρξε ὁ Βερλαῖν, ὁ Ρεμπώ, ὁ Βιγιόν, ὁ Νίτσε, ὁ Χαίλντερλιν τῆς Ἰταλίας· μοιάζει ἀκόμη, λέμε ἐμεῖς, μὲ τοὺς δικούς μας: Πῶργο Κοτζιούλα, Γεώργιο Βιζυηνό, Ρῶμο Φιλύρα, Τέλο Ἄγρα· εἶναι καὶ

αὐτὸς ἓνας ἀπὸ τοὺς «καταραμένους» ποιητὲς τῆς πατρίδας του. Ὁ Καμπάνα εἶναι ὁ δραματιστὴς καὶ ὁ δραματικὸς ποιητὴς, πού ταύτισε σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅλη τὴ ζωὴ του μὲ τὴν ποίηση καὶ τὴν ιδέα τῆς καὶ κατάφερε ταυτόχρονα νὰ ἐρμηνεύσει τὴ ζωὴ, τὴ φύση καὶ τὴν ποιητικὴ του ἔμπνευση μὲ ἓναν τρόπο ἄμεσο, πρωτόγονο καὶ αὐστηρὰ προσωπικό.

Ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὸ Μαρράντι, προηγήθηκε ἀπὸ τὸν Οὐγγκαρέττι, τὸν Σμπάρμπαρο, τὸν Κουαζίμοντο, τὸν Μοντάλε, τὸν Σινγκάλι, τὸν Γκοβόνι. Ὁ κύκλος τῶν ἐρμητικῶν ποιητῶν τῆς Ἰταλίας στάθηκε ξαφνιασμένος μπροστὰ στὸ ἔργο τοῦ Καμπάνα, ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατό του καί, ἐνῶ ὁ Οὐγγκαρέττι –σὰν ἀφετηρία τότε– διαμόρφωνε δειλὰ τὴ σχολή τους, ἐκεῖνοι, στὰ «Τραγούδια» τοῦ Καμπάνα, ἀναγνώριζαν τὸν πρόδρομό του στὸν ἐρμητισμὸ.

Πρωτοπορευιακὴ ποιητικὴ παρουσία ὁ Καμπάνα, ἀγκαλιάζει τὰ ἐπικρατέστερα ποιητικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τὸν ἱμπρεσιονισμό, τὸν ἐρμητισμὸ, τὸ συμβολισμὸ καὶ τὸν φουτουρισμὸ. Ἡ ποίησή του εἶναι λίγο ἀπὸ ὅλα καὶ ἀδυνατεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἐντάξει ἀποκλειστικά σὲ ἓνα μονάχα ρεῦμα ποιητικὸ. Ἡ ἔμπνευση, ἡ πραγμάτωση τῆς δημιουργίας καὶ τὸ ἀτιθάσευτο ποιητικὸ του πνεῦμα, εἶναι βαθιὰ διαποτισμένα ἀπὸ τὸν μυστικισμὸ τοῦ Ὁρφισμοῦ, πού ἐδῶ μεταμορφώνεται σὲ μίαν ιδιόμορφη προσωπικὴ θεωρία καὶ πράξη. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ προσωπικὸς μυστικισμὸς εἶναι, πού ὀδηγεῖ τὴν ποίησή του σὲ ἀκραῖα ὄρια δημιουργίας, τὰ ὁποῖα ἐγγίζουσι τὰ σύνορα τῆς δαιμονικῆς παράκρουσης καὶ συνάμα τῆς ὑψηλῆς πνευματικῆς τελείωσης. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα παρατηρεῖται καὶ στὴ σύντομη ζωὴ του, ἡ ὁποία συμπορεύτηκε ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴν ποιητικὴ του ἰδεολογία.

Πὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη ἡ ποίηση τοῦ Ντίνο Καμπάνα εἶναι κάτι τὸ πρωτόγνωρο, κάτι σὰν ἀποκάλυψη. Τὸ ἔργο τοῦ Μαρραντέζου ποιητῆ δὲν πρέπει νὰ τὸ δοῦμε, σὲ καμιά περίπτωσι, ξεκομμένο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, ἀπὸ τὰ ἐπικρατέστερα ποιητικὰ ρεύματα, ἀπὸ τὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις καὶ τὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ του καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ δραματικὴ προσωπικὴ του περίπτωσι: τὴν ψυχικὴ ἀρρώστια του, τὰ ἀνεπούλωτα ἐσωτερικά του τραύματα, τὴν ἀνεργία, τὴν πείνα καὶ τὴ φτώχεια, πού τὸν συντρόφεισαν ζηλότυπα ὡς τὸ θάνατό του. Δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸν ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὴ φιλέρημη καὶ μονόχωνη ἰδιοσυγκρασία του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἀπαράδεκτο καὶ βάνανσο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἀντιμετώπιζε ὁ κόσμος τους ψυχικὰ ἀρρωστους συνανθρώπους του.

Ὁ μεταφραστὴς προσεγγίζει στὰ τυφλὰ τὰ ἐρμητικὰ ὄρια τοῦ Καμπάνα καὶ χρειάζεται τέλεια γνώσι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ γὰ νὰ μπορέσει νὰ ἰχνηλατήσει καὶ νὰ ἀποδόσει τὸ πολύμορφο πνεῦμα του καὶ τὸν ὀρφικὸ συμβολισμὸ του. Κάποιες φορὲς τὸ πλησίασμα εἶναι τόσο δύσκολο, πού ὁ μεταφραστὴς, ὁ ὁποῖος σέβεται τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ πρὸς μετὰ-

φραση κείμενο, ἀναγκάζεται νὰ μεταφέρει πιστὰ τὸ φευγαλέο νόημα, ἔστω καὶ σὲ μία μορφή σκοτεινὴ καὶ ὄχι ἀπόλυτα κατανοητὴ. Αὐτὴ τὴ δυσκολία ἀντιμετωπίζει καὶ ὁ κάθε μελετητὴς τοῦ ἔργου τοῦ Μαρραντέζου ποιητῆ, ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ Ἴταλοὶ μελετητὲς του. Ὁ Καμπάνα δὲ δέχεται ἀπλουστεύσεις ἢ συμβιβασμούς: ἢ τὸν συλλαμβάνεις στὸ βάθος του καὶ στὴν ἀλυσιδωτὴ μεταλλαγὴ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν συμβόλων του ἢ τὸν χάνεις μέσα στοὺς δαιδαλώδεις διαδρόμους τῆς ἔμπνευσής του.

Ὁ Καμπάνα εἶναι δύσκολος, βαθύς, στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του σκοτεινός, μὲ ἔμπνευση ἀνώτερη καὶ ἀπρόσιτη, στὴν ὁποία τὸ γνῶρισμα τῆς ὑψηλῆς ποιητικῆς τέχνης, εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἐπιβλητικὸ καὶ ἀποκλειστικὰ προσωπικὸ. Μόνο μὲ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ του ὁ Καμπάνα ἀποκαλύπτει τὸ ποιητικὸ του ἀνάστημα. Ἄν αὐτὰ ἀγνοηθοῦν ἢ παραμεριστοῦν γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο, ὁ ποιητὴς χάνει ἀμέσως τὴν ταυτότητα τῆς μοναδικότητάς του καὶ ὀδηγεῖται ξαρματωμένος πλέον κοντὰ στοὺς ἄλλους, στοὺς πολλούς. Μιὰ τέτοια ὁμως ἀπόπειρα προσέγγισης εἶναι λαθεμένη στὴ βάση της καὶ εἶναι προτιμότερο νὰ παραμείνει ἀπείραχτος ὁ ποιητὴς στὴ μεγαλοπρέπειά του καὶ πάνω στὸ βάθος του.

Μελέτησα τὰ «Ὀρφικὰ Τραγούδια» καὶ ὀλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ, σὲ βάθος, γεύτηκα τὴ μαγεία τους καὶ τὸ πολυσήμαντο μῆνυμά τους· ἄκουσα τίς μυστικὲς φωνές καὶ τὴ δόνηση τῆς σκέψης καὶ τῆς καρδιάς τοῦ ποιητῆ. Στάθηκα μπροστὰ του μὲ σεβασμὸ τόσο σὰν μελετητὴς ὅσο καὶ σὰν μεταφραστής, πάνω σὲ κάθε λέξη, σὲ κάθε φράση, σὲ κάθε στίχο, σὲ κάθε τραγούδι καὶ ἔζησα ἀτόφια τὴ φαντασμαγορία τῆς ἔμπνευσής του καὶ τὸν πολυκύμαντο κραδασμὸ τοῦ λόγου του. Πρῶτα μελέτησα τὸν ποιητὴ καὶ μετὰ τὸ ἔργο του, στὴ συνέχεια κατέφυγα στοὺς ἐκλεκτοὺς συμπατριῶτες του καὶ ἄξιους μελετητὲς, πῆρα μέρος στὶς συγκεντρώσεις τῶν μελῶν τοῦ «Istituto Campagnano», ἀπολαμβάνοντας μὲ τίς ὥρες ἀναλύσεις καὶ προσεγγίσεις στὸ ἔργο του καὶ κάποτε ἔφτασα ὡς τὸ τέλος. Ἀπὸ τότε πέρασαν εἴκοσι ὀκτῶ χρόνια καὶ ὁ Καμπάνα καὶ τὸ ἔργο του μὲ συντροφεύουν συνεχῶς.

Τώρα, πού κοιτάζω ὀλόκληρον τὸν Καμπάνα καὶ ἔχω γνωρίσει λέξη-λέξη ἀτόφια τὴν πνευματικὴ του ὑπόθηκη, δὲ μπορῶ μὲ σιγουριά νὰ βεβαιώσω ὅτι κατανόησα σὲ ὅλο του τὸ πλάτος τὸν ποιητὴ καὶ τὴ δημιουργία του. Μὲ παρηγορεῖ ὁμως τὸ γεγονὸς πὼς ὁ ποιητὴς στάθηκε ἀπρόσιτος καὶ ἀνερμήνευτος καὶ γι' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς εἰδικοὺς Ἴταλοὺς μελετητὲς καὶ πὼς αὐτὴ ἡ ἐργασία εἶναι ἀποτέλεσμα μακρόχρονης μελέτης τοῦ ἔργου, ἀγάπης καὶ πάθους πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ πρὸς τὸ δημιουργό. Πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ μελέτη εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὴ σιωπὴ, ἀφοῦ ὁ Μαρραντέζος ποιητὴς εἶναι τόσο λίγο γνωστός στὸν τόπο μας, μὲ ἐξαιρέση τὸ ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Ausonia» τοῦ Istituto Italiano καὶ τὴν Ρίτα Μπούμη-Παππᾶ καὶ ἕναν-δύο

νεοέλληνες ποιητές (Κούλης Ἀλέπης, Μαργαρίτα Δαλιμάτη), πού μετέφρασαν εὐκαιριακά ποιήματά του.

Ὡς μελετητής τοῦ ἔργου του νιώθω ταυτόχρονα μία πληρότητα καί ἕνα κενό, μία ταύτιση καί μία ἀπόκλιση, μία θέση καί μία ἄρνηση, ἕνα πλῆθος ἄλυτων προβλημάτων καί μία ἱκανοποίηση πώς δέν ἔμεινε τίποτα σκοτεινό ἀπό τόν Μαρραντέζο ποιητή.

Αὐτό, πού τόσο ἄδικα, διατύπωσε ὁ Ντεμπυσοί γιά τόν Βάγκνερ, πιστεύω ὅτι ταιριάζει ἀπόλυτα στήν ιδιόμορφη, ἀλλά μοναδική περίπτωση τοῦ Ντίνο Καμπάνα: «Ἦταν ἕνα ἡλιοβασιλεμα, πού μπόρεσε νά φανεῖ σάν αὐγή». Πάντως ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Καμπάνα δέν ἔχει φανερά σημεῖα προσέγγισης καί ποτέ δέν μπορεῖ νά πει κανένας γι' αὐτόν, τόν ὀριστικό λόγο, νά ἀποφανθεῖ τελεσίδικα, γιατί ἡ σκοτεινότητα, τὰ κενά, ἡ ἔλλειπτική ἔμπνευση καί μορφή τοῦ λόγου του, κάνουν τὸ μελετητὴ νά στέκεται, σχεδὸν πάντοτε, στὸ πρῶτο σκαλοπάτι, δίβουλος.

β. Εἰδικότερη προσέγγιση

Ἡ ποίηση τοῦ Καμπάνα ἔχει μιὰν ἔντονη παραισθητικὴ-ψυχεδελικὴ καί ἀέναα μεταβαλλόμενη μορφή καί χαρακτήρα· ἐδῶ ἡ ἀχαλίνωτη φαντασία, τὰ δυνατὰ χρώματα, οἱ γεμάτοι μυστήριο ἤχοι, ἡ πολύφωνη μουσικὴ, ὁ βαθὺς συμβολισμός, ὁ πρωτοποριακὸς ἐρητισμὸς στήν πρωτόγονη καί γι' αὐτὸ γνησιότερη μορφή του, τὸ σκοτάδι, τὸ φῶς, ἡ νύχτα, τὰ χμιαρικά ὄνειρα, οἱ ὄπτασιες, οἱ ὄνειροπολήσεις, οἱ ἀναμνήσεις, οἱ ἐντυπώσεις, ἡ ἀκατάσχετη πλημμύρα εἰκόνων καί παραστάσεων, τὸ ἐπιβλητικὸ ὕφος, ὁ βερμπαλιστικὸς λόγος, ἡ νοσησαρχικὴ ἀκαταστασία, τὰ παράξενα διανοητικὰ φτερουγίσματα, ὁ ὀρφικὸς μυστικισμὸς σὲ ὅλο τὸ μεγαλεῖο του, ἡ ἀπουσία τῆς συνέχειας καί τῆς ὀλοκλήρωσης, ἡ ἔλλειψη τοῦ εἰρμού, τῆς συνέπειας καί τῆς σκέψης, τὸ πληθωρικὸ λυρικὸ στοιχεῖο, τὸ ἀβυσσαλέο δαντικὸ δέος, ὁ ἀρχόμενος ἐφιάλτης, ἡ περιορέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς ἀγωνίας γιὰ κάτι τὸ ἐπικείμενο καί συνάμα ἀκαθόριστο, ἡ πολύμορφη ἀλληγορία τοῦ λόγου, ἡ πολυεδρικὴ στοχαστικὴ διάθεση, ὁ ἔρωτας στήν πιὸ ἰδεαλιστικὴ, ἀλλὰ καί στήν πιὸ φτηνὴ ἀγοραία μορφή του, ἡ γυναίκα σάν ἀέρινο ὄραμα, ἀλλὰ καί σάν ἀκόλαστη ἀβυσσος, ἡ θαλπωρὴ τῆς μορφῆς τῆς μάνας, ἡ ἀκραία ἀφαίρεση τοῦ περιτοῦ, ὁ γοργὸς σάν ἄλογο καλπασμὸς τῆς ἔμπνευσης, στὰ πιὸ περιπέλοκα μονοπάτια, ἡ δραματικὴ εὐαισθησία τοῦ ποιητῆ, συγκλίνουν ὅλα μαζί καί προκαλοῦν μιὰ κυκλικὴ περιδίνηση στήν ποιητικὴ προσφορὰ τοῦ Ντίνο Καμπάνα καί συνθέτουν τὴν ταυτότητά του.

Λόγος ἐπιβλητικὸς, πού συγκλονίζει μὲ τὴ δύναμη, μὲ τὴ συχνὴ ἐπανάληψη καί μὲ τὸ εἰδικὸ βᾶρος, πού κάθε λέξη κρατᾷ γερὰ μέσα στήν ὄλη

δομή τοῦ λόγου του. Ἡ δυναμικὴ γοητεία τῆς ἔκφρασης ὁδηγεῖ τὴν ἔμπνευση πότε στὰ ἁμαρτωλὰ στενοδρόμια τῆς μουντῆς πολιτείας καὶ στοὺς σκοτεινοὺς ντόκους τῶν λιμανιῶν, πότε στ' ἀδιαπέραστα δάση, στὶς πανύψηλες βίγλες θεόρατων βουνῶν καὶ πότε στὴ δόνηση τῆς μαρμαρυγῆς τῶν ἀστρων, τῶν γαλαξιῶν καὶ τοῦ σύμπαντος.

Ἄρμονία ἤχων, ἀληθινὸ ποτάμι, ἤχων ἀνθρώπινων κι ἀπόκοσμων, οὐράνιο τόξο χρωμάτων καὶ ἰριδισμῶν, πού ἐντυπωσιάζουν πάντοτε μὲ τὶς συμβολικὲς ἀποχρώσεις τοῦ βαθιοῦ κόκκινου, πού τόσο δραματικά καὶ ἀπότομα ὁ ποιητὴς τὸ μεταμορφώνει ἀπὸ ἀπαλὸ μελίχιο χρῶμα, σὲ αἷμα πύρινο καὶ ἀχνιστὸ καὶ μέσα σὲ αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση ὑφαίνει μαστορικά μονοπάτια κοντινὰ καὶ ἀπόμακρα· ἀκαθόριστος φόβος, ἐνδόμυχη φρίκη καὶ καταλυτικὴ προσημνία, στὰ σημεῖα πού τὸ ὄνειρο γίνεται ἀπροσδόκητα ἐφιάλτης καὶ παραλήρημα πανικοῦ. Ὁ στοχασμὸς στὴν ποίηση τοῦ Καμπάνα κρατᾷ κυρίαρχη θέση· ξεκινᾷ καὶ τελειώνει ἀόριστα, ἔλλειπτικά, μὲ τὴ σταδιακὴ διαβάθμιση τῶν σκέψεων καὶ τῶν κλιμακώσεων τοῦ πάθους, φέρνει σὲ ἄρμονικὴ ἐπαφὴ τὸν ποιητικὸ λόγον μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ νοῦ, ἀνανεώνει τὴν αἰωνιότητα τῆς μεγαλοπρέπειας τοῦ Σύμπαντος μὲ τὴν ἀνθρώπινη νόηση καὶ ἀναζητᾷ τὴ λύση τῶν αἰνιγμάτων τῆς ζωῆς καὶ τῶν διαφορησῶν του, πότε στὰ χωρὶς σύνορα χάη τοῦ οὐρανοῦ καὶ πότε μέσα στὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἰδιόμορφη φιλοσοφία τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Εἶναι, μία παλινδρόμηση στοχασμοῦ πρὸς καὶ ἀπὸ τὸ Ἐνδον, μία πορεία στὸν φιλοσοφικὸ χῶρον, στὴ σκέψη, στὶς νοησιαρχικὲς ἀνησυχίες καὶ στὰ ὄραματα τῆς μυστικῆς θεωρίας τῶν πανάρχαιων σοφῶν ὁπαδῶν τοῦ θεοῦ Ὁρφέα. Ἀναζητᾷ τὸ πέρα καὶ τὸ ἀγνωστο, τὴ μοῖρα καὶ τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου, σὰν κάτι ἄπιαστο καὶ ἀπρόσιτο. Τὸ βαθύτερον θεμέλιον τῆς ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Καμπάνα εἶναι ὁ Ὁρφισμὸς σὲ μία ἀποκλειστικὰ δική του ἐκδοχή, στὴν ὁποία ἀσφαλῶς ὀφείλεται ἡ ξεχωριστὴ ἀξία τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ τόσο ρωμαλέου καὶ πρωτοποριακοῦ ἔργου του.

Ποιητικὰ καὶ πεζὰ κείμενα ἔχουν μίαν ἐπίμονη ἐσωστρέφεια, πού δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἄμεση ἀνίχνευση· ἐντοπίζονται ἀγεφύρωτα χάσματα, ἀπρόσιτη ἐσωτερικὴ τρικυμία καὶ λογικὰ ἀνερμήνευτα, ἀκόμη καὶ γι' αὐτοὺς τοὺς εἰδικοὺς μελετητὲς του· ὅλα εἶναι ρευστὰ καὶ ἀβέβαια, μεταβαλλόμενα στὴν ἀτέλειωτη περιστροφή ἑνὸς ὀρηκτικοῦ χειμάρρου, πού τὸν σπρώχνουν θυελλῶδεις ἀνεμοὶ, τὸν αὐλακώνουν ἀστραπές, ἀντηχοῦν κατάρες ἀπὸ στοιχεῖα καὶ κακομούτσουνες φιγοῦρες τοῦ ὑπαίθρου καὶ τῆς ψυχῆς, μέσα σὲ ἕναν λαβύρινθο πολυδαίδαλο χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος. Μόλις περάσει τούτῃ ἡ λαίλαπα ἀπομένει γυμνὴ ἡ ἀποσπασματικὴ ἐντύπωση μᾶς περαστικῆς καὶ ἐπιβλητικῆς μεγαλοπρέπειας, ἕνα παιχνίδισμα ἀκαθόριστου ἐφιάλτη, ἕνα φευγαλέον ψυχικὸν πετάρισμα, ἕνα ξεκίνημα δαιδάλειας πο-

ρείας, ένα χλωμό φέγγισμα τῆς χμιαυρικῆς θεώρησης καὶ ἐναλλαγῆς τῶν ἐσωτερικῶν μεταπτώσεων, πού συνυφαίνονται μὲ τὴ μοναξιά, τὴν ἀπομόνωση, τὴν ἀπαισιοδοξία, τὴ χαλάρωση καὶ τὴ νοητικὴ παράκρουση.

Κάποιες φορές ὁ ποιητῆς μὲ τὴν ὀλοζώντανη ἔκφραση καὶ τὸ ρεαλισμὸ του, ἀνυψώνεται σὲ ἀληθινὰ ποιητικὰ ὕψη, γιὰ νὰ μεταβληθεῖ ὁμως σχεδὸν ἀκαριαῖα, σὲ στάχτη καὶ ἐρείπια, στήμοντας μὴν ἀτμόσφαιρα βιβλικῆς ἀποκάλυψης καὶ καταστροφῆς καὶ πτώσης τοῦ Σύμπαντος, μὲ μιὰ τρομερὴ ἠφαιστιακὴ δύναμη, πού στὸ πέρασμά της ἰσοπεδώνει τὰ πάντα. Τότε εἶναι, πού ἡ ἐρημητικὴ του πορεία –σωστός τυφώνας– χιτίζει καὶ γκρεμίζει, μέσα σὲ μία μουσικὴ πανδαισία καὶ σὲ ἓνα μετεωριζόμενον ὀρφικὸ ὕφος, σὰν τὸ ἀντίστοιχο τῶν «Ὀρφικῶν Ὕμνων» τοῦ πανάρχαιου ὀρφικοῦ κύκλου: ἡ μεταφυσικὴ κραυγὴ καὶ ἡ μουσικὴ του ἀνοίγουν τὸν κρατῆρα τῆς σκοτεινῆς σκέψης του καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀναπηδάει ἡ ἐρημητικὴ πολυφωνία ἤχων, σκέψεων καὶ διαπορήσεων, ἀλλὰ καὶ τὸ πλατὺ ποτάμι ἐνὸς πρωτόγονου λυρικοῦ γίγνεσθαι.

Φωνές καὶ ἤχοι. Ὁ ἤχος τοῦ λόγου, μὲ τὴ φωνὴ μιλάει τὴν ποίηση, γιατί εἶναι σὰν ποίηση τῆς φωνῆς καὶ ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Ἡ παρακμὴ τὸν προβληματίζει, καθὼς βλέπει τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἐξωπραγματικὴ σκοπιὰ του: τὴ σκοπιὰ τοῦ νομάδα καὶ τοῦ ἀνήσυχου καὶ ἐρμηνεύει μὲ τρόπο ἀποκλειστικὸ τὴν ἀλήθεια μὲ ἓνα σιμάρι ἀπὸ φωνές, πού εἶναι οἱ φωνές τῶν πραγμάτων, τῆς φύσης, τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ λυρικός ποιητῆς δὲν παύει νὰ ζεῖ ἐπιφανειακὴ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς, νὰ ἀφουγκράζεται μὲ εὐαισθησία τοῦ ἔσω καὶ τοῦ ἔξω κόσμου τὰ μηνύματα, μὲ δραματικὸ βάθος, καθὼς οἱ ποιητικὲς ἐνοράσεις του ἀντικαθρεφτίζονται τὴν ταυτότητα στὴν ψυχὴ καὶ στὸν περίγυρό του. Μία ποίηση ἀτέρμονης ροῆς, στὴν ὁποία κατρακυλοῦν μὲ πάταγο ὅλα καὶ πέφτουν νικημένα καὶ παρακμάζουν. Ἡ φαντασία του ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑποταχτεῖ στὴ συστηματοποίηση τῆς σκέψης. Ὁ ποιητῆς δὲν ἀποκρίνεται μονάχα, κεραυνοβολεῖ καὶ χωρὶς ἀνάσα δημιουργεῖ καὶ πλαταίνει τὰ ἐρωτηματικά του. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο βρισκεται κανεὶς στὸν ἄλλο κόσμον, στὸν κόσμον τοῦ Ντίνο Καμπάνα, ὅπου δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸ νὰ ἀποκομίσει ὅσα θὰ ἤθελε, ἔστω καὶ ἀποσπασματικά. Ἀνάμεσα στὸν Ντ' Ἀνγούντσιο καὶ στὸν Οὐνγκαρέττι, δηλαδὴ στὴ μεγάλη ποίηση τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἐρημητικὲς ἀφετηρίες τοῦ Οὐνγκαρέττι, ὁ Καμπάνα εἶναι ὁ ξεχωριστὸς ἐκπρόσωπος, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγα κενὸ τῶν δύο αὐτῶν ἐποχῶν.

Ὁ Καμπάνα δὲν ἔγραψε μόνον ποιήματα, στὰ ὁποῖα ἐκφράζει τὴν ἀτυχία καὶ τὴ φτώχεια του. Κυρίως ἔγραψε ποίηση ὑψηλῆς πνευματικῆς στάθμης καὶ τραγουδάει τὶς Ἄλλεις, τὰ χιόνια, τὶς ἐξοχές, τοὺς λόφους, τὴν ὁμορφιά, τὴν εἰρήνη, τὸν ἔρωτα, ἐκείνον τὸν μελαγχολικὸ ἔρωτα πού κατάστρεψε στὸ πρόσωπο τῆς Ἀλεράμιο ὀριστικά καὶ ἀμετάκλητα τὴ ζωὴ του. Ὁ ποιητῆς

μέ θαυμαστή δξύνουα ἔφερε τὸ τραγούδι του κοντὰ στὴ σκέψη του. Ἔτσι σκόρπια και κομματιαστὰ, ὅπου ἡ ἀποσπασματικότητα εἶναι και ὁ συνδυαστικός κρικός. Τοῦτο τὸ πλησίασμα ἀποτελεῖ μία θαυμάσια σύνθεση, ὅπου ὁ ποιητὴς παρουσίασε τὸ πιστεύω του μέ τὸν ἔκφραστικό τίτλο τῆς μοναδικῆς ποιητικῆς συλλογῆς του «Ὀρφικά Τραγούδια» («Canti Orfici»): Ποιητικά τραγούδια και ὀρφική σκέψη. Ὁ τίτλος αὐτός δὲν εἶναι τυχαίος, ἀν και πούθενά στὰ ποιήματά του αὐτὰ δὲν ἀναφέρει τὸν Ὀρφέα ἢ ἄλλο πρόσωπο τοῦ ὀρφικοῦ κύκλου. Ἀντίθετα μέ τὸν τίτλον αὐτὸ ὁ ποιητὴς δίνει ἀνάγλυφα τὸ σωστὸ μέτρο και τὴ βαθύτερη ὑφή τῆς ποιήσῆς του, δηλαδή μᾶς ποιήσῆς ἑσωτερικοῦ μονόλογου ἢ διάλογου και ὑποβολῆς ὀρφικοῦ μυστικισμοῦ, πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ συλλαμβάνει τις ἀντιθετικές φωτοσκιάσεις, τις ἀντινομίες στο φευγαλέο φτερούγισμα τῆς ζωῆς.

Στὴν ποίηση τοῦ Καμπάνα ἡ ἐπίδραση τοῦ μοντέρνου λυρισμοῦ τοῦ Μπωντλαίρ, εἶναι φανερή: πὺ πολὺ ὅμως συγγενεῖ μέ τὸν Ρεμπώ. Παρατηροῦνται ὡστόσο και στοιχεῖα ἐπιρροῆς ἀπὸ τοὺς Βερλαῖν, Πόε και Οὐίτμαν. Σέ μερικά μάλιστα ποιήματα τοῦ Καμπάνα ὁ Πόε εἶναι παρών, ὄχι ὅμως αὐτούσιος, εἶναι ὁ Πόε μέ τὴν ταυτότητα τοῦ Καμπάνα. Ἀφορισμοὶ σὰν ἐκείνους τοῦ Πόε στο «Κοράκι» ἢ στον ἐφιάλτη «Στὸ πηγάδι μέ τὸ ἔκκερμες» βρίσκουμε συχνὰ στὴ «Γένοβα» και στὴ «Βέρνα» τοῦ Μαρραντέζου ποιητῆ. Παραμένει ὅμως μονάχα ἡ ὁμοιότητα, γιατί ὁ Καμπάνα εἶναι μόνον ὁ Καμπάνα, χωρὶς προγόνους και ἐπιγόνους.

Ἡ ἀριστοκρατική δομὴ και τὸ ἀνώτερο ὕφος τῆς γλώσσας, δίνουν μία ξεχωριστὴ μεγαλοπρέπεια, αὐτονομία και δύναμη στὴν ποίησή του. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἐλεύθερος νὰ διαδηλώνει αὐτὴν τὴν ἀνεξαρτησία του ὅταν, γράφοντας, δὲν ὑπακούει σὲ παραδεκτὲς λογοτεχνικὲς ἀρχές και τύπους, ἀλλὰ πειθαρχεῖ μόνο στο προσωπικό του αἰσθητήριο. Γλωσσικά ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Καρντούτσι, τὸν Ντ' Ἀννούντιο, τοὺς ἐκπροσώπους τῆς παρακμῆς και τὸν κύκλο τοῦ φλωρεντινοῦ περιοδικοῦ «Λατσέρμπα», ὁ ποιητὴς τῆς ἀβεβαιότητας κατάφερε νὰ γεμίσει τὴν ἴδια στιγμή τὴ ζωὴ και τὸ θάνατο, σὰν ἀληθινὸς ἔραστής τοῦ ὄνειρου. Ἡ ἔκφραση τοῦ συμβολισμοῦ και τῆς παρακμῆς, ὅπως τὴ διατύπωσε ὁ Καμπάνα, δημιούργησε μία νέα ποιητική. Ἡ ἔμπνευσή του εἶναι ἓνα σχοινὶ τεντωμένο, στο ὄριο θραύσης. Μετὰ τὸ ἀνέβασμα ἀκολουθεῖ ὄχι τὸ πῆδημα, ἀλλὰ ἡ ἀπρόσμενη βουτιά στο κενό, τὸ παρὰξενό φτερούγισμα στο σκοτάδι και τὰ ξαφνικά ραπίσματα, πού δέχεται ἡ ψυχὴ και ὁ νοῦς τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ τῆς ποιήσῆς του ἀκολουθεῖται χωρὶς καμιά παραλλαγή και στὰ λυρικά πεζὰ του κείμενα.

Ἡ ὄνειροφαντασία ταυτίζεται μέ τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ ποιητῆ και δίνεται μέ τὴ μορφή τῆς ὄπτασις, τῆς ἐνόρασης, τοῦ ὄνειρου, τῆς ἀμφιλύκης, τοῦ λυκόφωτος και τῆς φαντασίας. Στὴν ποίησή του ἀντιπροσωπεύεται ἡ λυ-

ρική Ίταλία και ὁ δημοκρατικὸς πατριωτισμὸς του, με ἀναφορὰ στὰ γαλλικὰ πρότυπα. Ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἰταλοὺς ποιητὲς πρῶτος ὁ Καμπάνα τραγούδησε τὴν Ἰταλία καὶ ἰδιαίτερα τὴν ὁμορφὴ Γένοβα, σὲ γνήσια ἰταλικὴ γλῶσσα, ἐνῶ μέχρι τότε οἱ ποιητὲς χρησιμοποιοῦσαν διαλέκτους.

Λάτρης τῆς φύσης καὶ τοῦ κόσμου, με ἔντονη μεσογειακὴ ἰδιοσυγκρασία, ὁ Καμπάνα εἶναι ὁ ποιητὴς τῆς χαμοζωῆς τῶν λιμανιῶν, τῶν ἀναχωρήσεων καὶ τῆς φυγῆς, ὁ αἰώνιος ἀναχωρητὴς, πού γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀθλιότητα τῶν λιμανιῶν, τὴ χυδαιότητα τῆς λαϊκῆς γλώσσας τῶν καταγωγίων, τὴ νυχτερινὴ ζωὴ, τὴ φτώχεια καὶ τὴ μιζέρια ἀπὸ πρῶτο χέρι. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὲς οἱ βαθιὲς προσωπικὲς ἐμπειριὲς χάραξαν ἀνεξίτηλα τὴ μοῖρα του. Πιὸ Ρωμάνος καὶ λιγότερο Τοσκάνος ὁ ποιητὴς φτάνει ὡς τὸ ρεαλισμὸ με τὴ βαθιὰ λαϊκότητά του. Ἡ λαϊκότητα αὐτὴ καὶ ἡ καταγωγὴ του τὸν φέρνουν ἀντιμέτωπο με τὸν περίγυρό του καὶ τότε ἀντιδρᾷ με πάθος καὶ ὡς ἐλεύθερος ποιητὴς ξεπερνάει τὸ κατεστημένο καὶ τὰ καλοῦπια τῆς ἐποχῆς του, μὴ ἐπιτρέποντας τὴν πτώση τῆς ἔμπνευσῆς του σὲ λαϊκίστικο λόγο, ἀλλὰ κρατώντας τὸν ψηλά, παρὰ τὰ λαϊκὰ του ἐρείσματα.

Ὅλα τὰ ποιήματα τοῦ Καμπάνα φέρνουν τὴ χαρακτηριστικὴ προσωπικὴ του σφραγίδα: τὸν πλατὺ βερμπαλισμὸ, τὴν ἀριστοκρατικὴ γλῶσσα, τὸ ἐπιβλητικὸ ὕφος, τὴν δημιουργικὴ φαντασία, τὸ μυστήριο, τὴν ὀρφικὴ ἰδέα, ὅπως ἐκεῖνος τὴν πραγμάτωσε, τὴν ἑλλειπτικότητα, τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴ χάρη τοῦ ἐρητισμοῦ στὴν καλύτερὴ μορφή του.

Ὡστόσο δύο εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Καμπάνα, πού ὀριοθετοῦν τὴν προσφορά του καὶ ὀλοποιοῦν τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴν ταῦτίσή του με τὴν ποίηση. Ὁ ποιητὴς βρῖσκεται ὀλόκληρος ἀνάμεσα σὲ αὐτά. Ὅτι ἔγραψε πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι προέκταση, ἐπανάληψη ἢ διόρθωση. Πρόκειται γιὰ τὸ λυρικό του πεζογράφημα «Ἡ Νύχτα» (1908-1912) καὶ γιὰ τὸ πολὺστιχο ποίημά του ἢ «Γένοβα», τὸ τελευταῖο ποίημα τῶν «Ὀρφικῶν Τραγουδιῶν». Ἐδῶ, στὴν ἀπόσταση, πού τὰ χωρίζει, ἀπλώνεται ὁ δρόμος τοῦ Καμπάνα: Ἀπὸ τὴ «Νύχτα» ὡς τὴ «Γένοβα» ὁ ποιητὴς τοῦ Ὀρφισμοῦ ὀλοκληρώνεται καὶ δίνει τοὺς ποιητικούς του χαρακτήρες: Λυρικὴ πρόζα «Ἡ Νύχτα» δὲν ὑπολείπεται σὲ ποιητικὴ ἀξία ἀπὸ τὴν ὕμνητικὴ «Γένοβα», πού περικλείνει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς «Νύχτας».

Ὁ παλμὸς τῆς «Νύχτας» ἔχει μία ἐφιαλτικὴ μουσικὴ, εἰκόνα καὶ λόγο. Ἀρχίζει ἔτσι: «Σήκωσα ἀσυναίσθητα τὰ μάτια πρὸς τὸ βλοσυρὸ πύργο, πού κυριαρχοῦσε στὴ μακριὰ λεωφόρο τῶν πλατανιῶν. Πάνω, στὴ σιωπῇ, πού τὴν ἐνωθεῖς ἔντονη, ἐκεῖνος ξαναζοῦσε στ' ἀπόμακρο κι ἄγριο παραμῦθι του: ἐνῶ οἱ ἀλαργινὲς ὄπτασιες, οἱ σκοτεινὲς καὶ βίαιες αἰσθήσεις γυρόφεραν ἕναν ἄλλο μῦθο κι αὐτὸν μυστικὸ καὶ ἄγριο, κάθε τόσο στὸ μυαλό. Ἐκεῖ κάτω εἶχαν ψηλαφίσει ἀπαλὰ τὰ μακριὰ φουστάνια τῶν περαστικῶν γυ-

ναϊκῶν τῆς πόρτας, τῆ θελκτικῆ λαμπρότητα· οἱ παλιές· ἡ ἔξοχή ναρκωνόταν τότε στὸ δίχτυ τῶν καναλιῶν· κοριτσόπουλα μὲ χτένισμα κυματιστό, πρόσωπα ἀπὸ μέταλλο, σκόρπιζαν κάθε τόσο πάνω σὲ μικρὰ ἀμάξια, πίσ' ἀπὸ τὶς πράσινες γωνίες. Ἔνας ἦχος καμπάνας ἀσημένιας καὶ γλυκιᾶς ἀπόστασης... Χωρὶς συνείδηση γι' αὐτὸ ποὺ ἤμουν, περπάτησα πρὸς τὸ βάρβαρο πύργο, φύλακα μυθικὸ τῶν νεανικῶν ὀνείρων. Σκαρφάλωνε μέσα στὴν ἡρεμία τῶν παλαικῶν σοκακιῶν, παράλληλα μὲ τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν· ὁ θόρυβος τῶν βημάτων του δὲν ἀκουγόταν. Μία μικρὴ ἔρημη πλατειούλα, καλύβια ἐρειπωμένα, παραθύρια βουβά· παρέχει μέσα σὲ μία συστοιχία ἀστραπῶν, ὁ ἀπέραντος πύργος, μὲ ὄχτῳ κόχες, κόκκινος, ἀδιαπέραστος, ξερός. Μία στερεμένη βρύση τοῦ '500 σιωποῦσε, ἡ ἀναμνηστικὴ πλάκα μὲ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή, σπασμένη στὴ μέση. Ἔνας δρόμος ξετυλιγόταν πετροστρωμένος κι ἐρημικὸς πρὸς τὴν πολιτεία...».

Στὴ λυρικὴ πρόζα ὁ Καμπάνα ἀφήνεται στὴ νυχτερινὴ πορεία καὶ γνωρίζει τὸ σκοτάδι, τὴν χωρὶς φῶτα περιπέτεια, τὸ μυστήριο, τὴν κοσμικὴ φωνή, τὶς φωνές τῆς σιωπῆς, τὴ μαγεία τῶν ἀστρῶν, τὸν ἴλιγγο τῶν βουνῶν, τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὸ δέος τοῦ ἕψους, ἀναθυμᾶται τὰ περασμένα, ζεῖ τὶς ἀτέλειωτες φαντασιώσεις του, μπαίνει στὸ πετρεῖ τῶν μυστικῶν τῆς νύχτας καὶ τὴ σπουδάζει καὶ τὴν ἀνακαλύπτει ψηλαφιστὰ καὶ γεύεται τὸ ὄνειρό της. Εἶναι ἡ νύχτα μᾶς ἀπέραντης μεγαλούπολης, ποὺ ἔχει πάνω της τὴ σφραγίδα ἑνὸς μεγάλου καὶ πολυθόρυβου λιμανιοῦ, τῆς Γένοβας καὶ ὄχι τῆς Φαέντσας, ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μελετητές του. Ἐκεῖ, σὲ αὐτὴ τὴ νυχτερινὴ πολιτεία ὁ ποιητὴς συγκλονίζεται στὴ μοναξιά καὶ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ὕμνη μὲ ὅλες του τὶς αἰσθήσεις. Ἡ νύχτα τῆς Γένοβας πλάνεψε τὸν ποιητὴ. Ἡ πόλη αὐτὴ στάθηκε ἡ παντοτεινὴ του ἀγάπη καὶ συνδέεται μὲ τὸ γεμάτο περιπέτειες μάρκο του στὴν Ἀργεντινὴ, μὲ τὶς πανεπιστημιακές του σπουδές καὶ μὲ τὸ ἀνοιγμα τῶν ματιῶν του πρὸς τὸ παράθυρο τοῦ κόσμου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Καμπάνα δὲν ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὴ λυρικὴ ποίηση καὶ στὸ λυρικὸ πεζογράφημα, γι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ τὸν ἀναφέρουν «συγγραφέα λυρικῶν ποιημάτων καὶ διηγημάτων».

«Ἡ Νύχτα», μὰ πολὺφωνῆ λιτανία, ποὺ ἔγινε ταυτόχρονα ὄνειρο καὶ ἀνάμνηση, εἶναι τὸ ξεκίνημα, εἶναι μία λυρικὴ θάλασσα, ποὺ ὑπόσχεται μία πορεία πρὸς τὰ ὕψη. Ἐδῶ γεννιέται καὶ σφουρηλατεῖται ἡ ὀρφικὴ του σκέψη καὶ ἰδέα καὶ ἀπὸ κεῖ περνάει καὶ στοὺς στίχους του. Τὸ φτερουγίσμα τοῦ ποιητῆ φτάνει ὡς τὴ «Γένοβα», ὅπου καὶ τελειώνει ὀριστικά, καθὼς τὸ χάος τῆς ψυχικῆς του παράκρουσης μεγαλώνει καὶ θολώνει τὴν ἔμπνευσή του, ὥσπου νὰ σκοτεινιάσει ἐντελῶς μέσα στὰ ἀνήλια κελιά τοῦ Καστέλ Πούλτσι. Τὰ ἐνδιάμεσα 18 ποιήματα τῶν «Ὀρφικῶν Τραγουδιῶν» εἶναι ἀπλὰ σκαλοπάτια, ποὺ καθοδηγοῦν τὸν ποιητὴ στὴ «Γένοβα».

Ἡ «Γένοβα» εἶναι σταθμὸς στὴν ποίηση τοῦ Καμπάνα:

«...Στὰ θαλασσινὰ δρομάκια, στ' ἀμφίβολο / Βράδῳ κυνηγοῦσε ὁ ἄνεμος
 μὲς στὰ φανάρια / Προανακρούσματα ἀπὸ τὸ δάσος τῶν καρabiῶν: / Τὰ θα-
 λασσινὰ παλάτια εἶχαν ἄσπρα / Ἀραβουργήματα στὴν ἄτονη σκιὰ / Καὶ πη-
 γαίναμε ἐγὼ καὶ τὸ ἀμφίβολο βράδῳ:» / Κι ἐγὼ τὰ μάτια σήκωνα πάνω στὰ
 χίλια / καὶ χίλια καὶ χίλια καλοσυνάτα μάτια / Τῶν Χιμαιρῶν στοὺς οὐρα-
 νούς... / Ὅταν / Μελωδικὰ / Ἀπὸ ψηλὰ ἀνεβαίνει ὁ ἄνεμος σὰν ἄσπρη προ-
 ποιητὴ ὀπτασία Χάρης / Καθὼς ἀπὸ τὴν ἀκάματη περίοδο / τῶν σύννεφων
 καὶ τῶν ἀστρῶν μὲς στὸν ἑσπερινὸν οὐρανὸ / Μέσα στὸ θαλασσινὸ δρομάκι
 ἀνεβαίνει ψηλά, / Μὲς στὸ δρομάκι, ποὺ κόκκινο σκαρφαλῶνει ἐπάνω /
 Κόκκινα τὰ θαλασσινὰ φτερὰ τῶν φαναριῶν / Στόλιζαν τὴν ξέπνοη σκιὰ. /
 Ποὺ στὸ θαλασσινὸ δρομάκι ψηλανεβαίνει / Ποὺ ἄσπρη καὶ μάταιη καὶ
 κλαψιάρικη ἀνέβηκε! / Ὅπως στὰ κόκκινα φτερὰ τῶν φαναριῶν / Ἄσπρη
 καὶ κόκκινη στὴ σκιὰ τοῦ φαναριοῦ / Ἄσπρη κουραστικὰ μακρινή / Ἡ ἠχὴ
 γέλασε ἐκστατικὴ ἓνα ψεύτικο / Γέλιο: καὶ ποὺ ἡ ἠχὴ κουραστικὰ / Κι ἄσπρη
 καὶ μάταιη κι ἐκπληκτικὴ ἀνέβηκε... / Ἦδη ὅλα τριγύρω / Φωτεινὸ τ' ἀμφί-
 βολο βράδῳ / Χτυποῦσαν τὰ φανάρια / Τὸ χτύπο τῆς καρδιάς στὴ σκιὰ. / Θό-
 ρυβοὶ μακριὰ γκρεμίζονταν / Μέσα σ' ἐπίσημες σιωπὲς / Ρωτώντας: μήπως
 ἀπὸ τὴ θάλασσα / Τὸ γέλιο δὲν ἀνέβαινε... / Ρωτώντας μήπως τὸ ἀκουγε /
 Ἀκούραστα / Τὸ βράδῳ στὴν ἀβεβαιότητα / Τῶν σύννεφων ἐκεῖ ψηλὰ / Πίσ'
 ἀπὸ τὸν ἀστεράτον οὐρανό».

Ἔτσι «Ἡ Νύχτα» καὶ ἡ «Γένοβα» εἶναι τὸ κυνήγι τῆς «Χιμαιρας», ποὺ
 ἐδραϊώνει τὸν ὑπαρξιακὸ ἐξορκισμό μὲ τὴ θεμελίωση τῶν ἀπατηλῶν εἰκό-
 νων σὲ ἓνα φόντο στὸ σκοτάδι καὶ τὴν ἀμφιβολία.

Ὁ Καμπάνα πῆρε τὴ χιμαιρικὴ ἔμπνευση ἀπὸ τὸν Καρντούτσι καὶ τὴν
 ἔκανε ὄρφισμὸ. Τὴ μεταμόρφωσε σὲ ἀπαράμλλη πλαστικότητα καὶ μου-
 σικὴ τοῦ λόγου καὶ τὸ τραγούδι του ντύνεται τὴ μορφή τῶν «Ὀρφικῶν
 Ὕμνων», καθὼς ἀγκαλιάζει γῆ, οὐρανὸ καὶ σύμπαν καὶ μεταβάλλεται στὴν
 πορεία του σὲ ὑπερκόσμια μουσικὴ καὶ πρωτόγονο συμβολισμό. Καὶ ἐδῶ
 ὑπάρχει μία χαρακτηριστικὴ ἀντινομία, ποὺ σημαδεύει καὶ τὸν ποιητὴ καὶ
 τὸ ἔργο του: «Ἡ Νύχτα» εἶναι ἡ ἀρχὴ του, τὸ αἰσιόδοξο ξεκίνημά του, ἐνῶ ἡ
 «Γένοβα» ἡ δύση του. Στὴν πρώτη ἀνατέλλει ὁ ἥλιος τῆς δημιουργίας, μὲ
 τὴν τελευταία ὀλοκληρώνεται καὶ δύει. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ καταπληκτικὸ μὲ
 τὸν Καμπάνα: εἶδε προφητικὰ στὸ βαθθὺ σκοτάδι τὸ ἀπόλυτο φῶς, περιπλα-
 νήθηκε ἀνάμεσα στὸ λυκαυγὲς καὶ στὸ λυκόφως, ἀντλώντας ἔμπνευση ἀπὸ
 τὸ ἓνα, ἐνῶ βρισκόταν στὸ ἄλλο καὶ ὕμνησε τὴ φύση καὶ στοχάστηκε μέσα
 ἀπὸ τὴν ἀβυθομέτρητη καρδιά μᾶς δίχως σύνορα πολιτείας.

«Ἡ Τζαμαρία» εἶναι ἀπὸ τίς μικρότερες συνθέσεις του. Εἶναι μία θέαση
 τοῦ κόσμου μέσα ἀπὸ τὰ τζάμια, ἔχει μία βαριά καὶ καταθλιπτικὴ ἀτμό-

σφαιρα, στην όποία είναι σχεδόν αδύνατο νά εισχωρήσεις:

«Ζαλισμένο από τo καλοκαίρι τo βράδυ / Από την ψηλή τζαμαρία στη σκιά μπερδεύει τίς λάμπεις / Και μ' αφήνει στην καρδιά μία καυτερή σφραγίδα. / Μά ποιός έχει (πάνω στη στέγη στο ποτάμι ανάβει μία λάμπα) ποιός έχει. / Στη Μαντόνα τής Γέφυρας ποιός είναι, ποιός είναι, πού άναψε τή λάμπα; Υπάρχει / Στην κάμαρα μία μυρωδιά σαπίλας: υπάρχει / Στην κάμαρα μία πληγή κόκκινη, άτονη. / Τ' άστρα είναι κάλυκες μαργαριταριών και τo βράδυ ντύνεται στο βελούδο: / Και τρεμουλιάζει ανάλαφρο τo βράδυ: είναι έλαφρό τo βράδυ και τρέμει, μά υπάρχει. / Στην καρδιά τoυ βραδιού υπάρχει, / Πάντοτε μία πληγή κόκκινη, άτονη».

«Το ταξίδι στο Μοντεβίδεο» άποτελεί μάν άδιάκοπη περιπλάνηση χωρίς προορισμό, όπου διαφαίνεται ότι ο ποιητής άναζητεί τo λιμάνι του, αλλά τελικά δέν τo βρίσκει, κυνηγώντας την τραγική του μοίρα. Είναι από τά ποιήματα, στα όποία ζωή και ποίηση ταυτίζονται.

Στη «Χίμαιρα», πού μερικοί τo θεωρούν τo άριστούργημά του, είναι διάχυτη όλη ή φαντασία και ο στοχασμός τoυ ποιητή, καθώς και τo ιδίομορφο πνεύμα τoυ μυστικισμού του:

«Δέν ξέρω άν ανάμεσα στα βράχια, τo χλωμό σου / Πρόσωπο μού φαίνεται ή χαμόγελο / Άγνωστων άποστάσεων / Υπήρξες τo κυρτό φιλιτισένιο / Λαμπρό μέτωπο, ώ νέα, / Άδελφή τής Τζιοκόντας: / Ω τών σβησμένων άνοιξεων / τής μυθικής σου χλωμάδας, / Ω Βασίλισσα, ώ νεαρή Βασίλισσα, / Άλλά για τo άγνωστο ποίημά σου, / τής ήδονής και τoυ πόνου, / Μουσική, άναμική παιδούλα, / Σημαδεμένο μ' αϊμάτινη γραμμή / Τo στεφάνι τών τοξωτών χειλιών / Βασίλισσα τής μελωδίας: / Μά με τo παρθενικό κεφάλι / Σκυμμένο, έγω νυχτερινός ποιητής / Ξαγρύπνησα τά ζωντανά άστέρια στ' ούρανοϋ τά πέλαγα, / Έγω για τo γλυκό σου μυστήριο, / Έγω για τή σιωπηλή σου μεταμόρφωση. / Δέν ξέρω άν ή χλωμή φλόγα / Ήταν τών μαλλιών τo ζωντανό / Σημάδι τής χλωμάδας σου, / Δέν ξέρω άν ήταν μία γλυκιά πάχνη, / Γλυκιά πάνω στον πόνο μου, / Χαμόγελο μιάς νυχτερινής μορφής: / Βλέπω τ' άσπρα βράχια, τίς βουβές πηγές τών άνέμων. / Και την άταραξία τoυ στερεώματος / Και τά φουσκομένα ρυάκια νά κυλάνε κλαμένα / και τίς σκιές τής ανθρώπινης δουλειάς, σκυμμένες πάνω κει στους παγερούς λόφους. / Κι άκόμα τρυφερούς ούρανοϋς, σκιές μακριές, καθάριες, διαβατικές. / Κι άκόμα σε καλώ, σε καλώ, Χίμαιρα».

«Η Έπιστροφή» άνήκει στη «Βέρνα» και περιγράφει με παραστατικό τρόπο τόπους, πού επισκέφτηκε. Όνειρικές είναι οι «Εικόνες τoυ ταξιδιoϋ και τoυ βουνοϋ», όπου προβάλλει ή τάση φυγής και περιπλάνησης τoυ ποιητή. Στο ποίημα «Φαντασία» βλέπουμε τίς καλλιτεχνικές γνώσεις τoυ ποιητή, ενώ καταπληκτικές είναι οι συνηρήσεις και οι έπαναλήψεις στο «Χτύπα

χτυπήματα». Ἡ φαντασμαγορία τοῦ λόγου πλεονάζει στὸ πεζὸ «Πλατεία Σαρτζάνο». Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ σύνθεση καὶ τὰ μηνύματα τῶν ποιημάτων μετὰ τοὺς τίτλους: «Βαρβαρικό σπαθί», «Μία παράξενη τσιγγανοπούλα», «Τὸ Λιμάνι ἀποκοιμέται», «Πλατεία Ἁγίου Γεωργίου» κ.ἄ.

Οἱ «Ἀραγμένες βάρκες» ἔχουν μία σπάνια μουσικότητα, ποὺ ἀπηχεῖ μουσικὰ τὴν εἰκόνα, τὸν ἦχο τῆς θάλασσας καὶ προκαλοῦν μία ἐσωτερικὴ καταγίδα:

«Τὰ πανιά, τὰ πανιά, τὰ πανιά, / Ποὺ χτυποῦν καὶ μαστιγώνουν τὸν ἀέρα / Ποὺ φουσκώνει ἀπὸ μάταιες ἀκολουθίες / Τὰ πανιά, τὰ πανιά, τὰ πανιά, / Ποὺ ὑφαίνουν καὶ ὑφαίνουν παράπονο / Ἄστατο, ποὺ σβήνει τὸ κύμα / Στὸ κύμα, σβήνει ἄστατο / Στὸν τελευταῖο σπαραγμό. / Τὰ πανιά, τὰ πανιά, τὰ πανιά».

«Ἡ Βέρνα», παρμένη ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιο», ἔχει μία δική της αὐτοδυναμία, ποὺ ἀποτελεῖ μαρτυρία γιὰ τὴ λυρική πεζογραφία τοῦ Καμπάνα. Ὁ ποιητὴς, εὐρισκόμενος στὸ Καστάνιο, περιγράφει τὸ βουνὸ τῆς Φαλτερόνας, μετὰ ἕναν λυρικό ἐρμητικὸ τρόπο καὶ λόγο:

«Ἡ Φαλτερόνα εἶναι ἀκόμα τυλιγμένη σὲ ὀμίχλη. Βλέπω μονάχα ἀλλάκια ἀπὸ βράχια, ποὺ χρωματίζουν τὶς πληγές, σὰν τὶς φλέβες καὶ χάνονται στὶς οὐράνιες ὀμίχλες, τὶς ὁποῖες τ' ἀπανωτὰ κύματα τοῦ ἡλίου δὲν καταφέρνουν νὰ διαλύσουν. Ἡ βροχὴ σκοτείνιασε τὸ γκριζο τῶν βουνῶν. Μπροστὰ στὴν πηγὴ σταμάτησαν γιὰ κάμποσο χρόνο οἱ Καστανίτες, ἀτενίζοντας τὸν ἥλιο, ὀργισμένοι ἀπὸ τὴ βροχερὴ νύχτα, ποὺ πλημμύρισε τὰ καλύβια τους. Περνάει ἕνα κορίτσι μετὰ παλιοπέδιλα καὶ λέει χαμηλόφωνα: – Μιὰ μέρα ἢ πλημμύρα θὰ μᾶς παρασύρει ὄλους. Τὸ φουσκωμένο ποτάμι στὸν βαρὺ του πάταγο ξομπλιάζει ὅλη τούτη τὴ μὴτέρα. Ἄγναντεύω σκεπτικὸς τοὺς ἀπτόμους βράχους τῆς Φαλτερόνας: Θὰ πρέπει ν' ἀνέβω, ν' ἀνέβω. Στὸ πρεσβύτερο βροῖσκειται μιὰ ἐπιτύμβια πλάκα, ἀφιερωμένη στὸν Ἀντρέα Καστάνιο. Μετὰ ξάφνιασε: τόπος τῶν κοριτωῶν πρόσωπο σὰν ξύλο, μάτια σκοτεινὰ καὶ βαθουλά, χρώματα μελαχροινὰ σὲ κίτρινες ἀποχρώσεις: ἀντίθετα μετὰ τὴν παλιὰ τοσκανικὴ χάρη τῆς κατανομῆς καὶ τοῦ λαμοῦ, ποὺ ὅμως τὰ δείχνει εὐχάριστα! Ἴσως. Πόσο διαφορετικὰ τὸ βράδυ τοῦ Καμπίνιο, πόσο μυστηριώδες τὸ τοπίο, πόσο ὁμορφὴ ἢ φτώχεια τῶν ἐρειπωμένων καλυβιῶν του! Πόσο μαγικὰ εἶχαν ἀνατελεῖ γιὰ μένα τ' ἄστρα στὸν οὐρανό, ἀπὸ τὸ μακρινὸ βάθος, μετὰ τὶς ὀμαλὲς γούβες, ὅπου ἡ ἀπρόσιτη κοιλάδα χανόταν στὴν πάχνη καὶ ἀπ' ὅπου ἐρχόταν τ' ἀνήσυχο καὶ σκοτεινὸ στὰ βάθη του γέμα...».

γ. Συμπεράσματα

Πὰ τὴ διαμόρφωση γνώμης γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Ντίνο Καμπάνα χρειάζεται νὰ δώσω ἐδῶ ἕνα συνοπτικὸ διάγραμμα-συμπέρασμα. Ὅπως θὰ κατὰ-

λαβε ἤδη ὁ ἀναγνώστης, ἡ κριτικὴ προσέγγιση, ἀπαιτήθηκε νὰ ἀκολουθήσει ἀπὸ πολὺ κοντὰ, ψηλαφητὰ, θὰ ἔλεγα, τὴν πορεία τοῦ ποιητῆ. Ὁ Ντίνιο Καμπάνα εἶναι ὁ πρωτοπόρος τοῦ ἔρμητισμοῦ καὶ τῆς σύγχρονης λυρικῆς ποίησης τῆς Ἰταλίας. Ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν γαλλικὸ συμβολισμό καὶ ἀπὸ Ἰταλοὺς ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του. Ὁ ποιητὴς παρουσιάζει δύο στάδια στὸ ἔργο του: στὸ πρῶτο συναντᾶμε τὴν ἐξωτικὴ μαγεία, τὴ βαθιὰ ἔλξη τῶν πόλεων καὶ τὴ συνεχὴ ἐπίκληση τοῦ ἔρωτα. Στὸ δεύτερο στάδιο ἐντοπίζουμε τὴν ὄραματικὴ γνώση, πού ὁ ποιητὴς πραγματώνει μέσα ἀπὸ τὸ ὄραμα. Ἐγκαινιάζει μία νέα εὐαισθησία, ἕναν ἀποκαλυπτικὸ τρόπο ποιητικῆς σύνθεσης, πού ἀντλεῖ ἔμπνευση μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά τῆς παρακμῆς.

Στοιχεῖα τῆς ποίησής του εἶναι ἡ ἐπανάληψη καὶ ἡ ποικιλία, οἱ ὁμοίηρες καὶ οἱ πολυσήμαντες λέξεις, πού συνθέτουν ἕνα παλλόμενο θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἐπίπεδο ὅμως ἐνστίχτου, σὰν ἀνάμνηση καὶ σὰν οὐρλιασμα ἀπὸ τὰ τραύματα τῶν παιδικῶν του χρόνων. Χρησιμοποιεῖ ὡς στιχουργικὴ βάση τὸν 9σύλλαβο στίχο, ἐνῶ ἡ φουτουριστικὴ αὐτοματοποίηση προκαλεῖ ἀταξία στὴ στίξη. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ στίχοι του ἀρχίζουν μὲ γράμμα κεφαλαῖο.

Πολλὲς φορὲς ἡ ἀρρώστια κάνει τὸν ποιητὴ ἐπαναστάτη καὶ λιγότερο λογοτέχνη. Δὲ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸν Ρεμπώ. Εἶναι ὁ πρῶτος Ἰταλὸς ποιητὴς, πού ἔνωσε αἰσθήματα ἀρχέγονα καὶ νυχτερινὰ σὲ μία σπάνια μουσικὴ ἀρμονία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παράδοση. Ποιητὴς τῆς παρακμῆς καὶ τῆς διάλυσης, πῆρε ἀπὸ τὸν Ντ' Ἀννούντσιο καὶ τὸν Ρεμπώ, ἀλλὰ προσπαθώντας νὰ ἐλευθερωθεῖ καὶ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὴν πτώση, κατάληξε νὰ κυνηγᾶ τὸ εἶδωλο τοῦ ὑπεράνθρωπου τοῦ Ντ' Ἀννούντσιο καὶ τοῦ Νίτσε.

Ποίηση καὶ πρόζα ἔχουν ἕνα πρωτογονισμό, μία μανία, μία παράκρουση, ὁ λόγος του εἶναι μικτός, στὸν ὁποῖο τὸν πρῶτο ρόλο διαδραματίζουν οἱ δυνατὲς φωτοσκιάσεις, οἱ συμβολισμοὶ καὶ οἱ μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις, μέσα ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴ ἀγωνία καὶ τὸν ὄρφικὸ μυστικισμό του. Δημιούργησε ἕνα δικό του Ὀρφισμό, στὸν ὁποῖο τοποθέτησε τὴν ἔμπνευση καὶ τὴ σκέψη του, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑψηλὴ λυρικὴ του εὐαισθησία. Ἡ γλώσσα του εἶναι ἄρτια ἐπιμελημένη, σμιλεμένη γράμμα-γράμμα καὶ ἔχει μιὰν ἀριστοκρατικὴ μορφή. Στὸ λόγο τοῦ ποιητῆ ἡ λέξη εἶναι ζωὴ, πού καίει καὶ ἀπαθανάτιζει τὴν ἴδια τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἄρωμα τῆς ποίησης.

Ποιητὴς τοῦ ὕψους καὶ τοῦ βάθους, τῆς νύχτας καὶ τοῦ φωτός, τοῦ μυστηρίου, τῶν λιμανιῶν, τῶν ἐξοχῶν, τῶν λόφων, τῶν βουνοκορφῶν, τῆς φύσης, τοῦ ἀγνοῦ καὶ τοῦ ἀκόλαστου ἔρωτα. Λυρικὸς στοχαστὴς καὶ ἀλαφροίσκιωτος, σκοτεινὴ φιγούρα καὶ φωτεινὸ ἀστραμμα, φλόγα, πού ἄλλοτε λαμπαδιάζει καὶ ἄλλοτε χώνεται μέσα στὴ χόβολη, ἀγέρας, βροχὴ, ὀμίχλη καὶ λιακάδα.

Ὁ Καμπάνα εἶναι ὁ ποιητής, πού ἀνήκει στήν ἱστορία τοῦ ὑψηλοῦ συμβολισμοῦ καί τοῦ προδρομικοῦ ἐρμητισμοῦ, διαμόρφωσε δικό του ὕφος καί ποιητικό κόσμο καί τέχνη, προσηγήθηκε αἰσθητά ἀπό τήν ἐποχή του καί, παρά τή σύντομη καί βασανισμένη ζωή του καί τὸ τόσο μικρὸ ἔργο του, συνταίριαξε στήν ποίησή του τήν ἐπανάσταση τοῦ Μπρετόν καί τή λεπτή παραισθητική ἐλεγεία τοῦ ἰταλικοῦ ἐρμητισμοῦ, ἀποψη, πού ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ κλειδί τῆς κριτικῆς προσέγγισης καί ἀνάλυσης τοῦ ἔργου του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σημείωση: Στὴ «Βιβλιογραφία», πού ἀκολουθεῖ, μὲ πολλή προσοχή, ἐπέλεξα μόνον ἓνα μέρος ἀπὸ μονογραφίες, δοκίμια, μελέτες καί ἀφιερῶματα, καθὼς καί ἐλάχιστα ἐντυπα, ἀπὸ τὰ ἑκατοντάδες, τὰ ὁποῖα γράφτηκαν μέχρι σήμερα γὰρ τὸν ποιητὴ Ντίνο Καμπάνα.

Anceschi L., *Lirici Nuovi*, Milano 1942.

Anceschi L. - Antonelli S., *Lirica del Novecento*, Firenze 1953.

Antonielli S., *Aspetti e Figure del Novecento*, Parma 1955.

Ariani M., *Narratori e poeti del 900*, Annadolfi, s.d.e.

«Ausonia», *Γράμματα καί τέχνες στὴ σύγχρονη Ἰταλία (1900-1950)*, ἐπιμ. Bruno Lavagnini, Ἀθήνα 1961 (ἐκδ. Istituto Italiano d'Atene), σσ. 129-134.

Baldan P., *L'altro Campana*, 1976, n. 15.

Balleli M. L. *Lettere inedite di Sibilla Aleramo*, *Osservatore Politico Letterario*, Luglio 1982.

Barberi Squarotti G., *Gli inferi e il labirinto*, Bologna 1975.

Bartolini L., *Frontespizio*, giugno 1938. * *Nuova Antologia*, 1 Ottobre 1941.

* «Documento», Luglio 1941.

Binazzi B., *Prefazione a Canti Orfici*, Firenze 1928.

Bo C., *Otto Studi*, Firenze 1940. * *Riflessioni critiche*, Firenze 1953, * *Storia della Letteratura italiana* (diretta da E. Cecchi e N. Saegno), vol. IX, Milano 1969. * *Prefazione a Canti Orfici*, Milano 1972, σσ. XXXI-XXXV. (*Nel nome di Dino Campana*, AA. W: «Dino Campana oggi» (Atti dei Convegno 18-19 Marzo 1973), Firenze.

Bogongiari P., *Poesia italiana del Novecento*, Milano 1962. * *Capitoli per una storia della poesia italiana*, Firenze 1968.

Bonalumi G., *Cultura e poesia di Campana*, Firenze 1953.

Bonifazi N., *Dino Campana*, ed. dell'Ateneo, Roma 1964.

Bumi-Pappa R., *Antologia poetica internazionale*, vol. V, σσ. 1231 κ.έ., 1978.

Cacho Millet G., *L'altro Campana. I-C immigrante in Argentina, Prospettive settanta*, 1977.

Calabrese Fr., «Dino Campana: La malattia gli tolse il tempo della sconfitta», στὸ βιβλίο *Ἄντιο, ἄσπρο καράβι*.

Cecchi E., *Letteratura italiana del Novecento*, vol. II, Milano 1972.

Chiappelli F., *Langage traditionnel et langage personnel dans la poésie italienne contemporaine*, 1951, Neuchâtel. * *La Rassegna della letteratura italiana*, maggio-agosto 1958.

Cipollini E. M., «Affinità tra le "opere" e la vita di V. Gogh e di Dino Campana», περ. *Primi Piani*.

Contini C., *Esercizi di lettura*, Firenze 1940. * *La letteratura italiana - Otto - Novecento*, ed.

- Sansoni - Accademia, V, Bologna 1974.
- Costanzo M., *Corazzini, Michelstaedter, Campana*, Roma 1949. * *Letteratura*, gennaio - giugno 1960.
- De Santis M. *Dino Campana, un poeta a metà*, Gruppo «Appuntamento con la Poesia», Tivoli 1983. * *Dino Campana, il poeta della tenebra*, 1982, (manoscritto).
- Del Serra M., *Campana*, Firenze 1974.
- De Robertis G., *Scrittori del Novecento*, Firenze 1940. * *Poesia*, VI, 1947. * *Introduzione a Il più lungo giorno*, Firenze 1974.
- Diacono M. - Rebay L., *Vita di un uomo. Saggi e interventi*, 1974.
- Enciclopedia di Letteratura*, Garzanti, Milano 1972.
- Esposito di Mambro R., *I "Canti Orfici" di Dino Campana: dal manoscritto alla stampa*, Otto/Novecento.
- Fabiani M., *Il Mattino dell'Italia centrale*, 1 agosto 1953.
- Falqui E., *L'Italia che scrive*, Maro 1941. * *Riassunto di tutti gli interventi del critico e bibliografo del 1938*. * Prefazione a *Canti Orfici*, Firenze 1941. * *Primato*, 1 aprile 1942. * *Note a "Inediti"*, Firenze 192. * *La Rassegna d'Italia*, luglio 1948. * *Nota al testo*, 1952. * *La fiera Letteraria*, 26 Maggio 1957. * *Letteratura*, settembre 1959. * *Per una cronistoria dei "Canti Orfici"*, Firenze 1960. * Prefazione *"A Taccuino faentino" di Dino Campana*, Firenze 1960. * *La drammatica storia del manoscritto dei Canti Orfici*, *La fiera letteraria*, 23 febbraio 1967. * *Un pò di poesia*, Firenze 1968. * *Opere contribuiti*, vol. 2o, Firenze 1973. * *Novecento Letterario Italiano*, vol. V, Firenze 1973. * Prefazione a *Il più lungo giorno*, Firenze 1974. Ferrata G., *Primato* n. 6, 15 marzo 1942.
- Fiorelli D., *Il dramma dell'intelligenza*, Roma 1928.
- Flora F., *Storia della Letteratura italiana*, vol. V, Milano 1957.
- Franchi R., *Memorie critiche*, Firenze 1938.
- Frattoni A., *La poesia e il tempo*, Roma 1957.
- Frattoni A. - Tusciano P., *Poeti italiani del XX secolo*, Brescia 1974.
- Galimberti C., *Dino Campana*, Mursia, Milano 1967.
- Gargiulo a., *Letteratura italiana del Novecento*, 1940, 1943, Firenze 1940, 1943.
- Gerola G., *Dino Campana*, Firenze 1953, 1954, 1955.
- Giannessi F., *Gli ermetici*, Brescia 1951.
- Guarneri S., *Condizione della letteratura*, Roma 1975.
- Hermet A., *La ventura delle riviste*, Firenze 1941.
- Innamorati G., *Patagone*, giugno 1957. * *La Rassegna della letteratura italiana*, maggio - settembre 1965.
- Jacobbini R., *Primo Novecento*, Milano 1965. * *Invito alla lettura di Campana*, Mursia, Milano 1976.
- Luzi M., *Preazione "A lettere, carteggio di Dino Campana con Sibilla Aleramo"*, Firenze 1958. * *Vicissitudine e forma*, Milano 1974. * *Dino Campana. Poesia italiana: Il Novecento*, Garzanti, 1980.
- Macri D., *Caratteri e figure della poesia italiana contemporanea*, Firenze 195.
- Mariani G., *Poesia e tecnica nella lirica del Novecento*, Padova 1958.
- Marzot G., *Il decadesimo italiano*, Bologna 1970.
- Mastropasqua A., *"L'Orfismo" in Campana*, "L'IN".
- Mattacotta F., *La fiera letteraria*, n. 25 1946. * *Prefazione "A Taccuino" di Dino Campana*, Fermo 1949.
- Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια παγκοσμίου λογοτεχνίας*, X. Πάτση, τόμ. 5 σ. 588.
- Mengaldo P., *Antologia di poeti italiani del 900*, Mondadori (sommario) 1978.

- Oliveri M. - Sarasso T., *Il Novecento italiano*.
- Ossola C., *Gius. Ungaretti*, Milano 1975.
- Pace D., *Quasi un uomo. Dino Campana*.
- Papini G., *Autoritratti e ritratti*, Milano 1962.
- Parianni C., «Vite non romanzate di Dino Campana scrittore e di Evaristo Boncinelli scultore», 1938, Firenze.
- Patronchi A., *Artisti toscani del primo novecento*, Firenze 1958.
- Pellizzi C., *Le lettere italiane nel nostro secolo*, Milano 1929.
- Peritore G., *Alcui studi*, Imola 1961.
- Petrucchianni N., *Poesia pura e poesia esistenziale*, Torino 1957. * *Ungaretti e Campana, Lettere italiane*, Firenze 1982.
- Pieraccini Cecchi L., *Omnibus*, 19 febbraio 1938.
- Pizzarelli P., *Critica della poesia italiana del Novecento*, 1980.
- Pozzi G., *La poesia italiana del Novecento da Gozzano agli ermetici*, Torino 1965.
- Pratolini V., *Il Bargello*, 27 agosto 1939.
- Raimondi G., *Il selvaggio*, 15 giugno 1943. * *Il resto (o testo) del Carlino*, 4 maggio 1957.
- Ramat S., *Premessa e commento a "Canti Orfici"*, Firenze 1966. * *L'ermetismo*, Firenze 1969. * *La pianta della poesia*, Firenze 1972. * *Storia della poesia italiana del Novecento*, Milano 1976. * *Protonovecento*, Milano 1978.
- Ravagli F., *Dino Campana e i goliardi del suo tempo*, Firenze 1942.
- Ravegnani G., *I contemporanei*, Torino 1930.
- Sanguinetti E., *Introduzione all'Antologia. Poesia del Novecento*, Torino 1969.
- Sbarbaro C., *Liquidazione*, Torino 1928.
- Seroni A., *Ragioni critiche*, Firenze 1944.
- Soffici A., *Ricordi di vita artistica e letteraria*, Firenze 1931. * *Autoritratto d'artista italiano del quadro del suo tempo*, vol. II, Firenze 1968.
- Solmi S., *Scrittori negli anni*, Milano 1963.
- Spagnoletti G., *Introduzione a "Antologia della poesia italiana contemporanea"*, vol. I, Firenze 1946. * *Η σύγχρονη ιταλική λογοτεχνία 1900-1950*, περ. *Ausonia*, Αθήνα 1961, σ. 3. * *Scrittori di un secolo*, vol. I, Milano 1974.
- Stamatis C. M., *Ντίνο Καμπάνα, ο ποιητής του Όρφισμού*, περ. *Αστυνομικά Χρονικά* 1981 (διεξοδική προσέγγιση του βίου και του έργου του ποιητή). * *Dino Campana, tra "La Notte" e "Genova"*, έφ. *Nuova Comunità* Όκτ. 1982 * *Περ. Παγκόσμια Συνεργασία*, Όκτ.-Δεκ. 1983. * Έφ. *Il Progresso*, Νοέμβρ.-Δεκ. 1982. * *Περ. L'Osservatore Politico e Letterario*, Φεβρ. 1983. * *Περ. Prometeo*, Ίαν.-Φεβρ. 1983. * *Περ. Quaderni dell'ASLA*, Ίαν.-Άπρ. 1984. * *Ντίνο Καμπάνα, ο ποιητής του Όρφισμού*, περ. *Παγκόσμια Συνεργασία*, Ίαν.-Σεπτ. 1985 (σε 7 συνέχειες, αναλυτική μελέτη της ζωής, του έργου και μετάφραση πολλών ποιημάτων και πεζογραφημάτων του ποιητή).
- Ulivi F., *Dino Campana. Letteratura italiana: I contemporanei*, Marzorati, Milano 1963.
- Vene G., *Letteratura e capitalismo in Italia*, Milano 1963.
- Vitale C., *Dino Campana, "Cantos Orficos"*, Πρόλογος - Μετάφραση (έπιλογή 20 ποιημάτων) στα Ισπανικά, έκδ. Olifante, Σαραγόσσα, 1984.
- Zavoli S., *Campana Oriani Panzini Serra*, Bologna 1959.

GEORGIA MILIONI

L'INTERCULTURA: NUOVA DIMENSIONE DELLA CULTURA

Lo sviluppo e la diffusione dei mezzi di comunicazione e di informazione a livello internazionale ha reso possibile un contatto sempre più stretto fra le culture ed uno scambio sempre più ravvicinato di conoscenze sulle altre culture. Il progresso attuale è dovuto anche ai continui scambi culturali tra Paesi anche molto lontani tra loro sia geograficamente che culturalmente.

Allo sviluppo delle forme di comunicazione ha corrisposto in questi ultimi decenni il fenomeno della migrazione sempre più massiccia di gruppi di persone da aree del mondo meno sviluppate a paesi economicamente più avanzati. E ciò ha posto in maggior evidenza i problemi dell'integrazione oltre che sociale e politica anche linguistica e culturale di queste popolazioni nei paesi di arrivo. Parallelamente sempre più consapevolmente ha preso corpo l'idea dell'intercultura e dell'educazione interculturale e di conseguenza la definizione di una competenza interculturale come nuovo obiettivo dell'educazione linguistica.

Intercultura vuol dire conoscenza, contatto e scambio tra culture, qualsiasi sia il loro tipo o livello di progresso, che con il loro intero patrimonio di tecniche, istituzioni, costumi, idee e credenze si mettono a confronto in un reciproco arricchimento del rispettivo bagaglio. E' chiaro che nel contatto si verificano fenomeni di *interazione*, *accomodamento*, *mutamento*, *assimilazione* dei modelli altrui, forme di *sincretismo* e di *reinterpretazione*.

Competenza interculturale. La competenza interculturale è la capacità di comunicare in modo efficace con persone di altre culture. Due sono le dimensioni fondamentali del concetto di competenza l'efficacia e l'appropriatezza: l'*efficacia* è spesso indicata come la valutazione dell'abilità degli interlocutori nello scambio interculturale a raggiungere i propri scopi, l'*appropriatezza* si riferisce a ciò che è considerato adeguato alla specifica situazione in una determinata cultura.

La competenza interculturale è il presupposto fondamentale per ogni interazione umana: importano non solo le capacità sociali, ma anche la sensibilità e la comprensione per valori diversi, altri punti di vista, un modo di vivere

e di pensare diverso, e la capacità di trasmettere i propri valori ed il proprio punto di vista in modo comprensibile e adatto alla situazione. La base per una comunicazione interculturale efficace sono la competenza emozionale e la sensibilità interculturale.

La competenza interculturale migliora la reciproca comprensione e permette di raggiungere gli scopi comunicativi in un comune sforzo.

Se negli anni '80 del XX secolo questa competenza era resa necessaria dal processo di internazionalizzazione del mercato del lavoro, oggi questa è indispensabile per l'integrazione di quanti emigrano per motivi di lavoro o per motivi politici nelle società economicamente e tecnologicamente più sviluppate. Se prima l'esigenza era quella di avere dipendenti e impiegati che operando in contesti stranieri avessero una conoscenza sociale e culturale tale da interagire con gruppi e società che presentavano concezioni del mondo, sistemi di valori e comportamenti diversi, oggi il problema per molte realtà soprattutto dell'Europa è quello di integrare nella propria cultura e nel proprio sistema di valori le migliaia di immigrati provenienti dalle più svariate parti del mondo e allo stesso tempo aprirsi alla comprensione della diversità e della specificità delle culture di cui gli immigrati sono portatori. La storia dell'idea interculturale ha consentito di chiarire i termini e le definizioni. Molto spesso, i termini "multiculturale" e "interculturale" sono stati utilizzati come sinonimi e in maniera indifferente. In realtà, i due termini rimandano a significati diversi e a modelli educativi e di integrazione differenti. Il termine "multiculturale" può essere utilizzato per riferirsi alla pluralità degli elementi in gioco, alle situazioni di coesistenza di fatto fra culture diverse. In questo senso, il termine descrive solamente una situazione, senza peraltro dire come si intenda intervenire per favorire l'incontro, lo scambio, la reciprocità, o viceversa, per l'assimilazione e la separazione. E quindi un termine neutro, descrittivo.

Se invece si usa il termine "multiculturale" per descrivere il progetto pedagogico, si assume una posizione a favore della coesistenza dei gruppi e delle culture, gli uni accanto agli altri, come in un mosaico; ma anche come in un sistema di vasi fra loro non comunicanti. In quest'ultimo caso, si insiste sul mantenimento e sullo sviluppo delle varie culture separatamente le une dalle altre, in una logica di coesistenza delle varie comunità. Parlare invece di progetto o di pedagogia o di educazione interculturale significa porre l'accento sull'*inter*, sul *processo di confronto e di scambio, di cambiamento reciproco* e nello stesso tempo, ribadire l'unità e la convivenza democratica. L'educazione interculturale disegna quindi *un processo* e delinea *un progetto*.

Una società sempre più multi-etnica richiede capacità di comprensione re-

ciproca e flessibilità mentale soprattutto da parte di chi si sente "straniero" ed esposto a una sensazione di disorientamento che viene indicato come *shock culturale* o da Janet E. Bennet *shock da transizione*.

Con **shock culturale** si fa riferimento "all'ansia risultante dalla perdita di tutti i nostri segni familiari e simboli di rapporto sociale"¹. Per Peter S. Adler "lo shock culturale è soprattutto un insieme di reazioni emotive alla perdita di rafforzamenti percettivi provenienti dalla cultura di appartenenza ai nuovi stimoli culturali che hanno poco o nessun significato, e all'incomprensione di esperienze nuove e differenti"². Se una persona rimane in una cultura straniera per un certo tempo, lo stress di stare sempre all'erta per cercare di evitare di "stupidi sbagli" chiede il suo prezzo e la persona verrà colpita da "affaticamento culturale". «La struttura psicologica dell'animale umano -osserva LaRay M. Barna - è tale che in presenza di stimoli sconosciuti si crea un disagio di intensità variabile. Senza i normali riferimenti della propria cultura, si manifestano imprevedibilità, senso di impotenza, la minaccia per la propria autostima e la sensazione generale di "stare camminando sul ghiaccio" tutti stimoli che producono stress»³.

Lo shock culturale è uno stato di mal-essere, e come una malattia ha effetti diversi e livelli di gravità diversi. Forte ansia o tensione accompagna spesso le esperienze interculturali a causa delle molte incertezze presenti. Se questa è eccessiva allora il soggetto si chiude o attiva forme di difesa come la distorsione delle percezioni o assume atteggiamenti di ostilità. Una educazione interculturale dovrebbe servire ad aiutare il soggetto a gestire e controllare lo stress, acquistando un equilibrio interiore tale da portare avanti il processo di comunicazione, o mettendo in pratica dei meccanismi positivi per affrontare il problema, come il rilassamento fisico consapevole.

I sentimenti di ansietà possono interessare entrambe le parti di un dialogo interculturale. Anche l'ospite può sentirsi a disagio quando parla con uno straniero perché non riesce a mantenere il normale flusso di interazione verbale e non verbale. Ci sono barriere linguistiche; i silenzi possono essere

---

1. K. Oberg, "Cultural shock; Adjustment to New Cultural Environment", *Practical Anthropology*, vol. 7 (1969), p. 177.

2. Peter S. Adler, "The transitional Experience: An Alternative View of Culture Shock", *Journal of Humanistic Psychology*, vol. 15/4 (1975), p. 13.

3. LaRay M. Barna, "The stress Factor in Intercultural Relations", *Handbook of Intercultural Training*, vol. 2, Pergamon Press, New York 1983, pp. 42-43.

troppo lunghi o troppo corti; c'è il timore di violare le regole prossemiche; ci si sente minacciati dal know-how dell'altro, dal suo giudizio, dall'analisi che può fare dei nostri comportamenti e della nostra cultura. Spesso in questi incontri l'ospite chiede "Ti trovi bene qui?": è una domanda che lo straniero aborrisce ma è spesso una richiesta di rassicurazione o un modo per segnalare che non si conosce molto dell'altro.

Per J. Bennet tutte queste esperienze rientrano in una più ampia esperienza che è lo *shock da transizione*, che include tutte quelle esperienze in cui si ha una perdita o un cambiamento, come la perdita di un partner, il cambiamento di stile di vita dovuto a passaggi, perdita di un quadro di riferimento familiare in un incontro interculturale, il rimodellamento di valori associato con la rapida innovazione sociale, la perdita di identità dovuta al cambiamento di status sociale nella cultura straniera rispetto a quello che si aveva nella cultura d'origine. "Una volta che la prevedibilità degli eventi è stata invalidata -sia per il crollo delle aspettative sia per nostra incapacità di comprendere l'ambiente- la vita rimarrà ingestibile fintanto che la continuità del significato non verrà ristabilita, attraverso un processo di astrazione e ridefinizione..."⁴.

Elemento e parte dello shock culturale rientra lo *shock linguistico* che si produce ogni qualvolta si ha difficoltà di individuare i termini appropriati ad esprimere cose ed idee, data la scarsa o nulla competenza nella lingua straniera.

Educazione interculturale. L'educazione interculturale, non è solo un mezzo per integrare i nuovi soggetti nel paese in cui sono andati a vivere, ma anche un mezzo di crescita della stessa cultura ospite che a contatto con altre culture ed altre realtà amplia i propri orizzonti. Questo fenomeno, come tutte le medaglie ha anche il suo rovescio. Il contatto con l'altro, con il diverso, con chi appartiene ad un altro paese, ad un'altra cultura o parla una lingua diversa dalla nostra, può essere anche motivo e fonte di conflitti e tensioni. L'altro non è sempre accettato tranquillamente, il diverso che viene a vivere accanto a noi viene talora percepito come disturbatore, come un qualcuno che scompagina il mondo in cui siamo vissuti fino a quel momento. Ma se si supera questa diffidenza, sia pure naturale, e si guarda all'altro come portatore di valori diversi, di una diversa ricchezza, come portatore di un'altra cultura, allora potremo capire che da lui possiamo imparare qualcosa e che lui può apprendere qualcosa da noi.

---

4. P. Marris, *Loss and Change*, New York 1975, p. 45.

Una educazione interculturale, evitando il rischio della semplificazione della propria e dell'altrui cultura, presuppone la diffusione di alcune consapevolezza che rappresentano una sorta di stella cometa che orienta il cammino di esplorazione e di contatto con gli altri.

In questa ottica allora la cultura, la nostra come tutte le altre, è qualcosa di dinamico e di vivo, è un fatto inserito in un processo di cambiamento costante che nasce dagli scambi e dagli incontri, dall'accettazione di altri apporti e anche dalla difesa dei propri principi e dei propri valori.

L'incontro con le culture diverse e con altre storie di persone e di gruppi mette in primo piano le differenze che ci connotano, ma propone anche le numerose e molteplici corrispondenze che ci accomunano. Le analogie riguardano, ad esempio, i bisogni e le domande degli uomini e le risposte che hanno prodotto, ma riguardano anche la spinta alla costruzione dell'identità di ciascuno, le emozioni e gli eventi, i progetti e la memoria.

Entrare in una prospettiva interculturale non significa abbandonare i propri valori ma conoscere gli altri, tollerare le differenze almeno fino a quando non entrano nella sfera dell'immoralità che, secondo i nostri standard, non intendiamo accettare, rispettare le differenze che non ci pongono problemi morali ma che rimandano solo alle diverse culture, accettare il fatto che alcuni modelli culturali degli altri possono essere migliori dei nostri e, in questo caso, mettere in discussione i modelli culturali con cui siamo cresciuti⁵.

L'interculturalità è un atteggiamento di fondo, che prende atto della ricchezza insita nella varietà: essa non propone l'omogenizzazione ma mira soltanto ad un'interazione il più piena e fluida possibile tra le diverse culture. Ne consegue che formare alla comunicazione (e, più in generale, ad un atteggiamento) interculturale significa formare:

1) persone che consapevolmente scelgono quali modelli comunicativi e culturali accettare, tollerare, rifiutare nelle varie situazioni in cui si trovano ad operare

2) operatori che sanno evitare i conflitti involontari dovuti alle differenze culturali

3) protagonisti di un mondo che alle pulizie etniche sostituiscono la curiosità, il rispetto, l'interesse per soluzioni diverse da quelle proprie.

---

5. P.E. Balboni, *Parole comuni culture diverse. Guida alla comunicazione interculturale*, Venezia, Marsilio 1999.

Stereotipi e identità

In un'ottica di educazione interculturale si rivela particolarmente utile una riflessione sui legami tra la costruzione delle conoscenze di natura linguistica e culturale e le rappresentazioni sui paesi e sui popoli di cui gli allievi apprendono la lingua. Ogni qual volta si affronta il discorso della differenza culturale ci si trova a discutere anche dei pregiudizi e degli stereotipi. Una educazione interculturale deve interrogarsi preliminarmente sulla natura dei pregiudizi e degli stereotipi, per cercare di capire dall'interno i processi della conoscenza e di cogliere le conseguenze di un tale atteggiamento mentale sul piano umano e sociale.

Allora ci si deve chiedere se è possibile astrarre dalle idee preconcepite per entrare in contatto con gli altri, con un mondo diverso, se queste idee non rappresentano un passaggio obbligato per la comprensione dei sistemi di riferimento diversi, e ancora, se l'osservazione critica e la conoscenza dei fenomeni costituiscono il primo passo verso la messa in discussione e modificazione dei preconcetti, oppure se non si rischia che per paura di essere vittime di un male diffuso si opponga ad una semplificazione (ad es.: gli italiani sono tutti mafiosi) un'altra semplificazione (la mafia non esiste).

Questi interrogativi sono oggetto di un vasto dibattito. Un atteggiamento che tenda a correggere o ad estirpare una visione dell'altro considerata falsa, per renderla più vicina alla realtà, è sicuramente utile. In effetti alcune ricerche hanno mostrato che la possibilità di accedere a delle informazioni circostanziate e ad uno schema alternativo agli stereotipi contribuisce a migliorare la nostra disposizione verso gli altri tipi. Ma questo tipo d'attività non rappresenta che un primo passo e si rivela insufficiente senza la comprensione dei meccanismi di costruzione delle certezze e della loro funzione.

Una riprova di tale insufficienza sono le "gite culturali", quelle gite che spesso le scuole organizzano per far conoscere agli allievi in maniera più diretta la realtà culturale e sociale di un altro paese. Spesso gli insegnanti hanno dovuto ammettere che, a dispetto delle convinzioni diffuse, la partecipazione di studenti a scambi internazionali non costituisce di per sé un mezzo per modificare certe idee preconcepite sul paese ospite, ma al contrario si è talora verificato che i giovani partecipanti avevano l'impressione di veder confermati i loro pregiudizi nei fatti. Pregiudizi che difendono con una maggior convinzione una volta ritornati a casa.

La realtà non è un libro aperto che basta decifrare per svelarne il senso: la conoscenza è un processo complesso, mosso dalla dinamica tra realtà oggettiva, dimensione soggettiva e contesto storico-sociale. Clara Gallini sottolinea

a questo proposito la natura simbolica di ogni credenza culturalmente condivisa: "in riferimento ai contenuti stessi dei pregiudizi è importante ricordare che non si tratta di sostituire una menzogna con una verità, perché un pregiudizio non è né vero né falso, essendo reale ed avendo conseguenze reali. Si tratta piuttosto di una costruzione culturale, che elabora dei materiali simbolici, spesso sotto forma di stereotipi la cui natura non è razionale o cognitiva, ma costituisce delle identità individuali e collettive. Riconoscere la sua specificità sul piano simbolico significa assegnargli il proprio ordine di verità che si articola in linguaggi diversi da quelli della ragione oggettivante: è il linguaggio immaginativo che rappresenta le relazioni tra gli uomini e conferisce loro un senso socialmente condiviso"⁶.

Prima di smascherare o smontare uno stereotipo, sarebbe allora necessario comprendere in che cosa si distingue dal *pregiudizio*, termine con il quale spesso viene identificato. Dal punto di vista etimologico il pregiudizio indica semplicemente un giudizio che precede l'esperienza; ma visto che l'esigenza di una conferma empirica è alla base della scienza moderna e ogni giudizio emesso senza dati oggettivi è considerato erroneo, il pregiudizio è visto allora come un ostacolo alla conoscenza della verità.

Le discipline sociali, a loro volta, hanno precisato due altre caratteristiche che riguardano rispettivamente l'oggetto del pregiudizio e il suo valore; in altri termini un pregiudizio si riferisce in genere a gruppi sociali per svalutarli. Questa accezione restrittiva, se può apparire troppo partigiana, ha il vantaggio di salvaguardare l'utilità del concetto di pregiudizio per la comprensione di fenomeni socialmente significativi. In effetti, se si assimilasse al pregiudizio ogni opinione sugli eventi della vita quotidiana, che noi esprimiamo sulla base dei nostri gusti e delle nostre preferenze, senza bisogno di confermarli empiricamente, perderebbe la sua particolarità e soprattutto la sua operatività.

Il concetto di stereotipo⁷ può essere interpretato in modo generale o specifico. Il primo si riferisce alla natura dei processi mentali e al loro funzionamento, il secondo si riferisce in particolare alle immagini negative attribuite a certi gruppi sociali, spesso svantaggiati.

---

6. C. Gallini, *Giochi pericolosi*, Manifestolibri, Roma 1996.

7. Il termine stereotipo nasce in ambito tipografico verso la fine del 18° secolo per indicare la riproduzione di immagini stampate per mezzo di forme fisse. Nel 1922 un giornalista, Walter Lippman, ha introdotto il termine nelle scienze sociali per affermare che la conoscenza della realtà esterna non si ottiene in modo diretto, ma attraverso delle rappresentazioni mentali. Il concetto è stato successivamente approfondito in altre discipline.

Secondo la psicologia sociale, la classificazione e la categorizzazione sono processi cognitivi naturali, propri dell'attività umana. Gli uomini tendono naturalmente ad organizzare le informazioni che provengono dall'ambiente secondo criteri che rispondono ai propri scopi, bisogni e valori. Tali processi rispondono alla necessità di operare una semplificazione di una realtà troppo complessa per essere gestita nella totalità delle sue varianti, secondo un criterio di economia che permette di ricorrere di fronte alle esperienze nuove ad una griglia interpretativa e comportamentale. Per essere efficaci tali categorie devono comprendere delle classi che possiedano una forte omogeneità interna ed essere ben distinte. Le differenze tra i membri della medesima classe saranno dunque cancellate a vantaggio delle somiglianze. Gli stereotipi nascono quindi quando ci comportiamo come se tutti i membri di una cultura o di un gruppo condividesse le stesse caratteristiche.

Lo stereotipo quindi è una ipergeneralizzazione. Lo stereotipo può essere applicato a qualsiasi indicatore predefinito di appartenenza al gruppo, come la razza, la religione, l'etnia, l'età o il sesso, come la cultura nazionale. Se un individuo è posto in una categoria in base ad un aspetto è considerato come identico a tutti gli altri membri sotto tutti gli altri aspetti. Le caratteristiche che si suppone condivise dai membri del gruppo possono essere rispettate dall'osservatore, ed allora si ha uno *stereotipo positivo*. Se, secondo l'osservatore, le caratteristiche non sono rispettate allora si ha uno *stereotipo negativo*. Entrambi tuttavia sono problematici nella comunicazione interculturale.

La teoria della categorizzazione sociale dà una definizione asettica dello stereotipo: esso sarebbe il risultato di un processo cognitivo neutro, senza attribuzione di valore e di giudizio. Tale definizione non prende in considerazione il fatto che la costruzione delle categorie ha in sé un implicito valore di giudizio. Soprattutto le categorie che si riferiscono ai gruppi umani non sono rappresentative di un dato della realtà oggettiva, ma denunciano una visione del mondo che considera pertinente distinguere gli uomini secondo certi elementi piuttosto che secondo altri.

Nella realtà gli uomini entrano in relazione tra loro in forme simboliche attraverso generalizzazioni o etichette che permettono di definire in maniera sintetica ed immediata caratteristiche, ruoli e comportamenti attesi. Ma poiché la conoscenza è inevitabilmente antropocentrica e le identità, personale, di gruppo o nazionale, si costruiscono in opposizione agli altri, l'altro è definito sulla base della sua diversità. Per quelli che occupano uno spazio vicino al nostro utilizziamo stereotipi svalutanti, per le culture lontane abbiamo la tendenza ad usare lo stereotipo dell'esotismo.

La psicologia cognitiva ha messo in evidenza come questi processi non

siano semplici operazioni mentali, ma siano inseriti in un contesto sociale e seguano una serie di regole interpretative culturalmente connotate. In particolare, è attraverso i discorsi che gli individui producono dei giudizi su di sé e sugli altri, in funzione degli scopi e delle circostanze specifiche. Così facendo essi non obbediscono né a meccanismi cognitivi né ad un ambiente culturale preconstituito: essi possono scegliere all'interno di una gamma di immagini e di descrizioni dell'altro. Si tratta di una strategia di categorizzazione che non riflette né la realtà così com'è, né l'atteggiamento verso questa realtà: essa produce l'una e l'altra in una maniera flessibile e contestuale.

Etnocentrismo. All'origine di qualsiasi stereotipo o pregiudizio ci può essere un'esigenza di organizzazione, selezione e semplificazione delle informazioni da una parte e dall'altra ci può essere l'atteggiamento di partire da sé dal proprio gruppo e dalla conoscenza che se ne ha per giudicare l'altro. Insomma c'è un atteggiamento etnocentrico. L'antropologia ha sottolineato che l'**etnocentrismo** è un tratto tipico di tutte le società umane, anche di quelle isolate. La tendenza a vedere il proprio gruppo come misura assoluta con la quale confrontare gli altri e giudicare le diversità come inferiorità può essere considerata come universale. La stessa parola "barbari" è attestata, col significato odierno, nel sanscrito e nel sumero, dove indicava gli stranieri in quanto balbuzienti, privi di vera lingua, e da questa fonte molti linguisti ritengono che si sia trasferita nel greco. I dogon dell'Africa centrale distinguono tra "linguaggio articolato", la lingua dogon, e "rumore, suono incomprensibile, chiacchiericcio", il parlare delle altre genti. Non utilizzano un termine unico per "linguaggio umano" o "le lingue": esistono solamente "la lingua dogon" e "i suoni animali delle altre genti".

In "*Race et histoire*" Lévi-Strauss denuncia il pregiudizio etnocentrico in base al quale ogni gruppo umano pensa che «L'umanità cessa alle frontiere della tribù, del gruppo linguistico, talvolta persino del villaggio; a tal punto che molte popolazioni cosiddette primitive si autodesignano con un nome che significa gli "uomini" (o talvolta [...] i "buoni", gli "eccellenti", i "completi") sottintendendo così che le altre tribù, gli altri gruppi o villaggi, non partecipino delle virtù — o magari della natura — umane, ma siano tutt'al più composti di "cattivi", di "malvagi", di "scimmie terrestri", o di "pidocchi"»⁸. Osservazioni simili sono riportate anche da Lotman, Cardona, Benveniste:

---

8. C. Lévi-Strauss, *Race et histoire*, Denoël, Paris 1990, p. 21.

Nel nome che un popolo si dà c'è, più o meno manifesta, l'intenzione di distinguersi dai popoli vicini, di affermare questa superiorità costituita dal possesso di una lingua comune e comprensibile [...] si incontrano a dozzine i popoli che designano se stessi come *gli uomini*; ciascuno si pone così come una comunità di lingua uguale e di stessa discendenza e si oppone implicitamente ai popoli vicini⁹.

La parola "arya", per citare un caso esemplare, significa "i veri uomini", gli eccellenti e "arya" era il nome che si davano le antiche popolazioni indoeuropee dall'India alla Grecia, dove si è conservato nell'etimologia di "àristos".

È dunque costante che una popolazione abbia dato legittimità alla sua stessa cultura identificandosi come l'unica che parla una lingua. Molte popolazioni hanno creato la propria legittimità culturale sull'identificazione di se stesse con coloro che parlano la lingua umana: si sono attribuite *l'esercizio esclusivo dell'emissione sonora come linguaggio organizzato e disciplinato, quindi significativo*. Nelle civiltà storiche come quelle latina e greca, consapevoli della rilevanza assunta dal pieno controllo del potere della parola, ne è derivata la necessità di identificare le strutture e le leggi della lingua. Per questo hanno elaborato una grammatica che, identificando il greco o il latino con l'unica vera lingua, ha implicitamente prodotto un modello di grammatica universale, corretta e necessaria per la definizione della lingua come tale.

L'identità di un popolo passa anche attraverso la consapevolezza di possedere una comune lingua diversa da quella degli altri. L'identità può essere definita come l'idea che ciascuno si fa su se stesso e che comprende la propria storia personale, le opinioni circa le proprie capacità, le sue possibilità e le sue attese, la definizione del suo posto nel mondo ecc., e non è il risultato di una scelta individuale deliberata, ma il risultato di un confronto continuo nel corso del quale l'individuo impara a conoscersi e a costruire la sua immagine in rapporto all'immagine del gruppo e dei rapporti tra i gruppi.

L'identità è l'insieme di caratteristiche fisiche, caratteriali e culturali che rendono una persona quella che è, e cioè diversa da ogni altra.

L'identità è almeno in parte determinata dal tipo di ambiente in cui si viene educati: alla nascita, ogni essere umano è in grado di imparare qualun-

---

9. E. Benveniste, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Minuit, Paris 1969, pp. 368-371; trad. it. a cura di M. Liborio (*Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, Einaudi, Torino 1981).

que lingua e di assorbire qualunque modello culturale. È solo crescendo che ci si radica sempre più nella propria società, sviluppando un sistema di gusti, di credenze e di regole comportamentali che in larga parte si condividono con il proprio gruppo di appartenenza (perfino se si è dei ribelli). Nessun individuo vive in un vuoto e, essendo l'uomo un animale sociale che per esistere ha bisogno dei suoi simili, ciascuno si identifica con il proprio gruppo di riferimento, imitando i comportamenti delle persone che ammira e, in generale, costruendo la propria identità in base agli stimoli che gli provengono dall'ambiente esterno. Alla fine, può darsi che l'individuo assimili così profondamente le regole del proprio gruppo d'origine da pensare che queste siano del tutto naturali nonché le uniche possibili.

Gli psicologi distinguono tra identità individuale ed identità collettiva. Ogni individuo dalla nascita appartiene ad una comunità, ad una famiglia con le quali condivide un nome, una lingua e un codice comportamentale: questi elementi definiscono la sua appartenenza e anche, in una certa misura la sua identità personale.

Ciò che noi siamo dipende quindi non solo dal modo in cui ci vediamo, ma anche dall'immagine che gli altri si fanno di noi, della nostra relazione con loro e di ciò che essi rappresentano ai nostri occhi. Il concetto stesso di identità, individuale e collettiva, non potrebbe esistere al di fuori di una dialettica con gli altri. Se possiamo rivendicare una nostra specificità, è unicamente in base ad una differenza, una separazione e talora svalutazione dell'altro. Si tratta di un paradosso secondo il quale ciascuno di noi per affermare il proprio io è obbligato a riconoscere la presenza del non-io, che rappresenta a sua volta la condizione necessaria e la minaccia della nostra esistenza. Il contatto con la diversità costituisce da sempre una fonte di paura e di angoscia. E per esorcizzare questa paura, nessun mezzo è più efficace della riduzione dell'altro ad una immagine fissa, meglio ancora se negativa, facile da manipolare e controllare: da qui la rigidità dello stereotipo.

Questa identità personale può essere vista sotto un duplice aspetto: quello della relazione con se stessi, e quello della relazione con gli altri. La prima comprende l'auto-attribuzione di qualità positive, la coscienza dei propri limiti, la continuità. La seconda si manifesta attraverso il riconoscimento di sé come valore che gli altri ci attribuiscono, attraverso l'unicità (possibilità di affermare la nostra singolarità) e la somiglianza (il bisogno di essere riconosciuto come appartenente a un gruppo di cui si condividono certi valori).

L'identità non è data una volta per tutte, per rimanere immutabile nel tempo, ma si costruisce e si trasforma durante tutta l'esistenza grazie all'interazione con l'altro, attraverso il gioco delle conferme e delle disconferme,

delle somiglianze e delle differenze. “Il fatto che sia io a scoprire la mia identità non significa che io la costruisca stando isolato, significa che la nego attraverso un dialogo, in parte esterno e in parte interiore, con altre persone. È per questo che la nascita del concetto di identità generata interiormente dà una nuova importanza al riconoscimento. La mia identità dipende in modo cruciale dalle mie relazioni dialogiche con gli altri”¹⁰.

Il rapporto dialettico tra ciò che noi siamo per noi stessi e ciò che siamo per gli altri è la base della costruzione della nostra identità. Ma è possibile conservare un senso di unità dell'io, quando ai nostri occhi nulla è riconoscibile e non siamo riconosciuti agli occhi degli altri? È un fenomeno che è stato studiato soprattutto da sociologi e antropologi e che riguarda gli individui che sono stati costretti per ragioni indipendenti dalla loro volontà, ad abbandonare il loro ambiente d'origine. Ernesto De Martino, nei suoi lavori sul mondo rurale e sulla sua cultura, definisce l'identità soggettiva come il sentimento “d'essere al mondo in un certo modo” e chiama “*presenza*” questo tipo di sentimento. Un cambiamento improvviso e traumatizzante delle condizioni di vita di individui o di gruppi interi può generare quella che De Martino chiama “*perdita della presenza*”, vale a dire l'esperienza di una frammentazione dell'unità e di un rottura della continuità.

Alla formazione di una coscienza stereotipata dell'altro hanno senza dubbio contribuito i mezzi di comunicazione di massa, poiché questi hanno messo in relazione in modo traumatico universi fino ad allora separati. Se questo fenomeno porta con sé un arricchimento culturale attraverso l'acquisizione di costumi e modelli sociali differenti, provoca anche una crisi di identità perché le frontiere tra noi e gli altri si assottigliano. Questo può spiegare la rinascita del nazionalismo e del localismo come strumento di difesa contro un cosmopolitismo crescente, che viene interpretato solo come una minaccia alla propria appartenenza. Noi ci nutriamo continuamente di stereotipi etnici così evidenti e naturali da passare inosservati. Dalla pubblicità al turismo, dal film al cartone animato, dal libro al giornale traboccano parole che con il pretesto di parlare degli altri esaltano la nostra cultura. In genere, invece di rappresentare altri popoli e paesi, questi rappresentano noi stessi attraverso la metafora degli altri. Ci danno un'identità di classe e di cultura distinte, e rappresentano anche la relazione che abbiamo con gli altri, gli danno un senso, pretendono di mantenerlo. Gli stereotipi del nostro discorso quotidiano servono infine come

---

10. C. Taylor, *Multiculturalisme. Différences et démocratie*, Flammarion, Paris 1998, p. 53.

strumento ideologico, per la riproduzione dei rapporti sociali all'interno del nostro gruppo e nelle sue relazioni con gli altri gruppi.

C'è uno stretto legame tra produzione di stereotipi e formazione dell'identità. La lingua contribuisce in modo molto potente alla costruzione della nostra identità individuale. Alcuni psicoanalisti sottolineano che le origini del linguaggio sono strettamente legate alle prime esperienze sensoriali, nel rapporto primario con la madre, ai momenti della vita in cui le strutture del pensiero adatte alla funzione della lingua non sono ancora organizzate.

La percezione della nostra lingua madre e delle altre lingue può divenire una fonte di piacere o d'angoscia, d'accoglienza o di rifiuto, di identificazione o d'estraneità.

Ma se da una parte la lingua ispira un sentimento di appartenenza, essa può divenire uno strumento di esclusione. Noi tutti abbiamo interiorizzato, ad un livello conscio o inconscio, alcuni valori attraverso i quali attribuiamo ad una classe sociale una varietà linguistica; abbiamo sviluppato il sentimento di ciò che è colto o volgare; disponiamo anche di una ricca terminologia per giudicare o criticare la lingua degli altri. Gli accenti di certe aree geografiche più povere, l'uso del dialetto locale sono spesso considerati come segni di ignoranza. Eppure, come gli storici della lingua hanno sottolineato, la demarcazione tra la lingua nazionale e un dialetto è puramente arbitraria, dato che le lingue nazionali non sono che dialetti che si sono imposti sulle altre parlate per ragioni socio-economiche (la lingua della corte in Francia, o della ricca borghesia toscana in Italia) o storiche.

L'espressione linguistica, come uno degli elementi che contribuiscono all'identificazione e alla differenziazione di sé e dell'altro, tende a proporsi allora come universale e naturale.

In un contesto educativo, queste riflessioni dovrebbero rivelarsi utili strumenti per depurare dai pregiudizi le rappresentazioni che si hanno dell'altro, per mettere in discussione la loro neutralità: la vera posta, in una educazione interculturale, sarebbe allora quella di costruire delle rappresentazioni intersoggettive negoziabili all'interno della relazione con l'altro e nelle quali egli possa anche riconoscersi.

Sfortunatamente per raggiungere tale obiettivo le buone intenzioni non bastano, occorre affinare i nostri strumenti di analisi e il nostro senso critico.

Comunicazione interculturale

La cultura è responsabile della costruzione della nostra identità individuale e collettiva, delle nostre competenze e soprattutto dei nostri comporta-

menti comunicativi. Quando due o più persone con culture diverse cercano di comunicare si affidano, almeno in prima battuta, alle regole comportamentali della propria cultura, ed inevitabilmente l'efficacia della comunicazione è ridotta o difficile perché gli interlocutori non condividono competenze e comportamenti comuni. Le occasioni di comunicazione tra persone di culture diverse sono nel mondo globalizzato molto più frequenti e i movimenti migratori di questi ultimi anni le hanno moltiplicate. In questo contesto si sono sviluppate le tematiche della comunicazione interculturale.

Ma cosa è la *comunicazione interculturale*? Essa può esser definita come il processo di negoziazione di significati fra due o più persone di cultura diversa in rapporto ad un obiettivo. Si ha comunicazione interculturale quando appunto un messaggio prodotto da un individuo appartenente ad una data cultura deve essere ricevuto, interpretato e compreso da uno di un'altra cultura. Scopo della comunicazione interculturale è quello di analizzare le difficoltà insite in questi rapporti e facilitare l'efficacia della comunicazione tra culture. Il grado di influenza di una cultura sulla comunicazione interculturale è in funzione della vicinanza o distanza delle culture coinvolte. La condivisione di valori, principi e idee e l'aver fatto esperienze simili rendono più facile l'adeguamento del proprio quadro di riferimento (*frame of reference*) a quello dell'interlocutore: più i *frames* si discostano più difficile è il passaggio della comunicazione.

La competenza interculturale, quindi, è la capacità di comprendere e rinforzare le diverse identità culturali coinvolte in una interazione comunicativa.

Scrive Hofstede: «L'acquisizione delle abilità di comunicazione interculturale passa attraverso tre fasi: consapevolezza, conoscenza e abilità. Tutto comincia con la consapevolezza: il riconoscere che ciascuno porta con sé un particolare software mentale che deriva dal modo in cui è cresciuto, e che coloro che sono cresciuti in altre condizioni hanno, per le stesse ottime ragioni, un diverso software mentale. [...]

Poi dovrebbe venire la conoscenza: se dobbiamo interagire con altre culture, dobbiamo imparare come sono queste culture, quali sono i loro simboli, i loro eroi, i loro riti [...].

L'abilità di comunicare tra culture deriva dalla consapevolezza, dalla conoscenza e dall'esperienza personale»¹¹,

---

11. G. Hofstede, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, McGraw-Hill, London 1991, pp. 230-231.

Facendo propri i contributi delle scienze della comunicazione e del linguaggio, P. Balboni indica alcuni parametri che possono aiutare a valutare di volta in volta la qualità della comunicazione interculturale.

Questi parametri fanno riferimento ai diversi modi e aspetti in cui si esplicita l'interazione fra soggetti di culture diversi. Questi sono riuniti in coppie di opposti che segnalano l'atteggiamento degli interlocutori. Vediamo le coppie proposte da Balboni.

1) *formale vs. informale*: è la prima opposizione, quella che evidenzia come nelle diverse culture formalità e informalità, tanto nel linguaggio quanto nei comportamenti, siano molte diverse. In Italia, ad esempio, occorre fare attenzione all'uso del "tu": usare un tono ed un atteggiamento troppo confidenziale in pubblico con una persona sia pure nota che ricopre un ruolo sociale importante può compromettere l'efficacia comunicativa.

2) *polite vs. unpolite*: la scelta dei termini inglesi si impone per la loro ampiezza; questi infatti "includono non solo la "buona educazione" dell'italiano, ma anche l'idea di adeguatezza alla situazione, oltre ai fattori di rispetto sociale: ad esempio, la sequenza "io e te", comune in Italia, viene vissuta come *unpolite* in Germania, Inghilterra, o America, dove sono invece richiesti *du und ich* oppure *you and I*.

3) *forza mascherata vs. esplicita*: nell'interazione comunicativa la forza di un atto linguistico non sempre va evidenziata, perché l'interlocutore potrebbe offendersi e interrompere lo scambio. Spesso in una situazione formale la forza illocutiva delle frasi e degli atti comunicativi non può essere diretta ed esplicita, per cui forme come quelle dell'imperativo, o i verbi di dovere e necessità, o anche i gesti imperiosi della mano sono esclusi. In questo campo la complessità interculturale è notevole: in inglese un divieto viene raramente espresso con un esplicito "*no, you may not go*" e la sua forza viene piuttosto mascherata con un delicato "*I'm afraid you can't possibly go there, I'm sorry*"; di converso, ci sono culture, come ad esempio quella ebraica, che privilegiano l'espressione diretta del proprio pensiero, in maniere che appaiono brusche a tutti gli occidentali e che quindi sono destinate a creare problemi nel momento in cui vengono tradotte linguisticamente.

A complicare il problema, si ricordi poi che l'opposizione esplicito/implicito per la forza pragmatica di un atto comunicativo è regolata anche da un altro fattore, quello del genere del parlante: non solo il maschio è in genere

più esplicito della donna¹², ma molte culture non consentono alla donna di essere esplicita nelle sue richieste o nei suoi ordini.

Questa osservazione riprende l'idea di Grice che esista nella comunicazione un "*principio di cooperazione*" che permette ai parlanti di lasciare molto di implicito nei propri atti comunicativi, nella certezza che l'interlocutore li disambiguerà per conto suo – ma allo stesso tempo le osservazioni fatte sopra permettono di notare che il principio funziona all'interno di una data lingua-cultura, ma non è un universale della comunicazione, tant'è vero che molte incomprensioni interculturali nascono proprio dalla mancanza di un principio condiviso di cooperazione.

4) *politicamente corretto vs. scorretto*: Il "politicamente corretto" fa riferimento alle scelte che portano ad evitare forme ed espressioni ritenute offensive o indelicate in certe situazioni o nei confronti di persone appartenenti ad altri gruppi. In base a questo parametro *puramente culturale* la scelta lessicale ha valore "politico": rientrano in questa sfera il rispetto etnico (ad esempio "persona di colore", che abbiamo preso in prestito dall'inglese americano per indicare un non-bianco; in italiano è invece politicamente marcata la scelta tra "negro" e "nero"), il concetto di parità tra uomo e donna, che è facilmente realizzabile nella lingua inglese, dove il femminile è poco marcato per cui si riduce alle coppie *he/she, his/her, man/woman*, ma che diviene spesso ridicolo in italiano, dove il genere maschile o femminile distingue tutti i nomi, gli articoli, gli aggettivi e spesso i pronomi...

5) *uso libero vs. taboo*: solo la consuetudine e l'attenzione precisa consentono a persone che frequentano ambiti internazionali di cogliere il continuo variare degli argomenti di uso libero e di quelli tabuizzati. Spesso, ad esempio, gli stessi italiani non si rendono conto di quanto sia tabù nella nostra cultura l'accenno alle cure psicologiche: il consiglio di andare da uno psicologo o da uno psicoanalista viene sentito come offesa, significa "sei matto!". Ogni cultura ha dei tabù noti e ne ha altri che mutano rapidamente: ad esempio il cenno al passato comunista dell'Europa orientale oppure al fascismo pinochettiano in Cile è delicatissimo perché molte delle persone che oggi hanno contatti con stranieri da posizioni manageriali ed accademiche elevate hanno

---

12. Cfr. D.Tannen, *You Just Don't Understand Me: Women and Men in conversation*, Morrow, New York 1990.

una storia personale in quei regimi e quindi la semplice battuta di un italiano, a tavola, per riempire un silenzio, può essere vissuta molto male dall'interlocutore e innescare meccanismi di *escalation*.

Altre volte ci sono tabù incomprensibili per alcuni: da quello delle carezze in testa a un bambino nelle Filippine, che fanno passare l'italiano affettuoso per un pedofilo incallito, a quello che riguarda la riservatezza degli europei sulla propria famiglia, atteggiamento che non è compreso dai giapponesi: informarsi sulla famiglia dell'interlocutore, sui figli, sull'eventuale divorzio sia suo sia dei genitori, ecc., è normale in una cultura come quella nipponica in cui la famiglia di provenienza rappresenta la credenziale base di una personalità.

6) *cooperativo vs. arroccato*: L'atteggiamento delle persone che sono impegnate in uno scambio comunicativo può essere di due tipi: *arroccato* ("In questo momento ho la parola io, quindi questo è il mio 'territorio' e nessuno intervenga mentre esprimo il mio pensiero") oppure *cooperativo* ("Sebbene io abbia la parola, vi permetto di intervenire per integrare, correggere, sostenere quanto dico"). Tendenzialmente gli italiani appartengono a questo secondo gruppo, ma la loro disponibilità a collaborare si scontra con l'irritazione fortissima dei nordici se vengono interrotti: essi possono sentirsi talmente offesi da rinunciare a proseguire nel loro discorso.

Anche un'intera cultura, non solo una persona, può essere valutata secondo questa dicotomia. Ad esempio, le culture asiatiche, soprattutto quella giapponese, sono globalmente arroccate di fronte a uno straniero: "uno dei maggiori problemi [...] è che una volta commesso un grave 'errore culturale' risulta spesso impossibile porvi rimedio e possono passare parecchi mesi prima che ci si renda conto che rifiuti gentili significano in realtà isolamento e messa al bando"¹³.

Pedagogia interculturale

Una competenza interculturale non si acquisisce vivendo o entrando semplicemente in contatto con altre culture ma richiede una preparazione e una

---

13. M. J. Gannon, *Understanding Global Cultures. Metaphorical Journeys Through 17 Countries*, Sage, S. Francisco 1994, (trad. it. 1997), p. 30.

formazione che sviluppi una sensibilità oltre che una conoscenza delle altre culture. E questo diventa uno dei compiti dei docenti di lingua straniera. Obiettivo primario della pedagogia interculturale è trovare, allora, strategie didattiche perché soggetti di origini culturali diverse possano imparare a comunicare fra loro indipendentemente dalle differenze di lingua, comportamenti culturali e credenze. L'attenzione si incentra sul modo con cui due persone di culture diverse riescono a negoziare significati tramite un mezzo linguistico in cui hanno competenze molto sbilanciate. Questo non significa abdicare a una funzione didattica da parte di chi ha le maggiori competenze, ma, assumendo che il significato sia socialmente negoziato (piuttosto che individuale) e situato nel processo di interazione faccia a faccia (piuttosto che nella testa del singolo parlante), significa vedere la relazione personale non solo come una risorsa per l'apprendimento linguistico da parte del più debole, ma anche per l'allargamento dei confini culturali e linguistici di entrambi.

Nella gestione didattica la presentazione dei contenuti culturali non va ritenuta come centrale nell'approccio interculturale, quello che è importante è costruire nella classe un clima che favorisca reciproci adattamenti a fronte delle diversità linguistiche e culturali. L'insegnante di lingua straniera deve condurre gradualmente e congiuntamente l'allievo dalla lingua alla cultura-civiltà. In ogni fase dell'insegnamento linguistico occorre presentare ai discenti le implicazioni culturali, così come i temi o topics culturali possono divenire occasione per analizzare gli aspetti linguistici che essi mettono in gioco.

I tratti della cultura verranno proposti secondo una progressione che, tenendo conto del livello di conoscenza e di maturità dell'allievo, andrà dalla presentazione di fatti e situazioni di vita quotidiana alla descrizione della realtà più complessa che abbraccia le diverse manifestazioni culturali, sociali, politiche e storiche. Tale presentazione dovrà privilegiare la realtà attuale, senza tuttavia trascurare quei fatti della storia passata o recente che possono aiutare a comprenderla e spiegarla. Per questo è bene evitare di dare una presentazione frammentaria, o peggio ancora aneddotica, della realtà straniera, isolando, ad esempio, la storia civile dalla storia letteraria o artistica, e ciò al fine di restituire lo spirito e il significato unitario delle diverse epoche e il loro comune concorrere alla creazione delle forme culturali attuali.

Andranno evitati, altresì, gli stereotipi nazionali che sono spesso motivo di incomprensioni, equivoci e pregiudizi (ad esempio per l'insegnante di italiano come seconda lingua, presentare gli italiani come mafiosi, o come *latin lovers* o consumatori di pizze e spaghetti), ma si cercherà di suggerire un'immagine il più possibile realistica e completa dell'Italia e degli italiani.

Né si deve dimenticare che la realtà attuale è in continua trasformazione.

Occorrerà, quindi, distinguere ciò che è destinato a cambiare da ciò che, costituendo un valore o un aspetto significativo della cultura, necessariamente perdura. E' opportuno distinguere tra aspetti marginali e aspetti essenziali di una cultura.

L'insegnamento della cultura rappresenta un tratto originale e una parte integrante del corso linguistico, e non già una disciplina autonoma con un suo spazio e suoi momenti distinti rispetto all'insegnamento della lingua. Ma nemmeno può essere confinato a brevi e sporadiche nozioni di geografia o storia del paese straniero magari con l'aggiunta di tratti coloristici o folcloristici.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- ABDALLAH-PREITCEILLE M., 1999, *L'éducation interculturelle*, PUF, Paris.
- ARGYLE M., (1972), *The Psychology of Interpersonal Behaviour*, Penguin Harmondsworth (trad.it. *Il comportamento sociale*, il Mulino, Bologna 1974).
- ARGILE M., (1988), *Bodily Communication*, Methuen, London (trad.it. *Il corpo e il suo linguaggio*, Zanichelli, Bologna 1992).
- BALBONI P.E., (1999), *Parole comuni, culture diverse. Guida alla comunicazione interculturale*, Marsilio, Venezia.
- BATESON G., 1984, *Mente e natura*, Adelphi, Milano.
- BEACCO J.C., 2000, *Les dimensions culturelles des enseignements de langue*, Hachette.
- BENVENISTE E., 1969, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Minuit, Paris; (trad. it. a cura di M. Liborio, *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, Einaudi, Torino 1981).
- BONAIUTO M E MARICCHIOLO F., 2004, *La comunicazione non verbale*, Carocci, Roma.
- BRUNER J., 1997, *La cultura dell'educazione*, Feltrinelli, Milano.
- C.L.A.DI.L., 1968, *La civiltà nell'insegnamento delle lingue*, Minerva Italica, Bergamo.
- CARDONA G.R., 1976, *Introduzione all'etnolinguistica*, il Mulino, Bologna.
- CARDONA G.R., 1987, *Introduzione alla sociolinguistica*, Loescher, Torino.
- CIFIELLO S., 1992, (a cura di) *Non solo immigrato. Scenari migratori, diritti e innovazioni nelle politiche locali*, Cappelli, Bologna.
- CLANET C., 1990, *L'interculturel*, PUM, Toulouse.
- CONTENTO S., 1992, *L'italiano come lingua straniera: per un approccio interculturale*, in S. Cifiello (a cura di), Cappelli, Bologna, pp. 207-214.
- DE BENEDETTI A., GATTI F., 1999, *Routine e rituali nella comunicazione*, Paravia, Torino.
- DE CARLO M., 1998, *L'interculturel*, CLE International, Paris.
- DEMETRIO D., FAVARO G., 1992, *Immigrazione e pedagogia interculturale*, La Nuova Italia, Firenze.
- DEMETRIO D., FAVARO G., 2002, *Didattica interculturale. Nuovi sguardi, competenze percorsi*, Franco Angeli, Milano.
- FAVARO G., 2002, *Insegnare italiano agli alunni stranieri*, La Nuova Italia, Firenze.
- FAVARO G. E FUMAGALLI M., 2004, *Capirsi diversi*, Carocci, Roma.

- GALLI DE PARATESI N., 1969, *Le brutte parole. Semantica dell'eufemismo*, Mondadori, Milano.
- GALLINI C., 1996, *Giochi pericolosi*, Manifestolibri, Roma.
- GANNON M. J., *Understanding Global Cultures. Metaphorical Journeys Through 17 Countries*, Sage, S. Francisco 1994, (trad. it. 1997), p. 30.
- GIUSTI M., 1995, *L'educazione interculturale nella scuola di base*, La Nuova Italia, Firenze.
- GLOZZI G., 1986, *Le teorie della razza nell'età moderna*, Loescher, Torino.
- HALL E. T., 1966, *The hidden Dimension*, Doubleday, New York (trad. it. *La dimensione nascosta*, Bompiani, Milano 1980).
- HEDIGER H., 1955, *Studies of the Psychology and Behavior of Captive Animals in Zoos and Circuses*, Butterworth, London.
- HOFSTEDE G., 1991, *Cultures and Organizations: Software of the mind*, Mc Graw-Hill, London.
- JERVIS G., 1997, *La conquista dell'identità*, Feltrinelli, Milano.
- KATERINOV K. E ALTRI, 1991, *L'insegnamento della cultura e civiltà nei corsi di italiano L2*, Guerra, Perugia.
- KLUCKHOHN C., KROEBER A.L., 1972, *Il concetto di cultura*, Il Mulino, Bologna.
- KNAPP K., ENNINGER W., POTHOFF A. (1987), *Analysing Inter-Cultural Communication*, Tubinga, Narr.
- KRAMSCH C., 1993, *Context and culture in language teaching*, Oxford University Press, Oxford.
- KRAMSCH C., 1998, *Language and Culture*, Oxford University Press, Oxford.
- LADO R., 1957, *Linguistics across cultures*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- LAVINIO C. (a cura di), 1992, *Lingua e cultura nell'insegnamento linguistico*, La Nuova Italia, Firenze.
- LEGAULT G., 2000, *L'éducation interculturelle*, Bulzoni, Roma.
- MAZZARA B., 1997, *Stereotipi e pregiudizi*, Il Mulino, Bologna.
- MILTON J. BENNETT., 2002, *Principi di comunicazione interculturale*, Il Mulino, Franco Angeli.
- NALESSO DIANA M. (cur.), 1997, *Cultural Awareness. Linguistic and Cultural Training Towards Mobility in Europe*, Trieste IRRSAE Friuli - EU Socrates Programme.
- NIGRIS E., 1996, *Educazione interculturale*, Bruno Mondadori, Milano.
- OLENDER M., 1989, *Les langues du Paradis. Aryens et Sémites: un couple providentiel*, Seuil Gallimard, Paris.
- OPERTI L., COMETTI L. (a cura di), 1992, *Verso un'educazione interculturale*, Bollati Boringhieri, Torino.
- POLETTI F. (a cura di), 1994, *L'educazione interculturale*, La Nuova Italia, Firenze.
- SAPIR E., 1972, *Cultura, linguaggio e personalità*, Einaudi, Torino (tit. or.: *Selected Writings in Language, Culture and Personality*, ed. D. G. Mandelbaum, Berkeley- Los Angeles- London, The Regents of University of California, 1949).
- SCOLLON R., SCOLLON WONG S., 1995, *Intercultural Communication: A Discourse Approach*, Blackwell, Cambridge.
- TAYLOR C., 1998, *Multiculturalisme. Différences et démocratie*, Flammarion, Paris.
- TENTORI T., 1960, *Antropologia culturale*, Studium, Roma.
- TOMALIN B., STEMELSKY S., 1993, *Cultural Awareness*, Oxford University Press, Oxford.
- VALDES J. M., 1986, *Culture bound*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WHORF B.L., 1970, *Linguaggio, pensiero e realtà*, Einaudi, Torino.
- ZARATE G., 1986, *Enseigner une culture étrangère*, Hachette, Paris.

ΑΙΜΙΛΙΑΣ ΡΟΦΟΥΖΟΥ

ΕΛΛΑΔΑ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ.
Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ
ΓΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Πολιτικό πλαίσιο

Οί πολιτιστικές και επιστημονικές σχέσεις της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (ΓΛΔ) με τα κράτη του δυτικού συνασπισμού αποτελούσαν ένα ιδιαίτερος σημαντικό κομμάτι της εξωτερικής της πολιτικής¹, αφού άποσκοπούσαν στη βελτίωση του προφίλ της χώρας στη Δύση². Μέσω της προβολής των επιστημονικών και πολιτιστικών τους δυνατοτήτων οί ιθύνοντες της ΓΛΔ προσπαθοῦσαν νά έναντιωθοῦν στήν ιδέα περί ενός ένι-αίου γερμανικοῦ πολιτιστικοῦ ἔθνους, νά ὑπονομεύσουν τήν Ὀμοσπον-διακή Δημοκρατία (ΟΔΓ) καί νά παρουσιάσουν τή χώρα τους ὡς ἕνα φιλει-ρηνικό κράτος, τό ὁποῖο εἶχε σπάσει τοὺς δεσμούς με τό ναζιστικό καί μιλι-ταριστικό παρελθόν³. Στόχος αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν ἦταν ἡ πολυπόθητη διεθνῆς ἀναγνώριση, ἐνῶ ἕνας τρόπος ἐπίτευξης αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἡ σύναψη ἐπίσημων διακρατικῶν συμφωνιῶν, δεδομένου ὅτι οἱ συμφωνίες αὐτές θά σήμαιναν ταυτόχρονα καί ἀποδοχή ἀπό τίς ἄλλες κυβερνήσεις⁴.

---

1. Βλ. *Kulturpolitisches Wörterbuch*, ἐκδ. Dietz Verlag, Berlin-Ost 1978, σελ. 380-381.

2. Βλ. Marcel Bulla καί Karl-Heinz Rabe, «Die Beziehungen der DDR zu den nordischen Staaten Schweden, Dänemark, Norwegen, Island und Finnland», στή Konrad-Adenauer-Stiftung (ἐπιμ.), *Die Westpolitik der DDR. Beziehungen der DDR zu ausgewählten westlichen Industriestaaten in den 70er und 80er Jahren* (Forschungsbericht ἀρ. 66), ἐκδ. Ernst Knoth, Melle 1989, σελ. 217.

3. PA AA, B 97/544, Die Kulturpolitik der DDR im Ausland. Eine Übersicht über das Instrumentarium und die neuen Aktivitäten vom Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, Juli 1972, σελ. 33. Βλ. ἐπίσης Hans Georg Steltzer, «Auswärtige Kulturpolitik als Friedenspolitik», *Sprache im technischen Zeitalter*, σελ. 209-210 καί Emilia Rofousou, «Kulturpolitik der DDR in Griechenland und das 'Feindbild' Goethe-Institut Athen», στή *Goethe-Institut 50 χρόνια στήν Ἑλλάδα, 1952-2002*, ἐκδ. Goethe-Institut Athen, Athen 2002, σελ. 40-41.

4. Βλ. Martin Praxenthaler, *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR: Die deutsche Sprache als*

Παρά, όμως, την επιθυμία της ήγερσίας του Ένιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΕΣΚΓ) να διεισδύσει στην πολιτιστική ζωή του δυτικού κόσμου, αρχικά ή κατάσταση ήταν αρκετά δυσόιωνη και ή άπτήχηση τής ΓΛΔ σέ ατή τήν ομάδα χωρών έξαιρετικά μειωμένη⁵. Αυτό όφειλόταν έν μέρει στο δόγμα Χάλσταϊν, τó όποιο καθιέρωνε τήν ύπαρξη ένός μόνο γερμανικού κράτους⁶ και δέν άφηνε περιθώρια στις άλλες κυβερνήσεις νά αναπτύξουν δεσμούς μέ τó «άνύπαρξτο» δεύτερο γερμανικό κράτος⁷.

Ύπήρχε, ώστόσο, και ένας ακόμη λόγος που παρεμπόδιζε τή ΓΛΔ νά προσεγγίσει τις χώρες του δυτικού συνασπισμού. Η σύγχρονη πολιτιστική της προσφορά είχε έντονο τó στοιχείο του σοσιαλισμού και διαχωρισμού από τó άλλο γερμανικό κράτος, μέ αποτέλεσμα οί προσφορές της –κυρίως στους τομείς τής ζωγραφικής, τής μουσικής, του θεάτρου και του κινηματογράφου– νά βρίσκουν πολύ περιορισμένη άπτήχηση στο δυτικό κόσμο⁸, στόν

Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik, έκδ. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2002, σελ. 103, 37 και Hans Voß, «Die Beziehungen der DDR zu Italien. Versuch einer Bilanz», *Deutschland-Archiv*, 31/4, 1998, σελ. 594.

5. Βλ. Hans-Adolf Jacobsen, «Auswärtige Kulturpolitik», στο Hans-Adolf Jacobsen, Gert Leptin, Ulrich Scheuner, Eberhard Schulz (έπιμ.), *Drei Jahrzehnte Außenpolitik der DDR*, έκδ. Oldenbourg, München/Wien 1980, σελ. 243.

6. Τó Δεκέμβριο του 1955 ή Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γερμανίας άπειλήσε νά διακόψει τις διπλωματικές σχέσεις μέ τις χώρες, οί όποίες θά άναγνώριζαν τή ΓΛΔ, θέλοντας νά μειώσει τή θέση τής ΓΛΔ στο παγκόσμιο προσκήνιο και αντίστοιχα νά ένισχύσει τή δική της. Τó δόγμα Χάλσταϊν, που όφειλε τó όνομά του στόν Walter Hallstein, Γενικό Γραμματέα του Ύπουργείου Έξωτερικών τής ΟΔΓ, έφαρμόστηκε τó 1957 κατά τής Πουγκκοσλαβίας και στη συνέχεια και κατά άλλων χωρών, ώστόσο κατά τή διάρκεια τής δεκαετίας του 1960 έφερε τήν ΟΔΓ πρό των πυλών τής αυτοαπομόνωσης, ένó κατά τή διάρκεια τής επόμενης δεκαετίας παραμερίστηκε έξαιτίας τής άναγνώρισης τής ΓΛΔ από τήν πλειοψηφία των άλλων κρατών. Βλ. Werner Kilian, *Die Hallstein-Doktrin, Der diplomatische Krieg zwischen der BRD und der DDR 1955-1973, Aus den Akten der beiden deutschen Außenministerien* (Zeitgeschichtliche Forschungen άρ. 7), έκδ. Duckner-Humboldt, Berlin 2001, σελ. 22-23, 52-66 και passim. Έπίσης Σωτήρης Βολντέν, *Έλλάδα και άνατολικές χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τόμ. Β', έκδ. Όδυσσεάς, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Άθήνα 1991, σελ. 17 και *Kleine Enzyklopädie: Weltgeschichte*, τόμ. 1, έκδ. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1981, σελ. 171.

7. Βλ. Martin Praxenthaler, *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*, ό.π. σελ. 105-106. Για τήν άντιπαράθεση των δύο γερμανικών κρατών βλ. Αϊμιλία Ροφούζου, «Σέ ποιόν άνήκει ό γερμανικός πολιτισμός; Η γερμανο-γερμανική διεκκυστίδα στην Έλλάδα στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου», στο *Νανσιβίος Χώρα, Περιοδική Έκδόση Ναυτικών Έπιστημών*, τχ. 2, έκδ. Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, Πειραιάς 2008, σ. 383-391.

8. Βλ. Marcel Bulla, *Zur Außenpolitik der DDR. Bestimmungsfaktoren, Schlüsselbegriffe, Institutionen und Entwicklungstendenzen*, έκδ. Ernst Knoth, Melle 1998, σελ. 47.

ὁποῖο ἤ έννοια τῆς ένότητας τῆς γερμανικῆς κουλτούρας ἦταν καὶ παρέμενε πολὺ ἰσχυρῆ.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν πέρασε, ὅμως, ἀπαράτηρητο ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς ΓΛΔ, ἡ ὁποία ἀποφάσισε νὰ χρησιμοποῖήσει ἄλλα μέσα καὶ τρόπους προσέγγισης αὐτῶν τῶν χωρῶν καὶ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀπροκάλυπτη πολιτικὴ προπαγάνδα καὶ τὴν έντονη ἀντιπαράθεση μὲ τὴν ΟΔΓ.

Αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ἀκολούθησε ἀρχικὰ ἡ ΓΛΔ καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας⁹. Ἡ δύσκολη, ὡστόσο, ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας μας καὶ ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴς ΗΠΑ καὶ τὴν ΟΔΓ, τοὺς κύριους ἐπενδυτὲς τῆς ἐγχώριας οἰκονομίας, δὲν ἄφηναν περιθώρια στὴν ἐπίσημη Ἑλλάδα νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ποικίλες προσκλήσεις πού δεχόταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Γερμανία.

Τὰ ὅποια δείγματα συνεργασίας στηρίχθηκαν, ἐπομένως, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀναγκαστικὰ στὶς ἐνέργειες προσωπικοτήτων καὶ ομάδων τοῦ ἰδεολογικὰ συγγενικοῦ χώρου, μὲ κορυφαία στιγμὴ τῶν διμερῶν σχέσεων τὴν περιθάλψη, μόρφωση καὶ διαπαιδαγώγηση περίπου χιλίων παιδιῶν πού συνεπεία τοῦ ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου ἀνέλαβε ἡ ΓΛΔ – στὰ πλαίσια μᾶς γενικότερης ἀποστολῆς παιδιῶν πρὸς τὸ σύνολο τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν¹⁰.

Ἡ Ἀνατολικὴ Γερμανία ἀπὸ τὴν πλευρὰ της κατέβαλε ἐπίμονες προσπάθειες νὰ συμμετέχουν ἐκπρόσωποί της στὰ διάφορα Φεστιβάλ καὶ ἄλλες πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις διεθνοῦς κύρους πού διοργανῶνόνταν στὴν Ἑλλάδα, προσπάθειες πού ἀρκετὲς φορὲς καρποφόρησαν.

Ἐτσι, τὰ πρῶτα χρόνια πραγματοποιήθηκαν σαφῆ βήματα συνεργασίας ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν συνεχῆς καὶ διαρκῆς, ἦταν ὡστόσο ἐμφανῆς καὶ κατόρθωσε νὰ προβάλλει τὴ ΓΛΔ στὸ ἑλληνικὸ κοινό. Αὐτονόητο βέβαια ὅτι ἐφόσον δὲν ὑπῆρχαν διπλωματικὲς σχέσεις, οἱ «παραδιπλωματικὲς» –ἴδρυση Ἐμπορικῆς Ἀντιπροσωπείας, συμμετοχὴ στὴ Διεθνή Ἐκθεση Θεσσαλονίκης κ.ἄ.– δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴ σύναψη ἐπίσημων διακρατικῶν συμφωνιῶν¹¹.

9. Ἡ ἴδια πολιτικὴ ἀκολούθηθηκε καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κύπρου. Βλ. σχετικὰ, Αἰμιλία Ροφούζου, «Οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις τῆς Γερμανικῆς Λαοκρατικῆς Δημοκρατίας μὲ τὴν Κύπρο στὴν περίοδο πρὶν τὴ διπλωματικὴ ἀναγνώριση», ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἐταιρεία Κυπριακῶν Σπουδῶν, Λευκωσία, 29 Ἀπριλίου - 3 Μαΐου 2008.

10. Βλ. Αἰμιλία Ροφούζου, «Ὅταν οἱ “Ἕλληνες χωρὶς πατρίδα” σχημάτιζαν ἐθνικὸ φρόνημα», *ΤΑ ΝΕΑ*, *Βιβλιοδρόμο-Ἰδέες*, Σαββατοκύριακο 9-10 Ἰουλίου 2005, σελ. 10-11.

11. Emilia Rofousou, «Die Kulturbeziehungen zwischen der SBZ/DDR und Griechenland in der Phase der Nicht-Anerkennung», ὑπὸ ἐκδοσὴ στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου*,

Μετά την 21η Απριλίου 1967, ωστόσο, οι επιστημονικές και πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και ΓΛΔ ουσιαστικά έπαψαν να υφίστανται –εξαιρέση αποτέλεσαν λίγα, αλλά σημαντικά αθλητικά γεγονότα, με κυριότερο το 9ο Πανευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Στίβου στην Ελλάδα¹². Αιτία για το πάγωμα των σχέσεων ήταν το γεγονός ότι η ΓΛΔ ήταν εκείνο το κράτος του Συμφώνου της Βαρσοβίας, το οποίο άσκησε τη σκληρότερη κριτική στο «φασιστικό» καθεστώς των Αθηνών, αποδίδοντας μεγάλο μερίδιο εθύνης για την έπιβολή της Δικτατορίας στις ΗΠΑ και τη Δυτ. Γερμανία¹³. Το ΕΣΚΓ, εξάλλου, είχε επιχειρήσει και μία προσπάθεια ένιςχυσης της ελληνικής αντίστασης, ιδρύοντας το καλοκαίρι του 1967 και ύστερα από απόφαση της Κ.Ε. την «Επιτροπή Άλληλεγγύης προς τους Έλληνες Πατριώτες»¹⁴.

Ός εκ τούτου, οι επίσημες σχέσεις των δύο κρατών, όπως ήταν αναμενόμενο, χειροτέρεψαν, γεγονός που το Υπουργείο Έξωτερικών της ΓΛΔ απέδιδε στην ένδυνάμωση της δυτικογερμανικής έπιρροής μέσω του πραξικοπήματος και στον ταυτόχρονο πολιτικό αποκλεισμό των συνδετικών κρίκων της Ανατολικής Γερμανίας. Όστόσο, παρ' όλο που οι σχέσεις των Ανατολικογερμανών με το καθεστώς της Αθήνας ήταν αρκετά τεταμένες, τα δύο κράτη κατάφεραν εκείνη την περίοδο να συνάψουν συμφωνίες, οι οποίες υπό κανονικές συνθήκες δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν ίσως ποτέ – κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ή Ελλάδα συνήψε 130 συμφωνίες με χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού, πολλές από τις οποίες με τη ΓΛΔ.

Η πορεία αυτή καθορίστηκε από την πρόθεση της Χούντας να προωθήσει την εικόνα μιας σταθερής κυβέρνησης, να προβληθεί στο έξωτερικό και ως εκ τούτου να σταθεροποιηθεί και στον ελληνικό χώρο.

Έκ προθέσεως προέβη σε αυτή τη συνεργασία και η άλλη πλευρά. Στο Ανατολικό Βερολίνο ήταν πλέον έμφανές ότι τα «άδελφά» κράτη είχαν ήδη αρχίσει να παραβιάζουν τις παλαιότερες κοινές αποφάσεις της Comecon

“Transfer der modernen griechischen Literatur und deutscher Bildungsexport: Anthologien, Übersetzung und Kulturpolitik im 20. Jahrhundert”, Πανεπιστήμιο Osnabrück / Πανεπιστήμιο Μονάχου (LMU), Osnabrück 24-27 Μαΐου 2007.

12. ΡΑΑΑ Β 97/365, Πρεσβεία της ΟΔΓ στην Αθήνα, 26.2.1970.

13. Βλ. Πάνος Λαμπρίδης, «Η έξωτερική πολιτική της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας», *Νέος Κόσμος*, τ.χ. 6, Ιούνιος 1971, σελ. 66.

14. ΒΑArch/SAPMO, DY 6 Vorl. 1226, Πληροφορίες για την Επιτροπή Άλληλεγγύης προς τον ελληνικό λαό, 11.5.1967 και στο ίδιο, DY 30 IV A 2/20/498, Έπιστολή Έπιτροπής προς ΚΕ ΕΣΚΓ, 28.3.1968. Έπίσης, βλ. Andreas Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik: Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, εκδ. Bibliopolis, Mannheim und Möhnesee 2001, σελ. 130.

περί μπόϊκοταρίσματος τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπέβλεπαν σὲ κερδοφόρες συναλλαγές μαζί του. Μὲ τὴν προοπτικὴ, μάλιστα, ὅτι τὸ στρατιωτικὸ φασιστικὸ καθεστῶς «ὡς πρὸ ἀντιδραστικῆ ἔκφραση τοῦ κρατικοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ» θὰ ὑφίστατο γιὰ ἓνα «ἐκτενέστερο διάστημα», οἱ ἰθύνοντες τῆς ΓΛΔ ἀναθεώρησαν τὴ στάση τους¹⁵. Ὡς «ἄλλοθι» γιὰ τὴ συνδιαλλαγὴ μὲ τοὺς συνταγματάρχες χρησίμευε ἡ ἀναθεωρημένη θεωρία ὅτι δηλαδὴ οἱ τελευταῖοι κρατοῦσαν ἀποστάσεις ἀπὸ τὴ δυτικογερμανικὴ καὶ ἀμερικανικὴ ἐπιρροή καὶ ἐπομένως θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀπόσπασή τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ νατοϊκὸ μπλόκ¹⁶. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ αὐτὴ τῆς ὑποχώρησης, ὡστόσο, ἡ ΓΛΔ ἀνταμείφθηκε ἀπὸ τὴ Χούντα μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ἑνὸς ἑλληνικοῦ Ἐπιμελητηρίου καὶ στὸ Ἀνατολικὸ Βερολίνο – κάτι ποῦ εἶχε ἐπιδιώξει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν¹⁷.

Παρόλα αὐτὰ μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1972 ἡ ΓΛΔ διατηροῦσε ἀκόμα ἀμφιβολίες γιὰ τὴν πρόθεση τῆς Ἀθήνας νὰ προχωρήσει σὲ διπλωματικὴ ἀναγνώριση¹⁸. Ἡ ἐξομάλυνση, ὡστόσο, τῶν γερμανογερμανικῶν σχέσεων ἀπὸ τὶς 8 Νοεμβρίου καὶ ἡ τελικὴ ὑπογραφή τοῦ «Βασικοῦ Συμφώνου» (ἀνάμεσα στὴν ΟΔΓ καὶ τὴ ΓΛΔ) στὶς 21 Δεκεμβρίου ἐπιτάχυναν τὶς ἐξελίξεις¹⁹ καὶ οἱ ἐκτιμήσεις τῆς Ἐμπορικῆς Ἀντιπροσωπείας στὴν Ἀθήνα ἀρχισαν πλέον νὰ ἀλλάζουν²⁰.

Πραγματικά, οἱ ἐκτιμήσεις τῶν Ἀνατολικογερμανῶν ἀποδείχτηκαν σωστές. Μετὰ ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες διαπραγματεύσεις ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ ΓΛΔ στὶς 25 Μαΐου 1973 ὑπέγραψαν συμφωνία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη διπλωματικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ πρεσβευτῶν, ἀνακοινώνοντας ἐπισημῶς ὅτι

15. Βλ. Hagen Fleischer, «Post-War Relations between Greece and the two German States: A Reevaluation in the Light of German Unification», σὲ *The Southeast European Yearbook 1991 (1992)*, σελ. 168.

16. Βλ. Andreas Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik*, δ.π., σελ. 121-122, 130-134. Ἐπίσης, AMAE, Europe 1940-1970, Grèce 242, Ἐπιστολὴ Πρεσβείας τῆς Γαλλίας στὴν Ἑλλάδα πρὸς Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, 23.1.1970.

17. Βλ. Hagen Fleischer, «Post-War Relations between Greece and the two German States: A Reevaluation in the Light of German Unification», δ.π., σελ. 177. Γιὰ τὴν πράξη αὐτὴ ἡ ΓΛΔ ζήτησε μάλιστα τὴ συγκατάθεση τῶν Ἑλλήνων συντρόφων τοῦ ΚΚΕ.

18. ΡΑΑΑ, ΜΙΑΑ, C 4044, Μελέτη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη διπλωματικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ ΓΛΔ καὶ τὴν Ἑλλάδα, 2.10.1972.

19. Βλ. Joachim Scholtyssek, *Die Aussenpolitik der DDR (Enzyklopädie Deutscher Geschichte τόμ. 69)*, ἐκδ. Oldenburg, München 2003, σελ. 31.

20. ΒArch, DL 2 VA 6742, Πληροφορίες τῆς Ἐμπορικῆς Ἀντιπροσωπείας τῆς ΓΛΔ στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν πρόθεση τῆς Ἑλλάδας νὰ ἀναπτύξει διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τὴ ΓΛΔ, 18.12.1972.

αυτές θα διέπονταν από τις ρυθμίσεις που όριζε σχετικά η Συνθήκη της Βιέννης της 18ης Απριλίου 1961²¹.

Αποτέλεσμα αυτής της συμφωνίας ήταν η έγκατάσταση στην Αθήνα του πρώτου επιτετραμμένου της ΓΛΔ, Dr. Gerhard Hobran, το καλοκαίρι του 1973 και του πρώτου πρέσβη, Ernst Kube, το Σεπτέμβριο του 1974. Ο Έλληνας πρέσβης στη ΓΛΔ, Κωνσταντίνος Τσαμαδός, ανέλαβε ύπηρεσία λίγο αργότερα, το Φεβρουάριο του 1975²².

Να σημειωθεί εδώ, εν παρενθέσει, ότι το καθεστώς της Αθήνας προέβη στην αναγνώριση της ΓΛΔ άποσκοπώντας και στον περιορισμό της αντίδρασης των άριστερων δυνάμεων στο έσωτερικό της χώρας.

Από εκεί και έπειτα, το πρώτο σημαντικό πολιτικό γεγονός τοποθετείται στα άμεσα επόμενα έτη. Τον Απρίλιο του 1976, τον Ιούνιο του 1977 και το Μάιο του 1978 έλαβαν χώρα στο Άν. Βερολίνο οι πρώτοι τρεις γύροι διαπραγματεύσεων (έμπειρογνωμόνων των δύο κρατών) για «άνοιχτά οικονομικά ζητήματα», όπου έγινε σύντομη αναφορά και στο θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων²³.

Η πρώτη, ωστόσο, επίσημη επίσκεψη Έλληνα ύπουργού πραγματοποιήθηκε πολύ αργότερα, μόλις το Μάιο του 1981 με τον τότε Ύπουργό Έξωτερικών Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, ο όποιος είχε προσκληθεί από τον όμολόγο του, Oskar Fischer. Οι δύο ύπουργοί έπισφράγισαν, μάλιστα, τη συνάντηση αυτή με την ύπόσχεση ότι θα προωθούσαν τις διμερείς σχέσεις σε πολιτικό, οικονομικό, έπιστημονικό και πολιτιστικό επίπεδο²⁴.

Αντίστοιχη επίσημη επίσκεψη του Φίσερ στην Αθήνα έλαβε χώρα μετά την κυβερνητική αλλαγή του Οκτωβρίου 1981 και συγκεκριμένα τον Ιούλιο του 1982. Ός τότε οι πολιτικές σχέσεις των δύο χωρών δεν είχαν αναπτυχθεί άρκετά, άφου κατά τις εκτιμήσεις των Άνατολικογερμανών ή κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δεν τις είχε προωθήσει²⁵, σε αντίθεση με τη νέα κυ-

21. BArch, DC-20 I4 2881, Συνεδρίαση του Προεδρείου του Ύπουργικού Συμβουλίου, 30.5.1973.

22. Πβλ. Andreas Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik*, ό.π., σελ. 135.

23. Hagen Fleischer & Despina Konstantinakou, *Ad calendas graecas? Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung*, σό H.-G. Hockerts κ.ά. (έπιμ.), *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000*, Göttingen 2006, σελ. 375-457, εδώ σελ. 438 κ.έ.

24. *Aussenpolitische Korrespondenz*, Nr. 20/1981, Δυνατότητες ανάπτυξης των σχέσεων με την Ελλάδα. Επίσκεψη του Ύπουργού Έξωτερικών της Ελλάδας, σελ. 163-165.

25. Άρχείο X. Φλάισερ, MfAA, ZR 1760/88, Άναφορά πρεσβείας ΓΛΔ στην Αθήνα, 2.11.1984.

βέρνηση του Ά. Παπανδρέου, ή οποία έδειχνε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για συνεργασία.

Ακόμη μία φορά οι εκτιμήσεις των Ανατολικογερμανών αποδείχτηκαν σωστές, αφού από τα πρώτα έτη της κυβέρνησης Παπανδρέου έλαβαν χώρα πολλές συναντήσεις κορυφής και υπεγράφησαν αρκετές συμφωνίες, με σημαντικότερη αυτή στους τομείς της έπιστήμης και του πολιτισμού τον Ιούλιο του 1982²⁶, στην οποία θα επανέλθουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της ανάπτυξης του πολιτικού διαλόγου, ήδη κατά τη διάρκεια του 1982, ήταν ή πρώτη επίσημη επίσκεψη στη ΓΛΔ ομάδας του ελληνικού κοινοβουλίου, με τη συνοδεία του Προέδρου της Βουλής, Ιωάννη Άλευρά, ή επίσκεψη της ήγερτικής μορφής του Πολιτικού γραφείου του ΕΣΚΓ, Hermann Axen, στην Άθήνα και ή συνάντησή του με τον Ά. Παπανδρέου, ή επίσκεψη του μέλους της Έκτελεστικής Έπιτροπής του ΠΑΣΟΚ και Γενικού Διευθυντή του Άθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων, Ά. Χριστοδουλίδη, στη ΓΛΔ, κατά την οποία υπεγράφη συμφωνία συνεργασίας ανάμεσα στα έκτερωθεν πρακτορεία ειδήσεων και ή επίσκεψη του Γενικού Διευθυντή της ΕΡΤ, Γεωργίου Ρωμαιο, κατά την οποία υπεγράφη συμφωνία για συνεργασία στον τομέα της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου²⁷. Παρόμοια βήματα πραγματοποιήθηκαν και τα επόμενα έτη. Το 1983, οι πρόεδροι των δύο κοινοβουλίων συναντήθηκαν εκ νέου, αυτή τη φορά στην Άθήνα, ενώ ταυτόχρονα τοποθετήθηκε στην πρεσβεία της Άθήνας και στρατιωτικός ακόλουθος - ό πρώτος σε χώρα-μέλος του ΝΑΤΟ²⁸!

Άπό το 1984 και έπειτα παρατηρήθηκαν τακτικές συναντήσεις κορυφής και συχνή έπικοινωνία μεταξύ των Έπουργών Έξωτερικών. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ή επίσκεψη του Ά. Παπανδρέου - με πολυμελή συνοδεία πολιτικών προσώπων- στη ΓΛΔ τον Ιούλιο του 1984, κατόπιν προσκλήσεως του Erich Honecker, Γενικού Γραμματέα του ΕΣΚΓ και Προέδρου του Κρατικού Συμβουλίου, κατά την οποία υπεγράφησαν αρκετές διακρατικές συμφωνίες σε διάφορους τομείς²⁹, ενώ ό Έλληνας πρωθυπουργός ανακηρύχθηκε σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Humboldt³⁰.

26. ΒArch, DA 1 15821, Σχέσεις ΓΛΔ-Έλλάδας (1981-1987).

27. ΒArch, DA 1 14650, Διμερείς Σχέσεις ΓΛΔ-Έλλάδας (1980-1985).

28. ΒArch, DA 1 15644, Σχέσεις ΓΛΔ-Έλλάδας (1980-1984).

29. *Aussenpolitische Korrespondenz*, Nr. 27/1984, Έπίσκεψη Άνδρέα Παπανδρέου στη ΓΛΔ, Βερολίνο, 10.7.1984, σελ. 209-211.

30. ΒArch, DR 3 1573/1b, Humboldt Universität, Άνακήρυξη Ά. Παπανδρέου σε επίτιμο διδάκτορα, 5.7.1984.

Στή συνέχεια ακολούθησε η επίσκεψη του Χόνεκερ στην Αθήνα το 1985, κατόπιν προσκλήσεως του Προέδρου της Δημοκρατίας, Χρ. Σαρτζετάκη, ή αποστολή μορφωτικού ακόλουθου στην Ελλάδα επίσης το 1985³¹ και η επίσκεψη του Σαρτζετάκη στη ΓΛΔ το 1986, αποτέλεσμα της οποίας ήταν να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις και να υπογραφεί το μεθεπόμενο έτος συμφωνία συνεργασίας στον τομέα του τουρισμού³².

Το 1988 επισκέφθηκε την Ελλάδα ο Hans-Joachim Böhme, ο πρόεδρος της Λαϊκής Βουλής, Horst Sinderman, και ο Φίσερ, ενώ ανταπέδωσαν με επίσκεψη στο Βερολίνο ή Μελίνα Μερκούρη και ο Α. Παπανδρέου.

Αξίζει, τέλος, να σταθούμε και στην τοποθέτηση της Ελλάδας σχετικά με την πρόθεση της ΓΛΔ να διοργανώσει μία «Διεθνή Συνάντηση με θέμα τις αποπυρηνικοποιημένες ζώνες». Χαρακτηριστική ή δήλωση του τότε Υπουργού Ξεωτερικών και σημερινού Προέδρου της Δημοκρατίας Κάρολου Παπούλια στην ανατολικογερμανική τηλεόραση το ίδιο έτος: «Η ιδέα της ΓΛΔ για τη διοργάνωση μίας συνάντησης σχετικά με τις αποπυρηνικοποιημένες ζώνες τον Ιούνιο στο Βερολίνο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρονσα. Η Ελλάδα θα συμμετάσχει με δικές της προτάσεις για μία τέτοια ζώνη στα Βαλκάνια»³³.

Η συμφωνία για πολιτιστική και επιστημονική συνεργασία

Από το 1980 και έπειτα εκφραζόταν όλο και περισσότερο το μόνιμο παράπονο της ΓΛΔ σχετικά με την έκκρεμότητα μιάς συμφωνίας με την Ελλάδα, ή οποία θα ρύθμιζε τη μόνιμη βάση για όλα τα θέματα του πολιτισμού³⁴. Η δυσαρέσκεια των Ανατολικογερμανών για τις συνεχείς καθυστερήσεις ως προς την ανάπτυξη πολιτιστικών και επιστημονικών σχέσεων με την Ελλάδα ήταν απόλυτως δικαιολογημένη, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το 1981, για παράδειγμα, από τις 1.914 επισκέψεις επιστημόνων της ΓΛΔ προς μη κομμουνιστικές χώρες μόνο οι 23 αφορούσαν την Ελλάδα και από αυτές

31. ΒArch, DA 1 15821, Σχέσεις ΓΛΔ-Ελλάδας (1981-1987).

32. ΒArch, DC-20 I4 6001, Συνεδρίαση του Προεδρείου του Υπουργικού Συμβουλίου, I4.1987 και στο ίδιο, DY 30 J IV 2/2/2210, Προσχέδιο συμφωνίας στον τομέα του τουρισμού, Πρωτόκολλο 17.3.1987.

33. Βλ. «Αποπυρηνικοποιημένες ζώνες-Βήματα προς ένα αποπυρηνικοποιημένο κόσμο», *Επιθεώρηση της ΓΛΔ, Εικονογραφημένο περιοδικό από την Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία*, τχ. 4, έκδ. Verlag Zeit im Bild, Dresden 1988, σελ. 10.

34. ΒArch/SAPMO, DY 30 IV B 2/9.06/136, Υπουργείο Πολιτισμού, Έτήσια έκτιμηση 1980.

οἱ 20 ἀφοροῦσαν συμμετοχές σέ συνέδρια. Ἀκόμη χειρότερη ἦταν ἡ κατάσταση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἑλλάδας - μόλις 10 ἐπισκέψεις μελῶν ἑλληνικῶν πανεπιστημίων σέ σύνολο 3.656 ἐπισκεπτῶν ἀπὸ δυτικὲς χώρες, οἱ 9 ἀπὸ τίς ὁποῖες ὀφείλονταν ἐπίσης σέ συμμετοχὴ σέ συνέδρια³⁵. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν προβληματισμῶν ἦταν ἡ κινητοποίηση τοῦ Φίσερ³⁶ καὶ ἡ σύσταση ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀνάληψη ὅλων τῶν ἀπαραίτητων διαπραγματεύσεων προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σύναψη πολιτιστικῆς συμφωνίας, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει κατὰ τὸ δυνατόν τῇ διατύπωση ἄλλων συναφῶν συμφωνιῶν τῆς ΓΛΔ, νὰ ἐξασφαλίσει τὰ συμφέροντά της καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψει τὴν ἀνάπτυξη προϋποθέσεων ποὺ θὰ ἄνοιγαν τὴν κερκόπορτα νὰ εἰσχωρήσει ἡ ὑπεριαλιστικὴ καὶ ἀντικομμουνιστικὴ ἰδεολογία³⁷.

Ἡ ἐν λόγω ἐπιτροπὴ ἔφερε εἰς πέρας τὰ καθήκοντά της, ἀφοῦ κατόρθωσε σέ σύντομο χρονικὸ διάστημα νὰ ἐξασφαλίσει τὰ ἐπιθυμητὰ γιὰ τὴ ΓΛΔ ἀποτελέσματα. Στις 6 Ἰουλίου 1982 ὑπεγράφη στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς Ὑπουργοὺς τῶν Ἐξωτερικῶν Φίσερ καὶ Χαραλαμπόπουλο ἀντίστοιχα, ἡ προαναφερθεῖσα συμφωνία γιὰ πολιτιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ συνεργασία, ἡ ὁποία ἀπέτελεσε τὴ βάση γιὰ τὴ γενικότερη ἀνάπτυξη πολιτιστικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη³⁸.

Ἡ συμφωνία ἀποτελεῖτο ἀπὸ 14 ἄρθρα, ἐνῶ ἡ διάρκεια ἰσχύος της ὀριζόταν σέ πέντε ἔτη, διάστημα τὸ ὁποῖο ἦταν δυνατό νὰ παραταθεῖ στὸ διπλάσιο μὲ τὸν ὄρο νὰ μὴν εἶχε ἐκφραστεῖ ἀπὸ καμία πλευρὰ καὶ τουλάχιστον ἕξι μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ πέρας τῆς πενταετίας ἡ ἐπιθυμία νὰ διακοπεῖ ἡ συνεργασία³⁹.

Στὰ πλαίσια τῶν νομικῶν τους διατάξεων τὰ συμβαλλόμενα μέρη προωθοῦσαν καὶ ὑποστήριζαν τὴν ἀνάπτυξη συνεργασίας ἀνάμεσα σέ κρατικὰ ὄργανα, ὀργανισμοὺς καὶ ἰδρύματα στὸν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς υγείας καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ,

35. BArch, DR 3 2689, Ἐπιστολὴ πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 1981 καὶ στὸ ἴδιο, Ἐπισκέψεις πανεπιστημιακῶν σέ μὴ κομμουνιστικὲς χώρες, 1981.

36. BAArch, DC-20 I4 4717, Ἐπιστολὴ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Oskar Fischer πρὸς τὸν πρόεδρο τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, Willi Stoph. Στὸ ἴδιο, Ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, 16.2.1981.

37. Ἀρχεῖο Χ. Φλάσερ, MfAA, ZR 5163/90, Νταρεκίτβα γιὰ τίς διαπραγματεύσεις σχετικά μὲ τὴ σύναψη συμφωνίας γιὰ συνεργασία στοὺς τομείς τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀνάμεσα στὴ ΓΛΔ καὶ τὴν Ἑλλάδα.

38. BAArch, DR 3 3035 2. Schicht, Συμφωνία ἀνάμεσα στὶς κυβερνήσεις τῆς ΓΛΔ καὶ τῆς Ἑλλάδας γιὰ συνεργασία στοὺς τομείς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης, 1982.

39. Οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς ὄροι περιλαμβάνονταν σέ ὅλες τίς διακρατικὲς συμφωνίες μὲ τὴν Ἑλλάδα.

καθώς και σε παρεμφερείς τομείς, με άξονα το κοινό συμφέρον. Ειδικά για την επίτευξη της συνεργασίας ανάμεσα στα αρμόδια όργανα και ιδρύματα κρινόταν απαραίτητη η ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών και οι άμοιβαίες επισκέψεις για έρευνα, σπουδές και διαλέξεις. Πινόταν επίσης λόγος για ανταλλαγή πληροφοριών, έγγραφων, εξειδικευμένης βιβλιογραφίας και γενικότερου διδακτικού υλικού. Αποδιδόταν μεγάλη σημασία στην προώθηση της διδασκαλίας και της έρευνας στον τομέα της γερμανικής και ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας και ενισχυόταν η ανταλλαγή επιστημόνων και καθηγητών με σκοπό τη συμμετοχή τους σε διεθνή συνέδρια, διασκέψεις, και άλλες εκδηλώσεις που επρόκειτο να λάβουν χώρα ένθεν και ένθεν. Η συμφωνία αναφερόταν επίσης στις πολιτιστικές ανταλλαγές ανάμεσα στα δύο κράτη και προωθούσε διοργανώσεις μουσικών και θεατρικών παραστάσεων, καθώς και εκθέσεων έργων τέχνης, ενώ λάμβανε υπόψη ακόμη και την εμπορική συνεργασία στους τομείς παραγωγής δίσκων και ταινιών. Όριζε επίσης την ανάπτυξη συνεργασίας στα πλαίσια της δικαιοδοσίας διεθνών οργανισμών και κυρίως της UNESCO, ενώ εξασφάλιζε κάθε δυνατή διευκόλυνση στους πολίτες και των δύο χωρών.

Τέλος, οι δύο πλευρές αναφέρονταν με αυτή τη συμφωνία και στη μελλοντική σύναψη προγραμμαμάτων εργασίας, τα οποία θα ρύθμιζαν τις απαραίτητες επιμέρους συμφωνίες, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών διευθετήσεων.

Σημειωτέον ότι η ΓΛΔ προέβλεπε κατά τη σύναψη αυτής της συμφωνίας, αλλά και των άλλων που ακολουθήσαν την επιθυμία της να συνεισφέρει με τον τρόπο αυτό στην περαιτέρω ανάπτυξη διμερών διακρατικών σχέσεων. Στο εισαγωγικό σημείωμα κάθε συμφωνίας τονιζόταν η πρόθεση για ενδυνάμωση της φιλίας ανάμεσα στους δύο λαούς και για συνεισφορά στον αγώνα για τη σταθεροποίηση της ειρήνης στο πνεύμα των αποφάσεων του Έλσίνκι⁴⁰. Να μη λησμονηθεί, ωστόσο, ότι οι συμφωνίες στο σύνολό τους ουσιαστικά εξυπηρετούσαν την επίτευξη των στόχων της έξωτερικής πολιτικής της ΓΛΔ⁴¹.

Η θεμελιωτική αυτή συνθήκη είχε ως αποτέλεσμα τη σύναψη και άλλων

40. BArch, DR 3 3035 2. Schicht, Συμφωνία ανάμεσα στις κυβερνήσεις της ΓΛΔ και της Ελλάδας για συνεργασία στους τομείς του πολιτισμού και της επιστήμης, 1982. Επίσης, π.χ. BArch, DC-20 14 5322, Απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου για τη σύναψη συμφωνίας με την ελληνική κυβέρνηση στους τομείς της υγείας και της ιατρικής επιστήμης, 28.12.1983.

41. BArch, DC-20 14 5396, Υπουργικό Συμβούλιο ΓΛΔ, Προσχέδιο απόφασης για σύναψη συμφωνίας για συνεργασία στους τομείς της επιστήμης και της τεχνολογίας.

επιμέρους συμφωνιών ανάμεσα στα δύο κράτη⁴². Έτσι, τον Ιούνιο του 1984 υπεγράφη διακρατική συμφωνία για συνεργασία στους τομείς της σωματικής άγωγης και του αθλητισμού με άφορμή την επίσκεψη άποστολής της Γερμανικής Όμοσπονδίας Γυμναστικής και Άθλητισμού στην Άθήνα⁴³ και τον Ιούλιο συμφωνία για συνεργασία στους τομείς της υγείας και της ιατρικής και συμφωνία για επιστημονική-τεχνολογική συνεργασία, άμφοτερες με άφορμή την -κατόπιν προσκλήσεως έκ μέρους του Έριχ Χόνεκερ- προαναφερθείσα επίσκεψη του Άνδρέα Παπανδρέου στη ΓΛΔ⁴⁴.

Όστόσο, παρά την ύπογραφή της βασικής συμφωνίας και των επιμέρους που άκολούθησαν, τα πρακτικά όφελή και για τα δύο κράτη παρέμεναν λιγοστά και αυτό συνέβαινε διότι ή έν λόγω συμφωνία καθυστερούσε σημαντικά νά επικυρωθεί. Δείγματα συνεργασίας ύπηρεξαν βέβαια, όμως ήταν περιορισμένα. Άπό τα πιο χαρακτηριστικά ήταν οι επίσημες συμφωνίες συνεργασίας μεταξύ του Πανεπιστημίου Humboldt και του ΕΚΠΑ -μέ την καθοριστική συμβολή του καθηγητή Ίρμσερ⁴⁵- και μεταξύ του Πανεπιστημίου Karl-Marx της Λειψίας και του ΑΠΘ⁴⁶. Στο Πανεπιστήμιο Karl-Marx διοργανώθηκε, μάλιστα, τó Δεκέμβριο του 1984 και διεπιστημονικό Διεθνές Συνέδριο για τή σύγχρονη Ελλάδα και την Κύπρο με άφορμή τόν έορτασμό τών 575 χρόνων άπό τήν ίδρυσή του και σέ συνδυασμό με δύο ση-

42. BArch, DR 3 3035 2. Schicht, Συμφωνία ανάμεσα στις κυβερνήσεις της ΓΛΔ και της Ελλάδας για συνεργασία στους τομείς του πολιτισμού και της επιστήμης, 1982.

43. BArch, DA 1 15644, Σχέσεις ΓΛΔ-Ελλάδας (1980-1984).

44. Aussenpolitische Korrespondenz, Nr. 27/1984, Έπίσκεψη Άνδρέα Παπανδρέου στη ΓΛΔ, Βερολίνο, 10.7.1984, σελ. 209-211.

45. Ο Ίρμσερ ήταν άπό τó 1953 καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Humboldt, άργότερα διευθυντής του Κεντρικού Ίνστιτούτου για τήν Άρχαία Ίστορία και Άρχαιολογία, πρόεδρος ή μέλος άναρίθμητων συνδέσμων, συλλόγων, άκαδημιών και όργανώσεων επιστημονικής και πολιτικής φύσεως, ένώ διετέλεσε άντιπρόεδρος του Συνδέσμου Φιλίας ΓΛΔ-Ελλάδας. Ένδεικτικά αναφέρουμε ότι τó 1985 ό Ίρμσερ διατηρούσε συνεργασία με τήν Άκαδημία τών Άθηνών, με τó Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών και με τó Πανεπιστήμιο Άθηνών, άναπτύσσοντας επιπλέον συναδελφικές σχέσεις με τούς περισσότερους πανεπιστημιακούς του εύρύτατου τομέα του, όπως και με συναδέλφους τών Πανεπιστημίων Ίωαννίνων, Κρήτης, Θράκης - άκόμη και με τó άρχείο ένός μοναστηριού της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, διατηρούσε έπαφές με μη κρατικά επιστημονικά και πολιτιστικά ιδρύματα της χώρας -συγκεκριμένα ήταν άντιπρόεδρος μέλος του Κέντρου Μαξιστικών Σπουδών, της Έλληνικής Άνθρωπιστικής Έταιρείας, της Έλληνικής Άρχαιολογικής Έταιρείας, της Έταιρείας «Βυζαντινός Πολιτισμός» και τών αντίστοιχων έταιρειών μελετών για τó Αίγαίο και τήν Άρκαδία - της τελευταίας ήταν μάλιστα ιδρυτικό μέλος. Archiv der BBAW, Bestand ZIAGA, Nr. A 1070, Έπιστολή Ίρμσερ προς τή Γραμματεία Έπιστημών, 17.5.1985.

46. BArch, DR 3 B 1573/1b, Άνακοίνωση Eiteljörge, 11.1.1984.

μαδιακές έπετείους, τὰ 40 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴ γερμανικὴ Κατοχὴ καὶ τὰ 10 χρόνια ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση καὶ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Κύπρο. Τὸ συνέδριο διοργάνωσε ἡ ἔδρα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν καὶ εἶχε τὴν ἰδιαίτερότητα ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ ἀνάλογο συμπόσιο τοῦ 1977, αὐτὴ τὴ φορὰ δὲ συμμετεῖχαν μόνο συνέδριοι ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς χώρες, ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς ἀπὸ τὴ Δύση. Ὁ ὀργανωτὴς του, καθ. J. Werner, πρωτοτύπησε γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ΓΛΔ, ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ μεταπείσει τὶς προϊστάμενες ἀρχὲς νὰ ἐπιτρέψουν «δοκιμασιακὰ» ἀμυγῶς θεματικὲς συνεδρίες μὲ κοινὴ συμμετοχὴ δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν συνέδρων, ἀντὶ νὰ τοὺς χωρίσουν ἀνάλογα μὲ τὴ χώρα προέλευσής τους, ὅπως συνηθίζοταν⁴⁷.

Ἄλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικὸ τομέα εἶχαμε δείγματα συνεργασίας μὲ κυριότερο τὴ σύναψη συμφωνίας ἀνάμεσα στὴν Πανελλήνια Πολιτιστικὴ Κίνηση (ΠΑΠΟΚ) καὶ τὴν Πολιτιστικὴ Ὁμοσπονδία⁴⁸. Μεγάλης σπουδαιότητος ἦταν καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ χορευτικοῦ θιάσου τῆς Komische Oper στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1982⁴⁹ – ἂν καὶ ἡ ἐμφάνιση αὐτὴ εἶχε καὶ ἓνα ἀγκαθᾶκι, ἀφοῦ τρία μέλη τῆς ἀποστολῆς ἐγκατέλειψαν τὴν ὁμάδα καὶ τὴ ΓΛΔ, ζητώντας ἄσυλο⁵⁰.

Τὰ πῶς χαρακτηριστικὰ δείγματα, ὥστόσο, πολιτιστικῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη ἀποτελέσαν οἱ ἐμφανίσεις τοῦ Μίκη Θεοδωράκη καὶ τῆς Μαρίας Φαραντούρη στὴ ΓΛΔ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1979. Πρόκειται γιὰ παραστάσεις ὑψηλοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου, οἱ ὁποῖες εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση στὸ μουσικόφιλο κοινὸ τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας⁵¹. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, ὥστόσο, ἐν παρενθέσει ὅτι στὸ παρελθόν, μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τὸ 1968 καὶ τὴ συμπαράταξη τοῦ Θεοδωράκη μὲ τὴ «λάθος» πλευρὰ (ΚΚΕ ἐς.), δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ προβάλλεται ὁ Ἕλληνας συνθέτης στὰ ΜΜΕ τῆς

47. Πληροφορίες J. Werner πρὸς τὸν ἐπίσης συμμετέχοντα Χάγκεν Φλάισερ. Παρεμπιπτόντως, ἀναφέρουμε ὅτι, π.χ., στὶς βιβλιογραφίες διατριβῶν, οἱ συγγραφεῖς χωρίζονταν μὲ τὸ ἀπλοουστειτικὸ «ἰδεολογικὸ» κριτήριό τῆς προέλευσής!

48. BArch/SAPMO, DY 30 Vorl. SED 34922, Πρεσβεία ΓΛΔ στὴν Ἀθήνα, 15.10.1982 καὶ στὸ ἴδιο, Ἐπιστολὴ τοῦ Karl Heinz Schulmeister πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 17.8.1983.

49. BArch, DA 1 14650, Διμερεῖς σχέσεις ΓΛΔ-Ἑλλάδας (1980-1985).

50. BArch/SAPMO, DY 30 Vorl. SED 34922, Παρατηρήσεις γιὰ τὴ φυγὴ μελῶν τοῦ χορευτικοῦ θιάσου τῆς Komische Oper, 2.11.1982 καὶ 3.11.1982.

51. Πληροφορίες Ἀστέρη Κούτουλα πρὸς Αἰ. Ρ. Ἐπίσης, βλ. Αἰμιλία Ροφούζου, *Οἱ πολιτιστικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γερμανικὴ Λαοκρατικὴ Δημοκρατία στὴν περίοδο 1949-1989*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν 2005, διατριβὴ ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὴ σειρά «Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπλόου», Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, σελ. 300-301.

ΓΛΔ ὡς μέλος κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἡ μετάδοση τῆς μουσικῆς του καὶ ἰδιαίτερα τῶν «ἀγωνιστικῶν» του τραγουδιῶν ἐπιτρεπόταν θεωρητικά⁵², στὴν πράξη, ὅμως, ὄχι μόνο ἀπαγορευόταν –ὅπως καὶ στὶς περισσότερες ἀνατολικές χώρες– ἀλλὰ γίνονταν καὶ ἐνέργειες γιὰ τὴν καταστροφή δίσκων κατὰ τὶς πρακτικές τῆς χούντας⁵³. Ὡστόσο, ἂν καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς καὶ πολιτικτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀναπτύσσονταν ὀλοένα καὶ περισσότερο, ἡ γερμανικὴ πλευρὰ ἔδειχνε ἐνοχλημένη ἀπὸ τὴν καθυστέρηση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης νὰ ἐπικυρώσει τὴ συμφωνία τῆς 6ης Ἰουλίου 1982, ἀφοῦ ἡ καθυστέρηση αὐτὴ παρεμπόδιζε καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ ἀντίστοιχου προγράμματος ἐργασίας⁵⁴. Πραγματικά, οἱ προβληματισμοὶ τῶν Ἀνατολικογερμανῶν ἀποδείχτηκαν βάσιμοι, δεδομένου ὅτι τὸ πρῶτο πρόγραμμα ἐργασίας ὑπεγράφη τελικὰ μόλις τὸ 1985, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς βασικῆς συμφωνίας, καὶ ἀφοροῦσε στὴν τριετία μέχρι τὸ 1988⁵⁵.

Ἡ συμφωνία αὐτὴ καὶ ἡ, ἔστω καθυστερημένη, ἐπικύρωσή της, διευκόλυναν πλέον τὶς πολιτικτικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἐπαφές ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη, ἀφοῦ παραμέρισαν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποικίλα γραφειοκρατικὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει πηγὴ παραπόνων τῆς ΓΛΔ γιὰ τρεῖς δεκαετίες τουλάχιστον. Ἔτσι, μόλις τότε ἰδρύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πρεσβεία τῆς ΓΛΔ στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπιστημονικὸ-πολιτικὸ τμήμα⁵⁶, ἐνῶ τὸ 1988 ὑπεγράφη καὶ δεῦτερο πρόγραμμα ἐργασίας γιὰ τὴν τριετία 1989-1991⁵⁷.

Στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν δύο προγραμμάτων ἐργασίας –ἔστω καὶ ἂν τὸ δεῦτερο δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρωθεῖ– ἀναπτύχθηκαν οἱ πολιτικτικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη μὲ ἐξαιρετικὰ γρήγορο ρυθμὸ. Διοργανώθηκαν πολιτικτικὲς ἐκδηλώσεις κάθε εἶδους –μουσικὲς καὶ θεατρικὲς παραστάσεις, ἐκθέσεις ἔργων τέχνης, προβολές ταινιῶν, ἐκθέσεις βιβλίου κ.ἄ.–, πραγματοποιήθηκαν ἀνταλλαγές διδακτικοῦ προσωπικοῦ, πληροφοριακοῦ ὕλικου, ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, χορηγήθηκαν ὑποτροφίες γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδές, ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ συμμετοχὴ σὲ κύκλους γλωσσικῶν μαθημάτων τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων τῶν δύο

52. ΡΑΑΑ, ΜίΑΑ, C 329/73, Τμήμα Διεθνῶν Σχέσεων, 27.5.1970.

53. Πληροφορία Μ. Θεοδωράκη πρὸς Αί. Ρ.

54. ΒArch, DA 1 15644, Σχέσεις ΓΛΔ-Ἑλλάδας.

55. Ἀρχεῖο Χ. Φιλίσεφ, ΜίΑΑ, ΖΡ 1760/88, Ἀναφορὰ πρεσβείας ΓΛΔ στὴν Ἀθήνα, 2.11.1984. ΒArch, DA 1 15821, Σχέσεις ΓΛΔ-Ἑλλάδας 1981-1987.

56. ΒArch, DC-20 I4 5497, Συνεδρίαση τοῦ Προεδρείου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, 8.11.1984.

57. Archiv der BBAW, Bestand ZIAGA, Nr. A 1070, Ἐπιστολὴ Rabe πρὸς τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, 30.1.1989.

χωρών και παρατηρήθηκε γενικότερη συνεργασία ανάμεσα σε πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες και αρχεία⁵⁸.

Οι ιδιαίτερες οργανωμένες πολιτιστικές εκδηλώσεις το 1989 στην Αθήνα για τα 40 χρόνια της ΓΛΔ αποτέλεσαν, ωστόσο, ένα από τα τελευταία χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της φιλικής συνεργασίας⁵⁹, αφού το επόμενο διάστημα οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και η διάλυση της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας αναπόφευκτη.

---

58. Βλ. Αϊμιλία Ροφούζου, *Οι πολιτιστικές και επιστημονικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία στην περίοδο 1949-1989*, ό.π., passim.

59. ΒArch, DA 1 15821, Σχέσεις ΓΛΔ-Ελλάδας και Αρχείο Χ. Φλάισερ, επισκόπηση Rabe, 1989.

Ο MARINETTI ΣΤΟΝ Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΟΛΑΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1933, εἰκοσιτέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Φουτουρισμοῦ, ὁ πρωτεργάτης τοῦ πρωτοποριακοῦ ἰταλικοῦ κινήματος F. T. Marinetti ἐπισκέφτηκε τὴν Ἑλλάδα. Ἀφορμὴ ὑπήρξε ἡ ἔκθεση ἀεροζωγραφικῆς ποῦ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἰταλικὸ Μορφωτικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴ διαμονή του στὴ χώρα μας, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Φουτουρισμοῦ παραχώρησε μία σειρά συνεντεύξεων σὲ ἐφημερίδες καὶ ἔδωσε τρεῖς συνολικὰ διαλέξεις: στὸ Ἰταλικὸ Ἰνστιτοῦτο, στὸ «Ἀτελιέ» καὶ στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο Παρνασσός. Ἡ ἐπίσκεψη αὐτὴ τοῦ Marinetti στὴν Ἑλλάδα ἐντασσόταν σὲ ἓνα πρόγραμμα παρουσίας τῆς φουτουριστικῆς τέχνης τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἡ ὁποία σημεῖωνε σημαντικὴ ἀνανεωτικὴ πορεία σὲ σχέση μετὰ τὴ φουτουριστικὴ καλλιτεχνικὴ δημιουργία τῶν κρίσιμων πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων, βρισκοντας τὴν ἰδανικὴ ἔκφρασή της στὴν ἀεροζωγραφικὴ¹. Μὲ τὶς ὁμιλίες του στὴν Ἀθήνα, ὁ Marinetti προκάλεσε ποικίλες ἰδεολογικὲς καὶ λογοτεχνικὲς κρίσεις², καὶ ὁ Φουτουρισμὸς γιὰ λίγες μέρες ἀποτέλεσε τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πνευματικῶν κύκλων τῆς Ἀθήνας. Ἔτσι δικαιολογημένα ὁ Φῶτος Ποφύλλης ἀνέφερε ὅτι «ὁ Φουτουρισμὸς ἔγινε γιὰ λίγες μέρες μόδα στὴν Ἀθήνα»³.

---

1. Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐπισκέψεων σὲ διάφορες χώρες, ὁ Marinetti ἐπισκέφτηκε τὴ Σόφια τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932. Ἀπὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας *Ἐλεύθερον Βῆμα* πληροφοροῦμαστε γιὰ τὸ κλίμα ἐνθουσιασμοῦ ποῦ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπισημότητα μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισαν οἱ διοργανωτὲς τὸ συγκεκριμένο γεγονός. Ἡ περιγραφή ποῦ πραγματοποιεῖται στὸ συγκεκριμένο δημοσίευμα προμηνεῖ τὸ κλίμα ποῦ ἓνα χρόνο ἀργότερα θὰ ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν Ἀθήνα. Βλ. «Ὁ Μαρινέτι κατὰ τῶν εἰδώλων. Ἡ διάλεξις του εἰς Σόφιαν», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 23 Ἰανουαρίου 1932.

2. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: «Ὁ Φ. Μαρινέτι στὸ Istituto καὶ στὸ Studio», περ. *Σήμερα*, τόμ. Α', ἀρ. 1, Ἰανουάριος 1933, Σ. Σκίπης, «Μαρινέτι», ἐφ. *Ἡ Βραδυνή*, 25 Ἰανουαρίου 1933, Β. Βεκαρέλλης, «Φ. Μαρινέτι. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ καλλιτέχνης», ἐφ. *Ἔθνος*, 28 Ἰανουαρίου 1933.

3. Φῶτος Ποφύλλης, «Ὁ φουτουρισμὸς στὴν Ἑλλάδα 1910-1960», *Νέα Ἔστια*, τόμ. 68, τεύχ. 792, 1 Ἰουλίου 1960.

Πολλά άρθρα γράφτηκαν για τὸν Marinetti, μὲ τὸ πὺν πάτησε τὸ πόδι του στὸν Πειραιᾶ, στὶς 29 Ἰανουαρίου 1933. Ἡ δημοσιογραφικὴ κάλυψη τοῦ γεγονότος ἦταν τεράστια: συνεντεύξεις⁴, περιγραφὲς τῆς ἀφίξης, περιλήψεις τῶν διαλέξεών του κατακλύζουν τὸν ἑλληνικὸ τύπο καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀποψη ὅτι εἰκοσιτέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσὴ του ὁ Φουτουρισμὸς συνέχιζε νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα. Ὁ ἴδιος ὁ Marinetti περιγράφεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς δημοσιογράφους καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὺς ὅλες οἱ περιγραφὲς συγκλίνουν ὡς πρὸς τὴν ἔντονη ἐκφραστικότητα τῶν ματιῶν του καὶ τὴ νευρικότητα πὺν χαρακτηρίζει τὶς κινήσεις του. Παραθέτουμε μίαν ἀπὸ τὶς πὺν χαρακτηριστικὲς περιγραφὲς: «Πεντηκονταετῆς περίπου, μεγαλόσωμος μὲ σπινθηροβολουῦντα μάτια, πολλὴν νευρικότητα εἰς τὰς κινήσεις, εἶνε ἀληθινὸν πρότυπο ἐπιμονῆς εἰς τὰς ἰδέας καὶ ἀδιαλλάκτου μαχητικότητος εἰς τὴν ὑποστήριξιν των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἐχαρακτήρισε πάντοτε τὰς πράξεις του καὶ ὅταν κατεδιώκετο ἢ περιεπαίζετο ἀπ' ὄλον τὸν κόσμον. Χείμαρρος εὐγλωττίας εἰσέρχεται ἀπ' εὐθείας στὸ θέμα, τὴν ὑποστήριξιν τῶν φουτουριστικῶν ἰδεῶν του, καὶ μᾶς ὀμιλεῖ μετὰ νευρικότητος ἀλλὰ καὶ πειστικότητος»⁵.

Ὁ ἰδρυτῆς τοῦ Φουτουρισμοῦ ἔδωσε τὴν τρίτη κατὰ σειράν διάλεξίν του στὶς 4 Φεβρουαρίου 1933, στὸν Φιλολογικὸ Σύνλογο Παρνασσὸς καὶ τὴν ἐπόμενη ἡμέραν ὁ Γεώργιος Πράτοικας δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα *Πρωία* μίαν περιλήψή τῆς⁶. Σὲ αὐτὸ τὸ ἀρθρο βασίσθηκε ὁ Γεράσιμος Ζώρας⁷ γιὰ νὰ ἀνασυνθέσει τὸ κείμενον τῆς ὀμιλίας, παραθέτοντας καὶ παράλληλα χωρία ἀπὸ προηγούμενα μανιφέστα καὶ ὀμιλίες τοῦ Marinetti.

Σὲ αὐτὴ τὴν ὀμιλίαν του, ἣ ὁποία εἶναι καὶ ἡ τελευταία κατὰ σειράν στὴν Ἀθήναν, ὁ Marinetti μοιάζει νὰ πραγματοποιεῖ μίαν ἀνακεφαλαίωση, μίαν συνοπτικὴν παρουσίαση ὄλων τῶν ἀρχῶν τοῦ κινήματος, προβάλλοντας τὰ σύμβολα τοῦ Φουτουρισμοῦ καὶ τονίζοντας τὰ κυριότερα ἐπιτεύγματα τῆς

4. Πέτρος Χάρης, «Ὁ περίφημος Ἰταλὸς φουτουριστῆς. Ὁ Μαρινέτι ἐφτάσεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Μίαν συνέντευξιν μαζί του», ἐφ. *Ἀθηναϊκὰ Νέα*, 29 Ἰανουαρίου 1933.

5. «Ὁ Μαρινέτι ἀφίκετο σήμερον. Τί λέγει διὰ τὸν Φουτουρισμὸν καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα», ἐφ. *Ἔθνος*, 29 Ἰανουαρίου 1933.

6. Γεώργιος Πράτοικας, «Ἡ χθεσινὴ τρίτη διάλεξις τοῦ κ. Μαρινέτι: “Ἡ σύγχρονος Ἰταλία καὶ ὁ παγκόσμιος Φουτουρισμὸς”», ἐφ. *Πρωία*, 5 Φεβρουαρίου 1933. Ὁ ἀρθρογράφος Γεώργιος Πράτοικας δημοσίευσε περιλήψεις καὶ τῶν δύο προηγουμένων διαλέξεων πὺν ἔδωσε ὁ Marinetti στὴν Ἀθήναν. Βλ. Γ. Πράτοικας, «Ἡ ἑβδομάς Μαρινέτι. Ἡ χθεσινὴ πρώτη διάλεξις τοῦ διασημοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Φουτουρισμοῦ», ἐφ. *Πρωία*, 1 Φεβρουαρίου 1933, καὶ Γ. Πράτοικας, «Εἰς τὸ Ἰταλικὸν Ἰνστιτοῦτον. Ἡ δευτέρα διάλεξις τοῦ Μαρινέτι», ἐφ. *Πρωία*, 3 Φεβρουαρίου 1933.

7. Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Ὁ F. T. Marinetti στὸν Φ. Σ. Παρνασσὸς», *Θύβρις, σύλλαβος μελετημάτων ἑλληνο-ιταλικῶν θεματολογίων*, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1999, σσ. 275-291.

τέχνης του πού ὀδήγησαν στὴν καθιέρωση τῆς φουτουριστικῆς αἰσθητικῆς στὴν Ἰταλία καὶ ὄχι μόνο. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφερόταν στὴ νέα «αἰσθητικὴ τῆς μηχανῆς» καθὼς καὶ στὰ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα πού ὁ Φουτουρισμὸς εἰσήγαγε στὸ θέατρο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ φύση του –λόγω τῶν δυνατοτήτων ἄμεσης ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς θεατῆς– ἔδινε τὴν εὐκαιρία στοὺς φουτουριστὲς καλλιτέχνες νὰ ἐπιτυγχάνουν τὶς ἐπιδιώξεις τους, νὰ ἀρθρώνουν τὶς ριζοσπαστικὲς προτάσεις τους, νὰ δημοσιοποιοῦν τὰ μηνύματά τους. Ἐκεῖνο, ὡστόσο, πού περισσότερο κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ πού εἶχε κατακλύσει τὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ, ἦταν τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ Marinetti ἀναφέρθηκε στὶς δυνατότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους νὰ δημιουργήσει μίαν μεγάλη τέχνη τοῦ μέλλοντος. Οἱ ἀπόψεις του, σχετικὰ μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία καὶ τὰ ἰδιαιτέρως χαρίσματα τῶν Ἑλλήνων, δὲν διαμορφώθηκαν μόνον κατὰ τὴ σύντομη τότε ἐπίσκεψή του στὴ χώρα μας καθὼς καὶ σὲ μιὰ προγενέστερη, ἀλλὰ –σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του– εἶχαν βαθύτερες ρίζες, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ζοῦσε στὴ γενέτειρά του, στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Ἐχοντας ἐκεῖ γνωρίσει Ἑλληνας διανοούμενους, ὅπως τὸν Κωστῆ Παρθένη, καὶ ἀργότερα τὸν Κωνσταντῖνο Καβάφη, ἦταν ἐνήμερος γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς χώρας μας. Μὲ αὐτὰ τὰ ἐφόδια ἔκρινε πὼς τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ἦταν ἱκανὸ νὰ κατανοήσει τὸν ριζοσπαστικὸ χαρακτήρα τοῦ Φουτουρισμοῦ. Ἀνέφερε σχετικὰ στὴν ὁμιλία του: «Ὅταν ἔζων εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐγνώρισα πολλοὺς Ἑλληνας καὶ εὐρισκόμην εἰς στενάς σχέσεις μὲ μερικὸς ἀπ' αὐτούς, ὅπως μὲ τὸν μεγάλον ζωγράφον Παρθένην. Καὶ πιστεύω ὅτι ἐπειδὴ εἶσθε μίαν ἔξυπνη ράτσα, ἠμπορεῖτε νὰ ἐννοήσετε τὸν φουτουρισμόν. Δὲν σᾶς θεωρῶ βέβαια φουτουριστὰς, ἀλλ' ἀσυνειδήτως εἶσθε ὀλίγον, διότι ἡ ἀνησυχία σας διὰ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ ἡ ζωικότης σας, εἶνε σημεῖα ἐνὸς δυναμισμού, πού ἴσως ἀγνοεῖτε, ἀλλ' ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις σᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ ὠραῖον παρελθόν σας, πού εἶνε νεκρὸν, καὶ σᾶς σπρώχνει πρὸς τὸ μέλλον»⁸. Μὲ τὶς φράσεις αὐτές, ὁ Marinetti θέλησε νὰ πείσει τοὺς ἀκροατῆς του πὼς διέθεταν ἐν δυνάμει φουτουριστικὴ φύση. Χρησιμοποίησε, δηλαδή, τὴ φουτουριστικὴ πρακτικὴ τῆς ἐμπλοκῆς καὶ τῆς ψυχολογικῆς συμμετοχῆς τοῦ κοινοῦ στὰ ὅσα ὁ ὁμιλητὴς διατυπώνει καὶ πρὸςβέβη. Δὲν ἐκπλήσσει λοιπὸν τὸ γεγονός ὅτι σχολιάσθηκε διθυραμβικὰ ἢ ὁμιλία σὲ πολλὰ κριτικὰ σημειώματα τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐπόμενης ἡμέρας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ σημεῖωμα τῆς *Καθημερινῆς*⁹,

8. Γεώργιος Πράττικας, «Ἡ χθεσινὴ τρίτη διάλεξις τοῦ κ. Μαρινέτι: “Ἡ σύγχρονος Ἰταλία καὶ ὁ παγκόσμιος Φουτουρισμὸς”», ἐφ. *Πρωία*, 5 Φεβρουαρίου 1933.

9. «Ὁ φουτουρισμὸς ἐν δράσει. Ὁ κ. Μαρινέτι εἰς τὸν Παρνασσόν. Ἡ χθεσινὴ διάλεξις», ἐφ. *Καθημερινή*, 5 Φεβρουαρίου 1933.

στο όποιο μεταξύ άλλων τονίζοταν ή σύνθεση του «έκλεκτου άκροατηρίου», από τό όποιο δέν άπουσίαζαν ύπουργοί και πρέσβεις. Ένδεικτικό είναι έπίσης και τό γεγονός ότι ή όμιλία έγινε στον Φ. Σ. Παρνασσός. Τόσο τό κοινό, όσο και ό χώρος, παραπέμπουν στο κλίμα έπισημότητας που χαρακτηρίσε την παρουσίαση του φουτουριστικού κινήματος στην Έλλάδα.

Φεύγοντας, λίγες μέρες αργότερα, από την Έλλάδα ό Marinetti, θέλησε να έπαναδιατυπώσει με τρόπο πιο «άνεξιτηλο» την έμπιστοσύνη του στις δυνατότητες καλλιτεχνικής άνάτασης του έλληνικού πνεύματος. Γι' αυτό έδωσε προς δημοσίευση ένα μανιφέστο στην έφημερίδα *Έλεύθερον Βήμα*, τό όποιο και δημοσιεύτηκε μετά την άποχώρησή του, στις 10 Φεβρουαρίου 1933. Έτσι, ό ίδρυτής του Φουτουρισμού άφησε ένα πολύτιμο «κληροδοτήμα» στους νέους της Έλλάδας: ένα μανιφέστο άφιερωμένο στην έλληνική νεολαία. Τό κείμενο, ώστόσο, αυτό διέλαθε της προσοχής των Ίταλών φιλόλογων και περιέπεσε στη λήθη, καθότι δέν περιλήφθηκε ποτέ στις συγκεντρωτικές έκδόσεις των μανιφέστων του Marinetti. Πά τον λόγο αυτόν, τό παραθέτουμε στη συνέχεια αυτούσιο. Σε αυτό κατέχουν κυρίαρχη θέση μεγάλες μορφές των έλληνικών γραμμάτων και τεχνών, όπως ό Παλαμάς, ό Παρθένης, ό Τόμπρος, που άποτελούν για τον Marinetti παράγοντες που έγγυώνται την αύξηση και ένδυνάμωση μίας δημιουργικής ροπής προς την Τέχνη του μέλλοντος. Με τον Παρθένη ό Marinetti γνωριζόταν από τη νεανική τους ήλικία, άφου ύπήρξαν συμμαθητές στη Σχολή των Ίησουιτών στην Άλεξάνδρεια¹⁰. Αντίθετα, με τον Κωνσταντίνο Καβάφη γνωρίσθηκε σε προχωρημένη ήλικία, τό 1930, όταν ό Marinetti έκανε ένα νοσταλγικό ταξίδι στη γενέτειρά του, τό όποιο τό περιγράφει στο έργο του *Il fascino dell'Egitto*. Ένα όλόκληρο κεφάλαιό του τό άφιερώνει στον Καβάφη («Il poeta greco-egiziano Cavafy»¹¹), όπου έξιστορεί τη συνάντησή τους στο σπίτι του μεγάλου Άλεξανδρινού ποιητή¹². Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας τους, ό Marinetti είχε την εύκαιρία να ένημερωθεί για την τρέχουσα πνευματική κατάσταση στην Έλλάδα της έποχής. Στο ίδιο κείμενο, ό Ίταλός συγγραφέας χαρακτηρίζει την έφημερίδα *Έλεύθερον Βήμα* ως τη «μεγαλύτερη έλληνική έφημερίδα» (όπου μάλιστα δημοσιεύθηκε ή είδηση της συγκεκρι-

10. Εύγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Κωστής Παρθένης. Άπό τη λύρα του Άρχαγγελου στα κλειδοκύμβαλα της σιωπής», έφ. *Η Καθημερινή*, *Έπτά Ήμέρες. Κωστής Παρθένης*.

11. F. T. Marinetti, *Il fascino dell'Egitto*, «Il poeta greco-egiziano Cavafy» (1933), στον τόμο *Teoria e invenzione futurista*, a cura di Luciano de Maria, Mondadori, Milano 1968, σσ. 1080-1083.

12. Σημειώνουμε πως ή συγκεκριμένη συνάντηση άπετέλεσε έρέθισμα για τη συγγραφή ενός πολύ ένδιαφέροντος μυθιστορήματος. Βλ. Φίλιππος Φιλίππου, *Οί τελευταίες μέρες του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Έκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2003.

μένης ἐπίσκεψης πού πραγματοποιοῦσε ὁ Marinetti στὸ σπίτι τοῦ Καβάφη¹³). Δὲν ἦταν, λοιπόν, τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Marinetti ἐπέλεξε νὰ δημοσιεύσει τὸ «ἑλληνικὸ» μανιφέστο του σὲ αὐτὸ τὸ ἔντυπο. Ἐξάλλου, τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* δημοσίευε συχνὰ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὸν Φουτουρισμὸ καὶ παρουσίαζε μανιφέστα τοῦ Marinetti¹⁴. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς σχέσεις πού ἀναπτύχθηκαν ἀνάμεσα στὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Marinetti, θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ δύο ποιητὲς ἔτρεφαν ἀμοιβαία ἐκτίμηση καὶ θαυμασμὸ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μεταξὺ τους ἀλληλογραφία¹⁵. Ὁ Παλαμᾶς μάλιστα σὲ μίᾳ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν ἴδρυτὴ τοῦ Φουτουρισμοῦ, τὸ 1911, δὲν διστάζει νὰ χαιρετήσῃ τὸ πρωτοποριακὸ κίνημα, σημειώνοντας: «Ζήτω τοῦ μελλοντισμοῦ!»¹⁶. Καὶ ὁ θαυμασμὸς πού ἔτρεφε γιὰ τὸν Φουτουρισμὸ συνεχίσθηκε καὶ στὶς ἐπόμενες δεκαετίες, μὲ συνέπεια¹⁷. Μὲ τὶς ἀναφορὲς του σὲ αὐτὲς τὶς κορυφαῖες μορφές, ὁ Marinetti ἀποκαλύπτει τὴ «διόδο» μέσω τῆς ὁποίας διαμόρφωσε τὶς ἀπόψεις του σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς.

Τὸ «Μανιφέστο πρὸς τὴν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος»¹⁸, δημοσιεύτηκε στὰ ἑλληνικὰ μὲ βάση κείμενο πού εἶχε συντάξῃ ὁ Marinetti προφανῶς στὰ γαλλικά, ὅπως στὴν ἴδια γλῶσσα εἶχε συντάξῃ καὶ τὰ κείμενα τῶν τριῶν ὁμιλιῶν πού εἶχε ἐκφωνήσει τότε στὴν Ἀθήνα. Στὸ μανιφέστο προτάχθηκε τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα: «Μανιφέστο τοῦ Ἰταλοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Φ. Τ. Μαρινέτι, εἰδικῶς γραφέν διὰ τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ φουτουρισμοῦ κ. Μαρινέτι ἔγραψε πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐξ Ἑλλάδος τὸ κάτωθιν μανιφέστον πρὸς τοὺς Ἕλληνας σπουδαστάς, χαρακτηριστικὸν τῆς φουτουριστικῆς νοοτροπίας, ἣ ὁποία ἐν τούτοις δὲν κατώρθωσε νὰ ἀποφύγῃ τὴν σαγήνην καὶ τὴν ρωμαντικότητά τῆς ἑλληνικῆς φύσεως». Πράγματι, στὸ κείμενο αὐτὸ, ὁ Marinetti δὲν ἀρκεῖται στὸ νὰ ἐξιμνήσῃ τὴν ἑλληνικὴ φύση, ἀλλὰ φροντίζει νὰ ἀνασκευάσῃ παλαιότερες δηλώσεις του περὶ κατεδάφι-

13. «Ὁ Μαρινέτα καὶ ὁ Καβάφης», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 14 Φεβρουαρίου 1930.

14. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸ μανιφέστο: F. T. Marinetti, «Πρὸς γυναῖκας καὶ διανοούμενους. Ἡ ξενοφιλία, ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ ἀντι-ιταλισμὸς», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Ὀκτωβρίου 1931.

15. Βλ. σχετικὰ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Ἴταλοι λογοτέχνες στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ*, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 2003, σ. 109: «Ὁ Παλαμᾶς ἐμφανίζεται ριζοσπαστικὸς στὶς θέσεις του ὅταν πολὺ νωρὶς –νωρίτερα ἀπὸ πολλοὺς Ἰταλοὺς καὶ Εὐρωπαίους ὁμοτέχνους του– φαίνεται δεκτικὸς σὲ κάποια μηνύματα τοῦ ἀνατρεπτικοῦ Φουτουρισμοῦ».

16. Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα*, τόμ. Η, Ἐκδόσεις Μπίρης, Ἀθήνα 1960, σσ. 94-96. Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Νουμάς*, μὲ τὸν τίτλο «Μελλοντισμὸς», χρ. Θ', 30 Ἰανουαρίου 1911, σ. 71.

17. Βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Φουτουρισμὸς», ἐφ. *Ἐμπρός*, 16 Μαρτίου 1922.

18. Φ. Τ. Μαρινέτι, «Υψώσατε τὴν σημαίαν σας. Μανιφέστο πρὸς τὴν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 10 Φεβρουαρίου 1933.

σης του Παρθενώνα που θεωρούσε σύμβολο του παρελθόντος¹⁹. Με την ευκαιρία της δημοσίευσης αυτού του μανιφέστου ο Marinetti μοιάζει να δίνει μία όρωτική απάντηση σχετικά με τη χρησιμότητα και την αξιοποίηση του ιερού αυτού συμβόλου του μεγαλείου της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας.

ΥΨΩΣΑΤΕ ΤΗΝ ΣΗΜΑΙΑ ΣΑΣ: ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΝΕΟΛΑΙΑΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

*Μίαν νύκτα θυέλλης και μεγάλης καλλιτεχνικής πνοής, νύκτα ηλεκτρι-
σμένην από νέους άστéρας, ό Παρθενών, ώσαν έκκλησιαστικόν άρμόνιον
πών κατεκλύσθη από μυριάδες τζιτζίκια και μέλισσες άντηχηούσε:*

*–Έλληνες σπουδασταί, βγήτε από τούς αρχαίους μου σωλήνας, βγήτε
ώς συναρπαστική και άπροσδόκητος μελωδία! Φύγετε γρήγορα ανάμεσα
άπό τούς στύλους μου, διότι είμαι ή φυλακή της ματαίας σοφίας. Είς τί όφε-
λει ή ανάτασις ώ νέοι στύλοι, προκειμένου να όρθωθήτε εις ένα μεγαλειώδες
κενόν; Ήλθε ό καιρός τών στροβίλων τών βραχέων κυμάτων, τά όποια κι-
νοών τó μηχανοστάσιον του θεού της ταχύτητος!*

*“Όταν, πρό δέκα ήμερών, μετά την άποβίβασίν μου, διέσχίζα έπ’ αυτοκι-
νήτου τον Πειραιά, δέν ήκουσα να γίνεται λόγος περί της Άκροπόλεως.
Άντιθέτως μου έξυμνούσαν τον πνευματικόν δυναμισμόν σας και την έλικο-
ειδή διείδουσιν της ιδιοφυίας σας. Μου έξυμνούσαν την μεθυστικήν χάριν
και την κομψήν λεπτότητα τών άτθίδων, αί όποιαι μετέτρεψαν τά σαλόνια
των εις τά τελειότερα κέντρα της φιλολογίας και της ιδεολογίας.*

*Άγαπητοί Έλληνες σπουδασταί όμολογήσατε ότι ό Παρθενών είναι για
σάς ή ξεπεσμένη μεγαλοπρεπής θεομάστρα της Ελλάδος, της Ελλάδος πών
είνε σαν έλαστικόν και ισχυρότατον αυτοκίνητον, με φωτεινές τις ρόδες του
και με την μηχανήν του ποτισμένην από βενζίνην. Μία πολύτιμος αλλά και
άχρηστος θεομάστρα. Σπάνιον, αναμφιβόλως άντικείμενον. Δέν θά ύπήρχεν
τίποτε καλλίτερον, εις την εποχή του, διά να δροσίση με την άφηρημένην*

19. Βλ. σχετικά τη συνέντευξη που έδωσε ό Marinetti στον Πέτρο Χάρη, με τίτλο «Ο περί-
φημος Ίταλός φουτουριστής. Ο Μαρινέτι έφτασεν εις τάς Άθήνας. Μία συνέντευξις μαζί
του», έφ. Άθηναϊκά Νέα, 29 Ίανουαρίου 1933, όπου υπεκφέγει να απαντήσει σχετικά με τον
Παρθενώνα: «–Είναί άλήθεια πώς είπατε πώς οι Ίταλοι πρέπει να σκοτώσουν τó σελιγράφος
της Νεαπόλεως και οι Έλληνες να γκρεμίσουν τον Παρθενώνα; –Δέν μπορώ να σας άπαν-
τήσω γιατί ως φουτουριστής δέν έχω μνήμην. Όποσδήποτε θυμάμαι ότι κάτι είπα για την
Άκρόπολι πών τó παρεμόρφωσαν οι δημοσιογράφοι. Θυμάμαι όμως πολύ καλά τί είπα για τη
Νίκη της Σαμοθράκης. Και δέν δυσκολεύομαι να τó επαναλάβω: Με συγκινεί λιγότερο
άπό ένα αυτοκίνητο πών τρέχει ταχύτατα. Με την ευκαιρία αυτή κάνω και μία όμολογία: Δέν
άρνούμεθα την ελληνική αρχαιότητα. Παραδεχόμεθα την όμορφιά της, αλλά κυττάζομε όλο
πρός τά έμπρός. Ό,τι έγινε έτέρασε. Έκείνο πών μας ενδιαφέρει είναι τó μέλλον».

ἐννοιάν του, τὰ βίαια ἀέρια τῶν ἐξαπολυθέντων ἐνστίκτων. Πῶς ὁμως νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσωμεν εἰς τὴν ἐποχὴν μας ὅπου ἡ σοφία εἶνε στιγμαία καὶ αὐτόματος; Ἐὰν ὁ Παρθενῶν κάμνει καλὴν ἐντύπωσιν, ὀρθὸς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, θὰ διατηρήσῃ ἀράγε τὸ μεγαλεῖον του εἰς τὰ ὄμματα ἐνὸς Ἑλληνοῦ ἀεροποιοῦ, ἰπτάμενου εἰς ὕψος τριῶν χιλιάδων μέτρων;

Προτιμῶ ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, τὴν γαλανὴν καὶ λευκὴν σημαίαν τῆς ζωντανῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία πλαταγίζει εἰς τοὺς πόδας του, καὶ ἐπὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῆς γρανιτώδους βάσεώς του. Ὑψώσατέ τὴν γρήγορα, ὡς σημαίαν φοντουριστικῆς τέχνης ἐπὶ τῆς ἀναστηλωθείσης μετόπης!

Ἴδού ποῖα εἶνε αἱ ἐντολαὶ τῆς ζωῆς!

Ὅταν, κάθε βράδν, ὁ ὑπέροχος βράχος τῶν Δελφῶν, σὰν σίδερον καὶ αἶμα, ἐλκεί πρὸς αὐτόν, ἀργὰ τὰ σκορπισμένα κοπάδια, ὡσὰν μακρόσυρτες παραπονιάρκες φωνές, ἀπὸ τὸ βάθος τῶν ἐπικλινῶν ἐλατώνων καὶ ἀπὸ τὸ ἄπειρον ἐνὸς τοπίου βουνῶν ποὺ ταξειδεύουν ἐπάνω εἰς τοὺς καθρέπτας τοῦ Κορινθιακοῦ, αἴφνης, μία φλογερὰ μελωδία (ἀρωματισμένη ἀπὸ ἀγριαν μένταν, καὶ ταυτοχρονισμένη ἀπὸ κραυγὰς κουκουβάγιας, ἀπὸ γανγίσματα, βελάσματα, τὸ πρῶτο ἀστέρι, κάρρα, μουλάρια, τσοπάνοι καὶ ἀπὸ τὰ ντρελέν-ντρελέν τῶν κουδουνιῶν ποὺ κρέμονται εἰς τὸν λαμὸν τῶν ἀνησυχῶν κατσικιῶν) ὁμιλεῖ ὑψηλότερα, διαυγέστερα, στρογγυλότερα, εὐρύτερα ἀπὸ τὴν κούφιαν φωνὴν τῆς φθισικῆς Πυθίας καὶ τῆς φυσικῆς ὀρέξεως...

Χθές, σὲ μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ πιπερᾶτες καὶ τίς πιὸ θαλασσινὲς ταβέρνες τοῦ Πειραιῶς, κάτω ἀπὸ τὸ ἀπειλητικὸν πατάρι τριάντα βαρελιῶν κρασιοῦ ρετωινάτου, τοῦ χυμοῦ αὐτοῦ τῶν κινητῶν, ὁ ὁποῖος περικλεῖει τοὺς κόλπους καὶ τὰ ἀκρωτήρια τῆς Ἑλλάδος, ὑπερπηδούμενα ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴν ἐλαστικότητα ἐνὸς ἀεροπλάνου, πασαλεμένος μὲ πεῦκο καὶ δενδρολίβανο, τὸ στόμα μου ἐγενέτο τὰ ἐντόσθια τῆς γαλανῆς σὰς θαλάσσης.

Τὰ τηγανητὰ μπαρμποῦνια, τὰ καλαμαράκια ποὺ κολυμποῦσαν εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν των πορφύραν, τὰ ζωντανὰ στρεΐδια, οἱ ἀστακοὶ μὲ τὰ ὑψηλόφρονα κατάρτια των, ἐστρώθησαν στὸ τραπέζι τῶν φοντουριστῶν Ἰταλῶν ἀεροζωγράφων καὶ τῶν εὐφάνταστων ἐφοπλιστῶν τῆς Κεφαλληνίας. Γλοῦ-γλοῦ ποιητικῶν τῶν στομάτων, προστατενομένων ἀπὸ φύκια. Ἐνας κάβουρας λαξευτῆς σφονγγαριῶν. Ἄς βουτήξωμε. Ἀεριοῦχος ἀφρὸς τῆς ποιητικῆς ἀριστοτεχνίας. Ἐγγίζομεν τὸ βάθος τῶν προβλημάτων. Μακαριότης μιᾶς εἰκόνας ἄμμου καὶ κινούμενον κρυστάλλου.

Καθὼς ἐγεννᾶτο ἡ μέθη, οἱ χυμοὶ καὶ τὰ ὁμιλητικὰ ἀρώματα τοῦ μεσογειοῦ αὐτοῦ συνεδρίου διεκόπτοντο ἀπὸ τὴν εὐγλωττον ἀνακοπὴν ἐνὸς ἀποστράτου ἀξιωματικοῦ, καταφορτωμένου ἀπὸ τραύματα, μέταλλα καὶ τρέλας, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυσσε, μὲ ἀλλόφρονον χειρονομίαν, τὰς φάσεις τῶν μαχῶν καὶ τῶν ἐπαναστάσεων.

Ἡ γαλανὴ θάλασσα σᾶς φωνάζει:

—Αγαπητοὶ Ἕλληνες σπουδασταί, στρέψατε τὰ νῶτα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὄνειροπόλοι καὶ ἐθειλονταὶ ταντοχρόνως, καὶ στρωθῆτε εἰς τὴν εὐγενικὴν ἐργασίαν τῶν εἰκόνων, τῶν λέξεων, τῶν ἤχων, τοῦ πληοῦ, τοῦ τομιέντου καὶ τοῦ φωτός! Πίνοντας, καπνίζοντας καὶ μασῶντας καπνό, συνθετικὰς σταφίδες καὶ κρασί τῆς Σάμου, χαράξατε εἰς τὸν πίνακα ἢ ἐπὶ χάρτου, τὸν μαργαρώδη σταχτὴν ἀντικατοπτρισμὸν τοῦ ἀεροπλάνου, ὁ ὁποῖος τρέχει ἐπὶ τοῦ λαμπυρίζοντος ἐλαφροῦ κυματισμοῦ τῆς θαλάσσης σας μὲ τὰς δαντελώσεις ποῦ ἐμπνέουν. Ἡ μεγαλοφυΐα σας ἡ ὁποία ὑπερπηδᾷ ὄλους τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτικῆς, εἶνε ἄξια νὰ πραγματοποιήσῃ μεγάλην Τέχνην.

Φονεύσατε τὴν μελαγχολίαν καὶ τὴν νοσταλγίαν διὰ πρωτοτύπων ἀνακαλύψεων. Οἱ μεγάλοι πολιτικοὶ σας ἄνδρες δηλοῦν ὀρθότατα: «Χρειάζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπόλυτος οὐδετερότης καὶ μακρὰ εἰρήνη». Ἔστω! Τότε ἐκδηλώσατε τὴν πλέον ἐπιθετικὴν τόλμην εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὰς τέχνας. Ἄς θέσῃ ἡ Ἑλλὰς ὄλα τὰ μέσα της εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ποιητῶν καὶ τῶν δημιουργῶν καλλιτεχνῶν της. Ἡ σκέψις δὲν πρέπει πλέον νὰ ὑπηρετῇ τὸ χρῆμα. Τὸ χρῆμα πρέπει νὰ ὑπηρετῇ τὴν σκέψιν. Τὸ περίλαμπρον κῦρος τῆς Ἑλλάδος, ἀποκτώμενον διὰ μιᾶς νέας ἑλληνικῆς Τέχνης, ἰδοὺ τὸ ὑπέροχον ἰδεῶδες-καθῆκον διὰ νὰ ἐπιδειξέτε τὸν ἀκούραστον ἐνθουσιασμόν σας.

Ἀγαπητοὶ Ἕλληνες σπουδασταί, καμμίαν ὑλικὴν κατάκτησιν, ὄλας ὁμως τὰς πνευματικὰς κατακτήσεις. Ἀφιερῶσατε τὰ τρία τέταρτα τοῦ χρόνου σας διὰ νὰ δώσατε μαχητικότητα εἰς τὴν δημιουργικὴν σας διαίσθησιν. Εἰσχωρήσατε καὶ ἀφήσατε τὰ ἔχνη τῆς ἑλληνικῆς ὑπερηφανείας εἰς τὰς συναυλίαις τῆς ποιήσεως, τῆς μουσικῆς, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, διὰ νὰ πραγματοποιήσετε ὄλην σας τὴν ἐμπνευσιν.

Μὴν λησμονῆτε ὅτι ὑπεράνω τῆς οἰκονομικῆς καταστροφῆς τῶν βιομηχανῶν καὶ ἐμπόρων τοῦ κόσμου, ὑπεράνω τῶν παζαρευμάτων, τῶν χρεῶν καὶ τοῦ πλατωνικοῦ ἀφοπλισμοῦ, ἡ ἀεροποίησις καὶ ἡ ἀεροζωγραφικὴ ἵπτανται μόναι εἰς τὸ στερέωμα μὲ ρυθμὸν συνεχῆ.

Λοιπόν, διὰ νὰ ὑπερβῆτε τὴν θαυμαστὴν ἀρχαίαν σας τέχνην, ἔχετε τὸ παράδειγμα τοῦ Κωστή Παλαμά, σημαιοφόρον τῆς ἀναγεννηθείσης ἑλληνικῆς γλώσσης. ἔχετε τὸ παράδειγμα τῶν μεγαλοφυῶν μεγάλης ὄλκῆς ἐστραμμένων πρὸς τὸ μέλλον, τοῦ Παρθένου καὶ τοῦ Τόμπρου. Αὐτοὶ καὶ σεῖς θὰ δοξάσατε τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα διὰ μιᾶς νέας Τέχνης συνθέσεως τῆς ἀθηναϊκῆς βαθύτητος καὶ λεπτότητος.

Εἶνε τεχνητὴ ἡ αἰσιοδοξία αὕτη; Ὁχι! Εἶνε φυσικὴ αἰσιοδοξία. Πράγματι, διὰ νὰ ἐπιτύχετε σὰς χρειάζεται δύναμις καρδίας καὶ ἐγκεφάλου. Καὶ τὴν ἔχετε. Καὶ σὰς χρειάζεται καὶ... λίγο χρῆμα.

Δι' αὐτό, μέσω τοῦ σώματός μου [=τηλεγράφου], ἑκατοντάδες Ἰταλῶν φουτουριστῶν, συγκεκμημένοι ἀπὸ τὴν ἐνθουσιώδη ὑποδοχὴν ποῦ μοῦ ἐπεφύλασσαν αἱ Ἀθῆναι, σὰς εὐχονται νὰ πραγματοποιήσετε τὴν ἑλληνικὴν φουτουριστικὴν ἀεροποίησιν-ἀεροζωγραφικὴν, πρὸς δόξαν τῆς πατρίδος σας.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΗ

«Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΜΩΝ ΚΑΤΗΥΦΡΑΝΘΗ»

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΓΚΥΠΡΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ (1893)

Στά χρόνια τής τουρκοκρατίας στην Κύπρο (1571-1878) ο τόπος, κατά τή διαπίστωση και διατύπωση του αρχιεπισκόπου Κυπριανού, υπέφερε από *αύχμον παιδείας* –στέγνα, έλλειψη παιδείας– και από *μίαν αμάθειαν εις όλους γενικώς*, τήν όποία δέν μπορούσε νά μετριάσει τό λιγοστό πνευματικό φώς τών βραχύβιων *σχολείων έλληνικών μαθημάτων*, πού κατά καιρούς συστάθηκαν από φιλόμους και φιλοπάτριδες αρχιεπισκόπους.

Ή πραγματικότητα ατή τόν όδήγησε, δύο μόλις χρόνια μετά τήν άνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, στην ίδρυση τής *Έλληνικής Σχολής Λευκωσίας*. Με τήν *Ίδρυτική Πράξη*, τήν όποία συνέταξε και υπέγραψε ό ίδιος, ένα κείμενο-μνημείο από άποψη γλώσσας και ιδεών, ό μετ' όλίγον έθνομάρτυρας αρχιεπίσκοπος καθόρισε τό ιδεολογικό περιεχόμενο και τήν έκτοτε πορεία τής παιδείας του κυπριακού Έλληνισμού: τήν προσήλωση στις άξίες τής έλληνικής και τής χριστιανικής παράδοσης. Τις δύο αυτές παραδόσεις συνέδεσε άρρηκτα με τήν άφιέρωση τής Σχολής στην Άγία Τριάδα και με τόν μαρτυρικό του θάνατο στις 9 Ίουλίου 1821.

Ή Σχολή του αρχιεπισκόπου Κυπριανού, με μία διακοπή τής λειτουργίας της μετά τόν άπαγχονισμό του (1821-1830), πέρασε από διάφορες φάσεις εξέλιξης μέχρι τό τέλος τής τουρκοκρατίας και συνέχισε τή λειτουργία της και στα πρώτα δεκαπέντε χρόνια τής άγγλοκρατίας πού ακολούθησε.

Οί συνθήκες πού δημιούργησε στην Κύπρο ή άνάληψη τής διακυβέρνησής της από τόν νέο κυρίαρχο, τή βρετανική άυτοκρατορία, διαφοροποίησαν τις εκπαιδευτικές προοπτικές: ή άνάγκη, τώρα, νά συμβαδίσει τό νησί με τόν υπόλοιπο έλληνικό κόσμο –έλεύθερο και άλύτρωτο– και με τά άλλα έθνη τής Εύρώπης, όδήγησε στην ίδρυση του *Παγκυπρίου Γυμνασίου* ή, όρθότερα, στην αναβάθμιση τής *Έλληνικής Σχολής* σε Γυμνάσιο.

Τρεις ήταν οί έμφανεστερες άπαιτήσεις τής έποχής: νά έχουν οί έφηβοι τής Κύπρου τή δυνατότητα σπουδών σε άνώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα,

νά έτοιμασθούν δάσκαλοι γιά τήν παροχή στοιχειώδους έκπαίδευσης στό παιδιά τών πόλεων καί τών χωριών τής Κύπρου καί νά περιωσθεί καί καλλιεργηθεί ή έθνική συνείδηση τών μέχρι πρό τινοσ ραγιάδων.

Τό ζήτημα τής ίδρυσης γυμνασίου στό νηοί άπασχόλησε γιά χρόνια τόν κυπριακό τύπο, παράγοντες τής κυπριακής κοινωνίας, τήν Έκκλησία καί πολλούς άπόδημους Κυπρίους, ιδιαίτερα στή γειτονική Αίγυπτο, πού όλοι άντιλαμβάνονταν τή σημασία τής ίδρυσης πλήρους γυμνασίου.

Ό κοινός πόθος καί ό όραματισμός ύπήρχαν, προσέκρουσαν όμως στήν άπουσία τών αναγκαίων οικονομικών πόρων, μέσα σέ μία Κύπρο έξαντλημένη άπό τήν τουρκοκρατία, ταλαιπωρημένη άπό τίς άνομβρίες, παραμελημένη άπό τούς νέους κυριάρχους της. Τή λύση έδωσε ή υπόσχεση τής Αδελφότητας τών έν Αίγύπτω Κυπρίων ότι θά προσήρχετο ύλικώς άρωγός, άν ιδρύετο τό Γυμνάσιον.

Υπό τό φώς τής υπόσχεσης αύτής, μέ πρωτοβουλία του τότε άρχιεπισκόπου Σωφρονίου, ό όποίος είχε παλαιότερα (1861-1865) διατελέσει Σχολάρχης τής Έλληνικής Σχολής Λευκωσίας, συγκροτήθηκε στήν Αρχιεπισκοπή, στις 16 Μαΐου 1893, συνέλευση έπίλεκτων πολιτών τής πρωτεύουσας, ή όποία άποφάσισε τήν ίδρυση του Γυμνασίου καί συνέταξε τή σχετική *Ίδρυτική Πράξη*, πού φέρει τήν ίδια ήμερομηνία.

Η συσταθείσα έννιαμελής *Σχολική Έπιτροπεία* ένήργησε δραστήρια καί συστηματικά πρός δύο κατευθύνσεις, τήν έξασφάλιση τών έτήσιων δαπανών, οί όποιες είχαν προϋπολογισθεί, καί μάλιστα γιά μία πενταετία, καί τήν έξεύρεση του αναγκαίου διοικητικού καί διδακτικού προσωπικού, δηλαδή γυμνασιάρχη καί καθηγητών.

Ένώ όμως ή Έπιτροπεία μπορούσε μέ έπιτόπιες έέργειες νά συγκεντρώσει τά άπαιτούμενα χρήματα γιά τή συμπλήρωση τής είσφορής τών Κυπρίων τής Αίγύπτου, ώστε νά καλυφθεί ό έτήσιος προϋπολογισμός, έπρεπε νά στραφεί εκτός Κύπρου γιά τήν έξασφάλιση του διδακτικού προσωπικού. Γι' αυτό δύο μήνες μετά τήν *Ίδρυτική Πράξη*, κι άφού οί χρηματικές είσφορές ίδρυμάτων καί άτομων πλησίαζαν τόν τεθέντα στόχο, σέ συνεδρία της τής 15 Ίουλίου 1893, άποφάσισε:

1. Νά άποταθῆ αύτη είς τόν έν Αθήναις έλληνικόν φιλολογικόν σύλλογον «Παρνασσόν» καί αναθέσῃ είς αυτόν τήν έκλογήν του αναγκαίου προσωπικού δια τό Γυμνάσιον, ήτοι Γυμνασιάρχου, όστις νά ή κάτοχος καί τών παιδαγωγικών, καί τριών άλλων καθηγητών, τών Ιερών, τών Φυσικομαθηματικών καί τών Λατινικών, άντι πληρωμής έτησίως λιρών 500 έν συνόλω, μέ συμβόλαιον τριετές.

2. Νά αίτήσῃ παρὰ τής έλληνικής Κυβερνήσεως τήν άναγνώριση του ιδρυθησομένου Γυμνασίου.

3. *Νὰ πληροφορήσῃ τὴν ἐν Αἰγύπτῳ Κυπριακὴν Ἀδελφότητα περὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς*¹.

Χωρὶς ἀργοπορία, τὴν ἐπομένη, 16 Ἰουλίου, συντάχθησαν καὶ ἀπεστάλησαν πρὸς τοὺς τρεῖς ἀποδέκτες ἑκτενεῖς ἐπιστολές, οἱ ὁποῖες καὶ καταχωρίσθησαν ἀντολεξεί στο βιβλίον τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἐπιτροπείας².

Ἡ πρώτη ἐπιστολή, ἀπευθυνόμενη *Πρὸς τὸν ἀξιότιμον Πρόεδρον τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσού»*, ἀρχίζει ἔτσι:

Λαμβάνοντες θάρρος ἐκ τῆς πρὸς πᾶν ἀγαθὸν προθυμίας ὑμῶν, ἀπευθυνόμεθα πρὸς ὑμᾶς καὶ παρακαλοῦμεν ὅπως ἀναδεχθῆτε καὶ ἐκτελέσητε τὴν κάτωθι παράκλησίν μας.

Ἐκθέτοντας πρῶτα τὸ πρόβλημα τῆς ἀπουσίας γυμνασίου στὴν Κύπρο καὶ τὴν ἀναγκαιότητα σύστασης ἐνὸς τέτοιου ἐκπαιδευτηρίου, πληροφοροῦν τὸν Σύλλογον ὅτι ὑπάρχουν ἤδη δύο καθηγητὲς γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν καὶ προσθέτουν:

Θέλουμεν Γυμνασιάρχην κεκτημένον τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπαιτούμενα προσόντα, σπουδάσαντα, εἰ δυνατόν, ἐν Γερμανίᾳ, πεπειραμένον καὶ ἱκανὸν νὰ ὀργανώσῃ τὸ Γυμνάσιον... καὶ νὰ διοικῆ καλῶς τὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ τρεῖς ἄλλους καθηγητὰς ἐπίσης κεκτημένους τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπαιτούμενα προσόντα.

Ἐπειδὴ, ἐξηγοῦν, στὸ Γυμνάσιο θὰ διδάσκεται καὶ τὸ μάθημα τῆς παιδαγωγικῆς, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ Σχολεῖο θὰ ἀποφοιτοῦν καὶ δημοδιδάσκαλοι, παρακαλοῦμεν ὅπως εἰς τῶν καθηγητῶν ἔχη σπουδάσει εἰδικῶς τὴν παιδαγωγικὴν ἐν τινὶ πανεπιστημίῳ τῆς Εὐρώπης· θὰ προντμοῦμεν μάλιστα ἂν τοιοῦτος ᾖτο ὁ Γυμνασιάρχης.

Τὸν καθηγητὴ τῶν θρησκευτικῶν θέλουν νὰ κηρύττῃ καὶ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦλάχιστον ἀπαξ τοῦ μηνὸς καὶ ἐξουσιοδοτοῦν τὸν Παρνασσὸ νὰ συνάψῃ ἐκ μέρους τῆς Ἐπιτροπείας τὰ σχετικὰ συμβόλαια μὲ τοὺς διορισθησομένους, προσφέροντας συνολικὰ μέχρι πεντακόσιες λίρες, καὶ στοὺς ὄρους νὰ περιλάβῃ καὶ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐπιτροπεία θὰ μπορούσε νὰ ἀπολύσει κάποιον ἀπ' αὐτούς.

Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τὸν Παρνασσὸν ἐπισυνάφθηκε ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, μὲ τὴν παράκληση ὅπως ἐπιδώσῃτε αὐτὴν καὶ ἐργασθῆτε καὶ ὑμεῖς παρὰ τοῖς ἀρμοδίους ὑπὲρ ἐπιτυχίας τῆς αἰτήσεώς μας.

1. Πρακτικά Σχολικῆς Ἐπιτροπείας, σ. 5.

2. Πρακτικά, σσ. 6-11.

Υπογράφουν: Ἡ πρὸς σύστασιν τοῦ Γυμνασίου Ἐπιτροπή: ὁ Κύπρου Σωφρόνιος, πρόεδρος, Ἄ. Θεοδότου, Π. Κωνσταντινίδης, Ἰ. Οἰκονομίδης, Ἀ. Λιασίδης, Μ. Λουκαΐδης, Κ. Λυσανδρίδης.

Στὴ συνημμένη ἐπιστολή, τὴν ἀπευθυνόμενη Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Ὑπουργὸν τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι, ἀναγγέλλεται στὴν ἀρχὴ μετὰ πολλῆς τῆς εὐχαριστήσεως... ὅτι νῦν καθίσταται ἡμῖν ἐφικτὴ ἢ ἀπὸ πολλοῦ εὐχὴ περὶ ἰδρύσεως Γυμνασίου ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου ὁμοίου πρὸς τὰ ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τοῦ Κράτους ἀνεγνωρισμένα δημόσια Γυμνάσια.

Ἐξηγοῦν ἔπειτα ὅτι, ἐξασφαλίσαντες τὰ ἀναγκαῖα οἰκονομικὰ μέσα, ἀπευθύνθησαν ἤδη στὸν Παρνασσὸν γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κατάλληλου προσωπικοῦ καὶ προσθέτουν ὅτι ἡ ἀναγνώριση εἶναι ἀνυπέροχος παράγων γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Γυμνασίου, ἀφοῦ ἡ Κυπριακὴ Ἀδελφότης τῆς Αἰγύπτου ἐξήρησε τὴν ὑποσχεθεῖσαν συνδρομὴν αὐτῆς ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτοῦ παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ὡς ἰσοτίμου τοῖς ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι τοιοῦτοις. Καὶ στὴ συνέχεια καθικετεύουν τὸν ἐξοχότατο Ὑπουργὸ ὄπως, λαβὼν γνώσιν παρὰ τοῦ ἀξιότιμου Προέδρου τοῦ Συλλόγου «Παρνασσού» περὶ τοῦ προσωπικοῦ... ἀξιῶσῃ τοὺς Κυπρίους διὰ τοιοῦτον ἐπισημον ἀναγνωρισμοῦ καὶ οὕτω συντελέσῃ εἰς ἐκπλήρωσιν ἑνὸς τῶν διακαεστέρων πόθων τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ.

Τέλος, στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν ἐν Αἰγύπτῳ Κυπριακὴν Ἀδελφότητα ἐκφράζονται εὐχαριστίες γιὰ τὴ γενναία ἀπόφαση τοῦ Σωματείου νὰ συνεισφέρει 200 λίρες κατ' ἔτος πρὸς συντήρησιν τοῦ ἰδρυθησομένου Γυμνασίου καὶ στὴ συνέχεια ἐνημερώνεται ἡ Ἀδελφότης γιὰ τὶς ἐνέργειες τῆς Ἐπιτροπείας πρὸς τὸν Παρνασσὸν καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καθὼς καὶ γιὰ τὸ συγκεντρωθὲν ἀπὸ τὶς εἰσφορὰς ποσόν.

Ἡ ἐπιστολὴ τῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπείας τοῦ Γυμνασίου τέθηκε ἐνώπιον τῆς Ἐπιτροπείας τοῦ Παρνασσοῦ στὴ ΙΘ' συνεδρία τῆς, ποῦ ἔγινε τὸ πρωὶ τῆς 2ας Αὐγούστου 1893. Στὸ Πρακτικὸ τῆς συνεδρίας αὐτῆς, τὸ ὁποῖο καλύπτει μόνον τὰ τρία τέταρτα σελίδας τετραδίου μικροῦ σχήματος, ὑπάρχει μόνον μία λακωνικὴ ἀναφορὰ στὸ αἶτημα τῆς Ἐπιτροπείας τοῦ Παγκοσμίου Γυμνασίου:

Ἀναγινώσκειται ἔγγραφον ἐκ Λευκωσίας Κύπρου ζητοῦντος καθηγητὰς διὰ τὸ αὐτόθι Γυμνάσιον καὶ ἀνατίθεται εἰς τὸν Πρόεδρον ἢ περὶ τούτου φροντίς.

Ὁ Πρόεδρος Ν. Γ. Πολίτης

Ὁ Γραμματεὺς Μιχαὴλ Λάμπρος

Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη στὰ Πρακτικὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Φιλολογι-

κοῦ Συλλόγου σχετικά μὲ τὸ θέμα. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Πρόεδρος τοῦ *Παρνασσῶ* Ν. Πολίτης ἀνέλαβε προσωπικῶς τὸ κοπιῶδες καὶ χρονοβόρο ἔργο τῆς ἀναζήτησης γυμνασιάρχῃ καὶ καθηγητῶν γιὰ τὸ ἀρτισύστατο Γυμνάσιο, τῆς διαπραγμάτευσης μὲ τὸν καθένα τους, τῆς σύνταξης καὶ ὑπογραφῆς συμβολαίων καὶ τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τὴν Ἐπιτροπεία τῆς Λευκωσίας καὶ δὲν ἀπασχόλησε ξανά, ἐπισήμως τουλάχιστον, τὴν Ἐπιτροπεία τοῦ Συλλόγου, τὴν ὁποία ὁμως πρέπει νὰ ἐνημέρωνε ἀνελλιπῶς γιὰ τίς διάφορες ἐνέργειές του.

Σύντομη ἀναφορὰ στὸ θέμα συναντᾶται καὶ στὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ Κωνστ. Ἀ. Βοβολίνη *Τὸ Χρονικὸν τοῦ «Παρνασσῶ»*, Ἀθῆναι 1951, σ. 205:

Κατὰ τὴν αὐτὴν τετραετίαν (1892-1896) ὁ «Παρνασσὸς» συνῆψε καὶ νέας σχέσεις μετ' ἄλλων σωματείων... Οὕτω... συνεδέθη... εἰς Λευκωσίαν μετὰ τοῦ «Αναγνωστηρίου» (σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου ἀνέθεσεν εἰς τὸν «Παρνασσὸν» τὴν ἐκλογὴν γυμνασιάρχου καὶ καθηγητῶν διὰ τὸ ἐν Λευκωσίᾳ ἀρτισύστατον γυμνάσιον, ἐντολὴ ἣτις καὶ ἐξετελέσθη).

Ὁ Ν. Πολίτης ἐνήργησε μὲ μεγάλη ταχύτητα καὶ δύο μέρες μετὰ, στὶς 4 Αὐγούστου 1893, μὲ ἐκτενὴ ἐπιστολὴ του, ἀπαντᾷ στὴν Ἐπιτροπεία τοῦ Σχολείου, ἀπευθυνόμενος στὸν πρόεδρό της ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο³:

Μακαριώτατε πάτερ, Ἀσμένως ἐκομισάμεθα τὰ ὑμέτερα γράμματα καὶ σπεύδομεν νὰ δηλώσωμεν ὑμῖν ὅτι μετὰ μεγίστης προθυμίας ἀναλαμβάνομεν τὴν ἐντολὴν δι' ἧς μιᾶς ἐτιμήσατε... πρὸς σύστασιν γυμνασίου ἐν Κύπρῳ, εὐτυχεῖς λογιζόμενοι ἂν σμικρὸν τι συντελέσωμεν εἰς παγίωσιν τῆς ὑφ' ὑμῶν ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς τεθείσης κρηπίδος τελειοτέρας ἑλληνικῆς παιδεύσεως τῆς ἐν Κύπρῳ νεότητος.

Στὴ συνέχεια πληροφορεῖ τὴν Ἐπιτροπεία ὅτι ὁ Σύλλογος ἔστρεψε πρωτίστως τὴν προσοχὴ του στὴν ἐκλογὴ κατάλληλου διευθυντῆ καὶ ὅτι ἡ προσπάθεια στέφθηκε μὲ ἐπιτυχία, ἀφοῦ ἐξασφαλίσθηκε ἀνὴρ κράτιστος, ὁ κ. Δέλλιος. Ὁ ἐπιλεγὴς σπούδασε φιλολογία στὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ στὴ Γερμανία, ὅπου ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ καὶ ἀμέσως διορίσθηκε γυμνασιάρχῃ στὶς Σέρρες, ἐνῶ κατὰ τὰ τελευταῖα τέσσερα χρόνια ὑπηρέτησε ὡς διευθυντῆς τοῦ γυμνασίου τῆς ἀκόμῃ ὑπὸ τουρκικὸ ζυγὸ Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπὶ δεκαετία χρόνια διεύθυνσις τῶν δύο τούτων γυμνασίων ἀπέβη καρποφορωτάτη, μεγίστην ἀποδείξαντος τοῦ κ. Δέλλιον ἰκανότητα ἐν τῇ διοικήσει τῶν γυμνασίων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποπτεία τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν ἐκπαι-

3. Πρακτικά, σσ. 12-15.

δευτηρίων τῆς Θεσσαλονίκης. Π' αὐτὸ ὁ διορισμὸς τοιοῦτου γυμνασιάρχου θὰ εἶναι πρόσκτημα πολυτιμότεον.

Ἡ Ἐπιτροπεία ἔπρεπε νὰ ἀπαντήσῃ τηλεγραφικῶς ἂν ἐνέκρινε τὸν διορισμὸ τοῦ Δέλλιου, μὲ βᾶσιν τὰ προσόντα του καὶ τὸν μισθὸ ποῦ ζητοῦσε, ἵνα ὑπολειφθῇ ἐπαρκὴς χρόνος πρὸς εὐρεσιν τοῦ ἀντικαταστάτου αὐτοῦ ἐν Θεσσαλονίῃ⁴.

Καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν ἐπελέγη ἀπὸ τὸν Παρνασσὸ ὁ Νικόλαος Καταλάνος, διδάκτωρ, μὲ ἐννεαετῆ ὑπηρεσίαν σὲ διάφορα σχολεῖα⁵. Ὡς καθηγητὴς τῆς Θεολογίας ὁ Σύλλογος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν νέον τινὰ ἀπόφοιτον τῆς "Ριζαρείου" Σχολῆς καὶ προλύτην τῆς Θεολογίας, τοῦ ὁποίου ὄμως δὲν ἀνέφερε τὸ ὄνομα. Σχετικὰ μὲ τὸν καθηγητὴ τῶν Ἑλληνικῶν δὲν εἶχε ληφθεῖ ἀπόφασις, γιὰ τὸν Δέλλιο. Εἶχε, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τρεῖς ὑποψηφίους, τὸν Ἀθανάσιο Φυλακτὸ, *συνιστώμενον ὑπὸ τοῦ κ. Δέλλιου, διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας*, ὁ ὁποῖος ὄμως συνεζητεῖτο νὰ ἀναλάβῃ θέσιν γυμνασιάρχου στὴν Κορυθα⁶, τὸν Λεωνίδα Παπαπαύλου⁷, ἐπίσης διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας, *συνιστώμενον ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου*, καὶ τὸν ἐπίσης διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας Μ. Νικολαΐδη.

4. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παρνασσοῦ ὁ Δέλλιος ζητοῦσε ἐτήσιο μισθὸ 210 λιρῶν, ἴσον περίπου πρὸς ἐκείνον, ὃν ἔχει ἐν τῇ νῦν θέσει του, καὶ ἐπὶ πλέον 15 λίρες γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ του πρὸς τὴν Κύπρον.

5. Ὁ Νικόλαος Καταλάνος (1855-1934), ἀπὸ τὸ χωριὸ Νομιστῆς τῆς Μάνης, φοίτησε στὴν *Εὐαγγελικὴ Σχολὴ* τῆς Σμύρνης καὶ σπούδασε μαθηματικὰ στὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Στὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον ἐργάσθηκε μόνον τρεῖς χρόνια (1893-1896) καὶ ἀποχώρησε λόγω διαφοριῶν του μὲ τὴ Σχολικὴ Ἐπιτροπείαν καὶ τὸν διευθυντὴν τοῦ Σχολείου. Παρέμεινε ὄμως στὴν Κύπρον, ὅπου ἀφοσιώθηκε στὴ δημοσιογραφίαν, ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴν καὶ ἀνέπτυξε ἐντονη ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ δράσιν. Ἐξέδωσε καὶ διηύθυνε ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἀλλὰ καὶ ἄλλως πως, ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν ἀποικιοκρατίαν. Πείσμων καὶ ἀκαμπτος στοὺς ἀγῶνες του, προκάλεσε τὴν ὀργὴν τῶν Ἀγγλῶν κυριάρχων τοῦ νηιοῦ, οἱ ὁποῖοι, μὲ ἀφορμὴν τὸν πρωταγωνιστικὸν του ρόλον στοὺς ἐορτασμοὺς τῆς ἑκατονταετηρίδας τοῦ 1821, τὸν ἀπέλασαν ἀπὸ τὴν Κύπρον (1921). Ἡ ἀπέλασί του αὐτὴν ἐσοῦσιν ἔθελλαν διαμαρτυριῶν.

6. Ὁ Ἀθανάσιος Φυλακτὸς δὲν ἐπελέγη τελικῶς, ὑπηρετήσας ὄμως ἀργότερα ὡς γυμνασιάρχης τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου στὶς περιόδους 1908-1911 καὶ 1921-1924, πέθανε δὲ ἐν ὑπηρεσίᾳ τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1924.

7. Ὁ Λεωνίδας Παπαπαύλου ὑπῆρξε ἡ τελικὴ ἐπιλογή τοῦ Παρνασσοῦ, ὑπηρετήσας δὲ στὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον κατὰ τὴν περίοδον 1893-1898 καὶ ἀργότερα, τὸ 1912, ἐγένετο ἐθνομάρτυς κρουογρηθεὶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ὡς γυμνασιάρχης Σερρών.

Στὴ συνέχεια ἡ ἐπιστολὴ ἔλεγε ὅτι, γιὰ νὰ προωθηθεῖ τὸ θέμα τῶν διορισμῶν, ἔπρεπε νὰ σταλεῖ στὸν Σύλλογο *συμβολαιογραφικὴ πράξις ἐνώπιον Προξένου τῆς Ἑλλάδος συντεταγμένη, δι' ἧς νὰ διορίζεται ὁ πρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» πληρεξούσιος, ὅπως συμβληθῆ πρὸς τοὺς διορισθησομένους γυμνασιάρχην καὶ καθηγητάς. Σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε δὲ στὴν ἀναγνώριση τοῦ Σχολείου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ὁ Σύλλογος πληροφοροῦσε τὴν Ἐπιτροπεῖα ὅτι δὲν προώθησε τὴ συναποσταλείσα σχετικὴ αἴτηση διότι πρέπει νὰ ὑποβληθῆ ἕτερα, μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ προγράμματος τῶν διδασκτέων ἐν τῷ γυμνασίῳ μαθημάτων καὶ τῶν μελλόντων νὰ διδάξωσι ταῦτα· ἡ δὲ αἴτησις αὕτη πρέπει νὰ ὑποβληθῆ διὰ τῆς προξενικῆς ἀρχῆς. Ἀλλὰ τὰ τῆς ἀναγνώρισεως, προστίθεται στὴν ἐπιστολὴ, εἶναι τύπος ἀπλοῦς (ἂν τὸ προσωπικὸν εἶναι κατὰ τὰ κεκανονισμένα συγκεκριηθέντα), ὅστις ἐν καιρῷ θὰ μερμνήσωμεν καταλλήλως νὰ πληρωθῆ.*

Στις 23 Αὐγούστου⁸ ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπεῖας ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, ἀπὸ τὸ ὄρεινὸ χωριὸ τοῦ Φοινί, ὅπου παραθέριζε, γράφει πρὸς τὸν Νικόλαο Πολίτη γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ διὰ τὴν ἄκραν προθυμίαν μετὰ τὴν ὁποία ὁ Παρνασσός ἀνταποκρίθηκε στὴν παράκληση τῆς Ἐπιτροπεῖας καὶ νὰ τὸν πληροφορήσῃ ὅτι αὕτη συμφωνεῖ μετὰ τοὺς διατυπωθέντες ὅρους γιὰ τὴν ἀμοιβὴ τοῦ γυμνασιάρχου καὶ τῶν καθηγητῶν. Ἐκδήλωνε, παράλληλα, τὴν προτίμησίν τῃς γιὰ τὸν Ἀθανάσιου Φυλακτοῦ, ὡς συνιστώμενον ὑπὸ τοῦ κ. Δέλλιου, καὶ παρακαλοῦσε νὰ ἀναθέσῃ τῷ Γυμνασιάρχῃ νὰ προμηθεύσῃ καὶ ἀποστείλῃ ἡμῖν πᾶν ὄργανον, ὅπερ διατελεῖ ἐν χρήσει ἐν τοῖς ἐν Ἀθήναις δημοσίοις γυμνασίοις πρὸς διδασκίαν τῶν διαφόρων μαθημάτων, συνάμα δὲ νὰ συνεννοηθῆ μετὰ τῶν βιβλιοπωλῶν κ. Γ. Κασδόνη καὶ Ἀ. Κωνσταντινίδου, πρὸς οὓς ἤδη ἐγράψαμεν, περὶ τῶν ἀναγκασιούτων βιβλίων⁹.

Μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία ὁ Σωφρόνιος συναποστέλλει τὸ ζητηθὲν πληρεξούσιον πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ Παρνασσοῦ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ προβεῖ στὴ σύνταξιν τῶν σχετικῶν συμβολαίων μετὰ τὸ διορισθησόμενον διδασκτικὸ προσωπικόν, τὰ ὁποῖα ὑποχρεούμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἀπορρέοντα καὶ νὰ σεβασθῶμεν αὐτά¹⁰.

8. Ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπεῖας καὶ τοῦ Παρνασσοῦ παρουσιάζει συχνότητα 20-30 ἡμερῶν, χρόνον, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖτο γιὰ τὴ διακίνησιν τοῦ ταχυδρομείου καὶ τὴ διεξαγωγὴν τῶν ἐκάστοτε ἀναγκαίων ἐνεργειῶν.

9. Πρακτικά, σσ. 16-17.

10. Πρακτικά, σσ. 17-18.

Ἡ ἀπάντησις ἀπὸ τὸν πρόεδρο τοῦ *Παρθασσοῦ* γράφεται ἕνα μῆνα ἀργότερα, στίς 23 Σεπτεμβρίου, ἐπειδὴ, ὅπως σημειώνει ὁ Πολίτης, ἡ ἐπιστολή καὶ ἡ ἐξουσιοδότησις τῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπείας εἶχαν φθάσει εἰς τὴν Ἀθήνα μόλις τῆ δευτέρῃ ἑβδομαδᾷ τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ ἐπειδὴ ἔπρεπε εἰς τὴν συνέχειαν νὰ συνταχθοῦν καὶ ὑπογραφοῦν τὰ σχετικὰ συμβόλαια. Ἡ ἀνατεθεῖσα ἡμῖν ἐντολή, γράφει ὁ Πολίτης, ὁλοκληρώθηκε καὶ ἀνακοινώνει τὴν τελικὴν διευθέτησιν: Πὰ τῆ θέσῃ τοῦ φιλολόγου δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ συμφωνία μὲ τὸν Ἀθανάσιον Φυλακτόν, ἐπειδὴ οἱ οἰκονομικαὶ αἰτιάσεις του ἀπαιτήσεις ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια πού εἶχε καθορίσει ἡ Σχολικὴ Ἐπιτροπεία. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο ὑποψήφιους ἐπέλεξαν τὸν Λεωνίδα Παπαπαύλου γιὰ πολλοὺς λόγους: τὸν συνέστησεν ὁ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰ. Πανταζίδης, τὸν προέκρινε ὁ γυμνασιάρχης Δέλλιος, ἐπὶ πλέον δὲ ὁ ἄλλος ὑποψήπιος Μ. Νικολαΐδης ζήτησε ἀπὸ τὸν *Παρθασσοῦ* νὰ προτιμήσῃ τὸν Παπαπαύλου ἔχοντα πλεονεχία ἀνάγκην θέσεως ἀδρότερον ἀμειβομένης, ἐνῶ ὁ ἴδιος περιορίσθηκε νὰ δεχθῆ διορισμὸς εἰς τὸ γυμνάσιον τῶν ὑπὸ τουρκικὸν ἀκόμα ζυγὸν Ἰωαννίνων, μὲ μισθὸ κατώτερον ἐκείνου πού προσφερόταν εἰς τὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον¹¹. Εὐγενὲς ἦθος ἄλλων ἐποχῶν!

Καθηγητὴ τῶν θρησκευτικῶν ἐπέλεξαν τὸν Σπυρ. Σπυριδάκη, βασιθεύοντες εἰς τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ πρώην διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου σχολῆς κ. Ἰ. Ἀργυριάδου, ὅτι ἠρίστευσεν ἐν πάσαις ταῖς τάξεσι ἀλλὰ καὶ γιατί ἦταν καὶ ἀριστοῦχος τῆς Θεολογικῆς σχολῆς. Καθηγητὴ τῶν μαθηματικῶν προέκριναν τὸν Νικόλαον Καταλάνο, ἀλλ' οὗτος ἀναγκασθεὶς δι' ὑπόθεσιν ἰδιωτικὴν νὰ μεταβῇ εἰς Βατούμ, δὲν εἶχε ἐμφανισθῆ ὡς τὴν ἡμέραν τῆς συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς. Ἐτσι ἐπέλεγε ὁ διδάκτωρ Καραγιαννίδης, πτυχιούχος τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ γερμανικοῦ πανεπιστημίου. Σὲ ὑστερόγραφο ὁμως τῆς ἐπιστολῆς σημειώνεται ὅτι καθ' ἣν ὥραν εἴχομεν ὀρίσει πρὸς σύνταξιν τοῦ συμβολαίου μετὰ τοῦ κ. Καραγιαννίδου, προσελθὼν οὗτος μᾶς ἐδήλωσεν ὅτι ἕνεκα οἰκογενειακῶν λόγων δὲν θὰ δεχθῆ τὴν αὐτόθι θέσιν. Π' αὐτὸ θὰ ἐπέλεγαν μετὰ ἄλλων δύο, τοῦ διδάκτορος Νικολάου Νυστεράκη¹², χρηματίσαντος καὶ γυμνασιάρχου ἐν Κυδωνίαις, καὶ τοῦ ἐπίσης διδάκτορος Θεοδωρίδου. Στὴν ἴδια

11. Ὅπως σημειώνει ὁ Ν. Πολίτης: διὰ τὴν ἀπορίαν, εἰς ἣν τὸ γυμνάσιον ἐκεῖνο περιῆλθε, γλίσχραν ἀποδίδει τὴν ἀμοιβήν.

12. Ὁ Ν. Νυστεράκης διορίσθη ἀργότερα καὶ ὑπηρετήσῃ εἰς τὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον κατὰ τὰ σχολικὰ ἔτη 1896-1899.

ἐπιστολή ἀναφέρεται ὅτι σέ ἰδιαίτερο φάκελλο ἀπεστέλλοντο καί τὰ ἀντίγραφα τῶν συμβολαίων¹³.

Φαίνεται ὅμως ὅτι πρὶν καταλήξει ὁ *Παρνασσός* μεταξὺ τῶν δύο μαθηματικῶν, ἐμφανίσθηκε ὁ Νικόλαος Καταλάνος, ἀφοῦ στὰ ἀποσταλέντα ἀντίγραφα τῶν συμβολαίων περιλαμβανόταν καί τὸ δικό του. Στὰ τέσσερα συμβόλαια ὑπογράφει ὡς συμβαλλόμενος, *ἐνεργῶν ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς πρὸς σύστασιν Γυμνασίου Ἐπιτροπῆς ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου*, ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ν. Πολίτης καὶ ἀντιστοίχως οἱ Ἰ. Δέλλιος (συμβόλαιο μὲ ἡμερομ. 24 Αὐγούστου 1893), Λεωνίδας Παπαπαύλου (1 Σεπτεμβρίου), Σπυριδων Σπυριδάκης (1 Σεπτεμβρίου) καὶ Νικόλαος Καταλάνος (30 Σεπτεμβρίου). Τὸ κείμενο τῶν συμβολαίων εἶναι καταχωρισμένο αὐτολεξεῖ στὰ Πρακτικά τῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπείας¹⁴.

Σ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ἐνδειξη γιὰ τὸν χρόνο τῆς ἀφίξης τῶν διορισθέντων στὴν Κύπρο, ὁ γυμνασιάρχης Δέλλιος ὅμως φαίνεται ὅτι ἔφθασε πρὶν ἀπὸ τὶς 15 Σεπτεμβρίου, ἀφοῦ στίς 16 τοῦ μηνὸς αὐτοῦ τοῦ ἀνατίθεται ἀπὸ τὴ Σχολικὴ Ἐπιτροπεῖα *ἢ διεύθυνσις τοῦ τε Γυμνασίου καὶ τῶν λοιπῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων τῆς Λευκωσίας*¹⁵.

Ὁ ἴδιος πρέπει νὰ ἐργάσθηκε πολὺ ἐντατικὰ γιὰ τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς σχεδὸν συγκρότηση τοῦ Σχολείου καὶ στίς 6 Νοεμβρίου παραδίδει ἔτοιμο τὸ *Πρόγραμμα τῶν διδασθησομένων μαθημάτων*, τὸ ὁποῖο, μὲ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας, ὑπέβαλε στὴ Σχολικὴ Ἐπιτροπεῖα¹⁶. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ζητᾷ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπεῖα νὰ ἐγκρίνει ταχέως τὸ Πρόγραμμα καὶ νὰ τὸ ἀποστείλει ἀμέσως στοῦ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὴν ἀναγνώριση. Στὴ συνέχεια προβαίνει σὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν κατὰ μάθημα διδασκτέα ὕλη, στίς δυνατότητες κάλυψής της κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς λειτουργίας τοῦ Σχολείου, τὸ ὁποῖο ἄρχισε κάπως ἀργά, στοῦ πόσου ἱκανοὶ θὰ ἦταν οἱ πρῶτοι τελειόφοιτοι νὰ ἀνταποκριθοῦν στοῦ ἐπίπεδο τῶν ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων, στὴν ἀνάγκη δημιουργίας μικροῦ χημικοῦ ἐργαστηρίου καὶ σὲ ἄλλα συναφῆ, καθὼς καὶ στὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ *Γυμνάσιον ἡμῶν μετὰ δύο ἔτη οὐ μόνον δὲν θὰ ὑπολείπηται οὐδενὸς τῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ, ἀλλ' ἴσως καὶ ἐν τισιν θὰ πλεονεκτῇ*. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου δικαίωσε τὶς προσδοκίαις καὶ τὶς προβλέψεις τοῦ Δέλλιου.

13. Πρακτικά, σσ. 19-20.

14. Πρακτικά, σσ. 22-30.

15. Πρακτικά, σ. 32.

16. Πρακτικά, σσ. 38-40.

Ἡ αἴτηση γιὰ τὴν ἀναγνώριση συντάσσεται στὶς 16 Νοεμβρίου 1893¹⁷ καὶ ἀποστέλλεται μὲ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ ἡμερομηνίας 17 Νοεμβρίου στὸν Πρόξενο τῆς Ἑλλάδος στὴ Λάρνακα, ὅπου βρισκόταν τότε τὸ Προξενεῖο, μὲ τὴν παράκληση νὰ διαβιβασθεῖ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο καὶ *κάμητε τὰς δεούσας συστάσεις πρὸς ταχεῖαν ἀναγνώρισην τοῦ Γυμνασίου*¹⁸.

Ἀπὸ τὴν αἴτηση πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο ἀξίζει νὰ παραθεθεῖ ἡ πρώτη παράγραφος, γιὰ νὰ καταδειχθοῦν οἱ συνθήκες, οἱ ὁποῖες ἐπέβαλαν τὴν ἴδρυση τοῦ Γυμνασίου καὶ ὁ ὄραματισμὸς γιὰ τὴν ἀποστολὴ καὶ τὸν ρόλο του:

*Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως
Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον*

Εἰς Ἀθήνας

Κύριε Ὑπουργέ

*Ἡ ἡμετέρα νῆσος, ἡ μεγίστη τῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους, κειμένη δ' ἐν τοῖς ἐσχάτοις ἀνατολικοῖς ὁρίοις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀριθμοῦσα ὑπὲρ τὰς δέκα καὶ πέντε μυριάδας ἀμιγροῦς ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἐστερεῖτο μέχρι τοῦδε γυμνασίον δυναμένον ἀνωτέραν καὶ πληρεστέραν παιδευσιν νὰ παρέχη εἰς πολλὰ τῶν τέκνων αὐτῆς, ἐξ ὧν τινὰ μὲν ἕνεκα τούτου ἠναγκάζοντο νὰ ἐπιζητῶσιν τοιαύτην ἐν ἄλλοις ἄλλων ὁμογενῶν κοινοτήτων ἀνωτέροις ἐκπαιδευτηρίοις ἢ καὶ ἐν τοῖς ὑπὸ ξενικῶν προπαγανδῶν ἐν τῇ γείτονι Βηρυτῶ συντηρουμένοις τοιούτοις, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ὄλως νὰ στερῶνται αὐτῆς διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ὑλικῶν αὐτῶν πόρων. Ἡ ἔλλειψις τοιούτου πλήρους σχολείου τῆς μέσης παιδεύσεως κατέστη τελευταῖον ἔτι μᾶλλον ἐπαισθητὴ, καθ' ὅσον ἐπέισθημεν ὅτι ἀνευ αὐτοῦ δὲν θὰ ἠδυνάμεθα ἐπιτυχῶς καὶ προσηκόντως νὰ οργανώσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ ἡμῶν σχολεῖα, ἰδίᾳ τὰ τῆς κατωτέρας παιδείας, οὐδὲ νὰ ἀναγκάσωμεν τοὺς νῦν κυρίους τῆς νήσου ἡμῶν νὰ προσέλθωσι γενναϊότεροι ἐπίκουροι εἰς τὴν πάσχουσαν ἡμῶν δημοτικὴν παιδευσιν, ἐπέισθημεν δὲ πρὸς τούτους ὅτι τοιοῦτόν τι σχολεῖον ἠδύνατο βραδύτερον νὰ ἔχη καὶ προορισμὸν τινα γενικώτερον, νὰ ἀποβῇ δηλαδὴ τὸ πνευματικὸν κέντρον τοῦ ἀνὰ τὰ παράλια τῆς Συρίας, Κιλικίας καὶ Παμφυλίας διεσπαρμένον ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ*¹⁹.

Τὴν αἴτηση ὑπογράφουν καὶ τὰ ἑννιά μέλη τῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπείας.

Τὴν ἴδια μέρα ἡ Ἐπιτροπεία ἀπευθύνει ἐπιστολὴ καὶ πρὸς τὸν πρόεδρο

17. Πρακτικά, σσ. 48-49.

18. Πρακτικά, σσ. 51-52.

19. Πρακτικά, σ. 48.

τοῦ Παρνασσοῦ. Σ' αὐτὴν ἀφοῦ πρῶτα ἐκφράσει τὰς ἀπείρους εὐχαριστίας καὶ εὐγνωμοσύνην τῆς στὸν ἀθηναϊκὸ Σύλλογο, *τολμᾷ* νὰ ὑποβάλλει μιὰν ἀκόμα παράκληση:

Κατόπιν τῶν κόπων, εἰς οὓς ἐνεβάλομεν ὑμᾶς μέχρι σήμερον, θὰ εἶναι τολμηρὸν νὰ ἐνοχλήσωμεν καὶ αὐθις ὑμᾶς, ἀλλ' ἀναγκαζόμεθα τὸ μὲν διότι δὲν ἔχομεν σχέσεις μὲ ἄλλα κατάλληλα πρόσωπα πρὸς ἃ νὰ ἀποταθῶμεν τὸ δὲ διότι νομίζομεν ὅτι ἡ νέα ἡμῶν παράκλησις συνδέεται τοσοῦτον στενωῶς καὶ συντελεῖ εἰς τελειοποίησιν ἔργου ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὁποῖου σπουδαίως συντελέσατε, ὥστε νομίζομεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀναμένωμεν ἄλλους ἢ τοὺς μετὰ τοσαύτης προθυμίας ἐργασθέντας ὑπὲρ αὐτοῦ. Ὅθεν παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστηθῆτε νὰ ὑποστηρίξητε τὴν αἴτησιν ταύτην ὅπου δεῖ, ἵνα οὕτως ἐπιτευχθῇ ἡ ἐπιδιωκομένη ἀναγνώρισις, βέβαιοι ὄντες ὅτι ὁ τόπος δὲν θέλει ποτὲ λησμονήσῃ τὰς ὑπηρεσίας ὑμῶν ταύτας²⁰.

Ἡ ἀνταπόκριση τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας στὴν αἴτηση γιὰ ἀναγνώριση τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου ὑπῆρξε θετικὴ καὶ ἄμεση, ἀφοῦ στίς 3 Δεκεμβρίου, 16 μόνον μέρες μετὰ τὴν κατάθεσὴ τῆς στοῦ Προξενεῖο (17 Νοεμβρίου), εἶχε ἤδη προβεῖ στὴν ἀναγνώριση καὶ εἶχε προωθήσει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴν ἀποστολὴ του στὴ Λευκωσία²¹.

Ἡ εἶδηση τῆς ἀναγνώρισης ἔφθασε μὲ τηλεγράφημα τοῦ προέδρου τοῦ Παρνασσοῦ Ν. Πολίτη πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο: *Ἀθῆναι 3 Δεκεμβρίου 1893. Μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου, Λευκωσίαν. Γυμνάσιον ἀνεγνωρίσθη. Σήμερον Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν ἔπεμψεν ἔγγραφοι Ἐξωτερικῶν. Πολίτης²².*

Ὁ κύκλος τῆς συμβολῆς τοῦ Παρνασσοῦ στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐναρξη τῆς λειτουργίας τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου καὶ τὴν ἀναγνώρισή του κλείνει μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Νικόλαου Πολίτη πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, ἡμερομηνίας 30 Δεκεμβρίου 1893:

20. Πρακτικά, σσ. 52-53.

21. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων: *Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν. Παρακαλοῦμεν ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστηθῆτε νὰ παραγγεῖλητε τῷ ἐν Κύπρῳ Προξένῳ τῆς Ἑλλάδος, ἵνα δηλώσῃ εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ ἐν Λευκωσίᾳ ἀρτισυστάτου Γυμνασίου, ὅτι ἐξετάσαντες τὴν ὑποβληθεῖσαν αἴτησιν αὐτῆς, ἀναγνωρίζομεν τὸ εἰρημένον Γυμνάσιον ὡς ἰσότιμον πρὸς τὰ ἡμέτερα δημόσια γυμνάσια... Παραγγέλλομεν δὲ τῇ Πρωτανεῖᾳ τοῦ ἔθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἵνα τοὺς φέροντας ἀπολυτήριον αὐτοῦ δέχεται εἰς ἔγγραφὴν ἐν τῷ μητρώῳ αὐτοῦ ἀνεῦ ἄλλης δοκιμασίας, Πρακτικά, σ. 82.*

22. Πρακτικά, σ. 63.

Μακαριώτατε Πάτερ,

Ἐν τῇ χθεσινῇ συνεδριάσει τοῦ Συλλόγου ἀνεκοινώσαμεν τὰ ὑμέτερα γράμματα ὡς καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ γυμνασιάρχου κ. Δελλίου περὶ τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν Κύπρῳ. Ὁ δὲ Σύλλογος ἡμῶν κατηφράνθη ὅτι συνετέλεσε κατὰ μικρὸν εἰς ἔργον πολλοῦ λόγου ἄξιον²³.

---

23. Προκτικά, σ. 87.

ΕΦΗΣ ΠΕΤΚΟΥ

ΟΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
(1877-1895)

Ι. Ο ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΟΜΟΤΙΤΛΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Ο φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός είναι ένα από τα πρώτα επιστημονικά και καλλιτεχνικά σωματεία που εμφανίζονται στον ελληνικό χώρο στη δεκαετία του 1860, έπειτα από πολλαπλές απόπειρες ενίσχυσης της ελληνικής συνείδησης και απελευθέρωσης περιοχών του αλύτρωτου ελληνισμού¹. Έτσι, μετά την ίδρυση των παλαιότερων πνευματικών σωματείων, της «Έν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Έταιρείας» και της «Αναγνωστικής Έταιρείας Κερκύρας» (1836)², καθώς και του γνωστού «Έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» (1861), ιδρύεται στην Αθήνα

---

* (Η παρούσα μελέτη είναι καρπός της συμμετοχής μου στο έρευνητικό πρόγραμμα του τμήματος Γλώσσας και Λογοτεχνίας του Κέντρου Έλληνικής Γλώσσας «Η υποδοχή της ξένης λογοτεχνίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τα περιοδικά (1831-1900)», με επιστημονικούς υπεύθυνους τους Τάκη Καγιαλή και Λάμπρο Βαρελά. Η συστηματική και καθοδηγητική βοήθεια ιδιαίτερα του τελευταίου σε όλα τα στάδια της ερευνητικής εργασίας μου υπήρξε αναμφίβολα πολύτιμη.

1. Την παρουσία και δράση του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσού» κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε σχέση με άλλα αθηναϊκά κυρίως επιστημονικά σωματεία και συλλόγους περιγράφει ο Γεράσιμος Γ. Ζώρας στο βιβλίο του, *Οί λογοτέχνες της παλαιάς και της νέας αθηναϊκής σχολής στον Φ. Σ. Παρνασσό* (άρχειακή έρευνα), Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα 1993, σσ. 27-37. Τη γενικότερη εικόνα των αθηναϊκών συλλόγων, λεσχών και εταιρειών της εποχής αυτής χαρτογραφεί η Ματούλα Χ. Σιαλιτσά στη μελέτη της, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983. Βλ. και Εύγενια Κεφαλληνάου, «Περί Συλλόγων», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τόμ. 41 (1984), σσ. 272-276.

2. Βλ. για σχετικές πληροφορίες: *Φιλεκπαιδευτική Έταιρεία 150 χρόνια: 1836-1986*, Μουσείον της πόλεως των Αθηνών, Αθήνα 1986 και Π. Μαστροδημήτρης, «Η έπτανησιακή παράδοση και ο πρώτος ελληνικός πνευματικός σύλλογος στην Κέρκυρα», έφ. *Καθημερινή*, 2.8.1964, σσ. 1, 6.

ὁ συγκεκριμένος Σύλλογος (24.6.1865)³ ἀπὸ τοὺς γιουὺς τοῦ νομοματολόγου Παύλου Λάμπρου, Μιχαήλ, Σπυρίδωνα, Κωνσταντῖνο καὶ Διονύσιο μὲ τὸν ἑξῆς τριπλὸ στόχο: «ὅπως προαγάγῃ τὴν νεάζουσαν τῆς Ἑλλάδος ἐπιστήμην, ἐπικουρήσῃ εἰς τὴν ἀναστύλωσιν νόμων σωστικῶν καὶ ἀναδείξῃ πολίτας σεβομένους ἑαυτοὺς καὶ τὴν πολιτείαν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος»⁴. Ἀκολουθεῖ ἡ ἴδρυση καὶ ἄλλων παρόμοιων ἑλληνικῶν συλλόγων, ὅπως τῆς «Ἐταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ» (1865)⁵, τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Βύρων» (1868)⁶, τοῦ «Ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων» (1869)⁷, τοῦ Μουσικοῦ καὶ Δραματικοῦ Συλλόγου «Ὠδείου Ἀθηνῶν» (1871), τῆς «Ἀθηναϊκῆς Λέσχης» (1875), τῆς «Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος» (1882) καὶ τῆς «Ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας» (1888).

Τὶς συνθήκες ἴδρυσης τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ἐκθέτει ἀναλυτικότερα στὸν «Λόγο ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού» ὁ Σπ. Π. Λάμπρος: «Ἐν τῇ ἀναζυμώσει, ἣν προήγαγε τοῦ Ὄθωνος ἡ πτώσις, πρωτίστην κατέλαβε θέσιν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐλευθέρου δικαίωματος τοῦ συνέρχεσθαι, ἡ προαγωγή τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἐν ζητήμασιν ἀποσκοποῦσιν εἰς τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας, εἰς πλήρωσιν προαιωνίων ἐθνικῶν πόθων. Ἡ μὲν ἑλληνικὴ κοινωνία ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην ἀβιάστου παραγωγῆς τῶν γραμμάτων, ἀληθοῦς εἰς ἀπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις ἐξικνουμένης διαδόσεως τῆς παιδείας, ἐλευθέρως τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ χρήματος συναναμίξεως, προοδευτικῆς τῶν ἠθῶν ἐκλεπτύνσεως, μορφώσεως καὶ ἀναμορφώσεως»⁸.

3. Ὁ Δ. Α. Ζακυθινός, ἀναφερόμενος στὴ σύγχρονη ἴδρυση τῶν δύο συλλόγων, παρατηρεῖ: «Δὲν εἶναι τυχαία ἢ σύμπτωσις τὸ ὅτι δύο σπουδαῖα πνευματικὰ σωματεῖα, ὁ Σύλλογος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Παρνασσός, ἰδρύθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν δεκαετίαν, ἡ ὁποία ὑπῆρξε κρισιμωτάτη διὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτη ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ὑπῆρξε συγχρόνως τὸ Ἰνστιτούτον τῆς Παιδείας καὶ ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν» (Διονυσίου Α. Ζακυθινοῦ, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, χ.ἑ.ο. Ἀθήνα 1978, σ. 125).

4. «Λόγος ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού», περ. *Παρνασσός*, τόμ. ΙΔ', τχ. Ἀπριλίου 1892, σ. 464.

5. Βλ. Παναγιώτης Ἰ. Μπρατσώτης, «Ἡ ἔταιρεία τῶν φίλων τοῦ λαοῦ ὡς λαϊκὸν πανεπιστήμιον (1865-1965)», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 79, τχ. 924 (1.1.1966), σσ. 13-20.

6. Οἱ ποικίλες δραστηριότητες τοῦ συγκεκριμένου συλλόγου περιγράφονται ἀπὸ τὴν Εὐγενία Κεφαλληνναίου στὴ μελέτη τῆς «Περὶ Συλλόγων», ὁ.π. (σημ. 1).

7. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων: *Ἡ δρῶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969*, ἐπιμ. Α. Ν. Παπακώστας, χ.ἑ.ο., Ἀθήνα 1970.

8. «Λόγος ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού», ὁ.π. (σημ. 4), σ. 457.

Ὁ Σύλλογος ἀποκτᾶ σύντομα μεγάλη φήμη⁹ καί διασυνδέσεις μέ διάφορα ἄλλα ἐπιστημονικά σωματεῖα, ἐνῶ τὰ μέλη του ἐπίτιμα ἢ τακτικά πολλαπλασιάζονται μέ γοργούς ρυθμούς καί ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν διάφορες ἱστορικές μορφές τῆς χώρας, ὅπως μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, πρόεδροι τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας καί πρωθυπουργοί, ἀλλά καί ξένοι ἡγέτες ἢ ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς Εὐρώπης. Λόγω τῆς κοινωνικῆς καί ἐθνωφελοῦς δράσης τοῦ «Παρνασσοῦ», αἰσθητή κάνουν τὴν παρουσία τους σ' αὐτὸν καί μεγάλοι ἐθνικοὶ εὐεργέτες. Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη ὁμως μεταξὺ τῶν μελῶν εἶναι ἡ δράση τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων καί τῶν λογοτεχνῶν. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν, γιὰ παράδειγμα, οἱ Τιμολέων Ἀμπελάς, Χαράλαμπος Ἄννινος, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Σπυριδίων Βασιλειάδης, Γεώργιος Βιζυηνός, Δημήτριος Βικέλας, Ἄγγελος Βλάχος, Γεώργιος Δροσίνης, Σπυριδίων Ζαμπέλιος, Ἰωάννης Καμπούρογλου, Κωνσταντῖνος Κόντος, Δημήτριος Κορομηλάς, Ἀνδρέας Λασκαράτος, Παῦλος Νιρβάνας, Γρ. Ξενοπούλος, Θεόδωρος Ὀρφανίδης, Κωστής Παλαμᾶς, Δημήτριος Παπαρηγόπουλος, Ἀχιλλεὺς καί Γεώργιος Παράσχος, Ἰωάννης Πολέμης, Νικόλαος Γ. Πολίτης, Ἀριστομένης Προβελέγγιος, Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Ἐμμανουήλ Ροΐδης, Γεώργιος Σουρῆς, Ἰούλιος Τυπάλδος, Γεώργιος Χατζιδάκις κ.ά.

Ἡ ἰδέα ἐκδόσης περιοδικοῦ ἐντύπου τοῦ Συλλόγου καλλιεργήθηκε ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια κυκλοφορίας τῶν ἑξὶ τόμων τοῦ χειρόγραφου *Παρνασσοῦ* (1861-1866) ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Μιχαὴλ καί Σπυριδίωνα Λάμπρο. Σύντομα (τὸ 1874) συντάχθηκε σχέδιο κανονισμοῦ τοῦ περιοδικοῦ, τὸ ὁποῖο καί ψηφίστηκε μετὰ ἀπὸ συζήτηση ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου. Ἔτσι, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τὰ ἰδρυτικά μέλη τοῦ Συλλόγου «Παρνασσοῦ» ἡ ἐκδοση ἑνὸς περιοδικοῦ, ὅπου θὰ φιλοξενούνταν κυρίως μελετήματα φιλολογικοῦ, ἱστορικοῦ καί ἀρχαιολογικοῦ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ ἀπουσιάζουν καί φυσιογνωστικά, θεολογικά ἢ νομικά κείμενα, καθὼς καί λογοτεχνικά. Τὸ ὁμότιτλο πε-

9. Ἀναφορικά μέ τὴν ἀπύχηση τοῦ συλλόγου στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ὁ Σπ. Π. Λάμπρος σημειώνει: «Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἐξεπλήσαστο ἴσως ἐνίστε βλέπουσα τὸν Παρνασσὸν ὅτε μὲν ἀναλαμβάνοντα τὴν ἐκδοσὶν ἁμαρτῶν, παραμυθίων, παρομιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅτε δὲ ἀνοίγοντα τὰς αἰθούσας αὐτοῦ εἰς μουσικὰς συναυλίας [...] ἄλλοτε μὲν προκαλοῦντα καταλόγους συνδρομῶν ὑπὲρ οἰκοδομήσεως φυλακῶν [...] ἄλλοτε δ' αἰφνης συμμετέχοντα ἐφ' ἀπαξ τῆς πανηγυρικῆς τελέσεως μεγάλης ἐκθέσεως τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος· ὅτε μὲν πανηγυρίζοντα δραματικούς διαγωνισμούς ἢ ἰδρύνοντα δραματικὴν σχολήν, ὅτε δὲ καταρτίζοντα μουσικούς θιάσους» («Λόγος ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ», ὁ.π., σμ. 4, σ. 463).

ριοδικό *Παρνασσός* πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1877 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ «Παρνασσού» ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Σ. Π. Οἰκονόμου, καὶ μέχρι τὸ 1895 ἐκδόθηκαν 17 τόμοι, μὲ 12 μηνιαῖα τεύχη ἀνὰ τόμο (μὲ ἔξαιρση τὸν τόμο ΙΓ', σὸν ὁποῖο τὰ τεύχη ἦταν διμηνιαῖα).

Τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ ἀναλαμβάνει εἰδικὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ, ἣ ὁποία ἀνανεώνεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κυκλοφορίας του καὶ τελεῖ ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ ἐκάστοτε προέδρου τοῦ Συλλόγου. Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων ποὺ συγκαταλέγονται στὰ κατὰ περιόδους μέλη τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Θρασύβουλος Ἀγγελόπουλος Ἀθάνατος (πρόεδρος), Ἰωάννης Π. Ἀραβαντινός, Τιμολέων Ἀργυρόπουλος (πρόεδρος), Εἰρηναῖος Ἀσώπιος, Σταμάτιος Βάλβης, Ἐμμανουὴλ Δραγούμης (πρόεδρος), Ἐπαμεινώνδας Ἐμπεirikός, Εὐγένιος Ζαλοκώστας, Δημήτριος Κοκκίδης, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Σίμος Μπαλάνος (πρόεδρος), Ἰγνάτιος Μοσχάκης, Γεώργιος Μπουκουβάλας, Ἐμμανουὴλ Ροΐδης, Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, Ἰωάννης Σακκελίων, Παναγιώτης Ἰ. Φέρμπος.

Τὴ μεγάλη ἀπήχηση ποὺ σημειώνει τὸ περιοδικό *Παρνασσός* κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς κυκλοφορίας του πιστοποιοῦν ἡ ὑψηλὴ θέση ποὺ κατέλαβε στὸν χώρο τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, καθὼς καὶ οἱ ἀνταλλαγές του μὲ πλῆθος ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν τῆς ἀλλοδαπῆς¹⁰. Στὴν ἀπήχηση αὐτὴ συμβάλλουν ὄχι μόνο τὰ ποικίλα δημοσιεύματα στὸ περιοδικό, ἀλλὰ καὶ οἱ δημόσιες ἀναγνώσεις ἢ ἀπαγγελίες λογοτεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κειμένων, ποὺ λαμβάνουν χώρα σὲ ἐπιστημονικὲς ἐσπερίδες ὀργανωμένες ἀπὸ τὰ ὄργανα τοῦ Συλλόγου καὶ οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια δημοσιεύονται στὸ περιοδικό.

Στοὺς τόμους τοῦ *Παρνασσού* φιλοξενοῦνται ποικίλες ἐπιστημονικὲς μελέτες κυρίως φιλολογικοῦ, φιλοσοφικοῦ ἢ ἱστορικοῦ περιεχομένου. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀναφέρονται, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες περιεχομένων τῶν τόμων τοῦ περιοδικοῦ, οἱ ἑξῆς θεματικὲς κατηγορίες: φιλολογία (ἀρχαία, μεσαιωνικὴ, νεώτερη καὶ νεοελληνικὴ), ἀρχαιολογία, ἱστορία, λαογραφία, γλωσσολογία, φιλοσοφία, θρησκεία, παιδαγωγικὴ, κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα, γεωγραφία-τοπογραφία καὶ περιηγήσεις, ἐπιστῆμες καὶ τέχνες, μυθιστορίες καὶ διηγήματα, καὶ σύμμεικτα (ἀπογραφικὰ, ἐκθέσεις, διαγωνισμοὶ κ.ἄ.). Ἡ ποικιλία στὴν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ ἑναρμονίζεται μὲ τὴν περιοδικὴ φύση τοῦ ἐντύπου, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ ἀναλογίες μὲ τὴ θεματικὴ ποικιλία τῶν ξένων καὶ ἑλληνικῶν οἰκογενειακῶν - φιλολογικῶν πε-

10. Γεράσιμος Γ. Ζώρας, δ.π. (σημ. 1), σ. 150.

ριοδικών του 19ου αί.¹¹, πού έχει ως στόχο τη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού. Ως πρὸς τὴ θεματικὴ κατηγοριοποίηση μάλιστα τὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* φαίνεται πὼς δέχεται ἐπιρροὲς κυρίως ἀπὸ γαλλικὰ περιοδικὰ, ὅπως ἀπὸ τὰ *Revue des Deux Mondes* (1829-1930) καὶ *La Nouvelle Revue* (1879-1935)¹².

Ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* διακόπηκε τὸ 1895, ὅποτε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ πρώτη περίοδος κυκλοφορίας του. Ἀκολούθησε ἡ ἔκδοση τῆς *Ἐπετηρίδας* τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1896-1917, πού ἀριθμεῖ ἐπίσης 17 τόμους, στοὺς ὁποίους δημοσιεύονται περιορισμένες σὲ ἀριθμὸ μελέτες καὶ κυρίως εἰδήσεις, χρονικά καὶ πεπραγμένα τοῦ Συλλόγου. Πὰ μία εἰκοσαετία, ὁ Σύλλογος «Παρνασσός» δὲν ἐκδίδει περιοδικὸ ἔντυπο. Ἡ δευτέρη περίοδος κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* ἀρχίζει τὸ 1959 καὶ συνεχίζεται ἕως καὶ σήμερα.

II. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Στὴν παρούσα ἐργασία ἐπιχειρεῖται ἡ καταγραφή καὶ παρουσίαση τῶν μεταφράσεων λογοτεχνικῶν ἔργων πού φιλοξενοῦνται στοὺς τόμους τοῦ *Παρνασσού* τῆς πρώτης περιόδου (1877-1895)¹³. Στὶς σελίδες τοῦ συγκεκρι-

11. Ὁ ὄρος «οἰκογενειακὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴ Μάρθα Καρπόζηλου στὴ διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς *Τὰ ἑλληνικὰ οἰκογενειακὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰοάννινα 1991. Στὸ κεφ. 3ο («Ἡ ποικιλία στὴν ὕλη»), σ. 93 κ.έ., δίνονται πληροφορίες γὰρ πολλὰ περιοδικὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους (*Πανδώρα*, *Χρυσάλλης*, *Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη*, *Ὁ Μέντωρ*, *Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρησης*, *Ζακύνθιος Ἀνθών*, *Ἐστία*, *Βίαν*, *Ὁ Κόσμος*, *Ἀπόλλων*, *Ἀττικὸν Μουσεῖον* (Α' περ.), *Ἑβδομάς*, *Ἡ Οἰκογένεια*, *Ἰλισός* (Β' περ.), *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*).

12. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἀναγνωστήριό τοῦ «Παρνασσού» ἐντοπίζονται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ γαλλικὰ ἔντυπα *Revue Politique et Littéraire*, *Journal des Débats*, *Le Temps*, *L'Illustration*, *Univers Illustré* καὶ *Messenger d'Orient*, καθὼς καὶ τὸ γερμανικὸ περιοδικὸ *Literarisches Centralblatt* τῆς Λειψίας (ἐφ. *Στοά*, ἀρ. 342, 15. 1. 1875).

13. Πὰ καθεμὰ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτὲς (στὶς περιπτώσεις πού δὲν δηλώνονταν τὰ στοιχεῖα), ἐπαχειρήθηκε, μὲ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν πού παρέχονται ἀπὸ τὸ περιοδικὸ καὶ μὲ συστηματικὴ ἐρευνα στὴ βιβλιογραφία, στοὺς ἠλεκτρονικοὺς καταλόγους βιβλιοθηκῶν καὶ στὶς δικτυακὲς βάσεις δεδομένων, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ τίτλου τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, τοῦ ὀνόματος τοῦ ἔξενου συγγραφέα καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ μεταφραστῆ, καὶ ἀναζητήθηκαν πληροφορίες γὰρ τὴν ἀ' ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου ἢ τῆς διάμεσης μετάφρασης. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς πρόκειται νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ γλῶσσα τῶν πρωτοτύπων, ἐνῶ σὲ κάποιες ἄλλες δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ ἐξακριβωθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, μολονότι εἶναι γνωστὴ ἡ

μένου περιοδικού δημοσιεύονται συνολικά 116 μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων, συνήθως έκτενων κεμένων και από ποικίλες γλώσσες και λογοτεχνίες, οι οποίες καταγράφονται στο Έπίμετρο στο τέλος της παρούσας μελέτης¹⁴. Σε 5 από τις 116 μεταφράσεις δεν είναι γνωστή η γλώσσα του πρωτοτύπου ή το όνομα του συγγραφέα¹⁵, και για 9 μεταφράσεις δεν κατέστη δυνατός ο έντοπιςμός του ονόματος των συγγραφέων και των τίτλων των πρωτότυπων κεμένων, αν και είναι γνωστή η γλώσσα της (διάμεσης) μετάφρασης¹⁶.

Άρκετές μεταφράσεις που δημοσιεύονται στο περιοδικό συνοδεύονται από ένημερωτικά ή κριτικά σημειώματα για τους συγγραφείς τους ή για τα ίδια τα κείμενα. Σε όρισμένες περιπτώσεις έντοπίζονται μεταφρασμένα λογοτεχνικά κείμενα ένσωματωμένα σε φιλολογικές μελέτες, τα όποια είτε μεταφράζονται από τους συγγραφείς των μελετών αυτών είτε άποτελοϋν άναδημοσιεύσεις άλλων μεταφράσεων. Πολλές από τις δημοσιευμένες μεταφράσεις κυκλοφοροϋν στη συνέχεια και ως άυτοτελείς εκδόσεις.

Η σταθερή παρουσία μεταφράσεων λογοτεχνικών έργων στα τεϋχη του περιοδικού φαίνεται να ύπαγορεύεται κυρίως από τους εκπαιδευτικούς-άναμορφωτικούς σκοπούς ίδρυσης του Συλλόγου, έφόσον, όπως παρατηρεί ο Κ. Γ. Κασίνης, η μεταφραστική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19ου αί. λειτούργησε ως καταλύτης για τη δημιουργία «έθνικης» λογοτεχνίας, καθώς «έπρολείανε το έδαφος για την άνάπτυξη φιλολογικής ζωής [...] έπροπόνησε τους νέους στην καλλιέργεια πραγματικής παιδείας, ένίσχυσε την άφομοιωτική λειτουργία της έθνικης λογοτεχνίας»¹⁷.

γλώσσα των πρωτότυπων ή των διάμεσων μεταφράσεων. Επίσης, σε λιγοστές περιπτώσεις μεταφράσεων δεν έντοπίστηκαν οι τίτλοι των πρωτότυπων κεμένων (κυρίως διηγημάτων ή ποιημάτων), μολονότι είναι γνωστό το όνομα του συγγραφέα. Πά άκριβη βιβλιογραφικά στοιχεία βλ. Έπίμετρο.

14. Η καταγραφή των μεταφράσεων που άπαντοϋν στους τόμους 1-4 του *Παρνασσού* έγινε από τη Γεωργία Ροδινοϋ.

15. Πρόκειται για τις μεταφράσεις με τίτλους: «Το τελευταίον βιολίον του Μόζαρτ. Ιστορικόν άνέκδοτον», «Η Παναγία του Βανδϋ». Ιστορικόν άνέκδοτον», «Αί τελευταία σιγμαί του Βετόβεν», «Ο μουσικός. Έπεισόδιον του έν Ισπανία Έμφυλιου Πολέμου (1833-1840)», «Είς μάγος κατά τον 18ο αιώνα». Πά άκριβη βιβλιογραφικά στοιχεία βλ. Έπίμετρο.

16. Πρόκειται για τις μεταφράσεις με τους άκόλουθους τίτλους: «Η Άθανασία της ψυχής και το συνέδριον των ζώων», «Μία νϋξ μεταξϋ νεκρών», «Ιστορία ψιπτακού», «Αί Θεοικηρίδες», «Βασιλική Γενναΐότης. (Αναμνήσεις της Γαλλικής Έπαναστάσεως)», «Η Άθιγγανίς της Όρσοβας», «Η Ταναγραία κόρη. Πατωνικός έρως», «Ο άγροτικός γραμματοκομιστής», «Πέρον ενδίκης». Πά άκριβη βιβλιογραφικά στοιχεία βλ. Έπίμετρο.

17. Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις, Μελέτες για τον ΙΘ' & Κ' αί. Β'*, έκδ. Χατζηνικολή,

Οί επώνυμοι μεταφραστές-συνεργάτες του περιοδικού αριθμοῦν τούς 51, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ γυναῖκες εἶναι ἐλάχιστες (Ἀνθίπη Ι. Παλαμήδους, Ἄννα Τριανταφυλλίδου, Αἰκατερίνη Δοσίου, Μαρία Μιλτ. Θεοχάρη). Οἱ περισσότεροι μεταφράζουν ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ λογοτεχνίες, κυρίως ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴν ἰταλική, καὶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ καὶ τὴ ρωσικὴ ἢ, σπανιότερα, ἀπὸ τὴ σερβικὴ, τὴν ἄλβανικὴ, τὴν πολωνικὴ καὶ τὴ ρουμανικὴ. Μεταξὺ αὐτῶν ἀντιληπτὴ γίνεται ἡ σταθερὴ παρουσία ὀρισμένων μεταφραστῶν, βασικῶν συνεργατῶν τοῦ περιοδικοῦ καὶ μελῶν τοῦ Συλλόγου, ὅπως τοῦ Θεόδωρου Βελλιανίτη¹⁸ (6 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴ ρωσικὴ, τοῦ Μιχ. Ν. Δαμιράλη¹⁹ (7 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀποκλειστικὰ σαιξπηρικὰ κείμενα, τοῦ Διονυσίου Π. Λάμπρου (5 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, καθὼς καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Δ. Ροῖδη²⁰ (4 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ, τοῦ Παναγιώτη Φέρμπου²¹ (5 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, τοῦ Ἀντώνιου Φραβασίλη²² (7 μεταφράσεις), ποὺ μεταφράζει ἀπὸ τὴν ἰταλική.

Ἀθήνα 2005, σ. 29. Βλ. καὶ Ἄλκης Ἀγγέλου, «Τὸ ρομάντζο τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος» στὸ Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθής*, ἐκδ. Ἑριμῆς, Ἀθήνα 1989, σ. 101 κ.έ.

18. Ὁ δημοσιογράφος, δοκιμογράφος καὶ χρονογράφος Θεόδωρος Βελλιανίτης (1863-1934) θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀξιόλογους, πρωτοπόρους μεταφραστὲς τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Μέσα ἀπὸ σειρά διαλέξεών του στὸν φιλολογικὸ Σύλλογο «Παρνασσός» καὶ διάφορες μελέτες του, δημοσιευμένες σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, συνέβαλε σημαντικὰ στὴ γνωριμία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ μὲ τὴ ρωσικὴ λογοτεχνία.

19. Ὁ Μιχαὴλ Ν. Δαμιράλης (1852-1918) εἶναι γνωστὸς γὰρ τὶς μεταφράσεις του ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ γλώσσα καὶ ἰδιαίτερος γὰρ τὶς αὐτοτελεῖς μεταφράσεις ἀρκετῶν ἔργων τοῦ Σαίξπηρ, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς θιάσους. Ἀξιοσημειώτες εἶναι καὶ οἱ μελέτες του γὰρ πρόσωπα καὶ ἔργα τῆς ξένης λογοτεχνίας. Δημοσίευσε ἐπίσης τὶς ποιητικὲς συλλογὲς *Λίγα τραγῳδία* (1919) καὶ *Γλυκόπιτα φαρμάκια* (1933).

20. Ὁ συγγραφέας Ἐμμανουὴλ Ροῖδης (1836-1904) ὑπῆρξε μέλος τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ἀπὸ τὸ 1872 καὶ μὲ τὶς δραστηριότητές του ἐντὸς τοῦ Συλλόγου συνέβαλε στὴν προαγωγὴ τῶν νέων λογοτεχνικῶν τάσεων. Κατὰ τὸ διάστημα 1876-1882 ἀνήκε στὴν ἐπιτροπὴ ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*, ὅπου καὶ δημοσίευσε ἀρκετὰ κείμενα του. Βλ. καὶ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, δ.π. (σημ. 1), σ. 100.

21. Ὁ Παναγιώτης Φέρμπου (1851-1932) διετέλεσε γενικὸς γραμματεὺς τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καὶ διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ ἀναγνωστηρίου του. Μετέφρασε γαλλικὰ μυθιστορήματα ποὺ δημοσιεύονταν σὲ συνέχειες σὲ διάφορα φιλολογικὰ καὶ παιδαγωγικὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς του καὶ κυρίως στὸ περιοδικὸ *Διάπλασις τῶν Παίδων*. Γὰρ τὶς συνεργασίες του στὴ *Διάπλασις* βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἄννας Ε. Πολατίδου, *Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων (1879-1917)*. Εὐρετήρια γὰρ τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα τῆς περιόδου, Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία Φλώρινας, Φλώρινα 2004.

22. Ὁ Ἰταλοἑλληνας ἀρχαιολόγος λόγιος Ἀντώνιος Φραβασίλης (Antonio Frabasile) ἦ

*Άλλα πρόσωπα που δημοσιεύουν συχνά μεταφράσεις τους στο περιοδικό είναι οί Σταμάτιος Δ. Βάλβης²³ (άπό τή γαλλική και τή γερμανική), Στέφανος Βλαστός²⁴ (άπό τή γαλλική και τήν άγγλική), Βλάδαν Γιώργεβιτς²⁵ (άπό τή σερβική), Φώτιος Δημητριάδης (άπό τή γαλλική και τή γερμανική), Πλάτων Ε. Δρακούλης²⁶ (άπό τήν άγγλική), Κωνσταντίνος Π. Θεοχάρης (άπό τήν άγγλική και πιθανότατα άπό τή γαλλική), Νεοκλής Καζάζης²⁷ (άπό τήν Ιταλική), Μ. Κ. Κρίσπης (άπό τήν Ιταλική), Άγαθοκλής Γ. Κωνσταντινίδης²⁸ (άπό τή ρωσική), Ίάκωβος Πολυλάς²⁹ (άπό τήν άγγλική), Κωνσταντίνος Ι. Πρασσάς³⁰ (άπό τήν άγγλική), και Χριστόφορος Σαμαρσί-

---

Frabasilis) (1854-1927) άνέπτυξε έντονη εκπαιδευτική, μεταφραστική και έκδοτική δραστηριότητα και συνέβαλε σημαντικά στην πρόωπη πρόσληψη τής νεοελληνικής λογοτεχνίας άπό τό Ιταλικό κοινό. Υπήρξε μέλος του Συλλόγου «Παρνασσός» άπό τό 1874 και δημοσίευσε κείμενά του στο όμότιτλο περιοδικό. Βλ. και Φανή Κισκήρα-Καζαντζή, «Ο Ιταλοέλληνας συγγραφέας και μεταφραστής Antonio Frabasilis (Αντώνιος Φραβασίλης, 1854-1927) και τό Ιταλόγλωσσο περιοδικό του *La Rassegna Ellenica*», *Πρακτικά Γ Εύρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)*, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, τόμ. Γ, σσ. 221-234.

23. Ο φιλόλογος και ποιητής Σταμάτιος Βάλβης (1850-1916) μετέφρασε έμμετρα τοίς *Έπινίκους* του Πινδάρου και εξέδωσε ποιητική συλλογή με τίτλο *Λυρικά Ειδύλλια*.

24. Ο λόγιος Στέφανος Βλαστός (1831-1915) δημοσίευσε αρκετές ιστορικές και φιλοσοφικές μελέτες σε έλληνικά και γαλλικά περιοδικά.

25. Ο Βλάδαν Γιώργεβιτς διετέλεσε πρέσβης τής Σερβίας στην Έλλάδα.

26. Ο πρωτοπόρος Έλληνας φιλόσοφος, πανεπιστημιακός και βουλευτής Πλάτων Ε. Δρακούλης (1858-1942) εισήγαγε τις σοσιαλιστικές ιδέες στην Έλλάδα και ίδρυσε τό Έλληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Ε.Σ.Κ.) τό 1909. Υπήρξε έκδότης του σοσιαλιστικού περιοδικού *Άρδην* και του φιλοσοφικού περιοδικού *Έρευνα* και συνέγραψε διάφορα συγγράμματα και μονογραφίες.

27. Ο πανεπιστημιακός Νεοκλής Καζάζης (1849-1936) ήταν ίδρυτής και ισόβιος πρόεδρος τής έταιρείας «Έλληνισμός» (1892-1936) και άνέπτυξε επίσης έντονη συγγραφική δράση.

28. Ο ρωσομαθής λογοτέχνης και όποπρόξενος τής Ρωσίας στην Έλλάδα Άγαθοκλής Γ. Κωνσταντινίδης (1920-1892) μετέφρασε έργα διαφόρων Ρώσων λογοτεχνών (Chekhov, Gogol, Karamzin, Tolstoy, Pushkin).

29. Ο γνωστός κυρίως άπό τήν έκδοση *Τών εύρισκομένων* (1859) του Διονυσίου Σολωμού λόγιος και βουλευτής Ίάκωβος Πολυλάς (1825-1896) άνήκε στα άντεπιστέλλοντα μέλη του Συλλόγου «Παρνασσός».

30. Ο γλωσσομαθής Κωνσταντίνος Ί. Πρασσάς μετέφρασε κείμενα τών Edgar Allan Poe (βλ. σχετικά: Γ. Κ. Κατσιμπάλης, *Έλληνική βιβλιογραφία Έντυκαρ Πόε*, Άθήνα 1959), Alfred de Musset, Gustave Flaubert, Charles de Secondat Baron de Montesquieu, Knut Hamsun, François Corée, E. T. A Hoffmann, Guy de Maupassant, Alphonse Daudet, Jules Janin. Συνέγραψε *Λεξικόν Γαλλοελληνικόν* (σε συνεργασία με Γ. Έμάρ, χ.έ.ο., Άθήνα 1895), δημοσίευσε πρωτότυπα διηγήματά του σε διάφορα περιοδικά (*Ακρόπολις Φιλολογική*, *Παρνασσός*, *Άττικόν Μουσείον*, *Ήμερολόγιον Σκόκου*) και εξέδωσε τό βιβλία: *Διηγήματα*, τυπ. Ταρουσά-

δης³¹ (ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ). Ἀξιοσημείωτες εἶναι φυσικὰ καὶ οἱ μεταφραστικὲς ἐργασίες ὀρισμένων γνωστῶν λογοτεχνῶν καὶ λογίων τῆς ἐποχῆς: Γ. Μ. Βιζυηνοῦ, Δημητρίου Βικέλα, Γεωργίου Δροσίνη, Εὐγένιου Γ. Ζαλοκώστα³², Γ. Καλοσογούρου³³, Ἀντωνίου Σ. Μάτεσι³⁴, Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, Ἰουλίου Τυπάλδου κ.ἄ.

Οἱ μεταφραστικὲς ἐπιλογές ἐναρμονίζονται κατὰ κανόνα μὲ τὰ κυρίαρχα ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς. Δὲ λείπει, ὥστόσο, ἡ ποικιλομορφία, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στὶς λογοτεχνικὲς προτιμήσεις τοῦ ἐκάστοτε μεταφραστή, στὴ γενικότερη ἀπήχηση τῶν μεταφραζόμενων συγγραφέων ἢ ἔργων, ὅπως καὶ στὸ περιεχόμενο, στὸ εἶδος καὶ στὴν κυρίαρχη τεχντροπία τῶν μεταφραζόμενων κειμένων.

Τὰ στατιστικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι στὸ σύνολο τῶν 116 δημοσιευμένων μεταφράσεων τὰ μεταφρασμένα πεζὰ κείμενα (56) ὑπερτεροῦν ἀριθμητικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς μεταφράσεις ποιημάτων (36) ἢ τὶς μεταφράσεις θεατρικῶν κειμένων (24). Ἡ ἀξιοσημείωτη, ὥστόσο, παρουσία ποιητικῶν κειμένων ἢ ἔμμετρων δραματικῶν κειμένων μεταφρασμένων (*Le Roi s'amuse* καὶ *Ruy Blas* τοῦ Hugo σὲ μετάφραση Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστα, *Saoul* τοῦ Alfieri σὲ μετάφραση Γ. Καλοσογούρου, *La divina commedia* τοῦ Δάντη σὲ μεταφρά-

---

πουλου, Ἀθήνα 1897 καὶ *Ἱστορία Ἀλεξανδριανῶν*, τυπ. Λεωνῆ, Ἀθήνα 1937. Πὰ τὸν σημαντικὸ αὐτὸν μεταφραστὴ κρίνεται σκόπιμη περαιτέρω συστηματικὴ ἔρευνα, ὥστε νὰ συγκριθοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του. Γνωρίζουμε, πάντως, ὅτι μαζί μὲ τὸν Ἀριστείδη Ν. Παναγιωτίδη ἀνέλαβε τὴν ἐπιμέλεια σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ *Ἀκρόπολις Φιλολογική* (1888-1889) τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη.

31. Ὁ Χριστόφορος Σαμαρταΐδης (1843-1900) ἀνέπτυξε κυρίως δημοσιογραφικὴ καὶ παιδαγωγικὴ δραστηριότητα. Παράλληλα μὲ τὸ μεταφραστικὸ του ἔργο, δημοσίευσε ποιήματά του γιὰ παιδιά καὶ τὸ 1868 ἐξέδωσε τὸ πολύτομο μυθιστόρημα *Ἀπόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*.

32. Ὁ λόγιος διπλωμάτης Εὐγένιος Γ. Ζαλοκώστας (γεν. 1855) διετέλεσε ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν κατὰ τὸ διάστημα 1916-1917. Ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* καὶ ἄλλων λογοτεχνικῶν περιοδικῶν καὶ ἐπιδόθηκε σὲ μεταφράσεις ἔργων τοῦ V. Hugo.

33. Ὁ Γεώργιος Καλοσογούρος (1853-1902), γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὴ μετάφρασή του τῶν ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ, μετέφρασε ἐπίσης τὰ *Εἰδέλλια* τοῦ Θεοκρίτου καὶ τὸν *Προμηθεὶα δεσμώτη* τοῦ Αἰσχύλου, καθὼς καὶ λογοτεχνικὰ κείμενα ἰταλῶν συγγραφέων (Alfieri, Dante, Foscolo, Tasso κ.ἄ.).

34. Ὁ νομικὸς Ἀντώνιος Σ. Μάτεσις (1864-1952), ἐγγονὸς τοῦ Ζακυνθινοῦ ποιητῆ Ἀντωνίου Μάτεσι, διετέλεσε πρόεδρος τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου Ἀθηνῶν (1911-1918) καὶ ἐξελέγη βουλευτὴς Ἀττικβοιωτίας (τὸ 1915 καὶ τὸ 1920). Ἐγραψε ποιήματα, πεζογραφήματα, διάφορες νομικὲς μελέτες καὶ τὴ φιλολογικὴ μελέτη *Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ζάκυνθος* (στὴ σειρά «Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος» τοῦ «Παρνασσοῦ»), τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἀθήνα 1916, ἐνῶ ἐπιδόθηκε καὶ σὲ μεταφράσεις ξένων ποιητῶν.

σεις των Παναγιώτη Ματαράγκα και Ίω. Γ. Φραγκιά, *Boris Gudunov* του Pushkin σε μετάφραση του Π. Α. Άξιώτη) και πρωτότυπων στο περιοδικό *Παρνασσός*, παρά το γεγονός ότι στα έλληνικά οίκογενειακά-φιλολογικά περιοδικά της ίδιας χρονικής περιόδου ή ποίηση δεν έχει την πρωτεύουσα θέση που έχει ή πεζογραφία³⁵, φαίνεται πώς συνδέεται με την παρακολούθηση των σύγχρονων ποιητικών διαγωνισμών³⁶, με την πρόταση θέσπισης ποιητικού διαγωνισμού από τον Σύλλογο «Παρνασσός» και με τη θέσπιση έντέλει από τον ίδιο Σύλλογο (έμμετρου) δραματικού διαγωνισμού, που έλαβε χώρα κατά τα έτη 1874, 1876 και 1877³⁷.

Ευδιάκριτο είναι επίσης το προβάδισμα των μεταφρασμένων διηγημάτων (33) έναντι άλλων πεζογραφικών ειδών, όπως αφηγημάτων³⁸ (12), μυθιστορημάτων (5), νουβελών (5) και μύθων (1), προβάδισμα το οποίο συνδέεται τόσο με πρακτικά ζητήματα δημοσίευσης έκτενων μεταφρασμένων κειμένων σε συνέχειες όσο και με την απήχηση που αρχίζει να έχει το είδος αυτό στο αναγνωστικό κοινό των περιοδικών, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1850 κι έπειτα, όποτε γίνεται αντιληπτή ή έκτεταμένη παρουσία του διηγήματος σε έντυπα που αποτελούν και τους «κύριους μοχλούς της ανάπτυξης του», στοχεύοντας στην ευρεία έγκυκλοπαιδική μόρφωση των αναγνωστών³⁹. Αντιθέτως, στις αυτότελες εκδόσεις μεταφρασμένων λογοτεχνικών έργων κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα τη μερίδα του

35. Βλ. για την θέση της ποίησης στα έλληνικά οίκογενειακά-φιλολογικά περιοδικά του 19ου αι.: Μάρθα Καρλόζηλου, ό.π. (σημ. 11), σ. 160 κ.έ.

36. Βλ. και Panayotis Moullas, *Les Concours Poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque. Secrétariat Général à la Jeunesse, 22, Athènes 1989.

37. Βλ. σχετικές πληροφορίες στον Γερ. Ζώρα, ό.π. (σημ. 1), σσ. 158-159.

38. Ο όρος χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη για πεζά κείμενα, κυρίως με ιστοριοβιογραφικό περιεχόμενο, τα οποία δεν κατατάσσονται σε κάποιο από τα γνωστά πεζογραφικά είδη, αλλά έχουν ένα λογοτεχνίζον ύφος.

39. Παν. Μουλλάς, «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βίζυηνός», *Γ. Μ. Βίζυηνός: Νεοελληνικά Διηγήματα*, Έστια, Αθήνα 1980, σ. κς' και σσ. λ'-λα'. Πά το ίδιο θέμα ο Μουλλάς παρατηρεί σχετικά: «Είναι φανερό πώς το ένιαίο δράμα του παρελθόντος ύποχωρεί τώρα μπροστά σ' ένα παρόν γεμάτο από σκόρπιες, ανάλαφρες και κατακερματισμένες εικόνες. Έτσι, το περιοδικό τεμαχίζει την όλμη γνώση, προάγει τη συντομία, καταξιώνει τη μερικότητα, προβάλλει την έπικαιρότητα: είναι το φυτώριο του διηγήματος» (σ. λβ'). Πά την παρουσία του διηγήματος σε δυο μεγάλα περιοδικά του 19ου αιώνα βλ. Άγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδιώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της όρολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*, δακτυλ. διδ. διατριβή, Α.Π.Θ. (Τμήμα Φιλολογίας), Θεσσαλονίκη 2005.

λέοντος κατέχουν τὰ μυθιστορήματα ἔναντι τῶν ἄλλων πεζογραφικῶν εἰδῶν⁴⁰, γεγονός πού σταδιακά συμβάλλει στήν ὑψηλή δημοτικότητα τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους ἀλλά καί σέ ἔντονες ἀντιδράσεις ἀπό τοὺς πολέμους τοῦ μυθιστορήματος, ὅταν ἡ δημοτικότητα αὐτῆ τῶν μεταφρασμένων μυθιστορημάτων ἀρχίζει νά θεωρεῖται ἀπειλητική σέ μία μετεπαναστατική περίοδο μὲ ἔντονες ξενοφοβικές καί ἐθνικιστικές ἐκδηλώσεις⁴¹.

Ἡ ἐκτεταμένη παρουσία ποιητικῶν μεταφράσεων (36) στοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*, δεδομένου ὅτι ἡ μεταφρασμένη πεζογραφία σέ ἑλληνικά περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ. συνιστᾶ ἀνάγνωσμα μὲ μεγάλη ἀπήχηση στοῦ εὐρύτερου ἀναγνωστικοῦ κοινού⁴², θὰ πρέπει νά ἀποδοθεῖ τόσο στίς αἰσθητικές προτιμή-

40. Ὁ Κ. Γ. Κασίνης, ἀναφερόμενος στοῦ προβάδισμα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, κυρίως ἀπὸ τὸ 1845 κ.έ., τοῦ μεταφρασμένου μυθιστορήματος, πού ἀναμφίβολα συνδέεται μὲ ἐκδοτικά συμπερόντα, ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Αὐτὸ τὸ ἐκπληκτικὸ ποσοστὸ τοῦ 45% τοῦ συνόλου τῆς μεταφρασμένης λογοτεχνίας πού καταλαμβάνει τὸ μυθιστόρημα φανεραίνει ἕναν ὑψηλὸ πυρετὸ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, ὁ ὁποῖος προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ποσοτικὴ πλημμονή, τὴν ἔλλειψη ἐπιλογῆς, τὴν χαμηλὴ ποιότητα τοῦ μεταφράσματος, τὴν εὐρεία διάδοση τῶν ἐκδόσεων κ.τ.λ.» (Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις. Μελέτες γιὰ τὸν ΙΘ' & τὸν Κ' αἰ.*, τόμ. Α', ἐκδ. Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1998, σ. 16). Ἡ Πόπη Πολέμη, ὠστόσο, καταγράφοντας τὴν κυριαρχία τῆς πεζογραφίας (41% ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου) στὴν ἑλληνικὴ ἐνδοχώρα τῆς περιόδου 1864-1900 καὶ συνδέοντάς τὴν μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς νέου ἀναγνωστικοῦ κοινού ἀστικοῦ καὶ συχνὰ γυναικεῖου σημειώνει πῶς αὐτῆ: «θὰ μετριοῦσαν ἂν ἡ μέτρηση γινόταν σέ τίτλους καὶ ὄχι σέ βιβλιογραφικὲς μονάδες (τόμου/φυλλάδια), δοθέντος ὅτι συχνότατα ἔχουμε νά κάνουμε μὲ πολύτομα μυθιστορήματα» (*Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1864-1900*, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 2006, σσ. 24-25). Αὐτὸ ὁμως δὲ σημαίνει ὅτι θὰ ἄλλαζαν θεαματικά τὰ στατιστικὰ δεδομένα.

41. Ὅπως ὑποστηρίζει καί ἡ Σοφία Ντενίση, ἡ ἀλλαγὴ πού παρατηρεῖται μετὰ τὸ 1845 ὡς πρὸς τὸ κριτήριό ἐπιλογῆς τῶν πρὸς μετάφραση μυθιστορημάτων (ἀπὸ τὸ «ἠφέλιμο» στοῦ «τερπνόν»), σέ συνδυασμὸ μὲ τὴ δημοσίευσή τους σέ συνέχειες, θὰ συμβάλεῖ σημαντικά στὴν αὐξηση τῶν μεταφράσεων ξενόγλωσσων μυθιστορημάτων ἀλλὰ καί τῶν δομύτατων ἐπικρίσεων γιὰ διαφθορὰ τῶν ἠθῶν ἑξαιτίας τῆς ἀνάγνωσής τους (*Μεταφράσεις μυθιστορημάτων καὶ διηγημάτων 1830-1880. Εἰσαγωγικὴ μελέτη καὶ καταγραφή*, ἐκδ. Περίπλους, Ἀθήνα 1995, σσ. 14-15). Ἀναφορικά μὲ τίς ἀντιδράσεις στὴν εἰσβολὴ τοῦ ξένου μυθιστορήματος στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., ὁ Παν. Μουλλάς παρατηρεῖ: «Προῖόν ξένων καὶ κάθε ἄλλο παρὰ χρηστῶν ἠθῶν, ἐμφανίζεται ὡς θανάσιμος κίνδυνος γιὰ τὴ νεοσύστατη ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀπειλώνοντας τὴ συνοχή τῆς [...] διαφθείροντας τοὺς νέους καὶ τίς γυναῖκες ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, τροφοδοτώντας τοὺς ἀργόσχολους μὲ ἀχρηστες δνειροφαντασίες» («Τὸ μυθιστόρημα στοῦ στόχα-στρο», *Ὁ χῶρος τοῦ ἐφήμερου*, ἐκδ. Σοκόλη, Ἀθήνα 2007, σ. 111). Βλ. σχετικὰ καί: Ἀπ. Σαχίνης, «Μία συζήτηση τοῦ 1856 γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Ἡ κριτικὴ τοῦ Ν. Δραγοῦμη», *Θεωρία καὶ ἀγνωστη ἱστορία τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ελλάδα 1760-1870*, ἐκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, σσ. 153-187.

42. Πὰ τὸ γεγονός ὅτι τόσο ἡ πρωτότυπη ὡς καί ἡ μεταφρασμένη πεζογραφία συνιστᾶ δημοφιλὲς ἀνάγνωσμα στὰ ἑλληνικὰ οἰκογενειακὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἀπο-

σεις ενός καλλιεργημένου σέ μεγάλο βαθμό άναγνωστικού κοινού⁴³ όσο και στις έπιλογές τής έκάστοτε έπιτροπής έκδοσης, πού μεριμνά για την έξασφάλιση μιάς όρισμένης ίσοζυγίας ανάμεσα στις πεζές και στις έμμετρες μεταφράσεις και τηρεί συχνά μιá στάση έπιφυλακτική ιδιαίτερα άπέναντι στη μεταφρασμένη μυθιστορηματική παραγωγή, δεδομένης τής έντονης άρνητικής κριτικής πού άσκήθηκε άπό διάφορους ήθικολόγους πολέμιους του είδους.

Άρκετά άπό τά μεταφρασμένα ποιήματα στο περιοδικό *Παργασός*, ώστόσο, έχουν άποσπασματική μορφή και έμφανίζονται τυχαία, ένσωματωμένα σέ μελέτες φιλολογικού ή ιστορικού χαρακτήρα, γεγονός πού διαφοροποιεί σέ κάποιο βαθμό τά στατιστικά δεδομένα άναφορικά με τις μεταφράσεις στο περιοδικό. Προτιμώνται κλασικοί ίταλοι ποιητές του ύστερου μεσαίωνα και τής άναγέννησης, όπως ό Dante, ό Petrarca, ό Tasso, ό Michelangelo, καθώς και κύριοι έκπρόσωποι του εύρωπαϊκού ρομαντισμού, όπως οί Goethe, Schiller, Byron, Shelley, Musset, Lamartine κ.ά. Έπίσης, δέν άπουσιάζουν και άντιπροσωπευτικά ποιητικά κείμενα γνωστών Ρώσων ποιητών, όπως τών Pushkin και Lermontov.

Στά διάφορα έγχειρήματα μετάφρασης στην έλληνική γλώσσα ποιητικών κειμένων, προτιμάται άπό τούς συνεργάτες-μεταφραστές του περιοδικού άποκλειστικά ή έμμετρη μορφή, συχνά με την υιοθέτηση στιχουργικών σχημάτων πού ύπαγορεύονται άπό τά πρωτότυπα κείμενα, καθώς και ή χρήση κατά κύριο λόγο τής δημοτικής ή τής καθαρεύουσας με άρκετά δημοτικά στοιχεία. Σέ άρκετές περιπτώσεις μάλιστα έμπεριέχονται σέ είσαγωγικά σημειώματα και οί προβληματισμοί τών μεταφραστών για τó μεταφραστικό έγχειρήμα καθώς και συγκριτικές θεωρήσεις τής γλώσσας τής μετάφρασης και τής γλώσσας του πρωτοτύπου.

τελεί σταθερό ζητούμενο άπό τó άναγνωστικό κοινό τής έλοχής βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τά έλληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, δ.π. (σημ. 11), σ. 175 κ.έ. Πληροφορίες άκόμη για τή μεταφρασμένη πεζογραφία τής ίδιας χρονικής περιόδου άπαντούν και στο μελέτημα τής Βίκυς Πάτσιου, «Η μεταφραστική πεζογραφική παραγωγή τής περιόδου 1830-1880», στο *Άπό τόν Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα, Μελέτες για τήν πεζογραφία τής περιόδου 1830-1880*, Νάσος Βαγενάς (έπιμ.), Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 181-190.

43. Τó ύψηλό μορφωτικό επίπεδο του άναγνωστικού κοινού του περιοδικού *Παργασός* πιστοποιείται άπό τήν ίδια τή μορφή και τις διαστάσεις του έντύπου, άλλα και άπό τή μεγάλη έκταση και πυκνότητα πολλών έπιστημονικών μελετών ή τήν παρουσία κριτικών άρθρων διαφόρων εκδόσεων και δημοσιευμάτων.

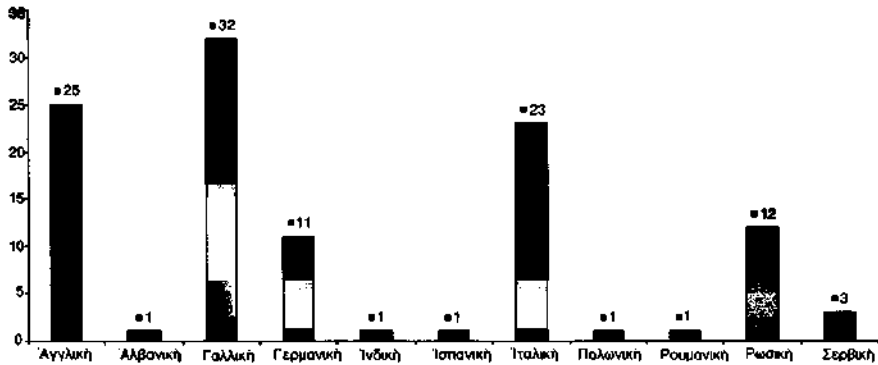
Ἄξιοσημειώτη ἐπίσης εἶναι ἡ παρουσία μεταφράσεων θεατρικῶν ἔργων, τὶς περιωσότερες φορὲς ὁλόκληρων, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες διαβάζονται σὲ ἐσπερίδες τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τους στὸ περιοδικό. Ἡ σταθερὴ δημοσίευση μεταφρασμένων θεατρικῶν ἔργων στὸ περιοδικό *Παρνασσός* συνδέεται καὶ μὲ τὸ ἐκδηλο ἐνδιαφέρον τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴ δραματικὴ παραγωγή καὶ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις, ἐνδιαφέρον πού ἐκφράζει τόσο ἡ προκήρυξη δραματικοῦ διαγωνισμοῦ ὅσο καὶ ἡ ἴδρυση δραματικῆς σχολῆς ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Ἔτσι, στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ φιλοξενοῦνται δράματα ἐπώνυμων καὶ καταξιωμένων θεατρικῶν συγγραφέων, ὅπως τοῦ ἀναγεννησιακοῦ Shakespeare, ἢ ρομαντικά κυρίως δράματα τῶν Alfieri, Bulwer-Lytton, Dumas (υἱοῦ), Goethe, Hugo, καθὼς καὶ κωμωδίες ἠθῶν, ὅπως τῶν Calderon de la Barca, Cavallotti καὶ Labiche - Martin. Στὰ τελευταῖα χρόνια ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ ἐμφανίζονται καὶ θεατρικὰ κείμενα πού φέρουν χαρακτηριστικὰ τῆς ρεαλιστικῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, ὅπως γὰ παράδειγμα τοῦ Tolstoy.

Δίπλα σὲ κείμενα διαφορετικῶν εἰδῶν γνωστῶν λογοτεχνῶν, ὅπως τῶν About, Coppée, Amicis, Dumas (υἱοῦ), Feuillet, Goethe, Hugo, Lamartine, Poe, Pushkin, Shakespeare, Sylva, Tolstoy, Voltaire, κ.ἄ. μεταφράζονται καὶ κείμενα λιγότερο γνωστῶν, τουλάχιστον στὸ ἑλληνικὸ κοινό, ὅπως τῶν A. G. Barrili, N. Corazzini di Bulciano, H. Greville, G. Haller, E. Kennar, F. A. Krummacher, H. Lingg, C. Miola, Fr. Mistrali, F. Petrucceli della Gattina, F. L. A. Saar, C. G. Verga κ.ἄ. Ἐπίσης, δημοσιεύονται μεταφράσεις κειμένων παλαιότερων λογοτεχνῶν δίπλα σὲ κείμενα νεοτέρων καὶ συγχρόνων.

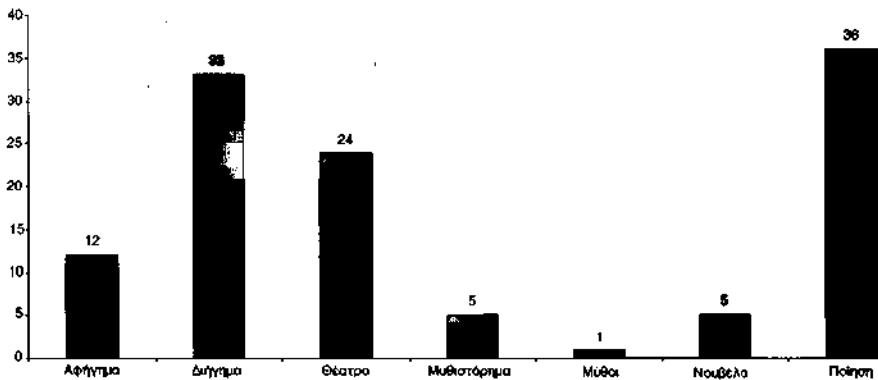
Παράλληλα, ἐμφανίζονται μεταφρασμένα κείμενα ἀντιπροσωπευτικὰ διαφορετικῶν λογοτεχνικῶν κατευθύνσεων ἢ τεχνοτροπικῶν τάσεων, ἀλλὰ εἶναι εὐδιάκριτη ἰδιαίτερα στὰ μεταφρασμένα θεατρικὰ κείμενα καὶ στὴ μεταφρασμένη πεζογραφία ἢ κυριαρχία τῆς ρομαντικῆς τεχνοτροπίας ἐναντι τῶν καινοφανῶν ρεαλιστικῶν τάσεων, τουλάχιστον στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονικῆς περιόδου ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ. Τὰ μεταφρασμένα ποιητικὰ κείμενα ἐπίσης εἶναι κυρίως ποιήματα ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ.

Στὸ περιοδικό *Παρνασσός* μπορεῖ νὰ προκρίνεται στὶς μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς ἡ γαλλικὴ ἢ γαλλόγλωσση λογοτεχνία (μὲ ποσοστὸ 28%), ἀλλὰ σὲ ἀξιοσημειώτα ὑψηλὰ ποσοστὰ μεταφράζονται ἐπίσης ἔργα τῆς ἀγγλόγλωσσης λογοτεχνίας (μὲ ποσοστὸ 22%) καθὼς καὶ τῆς ἰταλικῆς (μὲ ποσοστὸ 21%). Ἀκολουθοῦν οἱ μεταφράσεις ἔργων τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας (μὲ ποσοστὸ 11%) καὶ τῆς γερμανόγλωσσης λογοτεχνίας (μὲ ποσοστὸ 10%). Συνεπῶς, ἡ γαλλομανία ὡς πρὸς τὶς ἑλληνικὲς μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς τοῦ 19ου αἰ., ἐκδήλη τόσο σὲ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις ὅσο καὶ σὲ διάφορα ἑλληνικά

περιοδικά του 19ου αϊ.⁴⁴, φαίνεται πώς στην περίπτωση του περιοδικού *Παρνασσού* εμφανίζεται μάλλον περιορισμένη.

Εικ. άρ. 1: Ή μεταφρασμένη λογοτεχνία ανά γλώσσα στο περιοδικό *Παρνασσός*.

Εικ. άρ. 2: Ή μεταφρασμένη λογοτεχνία ανά είδος στο περιοδικό *Παρνασσός*.

α) Ή μεταφρασμένη γαλλική λογοτεχνία

Όπως ήδη αναφέρθηκε, την πλειοψηφία (28%) τών δημοσιευμένων στο περιοδικό *Παρνασσός* μεταφράσεων λογοτεχνικών έργων συνιστούν κεί-

44. Τά ύψηλά ποσοστά τής μεταφρασμένης γαλλόγλωσσης λογοτεχνίας κατά τόν 19ο αϊ. έπισημαίνουν τόσο ό Κ. Γ. Κασίνης (Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις*, τόμ. Α΄, ό.π., σμμ. 40, σ. 17 κ.έ.) όσο και ή Πόπη Πολέμη (*Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, ό.π., σμμ. 40, σ. 28).

μενα γραμμένα στη γαλλική γλώσσα ή μεταφρασμένα από τη γαλλική γλώσσα. Από τον συνολικό αριθμό των μεταφράσεων από τη γαλλική γλώσσα που φιλοξενούνται στο περιοδικό *Παρηνασός* το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει ή μεταφρασμένη πεζογραφία (22 κείμενα) και ένα μικρότερο μέρος συνιστούν οι μεταφράσεις ποιητικών κειμένων (4) ή οι μεταφράσεις θεατρικών κειμένων (6).

Στο σύνολο της μεταφρασμένης γαλλόγλωσσης πεζογραφίας έντοπίζονται καταρχήν 6 αφηγήματα άσχειόθεμα, κυρίως ιστορικού-βιογραφικού περιεχομένου ή και φιλολογικού χαρακτήρα, που ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα της εποχής, εὐθυγραμμισμένα σε μεγάλο βαθμό με τις κυρίαρχες τάσεις σε σύγχρονα εὐρωπαϊκά και κυρίως γαλλικά περιοδικά με ανάλογα ενδιαφέροντα: «*Η Δέσποινα Λουίζα της Γαλλίας*» του Imbert de Saint-Amand (1834-1900), «*Η αυτοκράτειρα Λιβία και ή θυγάτηρ του Αύγουστου*» του Henri Blaze de Bury (1813-1888), «*Η μήτηρ του Νέρωνος*» του [M.] Beule (γέν. 1826), «*Άσπασία, Κλεοπάτρα, Θεοδώρα*» του Henry Houssaye (1848-1911), «*Ο ύποπλοίαρχος Γκόρ*» του Jean-Pierre Edmond Jurien de la Gravière (1812-1892), «*Φραγκίσκος Κομπέ*» του Ad. Ragot⁴⁵. Με εξαίρεση το αφήγημα «*Ο ύποπλοίαρχος Γκόρ*» του Jurien de la Gravière, το οποίο συνδέεται με την άρκετά διαδεδομένη ναυτική θεματική της εποχής, άξιοσημείωτο είναι το σταθερό βιογραφικό περιεχόμενο των υπόλοιπων αφηγημάτων.

Περιλαμβάνονται επίσης 10 διηγήματα («*Μία νύξ μεταξύ νεκρών*», «*Ιστορία ψιττακού*», «*Αί Θειοκηρίδες*», «*Βασιλική Γενναϊότης (Άναμνήσεις της Γαλλικής Έπαναστάσεως)*», «*Η Άθιγγανίς της Όρσοβας*», «*Η Ταναγραία κόρη. Πλατωνικός έρωσ*», «*Ο άγροτικός γραμματοκομιστής*», «*Η εισβολή*» του Άδόλφου Βελύ, «*Ο Ταναγραίος κεραμεύς*» του Henry Gréville [1779-1853] και «*Είς την τράπεζαν*» του Francois Corpée [1842-1908]), τα περισσότερα από τα όποια δημοσιεύονται χωρίς το όνομα του συγγραφέα ή χωρίς τον πρωτότυπο τίτλο τους (άπό τα 10 συνολικά μεταφρασμένα διηγήματα, μόνο στο διήγημα «*Είς την τράπεζαν*» αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα Francois Corpée).

Σε όρισμένες περιπτώσεις επιχειρείται ή μετάφραση διηγημάτων δημο-

45. Βλ. και αναδημοσίευση της συγκεκριμένης μετάφρασης: Ad. Ragot, «*Φραγκίσκος Κομπέ*», μτφρ. Ίωακείμ Βαλαβάνης, έφ. *Κήρυξ* (Λεμεσού), 3 (1892), σσ. 95-100 (Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του μείζονος έλληνισμού. Μικρασία-Κύπρος-Άγγυπος 1880-1930*, Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998, άρ. 1892/4.6).

σιευμένων σὲ γαλλικά περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, ὅπως συμβαίνει γιὰ παράδειγμα μὲ τὸ διήγημα «Ὁ Ταναγραῖος κεραμεύς» («Le roitier de Tanagra») τοῦ Henry Gréville⁴⁶. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διηγήματα αὐτὰ φέρουν ἴχνη ρομαντικά, κυρίως στὴ θεματικὴ (ἔρωτας, θάνατος) καὶ στὴ σκηνογραφία (π.χ. μακάβρια σκηνογραφία στὸ διήγημα «Μία νύξ μεταξύ νεκρῶν»). Ἐπίσης, στὰ κείμενα αὐτὰ κυριαροῦν ρομαντικά χαρακτηριστικά, ὅπως εἶναι ἡ διάχυτη συναισθηματολογία καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἕνας εὐδιάκριτος αὐθόρμητος πατριωτισμὸς (π.χ. στὰ διηγήματα «Βασιλικὴ Γενναϊότης [Ἀναμνήσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως]» καὶ «Ἡ Ἀθιγγανὶς τῆς Ὁρσοβας»). Δὲν ἀπουσιάζουν ὁμως καὶ ρεαλιστικά ἢ καὶ νατουραλιστικά στοιχεῖα, ὅπως εἶναι οἱ διεισδυτικὲς καὶ ἀναλυτικὲς περιγραφὲς ἢ ἡ προβολὴ θεμάτων τῆς καθημερινότητος (π.χ. τῶν συμποσίων στὸ διήγημα «Εἰς τὴν τράπεζαν»), ἀκόμη καὶ τῶν σκληρῶν ὄψεων τῆς, πού συχνὰ συνδέονται μὲ βίαια ἔνστικτα καὶ ἐγκληματικὲς προθέσεις (ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ διήγημα «Ὁ ἀγροτικὸς γραμματοκομιστής», ἀγνώστου συγγραφέα).

Σὲ συνέχειες δημοσιεύονται οἱ μεταφράσεις μιᾶς νουβέλας καὶ τεσσάρων μυθιστορημάτων, πού ἐπίσης εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν ἰσχυρῶν ἀκόμα ρομαντικῶν ἐπιρροῶν καὶ τῶν ἀντίστοιχων προτιμήσεων τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Octave Feuillet (1821-1890): *Ἡ Χήρα*, σὲ μετάφραση Διον. Π. Λάμπρου καὶ *Ἡ μικρὰ κόμησσα*, σὲ μετάφραση Ἐμμ. Δ. Ροῖδη⁴⁷, τὸ μυθιστόρημα *Ὁ Ἀπεξηραμένος Συνταγματάρχης* τοῦ Edmond About (1828-1885), σὲ μετάφραση τοῦ Παν. Ι. Φέρμπου καὶ τὸ μυθιστόρημα *Ὁ κύανος* τοῦ Gustave Haller (γεν. 1836), σὲ μετάφραση τοῦ Ν. Ἀξελοῦ, καθὼς καὶ γιὰ ἕνα ἐκτενὲς ἀπόσπασμα μυθιστορήματος μὲ τὸν τίτλο «Ἐστίας. Ρωμαϊκὰ Σκηνογραφήματα»⁴⁸ τοῦ Charles Guénot, σὲ μετάφραση Παν. Ι. Φέρ-

46. Τὸ γαλλικὸ διήγημα δημοσιεύτηκε στὸ περ. *La Nouvelle Revue*, τόμ. 4 (1880), σσ. 633-648.

47. Τὰ ἔργα ἐκδόθηκαν αὐτοτελῶς στὰ ἑλληνικά: Oct. Feuillet, *Ἡ Χήρα*, μτφρ. Γ. Αντζεροπούλου, τυπ. «Ἀμαλθείας», Σμύρνη 1884 (Κασίνης, ἀφ. 2251). Oct. Feuillet, *Ἡ μικρὰ κόμησσα*, Μετάφρασις Ἐμμ. Ροῖδη, ἐκ τοῦ τυπ. τῆς Ἐστίας, ἐν Ἀθήναις 1895 (Κασίνης, ἀφ. 3006). Εἶχε προηγηθεῖ ἡ δημοσίευση τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸ περ. *Ἐστία* (τόμ. 35, τχ. 5-13, 1893). Στὸ ἔξης γιὰ τίς αὐτοτελῶς ἐκδομένες ἑλληνικὲς μεταφράσεις ξένων λογοτεχνικῶν κειμένων γίνονται παραπομπὲς στὴ *Βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας 18ῃ-Κ' αἰ.* (Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις) τοῦ Κ. Γ. Κασίνη, τόμ. Α': 1801-1900, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθήνα 2006, καί, μόνον ὅταν δὲν ἐντοπίζονται, γίνονται παραπομπὲς στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1864-1900* τῶν Πολέμη - Ἡλιού, ὀ.π. (σημ. 37).

48. Δὲν κατέστη δυνατό νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ πρωτότυπο. Πιθανὸν τὸ συγκεκριμένο κείμενο

μου. Δημοσιεύονται ἐπίσης καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς *Μύθους* τοῦ Jean-Pierre Claris de Florian (1755-1794), σὲ μετάφραση Στ. Δ. Βάλβη. Ἄξιζι ἴσως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὶς σελίδες τοῦ *Παρνασσού*, πού ἀπευθύνεται περισσότερο σ' ἓνα καλλιεργημένο κοινό, δὲν φιλοξενούνται εὐπεπτα καὶ εὐχάριστα στὴν ἀνάγνωση κείμενα, ἀντιπροσωπευτικά τῆς ἐκλαϊκευτικῆς πεζογραφικῆς παραγωγῆς εὐρύτερα μεταφρασμένων Γάλλων συγγραφέων, ὅπως τῶν Dumas, Féval, Sue ἢ De Kock, τὰ ὁποῖα κατεῖχαν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος στὶς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις κατὰ τὴν πεντηκονταετία τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ.

Γραμμένα σὲ μία ὀψιμη ρομαντικὴ περίοδο, τὰ κείμενα τοῦ Octave Feuillet *Ἡ χήρα* (*La veuve*) καὶ *Ἡ μικρὰ κόμησσα* (*La petite comtesse*) ἀποκαλύπτουν τὴν ἐμμονὴ τοῦ συγγραφέα σὲ φανταστικὲς ἱστορίες καὶ ρομαντικὰ πάθη, ἐναρμονισμένα σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὶς ἀρχὲς καὶ ἀξίες τῆς σύγχρονης του γαλλικῆς ἀριστοκρατίας. Σὲ παρόμοιο ἔκδηλα ρομαντικὸ κλίμα ἐκτυλίσσεται καὶ ἡ ἀφήγησις τῆς κυρίαρχης ἐρωτικῆς ἱστορίας στὸ μυθιστόρημα *Ὁ κύανος* (*Le Bleuif*) τοῦ λιγότερο γνωστοῦ Γάλλου συγγραφέα Gustave Haller. Ἐνῶ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Edmond About μὲ τὸν ἑλληνικὸ τίτλο *Ὁ Ἀπεξηραμένος Συνταγματάρχης* (*L'homme à l'oreille cassée*) βασίζεται ἐπίσης στὴν ἀφήγησις μιᾶς φανταστικῆς περιπέτειας, πηγὴ ἔμπνευσις τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ὡστόσο ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης.

Στὶς μεταφράσεις ποιητικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ ἔργο γνωστῶν Γάλλων ρομαντικῶν ποιητῶν μὲ εὐρεία ἀπήχησις συγκαταλέγονται 7 ποιήματα⁴⁹ ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Ποιητικαὶ μελέται* (*Méditations poétiques*) τοῦ Alphonse de Lamartine (1790-1869), μεταφρασμένα ἀπὸ τὸν Στ. Δ. Βάλβη, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ ποιητικὴ σύνθεσις μὲ τίτλο «Épître à l'auteur du livre *Les trois imposteurs*» τοῦ Voltaire (1694-1778), σὲ μετάφραση Στέφ. Α. Βλαστοῦ, ἀπὸ τὸ ἐκτενὲς φιλοσοφικὸ ποίημα «Le positivisme» τῆς Louise Ackermann (1613-1890), ἐπίσης σὲ μετάφραση τοῦ Στέφ. Α. Βλαστοῦ καὶ ἀπὸ τὸ δραματικὸ ποίημα *La coupe et les lèvres* τοῦ Alfred de Musset (1810-1857)⁵⁰, σὲ με-

---

νὰ ἐμπεριέχεται σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα ἐκτενὴ ἔργα τοῦ Ch. Guénot: *Marcus Plautius, ou les Chrétiens à Rome sous Néron*, Tours, A. Mame, 1848, ἢ *Les victimes de Néron*, Tours, A. Mame, χ.χ.ξ.

49. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀκόλουθα ποιήματα: α. «Ἡ Ἑσπέρα», β. «Ἡ Αἰμὴ», γ. «Ὁ Ἐλεος (Ἕγνος Ἀνατολικός)» δ. «Φερράρα. (Αὐτοσχεδιασθὲν κατὰ τὴν ἔξοδον ἀπὸ τῆς φυλακῆς τοῦ Τάσσου 1844)» ε. «Ὁ ἀποθνήσκων χριστιανός», στ. «Ἡ ψυχὴ», ζ. «Στροφαί».

50. Ἀπὸ τὸ δραματικὸ ποίημα τοῦ Alfred de Musset *La coupe et les lèvres* μεταφράζεται συγκεκριμένα ἡ Α' Σκηνὴ τῆς Β' Πράξεως («Des tous les fils secrets qui font mouvoir la vie...»), πού περιλαμβάνεται στὴ μελέτη «Περὶ ἀσφαλείας τῆς ζωῆς» τοῦ Ἀνδρέα Δ. Παπαδιαμαντόπουλου (*Παρνασσός*, τόμ. 9, σσ. 241-257).

τάφραση του Γ. Δροσίνη. Με εξαίρεση τὰ ἑπτὰ ποιήματα του Lamartine, οἱ ὑπόλοιπες γαλλικὲς ποιητικὲς μεταφράσεις εἶναι ἔνσωματωμένες σὲ μελέτες, πού ἀποσκοποῦν στὴν ἐξοικείωση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μὲ ποιοτικὰ δείγματα τῆς γαλλικῆς ποίησης καὶ στὴν προβολὴ τῆς μεταφρασμένης ποίησης ὡς ἐκλεπτυσμένον ἀντίβαρου στὴν ὑποβαθμισμένη μεταφρασμένη πεζογραφία⁵¹, ἡ ὁποία εἶχε ἀναπόφευκτα συνδεθεῖ μὲ ταπεινοὺς ἐμπορικοὺς στόχους καὶ μὲ τὶς ψυχαγωγικὲς ἀνάγκες τῶν εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν. Πάντως, ἡ ἔνσωμάτωση τῶν περισσότερων μεταφράσεων γαλλικῶν ποιημάτων σὲ μελέτες ὁπωσδήποτε καθιστᾶ τὰ σχετικὰ στατιστικὰ δεδομένα μικρότερα ἀπὸ αὐτὰ πού φαίνονται σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς.

Ἐκδηλο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ μεταφράσεις γνωστῶν θεατρικῶν ἔργων ἐπώνυμων Γάλλων συγγραφέων, ὅπως τῶν δραμάτων τοῦ Victor Hugo (1802-1885)⁵² μὲ τίτλους *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει* (*Le Roi s'amuse*) καὶ *Ρουὶ Βλάς* (*Ruy Blas*), τῆς τραγωδίας τοῦ Ἀλέξανδρου Δουμᾶ (υἱοῦ) (1824-1895) μὲ τίτλο *Ἡ σύζυγος τοῦ Κλαυδίου* (*La Femme de Claude*) καὶ τῆς κωμωδίας *Τὸ Ταξεῖδι τοῦ κυρίου Περισσῶν* (*Le Voyage de Monsieur Perrichon*) τῶν Eugène Labiche (1815-1888) καὶ Édouard Martin (1828-1866). Εἶναι ἐμφανὲς τὸ προβάδισμα τῶν μεταφρασμένων γαλλικῶν δραμάτων, ἐκδηλα ρομαντικῶν, ἔναντι τῶν μεταφρασμένων γαλλικῶν κωμωδιῶν.

Οἱ ἔμμετρες μεταφράσεις τῶν δύο δραμάτων τοῦ Hugo (μετάφραση ὁλόκληρης τῆς τραγωδίας *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει* καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ ἐπίσης ἔμμετρη μετάφραση τοῦ δράματος *Ρουὶ Βλάς* μὲ περιληπτικὴ ἀπόδοση τῶν ὑπόλοιπων μερῶν) ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Ζαλοκώστα, καὶ ἡ δημοσίευσή τους στὸ περιοδικὸ ἀκολουθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή τους στὸν φιλολογικὸ Σύλλογο «Παρνασσός». Ἡ συγκεκριμένη μετάφραση τῆς τραγωδίας *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει* κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς⁵³. Σὲ

51. Ὅπως διευκρινίζει καὶ ὁ Παν. Μουλλάς, ἀναφερόμενος στὴν εἰσβολὴ τοῦ ξένου μυθιστορηματικοῦ στὸν χῶρο τῆς πεζογραφίας παράλληλα μὲ τὴ θεσμοθέτηση ποιητικῶν πανεπιστημιακῶν διαγωνισμῶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1850 καὶ πέρα, «ἡ διαφορά τῆς ποίησης ἀπὸ τὴν πεζογραφία νοεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς ἀντίθεση ἰδανισμοῦ καὶ πραγματικότητας, καθιστώντας ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ προβληθεῖ ἡ ποίηση ὡς ἀντίδοτο στὸν ἐκχυδαϊσμὸ τῆς πεζογραφίας» (*Ὁ χῶρος τοῦ ἐφήμερου*, ὅ.π., σμ. 41, σ. 110).

52. Γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Hugo στὴν Ἑλλάδα βλ. τὴ διατριβὴ τῆς Δέσποινας Προβατᾶ, *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV 1994, καθὼς καὶ μελέτη τῆς ἴδιας μὲ τίτλο «Ἡ ἀπήχηση τοῦ Βίκτορος Οὐγκώ στὴν Ἑλλάδα», *Βίτωρ Οὐγκώ (1802-1885). Ὁ ρομαντικὸς συγγραφέας, ὁ δραματιστὴς στοχαστὴς, ὁ φιλέλληνας. Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*. Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2002, σσ. 99-121.

53. Βίκτορος Οὐγκώ *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει*. Τραγωδία εἰς πράξεις πέντε. Μετάφρασις

έκτενές προλογικό σημείωμα του μεταφραστή, πού προηγείται των μεταφράσεων αυτών, περιέχονται πληροφορίες για τις πρώτες παραστάσεις, την υπόθεση, το ύφος και τη γλώσσα των πρωτότυπων κειμένων, καθώς και για το μεταφραστικό έγχειρίσμα. Αναφορικά με τις τελευταίες, μάλιστα, ο Ευγένιος Ζαλοκώστας έπισημαίνει τα εξής: «Ο έγκύψας εἰς τὴν μελέτην τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου ποιητοῦ θά ἀνομολογήσῃ ὅτι τὸ ἐπαγωγὸν ὕφος του, τὸ ὁποῖον διακρίνει καὶ χάρις καὶ ὕψος καὶ δύναμις λόγου, εἶνε πολλαχοῦ τοσοῦτον ἰδιόρρυθμον, συνασφισμένον καὶ σκοτεινόν, ὥστε πολλάκις δὲν δύναται τις νὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς πρώτης ἀντιλήψεώς του, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ μαντεύσῃ ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ ὅλου ἔργου τὸ ὑποκρυπτόμενον νόημα. [...] Ἐάν δὲ ὁ ἀναγνώστης λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς δυσχερείας τῆς ἡμετέρας γλώσσης, ἥτις πρόκειται ἀκόμη ἀμόρφωτος καὶ κυμαινομένη, θέλει πιστεύσει μετὰ πόσης δειλίας προβαίνω εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς μεταφράσεως ταύτης.»⁵⁴

Ἡ γαλλικὴ κωμωδία ἠθῶν τῶν Eugène Labiche καὶ Édouard Martin *Τὸ Ταξεῖδι τοῦ κυρίου Περισσῶν* (*Le Voyage de Monsieur Perrichon*) μεταφράζεται πλήρως ἀπὸ τὸν Ν. Γ. Μαντζαβῖνο καὶ κυκλοφορεῖ αὐτοτελῶς⁵⁵. Παρομοίως καὶ ἡ τραγωδία τοῦ Ἀλέξανδρου Δουμά (υἱοῦ) μετὰ τίτλο *Ἡ σύζυγος τοῦ Κλαυδίου* (*La Femme de Claude*) μεταφράζεται πλήρως ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Π. Κανελλόπουλο καὶ κυκλοφορεῖ ἐπίσης αὐτοτελῶς⁵⁶. Οἱ μεταφράσεις αὐτὲς εἶναι πεζές.

β) Ἡ μεταφρασμένη ἀγγλόγλωσση λογοτεχνία

Ἡ παρουσία στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* τῆς μεταφρασμένης ἀγγλικῆς καὶ γενικότερα ἀγγλόγλωσσης λογοτεχνίας μετὰ τὸ σεβαστὸ ποσοστὸ 22% φανερώνει ἀναμφισβήτητα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μεταφραστῶν-συνεργατῶν τοῦ

Ευγένιου Γ. Ζαλοκώστα. Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Ἡ' τόμου τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Παρνασσός. Ἐν Ἀθήναις 1885 (Κασίνης, ἀρ. 2345 καὶ Ἡλιοῦ - Πολέμη, ἀρ. 1885.106. Βλ. καὶ προγενέστερη μετάφραση τοῦ δράματος: Victor Hugo, *Ὁ βασιλεὺς εὐθυμεί* (δράμα), μτφρ. Φωκίωνος Α. Βουτζίνα, τυπ. Νικολάου Α. Δαμιανοῦ, ἐν Σμύρῃ 1872 (Ἡλιοῦ - Πολέμη ἀρ. 1872.461).

54. *Παρνασσός*, τόμ. 8, σ. 744.

55. *Τὸ Ταξεῖδι τοῦ κυρίου Περισσῶν*. Κωμωδία εἰς πράξεις τέσσαρας. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ν. Γ. Μαντζαβῖνου, τυπ. Ἀλεξ. Παπαγεωργίου. Ἐν Ἀθήναις 1888 (Κασίνης, ἀρ. 2568).

56. Ἀλεξάνδρου Δουμά, υἱοῦ. Μέλους τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. *Ἡ Σύζυγος τοῦ Κλαυδίου*. Δράμα εἰς πράξεις τρεῖς, μτφρ. Λέοντος Π. Κανελλοπούλου, τυπ. Ἀλεξ. Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1889, μετὰ προλογικὸ σημείωμα καὶ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση (Κασίνης, ἀρ. 2657).

περιοδικού και βεβαίως του αναγνωστικού κοινού για την αγγλική και αμερικάνικη λογοτεχνική παραγωγή. Στο σύνολο των 25 περίπου μεταφραστικών έγχειρημάτων από την αγγλική γλώσσα πρωτοστατούν οι μεταφράσεις των σαιξπηρικών έργων, τις περισσότερες φορές δλόκληρων, διηγημάτων ή άφηγημάτων του Edgar Allan Poe και αντιπροσωπευτικών δειγμάτων της ρομαντικής ποίησης του Lord Byron και του Percy Bysshe Shelley.

Σε μία χρονική περίοδο όπου ή στροφή των μεταφρασμένων αυτότελών εκδόσεων προς τη γαλλική λογοτεχνία είναι μάλλον δλοκληρωτική και τό ποσοστό των αυτότελών αγγλικών μεταφράσεων πενιχρό⁵⁷, τό σχετικά ύψηλό ποσοστό παρουσίας της μεταφρασμένης αγγλόγλωσσης λογοτεχνίας στο περιοδικό *Παρνασσός* είναι πράγματι άξιοπαρατήρητο. Η πληθωρική παρουσία σαιξπηρικών δραμάτων, πού μεταφράζονται δλόκληρα, και γενικότερα ή έπιλογή προς μετάφραση άξιόλογων κλασικών δειγμάτων της αγγλικής λογοτεχνικής παραγωγής είναι μάλλον μία μορφή αντίδρασης του συγκεκριμένου έντύπου στις πολλαπλές αυτότελεις εκδόσεις μεταφράσεων γαλλικών ρομαντικών δραμάτων⁵⁸. Ο άναπροσανατολισμός των μεταφραστικών τάσεων του περιοδικού προς τη σοβαρή αγγλόγλωσση λογοτεχνία⁵⁹, συνδέεται έπίσης με την εμφάνιση νέων άξιόλογων λογοτεχνικών κεμένων στην αγγλική γλώσσα, συχνά με ήθοπλαστικό ή παιδαγωγικό περιεχόμενο, αλλά και με τη δίψα του συγκεκριμένου αναγνωστικού κοινού νά γνωρίσει και νά οικειοποιηθεί τά κείμενα αυτά. Ένα άκόμη κριτήριο έπιλογής ένδεχομένως άποτελέσει και ή εμφάνιση καλών μεταφράσεων από την αγγλική γλώσσα από άξιόλογους μεταφραστές-λογοτέχνες, όπως ήταν ό Βικέλας, ό Πολυλάς, ό Ροΐδης κ.ά.

57. Η Σοφία Ντενίση άποδίδει τις περιορισμένες μεταφράσεις στα έλληνικά έργων άξιόλογων Άγγλων συγγραφέων στο γεγονός ότι δέν είχε διαμορφωθεί άκόμη τό άρκετά καλλιεργημένο κοινό πού άπαιτείται για νά εκτιμήσει τέτοιους είδους έργα, μη έκλαϊκευτικά, πού πραγματεύονται με τρόπο σοβαρό διάφορες ιστορικές περιόδους χωρίς νά δίνουν έμφαση σέ έρωτικές ιστορίες ή σοβαρά θέματα κοινωνικά πού πρέπει νά προβληματίσουν τόν αναγνώστη» (Σοφία Ντενίση, δ.π., σμ. 41, σ. 24). Και συνεχίζοντας έπισημαίνει ότι από τη σοβαρή αγγλική λογοτεχνική παραγωγή μεταφράζονται έπιλεγμένα σύγχρονα ή παλαιότερα λογοτεχνικά αγγλόγλωσσα κείμενα, κυρίως με ήθοπλαστικό ή παιδαγωγικό χαρακτήρα.

58. Πά την τάση αντίδρασης στην εύρεία έξάπλωση του ρομαντισμού την περίοδο αυτή και πιδ συγκεκριμένα την αντίδραση των πανεπιστημιακών στη βυρωνική ρομαντική έπίδραση κατά τούς ποιητικούς διαγωνισμούς βλ. και P. Moullas, *Les concours poetiques*, δ.π. (σμ. 36), σσ. 103-164.

59. Ο Κασίνης σημειώνει ότι οι μεταφρασμένες αυτότελεις εκδόσεις της αγγλικής λογοτεχνίας παρουσιάζουν τάσεις υπερέκτασης των αντίστοιχων της γαλλικής πολύ άργότερα, από τό 1937 κ.έ. (Κασίνης, *Διασταυρώσεις*, τόμ. Α', δ.π., σμ. 40, σσ. 22-23).

Τό προβάδισμα έχουν κυρίως οι μεταφράσεις ποιημάτων (8) και θεατρικών κειμένων (11 συνολικά, από τις οποίες μερικές είναι αναδημοσιεύσεις αποσπασμάτων από αγγλικές μεταφράσεις που κυκλοφόρησαν σε προηγούμενα τεύχη ή μεταφράσεις ίδιων κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές). Γι' αυτό και μεταφράζονται πλήρη συνολικά 6 θεατρικά κείμενα του William Shakespeare (1564-1616), και συγκεκριμένα οι τραγωδίες *Ἀντώνιος και Κλεοπάτρα* (*Antony and Cleopatra*), *Ἄμλετος* (*Hamlet*), *Κοριολανός* (*Coriolanus*), *Ἰούλιος Καίσαρ* (*The Julius Caesar*), *Τρικυμία* (*The Tempest*) και ἡ ποιμενική κωμωδία *Ὅπως ἀγαπᾷς* (*As you like it*)⁶⁰. Ὀλόκληρο ἔπισης μεταφράζεται καὶ τὸ ρομαντικὸ δράμα τοῦ Edward Lytton-Bulwer (1803-1873) *Ἡ Δέσποινα τῆς Λυὼν ἢ Ἐρως καὶ Ἐπαρσις* (*The lady of Lyons or Love and Pride*). Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ ἔκτενεις αὐτὲς μεταφράσεις, ὅλες περὶς ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῆς τραγωδίας *Ἄμλετος*, δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή τους σὲ ἐσπερίδες τοῦ Συλλόγου ἢ μετὰ ἀπὸ τὴ χρήση τους σὲ θεατρικὲς παραστάσεις.

Ἡ ἀνάγκη γνωριμίας τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μὲ τὴν ἀγγλικὴ καὶ κυρίως μὲ τὴν ἠθοπλαστικὴ σαιξπηρικὴ δραματοποιία ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αὐτοτελὴ ἔκδοση, συχνά ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ «Παρθενό», πολλῶν ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεταφράσεις. Κύριοι μεταφραστές τῶν ἀγγλικῶν αὐτῶν θεατρικῶν κειμένων εἶναι ὁ συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ Μιχ. Ν. Δαμιράλης, πού μεταφράζει τὰ σαιξπηρικὰ ἔργα *Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα*⁶¹, *Κοριολανός*⁶², *Ἰούλιος Καίσαρ*⁶³ καὶ *Ὅπως ἀγαπᾷς*, καθὼς καὶ τὸ δράμα τοῦ

60. Πά τὴν ὑποδοχὴ τοῦ σαιξπηρικοῦ ἔργου στὴν Ἑλλάδα βλ. Αἰκ. Δούκα-Καμπίτογλου, *Ἡ παρουσία τοῦ Σαίξπηρ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: μὴ ἀπόπειρα βιβλιογραφίας*, χ.ἐ.ο., Θεσσαλονίκη 1981.

61. Ἡ μετάφραση ὁλόκληρης τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὸν Μιχ. Ν. Δαμιράλη δημοσιεύτηκε στὸν *Παρθενό*, τόμ. 5 (1881), σσ. 913-1000 καὶ ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς: Σαίξπηρ, *Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα*. Δράμα εἰς πέντε πράξεις, μτφρ. Μ. Ν. Δαμιράλη, τυπ. Παρθενό, ἐν Ἀθήναις 1882 (Κασίνης, 2103). Ἀποσπάσματα τῆς μετάφρασης αὐτῆς ἀναδημοσιεύτηκαν ἐνσωματωμένα στὴ μελέτη τοῦ Μιχ. Ν. Δαμιράλη μὲ τίτλο «Μελέτημα περὶ Σαίξπηρ» (*Παρθενός*, τόμ. 15, σσ. 321-350).

62. Ἡ μετάφραση ὁλόκληρης τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὸν Μιχ. Ν. Δαμιράλη δημοσιεύτηκε στὸν *Παρθενό*, τόμ. 7, τχ. 6 (1883), σσ. 560-652 καὶ ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς: Σαίξπηρ, *Κοριολανός* (Δράμα εἰς πράξεις πέντε), μτφρ. Μ. Ν. Δαμιράλη, τυπ. Παρθενό, ἐν Ἀθήναις 1883 (Κασίνης, ἀρ. 2200). Ἀποσπάσματα τῆς ἰδίας μετάφρασης ἀναδημοσιεύτηκαν ἐνσωματωμένα στὴ μελέτη τοῦ Μιχ. Ν. Δαμιράλη μὲ τίτλο «Μελέτημα περὶ Σαίξπηρ» (δ.π., σμ. 61).

63. Ἡ μετάφραση ὁλόκληρης τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὸν Μιχ. Ν. Δαμιράλη δημοσιεύτηκε στὸν *Παρθενό*, τόμ. 9, τχ. 7-9 (1885), σσ. 561-656 καὶ κυκλοφόρησε αὐτοτελῶς τὸ 1885 ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ τυπογραφεῖο Θρ. Παπαλεξανδρῆ καὶ Ἀλ. Παπαγεωργίου (Κασίνης, ἀρ. 2436). Ἀποσπάσματα τῆς ἰδίας μετάφρασης ἀναδημοσιεύτηκαν στὸν *Παρθενό* ἐνσωματωμένα στὴ μελέτη τοῦ Μιχ. Ν. Δαμιράλη μὲ τίτλο «Μελέτημα περὶ Σαίξπηρ» (δ.π., σμ. 61).

Edward Bulwer-Lytton *Ἡ Δέσποινα τῆς Λυών* ἢ *Ἔρως καὶ Ἐπαρσις*, ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς, πού μεταφράζει τὶς σαιξπηρικές τραγωδίες *Ἀμλέτος* καὶ *Τρικυμία* καὶ ὁ Δῆμ. Βικέλας, πού μεταφράζει τὴ σαιξπηρική τραγωδία *Ἀμλέτος*.

Ἄπὸ τὶς μεταφράσεις τῶν προαναφερόμενων σαιξπηρικών κειμένων τοῦ Ἰ. Πολυλά δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* ἀποσπάσματα μόνο, ἐνσωματωμένα στὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ Γεωργίου Καλοσγούρου μὲ τίτλο «Ἀμλέτος. Τραγωδία Σαικσπέιρου. Μετάφρασις Ἰακώβου Πολυλά. Μὲ προλεγόμενα καὶ κριτικὰς σημειώσεις»⁶⁴, ὅπου σχολιάζονται ἐκτενῶς οἱ ἐπιλογές τοῦ μεταφραστή. Ἡ μετάφραση τῆς *Τρικυμίας* ἀπὸ τὸν Πολυλά⁶⁵ ἀξιολογεῖται ὡς «ἔργον, ὅπερ, ὅσαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι αἱ ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου εἰς τὴν λαλουμένην γλῶσσαν ἐπελθοῦσαι τροποποιήσεις, οὐχὶ μικρὰν θὰ ἔχῃ πάντοτε, νομίζομεν, τὴν γλωσσοπλαστικὴν σημασίαν»⁶⁶. Καὶ ἀναφορικά μὲ τὴν ἔμμετρη μετάφραση τοῦ *Ἀμλέτου* ἀπὸ τὸν Πολυλά⁶⁷ ἐπισημαίνεται πὼς «ὁ δεκατρισύλλαβος στίχος [...] ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Ἀμλέτου ἀνυψοῦται ἤδη εἰς πᾶσας αὐτοῦ τὰς πολυποικίλους καὶ ἀντιθέτους δυνάμεις, ἀναφαινόμενος καὶ μεγαλοπρεπῆς καὶ γλυκὺς, καὶ ἡρεμος καὶ σφοδρὸς, ἐπικώτατος ἅμα καὶ λυρικώτατος, ἐκφράζων καὶ τὰς γλυκυτάτας καὶ γαληνιωτάτας τῶν διαθέσεων τῆς ψυχῆς καὶ τὰς σφοδροτάτας τῶν παθῶν καταστάσεις, ὅπερ μάλιστα κατορθοῦται διὰ τῆς ἄκρας αὐτοῦ ἐπιδεκτικότητος τῆς ὑπερβάσεως»⁶⁸.

Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν *Hamlet* τοῦ Shakespeare (πράξι Ε', σκηνὴ Α'), ἀναδημοσιευμένα ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Δ. Βικέλα⁶⁹ περιλαμβάνονται ἐπίσης σὲ μελέτη μὲ τίτλο «Περὶ τῆς δημῶδους ἐν Ἀγγλίᾳ φιλολογίας κατὰ τὴν ΙΕ' ἑκατονταετηρίδα» τοῦ *Arvende Barine*⁷⁰, ἡ ὁποία μεταφράζεται ἀπὸ τὰ

64. *Παρνασσός*, τόμ. 13, σσ. 502-558.

65. *Ἡ Τρικυμία*. Δρᾶμα Οὐίλιελμου Σέϊσκηπρ. Μετάφρασις Ἰ. Πολυλά [sic], Κερκυραίου, τυπ. Σχερία, Κέρκυρα 1855. Βλ. καὶ «Μελέτη εἰς τὴν Τρικυμίαν τοῦ Σαίξπηρ» τοῦ Ἰ. Πολυλά στὴ *Νέα Ἑστία*, τόμ. 75, τχ. 887 (Αφῆρωμα στὸν Οὐίλιαμ Σαίξπηρ / 15.6.1964), σσ. 868-870.

66. *Παρνασσός*, τόμ. 13, σ. 507.

67. *Ἀμλέτος*. Τραγωδία Σαιξπέιρου. Ἐμμετρος μετάφρασις Ἰακώβου Πολυλά. Μὲ προλεγόμενα καὶ κριτικὰς σημειώσεις. Τυπ. Ἀδελφῶν Περγῆ, Ἐν Ἀθήναις 1889.

68. *Παρνασσός*, τόμ. 13, σ. 540.

69. Σαικσπέιρου Τραγωδία. Μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Δημητρίου Βικέλα. Μέρους Ε' Ἀμλέτος. Ἐκ τῶν Καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλά. ἐν Ἀθήναις 1882 (Καίσινης, ἀρ. 2105). Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἴδια μετάφραση δημοσιεύτηριαν ἕνα χρόνο νωρίτερα στὸ περ. *Ἑστία*, τόμ. 11 τχ. 271-272 (1881). Βλ. καὶ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Βικέλα στὸν βυζαντινολόγο Emm. Miller, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν μετάφραση τῶν σαιξπηρικών ἔργων στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, στὸ περ. *Ἐποχές*, ἀρ. 12 (1964), σσ. 66-68.

70. *Παρνασσός*, τόμ. 6, σσ. 669-679.

γαλλικά από τον Παναγιώτη Ί. Φέριμπο. Ἡ μετάφραση τῆς συγκεκριμένης μελέτης ἀπὸ τὰ γαλλικά φανερώνει τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ κοινῆ γύρω ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη ἀγγλικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή.

Ὁ Μιχ. Ν. Δαμιράλης, γιὰ τὴν ἐξοικείωση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινῆ τοῦ περιοδικῆ μὲ τὰ θεατρικὰ κείμενα ποῦ μεταφράζει, δὲν παραλείπει νὰ παραθέτει ἐνημερωτικὰ προλογικὰ σημειώματα μὲ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τῶν Shakespeare καὶ Edward Bulwer-Lytton. Μὲ τὴν ἴδια προοπτικὴ δημοσιεύεται καὶ ἡ ἐκτενὴς μελέτη του μὲ τίτλο «Μελέτημα περὶ Σαίξπηρ»⁷¹. Σχετικὰ μὲ τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν ἀξία τῆς μετάφρασης σαξπηρικῶν κειμένων ὁ Δαμιράλης ὁμολογεῖ τὰ ἀκόλουθα: «Ὅσον πλεότερον ἐγκύπτει τις εἰς τὴν μελέτην τοῦ Σαίξπηρ, τοσοῦτον θαυμάζει τὸ βαθύτατον παρατηρητικὸν [...] καὶ τὴν ὀξύνοϊαν μεθ' ἧς ἐσπούδασε τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν. Τελευταῖοι δὲ ἐπαναλαμβάνομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Σαίξπηρ παραμενοῦσιν ἀθάνατα, καθότι οἱ ἀναγινώσκοντες αὐτὰ ἀνευρίσκουσιν πίστην καὶ ζωηρὰν εἰκόνα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς ἐκφάνσεις»⁷².

Στὰ μεταφρασμένα ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ποιήματα, ποῦ φιλοξενοῦνται στίς σελίδες τοῦ περιοδικῆ, συγκαταλέγονται, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, καταρχὴν ἀξιόλογα ἀποσπασματικὰ δείγματα ἀπὸ τὸ κατεξοχὴν ρομαντικὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron (1788-1824) καὶ τοῦ Percy Bysshe Shelley (1792-1822). Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἐπικολυρικὰ ποιήματα τοῦ Lord Byron *Γκιαοῦρ* (*The Giaour*), *Ὁ Πειρατῆς* (*The Corsair*) καὶ *Ἡ Πολιορκία τῆς Κορίνθου* (*The siege of Corinth*), σὲ μετάφραση Κωνσταντίνου καὶ Αἰκατερίνης Δοσίου⁷³, ἡ ὁποία ἐν μέρει κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς⁷⁴, περιλαμβάνονται

71. *Παρθασός*, τόμ. 15, σσ. 321-350.

72. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, «Σαίξπηρ. Ὅπως ἀγαπᾷς. Πρόλογος», *Παρθασός*, τόμ. 8, σ. 491.

73. Ἀξίζει νὰ παραθεθεῖ ἡ σημείωση τοῦ συγγραφέα τῆς μελέτης γιὰ τίς μεταφράσεις τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron, ὅπου φωτογραφίζεται τὸ ζεῦγος Κωνσταντίνου καὶ Αἰκατερίνης Δοσίου: «Αἱ ἐξαισίαι αὐτὰ μεταφράσεις τοῦ Βύρωνος εἶναι ἔργα ἀνδρογόνου, προσφιλοῦς μοι καὶ σεβαστοῦ» (*Παρθασός*, τόμ. 12, σ. 474).

74. Συγκεκριμένα κυκλοφόρησαν σὲ αὐτοτελὴ ἔκδοση οἱ ἀκόλουθες μεταφράσεις ποιημάτων τοῦ Lord Byron: *Ὁ γκιαοῦρ*. Τεμάχιον τουρκικοῦ διηγήματος, Κατὰ τὸ Ἀγγλικὸν τοῦ Βύρωνος. Ὑπὸ Αἰκατερίνης Κ. Δοσίου, τυπ. Π. Α. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1857 / *Ποιήματα Βύρωνος*. Ὁ *Γκιαοῦρ*. Τεμάχιον τουρκικοῦ διηγήματος, μτφρ. Αἰκατερίνης Κ. Δοσίου, τυπ. Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἐν Ἀθήναις 1873 καὶ τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις <1889> (Κασίνης, ἀρ. 637, 1349, 2642 καὶ Ἡλιοῦ - Πολέμη, ἀρ. 1873.573) καὶ *Ἡ Πολιορκία τῆς Κορίνθου*. Ποίημα Λόρδου Βύρωνος, μτφρ. Ὁθωνος Σ. Πυλαφινού, τχ. Α', τυπ. Γεωργ. Ἐμ. Κοτσαμπασοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1855 (Κασίνης, ἀρ. 605). Γενικὰ γιὰ τίς μεταφράσεις ἔργων τοῦ Byron

στή μελέτη του Π. Ι. Χαλκιάκου με τίτλο «Εμπορική Ιστορία»⁷⁵. Ἀλλὰ καὶ τὰ ποιητικὰ ἀποσπάσματα, σὲ μετάφραση μᾶλλον τοῦ Πλάτωνα Ε. Δρακούλη, ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ποιήματα τοῦ Shelley «The Revolt of Islam» καὶ «Hellas» εἶναι ἐπίσης ἐνσωματωμένα στὴ φιλολογικὴ μελέτη τοῦ Δρακούλη με τίτλο «Ὁ ποιητὴς Σέλλεϋ (Percy Bysshe Shelley)»⁷⁶. Ἀξίζει νὰ διευκρινιστεῖ, ὥστόσο, ὅτι αὐτὲς οἱ παρέμβλητες σὲ μελέτες μεταφράσεις, δεδομένου ὅτι πολλὲς φορὲς εἶναι συμπτωματικὲς, δὲν ἐκφράζουν κάποια συγκεκριμένη μεταφραστικὴ βούληση τοῦ περιοδικοῦ.

Ἀποσπασματικὴ μορφή ἔχουν καὶ ἄλλα δείγματα τῆς μεταφρασμένης ἀγγλόγλωσσης λογοτεχνίας, πού ἐμφανίζονται στὸ περιοδικὸ ἐνσωματωμένα σὲ διάφορες μελέτες. Ἔτσι, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ ποίημα «Le reveillé» τοῦ Ἀμερικανοῦ ποιητῆ Francis Bret-Harte (1836-1902), μεταφρασμένο ἀπὸ διάμεση γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Στ. Α. Βλαστό, περιλαμβάνεται στὴ γαλλικὴ μελέτη τοῦ Émile Laveleye «Ὁ πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς Ἰάκωβος Α. Γάρφελντ»⁷⁷. Ἐνα ἄλλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ περιεχομένου ποίημα «Lines Written in August» τοῦ Thomas Babington Macaulay (1800-1859), σὲ πεζὴ μετάφραση μᾶλλον τοῦ Κ. Παπαρηγόπουλου, περιλαμβάνεται στὴ μελέτη τοῦ τελευταίου με τίτλο: «Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς νεωτέρας ἱστοριογραφίας καὶ ἰδίως περὶ Μακώλαιου»⁷⁸. Τέλος, τὸ τυπικὸ ρομαντικὸ ποίημα «Ἡ Αἴτησις» («The Request») τῆς Ἀμερικανίδας ποιήτριας Estelle Anna Robinson Lewis (1824-1880), πού παρατίθεται στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ πιστὴ πεζόμορφη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Φ. Παρασκευαΐδη, περιλαμβάνεται στὸ νεκρολογικὸ σημεῖωμα με τίτλο: «Estelle Anna Lewis»⁷⁹, γραμμμένο ἀπὸ συνεργάτη τοῦ *Παρνασσοῦ* πού ὑπογράφει με τὰ ἀρχικὰ «Α. Ω.». Ἡ ἐνσωμάτωση μεταφρασμένων ἀγγλόγλωσσων ποιητικῶν κειμένων σὲ μελέτες γιὰ λογοτέχνες ἢ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς, δημοσιευμένες στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός*, πιστοποιεῖ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ γιὰ εὐρύτερη γνωριμία με τὴν ἀντίστοιχη πολιτισμικὴ κληρονομιά καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ συγκεκριμένους προσανατολισμοὺς τῆς εὐρυμάθειάς του.

στὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰώνα βλ. τὴ μελέτη τῆς Εὐγενίας Κεφαλληνναίου, *Ὁ Lord Byron στὴν Ἑλλάδα: ἡ παρουσία του στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, ΕΚΠΑ (Φιλοσοφικὴ Σχολή), Ἀθήνα 1995.

75. *Παρνασσός*, τόμ. 12, σσ. 469-508.

76. *Παρνασσός*, τόμ. 14, σσ. 497-511 καὶ 521-533.

77. *Παρνασσός*, τόμ. 7, σσ. 503-519.

78. *Παρνασσός*, τόμ. 2, σσ. 21-33.

79. *Παρνασσός*, τόμ. 4, σσ. 994-997.

Ἡ παρουσία στίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ 6 μεταφράσεων ἀγγλικῶν καί ἀμερικάνικων πεζογραφήματων ποσοτικά εἶναι ἀσφαλῶς ὑποδεέστερη. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ παντελής ἀπουσία μεταφραστικῶν δειγμάτων τῶν ἀγγλικῶν ἱστορικῶν μυθιστορημάτων πού ἔχουν εὐρεία λαϊκή ἀπήχηση, ὅπως τῶν κύριων ἐκπροσώπων τοῦ εἴδους κατὰ τή βικτωριανή περίοδο, Walter Scott ἢ Edward Bulwer-Lytton, τῆς πεζογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Charles Dickens, τοῦ ἔργου Ἀμερικανῶν συγγραφέων τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου. Τήν πρωτοκαθεδρία, ἀν ὄχι τήν ἀποκλειστικότητα στό περιοδικό *Παρνασσός*, ἔχουν μεταφρασμένα διηγήματα ἐνός ἀπό τοὺς προδρόμους τοῦ αἰσθητισμοῦ καί τοῦ συμβολισμοῦ, τοῦ Edgar Allan Poe (1809-1849). Ἔτσι, μεταφράζονται ἀπό τὸν Ἐμμανουὴλ Δ. Ροῖδη⁸⁰ τὰ ἀκόλουθα κείμενα τοῦ Poe: «Τὸ πάθημα τοῦ κ. Βαλδεμάρου» («The facts in the Case of M. Valdemar»), «Ὁ καρδιόκτυπος» («The tell-tale heart») καί «Ἡ στρογγύλη εἰκών» («The oval portrait»), ἐνῶ ἐπίσης μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἰ. Πρασσά τὸ ἀφήγημα τοῦ Poe «Δύναμις τοῦ λόγου» («The power of words»).

Τίς μεταφράσεις τοῦ Ροῖδη συνοδεύει ἐνημερωτικὸ προοίμιό του μὲ τὸν τίτλο «Ἐδγάρδος Πόου»⁸¹, πού περιγράφει μὲ τὸν δικό του τρόπο τὴν ἀπήχηση πού εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Πόε στὴν Ἀμερική. Πιὸ συγκεκριμένα ὁ Ροῖδης, σχολιάζοντας τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἔργου τοῦ Πόε, περιγράφει τὰ εὐφυῆ τεχνάσματα τοῦ τελευταίου προκειμένου νὰ δελεάσει τὸ εὐρὸ ἀναγνωστικὸ κοινό: «Ὁ Πόου διὰ τοῦ κοσμογονικοῦ αὐτοῦ ποιήματος «Εὐρηκα» καί πλείστον σπουδαίων ἄρθρων ἐπειράθη ν' ἀποταθῆ εἰς τὴν διάνοιαν τῶν ὁμοειδῶν του [...]. Ἀπελπισθεὶς ἐκ τῆς διανοίας ὁ ποιητὴς ἐδοκίμασεν ἔπειτα ν' ἀποταθῆ εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν διὰ τοῦ «Κόρακος» καί τῆς «Λιγείας» καί ἄλλων ἀπαραμίλλων διὰ τὴν λεπτότητα τοῦ αἰσθήματος καί τὴν μαγείαν τῆς γλώσσης ἀριστουργημάτων. Ἀλλ' οὐδ' εἰς ταῦτα ἔλαβον καιρὸν νὰ προσέξωσιν οἱ Ἀμερικανοὶ [...]. Βαρυνθεὶς τότε ὁ ποιητὴς [...] ἀπεφάσισε νὰ προσφέρῃ ἀρεστοτέραν εἰς τὴν γούσιν αὐτῶν τροφήν, ἦτοι παραμύθια, οὕτω πῶς ὁμως διεσκευασμένα, ὥστε δημοσιευόμενα ἐν σοβαρῇ ἐφημερίδι ἐξελαμβάνοντο ἐπὶ τινα καιρὸν ὡς ἀληθῆ γεγονότα καί ἐτάραττον καί αὐτῶν τῶν μάλλον παχυδέρμων τὸν ὕπνον καί τὰ νεύρα. Ἡ ἀκριβὴς τοῦ ποιητοῦ κατοχὴ πάσης μαθηματικῆς καί φυσικῆς γνώσεως παρεῖχεν αὐτῷ

80. Βλ. Ἀθηνᾶ Γεωργαντᾶ, «Ὁ εἰσηγητὴς καί ὁ πρῶτος μεταφραστὴς τοῦ Πόε στὴν Ἑλλάδα», *Διαβάζω*, τχ. 112 (13.2.1985), σσ. 34-42. Στὸ περ. Ἐστία ὁ Ἐμμ. Ροῖδης δημοσιεύει ἐπίσης μεταφράσεις κειμένων τοῦ Poe: «Ἡ ταυτότης» (τόμ. 7, τχ. 179, 1879) καί «Ὁ χρυσοκάραβος» (τόμ. 38, τχ. 16-18, 20-23, 1895).

81. *Παρνασσός*, τόμ. 1, σσ. 42-43.

τήν εύκολίαν νά ένδύη τά κυήματα τής φαντασίας του δι' έπιστημονικου ένδύματος ούτως άρμόζοντος και εύπρεπους, ώστε τó δόλωμα έδακνον ού μόνον οί κοινοί ίχθύες, αλλά και πλείστοι τών κολυμβώντων εις τά διαυγήνάματα τής έπιστήμης»⁸².

Τέλος, στή μεταφρασμένη άγγλόγλωσση λογοτεχνία, έντάσσονται μέ έπιφύλαξη τó ρομαντικό διήγημα «Αγάπης ένεκα. (Έπιστολή καταδίκου μέλλοντος ν' άπαγχονισθί)» του Ε. Κερρα, μεταφρασμένο άπό τόν Κωνστ. Π. Θεοχάρη, και τó άφήγημα «Η Άθνασία τής ψυχής και τó συνέδριον τών ζώων», σέ μετάφραση άπό τά άγγλικά του Ίω. Δ. Μαρινάκη, καθώς ύπάρχει σημείωση στό τέλος του κεμένου «Έκ τής άγγλικής».

γ) Η μεταφρασμένη ίταλική λογοτεχνία

Η μεταφρασμένη ίταλική λογοτεχνία στό περιοδικό *Παρνασσός* είναι επίσης άξιοσημείωτη, καθώς έμφανίζεται μέ ποσοστό 21% έπί του συνόλου τών μεταφράσεων λογοτεχνικών κεμένων, μέ 23 κείμενα. Η θέση αυτή τής μεταφρασμένης ίταλικής λογοτεχνίας στό περιοδικό συνδέεται και μέ τή δεύτερη θέση πού κατέχει στόν 19ο αί. ή μεταφρασμένη ίταλική λογοτεχνία στις άύτοτελεις εκδόσεις⁸³, μέ ποσοστό (13,56%) έναντι του σθεναρά πλειοψηφικού ποσοστού (64,94%) τών μεταφρασμένων έργων άπό τή γαλλική και μέσω τής γαλλικής γλώσσας.

Άναφορικά μέ τις μεταφράσεις ποιημάτων ή ποιητικών άποσπασμάτων (9 συνολικά) και θεατρικών κεμένων (2 συνολικά) εκδηλες είναι και πάλι «λόγιες» έπιλογές καταξιωμένων κλασικών έργων τής πρώιμης και δψιμης άναγεννησιακής περιόδου. Έτσι, μεταφράζονται άποσπάσματα εκτενών και ιδιαίτερα γνωστών ίταλικών ποιητικών συνθέσεων, όπως του άλληγορικού ποιήματος *Θεία Κομωδία (La divina commedia)* του Δάντη (Dante Alighieri, 1265-1321) άπό τόν Ίω. Γ. Φραγκιά (έμμετρη μετάφραση στή δημοτική και σέ ίαμβικό άνομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο) και άπό τόν Παναγιώτη Ματαράγκα, και του ίπποτικού - χριστιανικού έπους *Έλευθερωμένη Ίερουσαλήμ (Gerusalemme liberata)* του Torquato Tasso

82. Ο.π., σμ. 81.

83. Η σημαντική μείωση στόν 19ο αί. του ποσοστού τών έργων πού μεταφράζονται άπό τήν ίταλική ή μέσω τής ίταλικής γλώσσας σέ σχέση μέ τους προηγούμενους αιώνες (16ος-17ος αί.), στή διάρκεια τών όποιών ήταν πλειοψηφικό τó ποσοστό αυτό, άποδίδεται άπό τόν Κασίνη κυρίως σέ ιστορικά αίτια και στή στροφή τής νεοελληνικής παιδείας πρós τή γαλλική κατά τήν περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού (Κ. Γ. Κασίνης, «Προλεγόμενα», *Βιβλιογραφία τών ελληνικών μεταφράσεων τής ξένης λογοτεχνίας, 18- Κ' αί.* Άύτοτελεις εκδόσεις, τόμ. Α', Σύλλογος πρós Διάδοσιν Ώφελίμων Βιβλίων, Άθήνα 2006, σσ. κά-κγ'.

(1544-1595) από τον Τούλιο Τυπάλδο (ἔμμετρη μετάφραση στή δημοτική, ἡ ὁποία καὶ ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς⁸⁴).

Ἐνα μεταφρασμένο στήν ἑλληνική (ἀπό ἄγνωστο μεταφραστή) σατιρικό ποίημα τοῦ γνωστοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Giuseppe Gioachino Belli (1791-1863) μὲ τίτλο «Ἡ κυβέρνησις» περιλαμβάνεται στή μελέτη τοῦ Ἀντόνιου Φραβασίλη μὲ τίτλο «Περὶ σάτυρας ἐν τῇ νέᾳ Ρώμῃ»⁸⁵ μαζί μὲ ἕνα πρωτότυπο ποίημα τοῦ ἴδιου ποιητῆ μὲ τὸν τίτλο «Il Cavaliere enciclopedico». Ἀναφορικά μὲ τὴν μετάφραση τοῦ συγκεκριμένου ποιήματος, ὁ Ἀντ. Φραβασίλης παρατηρεῖ: «Ἄν μὴ ἦτο ἱεροσουλία ἢ μετάφρασις ποιητικῶν ἀριστουργημάτων, γινομένη ὑπ' ἀνθρώπου μὴ γνωρίζοντος ἀκριβῶς τὴν γλῶσσαν εἰς ἣν μεταφράζει, ἤθελον, ἐκλέξας τινὰ τῶν πολλῶν τοῦ ποιητοῦ δεκατετραστίχων, παραθέσει ὑμῖν ἐνταῦθα, γλυκὺ ἐπιδόρπιον ἀνουσίου γεύματος. Μὴ δυνάμενος ὁμως οὔτε τολμῶν τοιοῦτον τι, ἀρκοῦμαι προσφέρων ἡμῖν ἐπιτυχεστάτην μετάφρασιν τοῦ ποιήματός του *Ἡ κυβέρνησις*, ἣν ὀφείλω εἰς λογίου φίλου τὴν γεγυμνασμένην γραφίδα»⁸⁶.

Μεταφράσεις σύντομων ποιητικῶν κεμένων γνωστῶν Ἰταλῶν ποιητῶν καὶ διανοουμένων τῆς ἀναγεννησιακῆς περιόδου, ὅπως τοῦ Πετράρχη (Francesco Petrarca, 1304-1774), τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου (Michelangelo Buonarroti, 1475-1564) ἢ τοῦ Giovanni Battista Strozzi (1551-1634), ἐντοπίζονται καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ περιοδικοῦ. Ἔτσι, στή μελέτη τοῦ Νεοκλῆ Καζάζη μὲ τίτλο: «Σκέψεις περὶ τοῦ Ἡγεμόνος τοῦ Μακιαβέλλη»⁸⁷ περιέχονται μεταφρασμένοι σὲ πεζὸ λόγο ἐπαναστατικοὶ στίχοι τοῦ Πετράρχη καὶ ἀνάλογοι περιεχομένου στίχοι τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου (πρωτότυποι στήν ἰταλική καὶ μεταφρασμένοι στήν ἑλληνική πιθανότατα ἀπὸ τὸν Ν. Καζάζη, ἐπίσης σὲ πεζὸ λόγο), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἀπάντηση στοὺς στίχους τοῦ Giovanni Battista Strozzi, πού προηγοῦνται. Οἱ ἴδιοι στίχοι τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου (πρωτότυποι στήν ἰταλική καὶ σὲ ἑλληνική μετάφραση τοῦ Γ. Ε. Μαυρογιάννη, ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν *Βιογραφία τῶν μεγάλων Καλλιτεχνῶν τῆς Ἰταλίας*) περιέχονται στή μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Α. Α. μελέτη του Η. Ταινὲ «Φιλοσοφία τῆς τέχνης»⁸⁸. Πολυάριθμα εἶναι, τέλος, καὶ τὰ μεταφρασμένα στήν ἑλληνική ἐρωτικά ποιήματα τοῦ Ἰταλοῦ φιλέλληνα ποι-

84. Ταρκουάτου Γάσσου. *Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλήμ. Ἄσμα γ'*, τυπ. Παρνασσῶ, Ἐν Ἀθήναις 1877 (Κασίνης, ἀρ. 1740).

85. *Παρνασσός*, τόμ. 2, σσ. 39-50.

86. *Παρνασσός*, τόμ. 2, σσ. 47-48.

87. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σσ. 173-203.

88. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σσ. 437-459.

ητῆ Lorenzo Stecchetti / Olindo Guerrini, τὰ ὁποῖα δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* ἐνσωματωμένα στὴ μελέτη τοῦ Ἀντώνιου Σ. Μάτεσι μετὶ τίτλο «Στεκκέτης-Γουερίνης»⁸⁹. Ἡ ἔμμετρον καὶ δημώδης μετάφρασή τους εἶναι μᾶλλον ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀντώνιου Σ. Μάτεσι.

Οἱ μεταφράσεις ἰταλικῶν θεατρικῶν ἔργων περιορίζονται σὲ δύο μόνο. Πρόκειται καταρχὴν γιὰ τὴν ἀρχαιόθεμη κωμωδία *Νικαρέτη ἢ Ἡ ἑορτὴ τῶν Ἀλλῶν* (*Nicarete overro La festa degli Aloi*) τοῦ Felice Cavallotti (1842-1898), μεταφρασμένη ὁλόκληρη ἀπὸ τὸν Γ. Ι. Δουρούτη, ἢ ὁποῖα παίχτηκε τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1885 στὸ Teatro Cressoni στὸ Como τῆς Ἰταλίας καὶ ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς στὸ Μιλάνο τὸ 1886. Ἐπιπλέον, δημοσιεύεται ἀπόσπασμα⁹⁰ ἀνέκδοτος ἔμμετρος καὶ δημώδους μετάφρασης ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καλοσοῦρο τῆς τραγωδίας *Σαοὺλ* (*Saul*) τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ ἰταλικοῦ «Sturm und Drang», Vittorio Alfieri (1749-1803), τῆς ὁποίας αὐτοτελεῖς μεταφράσεις τῶν Π. Ματαράγκα καὶ Λ. Καπέλλου εἶχαν κυκλοφορήσει παλαιότερα⁹¹.

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς μεταφρασμένης ἰταλικῆς πεζογραφίας στὸ περιοδικὸ ξεχωρίζουν οἱ μεταφράσεις δύο ὁλόκληρων ἐκτενῶν πεζογραφημάτων Ἰταλῶν συγγραφέων, ἐλάχιστα γνωστῶν στὸ ἑλληνικὸ κοινόν: *Μία ἡμέρα ἐν Μαδέρα* (*Un giorno a Madera*) τοῦ Paolo Mantegazza (γεν. 1831) καὶ *Τὸ παγωτὸν τῆς βασιλίσσης* (*Il sorbetto della regina*) τοῦ Ferdinando Petruccelli della Gattina (1815-1890). Τὸ πρῶτο μεταφράζεται ἀπὸ μίαν γυναῖκα, τὴ Μαρία Μιλτ. Θεοχάρη μετὰ προλογικὸ σημεῖωμα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρωπολόγου Paolo Mantegazza, ἐνῶ τὸ δεύτερον ἀπὸ τὸν Ἀντ. Φραβασίλη. Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕνα τρίτον ἰταλικὸ μυθιστόρημα περιέχεται σὲ μίαν μελέτη τοῦ Ἀντ. Φραβασίλη μετὰ τίτλο «Ἡ μυθιστοριογραφία ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τοῦ 1860»⁹². Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα *Ὁράτιος* τοῦ Camillo Miola (1840-1919). Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ τὸ σχόλιον τοῦ Φραβασίλη γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ γιὰ τὸ ὕφος γραφῆς τοῦ Ἰταλοῦ συγγραφέα: «Ἡ μετάφρασις αὕτη εἶνε

89. *Παρνασσός*, τόμ. 15, σσ. 350-368.

90. Τὸ μεταφρασμένον ἀπόσπασμα περιλαμβάνει τὶς σκηνῆς Α', Β' καὶ Γ' ἀπὸ τῆς Β' Πράξεως τῆς τραγωδίας.

91. *Σαοὺλ*. Τραγωδία Ἀλφιέρη. Εἰς πράξεις πέντε. Ἰωάν. Δράμα Μεταστασίου. Εἰς μέρη δύο. Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ. Ὑπὸ Π. Ματαράγκα. Ἐν Ἀθήναις 1869 (Κασίνης, ἀρ. 1141) καὶ *Σαοὺλ*. Τραγωδία τοῦ Βίκτωρος Ἀλφιέρη. Μετάφρασις Λεωνίδου Καπέλλου. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Π. Ματαράγκα, ἐν Ἀθήναις 1858 (Κασίνης, ἀρ. 653).

92. *Παρνασσός*, τόμ. 6, σσ. 498-513.

άθλια, πολὺ ἀπέχονσα τοῦ πρωτοτύπου· ἀλλὰ δὲν διαφαίνεται δι' αὐτῆς, ἔστω καὶ τοιαύτης οὔσης, μικρόν τι τῆς χάριτος τῆς λουκιανείου γραφίδος τοῦ Μίολα;».

Τὰ ὑπόλοπα ἰταλικά πεζὰ κείμενα ποὺ μεταφράζονται στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* εἶναι κυρίως διηγήματα, συγκεκριμένα 8 διηγήματα καὶ 1 ἀφήγημα, μὲ βασικότερο μεταφραστὴ τὸν Φραβασίλη, ποὺ εἶναι καὶ μέλος τοῦ Συλλόγου⁹³. Ἔτσι μεταφράζει δύο διηγήματα («Πρόνοια - Ἑλλίς» καὶ «Μελέτη») τῆς Matilde Serao (1856-1927), συνοδευμένα ἀπὸ εἰσαγωγικὴ μελέτη του μὲ τίτλο «Ματθίλδη Σεράου. Σκιαγραφία»⁹⁴, μὲ τὴν ὁποία συστήνει στοὺς ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ τὴ μελέτη τοῦ ἔργου της. Μεταφράζει ἀκόμη τὰ ἠθικοδιδασκτικὰ διηγήματα «Κάιν» τοῦ Franco Mistrali καὶ «Ὁ πλοίαρχος Dodero» («Capitan Dodero») τοῦ Giulio Anton Barrili (γεν. 1836), καθὼς καὶ τὸ ἀφήγημα «Ἐκ τοῦ λευκώματος πατρὸς» ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Pagine sparse* τοῦ Edmondo De Amicis (1846-1908). Τοῦ ἴδιου εὐρύτερα γνωστοῦ Ἰταλοῦ συγγραφέα μεταφράζεται κι ἓνα ἀκόμη ἠθικοδιδασκτικὸ διήγημα ἀπὸ τὸν Σπ. Π. Λάμπρο μὲ τίτλο «Ἐγκαρτέρησι» («Fortezza») ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Novelle*.

Ἐπιπλέον, μεταφράζονται ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ τὸ διήγημα «Πύρρος ὁ κύων τοῦ Ἀλβέρτου» («Pirro il cane di Alberto») τοῦ Napoleone Corazzini di Bulciano (γεν. 1840) ἀπὸ τὸν Μ. Κ. Κρίστη, τὸ «ἀνατολικὸ» διήγημα μὲ τίτλο «Πέρσου ἐκδίκησις» ἐπίσης ἀπὸ τὸν Μ. Κ. Κρίστη⁹⁵ καὶ τὸ διήγημα «Καβαλλέρια Ρουστικάνα» («Cavalleria rusticana»⁹⁶) τοῦ Carmelo Giovanni Verga (1840-1922) ἀπὸ ἄγνωστο μεταφραστὴ μὲ τὴν ὑπογραφή Χ., τὸ ὁποῖο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη σημείωση: «Ἐκ τοῦ διηγήματος τούτου τοῦ ἰταλοῦ συγγραφέως G. Verga ἐξήχθη τὸ ὁμώνυμον δράμα καὶ τὸ ὁμώνυμον ἐπίσης καὶ πολὺκροτον καταστάν μελόδραμα τοῦ Μασκάνη. Τὸν τίτλον αὐτοῦ, ὅστις ἠδύνατο νὰ μεταφραστῆ “Ἰπποτισμὸς χωριάτικος” ἀφίνομεν ἀμετάφραστον ὡς πασίγνωστον»⁹⁷. Ὁ Giovanni Verga εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς

93. Πά τὸν Ἀντώνιο Φραβασίλη καὶ τὴ μεταφραστικὴ του δραστηριότητα βλ. τὴν ἐργασία τῆς Φανῆς Κισκίρα-Καζαντζῆ, ὁ.π. (σημ. 22).

94. *Παρνασσός*, τόμ. 6, σσ. 188-197.

95. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου δίνεται ἡ ἐξῆς πληροφορία, ἄγνωστο ὅμως ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἢ πλασματικὴ: «καθὼς λέγει τὸ ἀραβικὸν βιβλίον ἐξ οὗ ἠντλήσαμεν τοῦτο τὸ διήγημα». Ἡ μετάφραση πάντως ἔγινε μέσω τῆς ἰταλικῆς, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση στὸ τέλος τοῦ κειμένου: «Διὰ τοῦ Ἰταλικοῦ».

96. Τὸ διήγημα περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ *Vita dei campi* (1880).

97. *Παρνασσός*, τόμ. 15, σ. 768.

κύριους εκπροσώπους του «βερισμού», της ρεαλιστικής αφηγηματικής τάσης για μίαν όσο το δυνατόν πιστότερη, πιο αληθινή (*vera*) και αντικειμενική αναπαράσταση της καθημερινής ζωής και της ψυχολογίας των λαϊκών στρωμάτων⁹⁸, που συσχετίστηκε με τον νατουραλισμό. Κατά συνέπεια, ή συγκεκριμένη μεταφραστική επιλογή, όπως και ή επιλογή προς μετάφραση αγροτικών διηγημάτων του Σέρβου Laza Lazarevic, που σχολιάζεται παρακάτω, μπορεί να συνδεθεί με την καλλιέργεια της ελληνικής ήθογραφίας την περίοδο αυτή και με την παράλληλη αύξηση του αναγνωστικού ενδιαφέροντος για τέτοιους είδους αναγνώσματα, αφού πια βρισκόμαστε στις αρχές της δεκαετίας του 1890.

δ) Η μεταφρασμένη ρωσική λογοτεχνία

Με ποσοστό 11% επί του συνόλου των μεταφράσεων ή παρουσία της μεταφρασμένης ρωσικής λογοτεχνίας στο περιοδικό *Παρηνασός* δέ θεωρείται καθόλου άμελητέα, παρά το γεγονός ότι δεν καταλαμβάνει μία από τις πρώτες θέσεις. Στις σελίδες του περιοδικού φιλοξενούνται 12 μεταφράσεις ρωσικών λογοτεχνικών κειμένων, μεταξύ των οποίων το προβάδισμα έχουν τα ποιητικά κείμενα (9), ακολουθούν τα θεατρικά κείμενα (2 τραγωδίες) και τέλος απαντάται ένα μικρό απόσπασμα μιάς νουβέλας. Σχεδόν όλες οι μεταφράσεις αυτές γίνονται απευθείας από τη ρωσική γλώσσα κυρίως από Έλληνες ρωσομαθείς λόγιους⁹⁹, με καλή γνώση της ρωσικής γλώσσας, οι οποίοι ανέπτυξαν έντονη μεταφραστική δράση και συνέβαλαν με τον τρόπο αυτό και τις φιλολογικές τους μελέτες στη γνωριμία του ελληνικού κοινού με σημαντικούς Ρώσους συγγραφείς του 19ου αιώνα.

Ένας από αυτούς είναι ο Κ. Α. Παλαιολόγος, σταθερός συνεργάτης του περιοδικού *Παρηνασός*, όπου δημοσιεύει την αρχειακή σειρά «Ρωσικά περί

98. Η συγκεκριμένη τάση κυριάρχησε στην Ιταλική πεζογραφία και ιδιαίτερα στο διήγημα κατά το διάστημα 1870-1920, με κύριους εκπροσώπους τους Luigi Capuana, Giovanni Verga, Grazia Deledda. Βλ. σχετικά: G. Carnazzi, *Verismo*, Bibliografica, Milano 1996, καθώς και για τη συσχέτιση του βερισμού με την ελληνική ήθογραφία: Έλένη Πολίτου Μαρμαρινού, «Το περιοδικό *Έστία* (1876-1895) και το διήγημα (Μία αντίθεση και μία θέση)», περ. *Παρηνασία*, τόμ. 3 (1985), σσ. 123-152 και Άλ. Ζήρας, «Ελληνική ήθογραφία και Ιταλικός βερισμός», περ. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 61 (1990), σσ. 35-36.

99. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει το συμπέρασμα της Ίλινσκαγια ότι μέσα από τις πολλαπλές καταγραφές δημοσιεύσεων «εκ του ρωσικού» στα ελληνικά περιοδικά και τις εφημερίδες του 19ου αϊ. στην ουσία καταρρέπτει ο μύθος πως ή ρωσική λογοτεχνία ήρθε στην Ελλάδα μέσω της Ευρώπης (*Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19ος αιώνας*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 13 κ.έ.).

Ἑλλάδος Ἐγγραφα»¹⁰⁰ κατά τὸ διάστημα 1877-1883, καθὼς καὶ σημαντικὲς πραγματεῖες φιλολογικοῦ περιεχομένου, ὅπως «Ὁ ἐν τῇ Νοτίῳ Ρωσίᾳ Ἑλληνισμός. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς»¹⁰¹ καὶ «Ὁ Ρῶσος ποιητὴς Πούσκιν ὡς φιλέλληνας ἐξεταζόμενος»¹⁰², ἐνῶ μεταφράζει κυρίως κείμενα τοῦ Alexander Pushkin¹⁰³ καὶ τοῦ Ivan Turgenev.

Τὰ ποιήματα τοῦ Alexander Pushkin (1799-1837) ποὺ ὁ Κ. Α. Παλαιολόγος μεταφράζει στὸν *Παρνασσό* ἐνσωματώνονται στὴ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Ρῶσος ποιητὴς Πούσκιν ὡς φιλέλληνας ἐξεταζόμενος». Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ ποίημα «Ἐγέρθητι, ὦ Ἑλλάς, ἐγέρθητι!...» καὶ τὸ ἐρωτικοῦ περιεχομένου ποίημα «Ἑλληνίς» («Κγρετζάνειε»). Καὶ τὰ δύο μεταφράζονται σὲ πεζὸ λόγο. Στὴ συγκεκριμένη μελέτη τοῦ Παλαιολόγου, μὲ τὴν ὁποία θὰ ξεκινήσει μία σειρά ἑλληνικῶν δημοσιευμάτων γιὰ τὴ γνωριμία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ μὲ τὸν Pushkin, ἐπισημαίνεται κυρίως ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Ρῶσου ποιητῆ καὶ ἡ ἰδιαίτερα σημαντικὴ συμβολὴ του στὴ διαμόρφωση τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἀναφορικὰ μὲ τὶς δημοσιεύσεις μεταφράσεων κειμένων τοῦ Pushkin στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰ., ἡ Σόνια Ἰλίνσκαγια ἐπισημαίνει τὴ σημαντικὴ αὔξησίν τους κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880, παράλληλα μὲ τὴν ἀναβαθμισμένη παρουσία στὰ ἑλληνικὰ γράμματα τοῦ Κγρίλον καὶ τὴ δυναμικὴ εἴσοδο τῶν Turgenev, Dostoevsky καὶ Tolstoy¹⁰⁴.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο κλίμα ἐκδηλῶν μεταφραστικῶν προσανατολισμῶν στὸ ἔργο τοῦ Pushkin, δημοσιεύεται στὶς σελίδες τοῦ *Παρνασσού* καὶ ἡ ἔμμε-

100. Γιὰ τὴν πολὺ σημαντικὴ προσφορὰ τῆς συγκεκριμένης ἐκτενούς μελέτης τοῦ Κ. Α. Παλαιολόγου στὴν ἐθνικὴ ἱστοριογραφία καὶ εἰδικότερα στὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ Ρωσία κάνει λόγο ἡ Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σ. 34.

101. *Παρνασσός*, τόμ. 5, σσ. 409-420, 534-550, 585-616.

102. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σσ. 159-165. Σχετικὰ μὲ τὸν Pushkin καὶ τὸν φιλελληνισμὸ τοῦ βλ. καὶ Ἰλίνσκαγια, «Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Πούσκιν καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀξιολόγησή του», στὸ *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σσ. 445-456.

103. Ἡ Ἰλίνσκαγια ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Κ. Α. Παλαιολόγος μετέφρασε συλλογὴ τεσσάρων διηγημάτων τοῦ Pushkin, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 (*Διηγήματα μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Κ. Α. Παλαιολόγου. Ἐν Ἐρμούπολει Σύρου. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀδελφῶν Φρέση*, 1872) καὶ ἀποτελέσει τὴ δευτέρη αὐτοτελεῖ ἐκδοσὴ τοῦ Pushkin στὴν Ἑλλάδα. Βλ. Ἰλίνσκαγια, «Ἑλληνες μαντατοφόροι τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας», *Ἑλληνορωσικὰ συναπαντήματα*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2004, σ. 92.

104. Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου τοῦ Pushkin στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰ. βλ. Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σσ. 41-51.

την μετάφραση τῆς ἱστορικῆς τραγωδίας τοῦ Pushkin μὲ τίτλο *Βορίς Γουδουνώφ* (*Boris Gudunov*) ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Ἀ. Ἀξιότῃ, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς¹⁰⁵. Ὁ ρωσομαθῆς παππούς τῆς Μέλπως Ἀξιότῃ συνεργάζεται καὶ μὲ διάφορα ἄλλα ἑλληνικά ἔντυπα, ὅπως μὲ τὴν *Ἑστία* καὶ τὴν *Ἑβδομάδα* καὶ μεταφράζει ἀπευθείας ἀπὸ τῆ ρωσικῆ καὶ ὄχι ἀπὸ διαμέσους γλῶσσες ἀξιόλογα κείμενα Ρώσων συγγραφέων, ὅπως τοῦ Solloghoub, τοῦ Pushkin, τοῦ Krylov, τοῦ Lermontov καὶ τοῦ Tolstoy¹⁰⁶.

Μὲ τὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* συνεργάζεται καὶ ὁ Θεόδωρος Βελλιανίτης, ἓνας ἐπίσης ἀξιόλογος μεταφραστῆς τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας στὴν ἑλληνικὴ, πού ξεχωρίζει καὶ γιὰ τὶς φιλολογικὲς ἐργασίες του γιὰ Ρώσους λογοτέχνες (Pushkin, Turgenev, Nadson κ.ἄ.). Ἀρκετὰ ποιήματα μεταφράζει καὶ δημοσιεύει ἐνσωματωμένα στὴ φιλολογικὴ μελέτη του πού δημοσιεύτηκε στὸν *Παρνασσό* μὲ τὸν τίτλο «Σύγχρονος Ρωσικὴ Φιλολογία»¹⁰⁷. Σ' αὐτὴν, ἐπισημαίνοντας τὴν «κοινωνιστικὴν ροπὴν» τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, παρατηρεῖ: «Οἱ συγγραφεῖς γενόμενοι κατήγοροι τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν καθεστώτων καὶ ἀμείλικτοι ἐχθροὶ αὐτῶν, ἐθεμελίωσαν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τὴν δόξαν των, καὶ συνέδεσαν τὴν ὑπαρξίν των πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος των. Ἐγένοντο ἐπαναστάται καὶ μάρτυρες τῆς ἱερωτέρας ἰδέας, καὶ ἐδῶ δέον νὰ ζητήσῃ τις τὸ μυστήριον τῆς φανατικῆς λατρείας τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς συγγραφεῖς του».

Πιὸ συγκεκριμένα στὴ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύονται μεταφρασμένα ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ Semion Nadson («Μὴ φύγῃς», «Πόλκα» καὶ «Στὰ μάτια καὶ στὰ μαλλιά της»¹⁰⁸) καὶ μερικοὶ ἐπαναστατικοὶ στίχοι τοῦ Mikhail

105. Ἀλεξάνδρου Πούσκιν. *Βορίς Γουδουνώφ*. Τραγωδία. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Π. Α. Ἀξιότου. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀλεξ. Παπαγεωργίου. Ἐν Ἀθήναις 1893 (Κασίνης, ἀρ. 2943). Ἀποσπάσματα τῆς ἰδίας μετάφρασης εἶχαν κυκλοφορήσαν καὶ νοητέρα: Ἀλεξάνδρου Πούσκιν, «Βορίς Γουδουνώφ», τραγωδία (ἀποσπάσματα), ἔμμετρος μτφρ.: Π. Α. Ἀξιότῃς, *Ἑβδομάς*, τόμ. 7, τχ. 22 (2.6.1890), σσ. 6-8 καὶ τχ. 23 (9.6.1890), σσ. 6-8 (Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σ. 102, ἀρ. Α.195).

106. Πά τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Π. Α. Ἀξιότῃ βλ. τὶς πληροφορίες πού παραθέτει ἡ Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σσ. 52-55.

107. *Παρνασσός*, τόμ. 12, σσ. 253-274. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μελέτης εἶναι ἀφαιρεμένο στὸν Pushkin.

108. Βλ. καὶ προγενέστερη δημοσίευσή τους σὲ ἄλλο ἔντυπο: [Σ.] Νάτσων, «Μὴ φύγεις», «Ματάκια γλῦκά.....», μτφρ. Θεόδ. Βελλιανίτης, *Ἐτήσιον ἢ Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ Κ. Φ. Σκόκου* τοῦ ἔτους 1888, σσ. 271-273 (Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, δ.π. (σημ. 99), σ. 92, ἀρ. Α.109).

Lermontov («Νανούρισμα»¹⁰⁹ και μερικοί άταύτιστοι ποιητικοί στίχοι). Τοῦ Lermontov (1814-1841) μεταφράζεται ἕνα ἀκόμη ἀντιπροσωπευτικό ρομαντικό ποίημα, βασισμένο σέ λαϊκό θρύλο, μέ τόν τίτλο «Ὁ Βογιάρος Ὁρσσα», καί αὐτή τή φορά «ἐκ τοῦ ρωσικοῦ» ἀπό τόν γνωστό κυρίως γιά τίς μεταγενέστερες μεταφράσεις τοῦ Tolstoy καί τοῦ Chekhov Ἀγαθοκλή Γ. Κωνσταντινίδη, στόν ὁποῖο θά ἀναφερθοῦμε στή συνέχεια.

Ἄναφορικά μέ τήν περίπτωση τοῦ ἀγαπημένου του ποιητῆ Nadson (1862-1887), πού εἶχε γνωρίσει καί προσωπικά, ὁ Θεόδωρος Βελλιανίτης στή μελέτη του «Σύγχρονος Ρωσική Φιλολογία» παρατηρεῖ: «μήτε τοῦ Λέρμαντωφ τās ὑψηλὰς ἰδέας ἔχει, μήτε τοῦ Πούσκιν τὸ μεγαλεῖο, μήτε τήν κοινωκινή φιλοσοφία τοῦ Νεκράσωφ, ἀλλ' εἶνε πλήρης αἰσθήματος ἡρέμου καί ἠδέος [...] καί τόσο μελαγχολικός, ὡς τὰ μαραμμένα του εἴκοσι τέσσαρα ἔτη, ὥστε ἀμέσως κατέστη ὁ ἀγαπητότερος τῶν συγχρόνων ποιητῶν τῆς Ρωσίας».

Ὁ Lermontov εἶχε ἦδη ὡς ἕνα βαθμὸ γίνεи γνωστός στοῦ ἑλληνικό κοινὸ καί ἀπό προηγούμενες μεταφράσεις κειμένων του στήν ἑλληνική. Ὁ Στέφανος Ν. Δραγούμης εἶχε μεταφράσει τὸ μυθιοτόρημα *Ὁ ἥρωας τοῦ καιροῦ μας* στοῦ περιοδικοῦ *Πανδώρα* (1862), ὁ Κωνσταντῖνος Πάπ τὸ ποίημα «Προσευχή» ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Πάπ (περ. *Σωκράτης*, 1879)¹¹⁰ καί οἱ Π. Κορέσης, Θ. Βελλιανίτης καί Α. Κωνσταντινίδης ἄλλα κείμενά του. Ἐπιπλέον, στίς ἐσπερίδες τοῦ «Παρνασσοῦ» διαβάστηκε καί τὸ μεταφρασμένο ἀπό τόν Π. Α. Ἀξιώτη ἔπος τοῦ Lermontov μέ τίτλο *Ὁ Δαίμων*, πού κυκλοφόρησε καί αὐτοτελῶς (1893). Ἡ ἀπίχηση τοῦ ἔργου τοῦ Lermontov, ὡστόσο, σύμφωνα μέ τήν Σ. Ἰλίνσκαγια, δέν ἦταν τόσο μεγάλη στοῦ ἑλληνικό κοινὸ ὅσο ἦταν, γιά παράδειγμα, τοῦ Pushkin¹¹¹.

Ὁ ρωσομαθῆς λόγιος Ἀγαθοκλῆς Γ. Κωνσταντινίδης, πού εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς κύριους μεταφραστὲς κειμένων τοῦ Tolstoy, τοῦ Karamzin καί τοῦ Pushkin¹¹², δημοσιεύει ἐπίσης στίς σελίδες τοῦ *Παρνασσοῦ* τὴ μετάφραση

109. Βλ. καί ἄλλη μετάφραση τοῦ ἴδιου ποιήματος λίγα χρόνια νορῖτερα ἀπὸ τόν Ν. Διβάρη στοῦ περ. *Ἐσπερος*, τόμ. 2, τχ. 42 (15/27.1.1883), σ. 283, μέ τόν τίτλο «Νανούρισμα Κοζάκου» (Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσική λογοτεχνία στήν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, ὁ.π., σμ. 99, σ. 85, ἀρ. Α. 54).

110. Βλ. Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσική λογοτεχνία στήν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, ὁ.π. (σμ. 99), ἀρ. Α.13-Α.16, Α.42, Α. 53, Α.70, Α.228, Α.250.

111. Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσική λογοτεχνία στήν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, ὁ.π. (σμ. 99), σ. 51.

112. Βλ. πληροφορίες ἀπὸ τήν Ἰλίνσκαγια γιά τὰ μεταφραστικά ἐγχειρήματα τοῦ Ἀγαθοκλή Γ. Κωνσταντινίδη στοῦ *Ἡ ρωσική λογοτεχνία στήν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, ὁ.π. (σμ. 99), σ. 33, 37, 45.

της νατουραλιστικής τραγωδίας του Leon Tolstoy (1828-1910) *Τὸ κράτος τοῦ ζόφου* ἢ «*Πιάσθηκε ἀπὸ τὸ νύχι – χάθηκε ὄλο τὸ πουλί*» (Δράμα εἰς πράξεις πέντε), ἡ ὁποία κυκλοφόρησε αὐτοτελῶς¹¹³ καὶ ἡ ὁποία σχολιάζεται ἐκτενῶς ἀπὸ τὸν Ν. Ἐπισκοπόπουλο στὴ μελέτη του «Ἐν ρωσικὸν δράμα»¹¹⁴. Ἡ μετάφραση τῆς συγκεκριμένης τραγωδίας ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πρώτες ἀξιόλογες μεταφραστικὲς ἀπόπειρες ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Tolstoy, καθὼς, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Σ. Ἰλίνσκαγια, οἱ προγενέστερες μεταφραστικὲς ἀπόπειρες κειμένων του στὴν Ἑλλάδα εἶναι λιγοστές¹¹⁵.

Τὸ μοναδικὸ δείγμα μετάφρασης ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πεζογραφία πού φιλοξενεῖται στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* (τόμ. 5, 1881) εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ ρεαλιστικὴ νουβέλα τοῦ Pushkin μὲ τίτλο «Ἡ κόρη τοῦ λοχαγοῦ» (*Karitanskaya Dochka*), ἄγνωστου μεταφραστῆ, μὲ προλογικὸ σημείωμα στὸ ὁποῖο ἡ συγκεκριμένη νουβέλα χαρακτηρίζεται ὡς «ἓν ἐκ τῶν ὠραιότερων ἱστορικῶν διηγημάτων τοῦ Ρώσου συγγραφέως» καὶ γίνεται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴ λογοκρισία πού ἀσκήθηκε σὲ αὐτό. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1883, μεταφράζεται σὲ συνέχειες ὁλόκληρη ἡ νουβέλα τοῦ Pushkin ἀπὸ τὸν Ν. Γ. Πολίτη στὴν *Ἔστία*¹¹⁶. Ὅπως ἤδη ἔχει ἐπισημανθεῖ, τὸ ἔργο τοῦ φιλέλληνα Ρώσου λογοτέχνη εἶναι πλέον γνωστὸ καὶ δημοφιλὲς στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ καὶ ἀπὸ προγενέστερες μεταφράσεις κειμένων του

113. Λέοντος Τολστόη, *Τὸ Κράτος τοῦ Ζόφου*. Ἡ «Πιάσθηκε ἀπὸ τὸ νύχι - χάθηκε ὄλο τὸ πουλί». Δράμα εἰς πράξεις πέντε. Μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Ἀγαθοκλέους Γ. Κωνσταντινίδου (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ μηνιαίου περιοδικοῦ «Παρνασσός», τόμος ΙΖ', φυλλάδιον Θ'). Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου. Ἐν Ἀθήναις 1895. (Κασίνης, ἀρ. 3027). Ὅταν λίγο ἀργότερα ἡ «Νέα Σκηνὴ» ἀνέβασε τὴ συγκεκριμένη παράσταση, ἡ μετάφραση τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὸν Α. Κωνσταντινίδη ἐπικροτήθηκε τόσο ἀπὸ τὸν Γρ. Ξενοπούλου ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Τέλλο Ἄγρα.

114. *Παρνασσός*, τόμ. 17, σσ. 393-397. Ὁ Ἐπισκοπόπουλος ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «Τὸ Κράτος τοῦ Ζόφου εἶναι βεβαίως ἐν τῶν ἀρτιωτέρων δραμάτων τῆς ρωσικῆς φιλολογίας, πλήρης δυνάμει, πλήρης ζωῆς, ἀποπνέον τὸν οἰκίον ἐκεῖνον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην δυστυχίαν καὶ τὴν συγκίνησιν ἐκείνην τὴν ἀμειρον, τὴν τρυφεράν, ἡ ὁποία ἀναδύεται ἐξ ὅλης τῆς τοῦ Βορρᾶ φιλολογίας» (σ. 394).

115. Βλ. *Τὸ σχολεῖον τῆς Γασνάιας Πολιάνας* ὑπὸ τοῦ κόμητος Λέοντος Τολστόη μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Γαλλικῆς μετάφρασεως ὑπὸ Βλασίου Γ. Σκορδέλη. Ἐν Ἀθήναις 1862 (β' ἐκδ. 1889) καὶ δημοσίευση τῆς «Σονάτας τοῦ Κρόντσερ» (1890) στὴν «Ἀνθοδέσμη μυθιστορημάτων» τῆς Ἀκροπόλεως, καθὼς καὶ τῆς Ἀνάστασης σὲ φυλλάδια τῆς Ἑσπερινῆς Ἀκρόπολης (Ἰλίνσκαγια, *Ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα. 19ος αἰώνας*, ὁ.π., σμμ. 99, σ. 69).

116. *Ἔστία*, τόμ. 16 (1883), τχ. 403-413. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴ συγκεκριμένη μετάφραση στὸ περ. *Ἔστία* προέρχεται ἀπὸ σχετικὴ μελέτη γιὰ τὶς μεταφράσεις λογοτεχνικῶν κειμένων στὸ συγκεκριμένον ἔντυπο, πού ἐτοιμάζει ὁ Μιχάλης Μπακογιάννης.

καθώς και από πολλαπλές φιλολογικές πραγματείες για την εργογραφία του. Άξια σχολιασμού είναι, τέλος, ή άπουσία από τις σελίδες του περιοδικού *Παρνασσού* μεταφράσεων κειμένων νεότερων Ρώσων πεζογράφων, όπως του Turgenev ή του Dostoevsky, έργα των οποίων δημοσιεύονται συχνά σε γαλλικά περιοδικά και μεταφράσεις των οποίων συναντούμε σε άλλα ελληνικά περιοδικά της τελευταίας 20ετίας του 19ου αιώνα.

ε) Η μεταφρασμένη γερμανόγλωσση λογοτεχνία

Η παρουσία της μεταφρασμένης γερμανόγλωσσης λογοτεχνίας στο περιοδικό *Παρνασσός* γίνεται επίσης αισθητή με ποσοστό 10% επί του συνόλου των μεταφράσεων λογοτεχνικών κειμένων. Αριθμούνται συνολικά 11 μεταφράσεις γερμανικών λογοτεχνικών κειμένων, από τις οποίες οι 4 γίνονται από διάμεσες γαλλικές μεταφράσεις.

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον φαίνεται πως συγκεντρώνει ή δημοφιλής έμμετρη τραγωδία του Goethe *Faust* με έκδηλες επιρροές από το γερμανικό κίνημα «Sturm und Drang» και διάσπαρτα ίχνη του κλασικισμού, μεταφρασμένα αποσπάσματα της οποίας περιλαμβάνονται μαζί με περιληπτικές αποδόσεις χωριών στη μελέτη «Ο μύθος του Φαύστου» του Arvède Barine¹¹⁷, σε μετάφραση από τα γαλλικά του Π. Ί. Φέρμπου. Επίσης μεταφρασμένα αποσπάσματα από τον *Faust* δημοσιεύονται ενσωματωμένα και σε άλλη μελέτη του ίδιου Γάλλου κριτικού, με τίτλο: «Περί της δημόδους εν Άγγλία φιλολογίας»¹¹⁸, σε μετάφραση από τη γαλλική και πάλι του Π. Ί. Φέρμπου. Ο Φέρμπου, ωστόσο, δεν προχώρησε στην μετάφραση όλόκληρης της τραγωδίας του Goethe και στην αυτότελη έκδοσή της, όπως διαφαίνεται από τη διερεύνηση των αυτότελών μεταφράσεων του *Faust* στην ελληνική¹¹⁹.

117. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σσ. 863-878. Η πρωτότυπη μελέτη («La légende de Faust») δημοσιεύτηκε στη *Revue des Deux Mondes* (15.10.1879). Τα περιεχόμενα του συγκεκριμένου έντυπου δεν στάθηκε δυνατό να έντοπιστούν, ώστε να γίνει ή παραπομπή στους άκριβεις αριθμούς σελίδων.

118. *Παρνασσός*, τόμ. 6, σσ. 669-691. Η πρωτότυπη μελέτη δημοσιεύτηκε στη *Revue politique et littéraire*, αλλά δε στάθηκε δυνατό να έντοπιστεί το τεύχος όπου δημοσιεύτηκε και οι άκριβεις αριθμοί των σελίδων της δημοσίευσης.

119. *Φάουστ*. Τού Γκαίτε. Μετάφρασις υπό Άριστ. Προβελεγγίου. Μετά φωτογραφιών και ξυλογραφιών κατά τον Α. Κρέλιγγ, έκδ. Κ. Μπέκ. Έν Άθήναις 1887 (Κασίνης, άρ. 2474). Γκαίτε Φαύστος, μτφρ. υπό Γ. Στρατήγη, τυπ. των καταστημάτων Άνέστη Κωνοτανινίδου. Έν Άθήναις 1887 (Ήλιου - Πολέμη, άρ. 1887.129). *Ο Φάουστ του έκτός της τραγωδίας τραγωδοποιούντος Goethe* κατά τας της ποιητικής άρχάς, τυπ. της Ένώσεως. Έν Άθήναις 1882 (Ήλιου - Πολέμη, άρ. 1882.637).

Τοῦ Goethe εἶναι καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ 4 γερμανικὰ ποιήματα ποὺ δημοσιεύονται μεταφρασμένα στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* καὶ ἀποτελοῦν ὅλα ρομαντικὲς ἀφηγηματικὲς μπαλάντες, ὅπως εἶναι καὶ οἱ ἑλληνικὲς δημοτικὲς παραλογές. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ μπαλάντα μὲ τίτλο «Ὁ Ψαράς» («Der Fischer», 1778), ποὺ μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Σταμάτιο Βάλβη, ὁ ὁποῖος καὶ διατηρεῖ τὸ μετρικὸ στιχουργικὸ σχῆμα τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Ρομαντικὴ μπαλάντα εἶναι καὶ τὸ ποίημα τοῦ Friedrich Schiller μὲ τὸν τίτλο «Τὸ χειρόκτιον» («Der Handschuh: Erzählung», 1797) ποὺ μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Φώτιο Δημητριάδη σὲ πεζὸ λόγο. Τέλος, δημοσιεύονται δύο ποιήματα μὲ ἐρωτικὴ θεματολογία τοῦ Γερμανοῦ ρομαντικοῦ ποιητῆ Ludwig Uhland (1787-1862). Τὸ ἓνα (ἀνα)δημοσιεύεται μὲ τὸν τίτλο «Τὸ ὄνειρον», σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο τοῦ Γ. Μ. Βιζυηνοῦ, καὶ περιέχεται σὲ μελέτη τοῦ Διονύσιου Ἡλιακόπουλου γιὰ τὸν Γερμανὸ ποιητῆ μὲ τίτλο «Λουδοβίκος Οὐλλανδ»¹²⁰. Τὸ δεύτερο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ κόρη τοῦ χρυσοῦ» δημοσιεύεται σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο («Des Goldschmieds Töchterlein») τοῦ Διονύσιου Ἡλιακόπουλου.

Δεῖγμα τῆς γερμανόγλωσσης πεζογραφίας ἀποτελεῖ ἡ μετάφραση μιᾶς νουβέλας τοῦ Αὐστριακοῦ, ρεαλιστῆ κυρίως, συγγραφέα καὶ ποιητῆ Ludwig Adam Ferdinand von Saar (1833-1906), ἡ ὁποία δημοσιεύεται χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ μὲ τὸν τίτλο *Ἡ βιολίστρια* (*Die geigerin*). Ἐπίσης, στὶς σελίδες τοῦ *Παρνασσοῦ* φιλοξενοῦνται δύο γερμανικὰ διηγήματα, ἐμπνευσμένα ἀντιστοιχῶς ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ διήγημα τοῦ Hermann Lingg (1820-1905) μὲ τίτλο «Ἡ εἰκονομαχία» («Der Bilderstreit») σὲ μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὁποία σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ διήγημα μεταφράσαμεν ὡς ἔχει ἐν τῷ γερμανικῷ πρωτοτύπῳ χωρὶς νὰ θελήσωμεν οὔτε τὰς ἐνυπαρχούσας ἱστορικὰς ἀκριβείας οὔτε τοὺς ἀναχρονισμοὺς νὰ ἐπανορθώσωμεν»¹²¹. Τὸ δεύτερο μὲ τὸν τίτλο «Ρωμαϊκαὶ Σκηναί. Ὑπηρετῆς Μυλωθροῦ» δημοσιεύεται χωρὶς πληροφορίες γιὰ τὸν συγγραφέα ἢ τὸν μεταφραστῆ, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ κείμενο ἀπὸ τὸ πολυσέλιδο ἔργο μὲ τίτλο *Gallus: oder Römische Szenen aus der zeit Augusts* τοῦ Wilhelm Adolf Becker (1796-1846). Μὲ ἀφορμὴ τὸ κείμενο τοῦ Lingg ἀξίζει νὰ σημει-

120. *Παρνασσός*, τόμ. 16, τχ. Αὐγούστου 1894, σσ. 940-945. Ἡ μετάφραση τοῦ Βιζυηνοῦ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο *Ἀνὰ τὸν Ἑλικώνα: Βαλλίσματα*, πρόλ. Γ. Τσοκόπουλου, ἐκδ. Ἐλευθερουδάκης. Ἐν Ἀθήναις 1930 καὶ στὸ περ. *Ἑστία*, τόμ. 37, τχ. 13 (1894), σ. 204.

121. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σ. 717.

ωθει ὅτι στὸν *Παρνασσό* δὲν διαφαίνεται κάποια ἐμμονή γιὰ τὴ μετάφραση ἐλληνόθεμων κειμένων. "Ἐτσι, ἐπιλέγονται πρὸς μετάφραση κείμενα ἀξιόλογα καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ἐλληνόθεμα.

Τέλος, μεταφράζονται ἀπὸ διάμεσες γαλλικὲς μεταφράσεις δύο γερμανικὰ ἀφηγήματα μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μία εὐτράπελη ἀγιογραφία μὲ τίτλο «Ὁ μοναχὸς Εὐγένιος» («Eugenia») τοῦ γερμανοελβετοῦ συγγραφέα Gottfried Keller (1819-1890), πὺ μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἰ. Δραγοῦμη καὶ συνοδεύεται ἀπὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ μεταφραστῆ μὲ τὸν τίτλο «Γερμανοῦ μυθολόγου εὐτράπελαι ἀγιογραφία. *Sieben Legenden*, von Gottfr. Keller. Stuttgart, Goschen 1872», ὅπου δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴν «ἀγιογραφικὴ» ποίηση στὴν Εὐρώπη, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐπιλογικὸ σημεῖωμα, ὅπου σχολιάζονται τὸ ὕφος καὶ ἡ ὑπόθεση διαφόρων ἄλλων παραβολικῶν μύθων τοῦ Keller¹²². Καὶ τὸ δεύτερο ἀφήγημα, πὺ ἀναφέρεται στὸ διωγμὸ τῶν πρωτόπλαστων ἀπὸ τὴν Ἑδὲμ καὶ δημοσιεύεται μὲ τὸν τίτλο «Ὁ ἀνήρ καὶ ἡ γυνὴ» σὲ μετάφραση τῆς Ἄννας Τριανταφυλλίδου, ἀποτελεῖ μία παραβολὴ τοῦ Friedrich Adolf Krummacher (1767-1845), ἡ ὁποία δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν μεταφράζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὴν τρίτομη γερμανικὴ ἔκδοσι *Parabeln* (1805-1817) ἢ μὲσω τῆς γαλλικῆς μετάφρασι *Paraboles* (1838).

στ) Οἱ ἄλλες ξενόγλωσσες λογοτεχνίες

Ἀπὸ τὶς ἄλλες ξενόγλωσσες λογοτεχνίες μεταφράζονται στὸν *Παρνασσό* λιγοστὰ κείμενα, κυρίως ἀπὸ τὴ σερβικὴ (3% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν μεταφράσεων), τὴν ἰσπανικὴ (1%), τὴν ἀλβανικὴ (1%), τὴν πολωνικὴ (1%), τὴ ρουμανικὴ (1%) καὶ τὴν Ἰνδικὴ (1%). Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ μετάφραση στὴν ἐλληνικὴ γίνεται ἀπὸ διάμεσες ἄλλες μεταφράσεις, κυρίως γαλλικὲς ἢ ρωσικὲς. Εἶναι ἀξιοσημείωτα, ὡστόσο, τὰ ἀνοίγματα πὺ ἐπιχειροῦνται ὄχι μόνον σὲ λογοτεχνίες δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν, λιγότερο διαδομένες, ἀλλὰ καὶ σὲ βαλκανικὲς - ἀνατολικὲς λογοτεχνίες. Πά τὴν τάση αὐτὴ διερεύνησις ξένων, λιγότερο διαδομένων φιλολογιῶν κάνει λόγο στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός* καὶ ὁ Ν. Ἐπισκοπόπουλος, ἐπισημαίνοντας τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ μανία ἡ ὁποία κατέλαβε τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Γερμανοὺς διὰ τὴν διερεύνησιν ξένων φιλολογιῶν - μανία παροξυνθεῖσα τελευταίως ὑπερβολικά, φαίνεται νὰ ἐπέδρασε καὶ εἰς ἡμᾶς, εἰς τὸ θέατρόν μας τουλάχιστον. Ἐνῶ ἐκεῖνοι ἀναζητοῦσι πεισματωδῶς μαργαρίτας εἰς τὴν ὀλλανδικὴν

122. *Παρνασσός*, τόμ. 4, σσ. 965-967 καὶ σσ. 978-979.

φιλολογία και τήν τσεχικήν και τήν νεοϊρλανδικήν και τήν τουρκική και ἐνῶ παρουσιάζουσιν ἀπό σκηνης δράματα ἰδιόρρυθμα τοῦ Στρίνδβεργ και τοῦ Σούνδερμαν και τοῦ Βγιόρσων και τοῦ Κινέζου βασιλέα Ἀκούνα και τοῦ Μέτερλικ και τοῦ Ὀστρόφσκη, ἤρχισαμεν και ἡμεῖς ἀπό ἐδῶ νά ἐγκαταλείπωμεν πλέον τὰς συνήθεις μας πηγὰς, τὸν Σαρδου δηλαδὴ και τὸν δ' Ἐννερὺ και τὸν Φεγιέ –σπανίως ποτὲ και τὸν Δουμάν– και προσπαθοῦμεν νά ἐγειρωμεν μίαν πτυχήν ἄλλης φιλολογίας, νά ἴδωμεν και ἐν ἔργον ἄλλου λαοῦ, ἰδεῶν ἄλλων, γεμάτων ἀπό ψυχὰς ξένας και ἀπό ξένα ἰδανικά»¹²³.

Πῶ συγκεκριμένα, μεταφράζεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὀλόκληρη ἢ κωμωδία μὲ τίτλο *Μυστικά και φωνακτά* (*El secreto a voces*) τοῦ γνωστοῦ δραματουργοῦ τῆς ἰσπανικῆς “Χρυσῆς Ἐποχῆς” (“Golden Age”) Pedro Calderón de la Barca (1600-1681). Ἡ μετάφραση, πού συνοδεύεται ἀπὸ ὑποσημειώσεις μὲ πραγματολογικά σχόλια ἢ σχόλια γιὰ τὶς μεταφραστικὲς ἐπιλογές, πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἰω. Κ. Καμπούρογλου και εἶναι ἴσως ἀξιοσημειωτὴ ἢ σχετικὴ μὲ τὴ δημοσίευση τῆς συγκεκριμένης μετάφρασης ὑποσελίδια ὑποσημείωση ἐκ μέρους τῆς διεύθυνσης τοῦ περιοδικοῦ: «Εἰ και ὁ Παρνασσὸς δημοσιεύει κατὰ προτίμησιν ἔργα πρωτότυπα, ἐν τούτοις μετὰ χαρὰς ἐφιλοξένησεν εἰς τὰς σελίδας του τήν μετάφρασιν ταύτην, ἥτις ἀπ' εὐθείας γενομένη ἐκ τοῦ ἰσπανικοῦ πρωτοτύπου και μεθερμηνεύουσα μὲ τόση γλαφυρότητα τὸ ἔργον τοῦ ἐξόχου ποιητοῦ, ἐνέχει μεγάλην φιλολογικὴν ἀξίαν· χάριτας δὲ ὁμολογεῖ πρὸς τὸν δεξιὸν μεταφραστὴν και διακεκριμένον λόγιον κ. Ἰω. Καμπούρογλου διὰ τήν πολύτιμον συνεργασίαν του»¹²⁴. Ἐνδεικτικὰ τῆς εὐρείας ἀπὴχησης τοῦ ἔργου τοῦ Ἰσπανοῦ δραματουργοῦ στήν Ἑλλάδα εἶναι και τὰ ἑλληνικά ποιήματα πού κυκλοφόρησαν αὐτοτελῶς μερικὰ χρόνια πρὶν, στὸ πλαίσιο πανευρωπαϊκῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Ἰσπανοῦ δραματουργοῦ¹²⁵.

Δημιῶδη ποιητικὰ κείμενα (σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή) τῆς ἄλβανικῆς μεταγραφμμένα στὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, μᾶλλον ἀπὸ τὸν Κ. Χ. Βάμβα και μὲ ἀντικριστὴ ἑλληνικὴ μετάφρασή τους, περιέχονται στὴ μελέτη μὲ τίτλο: «Ὀλίγα περὶ τῆς ἄλβανικῆς γλώσσας» τοῦ Κ. Χ. Βάμβα¹²⁶. Σύμφωνα μὲ πλη-

123. Ν. Ἐπισκοπόπουλος, «Ἐν ρωσικὸν δράμα», *Παρνασσός*, τόμ. 17, σ. 393.

124. *Παρνασσός*, τόμ. 14, σσ. 600-601.

125. Ἐπὶ τῆ διακοσιετηρίδι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καλδεράν τελουμένων ἐορτῶν ἐν Ἰσπανίᾳ, ποίημα ἑλληνικὸν (Ἐκ τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὸν ἐν Ἑλλάδι προκηρυχθέντα ποιητικὸν διαγωνισμόν) ὑπὸ Ἰωάννου Κ. Καμπούρογλου, τυπ. Παρνασσοῦ, ἐν Ἀθήναις 1881. Ἐπὶ τῆ διακοσιετηρίδι τοῦ Ἰσπανοῦ ποιητῆ Καλδεράν, ποίημα Παν. Ματαράγκα, τυπ. τοῦ «Μέλλον-

ροφορία του Κ. Χ. Βάμβα, πρόκειται για δημόδη ἄσματα περισυλλεγμένα ἀπὸ τοὺς Reinhold καὶ Camarda ἀπὸ τὶς ἀλβανικὲς ἀποικίες τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.

Στὸν *Παρνασσό* δημοσιεύονται ἐπίσης ἠρωϊκὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης σὲ ἔμμετρο ἢ πεζὴ μετάφρασή τους ἀπὸ ἄγνωστο μεταφραστή, τὰ ὅποια συμπεριλαμβάνονται σὲ μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Ἔθιμα καὶ ἄσματα τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης»¹²⁷.

Ἀπὸ τῆ σερβικῆ γλῶσσα μεταφράζονται καὶ φιλοξενοῦνται στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ δύο ρεαλιστικὰ διηγήματα μὲ ἐπαρχιακὴ - ἀγροτικὴ θεματικὴ τοῦ Σέρβου ποιητῆ καὶ συγγραφέα Λάζαρου Κ. Λαζάρεβιτς (Laza Lazarevic, 1851-1891). Πρόκειται γιὰ τὸ διήγημα μὲ τὸν τίτλο «Πρῶτη φορὰ μὲ τὸν πατέρα ἔς τὸν ὄρθρο», ποὺ μεταφράζεται ὀλόκληρο, καὶ τὸ διήγημα μὲ τὸν τίτλο «Στὸ πηγάδι», τοῦ ὁποίου μεταφράζεται ἓνα μέρος καὶ ἀποδίδεται περιληπτικὰ τὸ ὑπόλοιπο. Τὰ δύο σερβικὰ διηγήματα περιέχονται στὴ μελέτη τοῦ Βλάδαν Πώργεβιτς μὲ τίτλο «Ὁ Σέρβος ποιητὴς Λάζαρος Κ. Λαζάρεβιτς»¹²⁸, στὸ τέλος τῆς ὁποίας παρατίθενται βιβλιογραφικὲς σημειώσεις ἢ παραπομπὲς γιὰ ἄλλες μελέτες καὶ μεταφράσεις τοῦ ἔργου του. Πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή της, ἡ συγκεκριμένη μελέτη εἶχε διαβαστεῖ σὲ ἐσπερίδα τοῦ Συλλόγου, γι' αὐτὸ ἐκ μέρους τῆς διεύθυνσης τοῦ περιοδικοῦ σημειώθηκαν: «Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη τοῦ κ. Βλάδαν Γεώργεβιτς, πρέσβευς τῆς Σερβίας ἐν Ἀθήναις, ἀνεγνώσθη τὴν 1 Μαρτίου ἐν τῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ, παρισταμένης τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας καὶ πολυαριθμοὺ καὶ ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου, ἐνθουσιωδῶς χειροκροτήσαντος τὸν ρήτορα. Εὐτυχεῖς λογιζόμεθα δυνάμενοι νὰ παρὰσχωμεν τοῖς ἀναγνώσταις τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ τὸ γλαφυρὸν τοῦτο ἔργον, δι' οὗ ὁ ἐπιφανὴς ξένος λόγιος κατέστησε γνωστὸν εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον ἓνα τῶν ἐπισημοτάτων συγγραφέων τῆς συμπαθοῦς ἡμῖν πατρίδος του, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἰδίαν δεξιότητα καὶ τὴν χάριν, μεθ' ἧς χειρίζεται τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν».

τος», ἐν Ἀθήναις 1881. *Τοῖς Ἰαπωνοῖς*, ποιημάτων ἀποσταλὲν εἰς τὸν πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ Καλδερῶνος ποιητικὸν διαγωνισμὸν ὑπὸ Γ. Κ. Ὑπερίδου, ἐν Σμύρνῃ 1881 (Ἡλιού - Πολέμη, 1881.223, 1881.224 καὶ 1881.728, ἀντίστοιχα).

126. *Παρνασσός*, τόμ. 3, σσ. 286-298.

127. *Παρνασσός*, τόμ. 8, σσ. 681-696.

128. *Παρνασσός*, τόμ. 15, σσ. 481-512. Ἡ συγκεκριμένη μελέτη κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς: *Ὁ Σέρβος ποιητὴς Λάζαρος Κ. Λαζάρεβιτς*. Ὑπὸ Βλαδάνου Πώργεβιτς. Ἀνακοίνωσις ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ. Τυπ. Ἀλεξ. Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1893 (Ἡλιού - Πολέμη, 1893.671).

Δείγμα της πολωνικής πεζογραφικής παραγωγής αποτελεί το ήθικοδιδακτικό διήγημα με τίτλο «Τί ἐξήτει ἀνά τὸν κόσμον ἢ θλίψις» τῆς Ε. Όρσζέσσκο (Eliza Orzeszkowa, 1842-1910), ποὺ μεταφράζεται ἀπὸ διάμεση ρωσικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἀγαθοκλῆ Κωνσταντινίδη. Ἐνα ἄλλο διήγημα με ἀνάλογο παραμυθικὸ ὕφος εἶναι καὶ τὸ ρουμανικὸ διήγημα με τίτλο «Ἡ Μυρμηκιά» καὶ ὑπότιτλο «Διήγημα Ρωμουνικὸν Ὑπὸ τῆς Α. Μεγαλειότητος τῆς Βασιλίσσης τῆς Ρωμουνίας, Ἐλισάβετ» Πρόκειται γιὰ τὸ διήγημα με τίτλο «Furnica / Die Ameise» ἀπὸ τῆ συλλογὴ παραμυθικῶν διηγημάτων τῆς Carmen Sylva (1842-1916) με τίτλο *Pelesch-Märchen* (1883). Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Φέρμιο ἐγινε ἀπὸ διάμεση γαλλικὴ μετάφραση¹²⁹ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ σημείωμα τοῦ μεταφραστῆ γιὰ τὴ συγγραφέα, τὴν ἔκδοσιν τῆς συλλογῆς διηγημάτων, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖται τὸ συγκεκριμένο κείμενο, καὶ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ διηγήματος.

Τέλος, σὲ ἑμμετρὴ μετάφραση τοῦ Ἰ. Καρολίδη, δημοσιεύεται ἀπόσπασμα «Ἐκ τοῦ Ἰνδικοῦ διηγήματος *Νάλου καὶ Δαμιαντίας*», ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν παρακάτω σημείωση: «Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς προσεχῶς ἐκδοθησομένης ἑμμέτρου ἐκ τοῦ Ἰνδικοῦ πρωτοτύπου μεταφράσεως τοῦ κ. Ἰ. Καρολίδου, δ. φ. καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ». Ἡ συγκεκριμένη μετάφραση τοῦ Ἰνδικοῦ ἔπους κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς¹³⁰.

ξ) Οἱ ἀταύτιστες μεταφράσεις

Χωρὶς πληροφορίες γιὰ τὸν συγγραφέα ἢ τὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ὁποία μεταφράζονται δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Παρνασσὸς* τὰ ἀκόλουθα διηγήματα-ἀφηγήματα με βιογραφικὸ ἢ ἱστοριοβιογραφικὸ περιεχόμενο: «Ἡ Παναγία τοῦ Βανδύν. Ἱστορικὸν ἀνέκδοτον», «Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ Βετόβεν» καὶ «Ὁ μουσικός. Ἐπεισόδιον τοῦ ἐν Ἰσπανίᾳ Ἐμφυλίου Πολέμου (1833-1840)» σὲ μετάφραση Δ. Π. Λάμπρου, καθὼς καὶ «Τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ Μότσαρτ. Ἱστορικὸν ἀνέκδοτον» σὲ μετάφραση ἀνώνυμου μεταφραστῆ. Ἐνα ἀκόμη διήγημα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευσίν του εἶναι καὶ τὸ διήγημα με τίτλο: «Εἷς μάγος κατὰ τὸν 18ο

129. Σύμφωνα με σημείωση τοῦ μεταφραστῆ, ἡ διάμεση αὐτῆ γαλλικὴ μετάφραση δημοσιεύθηκε στὸ περ. *Revue du Monde Latin*, τχ. 1 (25. 9.1883). Τὰ περιεχόμενα τοῦ συγκεκριμένου ἐντύπου δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐντοπιστοῦν, ὥστε νὰ γίνει ἡ παραπομπὴ στοὺς ἀκριβεῖς ἀριθμοὺς σελίδων.

130. *Νάλος καὶ Δαμιαντία, ἐπύλλιον ἐν στίχοις πεντεκαίδεκα συλλάβοις*, μτφρ. Ἰορδάνης Καρολίδης, τυπ. Γεράρδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1901.

αίωνα» σέ μετάφραση Κωνστ. Π. Θεοχάρη, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸν τρόπο συγγραφῆς τοῦ *Faust* ἀπὸ τὸν Goethe.

Στις ἀταύτιστες μεταφράσεις τοῦ περιοδικοῦ συμπεριλαμβάνονται, ἐπίσης, καὶ 9 μεταφράσεις, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν προσδιορίζονται τὸ ὄνομα τῶν συγγραφέων καὶ οἱ τίτλοι τῶν πρωτότυπων κειμένων, ἐνῶ δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται κάθε μετάφραση. Πρόκειται γιὰ μεταφράσεις ποὺ ἐπισημαίνονται καὶ παραπάνω καὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «Ἡ Ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὸ συνέδριον τῶν ζώων» (μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἀγγλική), «Μία νύξ μεταξύ νεκρῶν», «Ἱστορία ψιττακοῦ», «Αἱ Θειοκρηίδες», «Βασιλικὴ Γενναϊότης. (Ἀναμνήσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως)», «Ἡ Ἀθιγγανὶς τῆς Ὁρσοβας», «Ἡ Ταναγραία κόρη. Πλατωνικὸς ἔρω», «Ὁ ἀγροτικὸς γραμματοκομιστής» (ὄλες ἀπὸ τὴν γαλλικὴ) καὶ «Πέρσου ἐκδίκησις» (ἀπὸ τὴν ἰταλική).

III. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Τὸ χρονικὸ διάστημα ἔκδοσης καὶ κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* (1877-1895) συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο τοῦ ὄψιμου ρομαντισμοῦ καὶ τοῦ πρώιμου ρεαλισμοῦ / νατουραλισμοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ ἔξαρση τοῦ ρομαντισμοῦ στὴν λογοτεχνία ἐκτονώνεται σιγά-σιγά καὶ ἀρχίζουν νὰ καλλιεργοῦνται νέες ρεαλιστικότερες τάσεις, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς γενιᾶς τοῦ 1880. Παράλληλα, ἐκφράζεται ἔντονα ἡ ἀνάγκη ἀνανέωσης καὶ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τίς ἐμμονές τοῦ γλωσσικοῦ πουριτανισμοῦ¹³¹.

Ἡ σύνδεση τῆς μετάφρασης μὲ τίς ἀπαρχές μίας ἀνανεωτικῆς κίνησης τῶν γραμμάτων εἶναι βέβαια παλαιότερη¹³². Ἡ ταύτιση τῆς μετάφρασης μὲ τὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα καὶ θεμε-

131. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γίνεται φανερὴ κατὰ τὴ διάρκεια τόσο τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν (*Ράλλειος* 1851-1860 καὶ *Βουτωναῖος* 1862-1877) καὶ τοῦ δραματικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», ὅσο καὶ τοῦ Οἰκονόμιου μεταφραστικοῦ ἀγῶνος (1871-1880). Βλ. σχετικᾶ: P. Moullas, *Les concours poétiques*, ὁ.π. (σημ. 36) καὶ Κ. Γ. Κασίνης, *Οἰκονόμιος Μεταφραστικὸς Ἀγὼν*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 2003, σ. 48.

132. Ἡ Στέση Ἀθήνη ἐπισημαίνει στὴ διατριβὴ της τίς σχετικὲς θέσεις ποὺ προβάλλονται στὶς παλαιότερες καὶ στὶς νεότερες ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τῶν Ἰακωβάκη Ρίζου Νερούλου, Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, Ἡλία Π. Βουτεριδῆ, Κ. Θ. Δημαρᾶ, Λίνου Πολίτη καὶ Mario Vitti (*Ὁψεις τῆς νεοελληνικῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας, 18ος αἰ.-1830. Ὁ διάλογος μὲ τίς ἑλληνικὲς καὶ ξένες παραδόσεις στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη*, ἀδημοσίευτη διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονικὴ 2001, σ. 356 κ.έ.).

λιώνεται σέ μίαν όλόκληρη επιχειρηματολογία γύρω από την ανάγκη αναπλήρωσης τών έλλείψεων, «φωτισμού» τού γένους και συστηματικότερης έπαφής με τις ξένες λογοτεχνίες. Και ή σύνδεση τής μετάφρασης με άπόπειρες έκλαΐκευσης επιχειρείται στο ίδιο ανανεωτικό κλίμα¹³³. Συνεπώς, τó μεταφραστικό έργο τού περιοδικού *Παρνασσός* ύπαγορεύεται καταρχήν από τó ανανεωτικό έργο που αναλαμβάνει ó φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»¹³⁴.

Οί μεταφραστικές έπιλογές τού περιοδικού, θεωρημένες στο σύνολό τους, μαρτυρούν έπίσης τή γενικότερη ανάγκη μετάβασης από τó παλαιό στο νέο¹³⁵. Ή στροφή τού ένδιαφέροντος τών συντακτών τού περιοδικού σέ δείγματα τής σοβαρής και «ώφέλιμης» ξένης λογοτεχνίας, από τήν όποία άποκλείονται τά γαλλικά κυρίως εΰπεπτα πεζογραφήματα, ή σέ κλασικές και άναμφισβήτητα καταξιωμένες έπιλογές (π.χ. κειμένων τού Dante, Shakespeare, Tasso κ.ά.) συνιστά τόν άπόηχο τής έντονης κατακραυγής κατά τού μεταφρασμένου μυθιοτήματος¹³⁶ και δείχνει νά έναρμονίζεται

133. Άννα Ταμπάκη, *Ό Μολιέρως στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις, Τετράδια Έργασίας* 14, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Άθήνα 1988, σ. 24. Βλ. και Στέση Άθήνη, ό.π. (σημ. 132), σ. 365.

134. Αναφορικά με τó ανανεωτικό έργο τού «Παρνασσού», έπισημαίνεται: «Πάν δ,τι έλληνικών και πάτριον ύπήρξε τó έργον τού Παρνασσού, όστις έξακολούθησε μόν νά όνομάζεται Φιλολογικός Σύλλογος [...] άληθώς δ' έτράπη όδους πολλάς, άγόμενος όπου έφερον αυτόν ότε μόν κοινωνικά, ότε δ' έθνικά άνάγκαι, προσπαθών νά πληρώση τά κενά, όσα είχαν αφήσει μακριά τού παρελθόντος άμεριμνησία, είσηγόμενος πάσαν νέαν ιδέαν, ήτις έφαινετο δυναμένη νά ώρμάση, τολμηρός επιχειρών και έπιτυχάνων όσα είχαν άλλοτε άποτύχει, θαρραλέος ένδεικνύων τήν όδόν τού μέλλοντος εις πάν δ,τι άλλοι ήθελον δειλιάσει νά επιχειρήσασιν» («Λόγος επί τή είκοσιπενταετηρίδι τού Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού», ό.π., σημ. 4, σ. 461).

135. Όπως ύποστηρίζει ó Κασίνης, ό Έμ. Ροΐδης βρήκε άφορμή νά προβεί στη ρητή κατάδικη τού ρομαντισμού με τόν δραματικό διαγωνισμό που προκήρυξε ó φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» καθώς και με τις μελέτες του «Περί συγχρόνου έν Έλλάδι ποιήσεως» και «Περί συγχρόνου έν Έλλάδι κριτικής» («Εισαγωγικά», *Οίονόμειος Μεταφραστικός Άγών*, ό.π., σημ. 131, σ. 27).

136. Ό Άλέξης Πολίτης παρατηρεί σχετικά: «Τό κύριο βάρος για τή διαμόρφωση τής έλληνικής πεζογραφίας τó φέρουν οι μεταφράσεις. [...] Ή ανάπτυξη τού μυθιοτήματος στον έλληνικό χώρο —άλλά προφανώς δέν εΐμαστε μοναδικοί ούτε σ' έτοϋτο— προχωράει χέρι-χέρι με τήν άποστροφή προς τó είδος. Είναι χαρακτηριστικό, και δέν έχει παρατηρηθεί, ότι όσοι τó άποδέχονται τó όνομάζουν “μυθιοτήμα” (ή με κάποια παραπλήσια όνομασία), ένω όσοι τó καταδικάζουν τó άποκαλούν συνήθως —όπως ό Κουμανούδης, παραπάνω— “ρομάντσο”. Οί δύο όροι δέν είναι ίσοδύναμοι, άν και ταυτόσημοι με τó “μυθιοτήμα” έννοείται ή λόγια, με τó “ρομάντσο” έννοείται ή λαϊκή χρήση: ή πρώτη κρίνεται ως θετική, ή δεύτερη ως άρνητική»

μέ τις κατευθυντήριες γραμμές διάφορων μεταφραστικών διαγωνισμών, κυρίως του «Οικονόμιου μεταφραστικού αγώνος»¹³⁷, βασιζόμενες στην άρχη της καταπολέμησης λογοτεχνικών υποπροϊόντων με τη μετάφραση καλών έργων¹³⁸.

Σ' ένα κλίμα άναξωπύρωσης της θεωρίας του Άδαμάντιου Κοραή περί μετακένωσης της εύρωπαϊκής παιδείας μέσω των μεταφράσεων¹³⁹, καλλιεργείται και ή έντύπωση πώς οί μεταφράσεις χρησιμεύουν ως προπαιδεία για την πρωτότυπη δημιουργία. Έπιπρόσθετα, όπως διευκρινίζει και ή Στ. Άθήνη, «ή μήυση στο ξένο μέσα από την έντυπη μετάφραση, από τά μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα, συμβαδίζει με τόν κοινωνικό ώφελμισμό, τήν έκλαίκευση, αλλά και τή συγκρότηση ένός πολιτισμικού-λογοτεχνικού άποθέματος, πού θά έπιτρέψει τήν ένταξη στον δυτικοευρωπαϊκό λογοτεχνικό κανόνα»¹⁴⁰.

(«Η μετάφραση της *Κορίνας* στά 1835: Η ώρα της πεζογραφίας» στό *Άπό τόν "Λέανδρο" στον "Λουκή Λάρα": Μελέτες για τήν πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ν. Βαγενάς (έπιμ.), Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 205-225).

137. Άναφερόμενος στις έπιλογές του Οικονόμιου μεταφραστικού Άγώνος ό Κασίνης σημειώνει «άποφεύγονται τά "ματαιόσχολα μυθιστορήματα" και ή γαλλική γλώσσα και προκηρύσσεται ή μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* και τά δραματικά έργα της γερμανικής λογοτεχνίας *Γουλιέλμος Τέλλος* του Σίλλερ και *Νάθαν ό Σοφός* του Λέσσινγκ» (Κ. Γ. Κασίνης, *Οικονόμιος Μεταφραστικός Άγών*, δ.π., σήμ. 131, σ. 34).

138. Κ. Γ. Κασίνης, *Οικονόμιος Μεταφραστικός Άγών*, δ.π. (σήμ. 131), σ. 37. Φαίνεται ακόμη πώς υιοθετείται και ένας από τούς κύριους στόχους του μεταφραστικού διαγωνισμού: νά «γνωρίσει ό έλληνας τά άριστουργήματα και τις προόδους τών άλλων πολιτισμένων έθνών, και έπειτα, από τό παράδειγμα εκείνων, νά προχωρήσει στην πρωτότυπη δημιουργία».

139. Ό Κοραής έπισημαίνει ότι ό πολλαπλασιασμός των μεταφράσεων άποτελεί ένδειξη προόδου και «φωτισμού» του γένους (*Mémoire sur l'état actuel de la civilisation de la Grèce*, 1803, σ. 34 και σ. 55). Βλ. σχετικά: Βίκυ Πάτσιου, «Άπόψεις και παρεμβάσεις του Κοραή στό θέμα τών μεταφράσεων», *Ό Έραμιστής* 21 (1997), σσ. 216-224. Άλλά και νωρίτερα, τό 1784, στον μεταφρασεολογικό προβληματισμό του Δημ. Καταρτζή (πρόλογος στη μετάφραση τών *Πολιτικών [Science du gouvernement]* του Réal de Curban) σχολιάζεται ή μεταφραστική στροφή προς τις εύρωπαϊκές γλώσσες (Δημ. Καταρτζής, *Τά Εύρισκόμενα*, έκδ. Έρμής, Άθήνα 1970, σσ. 311-316). Βλ. ακόμη: Άννα Ταμπάκη «Άντιλήψεις και θεωρίες για τήν μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Ό Έραμιστής* 21 (1997), σσ. 176-188.

140. Βλ. Στέση Άθήνη, δ.π. (σήμ. 132), σ. 421. Πά τή συμβολή της μετάφρασης στην έξουκείωση με τά ιδεολογικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του ξένου γραμματειακού συστήματος και τόν επακόλουθο έμπλουτισμό του αντίστοιχου έγχώριου βλ. ακόμη: Theo Hermans, «Translation's Representations», *Σύγκριση/Comparaison*, 9 (1998), σσ. 22-23. Ό μεταφραστής χαρακτηρίζεται, επίσης, ως πρόξενος πού ύπηρετεί τό ξένο, αλλά και τούς συμπολίτες του διατηρώντας τά σύνορα άνοιχτά (Β. Μπιτσώρης, «Άπό τή μία γλώσσα στην άλλη. Ίδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (Ίαν. Μάρτιος 1995), σ. 68).

Πά τόν λόγο αὐτόν ἢ προσεκτικὴ ἐπιλογή ἔγκυρων ξενόγλωσσων λογοτεχνικῶν κειμένων καταξιωμένων συγγραφέων, καθὼς καὶ ἡ ἀξιοπιστία καὶ τήρηση τοῦ πνεύματος τῶν πρωτοτύπων¹⁴¹ συνιστοῦν βασικὲς παραμέτρους τῶν μεταφραστικῶν προσανατολισμῶν τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*. Παράλληλα, ὑπογραμμίζεται ὁ ἰδιαιτερός ἀντίκτυπος ποῦ ἔχει τὸ ἐκάστοτε μεταφραστικὸ ἐγχείρημα στὴ γλωσσικὴ καὶ πολιτισμικὴ ταυτότητα τῆς χώρας ἀφίξης¹⁴². Πά παράδειγμα, ὁ Μιχ. Ν. Δαμιράλης σχολιάζει: «Νῦν δέ ὅτε τὰ ἔργα τοῦ Σαίξπηρ, κτῆμα κοινόν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καταστάντα, ἐπανελημμένως μεταφράζονται, ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται, δὲν ἐργάζεται, νομιζομεν, ἀνωφελὲς ἔργον ὃ τῇ ἐξελληνίσει αὐτῶν ἐπιχειρῶν, κἂν ἀτελῶς ταύτην ἐκπονήη»¹⁴³.

Τῇ στροφή τοῦ μεταφραστικοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ κλασικὰ ἔργα ἐπιβεβαιώνουν καὶ ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς τοῦ περιοδικοῦ, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὲς τῶν ἐπιρροῶν ποῦ ἀσχοῦνται ἀπὸ τὸν «Οἰκονόμειο μεταφραστικὸ ἀγῶνα», ὅπως εἶναι οἱ μεταφράσεις ἀποσπασμάτων ἀπὸ τῆ *Θεῖα Κωμῳδία (La divina commedia)* τοῦ Δάντη ἀπὸ τοὺς Ἰω. Γ. Φραγκαῖ καὶ Παναγιώτη Ματαράγκα, ὕστερα ἀπὸ προκήρυξη μετάφρασης τῆς «Κόλασης» ἀπὸ τῆ *Θεῖα Κωμῳδία* τοῦ Δάντη στὸν Ἀ' Ἀγῶνα Μεταφράσεως (1870-1872) καὶ τὶς συζητήσεις ποῦ ἀκολούθησαν¹⁴⁴, ἀλλὰ καὶ ἄλλες μεταφράσεις γνωστῶν ἰταλικῶν ἔργων (π.χ. μετάφραση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴν *Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλὴμ / Gerusalemme liberata* τοῦ Tasso ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Τυπάλδο ἢ ἀπὸ τὴν τραγωδία *Σαοὺλ / Saul* τοῦ Alfieri ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καλοσοῦρο) ἢ γερμανικῶν ἔργων τοῦ Schiller καὶ Goethe, κείμενα τῶν ὁποίων ἐπίσης εἶχαν προταθεῖ ἢ προκηρυχθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ διαγωνισμοῦ¹⁴⁵.

141. Βλ. σχετικὰ: André Lefevere, «Translation: Its Genealogy in the West», στὸν τόμ. Bassnett, Susan Lefevere A. (ἐπιμ.), *Translation, History and Culture*, Casell, London²1995, σ. 15.

142. Βλ. Yves Chevrel, *La littérature comparée*, Paris, P.U.F., [Que sais-je?], 21991, σσ. 18-19. Βλ. καὶ Στέση Ἀθήνη, ὁ.π. (σημ. 132), σ. 402 κ.ἑ.

143. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, «Σαίξπηρ. Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Πρόλογος», *Παρνασσός*, τόμ. 5, σ. 914.

144. Πά τὴ στροφή τῆς Ἐπιτροπῆς σὲ κλασικὰ ἔργα τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας βλ. Θ. Ἀφεντούλης, *Ἐκθεσὶς τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Δάντου*. Ἐν τῷ διαγωνίῳ ματι Δ. Οἰκονόμου, ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἰωάννου Ἀγγελόπουλου, ἐν Ἀθῆναις 1873, σ. 4. Πά τὴν ἐπίδραση τοῦ Δάντη στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία βλ. καὶ ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μαρίας Σγουρίδου, *Ἡ Ἐπίδραση τοῦ Δάντη στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, Α.Π.Θ., Τμῆμα Ἰταλικῆς Γλώσσας καὶ Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 1998.

145. Συγκεκριμένα στὴν τέταρτη καὶ τὴν (ἀτυπῆ) πέμπτη φάση τοῦ «Οἰκονομείου μετα-

Λόγω τῆς ἀναμέτρησης τῶν μεταφραστῶν μὲ τέτοια ἀνυπέροβλητα ἔργα τῆς κλασικῆς γραμματείας, ἐπιστρατεύονται σὲ ὀρισμένα προλογικά σημειώματα μεταφράσεων τοῦ περιοδικοῦ χαρακτηριστικοὶ τόποι τῆς «*caritatio benevolentiae*», ὅπως ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπίκληση τῆς ἐπιείκειας τοῦ ἀναγνώστη καὶ ἡ προβολὴ τῆς μετάφρασης ὡς δυσχεροῦς καὶ ἐπίτονης διαδικασίας. Ἐνδεικτικά, ὁ Μιχ. Ν. Δαμιράλης ἀναφέρει: «Τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας ἀποπειρώμενος, οὔτε τὸ ἔργο τὸ δυσχερὲς οὔτε τῶν ἐμῶν δυνάμεων τὸ ἀσθενὲς ἠγνόουν»¹⁴⁶, ἀλλὰ καὶ ὁ Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστας σημειώνει: «Πολλάκις ἐν τῷ μεταξύ ἐσκέφθην ἂν πράγματι δὲν ἦτο τόλμημα ἢ μετάφρασις, καὶ ἔμμετρος μάλιστα, δράματος ἑνὸς τῶν μεγίστων ποιητῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος. Πολλάκις, ἀναμετρῶν τὰς ἐμὰς δυνάμεις καὶ τὸ ὕψος τοῦ Οὐγκώ, διέκοψα τὴν ἐργασίαν ἐν ἀποφάσει νὰ μὴ τὴν ἐπαναλάβω. [...] Πολλάκις ὑπὸ μίαν λέξιν ὑποκρύπτει αὐτὸς νόημα, ὅπερ δὲν δύναται τις ἀκόπως νὰ ἐξαγάγῃ καὶ τὸ ὁποῖον ἐπὶ τέλος δὲν μεταφέρεται μετὰ τῆς αὐτῆς χάριτος, μετὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως εἰς τὴν ἡμετέραν πρὸ πάντων γλῶσσαν, ἣτις πρόκειται ἀσημάτιστος ἀκόμη καὶ ἀνίσχυρος νὰ μεταδώσῃ πᾶσαν ἔννοιαν ξένης γλώσσης ἐπακριβῶς»¹⁴⁷. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἐπίσης ἡ ἀποενοχοποίηση τοῦ μεταφραστῆ ἐπιδιώκεται μὲ τὴν ἔκφραση συστολῆς πρὸς τὸν συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου, θαυμασμοῦ πρὸς τὸ ἀπαράμιλλης ἀξίας ἔργο του ἢ μὲ τὴν ἀπόδοση ἰδιαίτερης σημασίας στὴν καθαρὴ πρᾶξη τῆς «*διαγλωσσικῆς μεταφορᾶς*»¹⁴⁸.

Ἐπιπρόσθετα, δὲν μένουν ἀσχολίαστα ἀπὸ ὀρισμένους μεταφραστὲς τοῦ *Παρνασσοῦ* καὶ ζητήματα πιστότητας τῶν μεταφράσεων ἢ μεταφρασσιμότητας τῶν ξένων λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἔτσι, ἐκφράζουν, κυρίως σὲ προλογικά σημειώματά τους, τὸν προβληματισμὸ τους γὰρ τὴν μέθοδο τοῦ

φραστικῶ ἀγῶνος» προκηρύσσονται πρὸς μετάφραση ἔργα τῆς κλασικῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας *Nathan der Weise* τοῦ Λέονγγ, *Γουλιέλμος Τέλλος* τοῦ Σίλλερ καὶ προαιφεικᾶ τὸ ἔργο τοῦ Γκαίτε *Gotz u. Berlichingen* (Κασίνης, *Οἰκονόμιος Μεταφραστικὸς Ἀγὼν*, ὁ.π., σμ. 131, σ. 58). Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πὸς ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς διαγωνιζόμενους ἀποτελοῦν μέλη τοῦ Συλλόγου (π.χ. Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἄγγελος Σ. Βλάχος) ἢ συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός* (π.χ. Φίλ. Παρασκευαΐδης), ἐνῶ στὸν διάλογο γύρω ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ διαγωνισμοῦ ἐμπλέκονται καὶ ἄλλα μέλη τοῦ Συλλόγου, ὅπως ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος ἢ ὁ Στ. Δ. Βάλβης.

146. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, «*Σαῖξπηρ. Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Πρόλογος*», ὁ.π. (σμ. 143), σ. 914.

147. Βλ. *Παρνασσός*, τόμ. 7, σσ. 1009-1010.

148. Πὰ τὴν ἔννοια τῆς «*διαγλωσσικῆς μεταφορᾶς*», ποὺ περιλαμβάνει τὴν μετάφραση, τὴν παράφραση, τὴν διασκευή καὶ τὴν μίμηση βλ. Hagar Even-Zohar, «*Translation theory today. A call for transfer theory*», *Poetics Today* 2 (1981), σσ. 1-7.

ἀκολουθοῦν προκειμένου νὰ καταστήσουν τὴ μετάφρασή τους «ἐπαρκή» ἢ «ἀποδεκτὴ»¹⁴⁹, τηρώντας τὴν ἀναγκαία ὑφολογικὴ ἰσοδυναμία. Δὲν παραλείπουν, ἐπίσης, καὶ τὴν ἀναλυτικὴ ἔκθεση τῶν ἐπιλογῶν τους ἀναφορικὰ μὲ τὴ γλῶσσα-πηγὴ ἢ τὴ γλῶσσα-στόχο. Πὰ παράδειγμα, ὁ μεταφραστὴς σαιξπηρικῶν κειμένων, Μιχ. Ν. Δαμιράλης διευκρινίζει: «Ἐν τῇ προκειμένη μεταφράσει προσεπάθησα νὰ δώσω ὡς οἶόν τε πιστότερον τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου, σεβασθεὶς ἐν πολλοῖς καὶ αὐτὴν τὴν ἐνιαχοῦ ἐλευθέραν λέξιν τοῦ ποιητοῦ. Ἐκ τῶν λογοπαιγνίων οἷς συνεχῶς ἀρέσκειται ὁ Σαίξπηρ, προσεπάθησα ὡσαύτως νὰ μετενέγκω τινὰ εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν ὅσον ἠδυνήθην ἀκριβέστερον, καίπερ γινώσκων ὅτι τὸ τοιοῦτον ἀποβαίνει πολλάκις ἀδύνατον»¹⁵⁰.

Στὶς περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται πὼς ἀποφεύγεται ἡ δουλικὴ κατὰ λέξη μετάφραση, ἐνῶ ἐπιδιώκεται νὰ ἀποδοθεῖ μὲ πληρότητα καὶ πιστότητα τὸ νόημα τοῦ πρωτότυπου καὶ οἱ τυχόν ἐρμηνευτικὲς παρεμβάσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μεταφραστῶν ἐξυπηρετοῦν κυρίως τὴ διαλεύκανση τῶν σκοτεινῶν σημείων. Ὁ Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστας παρατηρεῖ σχετικὰ: «Πολὺ προσεπάθησα ὅπως οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἀπομακρυνθῶ τοῦ πρωτοτύπου, ζητήσας ν' ἀποδώσω αὐταῖς λέξεσι τὰς ἰδέας τοῦ συγγραφέως. Τῆς ἀρχῆς ταύτης παρεξέκλινα μόνον ὅτε ἐνόμισα ὅτι ἡ ἔννοια, μεταφερομένη ἀκριβῶς ὡς ἔχει ἐν τῷ κειμένῳ, δὲν θὰ ἦτο καταληπτὴ εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην, ἢ ὅπου τὸ χωρίον ἦτο λίαν ἰδιορρυθμῶς καὶ σκοτεινῶς ἐκπεφρασμένον. Τότε κατ' ἀνάγκην κατέφυγα εἰς ἀναλόγους τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης ἐκφράσεις, ἢ ἠναγκάσθην νὰ μεταφράσω κατ' ἔννοιαν»¹⁵¹. Ἐντέλει, μίᾳ μᾶλλον δημοουργικῇ καὶ κατὰ τὸ δυνατόν πιστῇ μετάφραση¹⁵², ποῦ ἔχει αὐτόνομη καλλιτεχνικὴ ἀξία, προκρίνεται κυρίως ἀπὸ γνωστοὺς λογοτέχνες μεταφραστὲς (π.χ. Ἐμ. Ροῖδης, Δ. Βικέλας κ.ἄ.), ποῦ ἔχουν ὡς βασικὸ μέλημά τους τὴ γλῶσσα-στόχο καὶ τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα τῆς μετάφρασης.

Οἱ περισσότερες μεταφράσεις τοῦ περιοδικοῦ εἶναι δηλωμένες ὡς μετα-

149. Πὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ὄρου «πιστὴ» μετάφραση ἀπὸ τὸν ὄρο «ἐπαρκὴς» ἢ «ἀποδεκτὴ» μετάφραση βλ. Gideon Toury, *In Search of a Theory of Translation*, Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv 1980. Βλ. ἀκόμη γιὰ σχετικὲς μεταφρασεολογικὲς θεωρίες: Φρ. Ἀμπατζοπούλου, «Ἡ λογοτεχνικὴ μετάφραση στὴν Ἑλλάδα», *Ἡ γραφὴ καὶ ἡ βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικῆς ἀναπαράστασης*, ἔκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2000, σσ. 31-56.

150. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, «Σαίξπηρ, Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Πρόλογος», ὁ.π. (σημ. 143), σ. 914.

151. *Παρουσός*, τόμ. 8, σ. 745.

152. Πὰ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Δημ. Καταρτζῆ καὶ τοῦ Ἀδ. Κοραῆ σχετικὰ μὲ τὴν πιστὴ ἢ τὴν ἐλεύθερη μετάφραση βλ. Στέση Ἀθήνη, ὁ.π. (σημ. 132), σσ. 437-449.

φράσεις ή φέρουν ένδειξεις ξενοτροπίας, κυρίως λόγω του επιστημονικού χαρακτήρα του περιοδικού. Έτσι, αναγράφεται σχεδόν πάντοτε ή γλώσσα άφεταιρίας, συνηθέστερα στο τέλος του κεμένου και με τους χαρακτηριστικούς τρόπους έκφορās: «έκ του... (π.χ. γαλλικού)» ή «έκ τής ... (π.χ. άγγλικής), ένω δέν άναφέρεται καθόλου ή γλώσσα άφιξης, γεγονός που δείχνει την άπομάκρυνση ή την έκούσια άποστασιοποίηση από τις έντάσεις των γλωσσικών άντιπαραθέσεων στον έλληνικό χώρο και ένδεχομένως την άποδοχή τής έπιβολής τής καθαρεύουσας ως έπίσημης γλώσσας¹⁵³. Κατά κανόνα, έπίσης, δηλώνεται ή πρακτική τής «διαγλωσσικής μεταφορās» με τη συστηματική χρήση του όρου «μετάφρασις» και την παράθεση του όνοματος του μεταφραστή μετά από την πρόθεση «ύπό». Δέ λείπουν, ώστόσο, και όρισμένες σπάνιες περιπτώσεις στις όποιες δέ χρησιμοποιείται καθόλου ό όρος «μετάφρασις» ή άλλος συναφής όρος και τό όνομα του μεταφραστή άπουσιάζει τελείως ή δηλώνεται με άρχικά¹⁵⁴.

Άναφορικά με τον τίτλο του ξένου λογοτεχνικού κεμένου ή τό όνομα του συγγραφέα, όταν δέν προτιμάται για συγκεκριμένους λόγους ή άποσιώπησή τους, ακολουθείται συνήθως ή παγιωμένη από τον 18ο αί. τακτική του έξελληνισμού τους, τηρώντας τη μεταφραστική ίσοδυναμία στην έλληνική έκφορα των τίτλων. Άπαντούν, βεβαίως, και όρισμένες λιγοστές έξαιρέσεις, όπου τό όνομα του συγγραφέα αναγράφεται σε λατινικό άλφάβητο. Η σχετικά σπάνια άδήλωτη συγγραφική ή μεταφραστική πατρότητα είναι πιθανό να συνδέεται και με τό κλίμα άρνητικής κριτικής άπέναντι σε άφηγηματικά κείμενα, κυρίως γαλλικής προέλευσης ή πιό άπλά μπορεί να άποδίδεται στην άναπαραγωγή τής άνωνυμογραφίας του ξένου έντύπου άπ' όπου άντλείται. Τέλος, οι περισσότερες μεταφράσεις συνοδεύονται από λογοτεχνικούς είδολογικούς προσδιορισμούς (π.χ. διήγημα, μυθιστορία, κωμωδία κ.ά.).

153. Αντιθέτως, ή αναγραφή και ό σχολιασμός τής γλώσσας άφιξης (σε μεταφράσεις του 18ου αιώνα κυρίως) συνιστά πράξη έπικύρωσης τής συγκεκριμένης γλωσσικής έπιλογής και συνδέεται, όπως έπισημαίνει ή Στέση Άθήνη, με την αντίληψη για την ιερότητα τής άξιόπιστης μετάφρασης και για μία γλώσσα των μεταφράσεων «νέα, ύπερτοπική, άπλή, κατανοητή από τους πολλούς, αλλά και ίκανή να σταθεί επάξια άπέναντι στο σεβάσμο άρχικό κείμενο» (Στέση Άθήνη, δ.π., σμ. 132, σσ. 409-410).

154. Βλ. και τό ύποκεφάλαιο «Η παρουσία του μεταφραστή» από τη διατριβή τής Στέσης Άθήνη, δ.π. (σμ. 132), σ. 390 κ.έ. Η Άθήνη παρατηρεί καταληκτικά: «τό ότι ή διαγλωσσική μεταφορά άύτοσυστήνεται και όμολογεί, άλλοτε με πληρότητα και άλλοτε έλλιπέστερα, τις όφειλές τής στο συγγραφέα και στο κείμενο-πηγή και τό ότι δείχνει την πρόθεση να προσδώσει στο διαγλωσσικό άποτέλεσμα, στο μετάφρασμα, την άίσθηση τής διαφάνειας (τίτλοι, συγγραφική πατρότητα) ή ίσοδυναμίας, τη διαφοροποιεί από προγενέστερες μορφές μεταφορās» (σ. 396).

Στό περιοδικό *Παρνασσός*, όπως έχει έπισημανθεί και παραπάνω, είναι έκδηλες οί ρομαντικές έπιρροές τόσο στά μεταφρασμένα λογοτεχνικά κείμενα όσο και στά πρωτότυπα, με λιγοστές ίσως εξαιρέσεις στους τελευταίους τόμους κυρίως (άπό τό 1891 έως τό 1895). Η κυρίαρχη θεματική των περισσότερων μεταφρασμένων διηγημάτων και μυθιστορημάτων είναι ή έρωτική με την τραγική κατάληξη του θανάτου. Άλαντούν, επίσης, μεταφρασμένα κείμενα ξενόθεμα (π.χ. «Πέρσου έκδίκησης»), κείμενα με παιδαγωγικό και ήθικοδιδασκτικό χαρακτήρα (π.χ. διηγήματα του De Amicis «Έκ του λευκόματος του πατρός» και «Έγκαυτέρησης»), κείμενα με παραμυθικό ή μυθολογικό χαρακτήρα (π.χ. «Η Μυρμηκιά» της Sylva Carmen) ή αίνιγματικές - παράδοξες ιστορίες, που συνήθως κινούνται στη σφαίρα του φανταστικού (π.χ. διηγήματα του Edgar Allan Poe). Άντιθέτως, τά λιγοστά δείγματα της πρωτότυπης πεζογραφικής παραγωγής, που δημοσιεύονται στό περιοδικό, υιοθετούν μάλλον τη βασική θεματολογία της έλληνικής μετεπαναστατικής, κυρίως ρομαντικής άφηγηματικής παραγωγής, δηλαδή έχουν θεματολογία που πηγάζει άπό τον έλληνικό άπελευθερωτικό άγώνα, την έλληνική ιστορία και μυθολογία ή περιγράφουν τά ήθη της έλληνικής κοινωνίας.

Οί μεταφραστικές έπιλογές του περιοδικού εξαρτώνται και άπό προτιμήσεις σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη (π.χ. στην τραγωδία έναντι της κωμωδίας¹⁵⁵), ή ρεύματα (π.χ. του ρομαντισμού). Ο προσανατολισμός όρισμένων μεταφραστών, όπως των Μιχ. Ν. Δαμράλη, Εύγένιου Ζαλοκώστα, Έμμανουήλ Ροΐδη, Κωνσταντίνου Ί. Πρασσά, Ί. Πολυλά, σε συγκεκριμένους συγγραφείς και σε περισσότερα του ενός κείμενά τους ύπαγορεύεται τόσο άπό τη γλωσσομάθειά τους όσο και άπό μία στενή πνευματική έπικοινωνία τους με τους συγγραφείς αυτούς αλλά και άπό τη μέριμνά τους νά δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα στό έλληνικό άναγνωστικό κοινό για τό συνολικό έργο τους¹⁵⁶.

Άπό τις μεταφράσεις ποιητικών κειμένων, με εξαίρεση τά μεταφρασμένα άποσπάσματα άπό τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, διαπιστώνεται

155. Ο Μιχ. Ν. Δαμράλης, σε προλογικό σημείωμα της μετάφρασης της σαξπηρικής κωμωδίας *Όπως άγαπάς*, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Προετιμήσαμε δέ την μετάφρασιν κωμωδίας άντι τραγωδίας, καθότι εκ των τραγωδιών του ποιητού άρκετά σχετικάς εξέλληνίσθησαν μέχρι τουδε, δλίγιστα δέ εκ των κωμωδιών του» (*Παρνασσός*, τόμ. 8, σ. 489).

156. Η μέριμνα αυτή προσδίδει στις μεταφράσεις τους σοβαρότητα και τις κατατάσσει στην ιδιαίτερη κατηγορία των «λογοτεχνικών μεταφράσεων». Πά την κατηγορία αυτή βλ. και Theo Hermans, «Literary Translation: The Birth of a Concept» στό *Traduction dans le développement des littératures*, José Lambert - André Lefevere (έπιμ.), Actes du XIe Congrès de l'AILC, Peter Lang, Genève 1993, σσ. 93-104.

εὐκόλα ὅτι τὰ περισσότερα ἔχουν ἐπαναστατικὸ ἢ πατριωτικὸ περιεχόμενο (π.χ. ποιήματα τῶν Byron, Shelley, Pushkin, Tasso, Bret-Harte κ.ά.), ὀρισμένα ἐπιχειροῦν τὴν πολιτικὴ κριτικὴ ἢ σάτιρα (ποιητικοὶ στίχοι τῶν Macaulay καὶ Belli) καὶ ἄλλα, τέλος, ἐστιάζουν στὴν καθημερινή ζωὴ καὶ στὸ θέμα τοῦ ἔρωτα καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐκδηλῆ συναισθηματολογία (π.χ. ποιήματα τῶν Stecchetti, Nadson, Uhland, Schiller, Goethe, Lewis κ.ά.). Οἱ μεταφράσεις ποιημάτων πού ἀπαντοῦν στὸν *Παρνασσό* εἶναι στὴν πλειοψηφία τους ἔμμετρος, παρὰ τὶς συνδεόμενες μὲ τὸ μέτρο, τὴν ὁμοιοκαταληξία καὶ τὸν ρυθμὸ δυσκολίες, πού συχνὰ ὀδηγοῦν τοὺς μεταφραστὲς κατ' ἀνάγκη σὲ «παρεκκλίσεις» ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Σὲ πεζὸ λόγο μεταφράζονται, ὥστόσο, τὸ ποίημα «Τὸ χειρόκτιον» τοῦ Schiller, ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ σύνθεμα μὲ τίτλο «Lines Written in August» τοῦ Macaulay, τὰ ποιήματα τοῦ Pushkin «Ἐγέρθητι, ὦ Ἑλλάς, ἐγέρθητι!...» καὶ «Ἑλληνίς» καὶ οἱ στίχοι τῶν Giovanni Battista Strozzi, Μιχαὴλ Ἀγγέλου καὶ Πετράρχη.

Ὡς πρὸς τὴ μεταφρασιμότητα τῶν ξένων ποιητικῶν κειμένων, διατυπώνεται καὶ στὸν *Παρνασσό* ἡ ἄποψη ὅτι εἶναι ἐφικτὴ ἀπλῶς ἢ προσέγγισθί τους¹⁵⁷. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, πού μεταφράζει στὸ περιοδικό, παρατηρεῖ σχετικὰ: «Οὕτω πρέπει πάντοτε ὁ καλὸς μεταφραστὴς νὰ φέρεται πρὸς τὸν ἰσχυρὸν αὐτοῦ ἀντίπαλον, νὰ προσπαθῆ μὲν νὰ τὸν καταβάλλῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τρέφῃ πᾶν σέβας πρὸς αὐτόν, ἐπιμελούμενος νὰ τὸν προφυλάξῃ καὶ ἀπὸ τὴν ἐλαφροτέραν ἀμυχήν. Πρέπει νὰ αἰσθάνεται ἑαυτὸν ὡς τὸν Αἰνεῖαν μεταφέροντα ἐπὶ τῶν ὤμων του τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν ἀφ' ἐνὸς ἱεροῦ εἰς ἄλλο»¹⁵⁸.

Ἀναφορικὰ μὲ τὴ γλῶσσα τῶν μεταφράσεων τοῦ *Παρνασσού*, ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ μεταφραστὲς ἐπιχειρηματολογοῦν σὲ προλογικὰ σημειώματά τους γιὰ τὴν προτίμηση τῆς δημοτικῆς ἢ τῆς καθαρεύουσας, ἐκθέτοντας τὶς ἀρετὲς τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης. Ὁ Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστας, γιὰ παράδειγμα, σχολιάζει: «Προκειμένου ἐνταῦθα περὶ γλώσσης, θεωρῶ ἀναγκαιοτάτην τὴν ἐξήγησιν ὅτι ἐνόμισα ἀδύνατον νὰ τηρήσω πανταχοῦ τὸ αὐτὸ μέτρο. Ἐάν εἶνε ἀληθές, καὶ βεβαίως εἶνε, ὅτι τὸ δράμα εἶνε πιστὴ ἀναπαράστασις τῶν συμβάντων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, καὶ ἡ γλῶσσα τότε, ἢ μέλλουσα νὰ ἐξιστορήσῃ αὐτά, πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ ἴηνε σύμφωνος πρὸς τὰ ἐκδηλούμενα αἰσθήματα καὶ νὰ συμβιβάζεται πρὸς τὸν

157. Πὰ τὴν «προδοσίαν» τῶν μεταφραστῶν ξενόγλωσσων ποιημάτων βλ. καὶ Α. Σ. Βλάχος, *Ἀνάλεκτα*, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 230.

158. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ραγκαβῆ πρὸς τὸν μεταφραστὴ τοῦ Δάντη Παν. Βεργωτῆ δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίον τοῦ τελευταίου *Τὰ Παραδείσια τῆς Κολάσεως*, Τυπογραφεῖον «Ἡ Ἠχώ», Ἀργοστόλι 1882, σ. 12.

χαράκτηρα και την θέσιν του δρώντος προσώπου. Τούτου άπαξ τεθέντος, περιορίζομαι άπλώς να είπω ότι μεταφράζων προσέφυγα ότε μόν εις την χαρίεσσαν του λαού γλώσσαν, ήτις μόνη δύναται να εκδηλώση της καρδιάς ή των άπλουστερων τάς εκφράσεις, ότε δέ εις την καθαρεύουσαν, ήτις μόνη πάλιν είνε ικανή να διερμηνεύση τάς ύψηλοτέρας δραματικής έννοίας»¹⁵⁹.

Ώς εκφραστικό όργανο των μεταφράσεων των ποιητικών κειμένων ή των έμμετρων θεατρικών κειμένων χρησιμοποιείται τόσο ή δημοτική (π.χ. *Έλευθερωμένη Ίερουσαλήμ* του Tasso, «Η κυβέρνησις» του Belli, «Έκ της Κολάσεως» του Δάντη, κ.ά.) όσο και ή άπλή καθαρεύουσα (π.χ. «Η Αίτησις» της Lewis, «Le positivisme» της Ackerkmann, τά έπτά ποιήματα του Lamartine από τη συλλογή *Ποιητικά Μελέται, Ό βασιλεύς διασκεδάζει* του Hugo κ.ά.). Ώστόσο, στις έμμετρες μεταφράσεις ή χρήση της δημοτικής έχει μάλλον τό προβάδισμα, δεδομένου του καταλυτικού ρόλου άρκετών Έπανήσιων μελών του Συλλόγου (Σπυρ. Ζαμπέλιου, Άριστοτέλη Βαλαωρίτη, Άνδρέα Λασκαράτου και Ίούλιου Τυπάλδου) και κυρίως της συμβολής πολλών εκπροσώπων της γενιάς του 1880, που ύπηρεξαν επίσης μέλη του Συλλόγου. Ύπερασπιζόμενος τη χρήση της δημοτικής στη μετάφραση της σαιξπηρικής *Τρικυμίας* από τον Ί. Πολυλά, ό Γ. Καλοσογύρος καταλήγει: «[...] ή δημοτική γλώσσα είναι έπαρκής εις εκφρασιν του άπειρου κόσμου των ιδεών, άς πάσα φιλολογία καλείται να παραστήση, όμως, ύποπιθεμένου πάντοτε ότι δέν ήθελον προληφθί υπό της έπιτολαιάς και επί προλήψεων ή καθαρώς πρακτικών λόγων στηριχθείσης ενεργείας των λογίων, θά είχον έγκαίρως καταδείξη την άληθή και μόνην βάσιν, έφ' ής έπρεπεν ή γλώσσα να οικοδομηθί [...]. Θά είχομεν ούτω σήμεραν άντι της έπικρατούσης άναρχίας μίαν γλώσσαν και μόνην [...] θά είχομεν τέλος άληθή ζωή έν τη γλώσση, άληθή εκδήλωσιν του έθνικού πνεύματος και, τό σπουδαιότατον, δέν θά είχομεν τους φραγμούς, οτινες σήμεραν άνακόπτουσι σχεδόν άκαταμαχητάς την όρμην της έλληνικής φαντασίας»¹⁶⁰.

Στά μεταφρασμένα πεζογραφήματα του *Παρνασσού*, κυρίως ρομαντικά διηγήματα ή μυθιστορήματα, χρησιμοποιείται ως γλώσσα της μετάφρασης μία άρτια έπεξεργασμένη και συνάμα άπλή καθαρεύουσα με άρκετά στοιχεία της δημοτικής, περισσότερο στα διαλογικά χωρία. Παρόμοια τακτική άκολουθείται και στις πεζές μεταφράσεις θεατρικών κειμένων, όπως

159. *Παρνασσός*, τόμ. 8, σ. 744.

160. Γεώργιος Καλοσογύρος, «Άμλέτος. Τραγωδία Σαικσπείρου. Μετάφρασις Ίακώβου Πολυλά. Με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις», *Παρνασσός*, τόμ. 13, σσ. 502-558: 508-509. Πά τη γλωσσική θεωρία του Ι. Πολυλά βλ. *Η φιλολογική μας γλώσσα. Σκέψεις Ίακώβου Πολυλά, έν Άθήναις 1892* και γιά την πρόσληψη της θεωρίας αυτής από όρισμένους νεότερους του Έπανήσιους δημοτικιστές βλ. κεφ. «Η γλωσσική θεωρία του Πολυλά: συνέχεια και κρίση

διευκρινίζει και ο Εὐγ. Γ. Ζαλοκώστας: «Ἡ γλῶσσα, τὴν ὁποῖαν ἠκολούθησα εἶναι ὁποῖα σήμερον γράφεται, συμβιβαζομένη οὐχ' ἦττον πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ διαλόγου καὶ τοῦ θεάτρου τὰς ἀνάγκας. Ὅπου ὅμως ὁμιλεῖ ἡ καρδία, ὁ λαός, ἢ ὅπου ἐκφράζονται ἀπλούστερα αἰσθήματα καὶ ἰδέαι ἀφελεῖς, προσέφυγα, ἐφ' ὅσον μοὶ ἐπετρέπετο, εἰς τὴν ἐκφραστικωτάτην καὶ χαρίεσσαν τοῦ λαοῦ διάλεκτον»¹⁶¹.

Οἱ μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*, θεωρημένες στὸ σύνολό τους, ἀνταποκρίνονται στὶς κύριες ἐθνικὲς ἀναζητήσεις κατὰ τὴν περίοδο ἔκδοσής του στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴν ἀνάγκη διαμόρφωσης μιᾶς νέας ταυτότητας τοῦ νεοσύστατου ἑλληνισμοῦ καὶ καλλιέργειας τῆς συλλογικῆς συνείδησης. Σ' ἓνα τέτοιο ἀναμορφωτικὸ πλαίσιο ἐκδηλώνεται μία συνεχῶς ἀυξανόμενη ἀναγνωστικὴ δίψα καὶ περιέργεια γιὰ τὰ προϊόντα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ γενικότερα τῆς ξένης λογοτεχνίας. Ὡστόσο, ἡ κυρίαρχη τάση μαζικῆς δημοσίευσης μεταφράσεων ξενόγλωσσων λογοτεχνικῶν ἔργων δὲν ἐπηρεάζει σημαντικὰ τοὺς συντάκτες καὶ ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσός*, οἱ ὁποῖοι, ἐπιλέγοντας πρὸς μετάφραση κείμενα ποὺ συμβάλλουν στὴ διδασχὴ τῶν ἠθῶν, εἶναι φανερό ὅτι δὲ θυσιάζουν τὴν ποιότητα στὸ βωμὸ τῆς ἐμπορικότητας καὶ προκρίνουν μεταφράσεις ἔργων μὲ θετικὲς ἐπιρροὲς στὰ ἐγχώρια ἦθη. Ἔτσι, οἱ μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς τους ἀνταποκρίνονται καταρχὴν στὴν ἀνάγκη συνδυασμοῦ τῆς τέχνης τῶν ἀναγνωστῶν μὲ τὴν ψυχοφείλια, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνοφείλια¹⁶² καὶ δὲν υἰοθετοῦν τὴ νέα τάση ἀπὸ «τὸ τερπνὸν καὶ ὠφέλιμον» στὸ σκέτο «τερπνόν», ἢ ὁποῖα, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀλέξης Πολίτης, ἐκδηλώνεται μὲ αὐξητικὸς ρυθμὸς κατὰ τὸν 19ο αἰώνα στὶς ἐμπορικὲς πρωτεύουσες τοῦ ἑλληνισμοῦ¹⁶³.

τῆς σολωμικῆς παράδοσης» στὸ Εὐθ. Γαργαντούδης, *Οἱ Ἑπτανήσιοι καὶ ὁ Σολωμός. Ὅψεις μιᾶς σύνθετης σχέσης* (1820-1950), ἔκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σσ. 373-414.

161. *Παρνασσός*, τόμ. 7, σ. 1010.

162. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα μεταφράζονται γιὰτὶ διδάσκουν τὴν εὐδαμονία μέσω τοῦ δρόμου τῆς ἀρετῆς (*Ἱστορία νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ἔκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1987, σ. 153).

163. Ὅπως διευκρινίζει ὁ Πολίτης, «ἡ λαϊκὴ, ἢ χρηστικὴ λογοτεχνία τυπώνεται, ἀρα καὶ ἀπευθύνεται, σὲ κοινὸ πόλεον ποὺ τὸ προσδιορίζει περισσότερο ἢ ἐμπορικὴ, ἢ κοινωνικὴ δηλαδή συνείδηση, παρὰ ἢ ἐθνικὴ, ἢ ιδεολογικὴ. Στὸ προσκήνιο ἐμφανίζονται λοιπὸν ἓνα διαφορετικὸ κοινὸ, λιγότερο λόγιο, λιγότερο σπουδασμένο, λιγότερο ἀπαιτητικὸ στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιλογὲς, ἀλλὰ πῶς διευρυνμένο, καὶ μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐμπλουτίσει ποικιλότροπα τὸν διανοητικὸ του κόσμον, νὰ ἀνοιχθεῖ στὸ χῶρον τῆς φαντασίας. Αὐτὸ πῆρε τὸ μυθιοτόρημα στὰ χέρια του, καὶ τὸ ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς ιδεολογίας καὶ τοῦ ὑψηλοῦ· τὸ ἀπομάκρυνε ἐπίσης ἀπὸ κάθε ἔννοια «ἐλληνικότητας» – μὲ ἀποτέλεσμα ἢ ἀνυποληψία τοῦ εἶδους νὰ γενικευθεῖ», (Ἀλέξης Πολίτης, ὁ.π., σμ.136, σ. 217).

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

Συνομογραφίες: πμ= ποίημα, δγ= διήγημα, μθ= μυθιστόρημα, νβ= νουβέλα, θτρ= θέατρο, πζ= πεζό.

- About Edmond, *Ὁ Ἀπεξηραμένος Συνταγματάρχης / L'homme à l'oreille cassée* (μθ), μτφρ. Παναγιώτης Ίω. Φέρμος, 2-3 (1878-1879) 2: 549-562, 643-653, 712-727, 797-808, 886-893, 958-972 & 3: 59-71, 138-152, 233-250, 340-352, 407-416.
- Ackermann Louise, [«Ναί λοιπόν σ' ἐκβάλλομεν ἀπὸ τῶν θείων βασιλείων σου...»] (ἀπόσπασμα) / «Le positivisme» (πμ), μτφρ. Στέφανος Α. Βλασιός [;], 6 (1882) 277.
- Alfieri Vittorio, *Σαούλ* (ἀπόσπασμα) / *Saul* (θτρ), μτφρ. Γ. Καλοσογύρος, 15 (1892-1893) 253-265.
- Amicis Edmondo de, «Ἐκ τοῦ λευκώματος πατρὸς» (ἀπόσπασμα) / *Pagine sparse* (πζ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 3 (1879) 506-513.
- , «Ἐγκατέρευσις» / «Fortezza» (δγ), μτφρ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 4 (1880) 79-82, 148-151, 235-245.
- Barrili Anton Giulio, «Ὁ πλοίαρχος Doderò» / «Capitan Doderò» (δγ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 3 (1879) 577-598.
- Becker Wilhelm Adolf [;], *Ρωμαϊκαὶ Σκηναί*. «Υπηρέτης Μυλωνθοῦ» (ἀπόσπασμα) / *Gallus: oder Römische Szenen aus der zeit Augusts* [;] (δγ), 5 (1881) 70-72.
- Belli Giuseppe Gioachino, «Ἡ κυβέρευσις» (πμ), 2 (1878) 48.
- Belot Adolphe [;] / Βελὸ Ἀδόλφος, «Ἡ εἰσβολή» (δγ), μτφρ. Διονύσιος Π. Λάμπρος, 8 (1884) 668-680.
- Beulé [M.], «Ἡ μήτηρ τοῦ Νέρωνος» (πζ), μτφρ. Χριστόφορος Σαμαρταΐδης, 16 (1893-1894) 663-679.
- Blaze de Bury Henri, *Ἡ αὐτοκράτειρα Λιβία καὶ ἡ θυγάτηρ τοῦ Αὐγούστου / L'imperatrice Livie et la fille d'Auguste* (πζ), μτφρ. Χριστόφορος Σαμαρταΐδης & Φώτιος Δημητριάδης, 16 (1893-1894) 35-42, 84-91, 166-180, 261-274, 351-359.
- Bret-Harte Francis, [«Πρόσεχε, ἀκούω τὴν τοῦ πλήθους πορεία...»] (ἀπόσπασμα) / «Le reveillé» (πμ), μτφρ. Στ. Α. Βλασιός, 7 (1883) 509.
- Bulwer-Lytton Edward, *Ἡ Δέσποινα τῆς Λυὸν ἢ Ἔρως καὶ Ἐπαροις / The lady of Lyons or Love and Pride* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 4 (1880) 775-830.
- Buonarroti Michelangelo: βλ. Michelangelo Buonarroti.
- Byron George Gordon, «Ὁ γκισοῦρ. Τεμάχιον τουρκικοῦ διηγήματος» / «The Giaour» (πμ), μτφρ. Κωνσταντῖνος Δόσιος - Αἰκατερίνη Δοσίου, 12 (1889) 473.
- , «Ὁ Πειρατὴς» / «The Corsair» (πμ), μτφρ. Κωνσταντῖνος Δόσιος καὶ Αἰκατερίνη Δοσίου, 12 (1889) 474.
- , «Ἡ πολιορκία τῆς Κορίνθου» / «The siege of Corinth» (πμ), 12 (1889) 498-499.
- Calderón de la Barca Pedro, *Μυστικὰ καὶ φανακτὰ / El secreto a voces* (θτρ), μτφρ. Ίω. Κ. Καμπούρογλου, 14 (1891-1892), 107-130, 175-187, 305-318, 573-583, 589-601.
- Cavallotti Felice, *Νικαρέτη ἢ Ἡ ἑορτὴ τῶν Ἀλώων / Nicarete overro La festa degli Aloi* (θτρ), μτφρ. Γ. Ι. Δουρούτης, 12 (1888) 493-514.
- Corpée François, «Εἰς τὴν τράπεζαν» / «A Table» (δγ), μτφρ. Κ. Ί. Πρασσάς, 14 (1891-1892)

756-762.

- Corazzini di Bulciano Napoleone, *Πύρρος ὁ κύων τοῦ Ἀλβέρτου / Pirro il cane di Alberto* (νβ), μτφρ. Μ. Κ. Κρίστης, 6 (1882) 228-247.
- Dante Alighieri, «Ἐκ τῆς θείας κωμωδίας τοῦ Δάντου» (ἀπόσπασμα) / *La divina commedia* (πμ), μτφρ. Ἰω. Γ. Φραγκῆς, 5 (1881) 333-337.
- , «Ἐκ τῆς Κολάσεως τοῦ Δάντου» (ἀπόσπασμα) / *La divina commedia* (πμ), μτφρ. Παναγιώτης Ματαρόγκας, 15 (1892-1893) 39-46.
- Dumas Alexandre (fils), *Ἡ σύζυγος τοῦ Κλαυδίου / La Femme de Claude* (θτρ), μτφρ. Λεωνίδας Π. Κανελλόπουλος, 12 (1889) 385-443.
- Feuillet Octave, *Ἡ μικρὰ κόμισσα / La petite comtesse* (μθ), μτφρ. Ἐμμ. Ροΐδης, 4 (1880) 317-325, 386-397, 467-477, 566-573, 648-655.
- , *Ἡ χήρα / La veuve* (νβ), μτφρ. Διονύσιος Π. Λάμπρος, 8 (1884) 76-82, 159-174, 216-226, 315-326, 378-396.
- Florian Jean-Pierre Claris de, *Μύθοι τοῦ Φλωριανοῦ* («Ὁ κισσὸς καὶ θύμος», «Ἐχιδνα καὶ βδέλλα», «Ζεὺς καὶ Μίνως») / *Fables de M. de Florian* («Le lierre et le thym», «La vipère et la sang-sue», «Jupiter et Minos») (πζ), μτφρ. Σταμάτιος Δ. Βάλβης, 8 (1884) 717-718.
- Goethe Johann Wolfgang von, *Φαῦστος* (ἀποσπάσματα) / *Faust* (θτρ), μτφρ. Παναγιώτης Ἰ. Φέρμπος, 3 (1879) 872-876.
- , *Φαῦστος* (ἀποσπάσματα) / *Faust* (θτρ), μτφρ. Παναγιώτης Ἰ. Φέρμπος, 6 (1882), 670-672.
- , «Ὁ ψαράς» / «Der Fischer» (πμ), μτφρ. Σταμάτιος Βάλβης, 10 (1886) 45-46.
- Gréville Henry, «Ὁ Ταναγραῖος κεραμεύς» / «Le Potier de Tanagra» (δγ), μτφρ. Μ. Π. Λάμπρος, 4 (1880), 875-887.
- Guénot Charles, *Ἐστίας Ρωμαϊκὰ Σκηνογραφήματα* (μθ), μτφρ. Παναγιώτης Ἰω. Φέρμπος, 1-2 (1877-1878) 1: 627-639, 695-702, 787-797, 951-962 & 2: 59-70, 215-223, 380-393, 479-482.
- Haller Gustave, *Ὁ κύανος / Le Bleuët* (μθ), μτφρ. Ν. Ἀξελός, 6 (1882) 499-516, 589-608, 720-748, 930-951.
- Houssaye Henry, *Ἀσπασία, Κλεοπάτρα, Θεοδώρα / Aspasia Cléopâtre Théodora* (πζ), 13 (1890) 223-235, 286-297, 353-363, 416-417, 610-663.
- Hugo Victor, *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει* (ἀποσπάσματα) / *Le Roi s'amuse* (θτρ), μτφρ. Εὐγένιος Γ. Ζαλοκώστας, 4 (1880) 58-73.
- , *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει* (ἀποσπάσματα) / *Le Roi s'amuse* (θτρ), μτφρ. Εὐγένιος Γ. Ζαλοκώστας, 7 (1883) 1008-1026.
- , *Ὁ βασιλεὺς διασκεδάζει / Le Roi s'amuse* (θτρ) Εὐγένιος Γ. Ζαλοκώστας, 8 (1884) 741-802.
- , *Ρονί Βλάς* (ἀποσπάσματα) / *Ruy Blas* (θτρ), μτφρ. Εὐγένιος Γ. Ζαλοκώστας, 10 (1887) 397-433"
- Jurien de la Gravière Jean-Pierre Edmond, «Ὁ ὑποπλοίαρχος Γκόρ» (πζ), μτφρ. Ἀνθίπη Ἰ. Παλαμήδους, 15 (1892-1893) 161-154.
- Keller Gottfried, «Γερμανοῦ μυθολόγου εὐτράπελαι ἀγογραφία. Ὁ μοναχὸς Εὐγένιος» (ἀπόσπασμα) / *Sieben Legenden* (πζ), μτφρ. Κωνσταντῖνος Ἰ. Δραγοῦμης, 4 (1880) 967-978.
- Kennar E., «Ἀγάπης ἔνεκα (Ἐπιστολὴ καταδίκου μέλλοντος ν' ἀπαγχονισθῆ)» (δγ), μτφρ. Κωνστ. Π. Θεοχάρης, 16 (1893-1894) 653-662.
- Krummacker Friedrich Adolf, «Ὁ ἀνήρ καὶ ἡ γυνή. Παραβολὴ τοῦ Κρυμάρου» (ἀπόσπασμα) / *Parabeln* (πζ), μτφρ. Ἄννα Τριανταφυλλίδου, 15 (1892-1893) 217-218.
- Labiche Eugène & Martin Édouard, *Τὸ Ταξίδι τοῦ κυρίου Περριτσῶν / Le Voyage de Monsieur Perrichon* (θτρ), μτφρ. Ν. Γ. Μαντζαβῖνος, 12 (1889) 69-128.

- Lamartine Alphonse de, *Ποιητικά μελέται* (7 ποιήματα) / *Méditations poétiques* (έπτά ποιήματα) (πι), μτφρ. Σταμάτιος Δ. Βάλβης, 6 (1882) 844-853.
- Lazarevic Laza, «Πρώτη φορά με τον πατέρα 'ς τον δροθρο» (δγ), μτφρ. Βλάδα Πώργεβιτς, 15 (1892-1893) 484-500.
- , «'Σ τὸ πηγάδι» (ἀπόσπασμα) (δγ), μτφρ. Βλάδα Πώργεβιτς, 15 (1892-1893), 501-509.
- Lermontov Mikhail, [«Π' αὐξάνουν στὴν πατρίδα μου λεινωαὶς ὡσάν τὰ χιόνια...»] (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 256-257.
- , [«...ἀστράφτει τὸ σπαθὶ καὶ λάμπει τὸ ἀτσάλι...»] (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 269.
- , «Νανούρισμα» (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 269-270.
- , «Ὁ Βογάρως Ὁρσοα» (πι), μτφρ. Ἀγαθοκλῆς Γ. Κωνσταντινίδης, 17 (1894-1895) 167-197.
- Lewis Estelle Anna Robinson, «Ἡ Αἴτησις» / «The Request» (πι), μτφρ. Φ. Παρασκευαΐδης, 4 (1880) 996-997.
- Lingg Hermann, «Ἡ εἰκονομαχία» / «Der Bilderstreit» (δγ), 3 (1879) 486-498, 599-609, 704-719.
- Lytton-Bulwer Edward: βλ. Bulwer-Lytton Eduard.
- Macaulay Thomas Babbington, [«Ἡ ἡμέρα τοῦ θορύβου, τοῦ ἀγῶνος...»] (ἀπόσπασμα) / «Lines Written in August» (πι), μτφρ. Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος [;], 2 (1878) 31.
- Mantegazza Paolo, *Μία ἡμέρα ἐν Μαδέρα* / *Un giorno a Madera* (νβ), μτφρ. Μαρία Μιλτ. Θεοχάρη, 7 (1883) 49-64, 129-144, 229-245, 357-372, 553-468, 526-542, 748-762.
- Michelangelo Buonarroti, «Εἶναι εὐάρετος ὁ ὕπνος μου, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ἢ λίθνη ὕπαρξις μου...» / «Grato m'è 'l sonno e più l'esser di sasso...» (πι), μτφρ. Νεοκλῆς Καζάξης [;], 3 (1879) 182.
- , «Ὁ ὕπνος μοι ἀρέσει, νὰ ἦμαι λίθος χαίρω...» / «Grato m'è 'l sonno e più l'esser di sasso...» (πι), μτφρ. Γ. Ε. Μανρογιάννης, 3 (1879) 451.
- Miola Camillo, *Ὁράτιος* (ἀπόσπασμα) (μθ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 3 (1879) 501-502.
- Mistrali Franco, «Κάιν» / «Kain [;]» (δγ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 6 (1882) 329-339.
- Musset Alfred de, [«Χρυσάφι! δάκρυ λαμπερὸ κλεμμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο...»] (ἀπόσπασμα) / *La coupe et les lèvres* (πι), μτφρ. Γεώργιος Δροσίνης, 9 (1885) 256.
- Nadson Semion, «Μὴ φύγησις» (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 271.
- , «Πόλκι» (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 272-273.
- , «Στὰ μάτια καὶ στὰ μαλλιά της» (πι), μτφρ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, 12 (1889) 273-274.
- Orzeszkowa Eliza [;] / Ὁρσζέσσκο Ε., «Τί ἐξίτηι ἀνά τὸν κόσμον ἡ θλίψις» (δγ), μτφρ. Ἀγαθοκλῆς Κωνσταντινίδης, 15 (1892-1893) 833-841.
- Petrarca Francesco, «Ἡ τόλμη θά λάβη τὰ ὄπλα κατὰ τῆς μανίας...» / «Virtù contra furore...» (πι), μτφρ. Νεοκλῆς Καζάξης [;], 3 (1879) 200.
- Petrucelli della Gattina Ferdinando, *Τὸ παγωτὸν τῆς βασιλοῦσης* / *Il sorbetto della regina* (μθ), μτφρ. Α. Φραβασίλης, 5 (1881) 76-86, 170-183, 267-274, 350-362, 453-463, 720-732, 812-816, 886-898, 1068-1089.
- Poe Edgar Allan, «Τὸ πάθημα τοῦ κ. Βαλδεμάρου» / «The facts in the Case of M. Valdemar» (δγ), μτφρ. Ε. Δ. Ροΐδης, 1 (1877) 43-50.
- , «Ὁ καρδιόχτυπος» / «The tell-tale heart» (δγ), μτφρ. Ε. Δ. Ροΐδης, 3 (1879) 426-430.
- , «Ἡ στρογγύλη εἰκὼν» / «The oval portrait» (δγ), μτφρ. Ε. Δ. Ροΐδης, 3 (1879) 948-950.
- , «Δύναμις τοῦ λόγου» / «The power of words» (πζ), μτφρ. Κ. Ι. Πρασοῦς, 14 (1891-1892), 692-696.
- Pushkin Alexander Sergeevich, «Ἐγέρθη, ὦ Ἑλλάς, ἐγέρθητι!...» (πι), μτφρ. Κ. Α. Παλαιολόγος, 3 (1879) 161-162.

- , «Ἑλληνίς» / «Κρηετζάνει» (πμ), μτφρ. Κ. Α. Παλαιολόγος, 3 (1879) 164.
- , «Ἡ κόρη τοῦ λοχαγοῦ» (ἀπόσπασμα) / *Karitanakaya Dochka* (νβ), 5 (1881), 254-262.
- , *Boris Gudunov* / *Boris Gudunov* (θτρ), μτφρ. Π. Α. Ἀξιωτής, 16 (1893-1894) 120-130, 180-196, 275-293, 371-389, 417-434”
- Ragot Ἀδόλφος [;], «Φραγκίσκος Κοπέ» / [«François Corée»] (πζ), μτφρ. Ἰωακείμ Βαλαβάνης, 12 (1888) 27-33.
- Saar Ferdinand Ludwig Adam von, *Ἡ βιολίστρια* / *Die Geigerin* (νβ), 9 (1885) 698-729.
- Saint-Amand Imbert de, *Ἡ Δέσποινα Λουίζα τῆς Γαλλίας* (ἀπόσπασμα) (πζ), 15 (1892-1893) 46-52.
- Schiller Friedrich, «Τὸ χειρόκιον» / «Der Handschuh» (πμ), μτφρ. Φώτιος Δημητριάδης, 17 (1894-1895) 319-320.
- Serao Matilde, «Πρόνοια - Ἑλλίς» (δγ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 6 (1882) 198-201.
- , «Μελέτη» (δγ), μτφρ. Ἀντώνιος Φραβασίλης, 6 (1882) 201-204.
- Shakespeare William, *Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα* / *Antony and Cleopatra* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 6 (1882) 913-1000.
- , *Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα* (ἀποσπάσματα) / *Antony and Cleopatra* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 15 (1892-1893) 343-346.
- , *Ἀμλέτος* (ἀπόσπασμα) / *Hamlet* (θτρ), μτφρ. Δημήτριος Βικέλας, 6 (1882) 676.
- , *Ἀμλέτος* (ἀποσπάσματα) / *Hamlet* (θτρ), μτφρ. Ἰάκωβος Πολυλάς, 13 (1890) 537-543.
- , *Ἰούλιος Καίσαρ* / *Julius Caesar* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 9 (1885) 561-656.
- , *Ἰούλιος Καίσαρ* (ἀποσπάσματα) / *Julius Caesar* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης “15 (1892-1893) 335-342.
- , *Κοριολανός* / *Coriolanus* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 7 (1883) 560-652.
- , *Κοριολανός* (ἀποσπάσματα) / *Coriolanus* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 15 (1892-1893) 332-334.
- , *Ὅπως ἀγαπᾷς* / *As you like it* (θτρ), μτφρ. Μιχ. Ν. Δαμιράλης, 8 (1884) 489-560.
- , *Τρικυμία* (ἀποσπάσματα) / *The Tempest* (θτρ), μτφρ. Ἰάκωβος Πολυλάς, 13 (1890) 507-508.
- Shelley Percy Bysshe, «Ἑλλάς» (ἀπόσπασμα) / «Hellas», μτφρ. Πλάτων Ε. Δρακούλης, 14 (1891-1892) 524.
- , [«Τὴν ὥρα πού τὸ πνεῦμα μου ἐξῆπνησ’ ἐνθυμοῦμαι»] (ἀπόσπασμα) / «The Revolt of Islam» (πμ), μτφρ. Πλάτων Ε. Δρακούλης, 14 (1891-1892) 501-502.
- Stecchetti Lorenzo (Guerrini Olindo), «Ζαλίζομαι. Βαρειά εἰμι ἀρρωστημένος...», [«Μή, μὴν κυττᾷς τὰ νεάτα μου...»], [«Ἄχ! Θὰ πεθάνω. Ἡ βραδεὶά μου ἢ σκοτεινὴ...»], [«Ὅταν τὰ φύλλα πέσουν, καὶ θεὸς νάρχεσαι...»], [«Ὅταν τὰ χιόνια λυώσουνε καὶ πάλιν...»], [«Σὰν θάσαι στὸ μπαζόνι σου καμμιά φορὰ σκυμμένη...»], [«Μεσαίων», [«Ποιὸς εἰμπορεὶ νὰ ξαναπατῆ τὴν ἐρωτας μὲ καιεῖ...»], [«Δὲν γυρεύω γιὰ νὰ μάθω ὅσα βρῆσκονται κρυμμένα...»], [«Φτωχὸ μου ἀγριολούλουδο, στὸ ἴσκιω γεννημένο...»], [«Στ’ ὄνειρό μου φάνηκε πὼς τὴν ἐξανάβλεπα...»], [«Ὅταν θάσαι γρη῏α καὶ θὰ διαβάξης...»], [«Μεσ’ στὸ χλωρὸ καὶ μαλακὸ τῆς νύχτας ἀγεράκι...»], «Ἑλλίς, ὑστάτη θεά», «Ὀκτώβριος» / «Medio eno», «Fior di Siepe», [«Nell’aria della sera umida e molle...»], «Spes, ultima dea», «October» (πμ), μτφρ. Ἀντώνιος Σ. Μάτεσις, 15 (1892-1893) 353, 355, 355-357, 359-364.
- Strozzi Giovanni Battista, «Ἡ νύξ τὴν ὁποῖαν ἐν τοσοῦτον γλυκερᾷ στάσει βλέπεις...» / «La notte, che tu vedi in si dolci atti...» (πμ), μτφρ. Νεοκλῆς Καζάτζης [;], 3 (1879) 182.
- Sylvia Carmen, «Ἡ Μυρμιρά» / «Furnica / Die Ameise» (δγ), μτφρ. Παναγιώτης Ἰ. Φέριμος, 7 (1883) 859-866.

- Tasso Torquato, Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλήμ (Ἔσμη Γ) / *Gerusalemme liberata* (πι), μτφρ. Ἰούλιος Τυπάλδος, 1 (1877) 179-192.
- Tolstoy Leon, Τὸ κράτος τοῦ ξόφου ἢ «Πιάσθηκε ἀπὸ τὸ νύχι - χάθηκε ὄλο τὸ πουλί (θηρ), μτφρ. Ἀγαθοκλῆς Κωνσταντινίδης, 17 (1894-1895) 660-679, 737-752, 864-913.
- Uhland Johann Ludwig, «Τὸ ὄνειρον» / «Der Traum» (πι), μτφρ. Γ. Μ. Βιζυηνός, 16 (1893-1894) 945.
- , «Ἡ κόρη τοῦ χρυσοῦ» / «Des Goldschmieds Töchterlein» (πι), μτφρ. Διονύσιος Ἡλιακόπουλος, 17 (1894-1895) 284-285.
- Verga Giovanni Carmelo, «Καβαλλέρια Ρουστικάνα» / «Cavalleria rusticana» (δγ), μτφρ. Χ., 15 (1892-1893) 768-774.
- Voltaire (François-Marie Arouet), [«Συμβουλευθήτε τῷ Ζωροάστρῃ καὶ τῷ Μίνω καὶ τῷ Σόλωνι...»] / «Épître à l'auteur du livre *Les trois imposteurs*» (ἀπόσπασμα) (πι) / Στέφανος Α. Βλαστός, 6 (1882) 282.
- «Αἱ Θειοκρηίδες. Φαντασία» (δγ), μτφρ. Π. Σ. Οἰκονόμου, 8 (1884) 571-578.
- «Αἱ τελευταῖαι σιγμαὶ τοῦ Βετόβεν» (δγ), μτφρ. Δ. Π. Λάμπρος, 1 (1877) 367-369.
- [Ἀλβανικὰ Δημοτικὰ Τραγουδιὰ] (πι), μτφρ. Κ. Χ. Βάμβας [;], 3 (1879) 290-291, 296-297.
- «Βασιλικὴ Γενναϊότης (Ἀναμνήσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως)» (δγ), 1 (1877) 548-551.
- [Δημοτικὰ τραγουδιὰ τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης] (πι), 8 (1884) 681-696.
- «Εἷς μάγος κατὰ τὸν 18ο αἰώνα» (δγ), μτφρ. Κωνστ. Π. Θεοχάρης, 16 (1893-1894) 936-940.
- «Ἐκ τοῦ Ἰνδικοῦ διηγήματος *Νάλου καὶ Δαμμαιαντίας*» (ἀπόσπασμα) (πι), μτφρ. Ἰορδάνης Καρολίδης, 15 (1892-1893) 917-921.
- «Ἡ Ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὸ συνέδριον τῶν ζώων» (πξ), μτφρ. Ἰω. Δ. Μαρινάκης, 3 (1879) 54-58.
- «Ἡ Ἀθιγγανὶς τῆς Ὁρσοβας» (δγ), μτφρ. * Μ., 1 (1877) 869-876.
- «Ἡ Παναγία τοῦ Βανδύκ. Ἱστορικὸν ἀνέκδοτον» (δγ), μτφρ. Δ. Π. Λάμπρος, 1 (1877) 302-307.
- «Ἡ Ταναγραία κόρη. Πλατωνικὸς ἔρωσ» (δγ), μτφρ. Διονύσιος Π. Λάμπρος, 6 (1882) 63-72.
- «Ἱστορία ψιττακοῦ» (δγ), 6 (1882) 76-80.
- «Μία νύξ μεταξύ νεκρῶν» (δγ), μτφρ. **, 1 (1877) 134-148.
- «Ὁ ἀγροτικὸς γραμματικομομιστὴς» (δγ), Διονύσιος Π. Λάμπρος, 6 (1882) 413-420.
- «Ὁ μουσικὸς. Ἐπεισόδιον τοῦ ἐν Ἰσπανίᾳ Ἐμφυλίου Πολέμου (1833-1840)» (δγ), μτφρ. Δ. Π. Λάμπρος, 1 (1877) 463-470.
- «Πέρσου ἐκδίκησης» (δγ), μτφρ. Μ. Κ. Κρίστης, 7 (1883) 1042-1055.
- «Τὸ τελευταῖον βολιὸν τοῦ Μόζαρτ. Ἱστορικὸν ἀνέκδοτον» (δγ), μτφρ. ***, 1 (1877) 215-218.

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ*

Σάν σήμερα, πριν από 555 χρόνια, στις 29 Μαΐου 1453 ύστερα από 54 ημερών πολιορκία τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης ἔπεφταν. Οἱ πολιορκούμενοι δὲν εἶχαν ἄλλη παρηγοριά ἀπὸ τὸ θάνατο, τὸ θάνατο ποῦ ἦταν τόσο βέβαιος καὶ ἀναπόφευκτος. Ὁ ἡρωϊκὸς αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος στὴν τελευταία του ἀγόρευση πρὸς τοὺς συμμαχητὲς του τῆ νύχτα τῆς 28ης Μαΐου, λίγες μόνον ὥρες πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ καὶ καθολικὴ ἔφοδο τῶν Τούρκων, τονίζει¹ μὲ ἄκρα συγκίνηση: «...λέγω καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα στήτε ἀνδρείως καὶ μετὰ γενναίας ψυχῆς, ὡς πάντοτε ἕως τοῦ νῦν ἐποιήσατε, κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως ἡμῶν, παραδίδωμι δὲ ὑμῖν τὴν ἐκλαμπροτάτην καὶ περιφημον ταύτην πόλιν καὶ πατρίδα ἡμῶν καὶ βασιλεύουσαν τῶν πόλεων. Καλῶς οὖν οἴδατε, ἀδελφοί, ὅτι διὰ τέσσαρά τινα ὀφειλέται κοινῶς ἐσμέν πάντες ἵνα προτιμήσωμεν ἀποθανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν, πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ὡς χριστοῦ κυρίου καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων».

Ἀκολούθως, ἀφοῦ κοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων, προσέφερε τὸν ἑαυτό του ὀλοκαύτωμα στὸ βωμὸ τῆς πατρίδας μὲ αὐθόρμητη καὶ ἡρωϊκὴ αὐταπάρνηση. Καὶ ἔτυχε ἐνδόξου τέλους. Ἔπεσε ἡρωϊκῶς μαχόμενος μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἀπὸ τὸ θάνατό του θὰ ἀνατεῖλει ἡ ζωὴ τοῦ Ἔθνους. Ἡ μεγάλη του ψυχὴ ἐπιθυμοῦσε νὰ παραδώσει στὸ Γένος ἓνα παράδειγμα αὐτοθυσίας, μία ἐπαγγελία ποῦ θὰ τὸ ὀδηγοῦσε κάποια ἡμέρα στὴν ἀνά-

---

* Ὁμιλία ποῦ ἐκφωνήθηκε στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσὸς κατὰ τὴν 29η Μαΐου 2008, ἐπέτειο τῆς Ἀλώσεως, μετὰ τὴν τέλεση τοῦ ἀρχιερατικοῦ μνημοσύνου, χοροστατοῦντος τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνίμου Β' καὶ τὸν προλογικὸ χαιρετισμὸ τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου Ὁμοτίμου καθηγητῆ κ. Ἰω. Σ. Μαρκαντώνη.

1. Νικολάου Β. Τομαδάκη, Δούκα-Κριτοβουλίδου-Σφραντζῆ-Χαλκοκονδύλη, *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*. Συναγωγή κεμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ιστοριογράφων καὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυνεννίου, ἐκδόσεις Β' μετὰ προθηκῶν. Ἀθήνα 1969, σελ. 187. (Καὶ ἀνατύπωση, ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1993).

σταση. Και έπεσε παρὰ τὴν Πύλη τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ περιβαλλόμενος ἀπὸ αἶμα καὶ ἰδρώτα ὄπως καὶ ὁ τελευταῖος τῶν συμμαχητῶν του.

Ἐὰν ἤθελε μποροῦσε νὰ ζήσει ἀπερχόμενος ἡσυχῶς μὲ τὰ ὑπάρχοντά του, ὅταν τοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν Μωάμεθ ἡ πρόταση νὰ παραδώσει τὴν Κωνσταντινούπολη²: «*Τί λέγεις; βούλει καταλείπειν τὴν πόλιν καὶ ἀπελθεῖν ἔνθα καὶ βούλει μετὰ τῶν σῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καταλιπὼν τὸν δῆμον ἀζήμιον εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ σοῦ, ἢ ἀντιστῆναι καὶ σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀπωλέσεις, σὺ τε καὶ οἱ μετὰ σοῦ, ὁ δὲ δῆμος αἰχμαλωτισθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων διασπαρῶσιν ἐν πάσῃ τῇ γῇ*».

Ὁ συνετὸς αὐτοκράτορας καὶ ἀνδρείος πολεμιστὴς, στοὺς περὶ παραδόσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως δελεαστικούς ὄρους τοῦ Μωάμεθ, ἀπάντησε ὑπερηφάνως³: «*Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστὶ οὐτ' ἄλλον τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ κοιῇ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν*». Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοὶ ὄλων τῶν ἐποχῶν ὑπογραμμίζουν τὴ γενναιότητα καὶ τὸ θάρρος του καὶ ἡ μορφὴ του διατηρεῖται στὴν ἐθνικὴ συνείδηση ἀκατάλυτη, ἀφθαρτὴ καὶ λαμπερὴ διαμέσου τῶν αἰῶνων. Μέσα στὸ βαθύτατο σκότος τῆς δουλείας ὑπῆρξε ἡ ἀκτίνα ποὺ ἔλαμπε στὸ βάθος κάθε ψυχῆς. Ὁ γιγάντιος πολεμιστὴς παρέμεινε ζωντανὸς στὴ φαντασίᾳ τῶν ὑποδούλων, ἔτοιμος νὰ συνεχίσει τὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Γένους ἀγῶνα.

Σύμφωνα μὲ μία ἀπὸ τίς ποιμίλες παραδόσεις⁴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ ἀτρόμητος αὐτοκράτορας, δὲν ἀπέθανε. Ἄγγελος Κυρίου τὸν ἄρπαξε καὶ τὸν ἔκρυψε σὲ μία σπηλιὰ βαθιὰ στὴ γῆ, κοντὰ στὴ Χρυσόπορτα, τὴν πόρτα ἀπὸ τὴν ὁποία εἰσῆρχοντο στὴν Πόλη οἱ νικηφόροι Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες. Ἐκεῖ παραμένει μαρμαρωμένος καὶ ἀναμένει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία, τὸν ἐκ νέου ἐρχομὸ τοῦ ἀγγέλου, ποὺ θὰ τὸν ξεμαρμαρώσει καὶ θὰ τοῦ δώσει στὸ χέρι πάλι τὸ σπαθὶ γιὰ νὰ εἰσέλθει στὴν Πόλη μὲ τὰ στρατεύματά του καὶ νὰ διώξει τοὺς κατακτητὲς ὡς τὴν Κόκκινη Μηλιά.

Παραδόσεις ὅπως αὐτὴ συνετέλεσαν ὥστε οἱ σαρακτικοὶ θρηνοὶ καὶ ὄδυρμοὶ τῆς πτώσεως νὰ ὑποχωρήσουν στὴν ἐλπίδα, ἐλπίδα ποὺ ὀδήγησε τὸ δουλωθὲν γένος στὴν ἐλευθερία του.

2. Ὅπ. π., σελ. 60.

3. Ὅπ. π.

4. Ν. Γ. Πολίτου, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις. Μέρος Α'*. «Βιβλιοθήκη Μαρασλή», ἐν Ἀθήναις 1904, σελ. 22. – Τοῦ αὐτοῦ, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα. Τόμ. Α'*. «Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀριθ. 1», ἐν Ἀθήναις 1920, σελ. 14-27: «Δημῶδεις δοξασαὶ περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» βλ. εἰδικὰ σελ. 20-21.

Ἄλλ' ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπῆρξε κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας καὶ ἡ πηγὴ πολλῶν θρηνητικῶν κεμιένων, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχουν τὸν πόνο καὶ τὴ θλίψη τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπελευθέρωσής τους. Ἡ λαϊκὴ μουσα θρήνησε τὴ μεγάλη συμφορὰ μὲ πραγματικὸ λυρισμὸ καὶ γνήσιο ποιητικὸ παλμὸ καὶ ἀποκρυστάλλωσε σὲ ὠραίους, ὁμορφοκαμωμένους στίχους τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, ποὺ μὲ ὄλη τῆς τὴ μαγεία, ὡς ἀπαύγασμα τῆς πεποιθήσεως, τῶν πόθων καὶ τῶν ἐλπίδων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ ἀνακτήσεως τῆς πατρογονικῆς κληρονομίας, προβάλλει ἀπὸ τοὺς παρακάτω στίχους τοῦ πολύτιμου ἱστορικοῦ κεμηλίου, τοῦ πανελληνίου θρήνου «Τῆς Ἁγιά Σοφιάς»⁵:

*Σώπα, Κυρία Δέσποινα, μὴν κλαῖς, μὴ δακρῦξεις
Πάλε μὲ χρόνους, μὲ καιρούς, πάλε δικὰ σου εἶναι*

Δὲ θρήνησε μόνον τὴ μεγάλη συμφορὰ, ἡ ἑλληνικὴ μουσα, θρήνησε καὶ τὸν μάρτυρα βασιλιά. Ὁ Χρῆστος Χρηστοβασιλῆς κατ' ἀναλογία προφανῶς πρὸς τὸν ἀκριτικὸ κύκλο, τὸν κύκλο δηλαδὴ τῶν πολυαριθμῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὸ μυθοποιημένο μεσαιωνικὸ ἥρωα Βασίλειο Διγενῆ Ἀκρίτα, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀκριτές πολεμιστές, φρουροὺς τῶν συνόρων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐπινόησε τὸν ὄρο Βασιλικὸς κύκλος⁶, κατατάξας σ' αὐτὸν δημοτικὰ τραγούδια ἀναφερόμενα ἐν ὄλω ἢ ἐν μέρει στὸν ἥρωα αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο.

Οἱ παρακάτω στίχοι εἶναι ἀπὸ τὸ τραγούδι «Ὁ θάνατος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου (29 Μαΐου 1453)» ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας⁷:

*Μιὰ ρωμοπούλα φώναξεν ἀπὸ γιαλένιον πύργο:
«Γιὰ ἔβγα ἀφέντη βασιλιά καὶ ἀφέντη Κωνσταντῖνε
νὰ ἰδῆς τὴν Πόλη, π' ἀναψε, πῶς καὶν' τὰ μοναστήρια,
πῶς σφάζουνε τοὺς χριστιανούς σάν πρόβατα, σὰ γίδια!
Καὶ πῶς νὰ βγῆ ὁ βασιλιάς κι ὁ ἀφέντης Κωνσταντῖνος
Ὅπου σκοτώθηκεν ἐχτὲς κατὰ τὸ βράδυ-βράδυ».*

(στίχ. 7-12)

5. Βλ. *Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Εκλογή)*. Τόμ. Α'. «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀριθμ. 7». Ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 124-126.

6. Χ. Χρηστοβασιλῆ, *Ἐθνικὰ ἄσματα*. Μέρος Α'. Ὁ Βασιλικὸς κύκλος. «Ἑλληνισμός» Ε' (1902), σελ. 579: «Βασιλικὸν κύκλον ἀνομάσαμεν τὰ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον τελευταῖον αὐτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων ἀναφερόμενα δημῶδη ἄσματα».

7. Ὅπ. π., σελ. 583.

Δίπλα στο λαό λόγιοι στιχοπλόκοι, που ζούσαν με τις ιερές έθνικές παραδόσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, επώνυμοι ή και ανώνυμοι, γράφουν θρήνους. Είναι οι λεγόμενοι προσωπικοί θρήνοι, θρήνοι από τους οποίους οι αναφορές στην άθλιτη μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δέ λείπουν.

Ο άξιολογότερος από τους προσωπικούς θρήνους είναι, νομίζω, ο επιγραφόμενος «Ανακάλυμα της Κωνσταντινούπολης»⁸, δηλαδή θρήνος της Κωνσταντινούπολης. Είναι δημιούργημα άγνωστου ποιητή. Σώζεται σε χειρόγραφο της Έθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων από το οποίο τον εξέδωσε πρώτος ο Emile Legrand στο Παρίσι το 1875. Ακολούθησαν πολλές εκδόσεις, όπως του Άγαθαγγέλου Ξηρουχάκη στην Τεργέστη το 1908, άθιμαύριστη μέχρι σήμερα έκδοση του 1910 στην Άθήνα⁹, του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη επίσης στην Άθήνα το 1955 και οι κριτικές εκδόσεις του Έμμανουήλ Κριαρά στη Θεσσαλονίκη, ή πρώτη το 1956 και ή δεύτερη (συμπληρωμένη) το 1965.

Το «Ανακάλυμα της Κωνσταντινούπολης» γράφτηκε πιθανότατα κατά το έτος της άλωσης, σε γλώσσα δημοτικίζουσα, και εκτείνεται σε 118 ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους άνομοιοκατάληκτους στίχους. Παλαιότερα πολλοί έρευνητές το θεωρούσαν έργο κρητικό, όμως ο καθηγητής Έμμανουήλ Κριαράς απέδειξε στηριγμένος σε γλωσσικά στοιχεία την κυπριακή του προέλευση.

Ο άγνωστος θρηνηδός γνωστοποιεί με τον διάλογο δύο προσωποποιημένων καραβιών, που συναντώνται κοντά στη νήσο Τένεδο, το μικρό άγγελμα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια του διαλόγου το ένα καραβί έρωτά¹⁰ το άλλο αν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο συνετός, ο δυνατός, ο υπερβολικά άνδρειωμένος, ο ήρεμος, ο γλαφυρός, ή φήμη των Έλλήνων, βρέθηκε στην Πόλη κατά την άλωση:

- «Στάσου, καραβί, να χαρής, πάλι να σε ρωτήσω:
Έκει 'λαχε ο βασιλεύς, ο κύρης Κωνσταντίνος,

8. Έμμανουήλ Κριαρά, *Ανακάλυμα της Κωνσταντινούπολης*. Το κείμενο με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο. Β' έκδοση συμπληρωμένη. «Άριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1965.

9. Στην έφημερίδα: «*Πατρίς*» (του Βουκουρεστίου) περ. Β', Έτος 20όν, άριθ. 5901. Άθήνα Σάββατον 29 Μαΐου 1910, σελ. 2: «Ο θρήνος της Κωνσταντινούπολης».

10. Έμμανουήλ Κριαρά, *Ανακάλυμα της Κωνσταντινούπολης*, όπ. π., σελ. 31.

*ὁ φρένμιος, ὁ δυνατός, ὁ περισσὰ ἀνδρειωμένος,
ὁ πράγος, ὁ καλόλογος, ἡ φήμη τῶν Ρωμαίων;».*

(στίχ. 16-19)

Καὶ τὸ ἐρωτώμενο καρὰβι ἀπαντᾷ ὅτι ὁ ἥρωϊκὸς καὶ ἄτυχος αὐτοκράτορας ἦταν παρών, ἔλαβε μέρος στὴν ἀμυνα τῆς Πόλης καὶ εἶδε τοὺς Τούρκους νὰ εἰσρομοῦν σ' αὐτὴν καὶ νὰ σφάζουν λυσσαλέα τὸ λαὸ του. Εἶδε τοὺς Κρητικούς, τοὺς Βενετούς καὶ τοὺς Γενουάτες νὰ ἀποχωροῦν, ὅτε ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς πρώτους καὶ τοὺς ζητεῖ νὰ κόψουν τὸ κεφάλι του καὶ νὰ τὸ μεταφέρουν στὴν Κρήτη γιὰ νὰ μὴ συλληφθεῖ ζωντανὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ διασυρθεῖ.

Λόγοι ἐπίσης, μάρτυρες καὶ θύματα τῶν φρικτῶν γεγονότων τῆς ἀλώσεως, ὅπως ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐπώνυμοι ἢ ἀνώνυμοι, γράφουν μονωδίες, περὶ θρηνητικὰ κείμενα σὲ γλῶσσα ἀρχαῖζουσα στὰ ὁποῖα μνημονεύουν τὸν ἥρωϊκὸ αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο.

Ὁ πρῶτος, ποὺ γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ἀρχομένου τοῦ ΙΕ' αἰώνα, ποὺ σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ποὺ μετὰ τὴν ἄλωση κατέφυγε στὴ Δύση, στὴ μονωδία του, τὴν τιλοφορούμενη «Μονωδία κυρ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχῇ Κωνσταντινουπόλει», τονίζει¹¹: «Ὡ Ρώμη νέα, γεγηρακνῖα δὲ τῷ βάρει καὶ πλήθει τῶν συμφορῶν, ποῦ σου νῦν τὰ καλά; Ποῦ μὲν ὁ θεϊότατος βασιλεύς, δξύτερον μὲν Θεμιστοκλέους ὄρων, ἤδιον δὲ τοῦ Νέστορος ὀμιλῶν, σωφρονέστερος δὲ τοῦ Κύρου, δικαιοτέρος δὲ τοῦ Ραδαμάνθους, ἀνδρειότερος δὲ τοῦ Ἡρακλέους;».

Καὶ ὁ δεύτερος ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός, ὁ γεννηθεὶς στὴν Κωνσταντινούπολη λίγοντος τοῦ ΙΔ' αἰώνα, ἀδελφὸς τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, μητροπόλιτου Ἐφέσου (γνωστοὶ καὶ οἱ δύο γιὰ τὸν σφοδρὸ κατὰ τῶν ἐνωτικῶν ἀγῶνας τους), γράφει¹² στὴ «Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς μεγαλοπόλεως»: «Ὡ θεοστεφῶν βασιλέων μέγιστε καὶ φιλοχριστότατε, Κωνσταντῖνε ἰσαπόστολε, ὁ μετὰ τὴν καλὴν ἐπίγνωσιν τῇ Χριστοῦ κληρονομία συναυξηθεὶς, καὶ πρώτος αὐξήσας ταύτην εἰς δύναμιν, ἦπον¹³ μέγαν γόον ἤρας ἐν οὐρανοῖς...».

Τὰ κείμενα τῶν θλιβερῶν καὶ μαύρων αἰῶνων τῆς ὑποδούλωσης στοὺς

11. Σπυρ. Π. Λάμπρου, *Νέος Ἑλληνομνήμων Ε'* (1908), σελ. 203-218: «Μονωδία κυρ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχῇ Κωνσταντινουπόλει» τὸ ἀπόσπασμα στὴ σελ. 206.

12. Ὁπ. π., σελ. 219-226: «Τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς μεγαλοπόλεως» τὸ ἀπόσπασμα στὴ σελ. 225-226.

13. ἦπον = ἀληθῶς, βεβαίως

Τούρκους, τὰ σχετικά μὲ τὴν ἄλωση καὶ τὸν ἀθάνατο αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, τόνωσαν στὸ σύνολό τους, ἄλλα περιωσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο, ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ τοὺς σκλαβωμένους Ἕλληνες, ἐνίσχυσαν τὴν ἐλπίδα τους, τὴ βίαση τῆς ζωῆς, πρὸς ἀπελευθέρωση καὶ δημιουργήσαν ἓνα πλῆθος ἡρώων πού προπαρασκεύασε τὸν ἱερό ἀγώνα τοῦ 1821 ἀπὸ τὸν ὁποῖο προήλθε ἡ λύτρωση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς τυραννίας.

Ἄλλ' ἢ συγγραφή κειμένων σχετικῶν μὲ τὴν ἄλωση καὶ τὸν ἡρωϊκὸ αὐτοκράτορα δὲν σταματᾷ. Συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ φθάνει ὡς τις μέρες μας. Σὲ ἔνδειξη παντοτινῆς ἐθνικῆς μνήμης πρὸς τὸν μάρτυρα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, τὸν διδάξαντα τὸ καθήκον, τὴ γενναϊότητα καὶ τὴ θυσία, ἐκτὸς τῶν κατ' ἔτος μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο τῆς ἀλώσεως τελουμένων μνημοσύνων, θρησκευτικῶν ἢ καὶ φιλολογικῶν, πληθώρα συγγραφέων, ἀναφέρεται στὴν ἡρωϊκὴ του μορφή μὲ ποιήματα, ἄρθρα, ὁμιλίες, διηγήματα, μυθιστορήματα καὶ τραγωδίες, μὲ κείμενα δηλαδὴ ἕμμετρα καὶ πεζὰ πού ἀνήκουν σὲ διάφορα γραμματολογικὰ εἶδη.

Σκοπὸς μου δὲν εἶναι βέβαια νὰ κάμω στὴ συνέχεια μνεῖα τοῦ πλήθους τῶν συγγραφέων καὶ τῶν κειμένων αὐτῶν, οὔτε ἄλλωστε εἶναι αὐτὸ δυνατόν, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἀναφέρω ἐλάχιστες περιπτώσεις πού σήμερα δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστὲς καὶ πού κατὰ τὴ γνώμη μου παρουσιάζουν ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἦδη στὰ 1839, λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἑλλάδας σὲ ἀνεξάρτητο κράτος καὶ τριακόσια ὀγδόντα ἔξι ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Ἡλίας Τανταλίδης γράφει ἐκεῖ, στὴν Πόλη, ὅπου ζεῖ καὶ ἐργάζεται, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο «Πανόραμα ἢ ἔποψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως»¹⁴ ἔκτενὲς στιχούργημά του. Σ' αὐτό, ἀναφερόμενος μὲ πολλὴ συγκίνηση στὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα καὶ στὴ διαρπαγὴ τῶν ἱερῶν σκευῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀλώσεως, τονίζει¹⁵:

Καὶ σφαῖρα πρῶτον φλέγουσα βροντᾶ, πατάσσει ρίπτ' εἰς γῆν
445 τοὺς πύργους κ' εὐθὺς τάγματα ἐφώρμησαν μ' ἀλαλαγὴν

.....
Ψυχὴν ἐντὸς του Ἑλληνοσ, ὁ Κωνσταντῖνος αἰσθανθεῖς
καὶ τ' ὄνομα τοῦ Κτήτορος τῆς Πόλεως του αἰδεσθεῖς,

14. [Ἡλίας Τανταλίδου], *Παίγνια ἢ ποιήματα διάφορα ἐκδοθέντα ὑπὸ Ἰωσήφ Μάγνητος*. Σμύρνη 1839, σελ. 201 κ. ἔξ.

15. Ὀπ. π., σελ. 216-217.

- φωνάζει: —“Θάνατον λοιπόν!!” και ὡς ὁ θάνατος αὐτὸς
κατὰ τῆς νίκης χύνεται ἀνίκητος, ἀλλὰ θνητός.
- 460 Κτυποῦν, κτυπᾶ καὶ προχωρεῖ, ὠθοῦν, ὠθεῖ· καὶ σχίζει
κατὰ δρεπάνων δρέπανον τοὺς θεριστὰς θερίζει.
Καὶ ἀπλώσας ἄλλα στρῶμα του καὶ ἄλλα σκέπην πτώματα,
πίπτει ἀχόρταστος πικρῶς
μετὰ τοῦ κράτους του νεκρῶς
- 465 καὶ χραίνει μ’ αἶμα ἐχθρικὸν τὰ σβήνοντά του ὄμματα.
Εἰς βάρβαρον διαρπαγὴν ἠνοίγησαν τότε αἱ στοαὶ
καὶ πρῶτος δηρπάγης Σὺ, Σεβασμιώτατε Ναέ!
Φιάλαι, δίσκοι, ἄμφια, βίβλ’ ἱερὰ καὶ τί οὐχί;
Ἄλλ’ ὦ Χριστέ ταράσσειται τοῦ λάτρεώς Σου ἡ ψυχὴ.
- 470 Κατεύνασον τοῦ στήθους μου τὴν τρικυμίαν, ΙΗΣΟΥ!
Τὴν αἴσθησιν ἀμβλύνας
ἢ κἄν ἐντεῦθεν λάβε με, τὰς ἐξυβρίσεις κατὰ Σοῦ
νὰ λησμονῶ ἐκεῖνας.

(στίχ. 444-445, 456-473)

Ἐξὶ χρόνια ἀργότερα, στὶς 9 Ἰουνίου 1845, ὁ Ἡλίας Πανταλίδης, καὶ πάλι στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκεῖ ἀφίξη τοῦ μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Νικολάγεβιτς, ἀρχιναυάρχου τῆς Ρωσίας, γράφει τὴν «Ὡδὴ εἰς τὴν ἀφιξίν τῆς Α.Α.Υ. τοῦ εὐσεβεστάτου μεγάλου δουκὸς Κωνσταντίνου Νικολαΐδου γενικοῦ ἀρχιναυάρχου πασῶν τῶν Ρωσιῶν, κτλ. κτλ. κτλ.»¹⁶ ἐξελληνίζοντας τὸ ἐπώνυμό του στὸν τίτλο τῆς ἀπὸ Νικολάγεβιτς σὲ Νικολαΐδης.

Σ’ αὐτὴ του τὴν ὠδὴ, τὸ λυρικό του ποίημα τῶν 168 τροχαϊκῶν δεκαεξασύλλαβων στίχων, ἐκφράζει μὲ βαθιὰ συγκίνηση τὰ προσωπικά του συναισθήματα ὡς ἀπόγονος τοῦ ἕστατου αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Χαιρετίζει τὴν ἀφίξη τοῦ Ρώσου ἀρχιναυάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν πιὸ ὠραῖο τόπο τοῦ κόσμου καὶ τονίζει μὲ νόημα στοὺς στίχους 83-86 ὅτι τὸν ἐπισκέπτη, τὸν γιὸ τοῦ ὀρθόδοξου αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας Νικολάου τοῦ Α', σπεύδουν νὰ συναντήσουν, νὰ καλωσορίσουν μὲ ἄκρα εὐχαρίστηση οἱ ἐξεληθοῦσες ἀπὸ τὸν τάφο τους ψυχές τῶν Κωνσταντίνων, δηλαδὴ τοῦ Κωνσταντίνου Α' τοῦ Μεγάλου τοῦ καὶ Ἰδρυτῆ τῆς Κωνσταντινούπολης μέχρι καὶ ΙΑ' Κωνσταντίνου, τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, καθὼς καὶ ἐκεῖνες τῶν ἄλλων

16. Ἡλιοῦ Πανταλίδου, *Ἰδιωτικὰ στιχογραφήματα*. Ἐν Τεργέστη 1860, σελ. 43-48.

αὐτοκρατόρων καὶ ἐπίσης τῶν Χρυσοστόμων καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀρχιερέων.

Ἴδου οἱ σχετικοὶ αὐτοὶ στίχοι¹⁷:

*Αἴ σκαι τῶν Κωνσταντίνων καὶ τῶν ἄλλων βασιλέων,
αἴ σκαι τῶν Χρυσοστόμων καὶ λοιπῶν ἀρχιερέων,
τῶν λαρνάκων προελθοῦσαι, τὸν νῖόν προὔπαντῶσι.
Βασιλέως ὀρθοδόξου ἐν χαρᾷ ἐνθουσιώση.*

(στίχ. 83-86)

Ἀκολούθως ὁ Ἡλίας Τανταλίδης ἐπισημαίνει τὴν εἴσοδο στὸν ἱερό ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κωνσταντίνου Νικολάγεβιτς, τὴν πρώτη πρώτη του Κωνσταντίνου, θεοσεβοῦς καὶ ἀπὸ βασιλικὸ γένος, μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' τοῦ Παλαιολόγου, ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὴν παραμονὴ τῆς ἀλώσεως.

*Τὸν Θεὸν τὸν ἐν Τριάδι ὑπὸ τοῦτον¹⁸ προσκυνήσας
καὶ πρὸ τῶν σεπτῶν εἰκόνων θυμαλῶς¹⁹ γονυκλιτήσας,
ὁ Παλαιολόγος πάλαι τῶν θυρῶν ἐξῆλθε κλαίων
ῥστατος τῶν Κωνσταντίνων, ῥστατος τῶν βασιλέων
νῦν δὲ πρῶτος Κωνσταντίνος, μετ' ἐκείνον σὺ ἐμβαίνεις,
εὐσεβῆς κ' ἐκ βασιλέων, ἀλλὰ ξένος κ' ἐπὶ ξένης.*

(στίχ. 93-98)

Στὸ πρόσωπο τοῦ Ρώσου ὑψηλοῦ ἐπισκέπτη εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Τανταλίδης βλέπει τὸν προστάτη τῶν χριστιανῶν τῆς Πόλης καὶ γενικότερα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀσφαλῶς δὲ δραματίζεται καὶ τὴ συνέχιση τῆς διακοπείας κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀλώσεως λειτουργίας τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Προχωρῶ στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὅτε ὁμογενὴς ἀπὸ τὴν Ἰνδία ὀνόματι Δημήτριος Μητρόπουλος, εἶχε προτείνει νὰ ὑψωθεῖ στὸ κέντρο τῆς πλατείας Συντάγματος τῶν Ἀθηνῶν ὑπερύψηλος ὀβελίσκος ἀπὸ μάρμαρο χρώματος μελανοῦ μὲ γραμμὴν ἐπ' αὐτοῦ τὴν χρονολογία²⁰:

17. Ὁπ. π., σελ. 46.

18. ὑπὸ τοῦτον [τὸν θόλον τῆς Ἁγίας Σοφίας].

19. θυμαλῶς γονυκλιτήσας = μὲ πόνον καρδιάς γονατίας.

20. Πρὸβλ. Ὁ Ἀπόμαχος, «Τὸ μετάλλιον», ἐφημ. Ἀστραπὴ, ἔτος Β', ἀριθ. 453. Ἐν Ἀθήναις Κυριακὴ 2 Ἰουνίου 1902, σελ. 1, ὅπου λόγος καὶ γιὰ τὸ μετάλλιο, τὸ νομοματόσημο τῆς Λουίζας Ριανκούρ.

«29 Μαΐου 1453»

για να υπενθυμίζει την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον ήρωικό θάνατο του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου προς άντληση διδαγμάτων και προπαρασκευή αίσιου μέλλοντος. Προς τόν σκοπό δέ αυτό είχε υποβάλλει προς τις αρχές σχετική αίτηση και είχε δηλώσει ότι θ' αναλάμβανε τα έξοδα για τὸ απαιτούμενο μάρμαρο. Ἐν τῷ μεταξύ, και ἐνῶ εἶχε σχηματισθεῖ και εἰδική ἐπιτροπή, ἀπέθανε και ἔτσι ἡ ὠραία του ἰδέα δὲν ἔλαβε σάρκα και ὄστα.

Στὰ 1902 ὑπερμεσοῦντος τοῦ Μαΐου, ἡ Γαλλίδα στὴν καταγωγή, ἀλλὰ με ἐλληνική καρδιά και φρόνημα, Λουίζα Ριανκούρ, ἐγκατεστημένη ἤδη στὴν Ἀθήνα, με ἀφορμὴ τὴν ἐπικείμενη ἐπέτειο τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως και πρὸς ἀνάμνηση τοῦ κατ' αὐτὴν ἡρωϊκῶς πεσόντος τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, εἶχε τὴν ἔμπνευση τῆς κοπῆς και δωρεάν διανομῆς ἀργυροῦ μεταλλίου, νομισματοσήμου, πού ἔφερε τὸν δικέφαλο ἀετὸ με τὰ αυτοκρατορικά σκήπτρα, τὸν αυτοκρατορικό δικέφαλο ἀετὸ τοῦ Βυζαντίου, ἐξαγγέλοντα τὴν περίξ αὐτοῦ φράση «Οὐκ ἀπέθανεν ἀλλὰ καθεύδει».

Τὸ ἀργυρὸ μέταλλο, τὸ νομισματοσήμο, τὸ κοπὲν κατὰ μῆνα Μάιο τοῦ 1902 ἀπὸ τὴ Γαλλίδα κόμισσα Λουίζα Ριανκούρ. Τὸ κανονικὸ μέγεθος τῆς διαμέτρου αὐτοῦ εἶναι 3 ἑκατοστά, ἡ ἀνωτέρω δὲ δημοσιευόμενη φωτογραφία με τὶς δύο του ὄψεις, εἶναι σὲ μεγέθυνση²¹.

21. Καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ θερμῶς τὴ Διεύθυνση τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν για τὴν δωρεάν παραχώρηση και τὴν ἄδεια δημοσίευσης φωτογραφίας τοῦ ἐν λόγῳ μεταλλίου.

Ἡ θαυμάστρια τῆς Ἑλλάδας Λουΐζα Ριανκούρ ἔστειλε τὸ ἑσπέρας τῆς 20 Μαΐου 1902 τὸ ἐν λόγῳ μετάλλιο καὶ στὸν τότε Διευθυντὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἰωάννη Σβορώνο, μὲ τὴν ἀκόλουθη συνοδευτικὴ ἐπιστολή²² τῆς, πού εἶναι σύντομη ἀλλ' ἀκρῶς περιεκτικὴ σὲ ὑψηλά νοήματα:

Ἀθήνησιν 20 Μαΐου 1902

Φίλε Κύριε,

Ἴδού γίνομαι καὶ ἐγὼ νομισματοκόπος. Τοῦτο ὁμως τὸ ἀναμνηστικόν, μέγαλον προσκυνήματος καὶ μεγάλης συγκινήσεώς μου, βλεπούσης τὸν δικέφαλον Ἄετὸν γεγλυμμένον ἐπὶ τῆς Πύλης τοῦ Πατριαρχείου, δὲν θ' ἀποκτήσῃ ὡς τὰ ἄλλα μετάλλια τὴν πλήρη ἀξίαν του ἢ ὅταν θὰ γίνῃ πρᾶγμα τοῦ παρελθόντος.

Εἶθε οἱ μέλλοντες Κύριοι Σβορώνοι νὰ ταξινομήσωσι πολλὰς σειρὰς νομισμάτων Ἀυτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὴν πολυπόθητον Ἀνάστασιν τοῦ Ἄετοῦ!

Λουΐζα Ο. Ριανκούρ

Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ μεταλλίου ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐπιστολὴ τῆς Λουΐζας Ριανκούρ, συμβολίζει τὴν ἀθανασία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι σύμβολο ἰδέας ἐθνικῆς. Ὁ δικέφαλος αὐτὸς ἀετὸς ἀποθανῶν ἢ μαρμαρωθεῖς, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος περιμένει καὶ ἐκεῖνος τὴν ἀνάσταση.

Ὁ παραλήπτης τοῦ ἀργυροῦ μεταλλίου, τοῦ νομισματοσήμου καὶ τῆς συνοδεύουσας αὐτὸ ἐπιστολῆς, Ἰωάννης Σβορώνος, ἀπάντησε ἐκτενῶς στὴν ἐπιστολογράφο Λουΐζα Ριανκούρ τὴν ἐπομένη 21 Μαΐου 1902. Στὴν πρὸς αὐτὴν ἐπιστολὴ του²³ ἀναφέρει ὅτι κατέθεσε μὲ συγκίνηση καὶ σεβασμὸ στὴ νεοελληνικὴ σειρὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο, τὸ νομισματοσήμο καὶ τὴ βαθιὰ συγκινήσασα αὐτὸν ἐπιστολὴ στὸ ἀρχεῖο τοῦ αὐτοῦ Μουσείου. Χαρακτηρίζει τὴν ἐπιστολὴ ὡς πολύτιμο μνημεῖο πού ἐκεῖ θὰ διαβάζει μὲ συγκίνηση κάθε Ἑλληνας. Ἐπισημαίνει γιὰ τὸ νομισματοσήμο ὅτι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν τὴν

22. Βλ. ἐφημ. *Πατρίς*, ἔτος ΙΒ', ἀριθ. 3337. Βουκουρέσι Πέμπτη 6/19 Ἰουνίου 1902, σελ. 2, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Λουΐζας Ριανκούρ πρὸς τὸν νομισματολόγο Ἰωάννη Σβορώνο, δημοσιεύεται καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος (παραλείπεται ἡ κατακλείδα) τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ τελευταίου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτόγραφοι ἐπιστολὲς βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κατατεθεισες σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σβορώνο.

23. Ὁπ. π.

έμπνευση και την ικανότητα να αναπαριστάνουν μία ύψηλή ιδέα ή ένα σπουδαίο στίχο με μορφές, προσωποποιώντας τις άφηρημένες έννοιες και τα άψυχα αντικείμενα, έτσι και η έπιστολογράφος με το νομισματόσημό της έδωσε μορφή στη Μεγάλη Ίδέα που περικλείει ο στίχος του ιστορικού μας δημοτικού τραγουδιού, ο άπευθυνόμενος στην Παναγία-Πατρίδα:

Πάλιν με χρόνια με καιρούς, πάλιν δικά σου θά 'ναι.

Το νομισματόσημο τονίζει στην έπιστολή του ο Ίωάννης Σβορώνος, ότι αποτελεί σθεναρής ψυχής άργυρόηχο σάλπισμα προς έμμونه στη Μεγάλη Ίδέα, ότι έχει μεγαλύτερη αξία στην εποχή του από εκείνη που θα έχει όταν συντελεσθεί ο σκοπός που το ενέπνευσε, ότι είναι το πλέον εύφάνταστο και πλέον βαθυστόχαστο όλων των νομισματόσημων της νεοελληνικής σειράς του Νομισματικού Μουσείου και ότι ο έπί του δεκάδραχμου του Άκράγαντος εικονιζόμενος διπλούς αιώτες, ο πρωτότυπος του Βυζαντιακού, που δέν φέρει αυτοκρατορικά σκήπτρα, αλλά σπαράσσει λαγό, θα αποτελούσε ίσως σύμβολο, αν όχι ισάξιο τουλάχιστο καταλληλότερο για τους σύγχρονους Έλληνες.

Στους λιποψυχήσαντες Σπαρτιάτες, συνεχίζει στην έπιστολή του, η Πυθία έστειλε τον Άθηναίο ποιητή Τυρταίο. Και διερωτάται, ποιός «άγαθός δαίμων» σās στέλνει σήμερα να ύποδειξετε στη θλιμμένη γενεά μου (θλιμμένη, προφανώς από τις πίκρες της ταπεινωτικής ήττας του 1897, πρόσφατης τότε) με τρόπο εύγενικό και λεπτό την ανάγκη να προσφύγει στις άναμνήσεις του παρελθόντος, στην ποίηση των Μεγάλων Ίδεών.

Ο έπιστολογράφος άκολούθως προτρέπει τη Λουΐζα Ριανκούρ να συνεχίσει τον άγώνα της, τον φιλελληνικό, διαβεβαιώνοντάς την ότι η φωνή της και το παράδειγμά της θα άφυπνίσει και θα άσκήσει επίδραση στους Έλληνες, τις μητέρες της εποχής του και τους άνδρες της έπερχόμενης γενεάς. Έκφράζει δε τη διαβεβαίωσή του αυτή από το γεγονός ότι η σύζυγός του με άφορητή το άργυρό μετάλλιο, το νομισματόσημο, έδίδαξε το βράδυ της παραλαβής του και ενώ το κρατούσε στα χέρια της, στον μεγαλύτερο από τους τέσσερεις γιούς του, τον τότε μόλις έπτά έτών, την ιστορία του δικέφαλου άετου και τα καθήκοντα που έπιβάλλει στους Έλληνες, οτε δάκρυα υπερηφάνειας πλημύρισαν τους όφθαλμούς του μικρού τέκνου. Έπειδή δε ο γιός του του ζήτησε έπιμόνως και μετά δακρύων ως χάρισμα αντίτυπο αυτού, παρακαλεί τη Γαλλίδα κόμισσα να του άποστείλει ένα άκόμη, γι' αυτόν, ύποσχόμενος ότι θα φυλαχθεί στον οίκο του ως ιερό αντικείμενο για να υπενθυμίζει στο έπτάχρονο παιδί του το πρώτο πατριωτικό μάθημα, που δάχθηκε από τη μητέρα του και που θα μεταδώσει κάποια ήμέρα και στους τρεις μικρότερους του άδελφούς.

Μακαριότητα,
Κυρίες και Κύριοι,

Μετά την ύπογραφή στην Άγκυρα κατά τον Οκτώβριο του 1930 του Έλληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας²⁴ μεταξύ των τότε πρωθυπουργών, της Ελλάδας και της Τουρκίας, Έλευθέριου Βενιζέλου και Ίσμετ πασα, ο σοφός πανεπιστημιακός δάσκαλος Νίκος Βέης είχε κατέβει στα Χανιά και είχε επισκεφθεί τον πρωθυπουργό στο σπίτι του στη Χαλέπα, όπου ο τελευταίος τον δέχτηκε με ευγένεια και το άγέρωχο κρητικό του παράστημα. Τότε, όταν ή μεταξύ τους συζήτηση, όπως την κατέγραψε ο Μιχάλης Μποτωνάκης²⁵ από το στόμα του συμμετασχόντος σ' αυτήν Νίκου Βέη, έφθασε στην ύπογραφή του Έλληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας, ο Έλευθέριος Βενιζέλος έλεγε στο συνομιλητή του: «*Η λύση αυτή, Κύριε Καθηγητά, ήτανε λύση ανάγκης. Είμαστε δυστυχώς υποχρεωμένοι, χωρίς να θάψουμε το παρελθόν, να διατηρούμε τη γέφυρα που έστήσαμε επάνω από το Αίγαίο, ανάμεσα στις δυο χώρες μας*». Και ο Νίκος Βέης αποτόλμησε την ερώτηση: «*Και θα πάψουμε, Κύριε Πρόεδρε, εμείς οι δάσκαλοι να γαλουχούμε τους μαθητές μας με τον έλπιδοφόρο χρησμό "Πάλι με χρόνια με καιρούς..."*;». Στην ερώτηση αυτή ο Έλευθέριος Βενιζέλος πεταχθείς σαν αϊλουρος από την πολυθρόνα του απάντησε: «*Αστείνεύσαι, Κύριε Καθηγητά! Άλλος είναι ο ρόλος του πολιτικού και άλλη η άποστολή του δασκάλου*».

Όντως το τί φρονεί ή πολιτική και ή διπλωματία είναι άλλη υπόθεση, δεν είναι υπόθεση των δασκάλων. Σήμερα επιθυμούμε την ειρηνική συνύπαρξη με τους γείτονές μας και δε ζητούμε εκδίκηση. Επιζητούμε και επιθυμούμε τη γνώση της ιστορικής αλήθειας και τη μη συσκοτίση του παρελθόντος. Εύγνωμονούμε, τιμούμε και δε λησμονούμε τον μάρτυρα και σωτήρα του Έλληνισμού, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, διότι από το τίμιο αίμα του ξανάνθισαν οι ελπίδες του δουλωθέντος Γένους και ήλθε ή ανάσταση.

24. Βλ. *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, Νεώτερος Έλληνισμός από το 1913 ως το 1941*. Τόμ. ΙΕ', [Αθήνα 1978], σελ. 354-355.

25. Μιχάλη Α. Μποτωνάκη, «Όσο υπάρχουν δάσκαλοι ή φλόγα θα σιγοκαίει... Μια ιστορική απάντηση του Βενιζέλου», έφημ. *Κήρυξ*, αρ. 6251. Χανιά Τετάρτη 31 Αυγούστου 1995, σελ. 1.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μαν. Γ. Σέργγης (έπιστημονική έπιμέλεια), *Πόντος. Θέματα Λαογραφίας του Ποντιακού Έλληνισμού*, Άθήνα 2008, έκδ. Άλήθεια, σχ. 8ο μεγ., σσ. 462.

Ή σειρά «Έλληνικοί Τόποι και Πολιτισμοί», τών εκδόσεων «Άλήθεια», τής όποιás τήν έπιστημονική εδθύνη και διεύθυνση έχει ό γράφων, άποσκοπεί στην έκδοση συλλογικών έπιστημονικών έργων, τά όποία μέσα άπό τήν έπιστήμη τής Λαογραφίας θά άναδεικνύουν, κάθε φορά, αυτό που ό ίδιος ό τίτλος της ύποδεικνύει: τήν τοπικότητα στην άνάπτυξη και όργάνωση τών έλληνικών λαϊκών κοινωνιών, τήν τοπικότητα που συντέλεσε ώστε ό έλληνικός λαϊκός πολιτισμός νά άποτελεΐται άπό μία σειρά τοπικών παραλλαγών.

Ή ιστορική διαδρομή, ή γεωγραφική θέση, ή πληθυσμιακή σύνθεση και ή οικονομική άνάπτυξη κάθε τόπου συναποτελούν τους κύριους πόλους, γύρω άπό τους όποιους δομείται ό λαϊκός πολιτισμός τής περιοχής, στις συγκεκριμένες, κάθε φορά, έκδηλώσεις του. Δέν πρόκειται λοιπόν για έργα που άναπαράγουν περιγραφικές γραφικότητες, αλλά για έπιστημονικές συλλογικές συνθέσεις, με ένα κάθε φορά έπιμελητή, όπου ή έρευνα συνοψίζεται και συνεχίζεται, με τρόπο ώστε νά σχηματιστεί ένα μωσαϊκό λαογραφικό και ιστορικό.

Άπό όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές πως τά βιβλία αυτά άπευθύνονται τόσο στον ειδικό έρευνητή, όσο και στον μέσο ένημερωμένο άναγνώστη. Είναι μάλιστα χαρακτηρισικό τό ότι ό πρώτος τόμος τής σειράς, που άναφέρεται στην Θράκη και έχει ως έπιμελητή τόν γράφοντα, χρησιμοποιείται ως διδακτικό έγχειρίδιο για τήν διδασκαλία τής θρακικής λαογραφίας –για πρώτη φορά στα εκπαιδευτικά μας χρονικά– στο Τμήμα Ίστορίας και Έθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ή έπιλογή τών τόπων είναι, επίσης, χαρακτηρισική. Μας άπασχολούν πρωτίτως τόποι με έπιστημονική και έθνική απουδιότητα, καθώς συχνά αυτά τά κριτήρια συνυπάρχουν. Τόποι που είναι κοιτίδες του Γένους και φυτώρια του λαϊκού πολιτισμού μας, τόποι ένδοξοι, ήρωικοί και βασανισμένοι. Τά κριτήρια αυτά νομίζω έξηγούν, χωρίς νά χρειάζονται άλλα σχόλια, τό λόγο για τόν όποιο ό Πόντος έπελέγη ως ή περιοχή που θά άπασχολούσε τόν δεύτερο, μετά τή Θράκη, τόμο τής σειράς αυτής.

Στόν τόμο του Πόντου, μετά τό προλογικό σημείωμα του δημοσιογράφου Κώστα Τσαρούχα και τήν εισαγωγή του έπιμελητή του, έπικουρου καθηγητή Λαογραφίας στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών, του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, στην Κομοτηνή, Μ. Γ. Σέργγης (σ. 9-20) δημοσιεύονται, κατά σειράν είκοσι όκτώ μελετήματα για τήν πολιτική λαογραφία, τά έξης:

Στάθης Ν. Κεκριδής, 'Ο Πόντος κατά τήν έποχή τής όθωμανικής κυριαρχίας. Άλέξανδρος Ν. Άκριτόπουλος, Τό ποντιακό λαϊκό παραμύθι. Έλευθέριος Π. Άλεξάκης, Συγγένεια και όργάνωση του χώρου στους Έλληνες του Πόντου. Κώστας Άλεξανδρίδης, Τό πανάγχο δρώμενο τών Μωμόγερων: Άπό τή Λιβερά του Πόντου στον Τετράλοφο Κοζάνης. Μ. Γ. Βαρθούνης, Ποντιακή άγιολατρεία. Μαρία Κ. Βεργέτη, Ή συλλογική ταυτότητα του ποντιακού Έλληνισμού στον έλλαδικό χώρο. Πώργος Βοζίκας, «Πρόσφυξ Παναγιά». Συνυφάνσεις στην άνασούσταση του προσκυνήματος τής Παναγίας Σουμελά στο Βέρμιο. Έλσα Γαλανίδου-Μπαλφούσια, Τό νερό στην ποντιακή Λαογραφία. Στάθης Ί. Εύσταθιάδης, Ή

γυναίκα-σύζυγος στην ποντιακή ποίηση. Μυροφόρα Ε. Ευσταθιάδου, Τò πανηγύρι στην Κατιρκάγια (Kadirga) του Πόντου: Ο κοινωνικός και πολιτισμικός του ρόλος. Μαγδαληνή Ζωγράφου, Άνάμεσα στην ένσωμάτωση και τη διαφοροποίηση: Διαδικασίες συγκρότησης και διαπραγμάτευσης τής ποντιακής ταυτότητας και ή δύναμη του χορού. Άντα Καραγιαννίδου, Η παραβατική συμπεριφορά στους ένηλικες και στους έφηβους πόντιους νεοπροσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Ιωάννης Κασκαμανίδης, Διαπραγμάτευση με τò παρελθόν για τόν καθορισμό του παρόντος και τò σχεδιασμό του μέλλοντος: Η ταυτότητα τών έλλαδιτών Ποντίων κατά τόν 20ό αιώνα. Κώστας Δ. Κονταξής, Τò δημοτικό τραγούδι «Του γεφυριού τής Άρτας» σέ ποντιακή παραλλαγή και παραλλαγή του έλλαδικού χώρου. Όμοιότητες και διαφορές. Γεώργιος Κούζας, Άναφορά στή θρησκευτικότητα τών Ποντίων στο Βατούμ τής Γεωργίας κατά τη σοβιετική περίοδο. Μαρή Λαυρεντιάδου, Μοντελα κατοίκησης και στρατιωτικές ένταξης τών Έλλήνων Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ στον έλλαδικό χώρο. Θεοφάνης Μαλκίδης, Ό έπίλογος τής κοινωνικής ζωής τών Έλλήνων του Πόντου. Η Γενοκτονία και οι έλληνόφωνοι-Κρυπτοχριστιανοί στον Πόντο σήμερα. Έλένη Μεντεσίδου, Τά παρχάρια στον Άγιο Δημήτριο Κοζάνης. Στέλιος Μουζιάκης, Άσκηση κοινοτικής έξουσίας, άλληλεγγύη ή ένδοκοινοτικές διαφορές στην Τραπεζούντα του 1821; Άνέκδοτος κατάλογος κατοίκων. Σάββας Πορφ. Παπαδόπουλος, Η σχολική ζωή στο Μανρόβατο Δράμας (1915-2006). Άναγνώστης Εύαγγ. Παπακωπαρίσης, Άνταλλάξιμοι Λαοί στην Ελλάδα (1925-1926). Όψεις τής πολιτισμικής τους παρουσίας μέσα από ανέκδοτες έπιστολές του αρχείου Dawkins. Νικολέττα Δ. Περπατάρη, Ό μύθος τής Άλκηστης στο ποντιακό δημοτικό τραγούδι: Παρουσίαση τής νεότερης έρευνας. Δημήτριος Έλ. Ράπτης, Νέα Κερασούντα: Προβέξης: Κληρονομίες και βιώματα σέ μία σύγχρονη ποντιακή κοινότητα. Μανόλης Σέργης, «Ένα χωριό ποντιακό κέ μπορεί νά έχ' ένα ξένο όνομα»: Όδεολογήματα, παρετυμολογίες και ιστορική έρμηνεία του τοπωνυμίου ένός ποντιακού χωριού τής Ροδόπης. Στάθης Ταξίδης, Όψεις τής καθημερινής ζωής στον Ταμερά κατά τò τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Έλευθέριος Κ. Χαρασιδής, Ό γεωργικός πολιτισμός τών Έλλήνων τής Άρμενίας κατά τò πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Γ. Κ. Χατζόπουλος, «Τò άμίλητο νερό» στην έλληνική Λαογραφία και ιδιαίτερος στην ποντιακή. Κυριακή Χρυσού-Καρατζά, Τροφές και έθνοτοπική ταυτότητα τών Ποντίων στα Σούρμενα Άττικής.

Στο τέλος δέ, κατά τὰ καθιερωμένα στη σειρά αυτή έκδοτικά πρότυπα, παρατίθεται ή άναγραφή τών σύντομων βιογραφικών σημειωμάτων του κάθε συγγραφέα, προς ένήμερωση τών άναγνωστών.

Ό τόμος άποτελεί σημαντικό κρίκο στην άλυσίδα τών μελετών γύρω από την ποντιακή λαογραφία. Και τοιούτο, έπειδή στηρίζεται στο ήδη υπάρχον πλούσιο και πολύμορφο πρωτογενές υλικό που έχει θησαυριστεί και δημοσιευθεί, τò μελετά όμως έπιστημονικά και σέ βάθος, κάτι που, με εδάρθιμες εξαιρέσεις, άπουσιάζει από την ποντιακή λαογραφική βιβλιογραφία. Άρα, ό τόμος αυτός μπορεί νά λάβει τόν χαρακτήρα του περάσματος από τò παλιό στο καινούργιο, τής διάβασης από την έρασιτεχνική παράδοση στην άπτη έπιστημονική πραγματικότητα τής λαογραφίας μας.

Άπό την άλλη πλευρά, οι μελέτες του τόμου, με την αξιοθαύμαστη πολυπαικλία τους, έπισημαίνουν πόσες δυνατότητες παρουσιάζει ή ποντιακή λαογραφία. Έξετάζουν τόσο παλιές όσο και σύγχρονες μορφές, άνιχνεύουν συλλογικές ταυτότητες και όριοθετούν τὰ φαινόμενα μετάβασης που προσδιόρισαν τόν λαϊκό πολιτισμό του Πόντου, ιδίως μετά την έξοδο τών Ποντίων από τόν μικρασιατικό Πόντο, με την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την άνταλλαγή πληθυσμών, τών έτων 1923-1924.

Μετά από διαγικούς και καταστροφές, μετά την τουρκική γενοκτονία έναντιόν τών

Ποντίων, μετά από ξεριζωμούς και προσφυγίες, είναι πράγματι αξιοθαύμαστο το ότι οι απόγονοι των ανθρώπων αυτών συνεχίζουν να κρατούν τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης και του πολιτισμού τους. Είναι βεβαίως η συνείδηση του Γένους και η ορθόδοξη χριστιανική πίστη που τους κράτησε και τους στήριξε, και είναι η περήφανη ιστορική μνήμη της ποντιακής Ρωμοσύνης, που τους κρατά μέχρι σήμερα, και τους συνέχει.

Ής μου έπιτραπεί, λοιπόν, κλείνοντας, κοντά στις πολλές άλλες αρετές του σπουδαίου αυτού συλλογικού τόμου να έπιμείνω ιδιαίτερας στο βασικό συμπέρασμα που αναδύεται από τις σελίδες του: ότι η διατήρηση της ποντιακής ταυτότητας σήμερα δεν είναι τεχνητή, αλλά ούσιαστική και ζωντανή διαδικασία, και ότι οι Πόντιοι μ'ας δείχνουν, ούσιαστικά, τον δρόμο για μι'α ανθύπαρκτη και περήφανη έπιβίωση, στους άξενους και σαηηνευτικούς καιρούς της παγκοσμιοποίησης, όπως καθημερινά τους βιώνουμε.

Υπό το πρίσμα αυτό, ό εκδότης, ό έπιστημονικός έπιμελητής και οι συντελεστές του τόμου δεν πρόσφεραν μόνο έργο έπιστημονικό, κατέθεσαν και έργο έθνικό, μένοντας πιστοί στις άρχές της έπιστήμης της λαογραφίας, ή όποια είναι έπιστήμη προπάντων «έθνική», με την πιο μεστή έννοια που ό –συχνά σκόπιμα και κακόβουλα ή ύστερόβουλα, από ποιείλους «έθνικιστές»– παρεξηγημένος αυτός όρος μπορεί να λάβει.

Άξίζει γι' αυτό τον δίκαιο έπαινο, τόσο του γράφοντος, όσο και της έπιστημονικής και πνευματικής κοινότητας του Γένους μας. Κι αξίζει, έπίσης, να βρει ή προσπάθειά τους μελλοντικούς άξιους συνεχιστές.

M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Παναγιώτης Δ. Ριζόπουλος, *Μορφές Όρθοδοξίας*, τόμ. Β' Θεσσαλονίκη 2008, Εκδ. University Studio Press, σχ. 80 μικρ., σ. 247.

Ό δεύτερος τόμος του έργου «Μορφές Όρθοδοξίας» του Παν. Δ. Ριζόπουλου, άρχισυντάκτη της έφημερίδας *Στύλος Όρθοδοξίας*, έρχεται συμπληρωματικά προς τον πρώτο, που εκδόθηκε το 2004 και έπανεκδόθηκε το 2007, να καλύψει μέγα κενό στη σχετική βιβλιογραφία μας. Και τούτο έπειδή συγκεντρώνοντας σε τόμους τ'ά δμώνυμα κείμενα της στήλης του στην έφημερίδα όπου άρθρογραφεί, ό συγγρ. συμβάλλει τ'ά μέγιστα στην έκκλησιαστική προσωπογραφία του Γένους μας: θ'ά έλεγα μάλιστα στη νεώτερη και σύγχρονη προσωπογραφία της Όρθοδοξίας, όπου δεν διαθέτουμε άκόμη παρόμοια βοηθήματα.

Αυτό καταδεικνύεται και από την πληθωρική ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού στην πρόθεση συγγραφέα και εκδότη. Μία ανταπόκριση που σαφώς άπεικονίζει το ενδιαφέρον τόσο για την ιστορική διαδρομή της Έκκλησίας, όσο και για τ'ά καθαρώς έκκλησιαστικό έργο των πνευματικών ήγετών της Όρθοδοξίας, στις μέρες μας. Γι' αυτό και τ'ά κείμενα του π. Ριζόπουλου όχι μόνον διαβάζονται, αλλά και συγκεντρωμένα θ'ά άποτελέσουν όπωσδήποτε πολύτιμο βοήθημα για τον έκκλησιαστικό ιστορικό του μέλλοντος.

Στον δεύτερο αυτό τόμο, που με πατρική άγάπη και ορθόδοξη πνευματικότητα έπυλογοεί, με σεπτό Πατριαρχικό Γράμμα του, ό Μακαριώτατος Πάπας και Πατριάρχης Άλεξανδρείας και Πάσης Άφρικής κ. Θεόδωρος Β', παρουσιάζονται τέσσερις Οικουμενικοί Πατριάρχες, τέσσερις Πατριάρχες Άλεξανδρείας, τρεις Πατριάρχες Έρροσολύμων, ένας Άρχιεπίσκοπος Άθηνών, δεκαπέντε Μητροπολίτες του Οικουμενικού Θρόνου και της Έκκλησίας της Έλλάδος, τρεις Άρχιμανδρίτες, δύο Άγιορείτες μοναχοί, δύο καθηγητές Θεολογίας, ένας άγιογράφος και ένας Άρχων Πρωτοψάλτης της Μεγάλης του Χριστού Έκκλησίας.

Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους Οικουμενικούς Πατριάρχες Νεόφυτο Η', Κωνσταντίνου ΣΤ', Βενιαμίν Α' και Φώτιο Β' (σ. 16-35), για τους Πατριάρχες Ἀλεξανδρείας Φώτιο, Μελέτιο Δ', Νικόλαο ΣΤ' και Παρθένιο Γ' (σ. 36-51), για τους Πατριάρχες Ἱεροσολύμων Δαμιανό Α', Τιμόθεο Α' και Βενέδικτο Α' (σ. 52-67) και για τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Σπυρίδωνα Α' (σ. 68-73). Πρόκειται ἀκόμη για τοὺς Μητροπολίτες Κρήτης Εὐμένιο, Κορυθαί Φώτιο, Καστορίας Γερμανό, Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, Ὑδρας Προκόπιο, Γρεβενῶν Αἰμιλιανό, Νευροκοπίου Ἀγαθάγγελο, Χαλκίδος Γρηγόριο, Πατρῶν Κωνσταντίνου, Μεσσηνίας Χρυσόστομο, Τρίκκης και Σταγῶν Διονύσιο, Λαοδικείας Μάξιμο, Σάρδεων Μάξιμο, Μαντινείας Θεόκλητο και Κερκύρας Πολύκαρπο (σ. 74-145). Στὸ ἴδιο ἔργο, και στὴ συνέχεια τῶν προηγουμένων, βιογραφοῦνται ἀκόμη οἱ Ἀρχιεπισκοπάρχες Κάλλιστος Μηλιαρᾶς, Ἰωὴλ Παννακόπουλος και Φιλόθεος Ζερβάκος (σ. 146-159), ὁ Γέρον Ἰωσήφ ὁ Ἡσυχαστῆς και ὁ Γέρον Πορφύριος ὁ Κανσοκαλυβίτης (σ. 160-169), οἱ καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χρήστος Ἀνδρουτσῶς και Βασίλειος Βέλλας (σ. 170-181), ὁ ἀγογράφος και συγγραφέας Φώτης Κόντογλου (σ. 182-187) και ὁ Ἀρχων Πρωτοψάλτης Κωνσταντίνος Πρίγγος (σ. 188-192).

Τις σελίδες τοῦ βιβλίου κομοῦν τόσο φωτογραφίες τῶν βιογραφουμένων, ὅσο και εἰκόνες σχετικῆς με τὰ γραφόμενα, οἱ πηγῆς τῶν ὁποίων παρατίθενται στὸ τέλος (σ. 208-209). Ὁ τόμος κλείνει με βιβλιογραφία (σ. 193-207) και ἐκτενῆς, ἀλλὰ και χρησιμῶτα βοήθημα για τὸν ἐρευνητῆ τοῦ μέλλοντος, πού θὰ προσφύγει στὴ βοήθεια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Ὁ π. Ριζόπουλος, ὡς βιογράφος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ σαφήνεια και μεθοδικότητα. Χρησιμοποιεῖ με σύνεση τις πηγῆς του και προσθέτει ἐκεῖνες τις λεπτομέρειες πού χρειάζονται, ὡστε νὰ σχηματίσει ὁ ἀναγνώστης πλήρη –κατὰ τὸ δυνατόν– εἰκόνα περὶ τοῦ βιογραφουμένου. Δὲν μεροληπτεῖ και δὲν ἐνθουσιάζεται. Ἐπιμένει στὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς ἱερατικῆς σταδιοδρομίας, τοῦ ἔργου, τῶν συγγραφῶν και τῶν πνευματικῶν ἀγώνων πού ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία για τὴν οἰκονομία τῆς ἀφηγήσεώς του. Ἀνθολογεῖ κείμενα και χρησιμοποιεῖ πηγῆς με διάκριση και κριτικὴ διάθεση. Κοντολογίς, προβαίνει σὲ μία ἀριστοτεχνικὴ παρουσίαση τῶν μορφῶν με τις ὁποῖες ἀσχολεῖται.

Εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ τοῦ ὅφους τοῦ συγγραφέα διὰ διαπιστώνεται πλήρης ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸν ἱστορικὸ λόγο και στὴν συγγραφὴ πνευματικῆς οἰκοδομῆς. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ οἱ βιογραφουμένοι δὲν ὑπῆρξαν ἀπλῆς ἱστορικῆς προσωπικότητες, ἀλλὰ ὑπῆρξαν πρῶτα ἀπ' ὅλα πνευματικῆς φυσιογνωμίας και ἐκκλησιαστικοὶ ταγοί, ἀπὸ τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τῶν ὁποίων πολλὰ ἠθικὰ διδάγματα θὰ μπορούσε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀποκομίσει για τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἀλλὰ και για τὴν κατὰ Χριστὸν βιοτὴ του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχει σαφῶς ἀναγνωρίσει ὁ Ριζόπουλος, και τὰ παραθέτει με τὸν ἀπαραίτητο σεβασμό, στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου του. Εἶναι, για παραδειγμα, ἀπολύτως χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος πού ὁ συγγρ. ἐξιστορεῖ τὴ νεότητα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀσκητῆς και πατέρες τῶν ἡμερῶν μας, τοῦ Γέροντος Ἰωσήφ τοῦ Ἡσυχαστοῦ (1898-1959):

«Μετὰ τὴν ἀπόλυσή του τὸ 1920, ἀσχολήθηκε με τὸ ἐμπόριο στὴν Ἀθήνα. Στὴν ἀρχὴ ἦταν μικροπωλητῆς, ὅμως με τὸν καιρὸ ἔγινε ἐμπορος περιερχόμενος τὰ χωρὰ τῆς ἐλληνικῆς περιφέρειας. Σὲ ἡλικία 26 ἐτῶν εἶχε μία δουλειὰ πού τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ζεῖ πὺρ ἀνετὰ ἀπὸ τὰ φτωχὰ παιδικὰ του χρόνια. Ὅμως ὁ νεαρὸς Φραγκίσκος ἀναζητοῦσε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐπιτυχία. Μελετοῦσε τοὺς βίους τῶν Ἀγίων και προσπαθοῦσε νὰ βρῆται ἀπόμυρα μέρη για νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν κοσμικότητα τῆς πρωτεύουσας. Νήσιπευε, ἀγρυπνοῦσε και προσευχόταν στὰ ἐκκλησιαστικὰ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος και τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κοντὰ στὴ σπηλιὰ τοῦ λήσταρχου Νταβέλη στὴν Πεντέλη, ἔχοντας ὡς πρότυπὸ του τοὺς ἀσκητῆς Ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας μας».

Στό βιβλίο του αυτό, ο Ριζόπουλος ασχολείται πράγματι με «φλογισμένα ράσα». Σύμφωνα με μία λαϊκή ρήση, που επαναλάμβανε συχνά ο μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν κυρός Σεραφείμ, τὸ ράσο είναι σάν τὸ κάρβουνο, ἂν είναι ἀναμμένο σὲ καιεῖ, κι ἂν είναι σβηστό σὲ λερώνει. Ἐκεῖνο πού ἡ παρομιώδης αὐτὴ φράση παραλείπει, ὡστόσο, νὰ πει εἶναι ὅτι τὸ ἀναμμένο ράσο καιεῖ ὄσους ἐπίβουλα ἢ πονηρά τὸ ἀγγίξουν, ἀλλὰ ζεσταίνει, θάλπει καὶ ζωογονεῖ ἐκείνους πού θὰ τὸ πλησιάσουν μὲ σεβασμό, ἀγάπη καὶ περίσκεψη. Τέτοια «ἀναμμένα ράσα» εἶναι οἱ ἐδῶ βιογραφούμενοι, κι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ιδιότητά τους εἶναι πού προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συγγραφέα μας.

Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ Ριζόπουλος δὲν παραθέτει ἀπλῶς τίτλους καὶ γεγονότα, πληροφορίες καὶ δεδομένα, ἀλλὰ φιλοδοξεῖ ὄλ' αὐτὰ νὰ χρησιμεύσουν στοὺς ἀναγνώστες του ὡς ὑποδείγματα βίου. Κι αὐτὸν τὸν παραδειγματικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του τονίζει σαφῶς στὸν μεστὸ πρόλογο τοῦ βιβλίου του:

«Αὐτὰ τὰ παραδείγματα θέλουμε καὶ πρέπει νὰ προβάλλουμε, γιὰ νὰ δώσουμε μία ἡχηρὴ ἀπάντησι-ράπισμα, σὲ ὄλους αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι ἀπαξιῶνουν καὶ ὑποκρύπτουν τὸ σπουδαῖο ρόλο καὶ τὴν ἀνεκτίμητη προσφορὰ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, στὸ Ἔθνος μας. Τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας, πού ὅπως θὰ διαβάσετε στὶς ἐπόμενες σελίδες αὐτοῦ τοῦ ταπεινοῦ βιβλίου, εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸν Ἑλληνισμό, τόσο τῆς Ἑλλάδας ὅσο καὶ τῆς διασποράς. Τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό, πού στὸ πρόσωπο τῶν νέων καὶ ἡρωϊκῶν Μακεδονομάχων Ἱεραρχῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἐβλεπε τὴν ἐλπίδα, τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴν Ἀνάστασι τοῦ Ὁρθόδοξου Γένους μας. Ποιμενάρχες πού δολοφονήθηκαν γιὰ τοῦ «Χριστοῦ τὴν πίστι τὴν Ἁγία καὶ τὴν Ἐλευθερίαν», Ἱεράρχες πού πήραν τὰ δῦλα γιὰ νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ τὴ σκληρὴ γερμανικὴ Κατοχή, καὶ πόσοι ἄλλοι ἀκόμα πού δὲν γνωρίζουμε...».

Ὅσο ὁ βιβλίο ἔχει, πάλι διὰ τῶν παραδειγμάτων πού προβάλλει, καὶ ἓνα σαφὴ ἀπολογητικὸ χαρακτήρα. Στους δύσκολους καιροὺς μας, προσπαθεῖ νὰ προασπίσει ἐνεργῶς τὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία καὶ τὸ ἔργο της, ὅχι μὲ θεωρητικὲς τοποθετήσεις, ἀλλὰ μὲ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἰδίων τῶν λειτουργῶν της, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, πού μὲ διαφόρους τρόπους διακρίθηκαν στὴν καλλιέργεια τοῦ ἀμπελῶνος τοῦ Κυρίου. Δανεῖζομαι καὶ πάλι μία ἀπολύτως ἐνδεικτικὴ παράγραφο τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό:

«Οἱ ἔξωτερικοὶ ἔχθροὶ τῆς Ὁρθοδοξίας γιγαντώνονται, καὶ ἔχουμε ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ παραδειγματιστοῦμε τόσο ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ διδάγματα τῶν Ἁγίων μας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παρουσία καὶ τὴν καθημερινὴ μαρτυρία τῶν νεωτέρων ἡγιστῶν τῆς Ἐκκλησίας μας, οἱ ὁποῖοι δὲν διδάξαν μόνο μὲ λόγια τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ δικό τους προσωπικὸ παράδειγμα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔσωσαν τὸ χεμαζόμενο ποίμνιό τους, προτάσσοντας τὸ στήθος τους μπροστὰ στὸν Τούρκο ἢ τὸ Γερμανὸ Κατακτητὴ, δίνοντας ἐλεημοσύνη σὲ ἀπόρους ἀπὸ τὸ μισθὸ τους καὶ πεθαίνοντας κυριολεκτικὰ πᾶμπωχοὶ πληρώνοντας τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας τους, συγγενεῖς καὶ φίλοι...!».

Ἀποτελοῦν, λοιπόν, οἱ βιογραφούμενοι στὸ βιβλίο του Παν. Ριζόπουλου, ἐμπρακτεῖς ἀποδείξεις στὴν χυδαιότητα, στὴν ὠμότητα καὶ στὸν ἀγνωστικισμό τῶν καιρῶν. Φανερῶνουν ὅτι δὲν εἶναι κυρίαρχος ὁ μηδενισμὸς καὶ δὲν ἐπικρατεῖ ὁ εὐτελισμὸς τῶν πάντων. Καταδεικνύουν δέ, κυρίως, ὅτι στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν οἱ προσωπικότητες ἐκείνες πού ἀνθίστανται καὶ παραδειγματίζουν, πού βιώνουν καὶ διδάσκουν, ἐναντία στὸ ἰσοπεδωτικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Καθὼς διαβάζουμε τίς σελίδες τοῦ βιβλίου, βλέπουμε ξανά ζωντανὰ μπροστὰ μας, στὶς σύγχρονες τους ἐκδοχές, αὐτὰ πού ἔγραψε ὁ ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος γιὰ τοὺς δικαίους τῆς Γραφῆς (*Πρὸς Ἑβραίους* 11, 33-34, 36-37): *οἱ διὰ*

πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας, εἰργάσαντο δικαιοσύνην, ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, ἔφραξαν στόματα λεόντων, ἔσβεσαν δύναμιν πυρός, ἔφυγον στόματα μαχαίρας, ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, ἐγεννήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ, παρεμβολὰς ἔκκλιναν ἀλλοτρίων ἕτεροι δὲ ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων πείραν ἔλαβον, ἔτι δὲ δεσμῶν καὶ φυλακῆς ἐλιθάσθησαν, ἐπρίσθησαν, ἐπειράσθησαν, ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον, περιήλθον ἐν μηλωταῖς, ἐν αἰγείοις δέρμασιν, ὑστερούμενοι, θλιβόμενοι, κακουχούμενοι.

Αὐτὴ τὴν ζῶσα πίστη καταγράφει ὁ Παν. Ριζόπουλος, κι αὐτὴ εἶναι πού στηρίζει τὸν κόσμο μας, διὰ τῶν μορφῶν τῆς Ὁρθοδοξίας πού ἀναδεικνύει καὶ προβάλλει στὸ ἔργο του. Πατὶ ὅπως μὲ σοφία καὶ ἐπίγνωση ἔχει γράψει ἡ Α.Θ.Π. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαῖος, μὲ τοὺς λόγους τοῦ ὁποῖου θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὴν παρούσα παρουσίαση, καθὼς μὲ αὐτοὺς ὁ συγγρ. ἀρχίζει τὸ βιβλίο του, «*Τὸ τιμᾶν τοὺς προαπελθόντας σοφοὺς Ἱεράρχας... καὶ μελετᾶν καὶ διαδίδειν τὰς συγγραφὰς αὐτῶν πολλαπλῆν ὠφέλειαν παρέχει*». Τὴν ὠφέλεια αὐτὴ ζωντανὴ βλέπουμε νὰ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου, πού μὲ ἐξαιρετικὴ φιλοκαλία συνέγραψε ὁ Παν. Ριζόπουλος. Μὲ χαρὰ θὰ περιμένουμε καὶ τὴ συνέχεια.

M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Γ. Κηπιάδου, *Μελέται ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας*, Ἀλεξάνδρεια 2007, σσ. 251.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας διαχρονικὰ ὑπῆρξε ἐκκλησία πρωτοπορείας καὶ νέων προοπτικῶν στὸ χῶρο τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ ἀσκητικὸς χαρακτήρας τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ ἡ συνεχῆς διαλεκτικὴ ἀναζήτηση τῆς θεότητος διεύρυναν τὴν θεολογικὴ σκέψη καὶ παρήγαγαν σημαντικὰ φιλοσοφικὰ ἰδέες. Ὡς παρενέργεια ὁμως τῶν παραπάνω ζυμώσεων ὑπῆρξε ἡ ἐκτροπὴ σὲ ποικίλες αἱρέσεις, πού ἐπὶ αἰῶνες ταλάνισαν τὴν Ἐκκλησία, ἐπέφεραν σειρά σχισμάτων καὶ τὴν ἀπειλήσαν μὲ διάλυση.

Σήμερα τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας καλεῖται νὰ δραστηριοποιηθεῖ στὸν τομέα τῆς ὁλοκληρωμένης ἱεραποστολῆς, ὄχι μόνον ὡς σωστικοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος ἀλλὰ καὶ ὡς πρωταγωνιστὴ στὸν κοινωνικὸ χῶρο μὲ τὴν παροχὴ παιδείας, ἱατροφαρμακευτικῆς ἀγωγῆς, καταπολέμησης τῆς πείνας, σὲ κοινωνικὰς ομάδες Ἀφρικανῶν πού ἔχουν ἐπείγουσες καὶ ἐπιτακτικὰς ἀνάγκες. Π' αὐτὸ ἀπαραίτητη θεωρεῖται ἡ ἀπόκτηση ἐκ μέρους τῶν στελεχῶν του πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ὑποδομῆς, ὥστε νὰ συγκροτήσουν μιὰ σειρά προϋποθέσεων αὐτογνωσίας.

Φιλόδοξη ἡ πρόθεση τοῦ Μακαριωτάτου Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καὶ Πάσης Ἀφρικῆς κ. Θεοδώρου τοῦ Β', γιὰ τὴν ἰδρυση γεωγραφικῆς σχολῆς πρὸς καταρτισμὸ τῶν ἱθαγενῶν καὶ ἄλλων στελεχῶν του. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ συμβάλλει δραστικὰ καὶ ἡ ἀπόφασις του γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, πού θὰ περιλαμβάνει σειρά συγγραμμάτων μὲ στόχο τὴν ἀποκάλυψη καὶ δημοσίευση τῶν τεκμηρίων τῆς πατριαρχικῆς ἱστορίας. Καὶ καθὼς φαίνεται, ὑπάρχει πλοῦτος τέτοιων ἀδημοσίευτων στοιχείων καὶ ἐν πολλοῖς ἀγνώστων σὲ εὐρύτερους κύκλους ἐρευνητῶν ἢ φιλοσόφων. Τὰ τεμῆρια αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα τῆς διαχρονικότητος καὶ οἰκουμενικότητος τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὁποίας σημαντικὸς φορέας καὶ ἐνσαρκωτῆς συνεχίζει νὰ παραμένει τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας. Παράλληλα ἀποκαλύπτουν περίτρανα τὴν διακωνιζόμενη καὶ συνεχῶς διευρυνόμενη εὐεργετικὴ παρουσία του στὴν ἀφρικανικὴ ἥπειρο.

Πρῶτο στὴν σειρά τῶν δημοσιευμάτων τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Κηπιάδη. Κυπριακῆς καταγωγῆς διαηρόρος τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ καὶ πιστὸ τέκνο τῆς Ἐκκλησίας, Ἄρχων Μέγας Ὑπο-

μνηματογράφος της 'Αλεξανδρινής 'Εκκλησίας, κατέγραψε με μεγάλη προσοχή και εύθυμια τα γεγονότα, που συνδέονται με την διαχρονική παρουσία και πορεία της 'Αλεξανδρινής εκκλησίας. Μπορεί να μην υπήρξε ειδικός επιστήμων ιστορικός ή επαγγελματίας του είδους, ο ίδιος εξάλλου όμολογούσε ότι «δέν έχω την αξίωσιν του ιστορικού ή του εις συνόμοια καταγινομένου έργα ειδικού και πεπειραμένου συγγραφέως». Τό έντονο όμως πάθος του γιά την 'Εκκλησία και τά τεκταινόμενα σ' αυτήν τόν δδήγησαν στη συνειδητή ένασχόλησή του και στη σύνθεση ενός πονήματος ανάλογου με την λαμπρότητα με την όποία στην εποχή του ήταν περιβεβλημένο τό Πατριαρχείο της 'Αλεξανδρείας, ήγούμενο ενός άμαζόντος 'Ελληνισμού και όχι μόνο. Μπορεί ό ίδιος ό συγγραφέας να μην εύτύχησε να δει δημοσιευμένο τό έργο του, πλην τών τιμημάτων εκείνων που είχαν δημοσιευθεί στην έφημερίδα «Μέμφις», αλλά, τόχη άγαθή έπιφύλαξε μετά από έναν αιώνα τό έργο να δημοσιευθεί σέ ένα καλαισθητό τόμο, μεγάλου σχήματος, 250 σελίδων, που περιβλήθηκε με την εύλογία του Μακαριωτάτου Πατριάρχη 'Αλεξανδρείας κ. Θεόδωρου. Μέχρι σήμερα ήταν θησαυρισμένο στη συλλογή χειρογράφων του 'Αρχείου της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης με άριθμό 495.

Στόν τόμο προτάχθηκε μία πλήρως διαφωτιστική εισαγωγή (σσ. 11-23) του διδάκτορος της Θεολογίας Παναγιώτη Τζουμέρκα, ύπευθύνου της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης. Έκτός τών βιογραφικών στοιχείων του Κηριάδη, τά όποία εκθέτει ό Π. Τζουμέρκας, οικιαγραφεί την ιστορία του χειρογράφου ενώ προβαίνει σέ αξιολόγηση του έργου εξετάζοντας τη γλώσσα και τό ύφος του συγγραφέα, τις πηγές που χρησιμοποίησε και τό περιεχόμενο. Σέ όλιγο-σέλιδο παράρτημα δημοσιεύει κείμενα που σχετίζονται με τόν συγγραφέα και τό χειρόγραφο, ένισχύοντας ή άποσαφηνίζοντας όσα στην εισαγωγή εξέθεσε. Την έκδοση έπιμελήθηκε ό γνωστός από τό όγκώδες συγγραφικό έργο του καθηγητής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Μανώλης Βαρβούνης, 'Αρχων Χαρτοφύλαξ του 'Αλεξανδρινού Θρόνου, ό όποιος είναι και ό διευθυντής της σειράς αυτής τών εκδόσεων.

Η μελέτη, ή άριβέστερα οι μελέτες του Κηριάδη παρουσιάζουν την ιστορία της 'Εκκλησίας της 'Αλεξανδρείας από την ίδρυσή της μέχρι την εποχή του Πατριάρχη Νικάνορα († 1869). Δέν πρόκειται γιά συστηματική 'Εκκλησιαστική 'Ιστορία, όπου τά γεγονότα καταγράφονται έξελικτικά και ακολουθούν οι έρμηνείες ή διατυπώνονται ύποθέσεις. Στο έργο δηλαδή δέν ακολουθείται τυπικά ή έξελικτική πορεία της 'Αλεξανδρινής 'Εκκλησίας αλλά ό σ. επικέντρωσε τό ενδιαφέρον του σέ όρισμένα θέματα, που θεώρησε ότι άποτελούσαν και τις βασικές παραμέτρους αυτής της πορείας και παρουσίας. Θά μπορούσε ίσως να διακρίνει κανείς μία τάση του Κηριάδη προς την ιστοριοφιλολογική μέθοδο, που έξάλλου άποτελούσε, κατά παράδοση, τό βασικό εργαλείο τών διδασκάλων της 'Αλεξανδρινής Σχολής.

Ο Κηριάδης πρέπει να ήταν εκκλησιαστικός ρήτορας. Τό μαρτυρεί όχι μόνο τό ύφος και ή γραφή του αλλά και ό γλωσσικός πλούτος, ή εύρεία χρήση τών συνωνύμων, ή εύστοχη τοποθέτηση τών επιθέτων, ή δεξιοτεχνία στη χρήση τών επιρρημάτων. Θαυμαστός όμως και ό πλούτος τών γνώσεων. Είναι άπορίας άξιον πώς ένας νομικός διέθετε τόση άφθονία ιστορικών και θεολογικών γνώσεων. Βεβαίως ανάμεσα σ' αυτά ίσως ύποψώσει και ή αδυναμία του έργου. Μακροσκελής περίοδος με πολλές παρεκβάσεις ή παραθέσεις μακρών κειμένων προκαλούν πρόωρο κάματο στόν μελετητή, και μάλιστα στόν άμήητο. Έν τούτοις ή πολυμάθειά του, ή άκριβολογία του, ή εύρεία και εύστοχη χρήση τών πηγών, κυρίως από συγγράμματα Πατέρων της 'Εκκλησίας και εκκλησιαστικών συγγραφέων προσφέρουν στόν μελετητή την έγκυρότητα της επιστημονικής μελέτης. Ένδιαφέρον παρουσιάζει, ανάμεσα στα άλλα, ή προσπάθεια του Κηριάδη να συγκροτήσει πίνακα τών 'Ιεραρχών της 'Αλεξανδρείας, από τόν 'Απ. Μάρκο (46 μ.Χ.) μέχρι τόν Νικάνορα τό 1869 (σ. 57). Στο τέλος του

πίνακα αυτού συναρτάται ένας άλλος πίνακας, όπου καταχωρίζονται τὰ ὀνόματα ὄσων Ἀλεξανδρινῶν ἐπισκόπων διαγράφηκαν ἀπὸ τὰ ἱερὰ Δίπτυχα τοῦ ἀλεξανδρινοῦ θρόνου, ἐπειδὴ ὑπῆρξαν αἰρετικοί. Ὁ χρονολογικὸς πίνακας τῶν Ἱεραρχῶν ἀναδημοσιεύεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 243) συμπληρωμένος καὶ ἐν μέρει τροποποιημένος ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο.

Προηγείται μία εὐρεία εἰσαγωγή (σσ. 35-43) ἣ ὁποία καταλήγει στὴ διαπίστωση: Ἀλήθεια ὄντως πανθομολογουμένη ὅτι, ἔκπαλαι Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλληνισμὸς συμπαγῆ τε καὶ ἐνιαίαν καὶ ἀδιάσπαστον δυνάδα κατήρτησαν, ταυτοσημαντὸν γνώρισμα τοῦ Ἑλλήνος (σ. 43). Ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο μέρος, ὅπου πραγματεύεται τὴ θεμελίωση τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο καὶ Εὐαγγελιστὴ Μάρκο μέχρι τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. Συναρτᾷ τὴν ἱστορικὴ πορεία μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαίτερα ἐκείνων ποὺ τὴν κυβέρνησαν. Ὅσα γεγονότα συνδέονται μὲ τὴν περίοδο τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ἓνα ἕκαστο ἐξ αὐτῶν ἀποτελοῦν καὶ σελίδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Συνοπτικότερα βέβαια τῶν παλαιότερων, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα σπανίζουν, μὲ εὐρύτερες ἀναφορὰς στοὺς νεώτερους. Θὰ ἔλεγα ὅτι εἶναι τὸ πῶς συγκροτημένο καὶ συμπλεγῆς τμήμα τοῦ βιβλίου. Στὸ Β' μέρος πραγματεύεται τὴ σειρά τῶν γεγονότων, ποὺ συνδέονται μὲ τὸ Διδασκαλεῖο ἢ τὴν Κατηχητικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας. Συνέλεξε μὲ προσοχὴ ὅλες τὶς εἰδήσεις τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τοὺς διδάξαντες, τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας, τοὺς σκοποὺς ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἡ δραστηριότητα τῆς σχολῆς κ.λπ., γὰρ νὰ συμπεράνει ὅτι «ἀφθόνως καταρθεῖον τοὺς εὐθαλεῖς λευμῶνας τῆς Καθόλου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὡς ἄλλη πολὺκρονος πηγὴ, πλατυρρῶως προχέουσα τὰ διανγη νάματα, καὶ γονιμοποιῶσα τὴν βλάστην τῆς πίστεως» (σ. 56).

Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στοὺς περικαλλεῖς ὀρθόδοξους ναοὺς τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ γενικότερα τῆς Αἰγύπτου, κάνοντας εἰδικὴ μνεία τοῦ μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τοῦ Σωτήρος, στὸ χῶρο τοῦ πολυσηλοῦ Καισαρείου (ναοῦ τοῦ Καίσαρος), διπλα στὰ ἀνάκτορα τῶν Πτολεμαίων. Ἀναφορὰ ἀκόμη γίνεται στὸν ἐπιβλητικὸ ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, διπλα στὶς σημερινῆς ἐγκαταστάσεις τοῦ Πατριαρχείου κ.ἄ.

Στὸ τελευταῖο μέρος συγκέντρωσε ὅσα γνωστὰ στοιχεῖα ὑπῆρχαν γιὰ τὶς μητροπόλεις τοῦ Πατριαρχείου, τὶς ὑπάρχουσες ἀλλὰ καὶ τὶς πάλαι ποτὲ διαλάμψασες, ὥστε νὰ δεχθεῖ τὸ εὖρος τῆς δραστηριότητος τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ εἰδικὸ βῆρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔγκειται στὸ ὅτι συντάχθηκε ἀπὸ ἓνα μελετητὴ, ποὺ εἶχε τὸ ἀπαραίτητο γνωστικὸ ὑπόβαθρο ἀλλὰ καὶ ἀγάπη καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἐπιστημονικὴ βαρῦτητα τοῦ ἔργου δὲν περιορίζεται μόνον στὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ γράφηκε σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι χρησιμοποίησε πηγὰς καὶ βοηθήματα, ποὺ πλέον σπανίζουν. Παράλληλα, καὶ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραλειφθεῖ, ἀπέτελεσε σημαντικὴ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ὅλους ὅσοι μετέπειτα ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας. Καὶ μόνον αὐτὸ ὑποδηλώνει τὴν ἐγκυρότητα τῶν παρεχομένων ἀπὸ τὸν Κηριάδη πληροφοριῶν. Πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ὁ Κηριάδης συνεξετάζει ἀπὸ τὸ ἔτος 641 μ.Χ., ποὺ ἡ Ἀλεξάνδρεια κατελήφθη ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους, τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐξελίξεις στὸ Ἰσλάμ. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ ὅσα ἤδη ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν παρουσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν Αἴγυπτο καὶ ὄχι μόνον, καὶ πιστεύουμε ὅτι σύντομα καὶ ἄλλα ἐργα-μαρτυρίες θὰ δοῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Ἐμπλουτίζει τὶς γνώσεις μας ἀλλὰ καὶ καταδεικνύει πῶς τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας ἀντιπαλεύοντας μὲ μῦριες δυσκολίες καὶ ἀντιξοότητες, ἔχει νὰ παρουσιάσει ἓνα σημαντικό ἔργο πίστεως καὶ πολιτισμοῦ.

Εὐτυχῆς λοιπὸν ἦταν ἡ ἐμπνευση τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κ.

Θεοδώρου για την ευγενική χορηγία του Υπουργείου Έθνικης Άμυνας και του ύπουργού κ. Μείμαράκη.

Τέλος, θά πρέπει να ξεκαρθεί ή επαγγελματική εϋσυνειδηρία τών εκδοτικών οίκων «Άλήθεια» και «Πορεία» για τόν σχεδιασμό και την τυπογραφική έπιμέλεια, άφου με άρτιότητα έφεραν σέ πέρας έναν τόμο άπό τή φύση του άπαιτητικό και δύσκολο. Το άποτέλεσμα τής συνεργασίας τους είναι δντως έντυπωσιακό και αισθητικά άψογο.

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΕΚΡΙΔΗΣ

Μ. Γ. Βαρβούνη, *Νεοελληνικά λαϊκά έπιτύμβια έπιγράμματα*, Άθήνα 2007, έκδ. Παπαζήση, σσ. 251.

Ό πολυγραφώτατος πανεπιστημιακός καθηγητής Μανώλης Βαρβούνης (τήμημα Ίστορίας-Έθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης) παρέδωσε στην κυκλοφορία μία νέα σημαντική και ιδιαίτερος ένδιαφέρουσα έπιστημονική μελέτη-μονογραφία. Τήν προσέθεσε στη μακρά σειρά άυτοτελών έργασιών με τις όποιες έχει εμπλουτίσει τήν ελληνική και διεθνή λαογραφική, και όχι μόνο, βιβλιογραφία. Το πλούσιο πρωτογενές υλικό, συγκεντρωμένο άπ' όλη τήν Έλλάδα με τήν γόνιμη δραστηριοποίηση τών φοιτητών του, συνέβαλε στη συγκρότηση μιάς συστηματικής θεώρησης ένός κορυφαίου γεγονότος για τόν άνθρωπινο βίο, του θανάτου και τών συμφραζόμενων του.

Στήν εργασία άυτή ό κ. Βαρβούνης εξετάζει τόν θάνατο όχι μόνο ως άτομικό αλλά συνάμα και ως κοινωνικό γεγονός, άφου ό θάνατος φίλων και συγγενών προκαλεί διαχρονικά σοβαρές άναταράξεις σέ εύρειες κοινωνικές ομάδες και παρέχει, έστω και πρόσκαιρα, άφορμή για άναθεωρήσεις και άνακατατάξεις, ιδεολογικές ή και πρακτικές. Με τόν θάνατο και τήν άντιμετώπιση του άπό τά άρχαία χρόνια άσχολήθησαν προσπαθώντας να δώσουν άπάντηση όλες οι θρησκείες και οι φιλοσοφίες προκειμένου να άμβλύνουν τήν τραγικότητα του ανθρώπου, που άντιμετωπίζει τó τέλος ως εκμηδένιση. Γύρω άπό τήν έξοδο του ανθρώπου άπό τόν παρόντα βίο έχουν διαμορφωθεί διάφορα ταφικά έθιμα τά όποια πάντοτε βέβαια έχουν στενότερη σχέση με τούς άπολειπομένους και όχι με τούς ίδιους τούς νεκρούς. Ή παρούσα μελέτη έπικεντρώνεται στην καταγραφή και άξιολόγηση τών έπιτυμβίων έπιγραμμάτων, που ό λαός καταθέτει έν είδει γραπτού μοιρολογιού στούς τάφους φίλων και συγγενών.

Τής όλης μελέτης, που χωρίζεται σέ πέντε κεφάλαια, προτάσσεται έκτενης είσαγωγή στην όποία έξηγγείται για ποιό λόγο ή μελέτη τών έθιμων και τών ομάδικών μορφών έκφρασης, που συνδέονται με τήν έμπειρία του θανάτου, άποτελεί καθοριστικό εργαλείο για τήν κατανόηση ένός παραδοσιακού πολιτιστικού συστήματος. Το ζήτημα του θανάτου άποτελοόσε πάντοτε κριτήριο ποιότητας μιάς κοινωνίας ή όποία χαρακτηρίζεται άπό τήν στάση τής έναντι του θανάτου. Είναι άποδεκτό άπό τήν ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία ότι άποτελεί σημαντικό κοινωνικό χαρακτηριστικό, τόσο που συχνά ή συγκρότηση τής κοινωνίας τών νεκρών όδηγει σέ άναδημιουργία και άνασυγκρότηση τήν κοινωνία τών ζώντων. Και ή στάση άυτή άποτυπώνεται άνάγλυφα στά νεκρικά έθιμα, στά μοιρολόγια, στίς άντιλήψεις και νοοτροπίες για τήν μεταθανάτια ζωή. Πτυχή άυτού του φαινομένου άποτελούν τά έπιτύμβια έπιγράμματα.

Τό πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει μία λεπτομερή χαρτογράφηση του ύπάρχοντος υλικού καθώς και όσον συγκεντρώθηκε και βρίσκεται θησαυρισμένο, στο Λαογραφικό Άρχείο του τμήματος Ίστορίας-Έθνολογίας του ΔΠΘ. Καταδεικνύεται περίτρανα ότι «στη

λαϊκή μας παράδοση, παλαιότερη και νεότερη, παραδοσιακή και νεωτερική, προφορική και γραπτή, ό παλαιός οίνος τοποθετείται σέ νέους άσκούς, χωρίς νά χάσει τίποτε από τή ζωντάνια, τή γοητεία και τή θελκτικότητα του» (σ. 55).

Στό δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τά επιτύμβια λαϊκά επιγράμματα, καθώς και τά λαϊκά μοιρολόγια στό έθιμικό και κοινωνικό τους πλαίσιο. Ό σ. προβαίνει σέ άνασκόπηση τής ύπάρχουσας βιβλιογραφίας και διαπιστώνει πώς «ό έθιμικός περιγύρος και τό κοινωνικό περιβάλλον προσδιορίζουν τήν οδία και τών ίδιων τών επιγραμμάτων, πού δέν αποτελούν άπλή λογοτεχνική άσκηση ύφους άλλα είναι γνήσιες έκφράσεις βίαιων και καθοριστικών συναισθημάτων» (σ. 61). Στη συνέχεια καταγράφει τά νεκρικά έθιμα και τις παραμέτρους τους στό άστικό περιβάλλον καθώς και τό κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στό όποιο άναπτύσσονται και εξέλισσονται από τήν προφορικότητα στην έγγραμματοσύνη.

Στό τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται ή μορφή και ή λειτουργικότητα του νεοελληνικού λαϊκού επιτύμβιου επιγράμματος, τό όποιο κατά τόν σ. μπορεί νά θεωρηθεί ως μία άποθήκη νοημάτων και συναισθημάτων (σ. 121), όπου έχουν ένσωματωθεί ποικίλα πολιτισμικά σύμβολα. Αύτά με τή σειρά τους μεταφέρουν μηνύματα άνάμεσα στόν κόσμο τών ζώντων άλλα και μεταξύ ζώντων και του κόσμου τών νεκρών. Τά επιγράμματα άκόμη λειτουργούν και ως έγγραφοι θρήνοι, δηλαδή ως μεταφορείς του προφορικού μοιρολογίου στη γραπτή του μορφή. Τό κεφάλαιο αυτό κλείνει με όρισμένες μορφολογικές παρατηρήσεις και κατηγοριοποιήσεις από τόν μελετητή.

Στό τέταρτο κεφάλαιο άναλύεται λεπτομερέστερα ή σχέση άνάμεσα στα επιτύμβια επιγράμματα και στα λαϊκά μοιρολόγια, έπισημαίνονται οι έκτεταμένες θεματολογικές όμοιότητες άνάμεσα στα άρχαία επιτύμβια επιγράμματα (συνήθως λογίων) και στα νεοελληνικά μοιρολόγια, πού αποτελούν δημιουργήματα μίας συλλογικής παραδοσιακής σκέψης και όμαδικής προφορικής ποιητικής δημιουργίας. Στό ίδιο κεφάλαιο ό σ. συστηματοποιεί τις θεματολογικές, ιδεολογικές και έκφραστικές συνέχειες, για νά καταδείξει τήν σέ βάθος σχέση τών επιτυμβίων επιγραμμάτων, τών νεοελληνικών λαϊκών επιγραμμάτων και τών λαϊκών μοιρολογίων. Στη συνέχεια καταγράφει τις άσυνέχειες, τις άλλαγές και τις διαφοροποιήσεις, ώστε νά άναφανεί ό διαφορετικός κόσμος τών νεοελληνικών επιτυμβίων επιγραμμάτων.

Στό πέμπτο κεφάλαιο άναλύει και άξιολογεί τις ιδεολογικές, λαογραφικές, θεματολογικές και μεταφυσικές παραμέτρους του ζητήματος του θανάτου. Τονίζεται ιδιαίτερα ή συντριβή τών ζώντων από τόν άωρο θάνατο, άλλα και ή έξαρση του ήρωικού φρονήματός τους, όταν ό θάνατος προκαλείται κατά τήν υπεράσπιση τής πατρίδος.

Ή όλη μελέτη κατακλείεται με όρισμένες έπιλογικές κρίσεις του σ. οι όποιες ύπογραμμίζουν ότι «ή πανελλήνια διάδοση και ό μορφολογικός του πλούτος καθιστούν τό νεοελληνικό λαϊκό επιτύμβιο έπίγραμμα σπουδαίο είδος τής λαϊκής μας λογοτεχνίας, γνήσιο και ούσιαστικό, άφοδ άποτελεί μέσο έκφρασης πολλών καθημερινών λαϊκών ανθρώπων για τά συγκλονιστικά τους συναισθήματα, τά σχετιζόμενα με τόν θάνατο, τήν άπώλεια, τήν πίκρα και τήν όδύνη του παντοτεινού άποχωρισμού» σ. 273.

Ή μελέτη έμπλουτίζεται άκόμη με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, βραχυγραφίες, παράθεση πλήρους ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, με κείμενα νεοελληνικών επιτυμβίων επιγραμμάτων και με εύρετήρια όνομάτων, έννοιών και πραγμάτων. Τέλος, κι αυτό δέν πρέπει νά παραλειφθεί, τό βιβλίο είναι αφιερωμένο «στην ιερή μνήμη τής Έύας Κεκριδου, πού άδόκητα πέρασε στην αντίπερα όχθη, λαμπερή, χαμογελαστή και άφθαρτη». Θά μπορούσε ίσως κι αυτή ή αφιέρωση νά έκληφθεί ως επιτύμβιο έπίγραμμα, έκφραστικό φιλίας και αγάπης.

Άξιος συγχαρητηρίων είναι ό πανεπιστημιακός καθηγητής για τις άναλυτικές του ικανότητες άλλα και για τήν συγκέντρωση και τήν τιάσσευση ενός τόσο πλούσιου υλικού, ώστε

τελικά να προκύψει μία σημαντική μελέτη, που θα μείνει σημείο αναφοράς για τους μεταγενέστερους λιογράφους έρευνητές.

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΕΚΡΙΔΗΣ

Σεβασμιώτατου Μητροπολίτου Πριγκηποννήσων Ίακώβου, *Τρεις Ιστορικοί Ναοί της Πόλεως* (Εκκλησιαστική Ίστορία), εκδόσεις «University Studio Press», Θεσσαλονίκη 2008, σ. 120, Β' έκδοσις.

Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πριγκηποννήσων κύριος Ίακωβος έν τῷ παρόντι βιβλίῳ του «Τρεις ιστορικοί ναοί τῆς Πόλης» πραγματεύεται τήν ἱστορίαν τῶν έν Κωνσταντινουπόλει ναῶν τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, τῆς Παναγίας Μουχλίου καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ξυλοπόρτη, ναῶν τῶν ὁποίων ἡ ἰδρυσις ἀνάγεται εἰς τοὺς πλέον ἐνδόξους βυζαντινοὺς χρόνους.

Ο συγγραφεὺς τὸ μὲν προσεγγίζει γεωγραφικῶς ἕκαστον ναὸν έν τῇ τοπογραφίᾳ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ, τὸ δὲ μᾶς παρέχει τήν ἱστορίαν του διά μέσου τῶν αἰῶνων. Καί πάντα ταῦτα μετὰ λόγου γνώσεως, καθὼς ὄχι μόνον εἶναι ἐγκρατῆς τῶν ἱστορικῶν δοξῶν τοῦ Οἴκου-μενικῆ Πατριαρχεῖου, ἀλλὰ καί διότι ἐρευνᾷ δυσπρόσιτα πλέον βιβλία καί κείμενα, δι' ὧν τεκμηριώνει κατὰ τὸν πλέον ἐπιστημονικὸν τρόπον τὰ γραφόμενά του. Ἐνδεικτικὸς τούτου εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν έν τῷ βιβλίῳ παραπομπῶν, αἱ ὁποῖαι φανερῶνουν τήν ἐξαντλητικὴν ἐρευναν τῶν πηγῶν του.

Αἱ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀγνωστοί πτυχαί τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῶν ἀνωτέρω ναῶν καί αἱ ἐνταῦθα ἀναφερόμεναι λεπτομέρειαι καθιστοῦν τὸ ἀνά χεῖρας βιβλίον ἐλκυστικὸν καί ἀκρῶς ἐνδιαφέρον. Πράγματι ὅλος αὐτὸς ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν, ὁ ὁποῖος παρέχεται ἐνταῦθα, ἐντυπωσιάζει τὸν ἀναγνώστην καί τὸν ὀδηγεῖ εἰς ἀνάδρομα εἰς τὸν χρόνον ταξείδια, ὅτε, κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Καβάφην, «ὁ ἐνδοξὸς μας Βυζαντινισμὸς» ἔμεσουράνει. Καί τοῦτο γίνεται, ἀκόμη, κατορθωτὸν χάρις εἰς τήν γλαφυρὰν γραφίδα τοῦ Σεβασμιώτατου Μητροπολίτου Πριγκηποννήσων κ. Ίακώβου.

Ἐν αὐταῖς ταῖς σελίσι καταφαίνεται τὸ συγγραφικὸν τάλαντον τοῦ συγγραφέως, ὅστις εἰς λόγον στρωτὸν, μεστὸν καί πειθαρχημένον μᾶς παρέχει κείμενα ὑψηλῆς αἰσθητικῆς. Τὸ ὕφος του εἶναι λιπὸν, ὅπως ἀρμόζει εἰς ἱστορικὰ κείμενα. Δὲν εἶναι, ὅμως, ξηρόν, καθὼς ἐμπλουτίζεται ὑπὸ περιγραφῶν καί ἐνδιαφερόντων στοιχείων τέχνης, τὰ ὁποῖα εἰσάγουν τὸν ἀναγνώστην εἰς τήν βυζαντινὴν ναοδομίαν καί ὄχι μόνον. Ἡ γλῶσσα τῆν ὁποῖαν χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς εἶναι διανγῆς ἀπλῆ καθαρεύουσα, ἀπολύτως κατανοητὴ ὑπὸ πάντων διὼ καί τὸ παρὸν βιβλίον ἀναγιγνώσκεται εὐχαρίστως, δημιουργῶν ἐξαιρετικῶς γλωσσικὰς ἐντυπώσεις. Μάλιστα, ἡ ἐνταῦθα χρησιμοποιουμένη γλῶσσα δένει ἀριστα μετὰ τὰ βυζαντινὰ καί μετὰ τὰ Μεταβυζαντινὰ παραθέματα, ὅτινα χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς προκειμένου νὰ τεκμηριώσῃ τὰς ἀπόψεις του.

Τὸ ἐξαιρετὸν αὐτὸ καί ἄξιον παντὸς ἐπαίνου βιβλίον συμπληροῦν ἐξήκοντα ἐγχρωμοὶ καί, μᾶλλον, δυσέυρετοι φωτογραφίαι τῶν προαναφερθέντων ναῶν, αἱ ὁποῖαι ὀπτικοποιοῦν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὰ κείμενα καί τοὺς παρέχον ἀμεσότητα ἀντιλήψεως.

Ὅφειλομεν, λοιπὸν, χάριτας εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Πριγκηποννήσων κύριον Ίακωβον διὰ τὸ ἐντελεστάτον αὐτὸ πόνημά του, τὸ ὁποῖον, σὺν τοῖς ἄλλοις, μᾶς ὑπενθυμίζει τὰς ἀλυτρώτους εἰσέτι πατρίδας καί τὸ ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν κλέος.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Άννα Σ. Καραμανίδου, *Τὰ Μοναστήρια τῆς Χαλκιδικῆς. Ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. μέχρι τὸν 19ο αἰ.*, ἐκδ. Τέρτιος-Ναῦς, Θεσσαλονίκη 2007, σχ. 4ο, σσ. 207+ἀναδ. χάρτης.

Ἡ ἐργασία τῆς κυρίας Ἄννας Καραμανίδου, λέκτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., ἀποτελεῖ τμήμα ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Α.Π.Θ., μὲ τίτλο *Τὰ Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας στὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Περίοδο*. Τὸ Πρόγραμμα διηύθυνε ὁ καθηγητὴς, πρωτοπρεσβύτερος π. Θεόδωρος Ζήσης πὺν προλογίζει ἐπαινετικά τὸ συγκεκριμένο ἔργο.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ καταρτισμὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος καὶ ἡ σύμπηξη ἐρευνητικῆς ομάδας πὺν ἀπέδωσε καρπούς. Αὐτὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα εἶναι σχετικὰ δυσεύρετα. Ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα αὐτὸ κυκλοφόρησε πρώτη ἡ ἔρευνα τοῦ καθηγητῆ π. Θ. Ζήση, «Τὰ Μοναστήρια τῆς Θεσσαλονίκης. Σταυροπηγιακὲς καὶ Ἑνοριακὲς Μονές», *Πρακτικὰ Ζ' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 58-69. Προδρομικὸ παρόμοιο Πρόγραμμα μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει συγκρίσεις καὶ ἀναγωγὲς εἶναι αὐτὸ τοῦ Ἑθνικοῦ Μετοσβίου Πολυτεχνείου μὲ θέμα: *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση 1453-1850*, μὲ ὑπεύθυνο τὸν καθηγητὴ Χαράλαμπο Μπούρα. Στὰ πλαίσια τοῦ Προγράμματος καταγράφηκαν, ἀποτυπώθηκαν καὶ δόθηκαν σχετικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ ἑκατὸν τέσσερις Ἐκκλησίαι καὶ Μοναστήρια. Οἱ ἐργασίες ἐκδόθηκαν σὲ πέντε τόμους, ἐκδ. Ε.Μ.Π., I-V, Ἀθήνα 1979-1998. Λίγα χρόνια νοώτερα ὁ Χαρ. Μπούρας μὲ τὶς Ἀ. Καλογεροπούλου καὶ Ρ. Ἀνδρεάδη, κυκλοφόρησαν τὸν δυσεύρετο πλέον τόμο: *Ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969 (ἀγγλικὴ ἔκδοσις 1970), Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου καταγράφηκαν σαρανταδύο ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν πὺν εἶχαν περιγράψει οἱ παλαιότεροι δάσκαλοι Σωτηρίου καὶ Ὁρλάνδος.

Ἡ ἐργασία τῆς κυρίας Καραμανίδου ἀναφέρεται στὰ Μοναστήρια τῆς Χαλκιδικῆς ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Κατὰ τὸ περιεχόμενο, χωρίζεται σὲ πέντε κεφάλαια ἀνάλογα μὲ τὶς χρονικὲς ἐνότητες Ἰδρύσεως τῶν Μοναστηριῶν. Συγκεκριμένα: Εἰσαγωγή σ. 17-22, κεφ. 1ο, σ. 23-28, Μοναστήρια πὺν ἰδρύθηκαν τὴν ἐποχὴ τῶν Ἰσαύρων (717-867), κεφ. 2ο, σ. 29-111, ... τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων (867-1081), κεφ. 3ο, σ. 113-114, ... τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων (1081-1204), κεφ. 4ο, σ. 115-136, ... τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1261-1453), κεφ. 5ο, σ. 137-140, ... τὴν Τουρκοκρατία. Ἀκολουθοῦν Συμπεράσματα, σ. 141-145, Πίνακας Μοναστηριῶν τῆς Χαλκιδικῆς πὺν ἔγναν Ὑποστατικά καὶ Μετόχια τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, σ. 147-148, Βιβλιογραφία, σ. 151-166, Εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγματίων, σ. 169-182, περιλήψεις στὰ ἀγγλικά καὶ γερμανικά, σ. 83-190, Παράρτημα εἰκότων, σ. 193-207, τέλος, ἐκτὸς κειμένου ἀναδιπλούμενος Χάρτης μὲ Ὑπόμνημα.

Ἡ ἔρευνα ἔφερε σὸ φῶς τριανταεπτὰ Μοναστήρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα μόνον λειτουργεῖ αὐτόνομα σήμερα, αὐτὸ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτριάς, στὰ Βασιλικά. Εἶναι ἄμφως ἐνδιαφέρουσα ἡ κατανομή. Τρία, ἐπὶ Ἰσαύρων, εἰκοσιπέντε, ἐπὶ Μακεδόνων, ἕνα, ἐπὶ Κομνηνῶν καὶ Ἀγγέλων, ἑπτὰ, ἐπὶ Παλαιολόγων καὶ ἕνα, ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Μέχρι σήμερα μὲ τὴ Χαλκιδικὴ ἐπὶ μέρους ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος οἱ J. Lefort, Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Ἰωακ. Πατάγγελος, Εὐθ. Τοιγαρίδας καὶ παλαιότερα Fr. Dölger καὶ N. Χρυσανθίδης. Ἡ συγγραφέας μᾶς δίνει ἕνα πρωτότυπο σοβαρὸ ἐπιστημονικὸ κείμενο ὡς πρὸς τὴν συνολικὴ καὶ διαχρονικὴ παρουσίαση τῶν Μοναστηριῶν, συνδυάζοντας τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία πὺν εἶναι ἐκτεταμένη τόσο ἑλληνικὴ ὡς καὶ ξένη, μὲ ἀρχαιακὴ ἔρευνα καὶ παράλληλες ἐπιβεβαιώσεις στὰ Ἀσια τῶν Ἀθωνικῶν Μονῶν. Συγχρόνως ἔχουμε ἐπισημάνσεις τῶν τοποθεσιῶν τῶν κτισμάτων ἢ τῶν ἐρειπίων καὶ ἀποτυπώσεις μὲ ἐπιτόπια ἔρευνα. Ἡ ἐξέτασις κάθε Μονῆς περιλαμβάνει ἀνάλογα μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα: α'. Προσδιορισμὸς τῆς

θέσης, β'. Ίδρυση, ιστορικά στοιχεία και ιστορική εξέλιξη, γ'. Αρχιτεκτονική περιγραφή κελιών και καθολικού, δ'. Όνομασία ή ονομασίες και ε'. σε πολλές συνοπτικό χρονολόγιο. Ίδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τὸ ἐπιμελημένο Παράρτημα φωτογραφιῶν καὶ τὸν πολὺ κατατοπιστικὸ Χάρτη. Ἄξια ιδιαίτερης ἀναφορᾶς ἡ δημοσίευση τῆς εἰκόνας τοῦ δόσιου Εὐθύμιου τοῦ Ἀθωνίτη τοῦ Νέου ἀπὸ τὸ χφ. Ἄθω Καυσοκαλυβίων 258. Τέλος ὀφείλει κανεὶς νὰ μνημονεύσει τὸ καλαίσθητο ἐξώφυλλο, ἔργο τοῦ ζωγράφου Ν. Μπλιάτκα καὶ τὸ ἐπιμελημένο τῆς ἐκδόσεως.

Ἀπὸ τὸ ἔργο πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ πρώτη μοναστικὴ προσπάθεια στὸ χῶρο τῆς Χαλκιδικῆς ἐπιτελέσθηκε ἀπὸ τὸν δόσιο Εὐθύμιο τὸ Νέο στὴν περιοχὴ Βράσταμα, σημερινὰ Βραστά, 14 χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ Πολυγύρου, τὸ 866. Στὴ συνέχεια ἐπικρατεῖ κάποια ἀναστολή, πού ἡ συγγραφέας ἀποδίδει στὴν εἰκονομαχία, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἔξαρση κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων. Εἰκοσιπέντε Μοναστήρια θεμελιώνονται καὶ λειτουργοῦν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀκτὼ προγενέστερα τοῦ ὀργανωμένου ἀγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ. Παρατηρεῖ πὼς ἡ ἔξαρση αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο πού οἱ ἱστορικοὶ θεωροῦν ὡς τὸ ἀπόγειο τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν ἐνδειξὴ πὼς ἡ ἀνοδος τοῦ Μοναχισμοῦ, τουλάχιστον στὴν ὑπὸ ἐξέταση περιοχὴ καθὼς καὶ στὸν ὄμορο Ἄθω, δὲν συμπίπτει μὲ περιόδους παρακμῆς τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως διάφοροι ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν καὶ ἀποτελεῖ τρόπον τιμὰ μιά κάπως γενικότερη παραδοχὴ στὰ ἐκλαϊκευτικὰ ἱστορικὰ ἔργα. Μετὰ τὴν ὕφεση ἐπὶ Κομνηνῶν καὶ Ἀγγέλων, πάλι παρατηρεῖται ἔξαρση κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο. Ἐπτά Μονῆς προσδιορίζει ἡ ἐρευνήτρια μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ μόνη λειτουργοῦσα σήμερα, αὐτὴ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολτριάς. Οἱ Μονῆς τῆς περιόδου αὐτῆς διακρίνονται σὲ Βασιλικές, Πατριαρχικές, Αὐτοδέσποτες καὶ τέλος, αὐτόνομες-ιδιόκτητες. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μίαν μόνον Μονὴν ἰδρύεται περὶ τὸ 1870, ἀπὸ τοὺς Ρώσους, στὰ πλαίσια σχεδίου ἐκσλαβισμοῦ τῆς περιοχῆς. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ Μοναστήρια τῆς περιοχῆς γίνονται Μετόχια τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ἡ μελέτη αὐτὴ συμβάλλει στὴν ἀποκάλυψη καὶ ἀποκατάσταση ἑνὸς ἱστορικοῦ μορφώματος, τῆς Μοναχικῆς ζωῆς καὶ τὴν καταγραφή καὶ μελέτη τριανταεπτὰ ἐκκλησιαστικῶν μνημείων στὴ Χαλκιδική, σὲ μίαν περίοδο χιλίων ἐτῶν περίπου, ὅταν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἐρειπωθεῖ ἢ ἔξαφανισθεῖ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοὺς ἀπαίτησε πολυετὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Πὰ νὰ γίνει μάλιστα ἀντιληπτὸ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ πὼς ἡ κρατοῦσα ἀποψη ἦταν ὅτι δὲν ὑφίστανται βυζαντινὰ μνημεῖα στὴν Χαλκιδικὴ ἢ καταστράφηκαν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες μελετητὲς τῶν μνημείων τῆς Χαλκιδικῆς, ὁ Ἰωακείμ Παπάγγελος, «Ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν Καλάνδρα Χαλκιδικῆς», στὸ Χαρ. Μπούρας (ἐπιμ.), *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση 1353-1850*, ΕΜΠ, τ. 1, Ἀθήνα 1979, σ. 52, Σημ. 1, γράφει: «Ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε μέχρι τώρα, ἡ ἔλλειψη ἐκκλησιαστικῶν μνημείων ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὴ Χαλκιδική, εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη». Πὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία τῆς κυρίας Καραμανίδου εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ἀποτελεῖ μίαν νέα βάση στὸν ἐπιστημονικὸ χῶρο καὶ κείμενο ἀναφορᾶς. Συμβάλλει δὲ στὴν τοπικὴ ἱστορία, στὴν Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀρχαιολογία. Μία ἔνσταση θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ. Ἐνῶ ἡ συγγραφέας μᾶς παραδίδει πολὺ καλὲς ἀρχιτεκτονικὲς περιγραφές, λείπουν οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἀποτυπώσεις. Βέβαια τὸ ἔργο τῆς ἀποτύπωσης εἶναι ἔργο ἀρχιτέκτονα μηχανικοῦ πού δὲν εἶναι ἡ συγγραφέας. Θὰ μπορούσε στὸν τομέα αὐτὸ νὰ ὑπάρξει συνεργασία μὲ κάποιον εἰδικό.

Παρὰ τὴ μοναδικὴ ἔνσταση, τὸ ἔργο τῆς κυρίας Καραμανίδου παραμένει ἐξαιρετικὸ καὶ μοναδικό. Κείμενο ἀναφορᾶς, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα. Συμπληρώνει,

θά έλεγε κανείς χωρίς υπερβολή, τόσο την ιστορία και τον χάρτη τής Χαλκιδικής όσο και τη Βυζαντινή, την Έκκλησιαστική και την ιστορία του Μοναχισμού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΣ

Άπαντα τὰ έργα του Ρήγα Βελεστινλή σε ψηφιακό δίσκο, Έπιμέλεια - Είσαγωγή - Εύρετήρια, Δρ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, έκδοση Έπιστημονικής Έταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Άθήνα, άνευ χρονολογίας, 1 ψηφιακός δίσκος και συνοδευτικό φυλλάδιο 20 σελίδων σε πλαστική θήκη. ISBN: 978-960-6733-03-1.

Τίποτε δέν άνακόπτει την τεχνολογική πρόοδο, ούτε καν στο συντηρητικό χώρο τής έκδοσης κειμένων. Ό γνωστός ιστοριοδίφης και ειδικός μελετητής του Ρήγα και του έργου του ιατρός Δ. Καραμπερόπουλος προσέθεσε στις πολυπληθείς μελέτες του για τόν Ρήγα μία ηλεκτρονική έκδοση τών Άπάντων του βάρδου τής έθνικής μας παλγγενεσίας. Βέβαια τὰ έργα του Ρήγα έχουν κατά καιρούς έκδοθεί άποσπασματικά και με τρόπο έλάχιστα κριτικό. Η πρώτη συλλογική και ταυτόχρονα έπιστημονική έκδοση του έργου έγινε τόν 1968 άπό τόν Λέανδρο Βρανούση, χωρίς εύρετήρια. Η Βουλή τών Έλλήνων, τόν 2000-2002, εξέδωσε, ύπό τόν τίτλο «Άπαντα τὰ σωζόμενα», σέ δεύτερη έκδοση τόν γραπτό, όχι όμως και τόν χαρτογραφικό έργο του Ρήγα, ένω παράλληλα δέν υπάρχουν εύρετήρια για τὰ έργα *Σχολείο ντελαιάτων έραστών* και *Ό ήθικός τρίπους*. Άπό τόν 1991, ή Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα άρχισε τήν επανέκδοση τών έγκυροτέρων εκδόσεων τών έργων του Ρήγα, προσθέτοντας εύρετήρια και εισαγωγικά σημειώματα στά όποια έπισημαίνονται τὰ άποτελέσματα τών περι τόν Ρήγα έρευνών. Τά εισαγωγικά αυτά σημειώματα και τὰ εύρετήρια άποτελούν τή συμβολή του εκδότη στην έπιστημονική έρευνα.

Άρχικά, και ύπό τόν τίτλο «Άπαντα τὰ έργα του Ρήγα Βελεστινλή», ό δίσκος άναπαράγει, σέ ψηφιακή μορφή, τόν φυλλάδιο πού συνοδεύει τήν έκδοση, έτσι ώστε και χωρίς αυτό ό χρήστης νά έχει μία περιληπτική εικόνα του συνόλου. Στο φυλλάδιο μνημονεύονται έξάλλου τὰ άπολεσθέντα έργα του Ρήγα: «*Τό πνεύμα τών Νόμων*» και τόν «*Εγκόλιον Στρατιωτικών*» και παρέχονται πληροφορίες για τήν έπιστημονική και έκδοτική δραστηριότητα τής Έπιστημονικής Έταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Τέλος σημειούται ότι δέν άναπαράγονται τὰ δύο άμφισβητούμενα έργα «*Η δοκιμασμένη φιλία*» και «*Τό σαγανάκι τής τρέλας*».

Τόν πρώτο άναπαραγόμενο έργο είναι τόν «*Φυσικής Άπάνθισμα*» (πλήρης τίτλος: *ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ δια τούς άγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, εκ τής Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου έρανισθέν παρά Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, σ΄άντος άναλώμασιν έξεδόθη πρós ώφέλειαν τών όμογενών*). Πρόκειται για τήν έκδοση του Α. Βρανούση πού ή Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα επανεξέδωσε για πρώτη φορά τόν 1991 και για δεύτερη φορά τόν 1994. Τόν 2000, ή Έταιρεία προέβη σέ τρίτη επανέκδοση, με είσαγωγή του Δ. Καραμπερόπουλου στην όποια παρατίθεται, σέ παράλληλες στήλες, τόν κείμενο του Ρήγα και τὰ άποσπάσματα άπό τήν Έγκυκλοπαίδεια τών Diderot και D'Alembert, πού άποδεικνύουν ότα ό Ρήγας είχε ως πρότυπο τή γαλλική Έγκυκλοπαίδεια. Τόν 2006 έγινε τέταρτη επανέκδοση, αυτή πού άναπαράγεται στον ψηφιακό δίσκο. Προηγούνται δύο προλογικά σημειώματα: ένα έκτεταμένο πού δικαιολογεί τήν τρίτη επανέκδοση και ένα βραχυτέρο τής πρώτης επανέκδοσης και τόν εισαγωγικό σημείωμα τής τρίτης επανέκδοσης. Άκολουθεί φωτομηχανική άνατύπωση τής άρχικής έκδοσης του έργου στή Βιέννη τόν 1790, άπό άντίτυπο πού φυλάσσεται στην Έθνική Βιβλιοθήκη τής Ελλάδος. Ένα έκτεταμένο εύρετήριο καθιστά εύχερή τήν άνεύρεση οίουδήποτε στοιχείου στό κείμενο.

Το δεύτερο αναπαραγόμενο έργο, το «Σχολείον τών ντελικάτων έραστών» (πλήρης τίτλος: ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ, ήτοι βιβλίον ήθικόν, περιέχον τὰ περιεργα συμβεβηκότα τών ώραιότερων γυναικών του Παρισίου, άκμαζουσών κατά τόν παρόντα αιώνα. Έκ τής Γαλλικής διαλέκτου νύν τό πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλου). Τό έργο εκδόθηκε στη Βιέννη τό 1790 και τό μοναδικό πλήρες αντίτυπο βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος. Στο δίσκο παρατίθεται τό εκ 14 σελίδων προλογικό του Δ. Καραμπερόπουλου σημείωμα στην έκδοση του 2006 τής Έπισημονικής Έταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Ακολουθεί φωτομηχανική άνατύπωση τής έκδοσης τής Βιέννης από τό αντίτυπο τής Βιβλιοθήκης τής Βουλής τών Έλλήνων, ενώ για τίς σελίδες 70-71 πού λείπουν, χρησιμοποιήθηκε τό αντίτυπο τής Έθνικής Βιβλιοθήκης και για τήν τελευταία 365 σελίδα, τό αντίτυπο τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας. Ακολουθεί εύρετήριο 37 σελίδων, πού παραπέμπει στην έκδοση τής Βιέννης.

Ακολουθεί «Ο Ήθικός τρίπους» πού εκδόθηκε στη Βιέννη τό 1797. Πρόκειται ώς γνωστόν για τρίλογία πού τήν άπαρτίζουν α) ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑ. Δράμα του Άββά Μεταστασιόν του Ίταλου, μεταφρασθέν εις τήν ήμετέραν διάλεκτον, β) Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ ΤΩΝ ΑΛΠΕΩΝ και γ) Ο ΠΡΩΤΟΣ ΝΑΥΤΗΣ. Ποίημα εις δύο άσματα Γενέρον Γερμανού ποιητού. Μεταφρασθέν εις τήν ήμετέραν παρά Άντωνίου Κορωνίου του Χίου. Ο δίσκος παραπέμπει στην έκδοση του 2001 του Δ. Καραμπερόπουλου, τής οποίας αναπαράγει τό προλογικό σημείωμα (2 σελίδες) και τήν έξαιρετικού ενδιαφέροντος εισαγωγή (50 σελίδες), όπου άποδεικνύεται ότι ή μετάφραση τών Όλυμπίων άνήκει στον Ρήγα και όχι σέ κάποιο φίλο του, όπως είχε προταθεί. Τό κείμενο αναπαράγει φωτομηχανικά τό αντίτυπο τής Κεντρικής Βιβλιοθήκης τής Λάρισης και ακολουθεί έκτενές εύρετήριο 87 σελίδων.

Ο «Νέος Άνάχαρις» (πλήρης τίτλος: ΝΕΟΣ ΑΝΑΧΑΡΙΣ. Τόμος τέταρτος. Μεταφρασθείς, τὰ μὲν 32, 33 και 34 Κεφάλαια παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τὰ δὲ 35, 36, 37, 38 και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλου. Διορθωθείς και έκδοθείς παρά του αὐτου. Έν Βιέννη 1797). Στο εισαγωγικό σημείωμα τής έκδοσης του 2006 (σελ. 9-66), ό Δ. Καραμπερόπουλος έπισημαίνει τή συμβολή του Ρήγα στον εκδοτικό τομέα και αναλύει τίς σχέσεις τών άναφερομένων γεωγραφικών όρων με αυτούς τής Μεγάλης Χάρτας. Ακολουθεί φωτομηχανική άνατύπωση τής έκδοσης τής Βιέννης από τό αντίτυπο τής Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη, τήν όποία έπιστεγάζει τό μακροσκελές εύρετήριο τών 51 σελίδων.

Υπό τό γενικό τίτλο «Ρήγα Βελεστινλή. Τά Έπαναστατικά» ό Δ. Καραμπερόπουλος εξέδωσε τό 1994 α) Τή λεγόμενη «Έπαναστατική Προκήρυξη» του Ρήγα (πλήρης τίτλος: Νέα Πολιτική Διοίκησης τών κατοίκων τής Ρούμελης, τής Μ. Ασίας, τών Μεσογειών Νήσων και τής Βλαχομποδανίας). Πρόκειται για τήν Προκήρυξη πού τύπωνε ό Ρήγας τό 1797 και ή όποία κατασχέθηκε από τήν άυστριακή άστυνομία και καταστράφηκε. Δεν έχει έντοπιστεί ώς τώρα κανένα από τά ελάχιστα διασωθέντα αντίτυπα, αλλά ύπάρχουν χειρόγραφα αντίγραφα, από τά όποια είναι γνωστό τό κείμενο. β) Τό λεγόμενο «Σύνταγμα» και «Τά Δίκαια του Άνθρώπου». Πρόκειται για έναίο κείμενο ό πλήρης τίτλος του όποιου ήταν: Αρχή τής νομοθετημένης πράξεως και ψυχή τής Διοικήσεως. γ) Τό γνωστό επαναστατικό τραγούδι του Ρήγα «Ο Θούριος». Τά επαναστατικά επανεκδόθηκαν τό 1995, τό 1997 και τό 1998. Τό 2005 έγινε νέα επανέκδοση στην όποια προστέθηκε ό «Ύμνος πατριωτικός» πού ό Ρήγας είχε έντάξει στο «Έγκόλιον Στρατιωτικών» πού κατασχέθηκε από τήν άυστριακή άστυνομία στο τυπογραφείο τό Δεκέμβριο του 1797 και του όποιου κανένα αντίτυπο δέ διασώθηκε. Όμως τό 1798 ό Χριστόφορος Περραιβός εξέδωσε τόν «Ύμνο» στην Κέρκυρα. Στην επανέκδοση του 2005 προτάθηκε ένα προλογικό σημείωμα δύο σελίδων, μακριά εισαγωγή 45 σελίδων άφιερωμένη στην προσωπικότητα και τό έργο του Ρήγα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν τά κείμενα

της έκδοσής του Α. Βρανούση. Η έκδοση του 2005 αναπαράγεται στο δίσκο με συμπληρωματικό εύρετήριο 14 σελίδων.

Το 1998 ο Δ. Καραμπερόπουλος εξέδωσε από το πρωτότυπο αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης την «Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή» (πλήρης τίτλος: *ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ἐν ἣ περιέχονται αἱ Νήσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικρὰν Ἀσίαν πολυαριθμῶν ἀποικιῶν αὐτῆς περιοριζομένων ἀπ' ἀνατολῶν διὰ τῶν Μύρων τῆς Λυκίας μέχρι τοῦ Ἀργαθονίου ὄρους τῆς Βυθινίας, Ἀπ' ἄρκτου διὰ τοῦ Ἀκ. Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων ὄρων, καὶ τοῦ Δουνάβεως καὶ Σάββα τῶν ποταμῶν. Ἀπὸ δυσμῶν, διὰ τοῦ Οὐννα καὶ τοῦ Ἰανίου πελάγους. Ἀπὸ δὲ μεσημβρίας διὰ τοῦ Λιβυκοῦ. Τὰ πλεῖον μὲ τὰς παλαιὰς καὶ νέας ὀνομασίας. Πρὸς δὲ 9 ἐπιπεδογραφίαι τινῶν περιφερίων πόλεων καὶ τόπων αὐτῆς συντείνουσαι εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος. Μία χρονολογία τῶν βασιλέων καὶ μεγάλων ἀνθρώπων αὐτῆς. 161 τύποι ἑλληνικῶν νομισμάτων ἐρανισθέντων ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου τῆς Ἀουστρίας πρὸς ἀμυνδρὰν ἰδέαν τῆς ἀρχαιολογίας. Ἐν σῶμα εἰς 12 τμήματα, Νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων, 1797. Ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουὰ Μήλλερ ἐν Βιέννῃ). Η έκδοση συμπληρώθηκε από την εισαγωγική μελέτη του εκδότη ὑπὸ τὸν τίτλο *Η «Χάρτα της Ελλάδος» τοῦ Ρήγα. Τὰ πρότυπα τῆς καὶ νέα στοιχεία* (σελ. 15-90), τὴ μελέτη τῆς Βάσως Πέννα, *Τὰ νομίσματα τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα* (σελ. 91-148) καὶ *Τὸ Εὐρετήριο τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα* ἀπὸ τὸν εκδότη. Η έκδοση γνώρισε μία ἐπανεκδοση τὸ 2003. Στὸ δίσκο, δυστυχῶς, δὲν παρουσιάζονται χωριστὰ τὰ 12 τμήματα τῆς Χάρτας, ἀλλὰ ὅλα σὲ μία σελίδα καὶ συνεπῶς εἶναι δυσανάγνωστη.*

Τὸ 2005 ὁ Δ. Καραμπερόπουλος εξέδωσε τὴ μελέτη «Χάρτες Βλαχίας καὶ Μολδαβίας τοῦ Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη 1797)». Πρόκειται γιὰ δύο χάρτες ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους ποῦ προσέβλεπε ὁ Ρήγας: ἡ «*Γενικὴ Χάρτα τῆς Μολδαβίας καὶ μέρους τῶν γειτνιαζουσῶν αὐτῆ ἐπαρχιῶν. Παρὰ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων. 1797*» διαστάσεων 0,77×0,57 ποῦ ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἡ «*ΝΕΑ ΧΑΡΤΑ τῆς ΒΛΑΧΙΑΣ καὶ μέρους τῆς Τρανσυλβανίας παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων. 1797. Ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουὰ Μήλλερ ἐν Βιέννῃ*» διαστάσεων 0,805×0,573, ποῦ ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης 'Κορατῆ' τῆς Χίου. Η εισαγωγικὴ μελέτη καλύπτει τίς σελ. 11-38 καὶ τὸ Εὐρετήριο τίς σελ. 42-94. Στὸν ψηφιακὸ δίσκο ἀναπαράγεται τὸ σύνολο τῆς ἐκδόσεως, ἀλλὰ ὄχι οἱ δύο Χάρτες.

Η τελευταία ἀναπαραγόμενη μελέτη τοῦ Δ. Καραμπερόπουλου φέρει τὸν τίτλο «*Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τοῦ Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη 1797)*», Ἀθήνα, 2006. Συμποοῦται σὲ 17 σελίδες. Προηγεῖται ἡ ἀναπαραγωγή τῆς εἰκόνας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (διαστάσεων 0,285×0,435) ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος.

Η συνοπτικὴ αὐτὴ παρουσίαση δίνει τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ μία σημαντικὴ συμβολὴ στὴν εὐρύτερη διάδοση τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ Ρήγα καὶ ἀπευθύνεται ὄχι μόνον σὲ κοινὸ εἰδικῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄτομο ποῦ θὰ ἤθελε νὰ ἔρθει σὲ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἡ χρῆση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας ἦταν ἐξαιρετικὴ ἰδέα, ἀφοῦ εἶναι προσιτὴ ἔναντι ἀσήμαντης τιμῆς, δὲν καταλαμβάνει ὄγκο καὶ κυρίως ἀνταποκρίνεται στὸ πνεῦμα τῶν νέων, ἐρευνητῶν, σπουδαστῶν ἢ ἀπλᾶ φιλομαθῶν, τοῦ πανεπιστημιακοῦ καὶ τοῦ ἐξωπανεπιστημιακοῦ χώρου.

Στὸν δίσκο δὲν ὑπάρχει καμία νέα μελέτη, ὥστε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο βιβλιοκρισίας. Οἱ παρατηρήσεις μας συνεπῶς ἔχουν τεχνικὸ χαρακτήρα. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἀφορᾶ στὶς ἀνισότητες μεταξὺ τῶν ὀκτῶ ἀναπαραγομένων βιβλίων. Στὰ τρία ἐξ αὐτῶν ἀναπαράγεται φωτομηχα-

νικά ή πρωτότυπη έκδοση. Δεν πρόκειται συνεπώς για έκδοση. Αντίθετα σε άλλα δύο υπάρχουν έκδοση, χωρίς αναπαραγωγή της αρχικής έκδοσης. Από το χαρτογραφικό έργο, στο ένα αναπαράγεται σε μία σελίδα ή εκ 12 φύλλων Χάρτα, ενώ στο άλλο οι χάρτες δεν αναπαράγονται. Για κάθε ένα από τα αναπαραγόμενα βιβλία, θα χρειαζόταν ίσως μία νέα εισαγωγή, με κατατοπιστικές πληροφορίες γύρω από τις συνθήκες σύνταξης του κειμένου, την ιστορία του, τις εκδόσεις που έχουν γίνει, και τους λόγους που προτιμήθηκε αυτή ή έκδοση και όχι μία άλλη. Αναμφίβολα ό καλά πληροφορημένος έρευνητής του έργου του Ρήγα γνωρίζει αυτά τα δεδομένα, αλλά ένας ψηφιακός δίσκος απευθύνεται κυρίως σε μη ειδικομένο κοινό, για το οποίο αυτές οι πληροφορίες θα ήταν χρήσιμες. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν μειώνουν ούδέ στο ελάχιστο την αξιόπαινη αυτή πρωτοβουλία. Αντίθετα, θα ήταν εύκαιρο να βρεί μμητές.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Αίκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία-Νεότερος Έλληνισμός*, τ. Α-Γ, έκδ. Ήρόδοτος, εν Αθήναις 2006, σσ. 370.

Η έκδοσις υπό του δυναμικώς εμφανισθέντος εις τον ελληνικόν έκδοτικόν χώρον έκδοτικού οίκου «Ήρόδοτος» του Δημητρίου Σταμούλη τής εν τριτόμω πλειονότητος των μελετών τής Έλληνίδος βυζαντινολόγου –συζύγου του ζεμνήστου καθηγητού του Έκκλησιαστικού Δικαίου τής Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου, ούτινος έργα έπανεξεδόθησαν υπό του αυτού έκδοτικού οίκου– ύπηρεξεν άληθής έκκληξις. Διότι διά τής συλλογής των εν τω χρόνω μελετών αυτής, αίτινες μέχρι πρότινος εύρίσκοντο εις διάσπαρτα και εν πολλοίς δυσπρόσιτα, ού μνην και άπρόσιτα πλέον περιοδικά, έχομεν το σύνολον σχεδόν τής έξηκονταετούς συγγραφικής της παραγωγής, ήτις δύναται να συνεχίση διαφωτίζουσα τους έρευνητάς του οικείου και των συγγενών προς αυτόν κλάδων δοθέντος ότι τα πορίσματα, εις τα όποία ή έρευνα ταύτης κατέληξεν, ισχυρώς παραμένουν άκλόνητα. Σήμερον εύρίσκονται εις την διάθεσιν παντός έπιθυμούντος ν' άσχοληθῆ εις το έργον της ή ν' άνατρέξῃ διά την έπίλυσιν ένός μεμονωμένου προβλήματος ή τρίτομος (324-1204) *Βυζαντινή Ιστορία* (τ. Α, Β Ι και 2, Γ Ι), *Έκλογή, άναγόρευσις και στίφισ του Βυζαντινού αυτοκράτορος* (β' έκδοσις τής ύψηγεσίας της τῷ 2003), *Εισαγωγή στις ιστορικές σπονδές και Το πολίτευμα και οι θεομοι τής βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1204). Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, 2004. Και βεβαίως ή άρα έκδοθεΐσα συλλογή των μελετών της εν τριτόμω.

Έν αυτόν έτυπώθησαν εκ νέου αί πολύτιμοι μελέται τής συγγραφείως, ύφ' ήν μορφήν το πρώτον εκυκλοφόρησαν και δη και εν τῷ γλωσσικῷ των ιδιώματι. Διό άλλαχού ή γραφή ακολουθεΐ τον καθαρεύοντα ελληνικόν λόγον, προσημένον βεβαίως και ούδέποτε άνωγειον και άλλαχού την νεοελληνικην άπόδοσιν, ίδια εις μελέτας έκδοθείσας μετά την νομοθετικην έπιβολήν αυτής. Άλλά και εν τῇ δευτέρω ταύτη περιπτώσει ακολουθεΐται ή ιστορική όρθογραφία και ό λογώτερος δυνατόν τύπος έκφορας.

Ό πρώτος τόμος περιλαμβάνει έξ μελέτας, σχετιζόμενας με τους κυρίους θεομούς και τα πολιτευτικά όργανα τής βυζαντιακής αυτοκρατορίας, ό δεύτερος ύπεισερχεται εις μικροτέρας θεματικής έμβλειας ζητήματα, ένθα και ή μνημειώδης διδακτορική διατριβή τής συγγραφείως περι τής Συγκλήτου εν τῷ βυζαντιακῷ κράτει –ήτις άνέτρεψε παγιωμένας άντιλήψεις, άναθεωρήσασα την όλην περι συγκλήτου όπτικην κορυφαίων δυτικῶν έπιστημόνων, μεταξύ των όποίων και του Ντέλγκερ-, μετά την όποιαν εύθως άνεδημοσεύθη και ή σχετικῶς πρόσφατος (1994) μελέτη τής Ειρήνης Π. Χρήστου περι τής συγκλήτου και των

συγκλητικῶν κατὰ τὴν μέσῃ βυζαντινῇ περίοδον, ἐκ στοιχείων ἀντληθέντων ὑπὸ τῶν ἀγολογικῶν κειμένων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς σφραγιδολογίας, πρὸς διαμόρφωσιν σφαιρικωτέρας ἀντιλήψεως. Ἀκολουθεῖ ὁ τρίτος τόμος, ἀναφερόμενος κυρίως εἰς τὸν νεώτερον πολιτισμὸν, τὰς φυλετικὰς ἀνακατατάξεις ἐν Βαλκανίοις, τὴν συγκρότησιν τοῦ (νεο)ἐλληνικοῦ κράτους, πανεπιστημιακὰ στιγμώτυπα καὶ φοιτητικὰς ἀναμνήσεις. Δὲν ἐξαρκεῖται, ὅμως, εἰς τὴν ἀπλὴν παράθεσιν γεγονότων καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ἐπι καθ' ἃς ἀναφέρεται εἰς προσωπικὰς βιοματικὰς ἀφηγήσεις. Τοῦτο συμβαίνει, ἐπὶ παραδείγματι, κατὰ τὴν συγκινητικὴν ἀναφορὰν τῆς περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις διελεύσεως καὶ παραμονῆς κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον τοῦ κορυφαίου, κατόπιν μεγάλης διαπρέψαντος εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν φιλέλληγος βυζαντινολόγου Πόχαν Ἰρμεσερ. Συχνάκις δὲ προβαίνει εἰς παραλληλισμοὺς συμπεριφορῶν πολιτικῶν ἡγετῶν τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, ὅτε αἱ συνθήκαι παρουσιάζουν ὁμοιότητα· χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰ. Β. Στάλιν ἐκμεταλλεύσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Μεγάλον Πατριωτικὸν Πόλεμον καὶ ἡ εὐστροφία του νὰ προβῇ εἰς τὴν ἔκτοτε σημειωθείσαν ἀνεξίθρησκείαν. Ἐν τῷ τρίτῳ τούτῳ τόμῳ ἡ συγγραφεὺς δὲν διατάζει νὰ στιγματίσῃ τὰ κακῶς κείμενα τοῦ πανεπιστημιακοῦ βίου καὶ μὲ φιλοσοφικὴν διάθεσιν νὰ προσφέρει τὴν πολυχρόνιον πείρᾶν τῆς πρὸς τοὺς νεωτέρους—κυρίως—ἐρευνητὰς τοῦ κλάδου.

Γνωστὴ τυγχάνει ἡ ἀντίθεσις τῆς συγγραφέως πρὸς τὸν νόμον-πλαίσιον τοῦ 1982, τὸν ἄνευ προετοιμασίας ἄνωθεν ἐπιβληθέντα περὶ τῆς λειτουργίας τῶν Πανεπιστημιακῶν Ἰδρυμάτων, ὅστις ἀπέβλεπε—καὶ ἐν πολλοῖς ἐπέτυχε, παρὰ τὰς τῷ ὄντι ὑψιστομένας ἀτελείας του—εἰς τὸν ἐκδημοκρατισμὸν τούτων. Προσέφυγον τότε καθηγηταὶ τινες διὰ τὴν ἀκύρωσίν του, ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς. Ἀνάγκη ἐπιτακτικῆ κατέστη ἡ υἱοθέτησις τοῦ νόμου καὶ ἡ ἐν τῇ πράξει λειτουργικὴ τούτου προσαρμογὴ εἰς τὰς δημιουργηθείσας ἀπαιτήσεις. Οὕτω παρακολουθοῦμεν τὰς προσπάθειάς προσαρμογῆς του, εἰς μίαν ἀκαδημαϊκὴν κοινότητα, οὐσαν οὐδόλως προσητομασμένην ν' ἀποδεχθῇ τοῦτον καὶ δὴ καὶ ἐν ὧν δὲν ἐδόθη ὁ ἀναγκαῖος μεταβατικὸς χρόνος.

Ἰδιαιτέρως προσοχῆς δεόν νὰ τύχουν αἱ ὑποδείξεις τῆς πρὸς ἀποφυγὴν φαινομένων, ἅτινα λαμβάνουν διαστάσεις ἀληθοῦς ἐπιδημίας ἐν τῷ χώρῳ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ συχνὴ ἐμφάνισις ἐπιστημῶν εἰς συνέδρια, τῷ ὄντι, κατήντησε κωμικῆ. Καθ' ἣν στιγμὴν σπαταλῶνται ὑπέρογκα χρηματικὰ ποσὰ δι' ἀμφιβόλων ἀποτελεσμάτων διεθνῆς «μάζωξης», νέοι ἐρευνηταὶ ἀδυνατοῦν νὰ συνεχίσουν τὴν ἔρευνάν των ἢ ἐλλείπει χρηματοδοτήσεως, ἐλλείπει εὐρέσεως τῶν ἀναγκαζομένων ὑλικῶν πόρων, οἵτινες θὰ τοὺς ἐπέτρεπον τὴν δλοκλήρωσιν τῶν ἐρευνῶν των, καὶ, ἐνδεχομένως, θὰ ἐκόμιζον νέα στοιχεῖα, πλείονα πάντως οἰασθήτινος προχείρου ἐμφανίσεως δι' ὀλιγολέπτων ἀνακοινώσεων εἰς διεθνῆ συνέδρια δημοσίων σχέσεων. Ὡσαύτως, κατέστη γεγονός ὅτι οἱ νεώτεροι ἐπιστήμονες ἀγνοοῦν τὰς ὑποδείξεις καὶ τὴν γνώμην παλαιότερων ὁμοτέχων των καὶ τοῦτο ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ποικιλομόρφου περιφρονησεῶς των. Τοῦτο ἴσως νὰ ἐπιγιάξῃ ἐκ τῆς πελοιθήσεως, ἣν οὗτοι τρέφουν, ὅτι οἱ παλαιότεροι, καθ' ὅτι γηραιότεροι, τείνουν πρὸς τὸν συντηρητισμὸν, ὡς ἀπολέσαντες τὸν νεανικὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν δημιουργὸν πάσης ἐξελιξέως φαντασίαν, ὅτι ὑπέπεσαν εἰς τὸν ζημιόγονον διὰ τὴν ἐπιστήμην σχολαστικισμὸν. Ἐνδεχομένως τὸ τοιοῦτο νὰ ἐρεϊδῆται ἐπὶ ἐμπειρικῶν δεδομένων ἐνίων ἐπιστημῶν. Ὑφίστανται, ὅμως, καὶ ἀντιθετικὰ, ὅπως ἐνθαῤῥύντικα παραδείγματα, τὰ ὅποια δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγουν. Καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἔρευνα ἀγνωστος ἀποτελεῖ σῶμα νεκρὸν. Ἡ ὑποκατάστασις δὲ τῆς ἐρευνητικῆς διαδικασίας (καὶ ἀπολαύσεως) ἀπὸ τοὺς ὑπολογιστὰς καὶ τὸ διαδίκτυον καὶ τὸ ἐπισφαλὲς τῆς τοιαύτης πρακτικῆς δὲν παραλείπεται ν' ἀναφερθῇ, ὅπως καὶ τὸ ζημιόγονον τῆς προκρίσεως τῆς τοιαύτης μορφῆς περισυλλογῆς τοῦ ὑλικοῦ, ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν νέων ἐπιστημῶν.

Ἐν κατακλείδι, θεωρῶ ἐπιβλεβημένον ν' ἀναφερθῶ εἰς τὴν καὶ δι' ἐγκύριων χειλέων ἐκφρασθεῖσαν τοποθέτησιν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος διαφυλάξεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἧς τείνει ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς καὶ εἰς τὸν χώρον προσέτι τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ συγγραφεὺς καταδεικνύει τὸ λειτουργικῶς ἀνεδαφικὸν τῆς τοιαύτης πρακτικῆς, ὑπερτονίζουσα τὴν πρωταρχικὴν ὑποχρέωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ὅπως διαφωτίσουν κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον τὴν ἐλληνικὴν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας, ἐπὶ τέλους, ἐτάχθησαν καὶ λειτουργοί.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ

Ἀλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα. Ἱστορικὰ δοκίμια*, ἔκδ. Ἡρόδοτος, ἐν Ἀθήναις 2006, σσ. 342.

Ἐντυπωσιάζει τὸ εὐρὺ θεματικὸν πεδίων, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνέταξ κινεῖται ὁ γνωστὸς καὶ πολυγραφώτατος καθηγητὴς Α. Γ. Κ. Σαββίδης. Τὸ συγγραφικὸν του ἔργον καλύπτει ὅλον τὸ φάσμα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας καὶ μάλιστα οὐχὶ ἑλληνοκεντρικῶς, ἐφ' ὅσον σημαντικὰ μελέται του ἀνεφέρθησαν εἰς τὸν δυτικὸν μεσαιωνικὸν κόσμον, τὰ Βαλκάνια, τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τὸ εὐρὺ Ἰσλάμ. Τὸ προσημῆμενον καὶ ἐγκυρον τῶν ἀναλύσεών του παρεκίνησε τοὺς συντάκτας τῆς γνωστῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Ἰσλάμ νὰ προσφύγουν εἰς τοῦτον διὰ τὴν σύνταξιν ἐξειδικευμένων λημμάτων ἐν αὐτῇ.

Ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ περιλαμβάνονται εἴκοσι τρία δοκίμια, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1997-2005 καὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς διεθνή καὶ ἡμεδαπὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ἔχοντα ὡς συνδετικὸν τῶν κρίκων τὴν θεματολογικὴν τῶν ἀναφορῶν εἰς τὴν ὕστεραν ἀρχαιότητα ἢ τὸν πρῶτον μεσαίωνα (Δ-Η αἰών), ἐν ᾧ ὄρισμένα ἄλλα φθάνουν ἕως τῶν μέσων τοῦ ΙΑ αἰῶνος. Ἡ συλλογὴ αὕτη καλύπτει τὴν χρονικὴν περίοδον μέχρι τὴν ἐποχὴν δηλὰ δη καθ' ἣν ἀρχεταὶ ἢ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου συλλογὴ δοκιμίων τοῦ συγγραφέως ἀναφερομένων εἰς τοὺς ΙΑ-ΙΣΤ αἰῶνας καὶ ἐκδοθέντων εἰς αὐτοτελῆ πολυσέλιδον τόμον (*Ὁ ὕστερος μεσαιωνικὸς κόσμος*), ἔνθα καὶ αἱ σχετικὰ, ὁμοίως θεματικῆς, μελέται τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας δρος Νικολάου Γ. Νικολοῦδη.

Τοιοῦτοτρόπως ἀμφότερα αἱ συλλογαὶ ἀποτελοῦν ὁμοῦ ἐν σύνολον ἀναποσπάτως συνηνωμένον, ἀφ' οὗ ὁ δεύτερος κοινὸς μετὰ τοῦ Ν. Νικολοῦδη τόμος ἐκλαμβάνεται ὡς συνέχεια τούτου. Μὲ μίαν, ὁμῶς, σημαντικὴν διαφορᾶν ἐν ᾧ ὁ πρῶτος κατὰ κύριον λόγον ἐπικεντροῦται –καὶ ὀρθῶς– εἰς τὸ γεωγραφικὸν πλαίσιον τῆς Εὐρώπης, ὁ δεύτερος ἐπεκτείνεται διὰ τὰ ἐπιπελάσθη τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸν Βαλκανικὸν χώρον. Ἐπιλογὴ ἐπιβαλλομένη ἀπὸ τὰς ἰδίας τὰς περιστάσεις, τόσον λόγῳ τῆς διεισδύσεως τοῦ Βυζαντίου πρὸς βορρᾶν, ὅσον καὶ ἕνεκα τῆς κατὰ τὸν Ζ αἰῶνα ἐμφανίσεως τοῦ Ἰσλάμ, ἧς κοσμογονικῶς, διὰ τῶν κατακτήσεων, μετέβαλε τὸν χάρτην τῆς ἀνθρωπότητος, μᾶς νέας δυναμικῆς αὐτοκρατορίας ἐμφανιζομένης εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας, ἧς ἐμελλε νὰ ὀδηγήσῃ κατόπιν εἰς τὴν πῶσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ διὰ διαφόρων μεταλλαγῶν νὰ συνεχίσῃ κυριαρχοῦσα καὶ εἰς τὸ σύγχρονον προσέτι διεθνῆς γίνεσθαι. Παρὰ ταῦτα, δὲν παραλείπονται ἀναφοραὶ καὶ εἰς τὸν ἀραβικὸν κόσμον, ἰδιαίτερος δ' ὅτε ἡ χρονικὴ στιγμή καλεῖ πρὸς τοῦτο καὶ δὴ καὶ διὰ τὴν αἰ μελέται ἐγγίζουσιν τὸν Ζ αἰῶνα καὶ ἕξης, αἵτινες βοηθοῦν εἰς τὴν περαιτέρω κατανόησιν τῶν ἐξειδικευμένων περὶ Ἀνατολῆς μελετῶν τοῦ ἀκολουθήσαντος Β τόμου.

Τὰ συλλεγόμενα δοκίμια α) Οἱ Κοϊδάδοι εἰσβάλλουν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, β) Λακτάντιος, ὁ χριστιανὸς «Κικέρων» τῆς ὕστερας ἀρχαιότητος, γ) Οὐλφίλας, ὁ «Μωυσῆς τῶν Γότθων» καὶ αἱ ἀπαρχαὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, δ) Κωνσταν-

τινος Α ὁ Μέγας καὶ οἱ Πέρσαι: ἡ εὐθραυστος διπλωματία, ε) 'Τουλιανὸς καὶ Σαπούρ Β: Ἡ μεγάλη ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν τῷ 363. στ) Οἱ Σασσανίδαι μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ἐφθαλιτῶν: τὸ διπλοῦν μέτωπον τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας (459-531). ζ) Τέσσαρες ση-
μαντικοὶ Λατῖνοι ιστοριογράφοι τοῦ πρώιμου δυτικοῦ Μεσαίωνα: Παῦλος Ὁρόσιος, Ὑδά-
τιος, Γρηγόριος τῆς Τούρ, Ἰσίδωρος Σεβίλλης. η) Κασσιόδωρος, ὁ τελευταῖος Ῥωμαῖος ιστο-
ριογράφος. Ὑνας σοφὸς Λατῖνος λόγιος εἰς τὸ κράτος τῶν Ὀστρογότθων τῆς Ἰταλίας κατὰ
τὸν ΣΤ αἰῶνα. θ) Κλόβης-Χλωδοβίκος Α καὶ Μεροβίγγειος: Ἡ φραγκικὴ δυναστεία τοῦ
πρώιμου Μεσαίωνα. ι) Τὸ ἀνατολικὸν μέτωπον τῆς ἰουστινιανείου αὐτοκρατορίας τὸν Στ'
αἰῶνα. Ἡ προτελευταία μεγάλη σύγκρουσις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ μετὰ τὸν περσικὸν κόσμον.
ια) Τζᾶννοι: ὁ πολεμικὸς λαὸς τοῦ Κανκάσου ἕως τὸν ἐκσχριστιανισμὸν ἀπὸ τοῦ Βυζαντί-
ου κατὰ τὸν Στ' αἰῶνα. ιβ) Ἡ λαίλαψ τῶν τουρκοφόνων Κοτριγαύρων πρὸ τῶν πυλῶν τῆς
Βασιλευούσης (558-559). ιγ) Οἱ Βυζαντινοὶ ἔναντι τῶν λαῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βαλκανι-
κοῦ κόσμου. ιδ) Στρατιωτικοὶ τίτλοι τῶν Τούρκων καὶ τῶν Μογγόλων κατὰ τὸν Μεσαίωνα.
ιε) Ἡ φεουδαρχία καὶ ἡ μεσαιωνικὴ δυτικὴ Εὐρώπη. ιστ) Ὁ Φράγκος πολέμαρχος Κάρο-
λος Μαρτέλλος καὶ ἡ ἀναχαίτισις τοῦ Ἰσλάμ εἰς τὴν μάχην τοῦ Πουατιέ (732). ιζ) Ὁ δυτικὸς
αὐτοκράτωρ καὶ ὁ καλιφῆς: αἰνιγματικαὶ διπλωματικαὶ σχέσεις καὶ ἀνταλλαγὰι δώρων
μεταξὺ τοῦ Καρολομάγνου καὶ Χαροῦν ἁλ-Ρασίντ. ιη) «Βαγδάτη καλεῖ Κωνσταντινούπο-
λιν». Πτυχὰι τῶν βυζαντινοαραβικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖον τοῦ Θ'
αἰῶνος. ιθ) Ἐν περιβόητον πλαστὸν ἔγγραφον τοῦ Μεσαίωνα εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ δυτικο-
βυζαντιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ: ἡ «Κωνσταντίνειος δωρεά». κ) Τὸ μουσουλμανικὸν ἐμρᾶτον
τῆς Κρήτης: ἡ ἀραβικὴ ναυτικὴ «σφήνα» εἰς τὸ βυζαντινὸν Αἰγαῖον κατὰ τοὺς Θ-Ι αἰῶνας.
κα) Τρία σχίσματα τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὴν δυτικὴν χριστιανοσύνην. κβ) Ἡ μακεδονικὴ δυνα-
στεία εἰς τὸ Βυζάντιον (867-1057) καὶ ἡ ἐπέλασις εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸν Καύκασον.
Νῆαι καὶ ἄδυναμιαί. κγ) Βυζαντινὴ Διπλωματία (μετὰ βιβλιογραφικὸν παραρτήματος περὶ
βυζαντινῆς διπλωματίας καὶ διπλωματικῆς) καλύπτουν εὐρὺ θεματικὸν πεδῖον, προσεγγί-
ζον καὶ ζητήματα, τὰ ὅποια ἡ μέχρι σήμερον ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἀγνοεῖ. Ἡ βαθεῖα ἐπι-
στημονικὴ κατάρτισις τοῦ συγγραφέως τῷ ἐπιτρέπει τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων βοη-
θούτων εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν φαινομένων, ἅτινα καὶ κατὰ τὴν σύγχρονον
ἐποχὴν θεωροῦνται αἰνιγματώδη. Τὸ τοιοῦτο συμβαίνει διὰ τὸν ἑξῆς ἐπιπρόσθετον λόγον:
διότι αἱ ὑφιστάμενα σύγχρονα πολιτισμικὰ ὀντότητες, ἔλκουν τὴν προέλευσίν των ἀπὸ
τοῦ Μεσαίωνα καὶ ὡς ἐκ τούτου προβλήματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δυνατὸν ν' ἀντικτυποῦν
σήμερον.

Οἱ δεκαεξὶ χάρτες, λεπτομερεῖς καὶ ἀκριβεῖς, προσθέτουν εὖσημα, ὅπως καὶ ὁ ἀναλυτι-
κώτατος πίναξ περιεχομένων.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ

Γεώργιος Ἀραμπατζῆς, *Παιδεία καὶ Ἐπιστήμη στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιου. Εἰς Περὶ ζῶων
Μορίων Α I, 3-2, 10, Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐν
Ἀθήναις 2006, σσ. 340.*

Τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ νέον ἔργον τοῦ ἐρευνητοῦ τοῦ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς
Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Γεωργίου Ἀραμπατζῆ, ὅστις ἀπεφάσισε ν'
ἀσχοληθῆ εἰς θέμα, ὅπερ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν παραμένει
ἀγνωστον. Τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέως, μαθητοῦ τοῦ γνωστοῦ Γάλλου
βυζαντινολόγου Ἀντρέ Γκιγού, ἐπικεντροῦνται εἰς τὴν φιλοσοφικὴν παιδείαν καὶ τὸν ἐν

γένει ούμανισμόν, τὸν ἐν Βυζαντίῳ ἀναπτυχθέντα, βαδίζοντος τούτου ἐπὶ τοῦ γονίμου ἐδάφους, ὃν ἐκ τῶν πρώτων διείδεν ὁ Λεμέρλ. Πράγματι αἱ βυζαντινολογικαὶ ἐν Γαλλίᾳ σπουδαί, ἐστιάζονται κατὰ τὸ μᾶλλον εἰς τοιαύτης θεματολογίας ζητήματα, ἀσκοῦσαι σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἐν αὐτῇ σπουδασάντων.

Ἀφορμώμενος ὁ συγγραφεὺς ἐκ τῶν σχολίων τοῦ Μιχαὴλ Ἐφεσίου ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους «Εἰς περὶ ζῴων μορίων Α I, 3-2, 10», προβαίνει εἰς μίαν ἄκρως ἐνδιαφέρονσαν καὶ εὐστοχον τοποθέτησιν περὶ τῶν προσλήψεων τῶν ἐννοιῶν τῆς Παιδείας καὶ τῆς Ἐπιστήμης παρὰ τῷ Μιχαὴλ Ἐφεσίῳ καὶ ἴσως δι' αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἐν Βυζαντίῳ λογίοις.

Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται μακροσκελὴς εἰσαγωγή ἐν ἣ ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Ἐφεσίου, ὅπως καὶ ἡ θέσις τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων* βιβλίου ἐντὸς τοῦ ἀριστοτελικοῦ “κόρπου”. Ὁ συγγραφεὺς καθ' ὑποδειγματικὸν τρόπον ἐξετάζει τὰς ὑποστηρικθείσας παρὰ τῶν δυτικῶν ἐπιστημονικὰς ἐπόψεις, κατὰ τρόπον κριτικόν, τόσον περὶ τῆς θέσεως, ὅσον καὶ περὶ τῆς δομῆς τοῦ βιβλίου, χωρὶς νὰ παραλείψῃ ν' ἀναφερθῆ καὶ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν παράδοσιν τοῦ βιβλίου. Ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ ἡ κυρίως ἀνάλυσις τοῦ ἔργου κατὰ τρόπον μεθοδολογικῶς πλήρη. Κατ' ἀρχὰς τίθεται τὸ πρόβλημα, ἀκολουθοῦν αἱ θέσεις τῶν νεωτέρων σχολιαστῶν, ὅπως καὶ μετὰ κριτικῆς διαθέσεως σχολιασμός των. Ὁ συγγραφεὺς συγκρίνων τὰ κείμενα καὶ τὸν σχολιασμόν των καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σχέσις παιδείας-ἐπιστήμης (πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος) «θεωρεῖται ὑπὸ τὸ πρῶτον μίᾳ διπλῆς ἀρθρώσεως, αὐτῆς τῆς διάκρισις σὲ “Ἀρχές” καὶ “θεωρήματα” καὶ ἐκείνης πού ὑποσημαίνεται ἀπὸ τῆς ἐνέργειας τοῦ “σκοπεῖν” καὶ τοῦ “θεωρεῖν”. Ἡ ἐνότις τῆς παιδείας προτάσσεται ὡς καθολικὴ, ἀδυνατοῦσα νὰ διασπασθῇ δι' ἀπορροφήσεως ὑπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, χωρὶς ὅμως νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς πλατωνικῆς καθ' ἑαυτὸ καὶ μόνης Ἐπιστήμης (τ. ἐστὶ φιλοσοφίας). Παρὰ ταῦτα, ἡ πλατωνικὴ καταγωγὴ νοησιαρχία του παραμένει ἐντονος (Τὸ τοιοῦτο ἴσως ν' ἀπετέλει ἐπακόλουθον τῶν ἐπιρροῶν, ἃς ἐδέχθη καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν περὶ τὸν Ψελλὸν πνευματικὸν κύκλον). Τὸ πρόβλημα λύεται διὰ τῆς θεωρήσεως τοῦ πεπαιδευμένου ὡς ἀντιπροσώπου ἑνὸς ἀνθρωπίνου τύπου διατρέχοντος τὰς ἀρχὰς πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐνίων θεωρημάτων των, ἐν ᾧ ὁ ἐπιστήμων εἶναι ὁ εἰς μίαν ἐπὶ μέρους ἐπιστήμην διατρέπων, ὁ ταύτην κατέχων εἰς βάθος καὶ εἰς πλάτος. Πλήν, ὁ Μιχαὴλ Ἐφεσίος διαχωρίζει τὴν θέσιν του, καθὼς καταδεικνύει ἡ ἀνά χειρᾶς ἔρευνα, τόσον ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν οὐσιοκρατίαν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν πλατωνικὴν προελεύσεως ἰδεαλισμόν. Οὕτω μόνον δύναται νὰ κατανοηθῆ καὶ ἡ διαπλοκὴ μεταξὺ τοῦ σκοπεῖν καὶ τοῦ θεωρεῖν παρ' Ἐφεσίῳ, ἥτις ἀποτελεῖ σημαντικὴν του πρωτοτυπίαν. Δυνάμεθα δὲ νὰ θεωρήσωμεν, παρακολουθοῦντες τὴν μελέτην τοῦ Γ. Ἀραμπατζῆ, ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐφεσίος, ὢν δέσμιος τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἐποχῆς του «ἐπιτρέπει νὰ γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ αὐτὸν ἡ καθολικότητα τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀλλὰ καὶ νὰ καταφάσκειται ἡ τελικὴ καθαρὴ διάκριση μεταξὺ νοησιαρχικῆς παιδείας καὶ ἐμπειρικότητος».

Ἡ μελέτη αὐτῆ τοῦ Γεωργίου Ἀραμπατζῆ, ἀποτέλεσμα μακρᾶς, ἐπιπόνου καὶ διεσδυτικῆς ἐργασίας, θέτει ζητήματα τῆς διεθνοῦς φιλοσοφίας πρὸς συζήτησιν καὶ ἔρευναν εἰς τὴν ἑλληνικὴν σημερινὴν κοινότητα καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ χώρῳ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ἐνθα αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιδόσεις τῶν λογίων τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ἔτυχον ἔτι παρ' Ἑλλῆσι τοῦ ἐνδεδειγμένου ἐνδιαφέροντος. Περιττὸν δὲ νὰ λεχθῆ ὅτι ἐν προκειμένῳ ὁ συγγραφεὺς οὐ μόνον θέτει τὸ πρόβλημα, ἀλλ' ὑποδειγματικῶς ἐπιλύει τοῦτο.

Μαρίνου Σιγούρου, *Πήραν την Πόλη* (έπιμέλεια † Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου). Μελετήματα Ίδρυματος Νεοελληνικών Σπουδών αρ. 8 (Χορηγός Ίδρυμα Σταύρος Σ. Νιάρχος), εν' Αθήναις 2003, σσ. 276.

Ἡ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελεῖ ἐν ἐπὶ πᾶσι ἐπώδυνον ἱστορικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον πληθῆος ἀνθρώπων νὰ προστρέξουν εἰς αὐτὸ καὶ θρηνηδοῦντες νὰ ἐξωτερικεύσουν τὴν θλίβιν των διὰ τὴν «κακὴν μοῖραν» –ἀναπόφευκτον ὄμως–, ἣτις ἐπληξε τὴν ὑπερχλιετὴ αὐτοκρατορίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν χριστιανοσύνην, τὴν ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν ἐπίσημον ἰδεολογίαν τοῦ καταρρέουστος κράτους. Ὁ θρήνος οὗτος ἦτο μία ἔντονος ἀνάγκη, κατὰ πρῶτον ψυχολογική, δι' ἧς καὶ δὲν περιορίσθη εἰς τοὺς κύκλους τῶν λογίων, ἀλλ' ἐκίνησε καὶ τὴν λαϊκὴν φαντασίαν, ἣτις ἀπετυπώθη εἰς τὰ ποικίλα ἐκφραστικὰ μέσα τῆς εὐρύτερας λαϊκῆς τέχνης.

Ἡ ποίησις τοῦ Μαρίνου Σιγούρου, ἐνὸς ἐκ τῶν τελευταίων Ἑπτανησίων ποιητῶν, μετὰ τῆς ὁποίας διεξοδικῶς ἠσχολήθη ὁ ἀειμνηστος καθηγητὴς Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν, καθὼς προκύπτει ἄλλως τε καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του. Ὁ ἴδιος ἀνήκεν εἰς τὴν χορείαν τῶν λογίων «παλαιᾶς κοπῆς», ἐξ ἧς ἐκείνην, οἵτινες ἤρμαζον κατὰ τὴν οὕτω κληθεῖσαν «μπέλ ἐπόμ».

Ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ Μ. Σιγούρου ἐκάλυψε τὸ σύνολον, σχεδόν, τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Δέσμιος, ὄμως, ὁ ἴδιος τῆς προειρημένης νοστορίας τῶν λογίων ἐκείνης τῆς περιόδου, μέγα μέρος τοῦτου τοῦ ἔργου κατέλιπεν ἀδημοσίευτον. Τοιουτοτρόπως ὁ Φ. Κ. Μπουμπουλίδης ἐπετέλεσε σημαντικώτατον ἔργον, ἀποφασίσας ὅπως ἀσχολήθῃ, ἐπιμελούμενος τοῦ συνόλου τῶν καταλοίπων του.

Κατὰ τὸν ἴδιον τὸν ποιητὴν: «Πρέπει ἓνα ἔθνος, γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὰ περασμένα, νὰ τὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ τὰ ζωογονήσῃ στὸν τωρινὸ καιρὸ, ὥστε νὰ μωρῶσῃ τὸ ἰδανικὸ νὰ καρποφορήσῃ μέσα στῆ λαϊκῆ ψυχῇ. Ἡ συμπίκνωση καὶ ἀνανέωση τοῦ παρελθόντος εἶναι πάντα μιὰ πνευματικὴ ἀναγέννησις, ἀνύψωσις καὶ ἀνασύνθεσις τῆς ἐθνικῆς περιουσίας. Ἡ πατριωτικὴ ποιήσις δὲν εἶναι βαθεῖα καὶ γόνιμη παρὰ μόνον ὅταν ἀγκαλιάζει καὶ ἀναδημοουρεῖ τὰ χαμένα καὶ συνταυριάζει τὴν ἱστορίαν μετὰ τὸ αἶσθημα στὸ ὑψηλότερον φαινόμενόν της» (ἀδημοσίευτος ὁμιλία: «Φιλοπατρία καὶ Ποίησις», ἐν Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Τὰ χειρόγραφα καταλόγια τοῦ Μαρίνου Σιγούρου», ἐν *Ἐπετηρὶς Ίδρυματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, Ζ [1991-1992], σ. 136).

Γαλοχηθεῖς ὄθεν μετὰ τὰ ἰδανικά ταῦτα, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ μείνῃ καὶ ὁ ἴδιος ἀσυγκίνητος πρὸ τῆς Ἄλώσεως. Ἀναδιφῆσας, λοιπόν, εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἄλώσεως, ἠντλησε τ' ἀπαραίτητα ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τῷ ἐπέτρεψαν νὰ συνθέσῃ τοῦτο τὸ ἀπαραμίλλου κάλλους ἔπος εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἑπτανησίων λογοτεχνῶν χρησιμοποιηθεῖσαν δημώδη γλῶσσαν, ἔχουσαν ὄμως καὶ τοὺς οἰκείους ἐν τούτῳ τῷ κύκλῳ ἰδιοματισμοὺς. Καθ' ὅτι τὸ κείμενον ἀποτελεῖ ἔπος, ἠκολούθηθη ἐν αὐτῷ ὁ ἱαμβικὸς δεκαπεντασύλλαβος μετὰ ἀνομοιοκαταληκτοῦς στίχους, ἔχοντας κανονικὸν χώρισμα μετὰ τὴν ὀγδόην συλλαβὴν. Ἡ χάσιμφοδία συστηματικῶς ἀποφεύγεται, μετὰ συνεχεῖς «συνιζήσεις». Ὁ διὰ τῶν «ἀπρησιασμένων» στίχων προσδιδόμενος γνωμοτολογικὸς χαρακτήρ συμπορεύεται μετὰ τὴν ὑπαρξίν των, ἐφ' ὅλης τῆς ἐντέχνου ποιήσεως συχνῶς συναντωμένων, «διασκελισμῶν».

Τοῦ ἔπους προτάσσεται Εἰσαγωγή τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, ἐνθα οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Μ. Σιγούρου, ἐπεξηγεῖ τὸ ποιητικὸν εἶδος τοῦ ἔπους, ἀναλύει τοῦτο κατὰ κεφάλαιον καὶ προοιδαίνει περὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ ποιητοῦ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολυχρονίου συγγραφῆς καθὼς καὶ τὰ ἐρεθίσματα, ἅτινα ὠδήγησαν τοῦτον εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου. Ἀκολουθεῖ ἡ «κριτικὴ» ἔκδοσις τοῦ κειμένου καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ ἔξοχον

υπόμνημα του Φ. Κ. Μπουμπουλίδου εις αυτό. Το γλωσσάριον, το όποϊον κατήρτισεν ό τελευταίος και εύρηται εν τέλει του τόμου, κατατοπίζει τον, εκ προοιμίου, μη έξικειωμένον με τους ιδωματοισμούς του ποιητου άναγνώστην.

Άξίζει να σημειωθή, ότι το έπος τουτο δέν άποτελεί ήθογράφημα, με την εν τέλει νίκη του αγαθου επί του κακου, κατά την γνωστην μανιχαϊστικήν διχοτόμησιν του κόσμου, την τοσοϋτον χρησιμοποιηθεισαν εν τοις έποισ. Άντιθέτως ένταϋθα ή νίκη άνήκει εις τον Μωάμεθ τον Πορθητήν, τον ένοαρκοϋντα, κατά τον ποιητήν, πάντα τα άρνητικά στοιχεία. Η δυνατότης άνατροπής καθίσταται άπελπις. Ο τάφος κυριαρχεί. Και είνε ό τάφος της Ρωμοσύνης (κεφ. ΚΖ, στιχ. 411). Τάφος, ό όποϊος «ποτέ δέν θά μιλήση» (αυτόθι στιχ. 717).

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ

Μανώλης Γ. Βαρβούνης, *Άσεμνα και βωμολοχικά λαογραφικά. Παλαιές μορφές και σύγχρονες έκφράσεις*. Έκδ. Ηρόδοτος, εν Άθήναις 2007, σσ. 150.

Η λαϊκή κληρονομία δημιουργεί τον ιδιόν της πολιτισμόν, ό όποϊος συνυπάρχει ίσοϋρως προς τον λόγον. Άμφότεροι δροϋν άντιθετικώς, έως ότου εν τέλει κατορθώσουν να συνδιαλλαγϋν, διατηροϋντες όμως, έκαστος, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στοιχείου. Ο μεν πρώτος άγραφος, μεταφέρεται από γενεάς εις γενεάν διά του προφορικού λόγου, ό δέ δεϋτερος έχει το προνόμιον, ένεκα του έγγραμμάτου των φορέων του, να παραδίδηται έντύπως και να εύρίσκηται εις τās βιβλιοθήκας, προς γνώσιν του καθενός. Η διάστασις αύτη μεταξύ δημόδους και λογίου ή λαϊκού και έπισήμου είνε γνωστή και εις το δίκαιον, όπου οι αύτοι λειτουργικοί μηχανισμοί ισχύουν άπολύτως. Το έθμιον και ό έγγράφως κυρωθείς νόμος άποτελοϋν τα έκδηλωτικά της άνταθέσεως ταύτης μορφώματα εν τῷ χώρῳ του δικαίου.

Η λαογραφία άποτελεί ένα περιεργον έπιστημονικόν κλάδον. Η έπιστημονικότης του μάλιστα –ώς μη έδει– άμφισβητείται υπό πολλών. Η χρηστικότης της όμως είνε άναμφισβήτητος, διότι δι' αύτης καθίσταται δυνατή ή γνώσις της συνειδήσεως και των ένδομύχων πόθων ενός λαού. Των προτεραιοτήτων, των επιδιώξεων και των έννομημάτων του. Η λαϊκή συνειδήσις άποκρυσταλλοϋται εις τās διαφόρους έκφραστικās μορφάς, ως λαμβάνει ό λαϊκός λόγος – κάποτε έντονος, άλλοτε ύποτονικός.

Αί γενετήσιοι σχέσεις δέν θά ήδύναντο να έκφύγουν του λαϊκού πολιτισμοϋ και μάλιστα, όταν ή κυριαρχήσασα θρησκευτική κοσμοθεωρία, διά ποικίλων άπαγορευτικών μέσων, άπώθει τον λαόν από αυτάς. Μόνη διέξοδος τότε ήτο ή φαντασιακή βίωσις παρομοίων καταστάσεων κατά τρόπον, ώστε οι βιωματικοί φορείς να μη έκτίθενται. Και τουτο, διότι καθ' όλην την ιστορικήν διαδρομήν, οϋδέποτε έξέλιπε ή διά της τέχνης έρωτική έκφρασις, όσον άπηγορευμένη θεομικώς και άν ήτο. Χαρακτηριστικόν παράδειγμα άποτελεί ή ισλαμοαραβική κοινωνία, ένθα ή άναπτυχθείσα και οϋδέποτε έξαφανισθείσα έρωτική ποιήσις –κατά την θεωρίαν του Τάχα Χουσεΐν–, διά να δυνηθη να επιβίωση, έθεωρήθη ως προϊσαμαία, την άνήγαγον δηλαδή εις τους χρόνους της ειδωλολατρειας, άπενοχοποιϋντες τους συντελεστές και δημιουργούς της.

Τό υπό έξέτασιν βιβλίον του καθηγητου Μ. Γ. Βαρβούνης άποτελεί μίαν καθ' όλα πρωτοποριακήν διά την έλληνικήν βιβλιογραφίαν μονογραφίαν. Έξετάζει το ζήτημα των λαϊκών έκφραστικών τύπων της γενετησίου όρμης, συνδέον τον παραδοσιακόν τρόπον έκφορας προς τās σύγχρόνους –και μάλιστα διαδικτυακάς και διά των φορητών τηλεφώνων μηνυμάτων– έκφράσεις των. Άλλαχού μεν διακρίνει επιβιώσεις, άλλαχού δέ φολκλορικάς νεκραναστάσεις ή προσέτι και άκυρώσεις, άν και έφ' όσον έξέλιπον αί λειτουργικά προϋ-

ποθέσεις ανάπτυξεως τῆς τοιαύτης πρακτικῆς. Ὁ ρόλος, μάλιστα, τῆς τουριστικῆς ἀξιοποιήσεως –ἀρνητικῶς ἐκ προοιμίου, ἀφ' οὗ ἀπουσιάζει τὸ γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν τῆς ἐκφράσεως– εἰς τὴν ψευδεπίγραφον ἀναβίωσιν δὲν παραλείπεται ν' ἀναφερθῆ.

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὴν διαφοροτικὴν δομὴν τῶν ἀγορευτικῶν καὶ τῶν ἀστυκῶν κοινωνιῶν, μὲ τὰς πρώτας ν' ἀποτελοῦν τὸ κατάλληλον ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατόν ν' ἀναπτυχθῆ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς. Ταύτοχρόνως ποιεῖται μνεῖαν τῶν κυριαρχούντων ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ λαογραφικῇ ἐρευνῇ δεδομένων, μὲ τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτην νὰ ὑστερῇ σημαντικῶς εἰς τὴν διερεύνησιν θεμάτων ὡς τὸ ἀνά χειρας, διὰ λόγους οὐχὶ ἀσχετοὺς πρὸς μίαν ἀστυκὴν σεμνοτυφίαν «καθωσπρεπισμοῦ», ἡ ὁποία ἐπέβαλε σιωπηρῶς ἄτυπον λογοκρισίαν.

Ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτον μέρος «Βωμολοχικῆς καὶ ἀθυρόστομες ἐκφράσεις», ὅπου τὸ ὕλικόν κατατάσσεται εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον «Ἄσεμνοι λόγοι καὶ ἀνίερες διατυπώσεις» ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπαρξιν αὐτῶν εἰς τὸν ἔντεχνον λαϊκὸν λόγον ἀπὸ ἀρχαιστάτων χρόνων, ὅτε συνεδέετο ἡ φαλλικὴ λατρεία μὲ τὴν γονιμότητα, τὴν εὐγενίαν καὶ τὴν καρποφορίαν. Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον «Παραδοσιακὴ ἀθυρόστομη καὶ βωμολοχικὴ ποίηση» ἀναφέρεται εἰς τὴν σύνδεσιν τῆς τοιαύτης μορφῆς ἐντέχνου λόγου μὲ τὰς ἀπόκρεας, ὅποτε καὶ καθίστατο δυνατὴ ἡ ἐμφάνισις του, χωρὶς νὰ προκαλῆται ἡ παραδοσιακὴ κοινωνία, τοῦτου ἐπιτελοῦντος καὶ ρόλον παιδαγωγοῦ, μουσῆτος τοῦς νέους εἰς τὸν κόσμον τῶν σαρκικῶν σχέσεων. Διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀπομυθοποιήσεως, λόγῳ ἀνεκτικότητος, τοῦ σαρκικοῦ ἔρωτος, τὰ ἀθυρόστομα τραγούδια ἀπώλεσαν τὴν τοιαύτην παιδαγωγικὴν τῶν λειτουργικότητα, λαμβάνοντα χαρακτῆρα ἀστείου καὶ εὐτραπέλου. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον «Βωμολοχικῆς παροιμίας» ἐξετάζονται οἱ συνδυασμοὶ βωμολοχικῶν λέξεων, οἱ ὅποιοι δημιουργοῦν ἀσέμνους εἰκόνας. Ἐδῶ δὲν παραλείπεται ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν πορνείαν, ὅπου καίτοι ἡ ἀπαξίωσις πρὸς τὸ ἐπάγγελμα εἶνε πασιφανῆς, διακρίνεται μία διάθεσις ἀπενοχοποιήσεως τῆς πόρνῆς. Τὰ πράγματα καθίστανται ἀντίθετα εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς ὁμοφυλοφιλοῦς σχέσεις. Ἡ βωμολοχία εἰς τὰς παροιμίας προσεγγίζει τὴν κατηγορίαν τῆς πορνογραφίας καὶ τοῦτο ὡς ἀντίδρασις πρὸς τὸ κοινωνικὸν κατεστημένον. Εἰς τὸ τέταρτον, τέλος, κεφάλαιον «Λαϊκὴ νεοελληνικὴ ἀθυροστομία ἀπὸ τὰ ἀποκριάτικα τραγούδια στὰ μηνύματα τῶν κινητῶν τηλεφώνων» καταβάλλεται ἀξέπαινος προσπάθεια συνδέσεως τοῦ παρελθόντος πρὸς τὸ παρόν, μὲ ὑπερτονισμὸν τῆς ἀπαξιώσεως, ἡ ὁποία ἐπῆλθε διὰ τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς προσπαθείας διατηρήσεως μιᾶς μορφῆς παραδοσιακοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος, παρ' ὅτι λαϊκός, κατέστη ἔγγραφος διὰ τῶν τηλεφωνικῶν μηνυμάτων, εἰς λόγον ποιητικόν, ὅπου τὰ ἐρωτικὰ ὑπονοούμενα καταλαμβάνουν περιόπτον θέσιν.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου «Ἐρωτικὰ δρώμενα καὶ ἄσεμνες παραστάσεις» ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε κεφάλαια. Τὸ πρῶτον «Μιμήσεις καὶ ἀναπαραστάσεις» ἀσχολεῖται εἰς τὰς ἀσέμνους ἀναπαραστάσεις, τὰς συνοδευόμενας ἀπὸ βωμολοχικὰ τραγούδια, ὅπου τὰ σατιριζόμενα πρόσωπα ἀποτελοῦν τοὺς ἐκφραστὰς τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦτο, νομίζομεν, διὰ τὴν αὐστηρότητα, τὴν ὁποίαν τὰ άτομα ταῦτα ἐξέφραζον ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Τοῦτο, ὅμως, δὲν συνεπάγεται καὶ ἀπέχθειαν πρὸς τὸν ἴδιον τὸν θρησκευτικὸν θεσμόν. Δὲν παραλείπεται καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς ἐπιδράσεως τῆς γενετησίου ἐπαναστάσεως, ἡ ὁποία νικῶσα, ἐτροποποίησε τὰς ἀντιλήψεις τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα. Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον «Λόγος καὶ κίνησις στὸ ἀποκριάτικο δρώμενο μπουρανὶ τοῦ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας» ἐξετάζεται τὸ ἐν λόγῳ ἔθιμον μετὰ τῶν συνδηλώσεών του καὶ θεωρεῖται ὅτι, ἀν αἱ γενετησίου πράξεις καὶ βωμολοχίαι ἀπεδείκνυον σύνδεσιν πρὸς τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, ἦσαν εὐπρόσδεκτοι, ὅσον ἠθικῶς καταδικαστέαι καὶ ἀν ἦσαν. Προβάλλεται ὁ ψυχολογικὸς παράγων αὐτῶν, ὡς ὑπερβατικῶς τοῦ θανάτου διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως τῆς δια-

ωνίσεως του είδους συνεπείρ της επικλινείου συναφείας· ή υπέρβασις αυτή άγει έν τέλει εις την άμφισβήτησιν πάσης θρησκευτικής και κοσμικής έξουσίας, εκδηλουμένη διά της διακομωδήσεως των ιερών και των δσίων. Έν συνεχεία ό συγγραφεύς συνδέει τοιαύτας πρακτικάς πρòς την λυτρωτικήν δύναμιν του θεάτρου, τò όποϊον καθάιρει την άνθρωπινήν ψυχήν. Εις τò τρίτον κεφάλαιον «Τò έρωτικό στοιχείο στα έλληνικά και στα βαλκανικά λαϊκά δρώμενα: ανάμεσα στις πολιτισμικές και στις έθνικές ταυτότητες» καταδεικνύεται τò διαπολιτισμικόν, τρόπον τινά, έν τῷ ευρύτερῳ βαλκανικῷ χώρῳ τοιαύτης μορφής έκφραστικῶν τύπων, με άναφοράν εις τοπικά έθιμα, δηλοῦντα την κοινήν παράδοσιν και ταύτοτητα, την έρειδομένην επί της όμοιας, κοινής πραγματικότητος του άνθρωπίνου έρωτισμοῦ. Εις τò τέταρτον κεφάλαιον «Έρωτικά στοιχεία και φολκλοριστικές μεταλλάξεις στα έλληνικά λαϊκά δρώμενα» έξετάζεται ή έννοια του φολκλορισμοῦ, τούτου συνδεομένου πρòς την ιστορικήν «άναβίωσιν» του άνωτέρῳ έν κεφαλαίῳ Β έθιμου μπουρανι του Τυρνάβου και πρòς έτερα «νεκραναστηθέντα» έθιμα. Παρατηρεῖται ότι ή διά φολκλορικούς λόγους άναβίωσις, χάριν της τουριστικής αξιοποιήσεώς των και άρα των ὕλικῶν άπολαυῶν, τυποποιεῖ τὰς άναπαραστάσεις και τὰ έρωτικά στοιχεία. Η δεκαετία του 1960 τίθεται, λόγω του μεταναστευτικοῦ ρεύματος, ως τομή, συμβάλλουσα και εις την έξάλειψιν άρκετῶν έθιμων. Έκτοτε έξηφανίσθησαν αἱ τοπικά πολιτισμικά ιδιαιτερότητες με την πρακτικήν των άνθρώπων ν' άστυλοποιήται. Η δεκαετία του 1980 άνεβίωσε ένα έθιμα διά σκοπούς, όμως, χρησιμοθηρικούς. Εις τò πέμπτον, τέλος, κεφάλαιον «Παραδοσιακά δρώμενα και σύγχρονη πορνογραφία» έξετάζονται άποκριάτικα έθιμα σαφῶν έρωτικῶν συνδηλώσεων. Καίτοι ὑποστηρίζεται ότι μεταξύ των έρωτικῶν λαϊκῶν δρωμένων και της συγχρόνου πορνογραφίας δέν ὕφίσταται ιστορική σύνδεσις –κατά τρόπον μορφολογικής έξελίξεως–, ή άφρηρία άμφοτέρων εἶνε κοινή, ως άναπαράστασις της γενετησίου πράξεως, άποσυνδεδεμένη από τούς σκοπούς της γονιμότητος και της άναπαραγωγῆς. Εις άμφοτέρας κυριαρχεῖ ή άνδρῶς όπτική κατά την αντιμετώπισιν της συνευρέσεως. Η γυνή άποτελεῖ τò άκόρεστον σκευος της ήδονῆς, με έρωτομανεῖς διαθέσεις, ένῳ ό άνήρ εἶναι ό ισχυρός κατακτητής – αἱ συμβολικά προεκτάσεις έφανείς επί πᾶσι. Η πορνογραφία κατατάσσεται εις τὸν «λαϊκόν» πολιτισμόν, ὑπό την έννοιαν της ευρύτετης διαδόσεως της θεάσεώς της από τὰ λαϊκά στρώματα, καίτοι αἱ γενετησίαι σχέσεις καθίστανται όλονέν και πλέον έλευθεριάζουσαι. Ένδιαφέρονσα εἶνε και ή διαπίστωσις: «Εξ άλλου, δέν εἶναι ή στάση όλων των λαῶν ἴδια άπέναντι στην πορνογραφία· αυτή ή στάση συνήθως καθορίζεται από τò περιεχόμενον της παραδοσιακῆς ήθικῆς κάθε λαοῦ και προσδιορίζεται από την κοσμοθεωρία και την μορφή της κοινωνικής του όργάνωσις. Παρόμοιοι περιορισμοὶ συνήθως δέν ισχύουν γιά τὰ έρωτικά λαϊκά δρώμενα, που άναγνωρίζονται ως συνέχεια και όργανικό μέρος του γενικώτερου –και βιούμενου από τὸν καθημερινό λαϊκό άνθρωπο– παραδοσιακοῦ πολιτισμικοῦ συστήματος». Εις τὸν Έπιλογόν ό συγγραφεύς συνοψίζει τὰ πορίσματα της έρευνῆς του, θέτων ἅμα και τὰς βάσεις διά την περαιτέρω έρευνητικήν του ένασχόλησιν με τὸ θέμα. Άκολουθοῦν ή πλουσία διεθνῆς κυρίως βιβλιογραφία και τὰ ευρητήρια ὄρων και όνομάτων.

Η μονογραφία αυτή κοσμεῖ την έλληνικήν βιβλιογραφίαν τόσο έν άπόψεως θεματολογικής έπιλογῆς, όσο και μεθοδολογικής συνεπείας. Τò κοινωνικόν στοιχείον προβάλλεται έντόνω, όπως και ή ταξική διαφοροποίησις των ανθρώπων, οἵτινες, μετέχοντες εις αυτήν, ακολουθοῦν έντός της αὐτῆς κοινωνίας ἰδιαίτερα πολιτισμικά πρότυπα, με τὰς λαϊκάς τάξεις, νά εὐρίσκωνται –καθώς προκύπτει εκ της έρευνῆς– έγγύτερον πρòς τὰς παραδοσιακάς πολιτιστικάς καταβολάς.

Δημήτριος Ι. Πάλλας, *Άποφώρητα. Πρώμος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος*. Έκδόσεις Ποταμός, 2007.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>E.E.B.Σ.</i>	Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
<i>E.E.Σ.Μ.</i>	Έπετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών
<i>RzbK</i>	Realexikon zur byzantinischen Kunst
<i>Π.Α.Ε.</i>	Πρακτικά τής Αρχαιολογικής Έταιρείας
<i>B.Z.</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>C.I.E.B.</i>	Congrès International des Études Byzantines
<i>B.C.H.</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>E.E.Θ.Σ.Π.Α.</i>	Έπιστημονική Έπετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Άθηνών
<i>J.ö.B.</i>	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik
<i>A.Δ.</i>	Άρχαιολογικό Δελτίο

Ό Δημήτριος Πάλλας (1907-1995) —ό οποίος διετέλεσε κοσμήτωρ και αντιπρόεδρος του Φ. Σ. Παρνασσός και γενρολογία του όποιου παρουσιάσαμε στον τόμο ΔΖ (1995), σσ. 482-485, του «Παρνασσού»—, άφησε στα κατάλοιπά του μία σειρά εκλαϊκευτικών μελετών ό όποιες ξεδόθησαν με έπιμέλεια τών βυζαντινολόγων Εύγενίας Χαλκιά (Δρ άρχαιολόγου, Βυζαντινό μουσείο) και Δημητρίου Τριανταφυλλόπουλου (καθηγητή, Πανεπιστήμιο Κύπρου). Ό Δημ. Πάλλας συνεδύαζε τις ιδιότητες του θεολόγου και του άρχαιολόγου, κατά τέτοιο τρόπο ώστε ή μία ιδιότητα νά έπικουρεί και νά συμπληρώνει την άλλη.

Ό τίτλος ξαφνιάζει καθώς ή λέξη «άποφώρητα» είναι σπάνια και έλάχιστα χρησιμοποιούμενη. Σημαίνει, όπως σημειώνει ό συγγραφέας στον πρόλογο, «έκείνο πού “άποφέρεται”, πού τό παίρνει κάποιος από κάπου μαζί του, εκείνο πού προσφερόταν από τόν οικοδεσπότη στους καλεσμένους του, ένα φίλημα».

Ό τόμος περιλαμβάνει οκτώ μελέτες πού άφορούν την άρχαιολογία και τέχνη τών παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων στην Ελλάδα. Είναι γραμμένες υπό μορφήν διαλέξεων γιά τό πλατύ καλλιεργημένο κοινό, έξ ού και κάποια στρουφνότητα του ύφους. Δέν προσφέρονται γιά έγχειρίδιο διδασκαλίας καθώς δέν έξαντλούν τό θέμα ούτε ύπεισέχονται σέ πολύ ειδικές λεπτομέρειες, έπιπλέον στερούνται παραπομπών. Έτσι περιτεύει κάθε ένδελεχέστερη κριτική τους. Είναι περισσότερο μία κατάθεση του συγγραφέα γύρω από τόν χώρο τής εξειδικεύσεώς του, κατάθεση τής ούσίας πού θέλει νά κάνει κάθε έπιστήμονας στα έσχατα του βίου πρós τόν έαυτό του άλλα και πρós τό εύρύτερο κοινό. Τα κείμενα έχουν προέλθει από διάθεση συναισθηματική, όπως όμολογεί ό ίδιος. Κάθε μελέτη περιλαμβάνει παρατηρήσεις πάνω στο ιστορικό, κοινωνικό και οικονομικό κλίμα τής έποχής και άκολουθεί ή μελέτη τών μνημείων. Πά όσα μνημεία έχει κάνει άνασκαφές και γιά όσα θέματα έχει μελετήσει παραθέτουμε την κύρια έργογραφία του.

1. «Η δομή τής Θείας Λειτουργίας και τό ύφος τής» (σσ. 1-41)

Πηγές γιά την άνάλυση τής Θείας Λειτουργίας είναι τα άποστολικά και πατερικά κείμενα, ό κανόνες τών Συνόδων, καθώς και τα μεταγενέστερα ψευδοάποστολικά συμπλήματα, δηλαδή ή *Διδασκαλία τών Άποστόλων* και αί *Άποστολικά Διαταγái*.

Βασικό στοιχείο τής Θείας Λειτουργίας είναι ή Θεία Εύχαριστία, ή όποία εισάγεται με

τόν Μυστικό Δείπνο και διά τών *ἀγαπῶν* ἀποκτᾶ τήν πλήρη μορφή της, ἀρχικά μέ συνθήματα μυστηριακῶν λατρείων και μέ ἐνθουσιαστική συμμετοχή τῶν λάτρων. Ἀρχιτεκτονικά ὑπολείμματα πού μᾶς δίνουν μία ἰδέα τῆς διαμορφώσεως τοῦ χώρου ἔπαιτο ἡ εὐχαριστιακή λατρεία προσφέρουν ἡ αἶθουσα βαπτιστήριου τῆς Δούρα-Εὐρωπού (232-256) και ἡ αἶθουσα τῆς Ἀκυλίας (312). Ἡ ἀπαγόρευση προσαγωγῆς τῶν μὴ εὐχαριστιακῶν προσφορῶν στό θυσιαστήριον ὁδήγησε στήν ἀνάγκη δημιουργίας διακονικοῦ σέ ἐπαφή μέ τήν εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας, ἡ δέ μεταφορά τῶν κατάλληλων δώρων γιά τήν Θεία Εὐχαριστία διά τῆς ἐκκλησίας και ἡ ἐπίδειξή τους στόν λαό ὁδήγησε στήν Μεγάλη Εἴσοδο.

Οἱ παραλληλισμοί τῆς αἶθουσας -τοῦ χρυσοστρίκλινου- και τοῦ θρόνου τοῦ αὐτοκράτορα πίσω ἀπό τά βῆλα, μέ τὸ ἱερό τῆς ἐκκλησίας και τήν Ἁγία Τράπεζα, πού συμβολίζει τὸν θρόνον τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. τὸ δρύφρακτο τοῦ Ἱεροῦ ἀπομονώνει τοὺς πιστοὺς και ὁ ἀρχικός μυστηριακὸς ἐνθουσιασμός τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας συστέλλεται σέ ἀπλὸ εὐχαριστιακὸ μυστικισμό. Τὸν 6ο αἰ. ἐπίσης συμπύπτει και ἡ ποιητικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τρουλωτῆς ἐκκλησίας, ἀπεικόνιση τοῦ οὐρανοῦ πού κατεβαίνει στὴ Γῆ και κυριαρχεῖ στόν κόσμον. Τότε διαδίδονται και οἱ παραστάσεις -εἰκόνων- ἱερῶν προσώπων πού γίνονται ἀντικείμενα λατρευτικῆς φροντίδας. Πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν 11ο-12ο αἰ., ἐμφανίζεται ἡ Δέηση και οἱ εἰκόνες μπροστά στό ἱερό, οἱ ὁποῖες τὸν 13ο-14ο αἰ. ἐντάσσονται στό σῶμα τοῦ τέμπλου.

Στὴν Δύση ἀπουσιάζουν ἡ Μικρὰ και ἡ Μεγάλη Εἴσοδος και ἡ τελετουργικὴ προσκύνηση τῶν εἰκόνων. Ἐκεῖ δὲν ὑψώθηκε τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου οὔτε τὸ εἰκονοστάσιο λόγω τῆς ἐλαττωμένης παρουσίας εὐχαριστιακοῦ μυστικισμοῦ. Ὡς πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἡ Δύση, ὡς ἐπαρχία, ἔμεινε πιστὴ στόν τύπο τῆς ξυλόστεγης παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς μέ τις παραλλαγές της και ἀνέλιξε τὸ ἐγκάρσιο κλίτος και τὸν ξυλότρουλο. Ἀντίθετα τὸ Βυζάντιο διατήρησε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ ὄρα στοιχεία ἀπὸ τις μυστηριακὲς λατρεῖες ἐκχριστιανιστικῶν διατηρήθηκαν ἡ γλώσσα, οἱ ἑλληνικοὶ μουσικοὶ τρόποι και οἱ καλλιτεχνικὲς μορφές ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση.

Τὰ παραπάνω θέματα ἔχει παρουσιάσει στὰ «Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά», *Ε.Ε.Β.Σ. τ. Κ'* (1950), 265-313, «L'édifice culturel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental», *Ἑλληνικά, Παρ/μα* 26, 497-570, εἰσήγηση στό 10ο διεθνὲς συνέδριον χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980 και «Monuments et textes, Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental», *Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΜΔ'* (1979-80), 37-116.

2. «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα» (σφ. 43-129)

Ὡς πρὸς τὴ χρῆση ὁ χριστιανικὸς ναὸς ταιριάζει περισσότερο μέ τὸ ἀρχαῖο τελεστήριον (τόπο τελέσεως τῶν μυστηριακῶν λατρεῶν) παρά μέ τὸν ἀρχαῖο ναὸ (ἔδρα τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ). Στὴν παλαιохριστιανικὴ βασιλικὴ τὰ δρώμενα λαμβάνουν χώρα στό ἐσωτερικὸ και γι' αὐτὸ μεγάλη φροντίδα λαμβανόταν γιά τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση σέ ἀντίθεση μέ τὸν ἀρχαῖο ναὸ.

Μετά ἀπὸ μία εἰσαγωγή πάνω στὴ λατρεία και τὴν περιγραφή μᾶς παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὰ ἐπιμέρους τμήματα τῆς βασιλικῆς και πὼς αὐτὰ παρουσιάζονται στὶς ἑλλαδικὲς βασιλικές. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ διακονικοῦ, ἐνοσηματομένου στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς, ἀπαντάται στὴ βασιλικὴ τοῦ Λεχαιοῦ και τὴν Α' τῶν Φθιατῶν Θηβῶν (Ν. Ἀγγιάλου), και στὴ συνέχεια στὶς πλευρές τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως στὴ Βραυρώνα.

Καθεδρικὲς ἐκκλησίες, μέ τὸ ἐπισκοπεῖο ὡς ἐνιαῖο οἰκοδόμημα, ἀναφέρει τὸ ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων και τὴν βασιλικὴ τῆς Ἐρμόνης. Τὸ ἐγκάρσιο κλίτος ἄλλοτε περιορίζεται στό

πλάτος της εκκλησίας (Νικόπολη Β'), άλλοτε τὰ πέρατά του ἐκτείνονται σὲ πτερύγια (Λέχαιο, Δαφνούσια Λοκρίδος). Πρωτοαπαντᾶται στὶς αὐτοκρατορικές βασιλικές ὄπου ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ μεσαῖο κλίτος στὸ Ἱερὸ γίνεται μέσῳ θριαμβευτικοῦ τόξου πού, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὑποδήλωνε τόπο ὑπερβατικό. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τονίζεται μὲ τέσσερα τόξα καὶ ξυλότρουλο πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπως στὸ Λέχαιο. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι τὸ θριαμβευτικὸ τόξο ὑποδήλωνε ἀνάπτυξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς στὶς μεγάλες κωνσταντινείες βασιλικές τῆς Ρώμης χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ ἔχει ἄλλο συμβολισμό. Τὸ ἐγκάρσιο μὲ τρίκογχο ἀντιπροσωπεύεται στὴν Παραμυθιά καὶ ἡ σταυρική βασιλική μὲ εὐνόητο συμβολισμό στὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου. Στὰ περικέντρα κτίρια ἀνήκουν τὸ τετράκογχο τῆς Μεγάλης Παναγίας τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα, τὸ ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων, στὶς κυκλικές ὁ Ἅγ. Γεώργιος -Ροτόνα- τῆς Θεσσαλονίκης, πού ἀποτελεῖ μετάπλαση ρωμαϊκοῦ μαυσωλείου καὶ στὶς πολυγωνικές ἢ περικεντρὴ ἐκκλησία τῆς Ἀμφιπόλεως. Τὸ μονόκορο τρίκογχο τῆς Ἀκρινῆς τὸ θεωρεῖ πιθανῶς ὡς μαρτύριο. Ἐδῶ θὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὰ περικέντρα κτίρια μπορεῖ ὡς ἀρχιτεκτονικός τύπος νὰ κατὰγονται ἀπὸ τὰ μαυσωλεῖα, ἀλλὰ ἐν πλήρει ὄψι αἰ. δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχουν διαφορετικὴ χρῆση καὶ προσορισμό.

Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ χώροι τῶν συριακῶν παστοφορίων συναντῶνται στὴν περικεντρὴ ἐκκλησία τῆς Ἀμφιπόλεως, μὲ κόγχες στὴν Νικόπολη Γ', ἀμφότερες τοῦ 6ου αἰ., καὶ σὲ πλήρη διαμόρφωση ὡς τριμερές Ἱερὸ Βῆμα στὴ Σπάρτη, στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ἢ ἀργότερα.

Κατὰ τὴν Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ εἰσάγεται ἡ τρουλωτὴ βασιλικὴ τῆς ὁποίας τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ἐρειπωμένη βασιλικὴ Β' τῶν Φιλίππων, τῆς 4ης δεκαετίας τοῦ 6ου αἰ. Ἀκέραιες σώζονται οἱ τρεῖς τρουλωτές ἐκκλησίες τοῦ συγκροτήματος τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, τῆς Παναγίας, τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ., τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἅγ. Νικολάου καὶ τοῦ βαπτιστηρίου. Ἀκολουθεῖ ὁ Ἅγ. Τίτος τῆς Γόρτυνας πού μαζί μὲ τὴν Καταπολιανὴ ἔχουν κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὸ τριμερές Ἱερὸ Βῆμα μὲ τὰ διπλὰ παστοφόρια τέλος ἡ Ἅγ. Σοφία Θεσσαλονίκης τὴν ὁποία χρονολογεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., ἂν καὶ εἰδικοὶ μελετητὲς τὴν τοποθετοῦν τουλάχιστον ἓνα αἰῶνα ἀργότερα.

Κατὰ τοὺς Μεσο- καὶ Ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἔτεινε πρὸς μίαν διεργασία πορείας ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν μορφῶν (τῶν τοπικῶν παραδόσεων) πρὸς τὴν ἐνότητα, τὴ συγχώνευση, τὸ ἐπίσημο. Αὐτὸ σήμαινε τὴν τυποποίηση τοῦ τριμεροῦς Ἀγίου Βήματος. Οἱ ἐκκλησίες εἶναι μικρὲς καὶ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος εἶναι ὁ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μὲ τροῦλο σὲ τέσσερα στηρίγματα. Ὁ τύπος πρωτοαπαντᾶται στὴ Σουβάλα Φωκίδος, πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ., καὶ στὴν Παναγία τῆς Σκριποῦς, στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου Ὀρχομενοῦ Βοιωτίας, μὲ ἐγκάρσιο κλίτος, τὸ 873-4, μὲ εἰδοποιὸ διαφορὰ ἀπὸ τίς ἄλλες ἐκκλησίες τοῦ ἴδιου τύπου ὅτι ἡ κομάρια τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ Βήματος ἐνώνεται μὲ τὴν ἀνατολικὴν κεραία τοῦ σταυροῦ. [«Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», *Ε.Ε.Σ.Μ.* τ. CT (1976-77), 1-80 ἀνάτ.]. Στὸ Ἅγιο Ὄρος, γύρω στὸ 980, ὁ σταυροειδῆς σύνθετος μὲ τροῦλο παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ἔχει στὰ πέρατα τῶν ἐγκαρσίων κεραίων τοῦ σταυροειδοῦς χώρου ἀπὸ μίαν κόγχη γιὰ τίς θέσεις τῶν ψαλτικῶν «χοροῖ» (ἀθωνικός τύπος). Τὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἀντιπροσωπεύει τὸν ὀκταγωνικὸ σταυροειδῆ μὲ τροῦλο, τύπο προερχόμενο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Παραλλαγὴ του παρουσιάζεται στὴ Νέα Μονὴ Χίου, καὶ ἀπλοστευμένος στὴ Μονὴ Δαφνίου. Καὶ οἱ τρεῖς ἐκκλησίες ἀνάγονται στὸν 11ο αἰ.

Κατὰ τὴν Φραγκοκρατία ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δραστηριοποιεῖται στὰ κέντρα τῶν δύο ἑλληνικῶν κρατικῶν οργανισμῶν, στὸν Μυστρά καὶ τὴν Ἄρτα, καθὼς καὶ στὴν Θεσσαλονίκη. Οἱ Φράγκοι ἐπηρέασαν ἐλάχιστα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἑλλήνων,

κυρίως σε θέματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής. Τα κωδωνοστάσια ύψώνονται από τα μέσα του 13ου αι. Οι αρχιτεκτονικές μορφές των εκκλησιών παρουσιάζουν ποιικιλίες και άπλουστεύσεις μέχρι την πιο απλή μονόχωρη εκκλησία. Ο άπλος σταυροειστεγος χωρίς τρούλο διαδίδεται το 2ο τέταρτο του 13ου αι. Στην τοιχοδομία των εκκλησιών κυριαρχεί ή αργολιθοδομή με παρενθετικά τεμάχια πλίνθων, που εξελίσσεται σε πλήρη πλινθοπεριόχλειστη, με τα κουφικά και τις δόντωτες ταινίες και σημειώνεται σπάνια χρήση άρχαίου όγκου. Η σταυροειδής με τρούλο εκκλησία, σε αντίθεση με την παλαιοχριστιανική βασιλική, στρέφεται προς τα έξω και δίνει έμφαση στα έξωτερικά αρχιτεκτονικά κοσμήματα. Κατά κύριο λόγο οι εκκλησίες είναι ιδιωτικές.

Στους Μεταβυζαντινούς χρόνους επεκτείνεται ή ίδρυση μοναστηριών και ή ανακαίνιση παλαιότερων. Στα καθολικά των μονών κυριαρχεί ο τρίκογχος άθωνικός τύπος. Η ξυλόστεγη μονόκλιτη ή τρίκλιτη βασιλική είναι διάσπαρτη σε όλη την επικράτεια, ιδίως στους όρεινους όγκους. Έξωτερικά παρατηρείται στοά σε μία ή περισσότερες πλευρές. Επιβιώνει και ή σταυροειδής με τρούλο και επανεμφανίζεται ή τρουλωτή τρίκλιτη βασιλική. Στην Άττική κτίζονται εκκλησίες έμπνευσμένες από την αρχιτεκτονική των τζαμιών με τά ήμιχώνια. Ο σκοτεινός φωτισμός των εκκλησιών ανταποκρίνεται στις καταθλιπτικές συνθήκες διαβίωσης και άσκησης της λατρείας. Δημιουργούνται τοπικές παραδόσεις στη Μάνη, στις Κυκλάδες και στα Έπτάνησα με δυτικές επιδράσεις.

Την αρχιτεκτονική των εκκλησιών εξετάζει μεταξύ άλλων στο «Αρχαιολογικά-Λειτουργικά», *E.E.B.S.* τ. Κ' (1950), 265-313, και «Episkopion», *RzBK II* (1971), 335-371.

3. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική στην Ελλάδα» (σσ. 131-148)

Η παρουσίαση είναι έλλιπής, καθώς μέρος της έχει καλυφθεί από την προηγούμενη μελέτη, και επί πλέον δεν αναφέρεται στις εκατοντάδες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ελλάδος.

Άκέραιες βασιλικές διατηρούνται στην Θεσσαλονίκη, ή Άχειροποιήτος, τρίκλιτη, και ό Άγ. Δημήτριος, πεντάκλιτη με έξεχον έγκάρσιο κλίτος. Ο συγγραφέας μέμφεται την άποκατάσταση της έξωτερικής προσόψεως του Άγ. Δημητρίου με έτεροχρονισμένο πλινθοπεριόχλειστο σύστημα και την βάρβαρη, όπως τονίζει, τοιχογράφηση της άψίδας.

Τα τέσσερα κέντρα άνασκαφικής έρευνας στον έλλαδικό χώρο είναι ή Κόρινθος, ή Νικόπολη, οι Φίλιπποι και οι Φθιώτιδες Θήβες (Ν. Άγχιάλος). (Σύνοψη των άνασκαφών για τις δύο πρώτες πόλεις παρουσίασε στο «Corinthe et Nikopolis du bas moyen áge» *Felix Ravenna* 118 (1979), 93-142, και ιδιαίτερα για την Νικόπολη στο Α' συνέδριο για την Νικόπολη, 1984, 225-239). Στην Νικόπολη έχουν άνασκαφεί ή έπισημανθεί έξι βασιλικές. Η παλαιότερη, ή Β' του Άλκίσιωνος, έπισκοπική σε συνάφεια με το έπισκοπείο, πεντάκλιτη με έγκάρσιο κλίτος, και αίθριο, χρονολογείται πριν τα μέσα του 5ου αι. έχει βαπτιστήριο άσκαφο, μοναδικό στην πόλη και διακονικό δεξιά της εισόδου· δεν έχει παστοφόρια, αλλά δύο κατασκευές, παστοφόρια έλλαδικού τύπου, όπως τα όνομάζει ό συγγραφέας. Η βασιλική Α', του Δουμετίου, χρονολογείται ίσως μετά τα μέσα του 6ου αι. είναι τρίκλιτη με έγκάρσιο κλίτος και διάσημη για τα ψηφιδωτά της που άπεικονίζουν άλληγορία της Γης.

Στην Κόρινθο, πρωτεύουσα της επαρχίας Άχαίας, όλες οι βασιλικές είναι εκτός των τειχών. Η βασιλική του Λεχάιου, τρίκλιτη με έξεχον έγκάρσιο κλίτος, αίθριο, περίστωη αΐλη, διακονικό στα ΝΔ. και άνεξάρτητο βαπτιστήριο στα ΒΔ του, του 460-530, είναι μία από τις μεγαλύτερες της Μεσογείου. Ο Δ. Πάλλας την άνέσκαψε και δημοσίευσε (*II.A.E.* 1956-1961, 1965). Έπαναλαμβάνει την άστηρικτη ύπόθεση περι τάφων σε σαροκοφάγους του μάρτυρος

Λεωνίδα και τῶν σὺν αὐτῷ ἑξὶ γυναικῶν, καθὼς και τὴν μεταφορὰ τῆς λατρείας του στὴν κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ὁμοιότητος στὶς δύο βασιλικές τῆς στεγάσεως τοῦ χώρου ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἱερό μὲ ξυλόστεγο τρουῖλο. Οἱ ταυτίσεις ποὺ κάνει, ἐνὸς χώρου στὴ Β. πλευρὰ ὡς ἐγκομητηρίου, και ἐνὸς τετραγώνου δωματίου ΒΑ. ὡς μασσωλείου, ἀμφισβητοῦνται.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου, τρίκλιτη μὲ ἐγκάρσιο κλίτος, διαθέτει ταφικὸ τρίκογγο και ταφικὰ προσκτίσματα γύρω στοῦ σώμα τῆς ἐκκλησίας, αἶθριο, αὐλὴ και βαπτιστήριο ὡς πρόσκτισμα. Ὁ Δ. Πάλλας τὴν ἀνέσκαψε (Π.Α.Ε. 1970, 1972, 1976, 1977). Ἀρχιτεκτονικὴ ἰδιαιτερότητά τῆς εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τῶν κλιτῶν μὲ πεσσούς. Χρονολογεῖται στὰ πρῶτα ἔτη τοῦ βου αἱ. Ἡ ὑπόθεση ποὺ κάνει ὁ συγγραφέας γιὰ λείψανα μαρτύρων σὲ δύο φορητὲς λειψανοθήκες κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζα –εἶδος ἐγκαινίου–, και τὴν πιθανότητα γιὰ ταφὲς *ad sanctos* εἶναι ἀστήρικτη. Ἄν ὑπῆρχαν λείψανα μαρτύρων, αὐτὰ θὰ ἦταν στοῦ ταφικὸ τρίκογγο, τὸ ὁποῖο ὁμως θὰ μπορούσε νὰ στέγαζε τάφο ἐξέχοντος ἱερατικοῦ μέλους τῆς κοινότητος τῆς πόλεως.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ μάρτυρα Κοδράτου, στοῦ Β. νεκροταφείου, ταυτίζεται ἀπὸ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία και εἶναι σὲ συνάφεια μὲ ἀγίασμα. Περιέχει ταφικὸ πρόσκτισμα και πλῆθος τάφων στοῦ ἑσωτερικοῦ τῆς. Ἡ βασιλικὴ τῆς Σκουτέλας στὴν πεδιάδα, τὴν ὁποία ἐπίσης ἀνέσκαψε (Π.Α.Ε. 1953-1955), ἔχει βαπτιστήριο και πιθανῶς διακονικὸ. Ἡ ὑπόθεσή του ὅτι ἀνήκει σὲ μάρτυρα εἶναι ἀναπόδευκτη. Καὶ οἱ δύο βασιλικές χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ βου αἱ. Στὴ Σαυῶνα ἡ βασιλικὴ εἶναι τρίκλιτη, ἔχει δύο διακονικά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα διαθέτει τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ παστοφορίου, βαπτιστήριο, αἶθριο και χρονολογεῖται τὸ 20 τέταρτο τοῦ βου αἱ.

Ἀπὸ τὶς βασιλικές τῶν Φιλίππων ἐντυπωσιακότερες εἶναι ἡ Α' και ἡ Β'. Ἡ Α' εἶναι τρίκλιτη μὲ ἐξέχον ἐγκάρσιο κλίτος, τρίστω αἶθριο και βαπτιστήριο. Λείπει ὁμως ἀπὸ τὴ μελέτη τὸ σχέδιο τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς. Ἡ Β' μὲ ἐγκάρσιο κλίτος, φέρει ἐξωνάρθηκα, βαπτιστήριο και διακονικὸ ὡς προσκτίσματα στὴν Α. πλευρὰ στὶς ἐξωτερικὲς πλευρές τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Ἐχει ὁμοιότητες μὲ τὸ Λέχαιο ὡς πρὸς τὴν στέγαση τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἀλλὰ μὲ ἡμισφαιρικὸ τρουῖλο. Χρονολογεῖται γύρω στὴν 4η δεκαετία τοῦ βου αἱ. Τὰ ἐπιβλητικὰ ἔρειπια τῆς βασιλικῆς οἰκίζονται και διδάσκουν γιὰ τὸν τρόπο δόμησης. [*Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes*], B.Z. 53 (1960), 328-332].

Στὴ μελέτη παραλείπονται οἱ βασιλικές τῆς Ἀμφιπόλεως.

4. «Ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινούπολης» (σσ. 149-174)

Ἀναφέρεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐκκλησίας και ἰδιαιτέρως στὴν ἀντικατάσταση τοῦ τρουῖλου μετὰ τὴν κατάρρευσή του. Κάνει αἰσθητικὲς παρατηρήσεις βοηθούμενος ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Προκοπίου. Ἐξετάζει τὶς μαρτυρίες γιὰ τὶς μὴ σωζόμενες λειτουργικὲς κατασκευές και τέλος τὰ ψηφιδωτὰ. Τὸ θέμα προσφέρεται γιὰ πληθώρα αἰσθητικῶν θεωρήσεων ποὺ δὲν θὰ ἔκανε ἂν ἡ μελέτη ἦταν αὐστηρὰ περιγραφικὴ. Ἡ συγγραφή αὐτοῦ τοῦ μελετήματος προῆλθε ἀπὸ συμβατικὴ ὑποχρέωση, ὅπως γράφει ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογο.

5. «Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ στὴν Ἑλλάδα» (σσ. 175-202)

Ὁ συγγραφέας ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἔλλειψη εἰκονιστικῆς γλυπτικῆς κατὰ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ ὀφείλεται στοῦ ὅτι ἡ γλυπτικὴ –τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν– ἦταν ἀρχαία κληρονομιά πρὸς

τήν όποία διέκειτο έχθρικός ή Έκκλησία, λόγω του ότι, σύμφωνα με τις Ιουδαϊκές πηγές τής χριστιανικής θρησκείας, ό Θεός είναι άνεικόνιστος.

Οί χριστιανοί για την άνεικόνιση τής γλυπτικής μορφής κατέφευγαν είτε σε σύμβολα και άλληγορίες είτε στα συμβάντα τής Άγίας Γραφής. Παρουσιάζουν τόν Χριστό μέσα από μορφή ιδανική ως παιδί ή νέο, όπως στή σαρκοφάγο του Βυζαντινού Μουσείου, τύπου Sidamaga, μικρασιατικής προέλευσης από έπίσημο εργαστήριο, που παριστά μία απολλώνια μορφή νά κρατά περιτυλιγμένο κύλινδρο -τή διδασκαλία του- ή τό ανάγλυφο του Όρφεία από την Αίγινα, άλληγορία τής λύτρωσης του άνθρώπου από τόν Χριστό ή τά αγαλμάτια του Καλού Ποιμένα του 4ου αϊ., όπου ό Χριστός παιδί φέρει ένα πρόβατο στους ώμους, άλληγορία του βοσκου που βρίσκει ένα χαμένο πρόβατο.

Στήν άρχιτεκτονική γλυπτική ένα θέμα που φανερώνει την εισπήδηση, όπως σημειώνει ό συγγραφέας, τής αυτοκρατορικής θεματογραφίας στην εκκλησιαστική, είναι τό μαρμάρινο τόξο από την εκκλησία του Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης με δύο άντωπους άγγέλους σε τύπο Νικών. Άπό τά κιονόκρανα κατά την παλαιοχριστιανική έποχή τό κορινθιακό σχηματοποιείται και παράγει άλλους τύπους. Στο θεοδοσιανό ή χρησιμοποιήση τρυπανισυ παράγει συνδυασμούς φωτός και σκιάς, ενώ τά φύλλα άκανθας μετατρέπονται σε περιάλυμμα. Παραλλαγή του είναι αυτό με τά άνεμιζόμενα φύλλα. Τό τεκτονικό διαμορφώνεται σε κόλουρο κώνο ή κόλουρη πυραμίδα (Φίλιπποι Β΄) ή λαμβάνει μορφή πτυχωτή (Άγιος Δημήτριος). Στο Ιωνικό, που ήταν κατά κανόνα ένωμένο με τό έπίθημα, ή διακόσμηση περιορίστηκε στο έπίθημα. Τά θωράκια άνάμεσα στους κιονίσκους του φράγματος του Ίερου Βήματος διακοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα -όμόκεντροι ρόμβοι-, και με φυτικά ή συμβολικά θέματα, όπως παγώνια και πρόβατα ένθεν και ένθεν του σταυρου. Τελευταία βαθμίδα άντιπροσωπεύει τό έπιπεδόγλυφο στο όποίο ή αναγλυφικότητα μηδενίζεται και εκφράζεται με την έναλλαγή έπιπεδικών έπιφανειών, φωτεινών και σκιερών τραχέως ειργασμένων.

Κατά τή Μεσοβυζαντινή έποχή ή κύρια παραγωγή προέρχεται από τόν Άγιο Γρηγόριο τής Θήβας (872), και την Παναγία Σκριπού (873-4). Τά ανάγλυφα έχουν παλαιοχριστιανικά θέματα, φυτικές έλικες, γεωμετρικά σχήματα, ζωα, σύμβολα, σε πνεύμα άδιαφορίας προς τό φυσικό ή καλλιτεχνικό υπόδειγμα. Σε πιο προχωρημένη έποχή ή αντίθεση φωτός και σκιάς γίνεται πιο έντονη. Η έποχή των Μακεδόνων-Κομνηνών χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια άναμνήσεων από την τέχνη τής άρχαιότητας, ή όποία όδήγησε στην άναβίωση των άρχαίων εκφραστικών τρόπων με κυρίαρχες τις μυθολογικές παραστάσεις. Τό κλασικιστικό πνεύμα φαίνεται και σε ανάγλυφα του Χριστού και τής Θεοτόκου και άγιων δόξωμων ή σε προτομή, που λειτουργούσαν ως εικόνες.

Κατά την Ύστεροβυζαντινή έποχή είναι έμφανής μία τάση για καμπυλότητα, για προσέγγιση τής φυσικότητας, τάση που παρουσιάζεται στα προϊόντα τής Αθήνας και των φραγκοκρατούμενων περιοχών (Θήβα, Χαλκίδα). Η γλυπτική άσκείται κυρίως στα κέντρα των έλληνικών κρατών, Μυσρά, Άρτα και στή Θεσσαλονίκη. Η έποχή των Παλαιολόγων χαρακτηρίζεται από αύξημένη παρουσία ανάγλυφων εικόνων ιερών προσώπων.

Η άνάπτυξη τής ξυλογλυπτικής φανερώνεται από τόν 16ο αϊ. και έξής, όταν τό μαρμάρινο φράγμα τής παλαιοχριστιανικής έποχής, όπου από τόν 12ο αϊ. άρχισαν νά τοποθετούνται εικόνες, μετατράπηκε σε πραγματικό διατείχισμα με εικόνες, τό σημερινό εικονοστάσιο. [«Sur le problème de l'évolution du templon en iconostase», *IXe C.I.E.B.*, Athènes 1976, 1 (1979), 367-371].

Στή μελέτη δέν άναφέρονται οι άμβωνες.

Η διακοσμητική γλυπτική άπετέλεσε θέμα των έρευνών του στα «Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου», *B.C.H.* 74 (1950), 233-249, «Βυζαντινόν ύπερθυρον του μουσειού

Κορίνθου. Ἀπλῶς αἰσώπειος μῦθος ἢ τὸ συναξάριον τοῦ τιμημένου Γαδάρου;», *E.E.B.S.* τ. Α' (1960), 413-452, «Ἰουστινιάνεια» γλυπτά αἰσθητικῶς ἀνεπεξέργαστα», *Μνήμη Π. Μιχελῆ*, 1972, 420-441», «Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανική: Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα», *E.E.Θ.Σ.Π.Α.* τ. ΚΗ (1989), 1-86, ἀνάτ.

6. «Τὰ βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου» (σσ. 203-221)

Ὁ συγγραφέας διατρέχει ἐπιτροχάδην τὸ προχριστιανικὸ παρελθὸν τῶν ψηφιδωτῶν καὶ ἀναφέρεται στὴ θεματογραφία τῶν χριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδου μὲ γεωμετρικὰ καὶ φυτικά θέματα, παραστάσεις τοῦ κόσμου (Νικόπολη Α'), καὶ μὲ καθαρὰ χριστιανικὸ συμβολισμό, ὅπως ἡ παράσταση τῆς ἀμπέλου (Θεῖα Εὐχαριστία) καὶ παγωνῶν (ἀθανασίας) καὶ ἐλαφῶν (Θεῖα Εὐχαριστία) νὰ πίνουν ἀπὸ ἀγγεῖο. Μετὰ τὸν 6ο αἰ. οἱ ἐκκλησίες εἶναι μικρότερες καὶ τὰ δάπεδα κοσμοῦνται μὲ μαρμαροθετήματα.

Τὰ ἐντοίχια ψηφιδωτὰ ἀπλώνονται στὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων καὶ συντίθενται ἀπὸ ἀνεικονικὲς διακοσμήσεις μὲ φυτὰ, ζῶα, πουλιὰ καὶ σταυροὺς ἢ μὲ σκηνές ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Τὰ παλαιότερα ψηφιδωτὰ (450-475) ἔχουν διασωθεῖ στὴν Ροτόντα τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πρώτη ζώνη μὲ γεωμετρικὰ σχέδια καὶ πουλιὰ, ἡ δευτέρα μὲ παραστάσεις μαρτύρων ποὺ διαπνέονται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς ἰδανικῆς ὠραιότητας, γνώρισμα τῆς ἀρχαίας κληρονομίας. Στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου σώζονται ψηφιδωτὰ τῶν 5ου-7ου αἰ. Οἱ παραστάσεις λειτουργοῦν ὡς εἰκόνες ἀφιερῶματα στὸν μάρτυρα. Στὴν ἀψίδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Δαυὶδ τῆς Μονῆς Λατόμου (530-550), ὁ Χριστὸς περιβάλλεται ἀπὸ τὴ φωτεινὴ δόξα ποὺ κρατοῦν τὰ τέσσερα ζῶα, σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, οἱ τέσσερις ποταμοὶ τοῦ παραδείσου καὶ οἱ προφῆτες Ἰεζεκιὴλ καὶ Ἡσαΐας. Ὁ Χριστὸς σὲ στάση μονάρχη ἀντιφεγγίζει ἀπὸ ἰδανικὴ ὁμορφιά, σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση.

Στὴν Ἁγ. Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας σώζονται ψηφιδωτὰ μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, φυτικά μοτίβα, σταυροὶ καὶ ἐπιγραφές. Στὴν μετὰ τὴν Εἰκονομαχία περίοδο (880-882) ἀνήκουν ἡ Θεοτόκος τῆς ἀψίδας καὶ ἡ Ἀνάληψη στὸν τροῦλο ποὺ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐντυπωσιοθηρία. Πρόκειται γιὰ ἔργα λαϊκοῦ ὕφους ἀπὸ ζωγράφο χωρὶς καλλιτεχνικὴ παιδεία σχεδιασμένα πάνω σὲ κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα.

Στὸν 11ο αἰ. ἀνήκουν κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τὰ ψηφιδωτὰ στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά, γνωρίσματα λαϊκότερης τέχνης μὲ ἐκφρασιοθηρικὴ (ἐξπρεσιονιστικὴ) χρωματοφιλία, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν παράδοση τῆς κλασικῆς περιόδου τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου παρατηρεῖται δυναμισμὸς τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς καὶ ἀνθρωποκεντρικὸς χαρακτήρας μὲ τὴν ἐκφραση τῶν συναισθημάτων καὶ τοὺς ζωηροὺς χρωματισμοὺς, ἐνῶ στὴ Μονὴ Δαφνίου ὁ ἴδιος ἀνθρωποκεντρικὸς χαρακτήρας μὲ μορφές ποὺ διαπνέονται ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἰδανικὴ ὁμορφιά.

Στὴν Παρηγορητίσσα τῆς Ἁρτας (1283-1296) μόνο ὁ κεντρικὸς τροῦλος φέρει ψηφιδωτὰ ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ἀποβολὴ τοῦ ἰδανισμοῦ, οἱ μορφές ἀποκοῦν ὄγκο καὶ βάρος, γίνονται πῶ ὑλκῆς. Καὶ στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης (1312-1315) φανερωίνεται ἡ βούληση γιὰ κατάκτηση τῆς τρίτης διάστασης. Στὶς συνθέσεις βαρύνει περισσότερο ὁ ὄγκος παρὰ ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ. Ὑποσημαίνεται ἡ προβολὴ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου· τὰ πρόσωπα ἀποδίδονται μὲ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸν ἰδιαίτερο ψυχικὸ τους κόσμο.

Ἀπὸ τίς λίγες φορητὲς εἰκόνες μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ ἄλλες εἶναι μεγάλου μεγέθους, εἰκόνες τέμπλου, προορισμένες γιὰ τὴν κοινὴ λατρεία, ἐνῶ οἱ μικρότερες, μὲ μικρὲς ψηφίδες, προορίζονται γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ εὐλάβεια.

Τὰ ψηφιδωτὰ μελέτησε στὸ λήμμα «Ψηφιδωτὰ», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, 1968, σσ. 1071-1240.

7. «Ἡ βυζαντινὴ τοιχογραφία στὴν Ἑλλάδα» (σσ. 223-283)

Κατὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἐντοξίας ζωγραφικῆς ἀπαντῶνται σὲ τάφους κυρίως τῆς Θεσσαλονίκης. Μία ἀπὸ αὐτῆς, ἡ παράσταση τῆς Σωσάννας, προϊόν λαϊκῆς τέχνης, δείχνει δεσμούς μετὰ τὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Δροσιανῆς τῆς Νάξου καὶ ἡ παράσταση τῶν ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ στὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης κατανοοῦνται καλύτερα ὕστερα ἀπὸ σύγκριση μετὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς S. Maria Antiqua τῆς Ρώμης. Οἱ ἐκκλησίες διακοσμοῦνται μετὰ γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ μοτίβα καθὼς καὶ μετὰ ζῶα. Ἀνεικονικὲς παραστάσεις παρατηροῦνται κυρίως στὶς Κυκλάδες καὶ σὲ κατὰ πολὺ μεταγενέστερη ἐποχὴ.

Κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ τὴν νίκη τῆς Εἰκονολατρίας οἱ ἐκκλησίες κατὰ κανόνα εἶναι τρουλωτῆς καὶ ἀκολουθεῖται ἓνα πάγιο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὃ Χριστὸς Παντοκράτωρ στὸν τροῦλο, ποῦ περιβάλλεται ἀπὸ ἡμικύκλια ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελιστῆς, στὴν ἀψίδα ἡ Θεοτόκος, ἀκολουθοῦν συνθέσεις μετὰ θέματα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐορτὲς τῆς Ἐκκλησίας, στὴν κάτω σειρὰ παραστάσεις ἁγίων, καὶ στὴν κυρία εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ἡ ζωγραφικὴ καθίσταται τέχνη μετὰ σκοπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας Χαλκῆων (1028), προσφέρονται ὡς ἔξοχο παράδειγμα τῆς κλασικῆς στιγμῆς τῆς βυζαντινῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Στὴν κρύπτη τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος κυριαρχεῖ ἄλλη καλλιτεχνικὴ τάση, ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση. [«Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas: eine kritische Übersicht», *B.Z.* 78 (1985), 94-107]. Στὴν Μαυριώτισσα τῆς Καστοριάς, στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ., σπάζει ἡ αὐστηρὴ μεταωπικότης, οἱ μορφὲς δροβὴν καὶ διακατέχονται ἀπὸ ἀτομικὰ συναισθήματα, τὰ ἱερὰ πρόσωπα ἀποδίδονται μετὰ χαρακτηριστικὰ καθημερινῶν ἀνθρώπων. Στὴν Κοσμοσώτεια τῶν Φερῶν, στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ., παρατηρεῖται ἐμμονὴ στὴν κλασικιστικὴ παράδοση μετὰ τὴν κάποιαν ὑλικότητά της. Τὴν ἀθηναϊκὴ ζωγραφικὴ ἀντιπροσωπεύει ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἱεροθέου Μεγάρων (1170), ὅπου ἡ τοπικὴ παράδοση μιμνεῖται τὴν εὐγένεια ἀρχαίων ἀναγλύφων.

Κατὰ τὴν Ὑστεροβυζαντινὴ περίοδον ἡ ἐπιβράτηση τοῦ ἡσυχασμοῦ σήμανε τὴν νίκη τοῦ μοναστικοῦ πνεύματος. Στὴν Ἄρτα, στὸν Ἅγιο Δημήτριον τοῦ Κατσούρη, στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ., οἱ μορφὲς εἶναι ρωμαλέες, μετὰ φυσιοκρατικὴ διάθεση, ἐνῶ στὴ Μονὴ Βλαχερνῶν, πρὶν τὸ 1280, παρατηρεῖται μνημειακὸ ἦθος καὶ πρωτοφανέρωτη ρωπογραφία στὴ λιτάνευση τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας μετὰ τὴν κίνηση στὸ δρόμον καὶ τὰ σπίνια. Στὸ Πρωτάτο τῶν Καρυῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στὶς τοιχογραφίες τοῦ Μανουὴλ Πανσέληνου, ὁ τρισδιάστατος χώρος μετὰ κίνηση κάποτε φθάνει στὸ ψυχικὸ πάθος. Στὸν Μυστρά καὶ τὴν Μακεδονία ἡ ζωγραφικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιοθηρικὴν ἐλευθερίαν στὴν χρησιμοποίησιν τοῦ χρώματος. Ὅλα εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ ἑλληνιστικὰ πρότυπα ποῦ εἶχαν ἐπιβιώσει στοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐν λόγῳ ζωγραφικὴ παρατηρήθηκε στὴν Μακεδονία ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ ὀνομασία «μακεδονικὴ σχολή». Σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (11ος-12ος αἰ.), ὅταν ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ εἶχε φθάσει στὴν κλασικὴ ἔκφραση, ἡ μακεδονικὴ σχολὴ ὑποσημαίνει τὸ μαρτύριόν της. Ὅσο οἱ ἐπίσης κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας τεχνοτροπίας ποῦ ἐκδηλώνεται μετὰ σκοτεινότερους τόνους, μετὰ τὸν

καστανό προπλαισίο και τὰ μικρά παράλληλα λευκά φώτα, ἐνώ ὁ ὄγκος τῶν σωματίων φαίνεται χωρίς βάρος. Ἡ τεχνοτροπία αὐτή θά κυριαρχήσει στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐπειδή πρῶτα παρατηρήθηκε σέ ἔργα Κρητῶν ζωγράφων τοῦ 16ου αἰ. ἀποκλήθηκε «κρητική σχολή».

Δυτική ἐπίδραση δείχνουν οἱ τοιχογραφίες στή Μονή Βίκου στό Ζαγόρι (1413-14), καί στίς δυτικοκρατούμενες περιοχές στήν Κρήτη, Ρόδο καί Κύπρο καί στή μονή Ὁδηγήτριας, στήν Ἀπόλλενα τῆς Λευκάδας.

Κατά τήν Μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ τὰ παλαιότερα παραδείγματα ζωγραφικῆς ἀπαντοῦν κυρίως σέ μοναστήρια καί ἐκφράζουν τὸ μοναστικὸ πνεῦμα. Τὰ νεώτερα καί περισσότερα ἀφοροῦν ἐκκλησίες οἰκισμῶν καί ἐκφράζουν τὸ κοσμικὸ πνεῦμα. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἐπινοήτους ζωγράφους ὁ Θεοφάνης Στρελίτζας ἢ Μπαθάς καί οἱ γιοὶ του ζωγραφίζουν στά Μετέωρα (1527) καί τὸ Ἅγιο Ὄρος (1535-46) τοιχογραφίες μὲ «κρητικὴ» τεχνοτροπία, ζωγραφικὴ μὲ δραματικὴ σοβαρότητα καί δάνεια ἰταλικῆς τέχνης ἀπὸ τίς χαλκογραφίες. Τρεῖς ζωγράφοι ἀπὸ τὴν Θήβα, ὁ Φράγκος Κατελάνος καί οἱ ἀδελφοὶ Κονταρῆ δροῦν στήν ΒΔ Ἑλλάδα, ὅπου δημιουργήθηκε ἓνα εἶδος αὐτοφυσῶν εἰκαστικῶν συστήματος συντηρητικῆς ἐκφρασεως. Ὁ πρῶτος ζωγραφίζει στή Μονή Φιλανθρωπῶν στό νησί τῶν Ἰωαννίνων (1542), ὅπου οἱ σκηνές διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη χωρίς πλαισίωση σάν μία ἀφήγηση διαδοχικῶν σκηνῶν δράσης χωρίς ἐνδιάμεση παύση. Οἱ Κονταρῆ ἐπίσης στήν ἴδια ἐκκλησία (1560) προτιμοῦν ἐλεύθερο χώρο ἀνάμεσα στίς μορφές.

Ἡ ἐντοχία διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 16ου αἰ. ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας, τῆς ὁποίας κύριοι φορεῖς ἦταν ὁ ἀνώτερος κληρικός, ἡ οργανωμένη ζωὴ στό μοναστήριον καί οἱ προεστοί. Γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ πυκνότητα: πολλὰ θέματα καί πλῆθος ἀπεικονιζομένων προσώπων, μία ἀνάγκη νὰ ἀπεικονισθεῖ ὅλη ἡ θέρημ τῶν ἐσωτερικῶν τῆς ἐκκλησίας καί ὅλο τὸ ἔπος τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὸ πλῆθος τῶν εορτῶν καί τὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς τῶν ἱερῶν προσώπων. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. τὸ ὕφος τῆς ζωγραφικῆς εἶναι πῶς λαϊκότερο, ἐκφράζει μικρὴ καλλιτεχνικὴ παιδεία, μία τυπικὴ συνέχεια καί μίμηση. Πληθαίνουν οἱ τοιχογραφίες σέ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, μὲ παραστάσεις πού δροῦν ὡς ὑποδείγματα ἄλλα μίμησης καί ἄλλα ἀποφυγῆς πού ὑποκινοῦν στήν ἀρετὴ. Πρόκειται γιὰ διδασκαλία μὲ ὀπτικά μέσα. Τονίζονται οἱ ἀντιθέσεις πρὸς τίς ἠθικὲς καί κοινωνικὲς ἀξίες.

Ἡ ἀνεκονικὴ ζωγραφικὴ τὸν ἀπασχόλησε σὲ τρεῖς δημοσιεύσεις: «Eine anikonische Lineare Wanddekoration auf der Insel Icaria. Zur Tradition der bilderlosen Überlieferung in der Kirchengestaltung», *J.ö.B.* 23 (1974), 271-314, «Une note sur la décoration de la chapelle de H. Basileios de Sinasos», *Byzantion* 48 (1978), 208-225, «Les décorations aniconiques dans les îles de l'Archipel», *Festschrift W. Deichmann*, II (1986), 171-179. Μὲ τὴ ζωγραφικὴ ἀσχολήθηκε σὲ εὐφότερες μελέτες: «Ἡ ζωγραφικὴ στήν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἄλωση», *A.Δ.* 26 (1971), Α', 239-263, καί «Περὶ τῆς ζωγραφικῆς στήν Κωνσταντινούπολη καί τὴ Θεσσαλονικὴ μετὰ τὴν ἄλωση, μεθοδολογικά», *E. E. B.Σ.* τ. ΜΒ' (1975), 101-211.

8. «Ὁ βυζαντινὸς 15ος αἰώνας: πολιτισμικὲς ὄψεις» (σσ. 285-299)

Στὴ μελέτη αὐτὴ ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τίς κοινωνικὲς καί οἰκονομικὲς θεωρήσεις στό Βυζάντιο ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς φραγκοκρατίας. Κρίνει ὅτι οἱ διαφορὲς Βυζαντινῶν-Δυτικῶν ἦταν ὅτι οἱ μὲν ἐπιθυμοῦσαν τὴν κατάφαση τῆς ζωῆς διαποτισμένη ἀπὸ πνευματικὴ καλλιέργεια μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λογιωσύνη, ἐνώ ὁ δυτικὸς κόσμος εἶπνε στό νὰ ὑπερκερά-

σει τὴ δύναμη τῆς ὕλης μὲ τὸν νοῦ, μὲ τὸν λόγο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδιώκει καὶ τὴν κατάραση τῆς ζωῆς. Οἱ ἐξωτερικὲς συνθήκες ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴν ὑπόσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὀδήγησαν σὲ ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ ποὺ ἀφοροῦσαν ζητήματα ἐπιλογῆς ξένου ἐπικυριάρχου ἀπὸ τοὺς μὲν, ἀμέσου κυριάρχου ἀπὸ τοὺς δέ. Σὲ δεύτερο ἐπίπεδο ἡ ἀντίθεση ἐπικεντρωνόταν στὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης ἢ μὴ τῶν Ἐκκλησιῶν. Στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο ἡ ἰδεολογικὴ κρίση κορυφώθηκε μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., σὲ ἐποχὴ ἔξαρχης τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ.

Ὁ συγγραφέας μέμφεται τὴν ἀπόφαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀμέσως μετὰ τὸν Β' Π. Πόλεμο νὰ διώξει τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ καὶ νὰ δημιουργήσει ἐκεῖ ἕναν ἐρειπιώνα. Στὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἐκδηλῆς οἱ δυτικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ὄξυκόρυφα τόξα, τοξύλλια, ρόδακες, ποὺ εἶναι ἐμφανῆ στὴν Παντάνασσα (1428). Στὶς τοιχογραφίες τῆς ἰδίας ἐκκλησίας μερικὰ ἀπὸ τὰ γραφικὰ στοιχεία φαίνεται νὰ προϋποθέτουν δυτικὰ πρότυπα, παρεμβαλλόμενα κατὰ τρόπο ἀποσπασματικῶ. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (†1429), διακηρύσσει ὅτι τὸ παραδεδομένο ὕφος θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς εἶναι τὸ μόνο ἀριόδιο νὰ ἐκφράζει μὲ εὐσέβεια τὴν εὐλάβεια πρὸς τὰ θεία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κοσμικὸ πνεῦμα. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἀνήκει καὶ ἡ ἀγνωση τοῦ ἐνωτικοῦ, κατόπιν Πατριάρχου, Γρηγορίου Μελισσηνοῦ, στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας τὸ 1438-39, νὰ προσκυνήσει τὶς εἰκόνες, διότι δὲν ἀναγνώριζε τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα. Ἀντίθετα οἱ ἀθηνεωτικοὶ Μάρκος καὶ Ἰωάννης Εὐγενικός θέλγονταν ἀπὸ τὴν δυτικὴ θρησκευτικὴ καὶ κοσμικὴ ζωγραφικὴ.

Μετὰ τὴν ἀλωση ἡ μόνη πνευματικὴ ἐξάρτηση τοῦ δούλου ἔθνους ἦταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ μοναχισμὸς ἀναπτύσσεται καὶ ὡς ἀνάγκη καὶ ὡς κοινωνικὸ ἰδανικόν. Ἡ ἄσκηση τῆς ζωγραφικῆς τέχνης μειώθηκε ἀλλὰ δὲν διακόπηκε. Οἱ ἐκκλησίες ἔχουν λιγότερο φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τους ὑποδηλώνοντας τὴ σκιά τῆς δουλείας. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ζωγραφικὴ ἐκφράζεται μὲ σοβαροὺς καὶ συγκρατημένους τόνους χρωμάτων.

Τὰ θέματα ἐξέτασε στὶς μελέτες: «Αἰ αἰσθητικαὶ ἰδέαι τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως (1453)», *E.E.B.S.* τ. ΛΔ' (1965), 313-331, καὶ «Les "ekphrasis" de Marc et de Jean Eugénikos: le dualisme culturel vers la fin de Byzance», *Hommage à Ch. Delvoye*, 1982, 505-511 - *Byzantion* 52 (1982), 357-374, «Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη», *Α' Διεθνῆς Βυζαντ. Συνάντησης*, Ἀθήνα 1987, 1-61 ἀνάτ.

Ὁ συγγραφέας ὁρίζει στὸν πρόλογο ὡς πρωτοχριστιανικὰ τὰ χρόνια μέχρι τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ [δηλαδὴ μέχρι τὸ 395] καὶ παλαιοχριστιανικὰ περίπου ἕως τὴν ἐκδήλωση τῆς εἰκονομαχίας [δηλαδὴ τὸ 726], ἀλλὰ στὸ δεύτερο μελέτημα ὁρίζει τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ [ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν παλαιοχριστιανικὴ] ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., μὲ τὴν ἀνέγερση τῆς Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ στὸ πέμπτο μελέτημα τοποθετεῖ τὴν ἐκκλησία τῆς Σκριπτοῦς (873-4) στὴν μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Γενικὰ παρατηρεῖται μία ἀνακολουθία στὴν περιοδοποίηση, ἀν καὶ δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία στοὺς εἰδικοὺς γιὰ τὶς περιόδους τῆς χριστιανικῆς τέχνης οὔτε τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.

Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ σπάνιες λέξεις ὅπως: συνυφές, συνυφή, ἐπισκέπω, ἐπιδομή, συλήματα, διαφορισμός, περιβλεῖσις, ἱκρίο, ὑπεχόμενες, ὑπερυλικόν, ἰδιογνωμοσύνη, ἐντυπωσιοθηρικὴ=ἰμπρεσιονιστικὴ, ἐκφρασιοθηρικὴ=ἐξπρεσιονιστικὴ, χρωματοφιλία, ἰδανισμός, ὑπερδομή, ἐμπνοή, διαφορισμός.

Σημειώνεται ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀνεικόνιστος, εἰκονιστικὰ γλυπτὰ, καὶ ἡ λέξη εἰκονικὴ (σ. 207) ἀντὶ τοῦ τελευταίου ὄρου, εἶναι προσημότερη ἢ λέξη εἰκονιστικὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀνεικονικὴ. Κάποια λάθη: στὴ σελ. 109 σημειώνεται ὅτι ἡ β' βενετικὴ κατοχὴ τῆς Πελοπον-

νήσου ήταν τὸ διάστημα 1690-1715, ἐνὸς στήν σελ. 126 σημειώνεται σωστά 1670-1715. Τυπογραφικά: σελ. XVII, Φυσική -ς, σελ. 101, ὑποσημ. 23, διεργασίας -ες, σελ. 145, τρίτωο σωστά - τετράωτο λάθος. Πά τις βασιλικές Β' Νικοπόλεως, Λεχαιίου καὶ Σικυώνας, ἀπαντᾶται ἡ ἀτυχῆς ἔκφραση «κτιστὸ κασόν» γιὰ ὑποδήλωση κτιστοῦ θρανίου, τὸ κατὰ τὸν συγγραφέα ἑλλαδικὸ παστοφόριο. Ἐπίσης ἀτυχῆς χρησιμοποίηση τοῦ ὀνόματος «φτιάξει» (σελ. 176, 186).

Λόγω τοῦ πυκνοῦ ὕφους, γιὰ τὸν μὴ εἰδικὸ ἀναγνώστη τὰ θέματα χρειάζονται περιοσότερες τῆς μᾶς ἀναγνώσεις. Οἱ μελέτες εἶναι χρήσιμες καὶ γιὰ τὸν εἰδικὸ πού δὲν ἔχει ἐξοικείωση μὲ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα.

Ὁ τόμος περιέχει 224 εἰκόνες ἐκ τῶν ὁποίων 64 ἐγχρωμες καὶ περιλαμβάνει κατάλογο τῶν βιβλιογραφικῶν πηγῶν, ἀπὸ ὅπου ἐλήφθησαν οἱ εἰκόνες, εὐρετήρια ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν, κυριῶν ὀνομάτων, τόπων, ἐννοιῶν καὶ ὄρων καὶ τέλος εἰκονογραφικῶν τύπων καὶ θεμάτων. Περιέχει ἐπίσης καὶ 34 ὑποσημειώσεις.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΛΑΣΚΑΡΗΣ

Α. Δ. Καραγιάννη καὶ Χ. Π. Μπαλόγλου, *Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ οἰκονομία*. Ἀθήνα, 2008, 270 σσ. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, ἀρ. 8].

Ἀποτελεῖ ἀξιοπρόσεκτον γεγονός ὅτι τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχει ἐπιδοθεῖ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συγκροτήσεώς του ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνίνου Δρακάτου (2001) εἰς τὴν συστηματικὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἀπὸν παράδειγμα αἱ μελέται αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἀσφαλίσεως¹ καὶ τὴν σύνδεσιν οἰκονομίας καὶ τεχνολογίας εἰς τὴν ἀρχαιότητα². Τώρα μία τρίτη μονογραφία, ἣς εἶναι τὸ ἐπιστέγασμα τῆς συνεργασίας τοῦ Α. Δ. Καραγιάννη, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς καὶ τοῦ Χ. Π. Μπαλόγλου, ἀμφοτέρων ἐγκρίτων μελετητῶν τῆς οἰκονομίας καὶ οἰκονομικῆς σκέψεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔρχεται εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Τὸ βιβλίον ἔχει ἀνάπτυγμα ὀκτῶ κεφαλαίων. Προτάσεται ὁ «Πρόλογος» τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κυρίου Κ. Δρακάτου, ὁ ὁποῖος δικαιολογεῖ τὴν μελέτην τοῦ θέματος, ἀκολουθεῖ ὁ Πίναξ Περιεχομένων (σσ. 9-12) καὶ τὰ ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ ἔργου.

Τὸ Κεφάλαιον 1 «Εἰσαγωγή» ἀναφέρει τὸν σκοπὸν τῆς μελέτης καὶ τὴν στοχοθεσίαν, καθὼς καὶ τὴν διάρθρωσιν τῆς ὕλης.

Τὸ Κεφάλαιον 2 «Συγκρότηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς οἰκονομίας» παρουσιάζει τὰς βασικὰς δομὰς καὶ τὸ ἐπίπεδον ἀναπτύξεως συγκεκριμένων πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Σπάρτης, τῶν πόλεων τῆς Κρήτης, τῆς Κορίνθου, τῆς Αἰγίνης καὶ τῆς Χίου. Κυρίαρχον θέσιν ἔχει ἡ ἀνάλυσις τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκονομίας, δεδομένου ὅτι διαθέτομεν πλεῖστα στοιχεῖα δι' αὐτήν. Εὐστόχως ἀναδεικνύεται ὁ ἐμπορικὸς-

1. Χ. Μπαλόγλου, *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς κινδύνους καὶ τὴν κάλυψή τους*. Ἀθήνα 2004.

2. Χ. Μπαλόγλου, *Οἰκονομία καὶ Τεχνολογία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*. Ἀθήνα 2006 καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ Ρ. Anastasiou, Marburg, Metropolis Verlag, 2008.

έπιχειρηματικὸς προσανατολισμὸς τῆς οἰκονομίας τῆς Χίου καὶ τῆς Αἰγίνης.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον «Ἀξίες καὶ θεσμοὶ στὴν Ἀθήνα καὶ Σπάρτη» ἐξετάζει τὰ κοινωνικο-οικονομικὰς, ἠθικὰς καὶ πολιτικὰς ἀξίας καὶ τοὺς θεσμοὺς ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθῆ καὶ εὐρίσκοντο ἐν λειτουργίᾳ εἰς τὰς σπουδαιότερας πόλεις, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης. Οἱ συγγραφεῖς ἀναδεικνύοντες τὸν διαφοροτικὸν πολιτειακὸν καὶ πολιτικὸν προσανατολισμὸν τῶν δύο πόλεων, ἀναλύουν τὰ οικονομικο-κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ ἐκάστης πόλεως. Ἡ λειτουργία τῆς ἐλευθέρως ἀγορᾶς, ἣτις εἶχε θεσπισθῆ εἰς τὰς Ἀθήνας, μὲ στοιχεῖα παρεμβατικῆς πολιτικῆς διὰ ἀγαθὰ πρῶτης ἀνάγκης, τὰ ὅποια εὐρίσκοντο ἐν ἀνεπαρκείᾳ, ὡς ὁ σίτος, ἡ ἄμεσος δημοκρατία μέσῳ τῆς διαδικασίας τῆς κληρώσεως διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως, ἡ θέσπισις τῶν ἀπαρβαδίστων δικαιωμάτων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὸ φορολογικὸν τῆς σύστημα, καθὼς καὶ τὸ σύστημα ἀγωγῆς καὶ διαπαιδαγωγῆσεως τῶν νέων, ἐνίσχυσαν τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων. Ἡ λειτουργία τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος δὲν ἐπέτρεψε τὴν λειτουργίαν ἐλευθέρως οἰκονομίας καὶ αἱ ὅποιαδήποτε ἐπιχειρηματικαὶ πρωτοβουλίαὶ ὠφείλοντο εἰς τοὺς περιοίκους.

Μὲ γνώμονα τὰς ἐπισημάνεις αὐτὰς οἱ συγγραφεῖς μελετοῦν τὴν ἐπιχειρηματικότητα εἰς τὴν οἰκονομίαν τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ τέταρτον κεφάλαιον «Ἡ ἐπιχειρηματικὴ ἀθηναϊκὴ οἰκονομία» διερευνᾷ τὸ ἰδιαίτερον περιβάλλον τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἐπιχειρήσεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐδραστηριοποιεῖτο ὁ ἐπιχειρηματίας εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν οἰκονομίαν. Ὁ «οἰκονόμος» λειτουργεῖ καὶ ὡς ἐπιχειρηματίας, παρουσιάζονται αἱ παραγωγικαὶ διαδικασίαι καὶ ἀναλύεται ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον «Στόχοι, κίνητρα καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπιχειρηματικότητος στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία» ἀναλύει τοὺς στόχους καὶ τὰ κίνητρα τῶν Ἀθηναίων ἐπιχειρηματιῶν, ἐνῶ δὲν λημονεῖται ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ ἠθικὰ ὅρια δραστηριοποιήσεως τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Τὸ ἀτομικὸν συμφέρον ἦτο ἀμέσως συνδεδεμένον μὲ τὸ συνολικόν.

Τὸ ἕκτον κεφάλαιον «Ἐπιχειρηματικὲς λειτουργίαι στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία», προβάλλει κατὰ ἐνδελεχὴν τρόπον τὰς λειτουργίας τῆς ἐπιχειρηματικότητος: παροχὴ ἐπενδυτικῶν κεφαλαίων, συντονισμὸς καὶ διοίσεις τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς, ἀνακάλυψις καὶ ἀξιοποίησις διαφορῶν εὐκαιριῶν κερδοφορίας, καινοτομία καὶ ἀνάληψις σημαντικῶν οἰκονομικῶν κινδύνων.

Τὸ ἕβδομον κεφάλαιον «Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιχειρηματικότητος στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία» ἐξετάζει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιχειρηματικῆς πρωτοβουλίας τῶν Ἀθηναίων, τὰ ὅποια σύγκεινται εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, εὐημερίαν καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς δημοκρατίας.

Τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον τιτλοφορεῖται «Συμπεράσματα» καὶ ἀναδεικνύει τὸ πρωτοποριακὸν πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων.

Ἀναλυτικὴ ἑλληνικὴ καὶ ξενόγλωσσος βιβλιογραφία καὶ χρηστικὰ Εὐρετήρια κατακλείουν τὴν καλαισθητὸν αὐτὴν τὴν μελέτην, ἣτις τιμᾷ τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομικὴν φιλολογίαν καὶ ἀρχαιογνωσίαν. Συγχαρητήρια εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς πρωτοβουλίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΦΟΥΓΙΑΣ

Κωνσταντῖνος Μαντᾶς, *Ὅψεις τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας στοὺς διαλόγους τοῦ Δίωνα Χρυσόστομου*, Ἀθήνα, ἐκδ. Βερέττα, 2008, σσ. 116.

Τὸ πρόβλημα τῆς δουλείας στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα διατρέχει καὶ ἀπασχολεῖ τὴν

έρευνα της ιστορίας της ελληνικής οικονομίας. Στο θέμα αυτό υπάρχουν αρκετά δημοσιεύματα¹.

Τò πρόβλημα της δουλείας και ή ήθική αξιολόγησή του πάντοτε απασχολούσαν την ελληνική διάνοηση. Οί αντίληψεις γιά τόν θεσμό της δουλείας είναι συυμφασμένες κατά τò τέλος τού Ε' και τις άρχές τού Δ' αιώνα με την αξιολόγησή της ανθρώπινης εργασίας και, ειδικότερα, τού έμπορίου, τών χειροτεχνικών και χειρωνακτικών επαγγελμάτων². Έκτενής είναι ή συζήτηση που έχει αναπτυχθή σχετικά με τις απόψεις τών κλασικών γιά την δουλεία. Δέν είναι χωρίς άξια, όμως, νά προβληθοούν και οι απόψεις τών συγγραφέων της Έλληνιστικής και Ρωμαϊκής έποχής. Μία τέτοια περίπτωση είναι ό Δίων ό Χρυσόστομος με έκτενές συγγραφικό έργο.

Ό Δίων ό Κοκκηϊανός, «τήν πατρίδα Προυσαεύς»³, κατά τούς συγχρόνους του ή Χρυσόστομος κατά τούς μεταγενεστέρους (40-117 μ.Χ.), «ό φιλόσοφος διά την παρρησίαν και την άγαν έλευθεριαν έξελαθείς»⁴, έκθειάζει στο «έλευστικότερο, άν όχι και σπουδαιότερο, από τά όγδόντα έργα του»⁵, τόν *Εύβοϊκό ή Κυνηγό*, την άγροτική ζωή και στηλιτεύει τις παρασιτικές ασχολίες τών αστικών κέντρων. Με πάσα σαφήνεια ύποστηρίζει ό Δίων ότι ό άνθρωπος, παραμένοντας έκούσια μέσα στα όρια καλύψεως τών στοιχειωδών άναγκών του, έλευθερώνεται από τά πάθη που συνοδεύουν τόν πλούτο. Κατά συνέπεια, ή οικονομική υπερέαρκεια, όχι μόνο δέν είναι απαραίτητη γιά νά επιτύχη τά πνευματικά του προβλήματα, αλλά, αντίθετως, τόν κρατά δέσμο τών παθών του, που θεωρούν διαρκώς, όδηγώντας τον στον φαύλο κύκλο της αίσιγαστης προσφοράς και ζητήσεως αγαθών και «έμπειρών»⁶.

Ναυαγός ό ίδιος στην Νότιο Εύβοια⁷, φιλοξενείται από τούς κατοίκους της περιοχής που επιδίδονται στην γεωργία και στο κυνήγι⁸, και άρνούνται τις ναυτικές ασχολίες, λόγω τού ύψηλου κινδύνου⁹. Αναγνωρίζεται βέβαια ή απόκτηση μεγαλυτέρου κέρδους, άπότοκου τού θαλασσίου έμπορίου. Έπαινείται ή εργασία και, με άναφορά στον Ήσιόδο¹⁰, έκθειάζονται τά έντιμα επαγγέλματα της υπαίθρου και στηλιτεύονται τά επαγγέλματα τών πόλε-

1. Πβ. Χ. Π. Μπαλόγλου, *Οικονομία και Τεχνολογία στην άρχαία Ελλάδα*. Άθήνα, Άκαδημία Άθηνών, 2006, σσ. 153-158 [Γραφείο Οίκονομικών Μελετών, άρ. 3] και την εκεί άναφερομένη βιβλιογραφία.

2. Α. Κ. Μπαγιόνα, «Η Άρχαία Σοφιστική και ό θεσμός της δουλείας», *Άθηνά* 68 (1965) 115-168, έδώ σ. 155.

3. Φωτίου, *Bibl. Cod.* 209 = *Dio Chrysostom V*, σ. 386.

4. Λουκιανού, *Πελεγρήνος* 18.

5. Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, «Είσαγωγικό Σημείωμα», εις Δίωνος Χρυσοστόμου, *Εύβοϊκός ή Κυνηγός*. Μετάφραση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Άθήνα, Στιγμή, 1994, σσ. 11-14, έδώ σ. 12.

6. Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου και Δ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου «Ό "Εύβοϊκός" τού Δίωνα Χρυσοστόμου», *Άρχαίον Εύβοϊκών Μελετών Κ'* (1974) 33-73, έδώ σσ. 35-40.

7. Δίωνος, *Εύβοϊκός* 2.

8. Δίωνος, *Εύβοϊκός* 11-13, 38-39.

9. Δίωνος, *Εύβοϊκός* 52.

10. Δίωνος, *Εύβοϊκός* 110. Πβ. Δίωνος, *Περί φθόνου* 1, όπου ό Δίων θά χαρακτηρίση τόν Ήσιόδο «σοφόν έν τοίς Έλλησι».

ων¹¹. Ὁ Δίων και σέ άλλα ἔργα του¹² θά εὕρη τήν εὐκαιρία νά ὑπογραμμίσῃ τήν ἀγάπη του και τήν προτιμήσή του γιά τήν γεωργία. Ἐπηρεασμένος, ὡς φαίνεται ἀπό τίς ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντος, ἀλλά και τοῦ στωϊκοῦ Μουσωνίου Ρούφου¹³, προβάλλεται ὡς ἐνθεμος ὑποστηρικτής τῆς ὀρθῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν πόρων¹⁴.

Ἐκκινώντας ὁ συγγραφέας τῆς παρουσίας μελέτης ἀπό τὸν *Εὐβοϊκὸ λόγον* τοῦ Δίωνος, ἀναλύει τὸν θεσμὸ τῆς δουλείας στὸ ἔργο τοῦ Δίωνος.

Μετὰ τὸν Πίνακα Περιεχομένων (σσ. 9-10), ἀπ' ὅπου ἐμφαίνεται ἡ διάρθρωση τῆς μελέτης σέ τέσσερα κεφάλαια, ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο κεφάλαιο «Α. Εἰσαγωγή» (σσ. 11-14), ὅπου διαγράφονται τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Δίωνος, προβάλλεται ὁ ρόλος του στὴν Δεύτερη Σοφιστικὴ και ἀναλύεται ἡ στοχοθεσία τοῦ ἔργου.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο «Β. Οἱ διάλογοι τοῦ Δίωνα Χρυσοστόμου ὡς πηγὴ κοινωνικῆς ἱστορίας» (σσ. 15-32), ἀναλύεται ὁ διάλογος *Εὐβοϊκός*, καθὼς και ἄλλοι τρεῖς διάλογοι τοῦ Δίωνος, ὁ *10ος ἢ Διογένης*, ὁ *14ος* και ὁ *15ος*, ποὺ πραγματεύονται τὸ ζήτημα τῆς δουλείας. Ἄξιζε νά ἐπισημανθῇ ὅτι στὸ ἔργο τοῦ *Οἰκονομικός*¹⁵, τοῦ ὁποῖου ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἔχουν διασωθῇ, ὑπογραμμίζει τήν ἀγάπη και τήν σφροσύνη τῶν συζύγων ὡς ἀναγκαῖα και ἱκανὴ προϋπόθεση γιά τήν ὀρθὴ διοίκηση τοῦ Οἴκου¹⁶. Ὁ Οἶκος, ποὺ συστάθηκε ἀπὸ φυσικὴ ἀνάγκη γιά τήν ἱκανοποίησι τῶν στοιχειῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου¹⁷, περιελάμβανε τόσο τὰ ἐμφυγα ὄντα –κύριος, σύζυγος, τυχὸν τέκνα και δούλοι– ὅσο και τὸ ἀψυχο ὕλικό –ἐπιπλα και σκεύη, κτήματα– και ἀποτελοῦσε ἐστία μεγάλης οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Εἶχε ἰδιόζουσα σημασία στὴν Κλασικὴ Ἀρχαιότητα, διότι στὸν Οἶκο δὲν ἐλάμβανε χώρα μόνον κατανάληψη, ἀλλὰ και παραγωγή¹⁸. Τόσο ὁ Ξενοφὼν στὸν *Οἰκονομικὸν του*¹⁹, ὅσο και ὁ Ἀριστοτέλης²⁰ και ὁ ἀνώνυμος περιπατητικὸς συγγραφέας τῶν *Οἰκονομικῶν*²¹ κάνουν λόγο γιά τίς τριῶν εἰδῶν σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ζῶντες ὀργανισμοὺς τοῦ

11. Δίωνος, *Εὐβοϊκός* 114-124.

12. Δίωνος, *Περὶ φιλοσοφίας* 6, 7· *Περὶ φιλοσόφου* 4.

13. Γιά τήν οἰκονομικὴ φιλοσοφία τοῦ στωϊκοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου τῶν χρόνων τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, βλ. Χ. Π. Μπαλόγλου «Αἱ οἰκονομικαὶ ἀντιλήψεις τῶν στωϊκῶν Ἱεροκλέους και Μουσωνίου Ρούφου», *Πλάτων* 44 (1992) [1993] 122-134.

14. P. A. Brunt «Aspects of the social thought of Dio Chrysostom and the Stoics», *Proceedings of the Cambridge Philosophical Society* 19 (1973) 9-34 [= P. A. Brunt, *Studies in Greek History and Thought*, Oxford: Clarendon Press, 1993, σσ. 210-244].

15. Stob. 3, XLII 12, p. 762 Hense· Stob. 4, XIX 46, p. 430 Hense· Stob. 4, XXIII 59, p. 588 Hense· Stob. 4, XXIII 60, p. 588 Hense· Stob. 4, XXVIII 12, p. 679 Hense· Stob. 4, XXVIII 13, p. 679 Hense. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ἔχουν ἀνατυπωθῇ στὴν ἐκδόση Loeb, Dio Chrysostom V, 66. 348-350, Fr. IV-IX.

16. Δίωνος Χρυσοστόμου, Dio Chrysostom V, Fr. VI, VIII.

17. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* A 2, 1252b 13-14.

18. Κ. Ἀρμουδογιάννη, *Ὁ Ξενοφὼν ὡς Οἰκονομολόγος*, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 48-50.

19. Πβ. Χ. Μπαλόγλου, *Ἡ Οἰκονομικὴ Σκέψη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*. Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Πρόλογος Βασ. Α. Κύρκος, Θεσσαλονίκη, Ἱστορικὴ και Λαογραφικὴ Ἐταιρεία τῆς Χαλκιδικῆς, 1995, σσ. 176-179.

20. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* A3, 1253b 6-11, 13-15.

21. Χ. Μπαλόγλου «Ἡ περὶ δουλείας θεωρία στὸ ἔργο "Οἰκονομικά" τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλους», *Παργασσός* MB (2000) 97-102.

Οίκου²², μία εκ των οποίων είναι η δεσποτική, ή σχέση κυρίου-δεσπότης προς τους οικιακούς δούλους, τους οικόετες. Δεν είναι άστοχο, νομίζουμε, να επισημανθή, ότι πραγματεύθηκε το θέμα της δουλείας ο Δίων και στον *Οικονομικό* του²³.

Στο τρίτο κεφάλαιο «Γ. Κυνικές και Στωϊκές επιδράσεις στο έργο του Δίωνα Χρυσόστομου» (σσ. 33-56), εϋστοχα αναδεικνύει τις κυνικές και στωϊκές καταβολές του Δίωνα, όπως από τον Επίκτητο, τον Σενέκα και τον Διογένη τον Σινοπέα, αλλά και πιο πίσω, όπως από τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη.

Το τέταρτο κεφάλαιο «Δ. Η δουλεία στον έλληνικό και ρωμαϊκό κόσμο – ή δουλεία τύπου φυτείας στην Άμερική: απόπειρα σύγκρισης» (σσ. 57-106) αναφέρεται σε δύο διαφορετικά θέματα, πρώτον, στα είδη δουλείας και δεύτερον, επιχειρείται μία σύγκριση με την νεώτερη ιστορία. Οί δούλοι διακρίνονταν σε δύο βασικές κατηγορίες, στους δορύλατους και στους άργυρώνητους. Δορύλατοι ονομάζονταν οί δούλοι πού ήσαν από μικρή ηλικία δουλωθέντες, καλοϋνταν «δμώς» και «δμώη», σε αντίθεση με τους άλλους πού καλοϋνταν «δούλοι»²⁴. Άργυρώνητοι χαρακτηρίζονταν εκείνοι πού προέρχονταν, ως βάρβαροι, από την Φρυγία, Σκυθία, Συρία, Περσία, Μηδία κτλ. Η χρήση του δούλου προσδιόριζε και την διαφορετική όνοματοθεσία του²⁵. Έτσι, άπαντά ό δούλος ως «αίχμάλωτος», «άνδράποδο», «θεράπων» και «θεράπανα», «οικέτης» και «έπιστάτης»²⁶. Μία σύγκριση του θεσμού της δουλείας στον έλληνικό και ρωμαϊκό κόσμο με τον θεσμό στην Άμερική του 19ου αιώνα θά πρέπει να λαμβάνη υπ' όψιν της τά διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά συστήματα και τις εποχές.

Άκολουθούν οί «Σημειώσεις» (σσ. 107-112) και ή Βιβλιογραφία (σσ. 113-116). Εύρετήρια Άρχαίων και Νεοελλήνων συγγραφέων, τοπωνυμίων και Ρωμαίων διανοητών θά έκαναν την μελέτη περισσότερο χρηστική. Άνεπιφύλακτα ή μελέτη συμβάλλει στο μεγάλο ζήτημα της δουλείας στην Άρχαιότητα.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

22. Πβ. Χ. Μπαλόγλου, *Η Οικονομική... ένθ' άν.*, κεφ. 9-10: *Οικονομία και τεχνολογία στην... ένθ' άν.*, κεφ. 7.

23. Χ. Π. Μπαλόγλου, *Οί Άρχαίοι Έλληνες για τους οικονομικούς κινδύνους και την κάλυψή τους*, Άθήνα, Άκαδημία Άθηνών, σσ. 67-70 [Γραφείο Οικονομικών Μελετών 2].

24. Όμηρου, *Ίλιάς* I 658· Σ 28· T 333· Ζ 323· *Όδύσσεια* α 147, 398. Πβ. Γρ. Ζιώρζου, *Περί δούλων διαλεγόμενοι*. Κυνοσόργου: Γεωργιάδης, 1997, σ. 25.

25. Elisabeth Charlotte Welskopf, «Probleme der Sklaverei als Privateigentumsverhältnis in der Antike», *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, GG/1977*, σσ. 5-27, έδώ σσ. 5-6. U. Kästner «Bezeichnungen für Sklaven», εις E. Ch. Welskopf, έπιμ., *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in den Sprachen der Welt*, τόμ. Γ, Berlin 1981, σσ. 282-318.

26. Πά την άνάλυση των ειδών δούλων, βλ. Χ. Π. Μπαλόγλου, *Οικονομία και...* σσ. 173-176.

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία: ιστορική ανασυγκρότηση*. Πρόλογος Ν. Γκαργγκάνας, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008, σσ. xli+176.

Ο συγγραφέας του έργου, καθηγητής της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Οικονομικής Έπιστήμης), διακονεί επί δεκαετίες τον κλάδο της Οικονομικής Έπιστήμης. Με το κύριο έρευνητικό και συγγραφικό ενδιαφέρον την οικονομική σκέψη και πολιτική του 19ου και 20ού αιώνας¹, βραβευμένος από την Ακαδημία Αθηνών², έπιδόθηκε με βαθύβλυστο ενδιαφέρον και σύνδρομη κριτικότητα στην ανατομία της οικονομικής φιλοσοφίας και των προτάσεων οικονομικής πολιτικής του μακροβιωτέρου έως σήμερα Έλληνα οικονομολόγου, του Ξενοφώντος Ζολώτα.

Τόν Πίνακα Περιεχομένων (σσ. vii-viii) ακολουθεί ως Πρελούδιο μία φωτογραφική αφήγηση του βίου του Ξ. Ζολώτα από την παιδική του ηλικία ως την γεροντική του (σσ. ix-xli). Έπειτα ο Πρόλογος του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος Νικολάου Γκαργγκάνα –έπιτ. Διοικητού του Ίδρυματος από της 13ης Ιουνίου 2008 (σσ. 1-2)–, ακολουθεί το Εισαγωγικό Σημείωμα του συγγραφέα (σσ. 3-4), στο οποίο διαγράφεται περιληπτικά ο στόχος της μελέτης, δεδομένου ότι ο συγγραφέας είχε ασχοληθεί κατά την συγγραφή της διδ. διατριβής του με το έργο του Ζολώτα³ και η «Εισαγωγή» (σσ. 5-10), ή όποια σύγκεται από δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα περιγράφεται με σαφή τρόπο ο σκοπός της μελέτης και η δομή της εργασίας. Η δεύτερη ενότητα (σσ. 8-10) περιγράφει τους σπουδαιότερους σταθμούς της πλούσιας σταδιοδρομίας του Ζολώτα. Ο Ζολώτας ενεγράφη στη Ριζάρειο Σχολή το 1916, αλλά διέκοψε το 1918⁴. Εύτύχησε να ανατραφεί από εύλαβεστάτη μητέρα, και με την υποστήριξη των στοργικών γονέων του να καταργασθώ τις πνευματικές δυνάμεις του, με γόνιμες

1. Μ. Ψαλιδόπουλου, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Έμπορικης Τραπεζής της Ελλάδος, 1989. Έπ' αυτού την έκτενή, έπαινετη βιβλιοκρισία μας εις *Τό Βήμα των Κοινωνικών Έπιστημών*, τόμ. Β', τχ. 6ο, σσ. 205-211. Πβ. Τού ίδιου, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Δαρδανός, 1999, έργον τό όλοϊον άποτελεί συναγωγή παλαιότερων δημοσιεύσεων και άρθρων του συγγραφέα. «Οικονομική Σκέψη και Πολιτικές», εις Κ. Κωστή και Σ. Πετμεξά, έπιμ., *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τόν 19ο αιώνα (1830-1914)*. Αθήνα, Ίστορικό Αρχείο Alpha Bank, 2006, σσ. 337-408.

2. Βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών (2005) με τό Βραβείο του Ίδρυματος Χ. Σεπεντζή, γιά τό έκδοθέν έργον του *Διεθνής Σύγκρουση και Οικονομική Σκέψη. Διεθνές Έμπόριο και έθνικό συμφέρον 17ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2003.

3. Τό τμήμα της διατριβής του με τόν τίτλο *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες... ένθ' άν.*, πού αναφέρεται στον Ζολώτα άποτελεί τόν πυρήνα του παρόντος βιβλίου. Πβ. Μ. Ψαλιδόπουλου, «Τό έπιστημονικό έργο του καθηγητή Ζολώτα 1926-1955», *Ξενοφών Ζολώτας. Έκδήλωση μνήμης και τιμής (25 Φεβρουαρίου 2005)*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2005, σσ. 55-61.

4. Άλεξ. Σάντα, *Ριζάρειος Έκκλησιαστική Σχολή. Όνομαστικός κατάλογος*, Έν Αθήναις 1969, σ. 26. Τό γεγονός άποσιωπάται από τούς συγχρόνους μελετητές. Σέ φωτογραφία του βιβλίου έμφανίζεται ό Ζολώτας με ίερατική ένδυση.

πανεπιστημιακές σπουδές στην Νομική Σχολή Ἀθηνῶν γιὰ ἓνα ἔτος καὶ στὴν Φιλοσοφική Σχολή τῆς Λειψίας, τῆς ὁποίας ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ (1926). Νεώτατος κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς Θεωρητικῆς Οἰκονομικῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ νεοσυσταθέντος Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης –τὴν ἄλλη ἔδρα τῆς Ἐφηρμοσμένης Οἰκονομικῆς κατέλαβε ὁ Δημ. Στεφανίδης (1895-1975)⁵, ἡ ὁποία τὸν ᾠδήγησε σὲ μία δημιουργικὴ σταδιοδρομία ὡς πανεπιστημιακὸ διδάσκαλο, ὡς οἰκονομικὸ ταγὸ τῆς χώρας καὶ ὡς δημόσιο ἄνδρα-ὑπουργὸ ὑπηρεσιακῶν κυβερνήσεων, πρωθυπουργὸ Οἰκουμεικῆς Κυβερνήσεως, χωρὶς ὅμως νὰ παρασυρθῆ σὲ ἀλαζονικὴ ἔπαρση. Ὅπως δηλώνει ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ι. Δεσποτοπούλου (1913-), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ζολῶτα στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ὑπουργὸς του στὴν Οἰκουμεικὴ Κυβέρνηση, ὁ Ξ. Ζολῶτας δὲν ἔπαυσε νὰ ἔχη «προσήνεια, εὐπροσηγορία καὶ συναίσθημα ἰσότητας μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους»⁶.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα Μέρη. Στὸ Πρῶτο Μέρος «Ὁ Ξ. Ζολῶτας ὡς ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος καὶ ἐρευνητῆς, 1926-1955» (σσ. 11-58) ἀναλύεται τὸ συγγραφικὸ καὶ ἐρευνητικὸ, ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Ζολῶτα. Ἡ περίοδος σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ ἔτος 1926, ἐκδοσὴ τῆς διδ. διατριβῆς του, καὶ τὸ ἔτος 1955, ὅταν ἀνέλαβε μόνος πλέον, τὴν Διοίκηση τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος. Θέματα οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, νομισματικῆς, δημοσιονομικῆς, πιστωτικῆς καὶ ἀγροτικῆς πολιτικῆς, ὁ κενυαϊανισμὸς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς ἀπασχολοῦν τὴν περίοδο αὐτὴ τὸν Ζολῶτα. Τὸ 1931 ἀρχίζει τὴν ἐκδοσὴ τοῦ τριμηνιαίου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ «Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς», μαζί μὲ τὸν Α. Θ. Ἀγγελόπουλο (1904-1995), ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑπῆρξε διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας⁷. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ὑπῆρξε –μαζί μὲ τὸ ἕτερο περιοδικὸ «Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», ποῦ ἐξέδιδε ὁ Καθηγητῆς τῆς ΑΣΟΕΕ Δ. Καλιτσούνάκης (1888-1982)⁸– τὸ σημαντικὸ βῆμα, ὅπου οἱ νέοι οἰκονομολόγοι προέβαλλαν τὸ συγγραφικὸ καὶ ἐρευνητικὸ τους ἔργο. Τὸ περιοδικὸ δὲν μακροσημέρευσε, ἔπαυσε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1943, ὅταν ὁ Καθηγητῆς Α. Θ. Ἀγγελόπουλος μετέιχε στὴν Κυβέρνηση τοῦ Βουνοῦ⁹. Σταθμὸ στὴν συγγραφικὴ

---

5. Ὁ Δημ. Στεφανίδης συνυπηρέτησε δύο φορές μὲ τὸν Ζολῶτα στὴν ἴδια Σχολή. Τὴν πρώτη φορά στὴν Θεσσαλονικὴ καὶ τὴν δευτέρα φορά διὰ τὸ 1950 ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Ἐφηρμοσμένης Οἰκονομικῆς στὴν Νομικὴ Σχολή Ἀθηνῶν, διαδεχόμενος τὸν παρατηθέντα Κυριάκιο Βαρβαρέσο.

6. Κ. Ι. Δεσποτοπούλου, *Αἰυδιῶν Φήμη*, Ἀθήνα, τυπωθῆτω-Δαρδανός, 2005, σ. 20.

7. Σὲ συνομιλία μου μὲ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Α. Θ. Ἀγγελόπουλο, μοῦ ἀνέφερε ὅτι ὁ Ζολῶτας τὸν ἐπῆρσε νὰ συνεχίσῃ τὶς μεταπτυχιακῆς του σπουδῆς στὴν Λειψία.

8. Τὸ «Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» ἐκιδόταν γιὰ πενήντα συνεχῆ ἔτη (1921-1971). Βραβεύθηκε ὁ ἐκδότης του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1965. Πβ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου «Πεπραγμένα του ἔτους 1965», εἰς *Τὰ Πεπραγμένα μᾶς Πεντηκονταετίας 1926-1976*. Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1977, σσ. 396-397. Ἐπαυσε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ 1971, ἂν καὶ ἔγιναν προσπάθειες γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ σημαντικοῦ, πρωτοποριακοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ.

9. Λανθασμένες πληροφορίες παραδίδονται ἀπὸ συγχρόνους συγγραφεῖς σχετικά μὲ τὰ αἶτια διακοπῆς τοῦ περιοδικοῦ. Ὁ Ὁμότ. Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς, Στ. Σαραντιδῆς (1934-), ἐκδότης ἀπὸ τοῦ 1969 τοῦ περιοδικοῦ «ΣΠΟΥΔΑΙ-ΣΠΟΥΔΑΙ» (1951-) (Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2001), ἀναγγέλλοντας τὸν θάνατο τοῦ Ξ. Ζολῶτα (*Σπουδαί* 55 (I) (2005) 7), παραδίδει λανθασμένες πληροφορίες τόσο γιὰ τὶς σπουδῆς τοῦ Ζολῶτα ὅσο καὶ γιὰ τὰ περιοδικὰ ποῦ ὁ ἴδιος ἐξέδιδε. Ὁ Ζολῶτας, σημειώνει, ἐσπούδασε στὴν Ἐμπορικὴ

δραστηριότητα του Ζολώτα αποτελεί το 1942, όταν εκκκλοφορήθη το σύγγραμμά του *Θεωρητική Οικονομική*, σε δεύτερη έκδοση το 1944, το περιεχόμενο του οποίου αναλύει με επιμέλεια και σαφήνεια ο συγγραφέας (σσ. 35-38). Είναι ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί ότι η έκδοση του έργου αυτού προεκάλεσε σχετική συζήτηση και έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ ορισμένων οικονομολόγων της κατοχικής Ελλάδος περί της ακολουθητέας μεθόδου του Ζολώτα και των ορισμών βασικών οικονομικών έννοιών¹⁰. Την περίοδο 1944-45 αναλαμβάνει ο Ζολώτας την συνδιοίκηση της Τραπεζής της Ελλάδος, το 1946 αρχίζει την έκδοση του περιοδικού «*Επιθεωρήσεις Οικονομικών και Πολιτικών Έπιστημών*», το οποίο έξεδόθη για είκοσι και πλέον έτη (1946-1967) και έπαυσε να εκδίδεται με την έπιβολή του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, ένα περιοδικό¹¹, το οποίο υπήρξε βήμα προβολής του συγγραφικού έργου μίας πλειάδος νέων οικονομολόγων και πολιτικών έπιστημόνων που έπέστρεφαν στην Ελλάδα μετά από μεταπτυχιακές σπουδές στην άλλοδαπή και σταδιοδρόμησαν στον δημόσιο βίο της χώρας. Περίωνημη έχει μείνει ή διάσταση του Ζολώτα με τις άποψεις του Κ. Βαρβαρέσου (1884-1957), εκλέκτορά του στο Πανεπιστήμιο, ένα θέμα που μελετά με προσοχή ο συγγραφέας (σσ. 46-57). Το έτος 1951 αποτελεί σταθμό στην σταδιοδρομία του Ζολώτα, δεδομένου ότι εκλέγεται Ακαδημαϊκός.

Το Δεύτερο Μέρος «Ο Ξ. Ζολώτας ως διοικητής της Τραπεζας της Ελλάδος» (σσ. 59-101) σηματοδοτείται από το έτος 1955, όταν ανέλαβε την Διοίκηση της Τραπεζής της Ελλάδος και από το έτος 1981, όταν άποχωρεί οριστικά από την Διοίκηση του Ίδρύματος. Το 1968 άποχωρεί από το Πανεπιστήμιο, την περίοδο 1967-1974 ίδιωτεύει, το 1974 μετέχει στην

Σχολή της Λειψίας και υπήρξε εκδότης της «*Επιθεωρήσεως Οικονομικών και Πολιτικών Έπιστημών*» από το 1931-1969, πράγματα που δέν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Πβ. έπιστολή μου προς τον εκδότη του περιοδικού από 17 Ιουνίου 2005, όπου διορθώνω τα έσφαλμένα.

10. Ο συγγραφέας αντιπαρέρχεται την σχετική συζήτηση, ή οποία έχει ενδιαφέρον, κατά την άποψη μας, για την εξέλιξη των οικονομικών ιδεών στην χώρα μας. Πβ. Σ. Βορείου, *Θεωρητική οικονομική και οικονομική άκρσία*, Αθήνα, Γ. Λουκάτος, 1943, 117 σσ. Το έργον αυτό αποτελεί άναδημοσίευση άρθρων του Βορείου στην έφημ. *Βραδυνή* (23, 24, 25 και 27 Ιουνίου 1943), καθώς και την άπάντηση σ' αυτόν του τότε ύφηγητου Σ. Άγαπητίδου, μετέπειτα καθηγητού του ΕΜΠ (έφημ. *Βραδυνή* 29 και 30 Ιουνίου 1943). Στις έπικρίσεις του Βορείου θά άπαντήση με έκτενές έργον του ό Στ. Πουλόπουλος, *Η οικονομική έπιστήμη εις την Ελλάδα. Οικονομική άκρσία και θεωρητική οικονομική*, Αθήνα, Παταζήσης, 1943, 156 σσ., ό όποιος μετά από μια σύντομη άναφορά στα έγχειρίδια Θεωρητικής Οικονομικής και Δημοσίας Οικονομικής που συνεγράφησαν μετά τον Ίω. Σούτσο, θά προβή και σε γενικές διαπιστώσεις περί της εξέλιξεως της Οικονομικής Έπιστήμης στην Ελλάδα.

11. Δέν αποτελεί ή «*Επιθεωρήσεις Οικονομικών και Πολιτικών Έπιστημών*» συνέχεια της «*Επιθεωρήσεως Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*», όπως ύποδηλώνει ό Ακαδημαϊκός Κ. Δρακάτος «*Η συμβολή του Ξενοφώντος Ζολώτα στην άνάπτυξη της έλληνικής οικονομίας*», εις Κ. Δρακάτου, *Άκαδημαϊκά Σύμμικτα*, Αθήνα 2008, σσ. 330-340, έδώ σ. 338, δεδομένου ότι το 1946 άρχιζε να εκδίδει ό Α. Θ. Άγγελόπουλος το περιοδικόν «*Νέα Οικονομία*» (έως το 1967). Πβ. Κ. Δρακάτου «*Τό έπιστημονικό έργο του Καθηγητή Ζολώτα*», *Ξενοφών Ζολώτας. Έκδήλωση μνήμης και τιμής* (25 Φεβρουαρίου 2005), Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2005, σσ. 39-47.

σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών υπό τον στρατηγό Φ. Γαζίκη για την επίλυση του πολιτικού προβλήματος της χώρας μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Στο μέρος αυτό παρακολουθείται ο τραπέζιτης Ζολώτας, ο οποίος κατόρθωσε να εξασφαλισθούν χαμηλά ποσοστά πληθωρισμού, υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και αναλύεται το συγγραφικό του έργο. Την περίοδο αυτή συγκροτείται η Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών της Τραπέζης της Ελλάδος, η οποία στελεχώνεται από νέους πτυχιούχους των Οικονομικών Έπιστημών, οι οποίοι με δαπάνες της Τραπέζης θα συνεχίσουν μεταπτυχιακές σπουδές στην αλλοδαπή¹².

Το Τρίτο Μέρος «Ο Ξ. Ζολώτας ως κριτικός της οικονομικής πολιτικής» (σσ. 103-128) περιγράφει την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ (1981-1989), τις κριτικές παρεμβάσεις του μέσω του ημερησίου τύπου, το συγγραφικό του έργο με κορυφαίο το έργο *Οικονομική μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική εγρημερία* (πρώτη έκδοση αγγλιστί, New York Univ. Press, 1981, ελληνιστί 1982), την ανάληψη της πρωθυπουργίας για την λύση του πολιτικού προβλήματος που είχε δημιουργηθεί μετά τις εκλογικές αναμετρήσεις του Ιουνίου και του Νοεμβρίου 1989 και την διακυβέρνηση της χώρας από 23 Νοεμβρίου 1989 έως 11 Απριλίου 1990, με κοινή συμφωνία των τριών κοινοβουλευτικών κομμάτων.

Το Τέταρτο μέρος «Συμπερασματικές παρατηρήσεις» (σσ. 129-136) ανακεφαλαιώνει τα πορίσματα της έρευνας και αξιολογεί την συνεισφορά του Ξ. Ζολώτα.

Ακολουθούν τέσσερα Παραρτήματα. Στο Παράρτημα Α «Οι σπουδές του Ξ. Ζολώτα στη Λειψία» (σσ. 137-151) περιγράφονται, με βάση αρχειακό υλικό που συνέλεξε ο συγγραφέας, οι σπουδές του στην Λειψία και η εξέτασή του ενόπιον της Επιτροπής για την λήψη του διδ. διπλώματος. Αξίζει να επισημανθεί ότι το Πανεπιστήμιο της Λειψίας δεν ήταν άγνωστο στους Έλληνες, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας (σ. 137). Από τους επωνύμους Έλληνες που απέκτησαν διδακτορικό στην Λειψία, πριν από την έλευση του Ζολώτα, είναι ο Γεώργιος Χαριτάκης (1908), ο λόγιος Καθηγητής της ΑΣΟΕΕ κατά τα έτη από το 1921 (ίδρυση το 1920 της ΑΣΟΕΕ έως τον θάνατό του, το 1943)¹³.

Το Παράρτημα Β «Η έκλογή του Ζολώτα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών» (σσ. 153-156) περιγράφει τα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Γενικής Συνελεύσεως των Καθηγητών της Νομικής Σχολής του Αθηνών Πανεπιστημίου για την έκλογή του Ζολώτα - ήδη τακτικού καθηγητού στο Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-, ως τακτικού στο Αθηνών. Ο συγγραφέας περιγράφει με ζωντάνια τις συζητήσεις, με αποτέλεσμα η έκλογή να κερυχθεί

12. Πβ. την αξιολόγηση της προσφοράς αυτής του Ζολώτα από τον Δ. Χαλικιά, «Το έργο του Ξενοφώντα Ζολώτα ως Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος», *Ξενοφών Ζολώτας. Έκδηλωση μνήμης και τιμής (25 Φεβρουαρίου 2005)*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2005, σσ. 55-61. Επίσης, Κ. Δρακάτου, «Η συμβολή του Ξενοφώντος Ζολώτα...», *ένθ' άν*. Είναι ενδιαφέρον ότι άρκετοι εκ των ύπαλλήλων της Διευθύνσεως Οικονομικών Μελετών σταδιοδρόμησαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπως ο Άκαδημαϊκός Κ. Δρακάτος (1928-), ο Όμोट. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πειραιώς Άπ. Λάζαρης (1921-), οι Καθηγητές και σεβαστοί μου διδάσκαλοι Κ. Η. Κεβόρκ (1929-), Π. Θ. Τζωρτζόπουλος (1935-) και Ε. Χαρατοής (1936-1997), ο Διον. Καράγιωργας (1930-1985), ο Όμोट. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πειραιώς Στ. Σαραντάδης.

13. Πβ. Χ. Μπαλόγλου, «Βιβλιοκρισία: Γεωργίου Π. Χαριτάκη. Έργων Έπιτομή. Εισαγωγή και έπιμέλεια Μαργαρίτας Δρίτσα. Βιβλιογραφικός κατάλογος Βίκως Πάτσιου, Αθήνα 1990», *Τοπωρ*, τχ. 4ο, Απριλίος 1992, 150-152.

άγωνα το 1931 – με συνυποψηφίους τόν Δ. Καλιτσουνάκι και τόν Ί. Τουρνάκη – και να προκηρυχθεί εκ νέου ή έδρα το 1934. Πά τις έκλογές του 1934 δέν κάνει αναλυτικό λόγο ό συγγραφέας, άπλά και μόνον αναφέρει ότι συνυποψήφιος του Ζολώτα ήταν ό Θαλής Κουτούπης. Στο σημείο αυτό άς μάς έπιτραπεί να συμπληρώσωμε τά τής έκλογής του Ζολώτα και όσα διεδραματίσθησαν τό 1934. Ειδικότερα, ή τριμελής έπιτροπή τών Κ. Βαρβαρέσου, Άλεξ. Σβώλου και Θ. Άγγελόπουλου προέτεινε τόν Ζολώτα άντι του Κουτούπη. Στην Γενική Συνέλευση τής 25ης Άπριλίου 1934 οι καθηγητές Γ. Μαριδάκης, Κοσμήτωρ, Κ. Ράλλης, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Σ. Σεφεριάδης, Θ. Άγγελόπουλος, Κ. Βαρβαρέσος, Γ. Μπαλής, Άλεξ. Σβώλος και Κ. Δεμερτζής έκλέγουν παμψηφει τόν Ζολώτα. Οι καθηγητές Α. Μ. Άνδρεάδης και Θρ. Πετμεζάς άπέχουν. Ό Άνδρεάδης, λόγω ειδικότητας με την προκηρυχθείσα έδρα, δέν μετέχει τής τριμελούς έπιτροπής, ένώ είχε μετάσχει τό 1931 και δέν πρότεινε κανένα εκ τών υποψηφίων. Μετά την έκλογή του Ζολώτα «παρητήθη από καθηγητής... Είναι άπλή σύμπτωση ή τά δύο γεγονότα είναι σχετικά;» διερωτάται ό Κουτούπης σε σχετικό φυλλάδιο-λίβελλο¹⁴, στο όποιο διαλαμβάνει τά τών προσόντων τών εκλεκτόρων του με εύθετες κατηγορίες κατά του Βαρβαρέσου.

Τό Παράρτημα Γ «Συμβολές στη διεθνή πολιτική οικονομία» (σσ. 157-161) παρακολουθεί την συνεισφορά του Ζολώτα στο διεθνές προσκήνιο, τό Παράρτημα Δ «Λόγοι στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο» (σσ. 163-164) αναδημοσιεύει τούς δύο λόγους του Ζολώτα, πού έξεφωνήθησαν σε δύο διαφορετικές περιστάσεις άγγλιστι με έλληνική όρολογία και κατέστησαν διάσημο τόν Ζολώτα.

Άκολουθεί «Βιβλιογραφία» (σσ. 165-176), πού περιλαμβάνει «Έργα Ξενοφώντος Ζολώτα» (σσ. 165-169), «Λοιπή Βιβλιογραφία» (σσ. 169-176), διακρινόμενη σε «έλληνική» (σσ. 169-174) και «ξενόγλωσση» (σσ. 174-176).

Ό συγγραφέας δέν κάνει λόγο για την υπερπεντηκονταετή θητεία του Ζολώτα στην Άκαδημία Άθηνών. Δυστυχώς ό Ζολώτας δέν δραστηριοποιήθηκε στην Άκαδημία, λόγω τών άπασχολήσεών του στην Τράπεζα τής Έλλάδος. Παρέμεινε ό μοναδικός οικονομολόγος στην Άκαδημία από τής έκλογής του έως τό 1975, πού έξελέγη ό Α. Θ. Άγγελόπουλος. Έχει άξια να αναφερθώ και κατάλληλα να έπισημανθώ ότι ό Ζολώτας προέβη στην προσπάθεια πληρώσεως μιάς νέας έδρας Οικονομικών Έπιστημών τό 1965, γενομένης δεκτής τής εισηγήσεώς του από την Όλομέλεια. Στην προκηρυχθείσα έδρα υπέβαλαν υποψηφιότητα οι Καθηγητές Δ. Καλιτσουνάκις, Άθ. Σμπαρούνης και Στρατής Άνδρεάδης, ό τελευταίος με πρόταση του Άκαδημαϊκού Ίωάννου Σταματάκου¹⁵. Ό ίδιος ό Ζολώτας μετείχε στην τριμελή εισηγητική έπιτροπή, μαζί με τόν Άκαδημαϊκό Κ. Τσάτσο και τόν Άκαδημαϊκό Γ. Μαριδάκη και ή προκήρυξη κατέστη άγωνα¹⁶. Η έδρα προκηρύχθηκε εκ νέου τό 1975, όποτε και έξε-

14. Θ. Κουτούπη, *Η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών*, Άθήνα, έκδ. Γ. Λελούδα, 1934, σ. 35. Του ίδιου, *Η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών*, Άθήνα, έκδ. Γ. Λελούδα, 1934.

15. Τό σχετικό άρχαιακό ύλικό μου διέθεσε ό Άκαδημαϊκός Κ. Δρακάτος, τόν όποιο εύχαριστώ και από την θέση αυτή για την έξυτηρέτηση πού μου παρέοχε.

16. Η έπτασέλιδη Εισηγητική Έκθεση φυλάσσεται στο προσωπικό άρχείο Π. Κανελλοπούλου, στο κτίριο τής «Έταιρείας Φίλων Π. Κανελλοπούλου», στην Πλάκα. Νίκας Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Ιστορικό Άρχείο Π. Κανελλοπούλου*, Άθήνα 2006, σσ. 111-112,

λέγη ο Καθηγητής και Διοικητής της Έθνικής Τραπεζής Άγγελος Θ. Άγγελόπουλος. Επίσης, με την εισήγηση του Ζολώτα εξελέγησαν τακτικά μέλη της Ακαδημίας οι παλαιοί του μαθητές στην Νομική Σχολή και συνεργάτες του στην Τράπεζα της Ελλάδος, Καθηγητές Ιωάννης Πεσμαζόγλου (1918-2003) το 1992 και Κωνσταντίνος Δρακάτος (1928-) το 1997.

Το βιβλίο τιμήθηκε με το βραβείο του Ίδρύματος «Κωνσταντίνος Σ. Καψάσκης» και τιμά την ελληνική οικονομική φιλολογία. Εύρετήρια ονομάτων και τοπωνυμίων θά εκαναν την έκδοση περισσότερο χρηστική. Έξαιρείται ή συμβολή του έκδ. Οίκου στην καλαισθητή έκδοση του έργου.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Θεοφάνη Μαλκίδη, *Η Έθνική Έλληνική Μειονότητα στην Άλβανία* (Π.Ο. Άμερ.) 2007.

Ο Θεοφάνης Μαλκίδης (Θ. Μαλκ.), Πόντιος την καταγωγή, μόνιμος φρουρός και στη διαμονή και στις επάλξεις της επιστήμης του (Άλεξ/λη, Κομοτηνή) και έρευνητής της περιοχής, έπεκτείνει την έρευνα και στον έλληνο-άλβανικό χώρο, με πρόσφατη την «Η Έθνική Έλληνική Μειονότητα (ΕΕΜ) στην Άλβανία». Καιτοι το άρχικό «χρονολόγιο» του περιορίζεται στα γεγονότα περί την Άλβανία και τη Β. Ήπειρο, που άρχίζουν από το 1912, όμως, κυρίως στις δύο πρώτες ενότητες (1. Οί Έλληνες της Ήπειρου και 2. Η Ήπειρος στο Όθωμανικό Κράτος), έπεκτείνεται, έστω και δι' όλιγων, και στην Άρχαιότητα μέχρι και την Τουρκοκρατία. Σημειώνω μόνον, ότι α) οί ήμερομηνίες αναγράφονται με το νέον Ήμερολόγιο, β) Οί Βορειοηπειρώτες προσέφυγαν στο Δ.Δ.Δ. Χάγης διά μέσου της ΚΤΕ τον Ίούλιο του 1934 και στις 6.4.35 έξεδόθη ή σχετική Άπόφασή του, και γ) Οί Έθνικοί Εύεργέτες Γεώργιος και Σίμων Σίνα ήσαν πατήρ και υίός, ενώ οί Εύάγγελος και Κωνσταντίνος Ζάππαι ήσαν εξάδελφοι. Την 3η ενότητα άφιερώνει στη *Συγκρότηση του Άλβανικού κράτους και στην ΕΕΜ μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* [ΣΣ: Ο όρος «Β. Ήπειρος» έπεσημάνθη με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (17.12.1913) και καθιερώθη διπλωματικά από το 1914 με την ανακήρυξη της Αύτονομίας της και τά βόρεια σύνορά της όρίζονται μέχρις εκεί που έφθασε ό Έλληνικός Στρατός κατά τον Α' Άλβανικό Πόλεμο (1912-13) και καλύπτουν τά όρια της Αύτονομου (Β.) Ήπειρου, ήτοι προς Β. τά Άκροκεραύνεια (Β. της Χιμάρας), Γεπελένι-Κλεισούρα-ποταμό Δεβόλη κλπ.), ενώ ό ποταμός Γενοθσος ή Σκούμπι άποτελοόσε όριο της ενιαίας Ήπειρου κατά τους παλαιότερους χρόνους]. Στην 4η ενότητα «*Η Άλβανική πολιτική και ή ΕΕΜ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*», έμφανίζονται τά δύο κατοχικά Κόμματα, ή Έθνική Ένωση (τών Μπαλλήδων) του Βορρά, κυρίως των Γκέγκηδων, το όποιο, τελικά, έξουδετερώθηκε, ενώ τά άριστερίζοντα του Νότου, των Τόσκηδων, τελικά ένωματώθηκαν στο Κ.Κ. Άλβανίας, που έξελίχθηκε εις Κόμμα Έργασίας Άλβανίας (ΚΕΑ) υπό τον Ένβέρ Χότζα, που έτεινε προς τη «Μεγάλη Άλβανία», έθεσε δε και θέμα των Τσάμηδων και ύποσχέθηκε «έλευθερίες» στους Βορειοηπειρώτες. 5. Άκολουθεί ή *Έγκαθίδρυση του*

Φ. 31/1731/237. Εύχαριστίες εκφράζω στην κυρία Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, διδάκτορα Ίστορίας του Πανεπιστημίου της Σορβόννης, ή όποία έχει καταγράψει σε ειδική έκδοση το περιεχόμενο των φακέλων και μου ένεχειρήσε αντίγραφο της Εισηγητικής Έκθέσεως.

Κομμουνιστικού Καθεστώτος, ο Ψυχρός Πόλεμος και η (ΕΕΜ) (1944-1991), όπου θίγεται ή επιβολή του Κ.Κ. στην Αλβανία υπό τον Ένβ. Χότζα, με άπληρες διώξεις των λοιπών Κομμουνιστών (έκτελέσεις, φυλακίσεις, εξορίες, δημεύσεις περιουσιών, με πολλά θύματα και της ΕΕΜ, «περιφρούρηση» της Αλβανίας με 400.000 και πλέον πολυβολεία κατά της «μοναρχοφασιστικής Ελλάδος», κατάργηση της θρησκείας και ίδρυση του αθεϊστικού καθεστώτος, την έναλλαγή συμμάχων, Πουγγροσλαβίας, Ρωσίας, Κίνας, απομόνωση, προσωπολατρεία και μετά τον θάνατο του Χότζα (1985) διαδοχή του Ραμίζ Άλια, με κάποια βραδέα ανοίγματα προς τη Δύση και, τελικά, πτώση και αυτού του καθεστώτος (1990-91). 6-7. Έξετάζονται οι Έλληνοαλβανικές σχέσεις μετά την Άπελευθέρωση (1944-1974) και η γενναία θέση του Γ. Παπανδρέου για την Β. Ήπειρο και την ΕΕΜ (18.10.1944) και τον Άγόνα της Έλλην. Κυβερνήσεως Κ. Τσαλδάρη στη Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι (1946), που κατέληξε στο Συμβούλιο ΥΠΕΕ των νικητριών Δυνάμεων ως Διεθνές Θέμα (άλλα εισέτι έκκρεμει!), με κέρδος τουλάχιστον μόνον τα Δωδεκάνησα, παρά τις κάποιες γενναίες φωνές, όπως του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή (31.5.1960), του Π. Πιτινέλη (11.9.1963) και του Σοφ. Βενιζέλου (7.12.1963)! Τον Μάρτιο 1971 αποκαθίστανται ιδιαίζουσες διπλωματικές σχέσεις και έπακολουθούν διάφορες Συμφωνίες ίδιου οικονομικής, αεροπορική σύνδεση κλπ. 8-9. Ακολουθεί ή μονομερής, άτελής και άναποτελεσματική άρση της εμπόλεμης κατάστασης μόνο με Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου (28.8.1987), και ή σύντομη έξέταση της ΕΕΜ και των Έλληνοαλβανικών σχέσεων από τη συγκρότηση του άλβανικού κράτους μέχρι τέλους του Ψυχρού Πολέμου». Γίνεται σχετική μνεία της από 2.10.1921 δήλωσης που ύποχρεώθηκε ή Αλβανία να ύποβάλη στην ΚΤΕ, όπου αναγνωρίζει ή μεγάλη Βορειοηπειρωτική Μειονότητα ως Έθνη και όφειλε να σεβασθή τα δικαιώματά της στην Παιδεία κλπ. Στο σχετικό όμως σχέδιο Νόμου έφαρμογής των άνωτέρω για την πρόσληψη δασκάλων στα μειονοτικά σχολεία (99-100) των «μειονοτικών ζωνών», άργότερα, μεταξύ των όρων ήτο «να είναι πολίτες Άλβανοι και να μη έχουν ύπηρετήσει σε άλλη χώρα» (Γ. Χ. Παπαδοπούλου: 'Η Ε.Ε. Μειονότητας εις την Αλβανία και το σχολικόν Ζήτημα, 'Ιω. 1981, 123) (ΣΣ: Είναι επικαιρο τοϋτο και για σήμερα!). Αυτό περιόριζε άριθμητικά κατά πολύ κατά τις διάφορες «άπογραφές» και τον πληθυσμό σε 37-60.000 το πολύ, αφαιρώντας και τους Έλληνόβλαχους, ως «Μακεδόνες», τους όποιους και έσκόρπισαν, με κυριότερους θύλακες στις περιοχές Κορυτσάς και Αϋλώνος. Επί Χότζα διεσκορπίστησαν οι Βορειοηπειρώτες και προς Β. και τους έγκαθιστοϋσαν εκειθεν στη Β. Ήπειρο, υπέβαλλαν σε μικτούς γάμους, υπέβαλλαν ποικίλες καταδικές κλπ. Άλλα μέσα άλλουσιώσεως των ήτο και ή άλλαγή των κυρίων όνομάτων τους (π.χ. Μαργενγκλίν (Μάρξ - 'Ενγκελς - Λένιν!) και των τοποθεσιών, άποκλεισμός από την Ελλάδα με τα ήλεκτροφόρα σύρματα κ.ά. 'Η έλληνική πλευρά, τούναντίον, τους αναβιβάζει πέρα των 400.000. Με το άνοιγμα των συνόρων (1990-91), ή καταφυγή κυρίως στην Ελλάδα ως οικονομικών προσφύγων, που με την άπόκτηση και της έλληνικής ύπηκοότητας, τους μετατρέπει σε άποδήμους, οδηγούμεθα στην πιο επικίνδυνη κατάσταση της έρημώσεως της Β. Ήπειρου με τις πιο όδυνηρές και επικίνδυνες επιπτώσεις σ' αυτήν...! 10. Το Ζήτημα της εκπαίδευσης της ΕΕΜ άποτελει συνέπεια και των προμηνησθέντων, ιδίως επί καθεστώτος Χότζα με την «μαρξιστική-λενινιστική εκπαίδευση» (βλ. και Α.Π.Π.: 'Η Παιδεία στη Β. Ήπειρο μετά το '21, άνάτ. 'Αθ. 1988, 349-409). 11. 'Η Θρησκευτική έλευθερία της ΕΕΜ και οι Έλληνοαλβανικές σχέσεις έχουν άφετηρία την επιδίωξη του Φάν Νόλι για άπόσπαση της 'Ορθοδόξου Έκκλησίας της Αλβανίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και δημιουργίας Αϋτοκεφάλου Έκκλησίας (1922-1937), όποτε ύποτάσσεται στην άλβανική κυβέρνηση. 'Ο δέ Χότζα κατέφερε και το νέο βαρύτατο πλήγμα με ή δημιουργία του πρώτου «άθεϊστικού κράτους» στον κόσμο. Με την άποκατάσταση της Έκκλησίας αυτής,

έστω και ως Αυτόνομου, υπό την ήγηση του Έξάρχου και έπειτα Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, παρά τα όσα έμποδία, όρθοπόδησε εκ νέου. 12. «*Η ΕΕΜ μετά την άλλαγή του καθεστώτος*», παρά τις σχετικές έλευθερίες, δέχεται και νέα κτυπήματα, όπως τα δύο κύματα καταφυγής στην Ελλάδα Έλλήνων και Άλβανών (1991 και '97), ή διώξη του Αρχιμανδρίτη Μαυδώνη από το Άργυροκάστρο και ή σύλληψη, δίκη και καταδίκη των Έξι στα Τίρανα, ή όργάνωση της ΕΕΜ στην ΟΜΟΝΟΙΑ και ή έκλογη 5 άρχικά βουλευτών, ή άπαγόρευση της έπειτα στην πολιτική και ή ίδρυση του ΚΕΑΔ. Εύτυχώς άπερρίφθη από το λαό το πολύ άυστηρό Σύνταγμα (6.11.94) που έστρέφετο και κατά του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου. Παρά ταύτα ή Ελλάδα ύποστηρίζει και ένισχύει ποικιλοτρόπως την Άλβανία, όπως με το Σύμφωνο Φιλίας, Συνεργασίας Καλής γειτονίας και Άσφαλείας (21.3.1966). 13. *Η άνασφάλεια στην Άλβανία και το κλίμα τρομοκρατίας, έχει ήδη τονισθή*. 14. *Η εκπαίδευση της ΕΕΜ και τα προβλήματά της*. Και μετά το 1991 συνεχίζονται τα έμποδία στην εκπαίδευση, ιδίως στη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας και του πολιτισμού, καθώς και της Ιστορίας (και Γεωγραφίας), με άποτέλεσμα τόν Σεπτέμβριο του 1991 γονείς, δάσκαλοι και μαθηταί να προβοΰν σε 15νθήμερη άπεργία, με 4 σχετικά αίτήματα (σ. 100). Τελικά ή μητρική γλώσσα διδάσκεται και χρησιμοποιείται, κυρίως, στις 4 τάξεις του σταξίου σχολείου Γενικής Εκπαίδευσης και στις άλλες 4 διδάσκεται ως «ξένη γλώσσα»! Συνεχίζει πάντως ή λειτουργία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας του Άργυροκάστρου για δασκάλους της Έλληνικής Γλώσσας και στη συνέχεια ίδρύεται και τμήμα Έλληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Άργυροκάστρου, ένισχυόμενο από διδακτικό προσωπικό και από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Έν τώ μεταξύ διατηρείται ό περιορισμός των Μειονοτικών ζωνών, ενώ ή όρι-σθείσα από έτών μικτή έπιτροπή, για τη ρύθμιση του θέματος, ιδίως της Ιστορίας και Γεωγραφίας, άδρανει. 15. *Η θρησκευτική έλευθερία της ΕΕΜ έχει ήδη έξετασθή, έχομε πάντως έντάσεις, που δημιουργήθηκαν στην ΕΕΜ από τις άποφάσεις της Άλβανικής Κυβερνήσεως κατά του Αναστασίου, την καταδίκη των πέντε κλπ*. 16. Και στην Έκκλησία της Άλβανίας έπισημαίνονται οι άγώνες της για την άνάκτηση της Έκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας. 17. *Ός προς το Άλβανικό κράτος και ή προστασία των δικαιωμάτων της ΕΕΜ άποδεικνύεται και με πληθώρα ένεργειών από άλβανικής πλευράς ή προσπάθεια ξεριζώ-μου του Έλληνισμού και άφελληνισμού της Β. Ηπειρου, με μεθόδους ίδιες ή και χειρότερες από εκείνες του Χότζα, όπως με την ιδιοκτησία γής, ιδιωτική, εκκλησιαστική και κοινοτική, την άνασφάλεια, την άπασχόληση, τις πληθυσμιακές μετακινήσεις Τσάμηδων κ.ά. διοικη-τικές τροποποιήσεις, τη χονδροειδή παραχάραξη και αυτής της Ιστορίας, την αυθαίρετη προέκταση της Τσαμουριάς σ' όλόκληρη σχεδόν την Ήπειρο (βλ. και Άπ. Παπαθεοδώρου, *Οί Μουσουλμάνοι Τσάμηδες - uck-ucc- Άλβανοί - Τοῦρκοι - Οί Άλβανοτσάμηδες*, έκδ. Γ, Άθ. 2007). Το δικαίωμα προσδιορισμού της ταυτότητος και άλλα, που ήδη έχουν άναφερθή, έπί-σης και σ' άλλα κεφάλαια του βιβλίου. 18. *Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων της ΕΕΜ, τα όποια διακρίνει ό έρευνητής μας στα γενικά, έντάσσονται τα δικαιώματα που έχουν «έφαρ-μογή σε όλα τα μέλη όλων των μειονοτήτων», και στα είδικά, με «πεδίο έφαρμογής στα μέλη των μειονοτήτων με έπί μέρος χαρακτηριστικά: έθνοτικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά, γλωσσικά και εκπαιδευτικά»*. Η προστασία των δε είναι διεθνής, με διεθνείς άποφάσεις και Δια-τάξεις, στο πλαίσιο της Εύρώπης (Συμβούλιο της Εύρώπης, ΟΑΣΕ, ΕΕ). 19. *Στα Συμπερά-σματα έπισημαίνεται ότι τα προβλήματα στις μειονότητες είναι ύπαρκτά, αλλά σε μερικές χώρες, όπως στην ΕΕΜ της Άλβανίας, ή όποια «συμπεριφέρεται εδώ και πολλά χρόνια με άντιδημοκρατικό τρόπο», όπου άναφέρονται σχετικά παραδείγματα ήδη από τη συγκρότη-ση του άλβανικού κράτους (1912 κ.έ.), και καταλήγει, ότι «ό κυριώτερος στόχος θα πρέπει να είναι ό σεβασμός και ή πλήρης άσκηση των δικαιωμάτων της ΕΕΜ, όπως έγγυώνται οί Δ.**

‘Όργανισμοί, οί Δ. Συμβάσεις», ενώ και ή Δ. Κοινότητα θά πρέπει ν’ αντίληφθῆ τοῦτο γιά τά περαιτέρω!

Τέλος, λίαν ἀξιόλογο εἶναι καί τὸ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, μέ τὰ 25 κείμενα τῶν σχετικῶν διεθνῶν καί διμερῶν συμβάσεων γιά τὸ Βορειοηπειρωτικὸ Ζήτημα, ἐν γένει, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆ Συνθήκῃ τοῦ Λονδίνου καί τὸ Πρωτόκολλο τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1913, μέχρι καί τὴν Εὐρωπαϊκῇ Ἐνωση - Συμφωνία Σταθεροποίησης καί Σύνδεσης μέ τὴν Ἀλβανία (Ἰούλιος 2006), καθὼς καί τὸ Ἱστορικὸ τῆς Πανηπειρωτικῆς Ὁμοσπονδίας Ἀμερικῆς, ἡ ὁποία εἶναι καί ὁ χορηγὸς καί ἐκδότης τοῦ παρόντος βιβλίου γιά τὸν ἑλληνοαλβανικὸ χῶρο τοῦ Θεοφάνη Μαλικίδη, γιά τὸ ὁποῖο καί τὸν συγχαίρομε καί τοῦ εὐχόμεθα καλῇ συνέχειᾳ.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Παν. Κ. Βλάχου, *Ἡ εἰς Ἁγίων ἀνακήρυξις Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ*, Ἀθήνα 2008, σσ. 368.

Μὲ τὸν Παναγιώτῃ Βλάχο μᾶς συνδέουν πνευματικοὶ δεσμοὶ ἀκατάλυτοι ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ μαζ χρόνια, μὲ ἐνισχυμένο ἐνδιαφέρον καί γιά τὶς ἰδιαίτερες πατριδες μᾶς, ἀκόμη καί μακρόθεν. Δεῖγμα γιά τὸν Π. Κ. Βλάχο (Π.Κ.Β.) τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ εἶναι καί τὸ ἐν λόγῳ πόνημά του, «Ἡ εἰς Ἁγίων ἀνακήρυξις Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ». Ὁ κ. Βλάχος εἶναι ἀναμφισβήτητα ὁ ἐμπνευστὴς καί πρωταγωνιστὴς γιά τὴν ἀναστήλωση καί προβολὴ τοῦ ἔργου καί τοῦ βίου τοῦ Εὐγενίου, καθὼς καί γιά τὴν ἀνακήρυξή του εἰς Ἁγίων, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν πάντα καί τοῦ οἰκείου Μητροπολίτου κ. Νικολάου, μαζὶ μὲ ἄλλους συμπαραστάτες, στοὺς κοιμηθέντες ἤδη τῶν ὁποίων ἀφιερώνει καί τὸ παρὸν πόνημά του. Ἐδῶ ἀναπτύσσει εὐρέως τὶς σχετικὰς «εὐρετικὰς ἐκδηλώσεις καί συναφεῖς δραστηριότητας», ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ. Π’ αὐτὸ ὁ Σεβασμιώτατος «πρὸς τὸν συνθέσαντα τοῦτο πολύτιμον αὐτὸν συνεργάτην» ἐκφράζει τὴν εὐαρέσκεια καί τὶς εὐλογίας του. Στὴ γενικὴ *Εἰσαγωγή* του ὁ κ. Π.Κ.Β. ἀναφέρεται καί στὶς εὐτυχεῖς συγκυρίες κατὰ τὴν παρούσα ἐκδοσὴ (ἔτη 44 ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ ὁμωνύμου Συνδέσμου (1964), 26 ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἀνακήρυξιν εἰς Ἁγίων τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου καί 29, ἀπὸ τὴ σύστασιν τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Καρπενησίου καί ἐνθρονίσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου τῆς κ. Νικολάου), καθὼς καί στὴν προσφορὰ τοῦ Συνδέσμου αὐτοῦ.

Προτάσσει λοιπὸν τὴ συνοπτικὴ *βιογραφία τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ*: Εὐγένιος Παννούλης ὁ Αἰτωλὸς, γεννήθηκε στὸ Μέγα Δένδρο Αἰτωλίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1595-97 ἀπὸ εὐσεβεῖς γονεῖς. Ἐμαθε τὰ πρῶτα γράμματα στὴ Μονὴ Βλοχοῦ. Συμπλήρωσε τὴ βασικὴ μόρφωση καί ἐμόνασε στὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου τοῦ Τροβάτου Ἀγράφων, ἐχειροτονήθη διάκονος στὴ Μονὴ Τατάρνης, μετέβη προσκνηματικὰ στὸ Ἁγίων Ὄρος, στὸ Σινᾶ, στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος, στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου διήρυνε τὶς σπουδὰς, στὴ Ζάκυνθο, παρὰ τὸν Θεόφιλον Κορυθαλλέα, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὀλοκλήρωσε τὶς σπουδὰς. Ἐδίδαξε στὴν Ἄρτα (1639-40), ἐσχολάρχησε στὸ Αἰτωλικὸ καί τὸ Μεσολόγγι καί κατέληξε στὸ Καρπενήσι, ὅπου ἰδρύει καί ἀνεγείρει Σχολὴ Ἀνωτέρων Γραμμάτων, καί τὸν Ἱ. Ν. Ἁγίας Τριάδος. Μετέβη καί στὰ Βραγγιανά, ὅπου μετεσκεύασε τὴ Μονὴ Ἁγ. Παρασκευῆς. Ἐκεῖ, τελικὰ, ἐκοιμήθη (5.8.73). Ἐπίσης συνέστησε καί Σχολὴ «Ἑλληνομουσειὸν Ἀγράφων» καί ἐσχολάρχησε (1662-73), μὲ πολλοὺς μαθητὰς. Ὁ Εὐγένιος «ἀνεδείχθη ἐξέχουσα προσωπικότης τῆς ἐποχῆς του, διαπρέψας ἐπὶ παιδείᾳ καί ἀρετῇ, εὐσεβείᾳ καί σεμνότητι, πολυειδῶς τὸ Γένος εὐεργετήσας. Κατέλειπεν ἀξιόλογον συγγραφικὸν ἔργον θεολογικοῦ κυρίως περιεχομένου, ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ ἱαμβικοὶ στίχοι καί ἐπιγράμματά του, πολυάριθμοι δὲ αἱ ποικίλου περιεχομένου ἐπιστολαὶ μὲ χρονίαν δντως πατερικήν», ὅπως τονίζει ὁ Κ.Π.Β. καί πολλαπλῶς τὸ ἀποδεικνύει.

Διά Πατριαρχικής και Συνοδοικής Πράξεως (346/1982), «συναριθμείται τοῖς δόσις τῆς Ἐκκλησίας, τιμώμενος παρά τῶν πιστῶν». Ἀνηγέρθη καὶ ὁμώνυμος Ναὸς παρά τὸ Γηροκομεῖο καὶ διεμορφώθη παρεκκλήσιο στὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν Ἁγίας Τριάδος, ἔργον τοῦ ἰδίου.

Παρατίθεται ἔπειτα ἡ πρὸς ἀνακλήρυσίν του εἰς Ἅγιον διαδικασία πρὸς πληροφόρησιν τῶν ἀναγνωστῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνημέρωσιν ἐπὶ τοῦ τρόπου ἀνακηρύξεως Ἁγίου εἰς τὴν κατ' Ἀνατολὰς Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν», (σσ. 20 καὶ 27 κ.έ.), ἀρχῆς γενομένης –μετὰ τὴν σύντομη σχετικὴ εἰσαγωγή τοῦ Π.Κ.Β.– ἀπὸ τοῦ ὄντως θεμελιώδους γιὰ τὴν ἐν λόγῳ ἀνακήρυξη, πολυσέλιδου (ἀφ. 25/6.8.81) Ὑπομνήματος τοῦ Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς», πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καρπενησίου κ. Νικόλαον, ὅπου μὲ ἀφετηρία καὶ τὴν σχετικὴ βιογραφία τοῦ μαθητοῦ τοῦ Εὐγενίου καὶ διδασκάλου, ἐπίσης, τοῦ Γένους, Ἀναστασίου Γορδίου, καὶ τὴν «εὐφημον ἀπανταχοῦ ἐν τε ταῖς κατ' αὐτὸν καὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις μνήμην αὐτοῦ... βαθῆς γνώστης τῶν θείων Γραφῶν καὶ ἀπαρασαλεύτως πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον πίστιν προσηλωμένος». Δὲν ἤξιώθη βεβαίως τῆς μεγίστης τιμῆς νὰ προσφέρῃ ἑαυτὸν «ιερεῖον ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς θεοσδότου Πίστεως» διὰ θανάτου μαρτυρικοῦ –καίτοι ἐφραλακίσθη– ὅμως κατέστη ὑπόδειγμα νεομαρτύρων τῆς Αἰτωλίας –νεομάρτυρος Νικολάου κ.ά.– γινόμενος «μμιτηὶς τοῦ μεγάλου τῶν Ἐθνῶν Ἀποστόλου Παύλου...». Ὅθεν, καταλήγουν οἱ 39 ἐκπρόσωποι τοῦ Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς», «ὑπηρετοῦντες, συνειδήσει ἀγαθῇ, ἀπηχοῦντες αἷτημα τῆς ὅλης Εὐρυτανίας καὶ Αἰτωλίας... διαδηλοῦν καὶ διὰ τοῦ παρόντος τὴν διάχυτον ταύτην πίστιν καὶ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν... ἐπάγονται... ὅπως ὁ ἐπὶ ζήλω ἐνθέω, πιστεῖ ὀρθῇ, ἀγῶνι στερεῶ εἰς χαλεποὺς διὰ τὴν θερησκίαν καὶ τὸ Γένος ἡμῶν χρόνους καὶ πάσῃ κατὰ Χριστὸν ἀρετῇ διαπρέψας ἱερομόναχος Εὐγένιος καταριθμηθῆ εἰς τὴν χορείαν τῶν Ὁσίων, Ὁμολογητῶν ἢ Ἁγίων τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Πίστεως ἐν πάσι τῷ Κυρίῳ εὐαρεστήσας... Ἡ δὲ ἡμῶν προβολὴ τοιούτων ὡς ἡ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ μορφῶν συντείνει ἀναμφιβόλως εἰς ἀναστήλωσιν τοῦ κόσμου τῶν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν».

Τὸ μνημειώδες αὐτὸ κείμενον διηκόλυε τὰ μέγιστα διὰ τὴν περαιτέρω Ἱεραρχικὴν διενέργειαν, ποῦ ἐπακολούθησε, διὰ τοῦ οἰκείου Μητροπολίτου Καρπενησίου, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος καὶ τέλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχοῦ (Δημητρίου τότε) καὶ τῆς Ἱερᾶς αὐτοῦ Συνόδου, ἡ ὁποία κατέληξε στὴν ὑπ' ἀρ. 346/1.7.1982 Πράξη, ὅπου τονίζονται καὶ αὐτά: «Διὸ καὶ θεσπίζομεν Συνοδικῶς καὶ διορίζομεν καὶ ἐν Ἁγίῳ διακελευόμεθα Πνεύματι, ὅπως ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἕξῃς, εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, ὁ ἀοίδιμος Ἱερομόναχος Εὐγένιος Νέος ὁ ἐξ Αἰτωλίας συναριθμηταί τοῖς Ὁσίοις τῆς Ἐκκλησίας, τιμώμενος παρά τῶν πιστῶν καὶ ὕμνοις καὶ ἐγκωμίοις γεγαυρόμενος τῇ Ἐ' Αὐγούστου, παραμονῇ τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως ἐκάστου ἔτους, ἐν ἧ' πρὸς τὰς αἰωνίους μετέστη μονάς...».

Φυσικὰ ἐπακόλουθα εἶναι πλέον «Αἱ ἀπαρχαὶ τῶν ἐκδηλώσεων ἐπὶ τῇ ἀνακηρύξει εἰς ἅγιον τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ» στὸ Καρπενήσι καὶ «Αἱ προετοιμασίαι ἐκδηλώσεων ἐπὶ τῇ εἰς Ἅγιον ἀνακηρύξει τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου (4 καὶ 5 Αὐγούστου 1983)» καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ ἀλληλογραφία καὶ μὲ Ἐγκυκλίους κ.λπ., ὅπως καταγράφονται ἐδῶ καθὼς καὶ σὲ προγενέστερον σχετικῶν τόμων τοῦ Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς» καὶ ἡ Ἱ. Μητρόπολις Καρπενησίου, καθὼς καὶ αἱ σχετικαὶ «Ἀληγήσεις» (σ. 115 κ.έ.), ἀλλὰ καὶ ἄλλοι «Ἐόρτιοι ἐκδηλώσεις», μὲ Ἀκολουθίας, λόγους κ.ά. (σ. 123 κ.έ.), ὅπως α) εἰς Βραγγιανὰ, γνώριμα τοῦ Εὐγενίου, β) καὶ ἄλλαι εἰς Καρπενήσιον, γ) εἰς τὴν Ἱστορικὴν Ἱ. Μ. Προουσοῦ, δ) Θέριμον καὶ Μέγα Δένδρον, τὴν γενέτειράν του, ε) εἰς Φουρνὰ μὲ τὴν εὐρύτερη ἐθνικὴ προσφορὰν, στ) εἰς τὴν ἄλλοτε ἀμιάζουσαν προμνησθεῖσαν Ἱ. Μ. Τροβάτου, ὅπου ἐμόνασεν σπουδάζων ἐπ'

όλιγον ό Εὐγένιος, ζ) εἰς Ἀνατολικήν Φραγκίαν, ἀπ' ὅπου πιθανῶς διήλθεν ό Εὐγένιος, η) Εἰς Ἱ. Μονήν Προσοῦ, ἐκ νέου (24.8), ἐορτήν τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καί θ) Εἰς Ἱ. Μ. Τατάνης, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἡ σχέσις τοῦ ὀσίου Εὐγενίου «ὑπῆρξε στενή καί διατηρήθη ἰσοβίως». Ἐκεῖ σώζεται καί ἱερὸν Ποτήριον, σέ ἐπιγραφή τοῦ ὁποῦ ἄναγράφεται καί τὸ ὄνομα «τοῦ ἐξ Αἰτωλίας εὐτελοῦς Εὐγενίου».

Ἐξόχως ἐπαινετική ἦτο ἡ σχετική ἔκθεσις τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Σεβ. Μητροπολίτου Ἐδέσεως Καλλινίκου, καθὼς καί τὸ συγκατηγῆριο ἔγγραφο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί δημοσιεύματα στὸν ἡμερήσιον καί περιοδικὸν τύπον. Δημοσιεύθηκε ἐν τῷ μεταξὺ καί τοῦ Π.Κ.Β. «Ὁ Ὅσιος Εὐγένιος ό Αἰτωλός, βίος καί ἔργον, εἰς Ἁγιον ἀνακήρυξις, Ἀσματική Ἀκολουθία, Ἀθ. 1983, ἔκδ. Ἱ. Μητροπόλεως Καρπενησίου καί Συνδέσμου «Εὐγένιος ό Αἰτωλός», ποῦ ἔτυχεν ὡσαύτως εὐνοϊκῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ Ἐκκλησιαστικούς καί ἄλλοις παράγοντες (ὅπως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων) κ.ἄ.

Μέ τὴν χαρακτηριστικὴ ἐπικεφαλίδα «Ἐξακτινωσις ἐκδηλώσεων» ἀναφέρεται ό Π.Κ.Β. καί στίς ἀνάλογες ἐκδηλώσεις εἰς: α) Ἀθήνας, Ἐταιρείαν τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, μέ κύριον ὁμιλητὴν τὸν Π.Κ.Β., β) Εἰς Ὁρθόδοξον Θεολογικὴν Ἀκαδημίαν Κρήτης, γ) Εἰς Θεσσαλονικίην, μέ τὴ συνεργασία καί τοῦ Συλλόγου Εὐρυτάνων Θεσσαλονικῆς, δ) εἰς Η.Π.Α., εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ 40οῦ Συνεδρίου τῆς Ἐνώσεως Εὐρυτάνων Ἀμερικῆς, τὸ «Βελοῦχι».

Μέ τὸ Ἐπιστημονικὸν Συνέδριον *Σύναξις Εὐγένιος ό Αἰτωλός καί ἡ ἐποχὴ του* (σ. 259 κ.έ.) «ἐπεδιώχθη ἡ θεώρησις τῆς Παιδείας εἰς τὴν Εὐρυτανίαν κατὰ τὸν ὀθωμανοκρατίαν καί ἐπεχειρήθη ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καί παιδαγωγικὴ ἀξιοποίησις τοῦ ἔργου τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου ὡς ἀφετηρία διὰ τὴν πληροτέραν ἀποτίμησιν τῆς προσφορᾶς του εἰς τὴν Παιδείαν, τὴν Ἐκκλησίαν καί τὸ Ἔθνος», καί ἐπετεύχθη, ὅπως μαρτυροῦν καί τὰ δημοσιευθέντα ὀγκώδη Πρακτικά του (σσ. 707), ὅπου συμπεριλαμβάνονται καί οἱ «Ἀπηγήσεις καί ἀξιολογήσεις των», καθὼς καί ἐνταῦθα (σ. 263 κ.έ.).

Ἐνα ἄλλο λίαν ἀξιόλογο ἐπίτευγμα τοῦ Συνδέσμου «Εὐγένιος ό Αἰτωλός», εἰς ἐπισφράγιση καί τῶν ἀνωτέρω, εἶναι καί ἡ μετὰ πολλοῦ ὄντως κόπου ἀνέγερσις τοῦ *Μνημείου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ καί τῶν Διδασκάλων τοῦ Γένους τῶν Σχολῶν τῶν Ἀγράφων*, ποῦ ἐτοποιητῆθη παρὰ τὸ Ἱ. Βῆμα τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγίας Τριάδος, ἔργου τοῦ Εὐγενίου, τὸ ὁποῖο καταλλήλως διαμορφωθὲν ἀποτελεῖ ἓνα θαυμάσιο μνημειακὸν συγκρότημα, μέ τὴν προτομὴν τοῦ Εὐγενίου καί τὰ ὀνόματα ὑπὲρ τριάκοντα «Διδασκάλων τοῦ Γένους τῶν Σχολῶν τῶν Ἀγράφων (1645-1845)».

Ἀπὸ τὴν λίαν ἐπιτυχημένην ἐκδήλωσιν τῶν Ἀποκαλυπτηρίων τοῦ μνημείου αὐτοῦ (31.7.1994), ἐπισημαίνομεν ἰδιαίτερα τὴν -μνημειώδη καί αὐτὴν- ὀμλία τοῦ Π.Κ.Β.Ι, ὡς Προέδρου τοῦ Συνδέσμου (σσ. 288-98), ὁ ὁποῖος ἔδωκε καί μία σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν Παιδείαν μέ τίς Σχολὰς τῶν Ἀγράφων καί τοὺς Διδασκάλους τοῦ Γένους ἀπὸ τίς πρὸ σκοτεινῆς ἐκείνης ἐποχῆς (τῶν 2 πρώτων αἰώνων), μέχρι καί τίς πρὸ ἀνεπτυγμένους τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐγενίου, Ἀναστασίου Γορδίου καί Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, γιὰ νὰ καταλήξῃ, ὅτι «Διὰ τοῦ μνημείου αὐτοῦ ἀπονέμεται ἡ προσήμουσα τιμὴ πρὸς τὸν Εὐγένιον, ὡς τὸν Μεγάλον Διδάσκαλον τοῦ Γένους καί πρὸς τοὺς μαθητὰς καί διαδόχους του, κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ παραγγέλματος "ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων, ἔργῳ δεῖ καί δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς" (Θουκ. Β', 35)» καί «θὰ ἀποτελεῖ τοῦτο διαρκὴ ὑπόμνησιν τοῦ χρέους ὄλων πρὸς τὸ παρελθὸν καί τῆς συναισθήσεως εὐθύνης διὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου».

Τὸ νόημα τοῦ Μνημείου αὐτοῦ ἀποδίδουν καί τὰ Ἱεροπρόγραμμα εἰς τὸν χορὸν τῶν σεπτῶν αὐτῶν Διδασκάλων τοῦ Γένους», συντεθέντα ὑπὸ τοῦ Προποπρεσβυτέρου π. Ἀγγέλου Παπαθανασίου (300-302), τίς δὲ ἐπάξιες ἀπηγήσεις τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα στὸν Τύπο, ἐπιστολὰς κλπ. (303-316). Ὁ δὲ Συνδέσμος «Εὐγένιος ό Αἰτωλός», θεωρῶν τοὺς ἐν Εὐρυ-

τανία ύπηρετούντας Έκπαιδευτικούς ως επιγόνους τών τιμωμένων Διδασκάλων του Γένους προέτεινε ίνα θεωρηται τούτο ύπ' αὐτῶν "Μνημεῖον τῆς Παιδείας" καί τιμᾶται κατά τήν καθιερωμένην ἐορτήν τῶν Γραμμάτων τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, διά καταθέσεως, ἔστω ἐνός στεφάνου», ἀλλά «δὲν εὔρεν εἰσέτι τήν προσήκουσαν ἀνταπόκρισιν...»!

Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι καί τὸ «ἱστορικὸν ἀνεγέρσεως Ἱεροῦ Ναοῦ Ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ» καί ἡ Σχέσις τοῦ Γηροκομείου καὶ Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός» (321-346): Ἄφου ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις τοῦ Δ.Σ. τοῦ «Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Καρπενησίου» δι' ἀνέγερσιν Ἱ. Ναοῦ στοῦ Γηροκομείου (2/12.3.91) καί ἀνάθεσιν σὲ ἐργολάβου (3/1.3.91), ἐτέθη καί θέμα ὀνοματοδοσίας του (4/12.6.91) καί ὕστερα ἀπὸ 7 προτάσεις κατέληξαν νὰ ἀφιερωθῆ στὸν Εὐρυτάνα Διδάσκαλο τοῦ Γένους «Εὐγένιο τὸν Αἰτωλό». Ἐθεμελιώθη λοιπὸν τὴν 3.7.91 καί ἐγκαινιάσθη στις 25.7.93.

Τὸ Γηροκομεῖο ὁμῶς ἔχει καί τὴν «προϊστορία» του σχετικὰ καί μὲ τὸν Σύνδεσμο «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός»: Ἦδη στοῦ ἀρθροῦ 14 τοῦ Καταστατικοῦ του προβλέπεται καί ἡ ἴδρισις λειτουργίας «Οἴκου Εὐγηνίας» (Γηροκομείου). Στις 5.4.1970 ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συνδέσμου, ὡς ἐκπρόσωπος αὐτοῦ σὲ πολὺ ἐμπεριστατωμένη ὁμιλία του στοῦ Πνευματικοῦ Κέντρο τοῦ Συνέσμου, μὲ θέμα «ἐνός μεγάλου Χρέους», ἔθεσε τὸ θέμα ὡς «σπουδαῖο καί ἐπίκαιρο», γιὰ «βοήθεια πρὸς τοὺς γέροντας» μὲ τρεῖς τρόπους, ἥτοι δείχνοντας: α) κατανόησι, β) ἀγάπῃ καί γ) προσφέροντας βοήθεια, ἠθικὴ καί ὕλική, ἀναπτύσσοντας τοὺς εὐρέως.

Ἐπικολούθησε ἡ ἐκ μέρους τοῦ Συνδέσμου ὑποβολὴ πρὸς τὸ Δ.Σ. τοῦ Δήμου Καρπενησίου σχετικῶν αἰτήματων «... διὰ τὴν διάθεσιν ἐπισημανθείσης Δημοτικῆς ἐκτάσεως», παρὰ τὴν θέσιν Ἱερομνήμων καί μάλιστα «προσέχθημεν εἰς τὴν ἀπόφασιν, ὅπως χωρήσωμεν εἰς τὴν ἀνέγερσιν καί ἀνάληψιν τῆς εὐθύνης λειτουργίας ἐν Καρπενησίῳ "Οἴκου Εὐγηνίας" (Γηροκομείου)» (ἔγγρ. 15/20.5.70). Αὐτὸ ἔγινε ἀσμένως δεκτὸν ἀπὸ τὸν Δήμο, ὁ ὁποῖος παρέδωσε πρὸς τοῦτο στήν ἐν λόγω θέσιν οἰκόμετο 7.000 τ.μ. (Συνεδρίασις 4η/ἀρ. Ἄποφ. 121-122/8.7.70). Ὁ δὲ Σύνδεσμος προχώρησε στήν ἀναζήτησιν τῶν ἀπαιτουμένων σχετικῶν πόρων μὲ πρώτην ἀρξασμένην ὀικονομικὴν ἀρωγὴν 50.000 δραχμῶν -τότε- ἀπὸ τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζα. Λόγω ὁμῶς τυπικοῦ νομικοῦ κωλύματος, τὸ ἔργο συνεχίσεως ἀνεγέρσεως τοῦ Γηροκομείου ἀνέλαβεν ὁ Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Καρπενησίου.

Μία ἄλλη πρόσφατη καί ἐν ἐξελίξει πρωτοβουλία τοῦ Συνδέσμου εἶναι ἡ «Προσωπνμία Σχολείου τῆς πόλεως Καρπενησίου διὰ τοῦ ὀνόματος "Ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ" (ἀρ. πρ. 11.10.3.08), μὲ ἀφορμὴ σχετικῆς ἐγκυκλίου τοῦ ΥΠΕΠΘ (2052/γ2?15.2.08) γιὰ καθιέρωσιν προσθήρις «προσωπνμίας» στὰ σχολεῖα.

Στὰ «Ἐπιλεγόμενα», τέλος, πρωταγωνιστὴς τῶν ἀγόνων γιὰ τὴν ἀναστήλωσιν καί ἀνακήρυξιν εἰς Ἄγιον τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ εἶναι ὁ Κ.Π.Β., ἀντιμεταπίζοντας ἀποτελεσματικὰ, μαζί μὲ τοὺς λοιποὺς συνεργάτες, μὲ ἐπί κεφαλῆς καί ὑπὸ τίς εὐλογίαις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου κ. Νικολάου, διὰ τὰ ἀναπόφευκτα θέματα καί προβλήματα καί μάλιστα εἰς καιροὺς χαλεποὺς, καί σ' αὐτὴν τὴν Ἑλληνικὴν Παιδεία μας, χωρὶς ἠθικὰ ἐρείσματα. Καί κατακλείει ὁ διὰ βίου αὐτὸς Ἐκπαιδευτικὸς Λειτουργός, ἀμετακίνητος ἀναγεννητὴς τῆς Εὐρυτανίας καί δραματιστὴς μᾶς σωστῆς Ἑλληνοχριστιανικῆς Παιδείας, «Εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην ἀναγεννητικὴν αὐτὴν προσπάθειαν ἐξόχως ἐπωφελὴς θὰ εἶναι ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὸ παρελθόν, ἡ γόνιμος ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἔργον καί τὸ πνεῦμα τῶν Διδασκάλων τοῦ Γένους, οἱ ὁποῖοι ἐστήριξαν τὸν λαὸν νὰ διοδεύσῃ τὸ "δούλειον ἡμῶν" καί παρεσκευάσαν αὐτόν, ἵνα ἐπαδιώξῃ καί ἐπιτύχῃ καί τὴν ἐθνικὴν του ἀποκατάστασιν. Μεταξὺ αὐτῶν διαλάμπουσα εἶναι ἡ προσωπικότης Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, Διδασκάλου σοφοῦ, Ὁσίου τῆς Πίστεως, προμάχου τῆς Ὁρθοδοξίας καί τῆς Παιδείας ὀρηγοῦ θεράποντος, αὐτῆς τῆς Παιδείας ἔχει

«ἀπόλυτον τὴν ἀνάγκην καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμός, Παιδείας δυναμένης νὰ παρέχη γνώσεις καὶ νὰ καλλιεργῇ ἰδανικά». Γένοιτο!

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Στέλιος Μουζάκης, *Μύλοι καὶ διαμόρφωση φεουδαρχικοῦ δικαίου στὴ δυτικὴ, βυζαντινὴ καὶ ὀθωμανικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα 2008, σσ. 399.

Ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ συγγραφέας (ἐφεξῆς σ.) τοῦ ὑπὸ παρουσίαση βιβλίου, μακρινῆς ἐρευνητῆς τῶν ὑδροκίνητων (καὶ ἀνεμοκίνητων) προβιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, συνέταξε μίαν πολὺ ἐνδιαφέρουσα μονογραφία *ἀρχαϊκῆς Κοινωνικῆς Λαογραφίας*. Ὁ Γ. Ν. Λεοντοίνης, καθηγητῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς καὶ Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στὸν *Πρόλογο* τοῦ βιβλίου, ἀναφέρει ὅτι ὁ σ. του «ἐπιχειρεῖ μίαν ἱστορικὴν σύνθεση μὲ ἀναλύσεις δεδομένων μᾶς συγκεκριμένης, μὲ χρονικὰ ὄρια κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς πραγματικότητος». Δὲν διαφωνῶ μὲ τὸν χαρακτήρα ποὺ προσδίδει στὸ πόνημα ὁ ἀγαπητὸς καὶ σεβαστὸς μου καθηγητῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς παρατηρήσεως βρίσκεται ἐν τῇ δικῇ μου ἀπόδειξιν ὅτι μὴ τέτοια ἐργασία, μὲ τὴν ἀνάλυτικὴν παράθεση κάποιων ἐπιπλέον *λαογραφικῶν παραμέτρων*, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ θεωρηθεῖ *λαογραφικὸ πόνημα καὶ μάλιστα «σύγχρονης θεώρησης»*. Θυμίζω προκαταβολικὰ ὅτι ἡ *Λαογραφία* εἶναι καὶ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ *Κοινωνικὴ Λαογραφία* (ὄρος τοῦ δασκάλου μου Μιχάλη Μερακλή) δὲν παραπέμπει σὲ κάποιο θεματικὸ εἶδος τῆς *Λαογραφίας* (ὅπως λέμε Ἑθνικὴ, Θρησκευτικὴ, κ.λπ.), εἶναι *ποιοτικὴ θεώρηση τῆς λαογραφικῆς ὕλης*, εἶναι μίαν σύγχρονη, νεοτερικὴ ὀπτική, μὲ κύριο μεθοδολογικὸ τῆς ἐργαλεῖο τὴν *κοινωνιολογικὴ-ἱστορικὴ* θεώρηση τῶν *λαογραφικῶν φαινομένων*. Ἐντάσσει καὶ μελετᾷ, δηλαδή, τὰ *λαογραφικὰ φαινόμενα «ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ συγκεκριμένων»*, ἐπὶν διαπλοκὴν τοὺς μὲ τὴν εὐρύτερη κοινωνία καὶ μὲ τὸ φυσικὸ τῆς περιβάλλοντος («οἰκολογικὴ θεώρηση»). Συνδέει, συνεχίζω, τὸν μελετώμενο ἀπ' αὐτὴν λαϊκὸ πολιτισμὸ (τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν ἀστεων) μὲ τὶς κοινωνικὰς διαδικασίας καὶ τὶς ὑπάρχουσες δομές. Ἀλλὰ ἡ κοινωνικὴ ἐνταξίς τῶν φαινομένων σημαίνει *αὐτομάτως* καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέτασίν τοὺς. Ἄρα, ἡ Ἱστορία εἶναι γιὰ τὴν Κοινωνικὴ Λαογραφία ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἐργαλειακῆς μεθοδολογίας τῆς. Π' αὐτὸ καὶ οἱ θεωρήσεις τῆς εἶναι *ὀλιστικῆς*, τὰ ἐπιμέρους δηλαδή ἐντάσσονται, μελετῶνται καὶ κατανοοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης *ὀλότητος* (κοινωνικοἰστορικῆς καὶ οἰκονομικῆς) ποὺ τὰ ἐμπεριέχει. Μίαν ὀλότητος ὅμως ἐν διαρκεί κινήσει, ἐν διαρκεί μεταβολῇ (ἄλλοτε ἀργή, ἄλλοτε ραγδαία), τὴν ὁποία ὁ «σύγχρονος» *λαογράφος* ὀφείλει νὰ παρακολουθεῖ, νὰ ἐπικεντρώνει τὴν προσοχὴν του στὶς ἐπερχόμενες κάθε φορά ἀλλαγὰς καὶ νὰ ἀναδεικνύει τὶς συνέπειάς τοὺς.

Αὐτὰ πραγματῶνται (σὲ μεγάλῳ βαθμῷ) στὸ πόνημά του ὁ Σ. Μουζάκης, γι' αὐτὸ καὶ πετυχαίνει τὸν ἀπαραίτητο σήμερον (σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ θεώρησιν) *διεπιστημονικὸν χαρακτήρα* του, γι' αὐτὸ καὶ ἐξ ἀρχῆς τὸ χαρακτήρισεν «*πόνημα Κοινωνικῆς Λαογραφίας*». Ἐντάσσει τὸ θέμα του ἐπὶν τοπικῇ ἢ τὴν εὐρύτερῃ ἑλληνικῇ ἢ τὴν ὀθωμανικῇ κοινωνίᾳ, ἀναδεικνύει τὶς ἰδιομορφίας αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν, τὶς τοπικὰς τοὺς *εἰσρότητας*, ποὺ δημιουργοῦν τὸ *ἑξωριστό*, τὸ *διαφοροποιόν*, τὸ ὁποῖο μετὰ ζήλου θηρεύει ὁ ἐρευνητῆς τῆς *Λαογραφίας*. Θέτει ὡς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις τῆς ἐρευνας ὅτι ἡ ἀνέγερσις ἑνὸς νερόμυλου / ἀνεμόμυλου ἦταν ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς πόλεως, ὡς ἀγροτικῶν κτισμάτων, ὡς τμήματος τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ δομημένου περιβάλλοντος, ὡς ἐργαλεῖου ἐξουσίας (ἀφοῦ ἦταν μονάδα *πλουτοπαραγωγικῆς*), ὡς *περιουσιακοῦ μεταβιβάσιμου ἀγαθοῦ* μὲ

δλα τὰ σχετικά πού λανθάνουν πίσω από μία τέτοια μεταβίβαση, κ.τ.τ. Αναλύει τὰ οικονομικά μεγέθη τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἐπιμέρους (στενῆς ἢ εὐρύτερης) περιοχῆς, τὶς σχέσεις αὐτῶν τῶν ὑλικῶν κατασκευῶν μὲ τὴν κοινωνία ἢ μὲ κάποιες ομάδες τῆς (δυνατότητα ἐγκατάστασης, ἀποδοχὴ τους, λειτουργία τους), τὶς ἰδιαίτερες σχέσεις μεταξύ τῶν κτητόρων καὶ τοῦ προσωπικοῦ τους, τὸν τομέα τῶν *ιδεολογιῶν* πού ἀναπτύσσονται γύρω ἀπὸ τὸν μύλο (ἕνα ἐργατικό δυναμικό, π.χ., λειτουργεῖ μὲ συγκεκριμένες στάσεις καὶ συμπεριφορές, ἀποδίδει ἔργο μέσα σὲ συγκεκριμένες συνθῆκες), κ.ἄ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάλυση τοῦ κόσμου τῶν μυλωνάδων, τὸν ὁποῖο ὁ σ. ἀναπαράστησε *ὀλιστικά*, παραθέτοντας τὶς μεταξύ τους συσσωματώσεις (*ἐνάφια*), τὴν ἀνάλογη οικονομικὴ καὶ κοινωνικοπολιτικὴ τους δύναμη, τὴν παρουσίαση τῆς καθημερινῆς κοινωνικῆς τους ζωῆς, τῆς ὄχι καὶ τόσο καλῆς ἀποδοχῆς τους ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κοινωνικὸ σύνολο. Ὁ μυλωνάς εἶχε ὄντως τὴ φήμη ἀπατεῶνα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἡ φηγοῦρα του συνδυάστηκε μὲ σεξουαλικὸ καὶ γκροτέσκου περιεχομένου διηγήσεις, μὲ ἀγῶνες ψευδολογίας. Π' αὐτὸ καὶ στὴ λαϊκὴ συνείδηση ἦταν *προσορισμένος* (θὰ ἰσχυρίζοταν κάποιος) νὰ ὑποστῆ τὶς τιμωρίες τῆς κόλασης (οἱ πάμπολλες λαϊκῆς διηγήσεις, ἡ λαϊκὴ εἰκονογραφία, οἱ σχετικὲς παραδόσεις μαρτυροῦν ἀδιάψευστα γιὰ τὰ παραπάνω). Ὅλα αὐτὰ ἐρμηνεύονται (α) ἀπὸ τὴν ὑπαρκτὴ σὲ πάμπολλες περιπτώσεις ἔκνομη καὶ ἀνήθικη συμπεριφορὰ του μὲ τὴν ὑποκλοπὴ ἀλευριοῦ ἀπὸ τοὺς πελάτες του, (β) γιὰ τὶς διαφυλικῆς ἐρωτικῆς σχέσεις του, ἐνισχύονται δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ χώρος τῆς δράσεώς του (ἔξω συνήθως ἀπὸ τὸ χωριό, σὲ ἀπόμακρα καὶ ὑψηλὰ μέρη) βρισκόταν στὸ *μεταίχμιο* ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ στὸν ἐξωτισμό, στὸ «ἐδῶ» καὶ στὸ «ἐκεῖ», ὅπου «ἐκεῖ» ὁ ἀνώτερος κόσμος τῶν κάθε λογῆς πνευμάτων. Ἀπέκτησε, δηλαδή, τὸν ἀντίστοιχο χαρακτήρα αὐτῶν πού ἀποκαλοῦμε στὴ Λαογραφία «ἐνδιάμεσα ὄντα», ἄρα ξεχωριστὰ καὶ περιβεβλημένα μὲ ἀλλὸ ἐξωτισμοῦ καὶ μὲ δαιμονολογία.

Ὅλα τὰ παραπάνω ὁ κ. Μουζιάκης τὰ ἐνέταξε καὶ τὰ ἐξέταξε σὲ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο: ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἑλληνικοῦ Μεσαίωνα μέχρι τὸν 19ο αἰ., στὸ τέλος τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἡ ἀπαρχὴ τῶν μεγάλων ρήξεων μὲ τὸ παρελθόν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα, ἀφοῦ ἔκτοτε οἱ προβιομηχανικῆς κατασκευῆς καὶ ἐγκαταστάσεις παύουν πλέον νὰ συνεισφέρουν στὴν ἀλλαγμένη κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ τῆς νέας ἐποχῆς. Θεωρῶ πάντως ὅτι ὁ χρονικὸς ὀρίζοντας τῆς ἐργασίας εἶναι μεγάλος, οἱ μεταβολές (καίτοι ἀργόσυρτες) ἦταν πολλές, οἱ τοπικῆς ποιτικῆς περισσότερες. Π' αὐτὸ καὶ παρατηρῶ (προσωπικὴ ἢ ἐκτίμηση) μία κάποια «δυσλειτουργία» στὴν κατάταξη τῆς ὕλης. Μία διαφορετικὴ διάταξη, π.χ. κατὰ *θέματα*, τὰ ὁποῖα θὰ παρουσιάζονταν *διαχρονικά*, στὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, νομίζω πὼς θὰ ἀπέδιδε τελειότερα ἀποτελέσματα. Ἡ ἰδιότητα τοῦ σ. ὁμως, ὡς ἱστορικοῦ, τὸν ἐξώθησε στὴν τελικὴ του πρόταση, τὴν ὁποία βεβαίως θὰ ὑπερασπισθοῦν καὶ ἄλλοι ἀναγνώστες του.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου θαυμάζει τοὺς περιγραφόμενους μύλους ὄλων τῶν τύπων, ὡς ἔργα ἐντυπωσιακὰ τοῦ λαϊκοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, γιὰ τὴν πολυδιαφημισμένη λιτότητα τῆς κατασκευῆς τους, τὴν ἀρμονία τῶν ὄγκων τους, τὴν ἀνθεκτικότητα τῶν ὑλικῶν τους, τὴ σύνδεσή τους μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, κ.λπ. Αὐτὸ πού προκαλεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὁμως εἶναι ὁ «πολύχρωμος» ἰδεολογικὸς κόσμος πού συνδέεται μὲ αὐτούς, καὶ δὴ μὲ τὸ ἔθιμκὸ *δίκαιο* τῆς λειτουργίας τους. Ὁ σ. ἐπικεντρώνει τὸ θέμα του, ὀρθῶς, στὴν ἐξέλιξη τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου τῆς λειτουργίας τους. Πρόσεξα ἰδιαίτερος τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ δικαϊκῆς ἀπόψεως ζήτημα τῶν «καινοτομιῶν» καὶ τῶν «δουλειῶν». Αὐτὲς προσδιόριζαν τὸν τρόπο ἐλέγχου μᾶς ἐγκατάστασης μύλου, ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία του μέχρι καὶ τὸ δίκαιο τῆς διέλευσης τοῦ ἀναγκαίου γιὰ τὴ ζωὴ τους ὕδατος, θέμα πού ἦταν *ἐνόητος* ἀπὸ τὰ πλέον ἐπίδικα, καὶ ταλάνισε ἐπὶ αἰῶνες τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν κοινοτήτων. Ἡ παρουσία

των καινοτομιών στο βιβλίο είναι η μεγίστη απόδειξη ότι ο σ. θεάται τον κόσμο που αναπαριστά ιστορικά, αναζητά αιτίες και αποτελέσματα, τις *συνάψεις*, την ιστορική αίτιοκρατία, θεωρεί την *ιστορικότητα των φαινομένων* ως πρωταρχικής σημασίας σκέψη, ως κατευθυντήρια αρχή για την ανάλυσή του. Τις μεγάλες αυτές «καμπές» στην παγκόσμια ιστορία (από τον 1ο ήδη π.Χ. αί.) αναλύει στις σσ. 38 κ.έ., 46 κ.έ. και 52 κ.έ. του πονήματός του. Η πρώτη παραπομπή αναφέρεται στην «προϊστορία» των μύλων, από τη μαρτυρία του κώδικα του Χαμουραμπι και του Στράβωνα μέχρι τον 10ο αί., στην Δ. Ευρώπη και στην Ά. Μεσόγειο, με έμφαση στην πρώτη. Η δεύτερη παραπέμπει στην ίδρυση εκ μέρους των δυτικών (φρουδαρχών) αρχόντων των πολυάριθμων προσχεδιασμένων χωριών («νέων πόλεων»), στα όποια η ανάπτυξη των μύλων αναγνωρίστηκε ως ουσιώδες συστατικό της οικονομίας τους. Άρα, ο σχεδιασμός των πόλεων διαμόρφωσε τους υδάτινους δρόμους, οι χωροδεσπότες καθόριζαν τον αριθμό των μύλων, το μέγεθός τους, την προστασία τους, άρα ήλεγχαν με ένα έπιπλέον αποτελεσματικό μέσον τους ύψισταμένους τους. Οι ενδιαφέρουσες «καινοτομίες» στον ελληνικό μεσαιωνικό χώρο («Βυζάντιο») αναπτύσσονται στις σσ. 52-65, εντός του κοινωνίου και του οικονομικού πλαισίου της εποχής, στην αλληλεξάρτησή τους και πάλι.

Ο σ. κατέβαλε μεγάλο αγώνα για τη συλλογή του πολύμορφου υλικού του, εργάστηκε με γνώση και ακαταπρόητο ζήλο για την συγκρότηση του πονήματός του. Τα διαθέσιμα προς μελέτη κατάλοιπα (οικόδομικά και μηχανολογικά) της ύδροκίνησης και της άνεμοκίνησης ήταν λίγα ή ελάχιστα, εύδωλα όπως ήταν στη φθορά του χρόνου και της εγκατάλειψης. Παράλληλα όμως με το έργο του έντοπισμού, της καταγραφής και της παρουσίασης τέτοιων τεχνολογικών εγκαταστάσεων, ο σ. έδωσε (το κύριο) βάρος του στην «έρευνα γραφείου», στη μελέτη δηλαδή: νομοθετικών διατάξεων, αποφάσεων της κρατικής, εκκλησιαστικής και κοινωνικής έξουσίας, τοπικού δικαίου, συμβάσεων, καταγραφών-μαρτυριών σε δικαιοπρακτικά έγγραφα διαφόρων κατηγοριών, περιγραφών περιηγητών, απεικονίσεων εγκαταστάσεων σε έντυπα, κ.λπ. Όλα αυτά συμπληρώνουν τις άθεατες και άγνωστες κοινωνικές και οικονομικές όψεις του παρελθόντος με έναν αξιοθαύμαστο και γλαφυρό τρόπο. Άποδελτιώθηκε, όπως αντίλαμβάνομαι, τεράστιος όγκος δικαιοπρακτικών εγγράφων και προγενέστερης βιβλιογραφίας, άποσπασματικής στο περιεχόμενο της και έπιδερμικής στην ανάλυση των παραμέτρων που σχετίζονται με το θέμα. Γι' αυτό κρίνω πως ο Μουζάκης συγκρότησε τελικά ένα σημαντικό πόνημα, άφου καλύπτει με πληρότητα την περιορισμένη μέχρι σήμερα σχετική έρευνα και συνδυάζει διεπιστημονικά την ιστορική και τη λαογραφική θεώρηση. Γι' αυτό, θα γίνει σημείο αναφοράς των μελλοντικών έρευνητών, ή άλλως, ένα πολύτιμο δώρο για τη Λαογραφία που ζητά πάντοτε άνάλογες εργασίες για να στηρίξει ίσχυροτερα τα δικά της πορίσματα.

Πρός καταποτισμό των αναγνωστών αναφέρω ένδεικτικά τα θέματα του Β' μέρους του βιβλίου, γιατί πολλά από αυτά άποτελούν άντιστοιχα τμήματα και του Α' μέρους. Έπιλέγω το Β' μέρος, επειδή αναφέρεται στον νέο Έλληισμό, αυτόν της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου, της όθωμανοκρατίας και του πολύμορφου 19ου αί.: *Δυτικοί δυνάστες - Όθωμανοί*, 2. *Ιστορικό πλαίσιο*, 3. *Οικονομικές σχέσεις και δικαιώματα*, 4. *Όθωμανικό δίκαιο*, 5. *Οί Ήγεμονίες* (είδικη άναφορά στο δίκαιο που επικρατούσε στη Μολδοβλαχία), 6. *Άγροτικές σχέσεις στην όθωμανική άυτοκρατορία*, 7. *Οί μύλοι σε έγγραφα*, 8. *Διάφορες συμβάσεις-συμφωνίες*, 9. *Μεταβυζαντινό δίκαιο*, 10. *Καινοτομίες των μύλων*, 11. *Μυλαύλακο* (το αλάκι του νερού και διατάξεις σχετικές με τη διέλευση του νερού), 12. *Δουλείες, Τεχνολογία κατασκευής (ύδρομύλων, μυλαύλακων και στέρνας)*, 13. *Έλεύθερα ρέοντα ύδατα (δίκαιο)*, 14. *Θεομοί άστικών άκινήτων ίσχύοντες και στους μύλους* (ό θεομός της προτίμησης, της άλλαξιάς, της άθέμιτης πώλησης, κ.ά.), 15. *Κόστος κατασκευής*, 16. *Όθωμανικό δίκαιο του 19ου*

αί., 16. Μύλοι στο ελληνικό βασίλειο, 17. Δίκαιο τῶν μύλων στο ελληνικό βασίλειο, 18. Ἀνεμόμυλοι, 19. Καινοτομίες ἀνεμόμυλων, 20. Σύσταση δουλείας σχετικῆς με ἀνεμόμυλους (δουλεία ἀέρος, δίοδου), 21. Ἀνακεφαλαίωση, 22. Ἀνθρώπινο δυναμικὸ (τεχνίτες, συνεταιρισμοὶ, συντεχνίες μυλωνάδων, κ.ἄ.), 23. Περιβάλλον καὶ τεχνολογία, 24. Κοινότητα καὶ μύλοι, 25. Κοινωνικὴ ζωὴ τῶν μυλωνάδων, 26. Κοινωνιολογία τῶν μύλων (μυλωνάδες - φεουδάρχες - ἀγρότες καὶ οἱ μεταξύ τους σχέσεις), 27. Ἐπίλογος.

Τὸ βιβλίο συμπληρώνουν ἐκτενῆς βιβλιογραφία (σελ. 355-380), εὐρετήριο ὄρων, προσώπων καὶ τοπωνυμίων, περίληψη στὴν ἀγγλική, διανθίζεται δὲ ἐποικοδομητικὰ με πλῆθος φωτογραφιῶν, χρτῶν, κάρτ-ποστάλ, σχεδίων καὶ ἀποτυπώσεων προερχομένων ἀπὸ προσωπικὲς μετρήσεις καὶ σχεδιάσεις τοῦ συγγραφέα.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεί, τέλος, ὡς Νάξιος, νὰ ὑπογραμμίσω τὴν «ὑψηλὴ θέση» ποὺ καταλαμβάνει στὴ μελέτη τοῦ Μουζᾶκη ἢ ἰδιαίτερη πατριδα μου καὶ νὰ ἐξάρω τὴν τιμητικὴ ἀναφορὰ τοῦ σ. (στὰ δικά του προλογικὰ «Λίγα Λόγια») σὲ δύο συμπατριῶτες μου ποὺ δὲν βρίσκονται πλέον ἐν ζωῇ, καὶ οἱ ὅποιοι φαίνεται πὺς τοῦ εἶχαν προσφέρει τὴν αἰτηθεῖσα ἐκ μέρους του ἀρωγὴ τους: τοὺς ἀειμνήστους Ν. Κεφαλληνιάδη καὶ Γ. Δημητροκάλλη. Οἱ λιγότες γραμμὲς ποὺ τοὺς ἀφιερώνει ἐπιθυμῶ νὰ θεωρηθοῦν «ἐλάχιστο πνευματικὸ τους μνημόσυνο» (σ. 19). Ὡς Νάξιος, αἰσθάνομαι ἰδιαίτερη χαρὰ γι' αὐτὴν τὴν τιμητικὴ ἀναφορὰ τοῦ Σ. Μουζᾶκη.

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Πρακτικὰ Διορθοδόξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος - Νεομαρτύρες προάγγελοι τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους». Ὑδρα 10-14 Νοεμβρίου 2000. Ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ὑδρας, Σπειτσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιονίδος καὶ Τροιζηνίας, Ὑδρα 2007, σσ. 578. Πρόλογος ὑπὸ Σεβ. Μητροπολίτου Ὑδρας κυρίου Ἐφραίμ. *Τὰ Προτεταγμένα* ὑπὸ Σεβ. Μητροπολίτου πρ. Ὑδρας κυρίου Ἱεροθέου. Ἐπιμέλεια ἐκδ. ὑπὸ Διον. Χ. Καλαμάκη, Διορθώσεις - Εὐρετήρια: Διον. Διονουσίου.

Ἡ διοργάνωση τοῦ ἀναφερομένου στὸν τίτλο συνεδρίου ὑπῆρξε ἐπιθυμία τοῦ ἀειμνήστου γέροντος Μητροπολίτου Ὑδρας Ἱεροθέου Τσαντίλη († 15.7.2008), Ἐπιτίμου Μέλους τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός. Ὁ ἐκλιπὼν ἱεράρχης εἶχε ἤδη διοργανώσει δύο διορθόδοξα ἐπιστημονικὰ συνέδρια περὶ τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου στὴν Αἴγινα, με μεγάλη ἐπιτυχία. Ἀπέμενε ἡ πραγματοποίησις ἑνὸς ὀνείρου ζωῆς, ἡ διοργάνωση τοῦ συνεδρίου περὶ Νεομαρτύρων καὶ Ἁγίου Κωνσταντίνου τοῦ Ὑδραίου, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ὡς ὑποχρέωσή του πρὸς τὸν Ἅγιο, τὴν Ὑδρα καὶ τοὺς κατοίκους της. Ἐνα περίπου ἔτος διήρκεσε ἡ προετοιμασία τοῦ συνεδρίου, στὴν ὁποία καθοριστικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν κατοίκων τῆς Ὑδρας, ἰδιαίτερος τῶν ἱερέων, τῶν μοναχῶν, τῶν ὑπαλλήλων τῆς Μητροπόλεως, ὁμίλων κυριῶν τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Ὑδρας, τῆς Δημοτικῆς ἀρχῆς, τῶν ξενοδόχων, ὁμάδας νέων φιλόλογων, τοῦ τότε Γενικοῦ Ἀρχιερατικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἱ. Μ. Ὑδρας καὶ νῦν Μητροπολίτου Κυθήρων κυρίου Σεραφεῖμ Στεργιούλη καὶ κυρίως, τοῦ ἔχοντος τὸν γενικὸ συντονισμὸ τῆς ἐργασίας, τότε Πρωτοσυγγέλλου καὶ νῦν Μητροπολίτου Ὑδρας κυρίου Ἐφραίμ Στενάκη.

Ἡ προσφώνηση τοῦ αὐοιδίμου Ἱεροθέου κατὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ συνεδρίου τυπώνεται με τίτλο «Τὰ Προτεταγμένα» στὶς πρώτες σελίδες τοῦ παρόντος τόμου καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν εὐρεία γνώση τοῦ θέματος, τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων, ὅπως ὅλα τὰ κείμενα τοῦ ἀειμνήστου. Τὴν στοιχειοθεσία τοῦ κειμένου αὐτοῦ διεκπεραίωσε με ὑπομονὴ καὶ ἐπιτυχία ἡ φιλόλογος Ἰωάννα Ρουμάνη.

Άμέσως μετά την επιτυχή ολοκλήρωση του συνεδρίου, καμπτόμενος από το βάρος της ασθένειας, αλλά και ικανοποιημένος από την εκπλήρωση της επιθυμίας του, αποφαίσει να παραιτηθεί του θρόνου και την 15η προς 16η Δεκεμβρίου 2000, ώρα 00.20, υπογράφει το κείμενο της παραίτησής του, στην κατοικία του επί της οδού Τοιμωκή στην Αθήνα. Η παραίτηση έγινε δεκτή από την Διαρκή Ίερά Σύνοδο και το σχετικό Π.Δ. έξεδόθη την 21.12.2000 και δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 301/Β/29-12-2000. Την 12η Ίανουαρίου 2001 εξελέγη νέος Μητροπολίτης Ύδρας ο Σεβ. κ. Έφραίμ, ο οποίος χειροτονήθηκε στον Καθεδρικό Ναό Αθηνών την 14.1.2001 και έθρονίστηκε την Ύδρα την 17.2.2001. Ο Θεός είχε χαρίσει στον άειμνηστο Ίερόθεο την εκπλήρωση όλων των μυχιών πόθων του.

Τά άνωτέρω έστωσαν εις μνημόσυνον αυτού υπό του γράφοντος τό παρόν σημείωμα.

Η έκδοση του τόμου καθυστέρησε λόγω βραδύτητας στην άποστολή των ανακοινώσεων. Από τις 33 ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο έξετυπώθησαν οι 27, καθ' όσον 6 συνέδριοι δέν άπέστειλαν τά κείμενά των. Από τους συγγραφείς, οι Κώστας Σαρδελής, Κωνσταντίνος Τριανταφύλλου και π. Γεώργιος Χώρας στο μεταξύ διάστημα άπεβίωσαν και δέν είδαν τυπωμένες τις ανακοινώσεις των. Μετά την έκδοση του τόμου άπεβίωσε και ο Δημήτριος Σοφιανός. Άς άναπαύωνται οι ψυχές των έν σκηναίς δικαίων.

Μετά την δημοσίευση των μνημμάτων των Πατριαρχών και Προέδρων Αυτόκεφάλων Έκκλησιών και του αναλυτικού προγράμματος του συνεδρίου, δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις κατά την σειρά με την όποία έκφωνήθηκαν. Συγκεκριμένα δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις των Χρήστου Κρικιάνη, Ίωάννου Άθανασοπούλου, Δημητρίου Σοφιανοσί, Βασιλείου Φανουργάκη, Μοναχού Χριστοφόρου Ίβηρίτου, Συμεών Πασχαλίδη, Δημοσθένους Στρατηγούπουλου, Σοφοκλή Δημητριάκοπούλου, Ίωάννου Καραμήτσου, Γεωργίου Παντελίδη, Γεωργίου Προκοπίου, Κώστα Σαρδελή, Άχιλλέως Χαλδαιάκη, Δημητρίου Λιαμάνη, Σεβ. Μητροπολίτου Νικοπόλεως και Προβέξης Μελετίου Καλαμαρά, Μοναχού Μανούσως Άγιορείτου, π. Δημητρίου Στρατή, Τάσου Γριτσοπούλου, Κωνσταντίνου Τριανταφύλλου, Άρχμ. Γεωργίου Χώρα, Σεβ. Μητροπολίτου Άρχαλοχωρίου Άνδρέου Νανάκη, Χρήστου Οικονόμου, οικονόμου Παρασκευά Άγάθωνος, πρωθιερέως Βαλεντίνου Άσμου, πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση και Διονυσίου Καλαμάκη. Άκολουθούν τά πορίσματα του συνεδρίου και τό εύρετήριο όνομάτων, τόπων και έννοιών. Την άρτια έκδοτική έργασία έφερε εις πέρας τό Τυπογραφείο των νιών Έμμ. Παπαδάκη, με την οικονομική χορηγία του Ίδρύματος Στυλιανού και Μαρίας Βέτιμη, εύγενεί φροντίδι της κας Τάνιας Βέτιμη-Μερτζάνη.

Σχεδόν όλες οι ανακοινώσεις πραγματεύονται πρωτότυπα θέματα, φιλολογικά, ύμνολογικά, ιστορικά, θεολογικά, αρχαιολογικά και συμβάλλουν καθοριστικά στην περαιτέρω μελέτη του θέματος των Νεομαρτύρων που συναρτάται άμεσα με την διαπίστωση συζεύξεως έθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως στον έλληνικό χώρο.

Η Ίερά Μητρόπολη Ύδρας και ο Ποιμενάχης της δύνανται δικαίως να καυχώνται, διότι έχουν εκδώσει σπουδαία έργα. Άπό τις πρώτες εκδόσεις της Ί. Μονής Άγίας Τριάδος Ύδρας μέχρι τον παρόντα τόμο, οι εκδόσεις της Μητροπόλεως και των Μονών της άποτελούν έπιστημονικά και έκδοτικά άρτια έργα τά όποία συμβάλλουν στον πνευματικό καταρτισμό των πιστών, στην μελέτη της τοπικής και της καθόλου έλληνικής ιστορίας και την προβολή των αξιών και των έπιτευγμάτων των ήρωικών κατοίκων των νησιών μας. Άς εύχηθούμε αυτές οι πρωτοβουλίες να συνεχισθούν, επ' αγαθώ της Έκκλησίας, της πατρίδος και της έπιστήμης.

Γιώργου Κυρ. Ἀθανασίου, *Ἡ προσφορά τοῦ Πόρου στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 καὶ οἱ Ποριῶτες ἀγωνιστές*, Πόρος 2008, σσ.200.

Εἶναι πολὺ σημαντικό τὸ γεγονός ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια πληθαίνουν οἱ μελέτες ποὺ ἀναφέρονται στὴν τοπικὴ ἱστορία σὲ πανελλήνιο ἐπίπεδο. Ὅσον ἀφορᾷ ἰδιαίτερα στὸν Ἀργοσαρωνικὸ, οἱ μελέτες αὐτές συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦν σὲ φιλολογικές, ἱστορικές, ἀρχαιολογικές πτυχές τῆς παρουσίας τῶν πόλεων καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ στὴν πορεία τοῦ χρόνου. Ὁ Ἀργοσαρωνικὸς εἶχε τὴν τύχη καὶ τὴν ἀτυχία νὰ εὐρίσκειται ὑπὸ τὴν σκιά τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς ἀπ' ἑνός, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς Πελοποννήσου ἀπ' ἑτέρου, γι' αὐτὸ καὶ ποτὲ δὲν ἀξιώθηκε μιάς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης στὸ σύνολό του. Τὰ τελευταῖα χρόνια, ὅμως, βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας πολλὲς ἀξιόλογες μελέτες ποὺ φωτίζουν ἐπὶ μέρους πτυχές τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῆς περιοχῆς. Θὰ ἦταν, πάντως, χρήσιμο καὶ σκόπιμο νὰ ὑπάρξει κάποτε καὶ μιά συνθετικὴ μελέτη γιὰ τὸ σύνολο τοῦ χώρου, ἔργο ποὺ ἴσως ξεφεύγει ἀπὸ τὶς δυνατότητες ἑνὸς ἀνθρώπου.

Στὸν τομέα τῆς ἱστορίας τῆς νεώτερης Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαίτερα τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως, τὴν τελευταῖα δεκαετία ἐκδόθηκαν σπουδαῖα ἔργα ποὺ ἀναλύουν τὴν συμβολὴ τῶν νησιῶν στὸν κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἀγῶνα τοῦ '21. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζουν τὰ ἔργα: τῆς ἀείμνηστης Γεωργίας Κουλικούρη, *Αἴγινα ἢ Ἡ Αἴγινα στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Αἰγιῶτες ἀγωνιστές*, Αἴγινα 2002, τῆς Κωνσταντίνης Ἀδαμοπούλου, «Υἷδα. Τόπος καὶ ἱστορικὴ προσέγγιση» στὸ *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο - Μουσεῖο Ὑδρας: Πορεία μέσα στὸ χρόνο*, Ὑδρα 1997, σσ. 18-35, καὶ ἡ μονογραφία Ἀνδρέας Μιαούλης, *Ἀπὸ τὴν ἐλπίδα στὴν ἐλευθέρη Ἑλλάδα 1769-1835*, τοῦ Ἀνδρέα Κουμπῆ, *Σπετσιῶτες ναυμάχοι τοῦ 21* καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἡσαΐα, *Ὀδοιπορικὸ στὴν ἱστορία καὶ χωρογραφία τοῦ Δήμου Ἐρμιόνης. (Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα)*, Ἀθήνα 1996.

Μὲ τὸ παρὸν βιβλίο τοῦ Γιώργου Ἀθανασίου συμπληρώνεται ἓνα ἱστορικὸ κενό, ἀφοῦ καλύπτεται πλέον ἡ συνεισφορά τοῦ Πόρου στὸν ἀγῶνα τοῦ 21. Ὁ σ. χρησιμοποίησε, ἐκτὸς τῆς ὑπάρχουσας βιβλιογραφίας, τὶς ἐξῆς τέσσερις βασικὲς πηγές: 1. Τὸ «Ἀρχεῖον τῶν Ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀγῶνος 1854-1876», ποὺ σώζεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Πρόκειται γιὰ τὰ πιστοποιητικὰ ποὺ ἔδιναν οἱ ὀπλαρχηγοὶ καὶ ἡ διοίκηση στοὺς στρατιῶτες, πρὸς βεβαίωση τῆς ὑπηρεσίας των. Τὰ πιστοποιητικὰ αὐτὰ ὑποβλήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς ἢ ἀπὸ μέλη τῶν οἰκογενειῶν των σὲ δύο ἐπιτροπές, τοῦ 1844 καὶ τοῦ 1865, πρὸς «προικοδότησιν τῶν ἀγωνιστῶν», δηλ. γιὰ τὴν λήψη κάποιας ἀμοιβῆς, ἢ ὅποια συνίστατο σὲ ἀριστεία (: σιδηροῦν ἀριστεῖον ἀγῶνος, χαλκοῦν νομισματόσημου καὶ ἀργυροῦν ἀριστεῖον ἀγῶνος) καὶ σὲ χρῆμα (σύνταξη) πρὸς τοὺς ἰδίους, τὶς χήρας ἢ τὰ ὀρφανὰ τέκνα των. 2. Τοὺς τέσσερις πίνακες μὲ ὀνόματα δικαιοῦχων ἀριστεῖων ποὺ σώζονται στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. 3. Τὸν πίνακα ὑπ' ἀριθμ. 12721/15-12-1825, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὰ ὀνόματα 145 Ποριωτῶν ναυτῶν ποὺ ἔπλεαν μὲ τὰ πλοῖα τῆς Σπετσιωτικῆς μοίρας. Ὁ πίνακας σώζεται στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Ὁ σ. ἀναγγέλλει ὅτι μελλοντικῶς θὰ προβῆ σὲ λεπτομερῆ δημοσίευσή του. 4. Τὶς δημοσιευμένους πηγές, ἰδιαίτερα ἐκείνες τοῦ *Ἀρχείου τῆς Κοινότητος Ὑδρας, 1778-1832*. Τόμ. Α' - ΙΣΤ', ἐκδ. Ἀντ. Λιγνοῦ, ἐν Πειραιεῖ 1921-1932.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ βιβλίου προκύπτει σαφῶς ἡ ἀμοιβαία σχέση μεταξὺ τῶν νησιωτῶν κατὰ τὴν Ἐπανάσταση: οἱ περισσότεροι Ποριῶτες ὑπηρετοῦν σὲ πλοῖα Ὑδραίων ἢ Σπετσιωτῶν καραβοκρηδῶν, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀποφάσεις τῆς Δημογεροντίας Πόρου στέλλονταν πρὸς ἐπικύρωση στοὺς προκρίτους τῆς Ὑδρας. Ἄλλοι πάλι, λιγώτεροι, συνενώνονται μὲ

Αιγινήτες και συμμετέχουν στην έκστρατεια στην Κόρινθο, στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη πολιορκία του Άκροκορίνθου, στην έκστρατεια στην Άθήνα και στα Δερβένια το 1821, στις μάχες της Άγιας Μαρίνας και της Στυλίδας το 1822, στην έκστρατεια στη Στερεά το 1824, στην έκστρατεια στην Ύδρα το 1825, στον πόλεμο κατά των Αιγυπτίων του Ίμπραήμ το 1825, στη β' πολιορκία της Άκροπόλεως και στις επιχειρήσεις στην Άττική (Χαϊδάρι-Φάληρο) το 1826-27.

Οι στρατιωτικοί βαθμοί, όπως προκύπτουν από τις πηγές, είναι οι ακόλουθοι: μουλουξήδες (: αυτοί που συγκέντρωναν τους στρατιώτες σε μικρές ομάδες που στη συνέχεια ενώνονταν με μεγαλύτερα σώματα), σημαιοφόροι-μπαϊρακτάρηδες (: που ήταν οι γενναύτεροι, γιατί γύρω από τη σημαία δίνονταν οι σκληρότερες μάχες), αξιωματικοί χωρίς δήλωση τάξεως και στρατιώτες. Στο ναυτικό συναντούμε: πυροβολιστές, πηδαλιούχους, ύπωναυκλήρους, ναύτες, ναύτες α' τάξεως και ναύτες πηδαλιούχους. Άλλοι (: οι πλουσιότεροι) έδιναν χρήματα στον άγώνα, άλλοι (: οι περισσότεροι) ήταν μισθοσυντήρητοι, δηλ. λάμβαναν μηνιαίο μισθό ή κοσόν κατ' άποκοπήν από τους καραβοκύρηδες ή όπλαρχηγούς.

Ό σ. παραθέτει λεπτομερή άλφαβητικό κατάλογο των Ποριωτών άγωνιστών με τα βιογραφικά των. Ίδιαίτερη έντύπωση προξενούν στον άναγνώστη οι περιπτώσεις των Γάικα Νικολάου του Κ., Δουζίνα Άναγνώστη του Δημητρίου, Κριεζή Γεωργίου του Σπύρου ή Κακογεώργη, Μάνεση Κωνσταντίνου του Ίωάννου, Μάνεση Σπύρου του Χατζηνασάση, Μάνεση Χατζηνασάση, Μέξη Χριστοδούλου ή Ποριώτη, Οικονόμου Μιχαήλ (ή Ντούζα) του Νικολάου, οι όποιοι συγκινούν με την άνδιότητεια, τον ήρωισμό και την θυσία των.

Στο κυρίως κείμενο προσαρτώνται έξι παραρτήματα, τα όποια άποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφοριών για τους κατοίκους του Πόρου, αλλά και για κάθε φιλόστορα έρευνητή. Στο παράρτημα Α' παρουσιάζεται ο πίνακας 12721 της Ι.Ε.Ε.Ε., ό όποιος είναι κατάλογος που περιλαμβάνει τους Ποριώτες ναύτες που έπλεαν με τα καράβια της Σπεταιωτικής μοίρας κατά το έτος 1825 και τις οικονομικές όφειλές των καραβοκύρηδων προς αυτούς. Επίσης παρουσιάζονται οι πίνακες 95, 122, 137 και το έγγραφο 138 των Γ.Α.Κ. του έτους 1844, τα όποια περιέχουν καταλόγους Ποριωτών άγωνιστών προτεινομένων για σιδηρούν, χαλκούν ή άργυρούν άριστεϊόν άνδρείας και τις αντίστοιχες συντάξεις. Στο παράρτημα Β' γίνεται σύντομη μνεία στο κείμενο του Γερμανού φιλέλληνα Λουδοβίκου Ρός περί των Άρβανιτών κατοίκων των νήσων Ύδρας, Σπεταιών και Πόρου. Στο παράρτημα Γ' ό σ., έπι τη βάση των έγγραφων που μελέτησε, αναφέρεται στο περίπλοκο θέμα της διοικητικής ύπαγωγής του Πόρου, άλλοτε στην Ύδρα, άλλοτε στην Αίγινα, άλλοτε στην Κόρινθο. Από τον διορισμό του Γεωργίου Βούλγαρη ως μπάς κοτζάμπαση Ύδρας και ναξίση Σπεταιών και Πόρου, την 1η Δεκεμβρίου 1802, έως τον καθορισμό αυτόνομης έπαρχίας Πόρου από το Βουλευτικό, την 29η Ιουλίου 1824, πολλές ύπηρεξαν οι μεταβολές της διοικητικής θέσεως του Πόρου. Ό σ. καταρτίζει επίσης καταλόγους δημογερόντων Πόρου από το 1821 έως το 1828, Προσχωρινών Διοικητών Πόρου (1828-1831), Δημάρχων Δήμου Καλαυρίας (1834-1839) και Δημάρχων Δήμου Τροιζήνος (1840-1867). Στο παράρτημα Δ', ό σ. παρουσιάζει τις σφραγίδες του Δήμου και των λοιπών ύπηρεσιών που έδρευαν στον Πόρο κατά την ύπό μελέτη περίοδο, με έπιτυχείς άπεικονίσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη «σφραγίς της κοινότητος της νήσου Πόρου», των μέσων του 17ου αι., φέρει στο μέσον την εικόνα του Άγίου Γεωργίου, ενώ η καγκελλαρία που σφραγίζει τα ναυτιλιακά έγγραφα διαθέτει σφραγίδα που φέρει την εικόνα του Άγίου Νικολάου. Οι σφραγίδες είναι, συνήθως, διηρημένες σε τέσσερα τεμάχια, για να έπικυρώνονται οι αποφάσεις από τέσσερις δημογερόντες του τόπου. Στο παράρτημα Ε', γίνεται άναφορά στα καρνάγια του Πόρου από τα τέλη του η' αιώνα μέχρι την μεταφορά του ναυστάθμου, το 1878, στη Σαλαμίνα. Ίδιαίτερη μνεία γίνεται για τα πλοία

του πρώτου ελληνικού στόλου, που συγκροτήθηκε την 17/3/1828, και για την κατασκευή των πυρπολικών. Στο παράρτημα ΣΤ' περιγράφεται συνοπτικά ο εμπρησμός του δικρότου «Ελλάς» και της κορβέτας «Υδρα», την 1/8/1831, από την εμφύλια διαμάχη μεταξύ κυβερνητικών (: Καποδιστριακών) και συνταγματικών (: Αντικαποδιστριακών) δυνάμεων. Το παράρτημα συμπληρώνεται με περιγραφές των εμπρησμών των οικιών των αντικαποδιστριακών που κατοικούσαν στον Πόρο και της διαφυγής πολλών γυναικών και παιδιών στην Ύδρα, για να αποφύγουν τον κίνδυνο.

Από δσα σημειώθηκαν καθίσταται σαφές ότι ο Γ. Ήθανασίου προσέφερε στους συμπατριώτες του ένα βιβλίο μνήμης και χρέους προς τους προγόνους των αγωνιστές του '21, αλλά και στους έρευνητές ένα πολύτιμο βοήθημα. Ο σ. κατέβαλε πολυετή μόχθο, για να παραδώσει στους Ποριώτες, στους νησιώτες του Σαρωνικού, αλλά και στους ιστορικούς ένα έργο λεπτομερείας και άκρβειας. Άς εύχηθοϋμε τό βιβλίο να αναγινώσκειται από τους εύγενείς κατοίκους του Πόρου και των άλλων νησιών μας και ή προσπάθεια του συγγραφέα να εύρη μμητές και συνεχιστές, για να μη σβήση ή φλόγα του χρέους προς τους πρωτεργάτες της έλευθερίας μας και να μη χαθή ή ιστορική μνήμη από τους έπιγενομένους.

Δ.Χ.Κ.

Σπ. Μπρέκη, *Όλυμπιακοί Άγώνες*. Άθήνα 2004. *Η συμβολή των Έλληνικών Ένόπλων Δυνάμεων*. Έρευνα-Ιστορική έπιμέλεια: Ζωή Έξάρχου. ΥΠ.ΕΘ.Α., Γ.Ε.ΕΘ.Α. Έλληνική Έπιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, Άθήνα 2008, σσ. 400.

Ένώπιόν μας εύρισκειται ένα ακόμη έργο του φίλου και συναδέλφου Σπύρου Μπρέκη, ο όποιος αφιέρωσε τη ζωή του στη μελέτη της Νεώτερης Έλληνικής Ιστορίας και στη διδασκαλία της στά στελέχη του στρατεύματος. Η έρευνητική πορεία του κου Μπρέκη ύπηρεξε άγωνισμα δύσκολο, στο όποιο επιδόθηκε με άγάπη και πάθος και τό έφερε σε άισιο πέρας, παρά τις αντίξοότητες που αντιμετώπισε από χτυπήματα της μοίρας αλλά και από κύκλους όμοστέχνων και «φίλων». Τά κριτήρια στην έρευνά του ύπηρεξαν ή διακρίβωση της έπιστημονικής άλήθειας και ή άγάπη του για την Έλλάδα και τις διαχρονικές άξίες που αύτη αντιπροσωπεύει. Τό κατά τό 2004 έκδοθέν περιπούδαστο έργο του με τίτλο: «Οί Έλληνικές Ένοπλες Δυνάμεις και ή συμβολή τους στην άναβίωση των Όλυμπιακών Άγώνων τό 1896» (έκδοση του Πολεμικού Μουσείου και του ΥΠ.ΕΘ.Α.) προοικονιζόταν και την άριότητα και έπιτυχία και του παρόντος βιβλίου με θέμα την συμβολή των Ένόπλων Δυνάμεων στους Όλυμπιακούς Άγώνες του 2004. Και με τά δύο αυτά έργα ο κ. Μπρέκης άναδεικνύεται άφ' ένός μόν ικανός αναδιφητής του παρελθόντος, άφ' έτέρου δέ βαθύς γνώστης του παρόντος και γλαφυρός καταγραφάς της σύγχρονης παρουσίας και προσφοράς του στρατεύματος στα έργα της ειρήνης και, ιδιαίτερα, στο σημαντικότερο έξ αυτών, στην Όλυμπιάδα του 2004. Άπό την στιγμή που ή Έλληνική Έπιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, προεδρευομένη σήμερα από τον Άντιστράτηγο κ. Νικόλαο Μαστραντώνη, του άνθεσε την εκπόνηση του δύσκολου αυτού έγχειρήματος, ο συγγραφέας, με την πολύτιμη βοήθεια της ιστορικού κυρίας Ζωής Έξάρχου, άφοσιώθηκε έπι μία περίπου τριετία στο έργο της μελέτης άρχείων, έγγραφων, σημάτων, φωτογραφιών, εκθέσεων, μελετών, βιβλίων, συντεταγμένων σε διάφορες εύρωπαϊκές γλώσσες και από διαφόρων έθνικοτήτων συντάκτες, με στόχο την τιθάσσειση ένός πρωτοφανός σε όγκο και πλήθος πληροφοριών όλικού και στην συνέχεια την ειδολογική και χρονολογική ταξινόμησή του και την παρουσίασή του στον έξειδικωμένο αλλά και στον μέσο άναγνώστη, κατά τρόπο σαφή και εύληπτο. Πράγματι, ή άξιολόγηση και

άξιοποίηση του τεραστίου αυτού όλικοῦ προϋπέθετε έμπειρο ιστορικό, ό όποίος μέ γνώση και μέθοδο θά μπορούσε νά διακρίνη τό οὐσιώδες άπό τό έπικουσιώδες, τό πρωτεύον άπό τό δευτερεύον, τό βέβαιο άπό τό πιθανό. Δίκαιος είναι ό έπαινος πού του άπευθύνουν στους προλόγους των ό τότε Υφυπουργός ΒΘ.Α. κ. Ίωάννης Λαμπρόπουλος και ό Άρχηγός ΓΕΕΘΑ Στρατηγός κ. Δημήτριος Γράψας.

Ό σ. σέ όλες τις μελέτες του, και στην προκειμένη, εκκινεί άπό την ιστορική άφετηρία των γεγονότων. Άναφερόμενος στο συμβατικό έτος της Α΄ Όλυμπιάδος 776 π.Χ. γράφει: «Είναι γνωστό ότι οι Όλυμπιακοί Άγώνες –ό αρχαιοελληνικός αυτός θεσμός και σήμερα παγκόσμιας άποδοχής– ξεπερνούν άκόμη και την άμφίβολη γραμμή μεταξύ Προϊστορίας και Ίστορίας. Είναι άποτέλεσμα μιάς Έλληνικής Παράδοσης, της όποίας τό μυθικό ύπόβαθρο παραλέμπει όχι άπλάως στη σωματική άσκηση και ύπεροχή, αλλά –κυρίως– στην καλλιέργεια του πνεύματος και του ήθους» (σ. 15). Διευκρινίζοντας την σχέση στρατού και άθλητισμού σημειώνει: «Η σχέση στρατού και άθλητισμού άνάγεται στην αρχαιότητα, άφού είναι γνωστό ότι οι άρχές της συστηματικής στρατιωτικής όργάνωσης, καθώς και οι τακτικές διεξαγωγής του πολέμου καθόρισαν –σε μεγάλο βαθμό– τη μορφή των αρχαίων Όλυμπιακών άγωνισμάτων, τά περισσότερα των όποιων και άναπέμπουν σε σκηνές άπό τά πεδία των μαχών». Και συμπραίνει: «Οί Άρχαίοι Έλληνες δέν άγωνίζονταν μόνο για τον κότινο (τόν έξ άγριελαιάς στέφανον), αλλά άγωνιούσαν και για την ειρήνη» (σ. 16). Και εισερχόμενος στο κυρία θέμα του, στην συμμετοχή των Έλληνικών Ένόπλων Δυνάμεων στην όργάνωση της Όλυμπιάδος του 2004, γράφει: «Οί σύγχρονες Έλληνικές Ένοπλες Δυνάμεις συνέχισαν έλάξια την άθλητική αυτή παράδοση. Μέ δεδομένο τό όργανωτικό πρότυπο της έπιτυχίας του 1896, ή όποία κατέστησε την πρώτη σύγχρονη Όλυμπιάδα θεσμό παγκόσμιας έμβέλειας και άποδοχής, συνέβαλαν καθοριστικά στην προετοιμασία καθώς και στη διεξαγωγή των Όλυμπιακών και Παραολυμπιακών Άγώνων του 2004» (σ. 17). Άκολούθως περιγράφει «την μεγαλύτερη στρατιωτική κινητοποίηση-έπιχειρηση των τελευταίων έτών ύπό την κωδική όνομασία Ίφιτος» (σ. 19), πού έφερε τό όνομα του βασιλιά της Ήλιδας, θεωρουμένου ως πρώτου διοργανωτή των Όλυμπιακών Άγώνων.

Την περιγραφή του ό σ. δομεί σε τρία κεφάλαια: Α΄. «Ό θεσμός των Όλυμπιακών Άγώνων και οι Έλληνικές Ένοπλες Δυνάμεις. (Σύντομη ιστορική αναδρομή)» (σσ. 25-124). Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζει τους Όλυμπιακούς Άγώνες στην Αρχαιότητα και την στρατιωτική τους πτυχή, τον αρχαιοελληνικό θεσμό της Όλυμπιακής Έκεχειρίας, την συμβολή των Έλληνικών Ένόπλων στους Όλυμπιακούς Άγώνες του 1896, τον έλληνικό στρατιωτικό άθλητισμό κατά τον 20ό αιώνα και την άνάθεση των Όλυμπιακών Άγώνων του 2004 στην Άθήνα. Β΄. «Όργάνωση της ασφάλειας των Όλυμπιακών Άγώνων. Η συμβολή των Ένόπλων Δυνάμεων» (σσ. 125-274). Ό σ. στο κεφάλαιο αυτό περιγράφει τό διεθνές περιβάλλον, έπιβαρυμένο άπό τό γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, τον σχεδιασμό της Όλυμπιακής Άσφάλειας, την διεθνή συνεργασία, την συμμετοχή των Έλληνικών Ένόπλων Δυνάμεων στην Όλυμπιακή Άσφάλεια και τις διεξαχθείσες άσκήσεις έπιχειρησιακής έτοιμότητας. Πά την εκπόνηση του μέρους αυτού ό σ. είχε πρόσβαση σε όλα τά σχετικά άρχεία του Όλυμπιακού Υπεύθυνου του ΥΠ.ΕΘ.Α., του ΓΕΕΘΑ και των τριών Έπιτελειών, οι δέ περιγραφές του είναι λεπτομερείς και καλύπτουν όλες τις πτυχές των ύπό διαπραγματεύση θεμάτων, πλην εκείνων της έθνικής και διεθνούς ασφάλειας. Γ΄. «Λοιπές δράσεις και έργα του Υπουργείου Έθνικής Άμυνας» (σσ. 275-350). Στο κεφάλαιο αυτό ό σ. πραγματεύεται τό μεγάλο θέμα του Έθελοντισμού, την Υποστήριξη του Προγράμματος Λαμπαδηδρομίας της Όργανωτικής Έπιτροπής Όλυμπιακών Άγώνων «Άθήνα 2004», την Υγειονομική Υποστήριξη, την Πληροφοριακή Υποστήριξη, την Μετεωρολογική Υποστήριξη, την Προστασία του

Φυσικού Περιβάλλοντος και την Παραχώρηση ἐκτάσεων-ἐγκαταστάσεων και την παροχή πρόσθετης συνδρομής από τις Ένοπλες Δυνάμεις προς την Ο.Ε.Ο.Α. «Αθήνα 2004». Είναι έντυπωσιακή ή ικανότητα του σ. νά παρουσιάσει άδρομερῶς κατά τομείς την συμμετοχή του Έλληνικού Στρατεύματος στις Όλυμπιακές δράσεις, στὸν Σχεδιασμό τῆς Όλυμπιακῆς Ασφάλειας, στὸ Εἰδικὸ Σχέδιο Ασφάλειας τῆς Όλυμπιακῆς Λαμπαδηδρομίας, στὴν παροχή ἀπὸ τὸ ΥΠ.ΕΘ.Α. στὴν Ο.Ε.Ο.Α. ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ βοήθειας σὲ ἰατρικὸ καὶ παραϊατρικὸ προσωπικὸ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Όλυμπιακῶν καὶ Παραολυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 2004, στὸ Πολυεθνικὸ Τμῆμα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐνδεχόμενης Ραδιολογικῆς, Βιολογικῆς, Χημικῆς ἢ Πυρηνικῆς ἀπειλῆς, στὴν ἀνάλυση τῶν Όλυμπιακῶν Πληροφοριῶν γιὰ τὴν Πληροφοριακὴ Ὑποστήριξη τῶν Ἀγῶνων, στὸ Όλυμπιακὸ Μετεωρολογικὸ Κέντρο καὶ στὰ 4 Όλυμπιακὰ Μετεωρολογικὰ Γραφεῖα (: Ἀθηνῶν, Σχοινιά, Ἁγίου Κοσμῆ καὶ ἔδρα διοίκησης), στὸ Γραφεῖο Περιβάλλοντος τοῦ ΥΠ.ΕΘ.Α. καὶ στὸ Ἐπιχειρησιακὸ Σχέδιο Συνεργασίας μεταξύ ΥΠ.ΕΘ.Α. καὶ Ο.Ε.Ο.Α. «Αθήνα 2004» γιὰ τὴν παραχώρηση στρατιωτικῶν ἐκτάσεων καὶ ἐγκαταστάσεων στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὸ Ζούμπερι, στὶς Σχολές Εὐελπίδων, Δοκίμων καὶ Ἰκάρων, στὸ Ἄλσος Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στὴν περιοχή Γουδιῆ, στὰ στρατιωτικὰ ἀεροδρόμια Δεκέλειας, Θεσσαλονίκης, Νέας Ἀγχιάλου, Ἀράξου καὶ Ἡρακλείου καὶ σὲ πλῆθος ἄλλων δράσεων, σχεδίων ἐπιτροπῶν καὶ ὁμάδων συνεργασίας ἑλληνικοῦ, εὐρωπαϊκοῦ, διεθνοῦς καὶ συμμαχικοῦ χαρακτήρα. Καὶ ὅλες οἱ ἀνωτέρω παρουσιάσεις ἐκτίθενται μὲ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικὸ πὸν περιλαμβάνει ἀρχαῖα μνημεῖα, διπλώματα, μετάλλια, σήματα, ἀπόψεις χώρων καὶ ἐγκαταστάσεων, στιγμιότυπα ἱστορικῶν συναντήσεων παλαιῶν καὶ προσφάτων καὶ καθιστὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου εὐχάριστη καὶ δημιουργικὴ. Ἀκολουθεῖ τὸ Παράρτημα (σσ. 351-356), ὅπου δημοσιεύονται Πίνακες τῶν Στελεχῶν - Στρατευομένων Ἀθλητῶν -τριῶν τῆς Όλυμπιακῆς Ὁμάδος 2004 καὶ τῶν Στρατευομένων Ἀθλητῶν -τριῶν πὸν διακρίθηκαν κατὰ τοὺς Όλυμπιακοὺς Ἀγῶνες τοῦ 2004 (ἀπὸ τὴν 1η ἕως τὴν 8η θέση). Τὸ ἔργο ὀλοκληρώνεται μὲ παράθεση ἀρχαίων πηγῶν, πλούσιας βιβλιογραφίας καὶ λεπτομεροῦς εὐρετηρίου ὀνομάτων καὶ δρων.

Ὁ θεατὴς τῶν Όλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 2004, εὐρισκόμενος εἴτε σὲ στάδιο ἢ σὲ ἄλλο Όλυμπιακὸ χῶρο εἴτε στὸ σπίτι του, παρακολουθώντας ἀθλήματα ἢ τελετὲς ἀπὸ τὴν τηλεόραση, ὅσο ἐνημερωμένος κι ἂν ἦταν, ποτὲ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ συλλάβῃ τὸ μέγεθος τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλληνικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων στὴν Όλυμπιάδα τοῦ 2004, μίᾶς συμμετοχῆς ἀνιδιοτελοῦς, θυσιαστικῆς, ἐπιτυχοῦς, πὸν στοιχεῖ στὴν ἀκατάλυτη παράδοση τῆς παρουσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατεύματος στὸ πλευρὸ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ, στὸν ἀγῶνα γιὰ εἰρήνη καὶ εὐημερία. Τὸ βιβλίο τοῦ κου Μιρέκη ἀποκαλύπτει σὲ ὄλο τῆς τὸ μέγεθος καὶ μεγαλεῖο αὐτὴ τὴν παρουσία κι αὐτὴ τὴν συμμετοχή. Καὶ οἱ Ένοπλες Δυνάμεις καὶ ὁ συγγραφέας ἀξίζουν τὸν θαυμασμὸ καὶ τὶς εὐχαριστίες καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Διεθνοῦς Όλυμπιακῆς Κοινότητος

Δ.Χ.Κ.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

ΜΑΡΙΑ ΜΗΛΙΓΚΟΥ-ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ
(1940-2008)

Έκοιμήθη στην Αθήνα, την 9η Απριλίου 2008, και έταφη εκεί, την 11η Απριλίου, η άν. καθηγήτρια της Λαογραφίας στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη. Ή μεταστάσα είχε σπουδάσει στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας είχε αναγορευθεί διδάκτωρ, με την διατριβή της για τον άγιο Φίλιππο στην ελληνική λαϊκή παράδοση και λατρεία. Υπηρέτησε δε την έπιστήμη της λαογραφίας επί δεκαετίες, τόσον ως βοηθός του άειμνήστου καθηγητού Γ. Κ. Στυριδάκη, όσο και ως διδάσκουσα, βασικό στέλεχος του «Σπουδαστηρίου Λαογραφίας» και της Λαογραφικής Συλλογής της Σχολής, αλλά και καθηγήτρια λαογραφίας, άνελθούσα τις βαθμίδες της άκαδημαϊκής ιεραρχίας.

Ή Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη έζησε την μεστή και παραγωγική ζωή της έντός των πλαισίων της έλληνορθοδόξου παραδόσεως, την όποία και πιστά τηρούσε στις καθημερινές πτυχές του βίου. Πιστή στην όρθοδοξία και άφορισωμένη στην οικογένεια της, έθεσε στο κέντρο της ζωής της την άλτρουϊστική προσφορά προς τον συνάνθρωπο, καθιστώντας αυτή την άρχη «άίρεση βίου». Ύπηρεξε διαρκώς και σταθερώς «άλλοκεντρική», και υπό τό πρίσμα αυτό άντιμετώπισε και την έπιστημονική δράση της, έντός των όρίων της ελληνικής λαογραφικής «οικογενείας».

Πέρα από τό μεγάλο και θεμελιώδες διδακτικό έργο της, ή άείμνηστος καθηγήτρια άφιέρωσε χρόνο και άνάλωσε τον έαυτό της στην παρακολούθηση πλήθους προπτυχιακών και μεταπτυχιακών εργασιών, αλλά και διδακτορικών διατριβών, θεωρούσε τους μαθητές της ως μέρος της ευρύτερης πνευματικής της οικογένειας. Στους μαθητές της –και ό γράφων υπήρξε έξ αυτών– άφιέρωνε σχεδόν όλόκληρο τον χρόνο της, «κονούσα έαυτήν», άκόμη και σε στιγμές θλίψεων, πόνων και σωματικών δοκιμασιών.

Παραλλήλως υπήρξε ή ψυχή της συλλογής χειρογράφων πρωτογενούς λαογραφικής ύλης, διά των φοιτητών, στο «Σπουδαστήριο Λαογραφίας», της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του όποιου χρημάτισε και διευθύντρια. Με την καθημερινή παρουσία και τον άμέτρητο μόχθο της καταρτίστηκαν και συγκεντρώθηκαν εκεί χιλιάδες συλλογών, διά των όποιων άσκήθηκαν πολλοί φοιτητές στην μέθοδο της έπιτόπιας λαογραφικής έρευνας, και παραλλήλως συγκεντρώθηκε άφθονο υλικό, μεθοδικό και καταλογογραφημένο, προσιτό και προσβάσιμο σε πανεπιστημιακούς και άλλους έρευνητές της ελληνικής λαογραφίας. Μάλιστα, για την κορυφαία και άθόρυβη αυτή προσφορά της στην ελληνική παράδοση τιμήθηκε με είδικό βραβείο από την Άκαδημία Αθηνών.

Μεγάλο μέρος του συγγραφικού έργου της είναι άφιερωμένο στην άναλυτική πα-

ρουοίαση συλλογών από τὸ ἀρχεῖο αὐτό, πὺν προέρχεται ἀπὸ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχὲς (Θράκη, Ἡπειρο, Κύπρο, Στερεὰ Ἑλλάδα κ.λπ.), ὥστε καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ οἰουδαιότητα τοῦ ἀρχείου νὰ γνωστοποιεῖται, ἀλλὰ καὶ νὰ δίνεται τὸ καλὸ παράδειγμα σὲ ὄσους θὰ ἤθελαν νὰ συμβάλουν στὸ πρόγραμμα αὐτὸ συλλογῆς καὶ καταγραφῆς τῶν ἐπιμέρους μορφῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐργασία κουραστικὴ καὶ μονότονη, ἀπαραίτητη ὁμως γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης μας καὶ γιὰ τὴν δημιουργία ἐρευνητικῶν ὑποδομῶν στὴν ἑλληνικὴ λαογραφία.

Ἄπὸ τὰ ἄλλα μελετήματά της ξεχωρίζουν ἐκεῖνα γιὰ τὴν λαϊκὴ λατρεία τοῦ ἁγίου Μηνᾶ, γιὰ τὰ γλυκίσματα καὶ τὶς τροφὲς διαφόρων ἑλληνικῶν περιοχῶν, γιὰ τὸ ἀβγὸ καὶ τοὺς συμβολισμοὺς του, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη πρόσφατα μονογραφία της γιὰ τὰ δένδρα, τὰ ἄνθη καὶ τὰ φυτὰ στὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ. Σημαντικὰ ἐπίσης εἶναι τὰ ἐκλαϊκευτικὰ ἄρθρα της, σὲ τοπικὲς ἐφημερίδες καὶ ἐντυπα, τὰ ὁποῖα καλὸ θὰ ἦταν νὰ συγκεντρωθοῦν μεταθανατικῶς σὲ ἓνα τόμο, πρὸς χρῆση τῶν ἐρευνητῶν. Τέλος, ἀσχολήθηκε μὲ τὶς παραδοσιακὲς δομὲς τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας, μέσα ἀπὸ λαογραφικὲς περιγραφὲς καὶ πληροφορίες.

Τὸ ἔργο της μεταστάσης εἶναι πρωτότυπο καὶ μεστό, καθὼς πίσω ἀπὸ κάθε φράση διαφαίνεται ἡ καλὴ γνώση τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου μας. Ὑπῆρξε ὑπόδειγμα ἐργατικότητος, ἀπασχολούμενη ἐπὶ πολλὰς ὥρες σὲ ὀργανωτικὰ θέματα καὶ ἔργα ὑποδομῆς, ἀντὶ νὰ προσφέρει «εὐκόλες» δημοσιεύσεις γιὰ νὰ μεγαλώσει τὴν ἐργογραφία της. Ἐντάσσεται ἄλλωστε καὶ αὐτὸ στὴν γενικότερη προσφορὰ της ὑπὲρ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κοινοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος καὶ προηγουμένως.

Τὰ τελευταῖα ἑπτὰ χρόνια ἀντιμετώπισε μὲ πίστη, καρτερία καὶ χριστιανικὴ ὑπομονὴ νόσο ἐπώδυνη, πὺν τὴν ταλαιπώρησε. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ στὴν δύσκολη αὐτὴ περίστασι, μπόρεσε νὰ μεταστοιχειώσῃ τὸν πόνο σὲ ἀγάπη καὶ προσφορὰ, συνεπῆς πρὸς τὴν φιλοσοφία τῆς ζωῆς της. Τότε ἦταν πὺν συνέθεσε καὶ τὴν μονογραφία γιὰ τὸν φυτικὸ κόσμον στὴν παράδοση καὶ τὴν λαογραφία μας, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος καὶ προηγουμένως. Μὲ σθένος μοναδικὸ συνέχισε τὰ διδακτικὰ καθήκοντα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο της, μὲ δημοσιεύσεις καὶ διαλέξεις, δίνοντάς μας ὑπόδειγμα στάσης ζωῆς ἀπέναντι στὴν ἀσθένεια καὶ τὸν θάνατο.

Εὐχόμεθα καὶ προσευχόμεθα ὁ Κύριος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου νὰ τὴν ἀναπαύσῃ «ἐν χώρᾳ ζώντων», καταπαύων τοὺς κόπους καὶ τοὺς πόνους τῆς ἀσθενείας της. Ἀφήνει πίσω της μνήμη ἀγαθὴ καὶ πολλοὺς μαθητὲς γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸ πνευματικὸ, ἐπιστημονικὸ καὶ κοινωνικὸ ἔργο της.

M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Χ ρ ο ν ι κ ά

ΕΦΟΡΕΙΑ (2006-2009)

Πρόεδρος: Ίω. Μαρκαντώνης. Αντιπρόεδροι: Π. Νικολόπουλος, Κ. Μητσάκης, Π. Σπυρόπουλος. Γενικός Γραμματεύς: Διον. Καλαμάκης. Ειδικοί Γραμματείς: Σοφ. Δημητράκοπουλος, Βασ. Κωνσταντινόπουλος. Κοσμήτωρ: Ήλιος Δροσινός. Έφορος Σχολών: Χρ. Παπαδόπουλος. Ταμίας: Χρ. Άναγνωστός. Έφορος Βιβλιοθήκης: Γερ. Ζώρας. Έφορος Καταστήματος: Στ. Μουζάκης. Σύμβουλοι: Μιχ. Κατσάνης, Δ. Κουκουλομάτης, Γ. Μποζώνης, Έμμ. Μικρογιαννάκης.

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ ΣΧΟΛΗΣ

Γραμματεύς Σχολής: Ήλ. Τεμπέλης. Κοσμήτορες: Άργ. Άγγελάκος, Λεων. Δρόσος, Νικ. Κλέντος, Νικ. Κυριαζής, Στ.-Εύ. Κουτρομπάς, Στ. Λόης, Στ. Μαραγκουδάκης, Ήλ. Νικολάου, Νικ. Νούλας, Δημ. Πανομήτρος, Παν. Ριζόπουλος, Άντ. Σακελλαρίου, Ίω. Σπετσιώτης, Βασ. Σπανδάγος, Δημ. Τούκας, Παν. Φραγκάκος.

ΕΞΕΛΕΓΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Β. Καλαϊτζής-Μουντάκις, Γ. Πολυμένης, Γ. Μποροβίλος.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΕΙΟΥ ΘΕΑΤΡΙΚΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Ίω. Μαρκαντώνης, Μαρία Μαντουβάλου, Εύ. Ρόζος.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΠΟΙΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ

Δημ. Κουκουλομάτης, Γερ. Ζώρας, Διον. Καλαμάκης.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Ίω. Μαρκαντώνης, Διον. Καλαμάκης, Χρ. Άναγνωστός, Χρ. Χρήστου, Ν. Γκιολές, Ίω. Σπανοδήμος, Κ. Εύθυγένης, Ίω. Άρτινόπουλος.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Ίω. Μαρκαντώνης, Π. Νικολόπουλος, Κ. Μητσάκης, Διον. Καλαμάκης, Γερ. Ζώρας.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Παρατίθεται κατωτέρω τὸ πρόγραμμα τῶν ἐκδηλώσεων πού πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία τοῦ Συλλόγου, στὴν αἴθουσα τελετῶν ἢ στὴν αἴθουσα Κ. Παλαμᾶ, κατὰ τὸ ἔτος 2008. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐκδηλώσεων ἀναγράφεται λεπτομερέστερα στὰ τριμηνιαία προγράμματα καὶ στὴν ἐτήσια Ἐκθεση πεπραγμένων τῆς Ἐφορείας τοῦ Συλλόγου.

Ἰανουάριος 2008. 4.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Συναυλία τῶν σολίστ (πιάνου): Ἐλένης Ραπτᾶκη καὶ Στέφανου Νικοτιᾶν μετὴ συμμετοχῆς τῆς Ὁρχήστρας Sinfonietta Ἀθηνῶν, ὑπὸ τῆ μουσικῆ διεύθυνση τοῦ Πύργου Ἀραβίδη. 9.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Συναυλία τοῦ Βασίλη Ρακαντζῆ (πιάνο) μετὴ θέμα: «Ὅταν ὁ Σούμιαν συνάντησε τὸν Σοπὲν». 10.1.2008: Ἑορτὴ τῆς Βασιλόπιττας. Χαιρετισμὸς τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου Ὅμοτ. Καθηγητοῦ Ἰωάννου Μαρκαντώνη. Εἰσήγηση τοῦ Ἐπιτ. Καθηγητοῦ Λαογραφίας τοῦ Δ. Π. Θράκης Μανόλη Γ. Σέργη, μετὴ θέμα: «Τὸ Δωδεκάμερο, ὡς "διαβατήρια περίοδος" στὸν ἐθνικὸ "κύκλο τοῦ χρόνου": παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ βουλγαρικὴ Λαογραφία». Ἀκολούθησε ρεσιτάλ τραγουδιοῦ μετὴ ἔργα lieder τῶν Vivaldi, Donizetti, Bizet, Granados, Berio, Weill, Massenet καὶ Tschaiikovsky, μετὴ συμμετοχῆς τῶν: Ἰωάννας Βρακατσέλη (mezzo-soprano), Μαρίνας Ναστούλη (πιάνο) καὶ Μαργαρίτας Ναστούλη (βιολί). 12.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Μουσικὲς ἐπιλογὲς ἀπὸ τὸν παγκόσμιο καὶ ἑλληνικὸ κινηματογράφο (Σύγχρονη, Τζάζ, Νέα Μέσα) μετὴ τὸ Marios Strofalis Film music ensemble. 14.1.2008: Συναυλία τῆς Ὁρχήστρας Sinfonietta Ἀθηνῶν, ὑπὸ τῆ μουσικῆ διεύθυνση τοῦ Πύργου Ἀραβίδη μετὴ θέμα: «Οἱ 4 ἐποχὲς τοῦ Antonio Vivaldi». 15.1.2008: Εἰσήγηση τοῦ Καθηγητοῦ Ραδιοχημείας-Ἀκτινοχημείας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν - Δρος Πανεπιστημίου Cambridge Παύλου Δημοστάκη, μετὴ θέμα: «21ος: ὁ αἰὼν τοῦ χάους». 17.1.2008: Εἰσήγηση τοῦ Δρος Φιλ. - Ἐπιτ. Συμβούλου τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου Φανουρίου Βῶρου, μετὴ θέμα: «Βήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία (καὶ ἀργότερα)». (Αἴθουσα Κ. Παλαμᾶ). 18.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. ...Roynd Jazz, ἔργα τῶν Corea, Jarrett, Bernstein, Σελαμφῆ, Korustin κ.ἄ. μετὴ τὸ ARTefacts ensemble. 19.1.2008: Ἐκδήλωση τῶν Σχολειῶν «Ἑλληνικὴ Παιδεία» μετὴ θέμα: «Ἡ ἀναγέννηση τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων στὸν κόσμο σήμερα». Ὀμιλητὲς: Fransisco Adrados, Edouard Wolter, Isabella Bernadini καὶ Ναταλία Νικολάου. 19.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Συναυλία τοῦ μουσικοῦ συνόλου «Allegro Jazz Quintet». Συμμετεῖχαν: Ἀλέκος Χρηστίδης (κρουστά), Δημήτρης Πανόπουλος (σαξόφωνο σοπράνο καὶ τενόρο), Μάνος Ἀθανασιάδης (πιάνο), Λύδιος Δάνης (κοντραμπάσο), Ἀναστασία Χρηστίδου (τσέλο), Caroline Sparhaamar (φωνή). 21.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Ἀποσπάσματα ἀπὸ ὄπερες μετὴ τῆς Family Voices καὶ τῆ συμμετοχῆς στὸ πιάνο τοῦ Δημήτρη Πάκα. 22.1.2008: Ἐνωση Γονέων Νοσητικῶς Ὑστερούντων Ἀτόμων. Ρεσιτάλ πιάνου τῆς Μαίρης Δεμένεγα. 22.1.2008: Εἰσήγηση τῆς Δρος Πανεπιστημίου Γλασκώβης Ἐλένης Λεοντινῆ, μετὴ θέμα: «Μορφὲς φιλίας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη». (Αἴθουσα Κ. Παλαμᾶ). 23.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Ρεσιτάλ πιάνου τοῦ Χρήστου Μακρόπουλου. 26.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Μουσικὴ ἐκδήλωση μετὴ θέμα: «Δὲν βιάζομαι νὰ μεγαλώσω». Συμμετεῖχε ἡ παιδικὴ χορωδία τοῦ Δημήτρη Τυπάλδου. Στὸ

τραγουδι: Τάσος Ἀποστόλου καὶ Τατιάνα Ζωγράφου. 30.1.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. «Ἔργα γιὰ 2». Συμμετείχαν: Ἀναστασία Μηλιώρη (βιολί), Ἀντιγόνη Μηλιώρη (πιάνο), Δήμητρα Μανέ (πιάνο). 31.1.2008: Φ. Σ. Παρνασσός - Κέντρο Ἑλληνικοῦ χοροῦ καὶ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐκδήλωση - Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Πάννη Μότσιο. Εἰσηγητές: Μιχαὴλ Μερακλῆς, Daniel Jakocs, Szerdahelyi Istvan, Szepes Erika, Kiril Topalof, Vladimir Ivtsenko, Γεωργία Λαδογιάννη, Μάκης Ἀποστολάτος, Κώστας Παλλίνης, Πάννης Μότσιος. Ἀκολούθησε καλλιτεχνικὸ πρόγραμμα μὲ ἡπειρώτικα τραγούδια καὶ χορούς Γρεβενῶν. Παρουσιαστές: Κώστας Παλλίνης, Λήδα Δημητρίου. Συντονιστής: Δρ. Κοινωνιολογίας τοῦ χοροῦ Κώστας Σαχινίδης, ἐκδότης - διευθνήτης τοῦ περιοδικοῦ «Χοροστάσι».

Φεβρουάριος 2008. 2.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. «Ρομαντικὴ περιπλάνηση μὲ βιόλα καὶ πιάνο». Συμμετείχαν: Elizabeth Schaefer (βιόλα), Σπύρος Κουτσουβέλης (πιάνο). 4.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. «Ρομαντισμὸς καὶ Τάγκο». Συμμετείχαν: Δημήτριος Γούζιος (βιολοντσέλο), Πάννης Μιχαηλίδης (πιάνο). 7.2.2008: «Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί». Εἰσήγηση τοῦ ἀν. Καθηγητοῦ Ἰωάννη Πρελορέντζου, μὲ θέμα: «Ὁ μεταφυσικὸς ἔμπειρισμὸς τοῦ Henri Bergson». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 7.2.2008: «Ἀρχαιότης καὶ Μέλλον». Ὁμιλητὴς ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Ἐμμανουὴλ Μικρογιαννῆς μὲ θέμα: «Ὁ Θεουκιδίδης τῶν κρίσεων». 9.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Τέσσερα σαξόφωνα ἐρμηνεύουν Μιχάλη Ἀδάμη, μὲ τὸ Κουαρτέτο Σαξοφῶνων Ἀθήνας. Ἐπαύξαν Θανάσης Ζέρβας, Διονύσης Ρούσος, Eric Honour, Leo Saguiguit. 11.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Συναυλία ἠλεκτροακουστικῆς μουσικῆς. Ὁ συνθέτης Στέλιος Παννουλάκης καὶ ὀμάδα μουσικῶν σὲ μιά βραδιά σύγχρονης ἠλεκτροακουστικῆς μουσικῆς. 12.2.2008: «Συναντήσεις μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὰ ἀρχαία». Εἰσήγηση τῆς φιλόλογου Παρασκευῆς Φαρμάκη Κωνσταντοπούλου, μὲ θέμα: «Διονύσιος Λογγίνος (1ος αἰ. μ.Χ.) - Ἄγγελος Σκελιανός (20ός αἰ. μ.Χ.): ἡ ὑψηγορία τοῦ λόγου, ὡς ὑφολογικὸς χαρακτήρας, σπερματικὴ μορφή τῆς ποιητικῆς γραφῆς τοῦ Ἄγγελου Σκελιανοῦ». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 13.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. «Παιχνίδια μὲ τρεῖς Ντάμες». Συμμετείχαν: Κυριακὴ Τροχάνη (φωνή), Ἀθηνᾶ Πατρά (βιόλα), Μαριάννα Τσίκα (πιάνο). 16.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Concert Tango - Hommage - Piazzola, μὲ τὸ Quinteto TANGartO. 18.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Μουσικὸ Καρναβάλι. Συμμετείχε ἡ Ὀρχήστρα Sinfonietta Ἀθηνῶν, μὲ μουσικὴ διεύθυνση τοῦ Πάργου Ἀραβίδη. 19.2.2008: Σεμιναριακὸς Κύκλος μὲ θέμα: «Μουσικολογικὴ ἀλληγορία τῆς πλατωνικῆς πολιτειολογίας»Ι. Εἰσηγητὴς ὁ Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χαράλαμπος Σπυριδῆς. (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 20.2.2008: ΕΚΔΕΦ: Παρουσίαση τοῦ νέου βιβλίου φιλοσοφίας τῆς Β' Λυκείου. 21.2.2008: «Μνήμη Τάκη Βαλέρη». Ὁμιλητὴς ὁ συγγραφέας Δημήτρης Καραμβάλης, μὲ θέμα: «Ὁ ποιητὴς Τάκης Βαλέρης καὶ τὸ περιοδικὸ Φιλολογικὴ Ἐπιθεώρηση». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 23.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Χάλκινες καὶ ἄλλες φωνές, μὲ τὸ κουιντέτο χάλκινων πνευστῶν Melos Bras καὶ τὰ Μουσικὰ Σύνολα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων. 25.2.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσοῦ. Μιά βραδιά στὴ Βιέννη τοῦ 1800, μὲ τὸ Κουαρτέτο ἐγγόρδων Opera quattro. Σολίστ: Πάννης Παπαγιάννης (ῥιμπσο). 26.2.2008: Σεμιναριακὸς Κύκλος μὲ θέμα: «Μουσικολογικὴ ἀλληγορία τῆς πλατωνικῆς πολιτειολογίας»ΙΙ. Εἰσηγητὴς ὁ Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χαράλαμπος Σπυριδῆς. (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 27.2.2008: Παρουσίαση τῶν βιβλίων τοῦ Γεωργίου Φουντουλάκη, Δρος Φιλ., μὲ τίτλους: «Θέματα Μεθοδολογίας καὶ Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας», «Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας», «Φύση καὶ σωπὴ στὸν Πλάτωνα». Ὁμιλητές: Ἀλέξανδρος Ἀλιφραγκῆς, Δημήτριος Μαγριπλῆς, Ἡλίας Παννικόπουλος, Θρασύβουλος Κετσέας, Κωνσταντῖνος Χολέβας.

Συντονιστής: Βασίλειος Χαράλαμπούλος. (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 28.2.2008: Τοικνοπέμπτη. Ἐτήσια Συνεστίαση τῶν μελῶν καὶ φίλων τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός στο ἔξοδοχοεῖο St. Georges Lycabettus.

Μάρτιος 2008. 1.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Συναυλία σέ παλιό στύλ. Συμμετεῖχε ἡ Ὀρχήστρα Intrarti, μέ μουσική διεύθυνση τοῦ Νικολάου Χαλιάσα. 3.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Ἔργα γιά φωνή καὶ πιάνο γυναικῶν συνθετριῶν ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο. Συμμετείχαν: Μάρθα Ἀράπη (σοπράνο) καὶ Ἐφη Ἀγραφιῶτη (πιάνο). (Σέ συνεργασία μέ τὸ Ἐθνικό Συμβούλιο Ἑλληνίδων γιά τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυσί του). 4.3.2008: Σεμιναριακὸς Κύκλος μέ θέμα: «Μουσικολογική ἀλλαγὸρία τῆς πλατωνικῆς πολιτειολογίας» III. Εἰσηγητὴς ὁ Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χαράλαμπος Σπυριδῆς. (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 6.3.2008: «Ἀρχαίτης καὶ Μέλλον». Ὀμηλῆτῆς ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Ἐμμανουὴλ Μικρογιαννάκης, μέ θέμα: «Τριφασική ἢ φήμη». 11.3.2008: Σεμιναριακὸς Κύκλος μέ θέμα: «Μουσικολογική ἀλλαγὸρία τῆς πλατωνικῆς πολιτειολογίας» IV. Εἰσηγητὴς ὁ Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χαράλαμπος Σπυριδῆς. (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 12.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Ρεσιτάλ κοντραμπάσο μέ τὸν Νίκο Τσουκαλά (κοντραμπάσο) καὶ τὴν Χρῆσα Γρένδα (πιάνο). 13.3.2008: «Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί». Εἰσήγησι τοῦ Δρος Φιλ. Ἀντωνίου Βασιλάκη, μέ θέμα: «Ὑβρις καὶ ἔλευθερία στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ τὴν ἱστορία». (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 15.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Ἔργα γιά σαξόφωνο Ἑλλήνων μουσουργῶν τῆς διασποράς. Ἔργα Paul Hindemith καὶ Ἑλλήνων μουσουργῶν. Συμμετείχαν: Στάθης Μαυρομάτης (σαξόφωνο) καὶ τὸ σύνολο Ensemble X. 17.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Μικρὰ μουσικὰ ἀριστουργήματα στὶς παρυφῆς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Συμμετεῖχε ἡ Ὀρχήστρα Sinfonietta Ἀθηνῶν, μέ μουσική διεύθυνση τοῦ Πύργου Ἀραβίδη. 17.3.2008: Εἰσήγησι τῆς Θεοδώρας Δρούλια, μέ θέμα: «Ἡ καθοριστική συμβολὴ τοῦ Φιλικῶν Παναγιώτη Σέκερη στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης». (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 18.3.2008: «Συναντήσεις μέ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὰ ἀρχαία. Εἰσήγησι τοῦ Σταματίου Μπουσέ, Δρος Φιλ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα: «Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ, μέ βάση τίς φιλολογικὲς μαρτυρίες». (Αἴθουσα Κ. Παλαμά). 20.3.2008: Παρουσίαση τῶν ἐκδόσεων τῆς «Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας τῆς Χαλκιδικῆς». Ὀμιλητές: Πρόεδρος τῆς Ι.Λ.Ε.Χ. Βασίλειος Πάππας, ὁμότ. Καθηγητὴς Παν. Ἀθηνῶν Βασίλειος Κύρκος, Δρ. Χρήστος Μπαλόγλου. 22.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Κρουστά καὶ ἄλλα... μέ τὸν τυμπανίστα Σπύρο Λάμπουρα. 24.3.2008: Ἐθνικὴ Ἐπέτειος τῆς 25ης Μαρτίου 1821. Πρόλογος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου. Πανηγυρικὸς λόγος ἀπὸ τὸν Ἐφορο Καταστήματος τοῦ Συλλόγου, ἱστορικὸ - συγγραφέα Στυλιανὸ Μουζάκη, μέ θέμα: «Οἱ μυστικὲς ἑταιρεῖες, ἡ σχέση τους μέ τὴ Φιλικὴ καὶ ὁ ρόλος τῶν μελῶν τους στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴ δημιουργία τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου». Ἀκολούθησε χορωδιακὸ πρόγραμμα. 26.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Ρεσιτάλ πιάνου. Ἔργα τῶν Piazzolla, Milhaud, Badadzhanian, Κωνσταντινίδη, Bolcom, Bennett. Στὸ πιάνο ἡ Μπερέτα Μπίντσετιτς καὶ ὁ Χρήστος Σακελλαριδῆς. 28.3.2008: Συναυλία τοῦ Goethe Institut μέ ὀρχήστρα ἐγχόρδων. 29.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Μελοποιημένη ποίηση γιά φωνή καὶ πιάνο. Συμμετείχαν: Πάννης Κούτρας (φωνή), Μάριος Στρόφαλης (πιάνο). 31.3.2008: Μουσικός Κύκλος Παρνασσού. Συναυλία μέ τὸ Balkan Trio.

Ἀπρίλιος 2008. 3.4.2008: «Ἀρχαίτης καὶ Μέλλον». Ὀμηλῆτῆς ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Ἐμμανουὴλ Μικρογιαννάκης, μέ θέμα: «Ἀνταλκίδειος εἰρήνη: ἡ μεγάλη τραγωδία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Μόνον)». 3.4.2008: Συναντήσεις μέ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὰ ἀρχαία. Εἰσήγησι τοῦ Ahmed Etman, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καΐρου, Ἐπίτιμου μέλους

τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός, με θέμα: «Ἡ παλαιά καὶ ἡ σύγχρονη ἀραβικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 10.4.2008: «Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί». Συντονιστὴς ὁ ὁμότ. Καθηγητὴς Δημ. Κούτρας. Εἰσήγησις τοῦ Δρος Φιλ. Ἀντ. Βασιλάκη, με θέμα: «Ἔβρις καὶ ἐλευθερία στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ τὴν ἱστορία». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 11.4.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. Ἕνα μουσικὸ ταξίδι στὴν Εὐρώπη τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Μπαρόκ με τὰ σύνολα ἀναγεννησιακῆς μουσικῆς ΑΥΛΟΣ καὶ παλαιᾶς μουσικῆς ΚΕΛΣΟΣ. 12.4.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. Παρουσίαση ὀργάνων ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸν 18ο αἰ. ἀπὸ τὶς συλλογὲς ἀναγεννησιακῆς μουσικῆς ΑΥΛΟΣ τῆς Μαριάννας Πετροπούλου. Φωνητικὴ καὶ ὀργανικὴ μουσικὴ μπαρόκ με τὸ σύνολο παλαιᾶς μουσικῆς Sinfonia. 15.4.2008: Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τῆς Ἀγγελικῆς Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, με τίτλο: «Δαχτυλίδι σὲ μαῦρο βελούδο» (ἐκδόσεις Κασταλία). Ὁμιλητὴς: Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, Καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, Δρ. Φιλ. 16.4.2008: Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ π. Μωυσέως μοναχοῦ ἀγιορείτου, με τίτλο: «Οἱ Ἅγιοι τοῦ Ἁγίου Ὄρους» (ἐκδόσεις Μυθδονία). Ὁμιλητὴς: οἱ Σεβ. Μητροπολίτες Καστορίας κ. Σεραφεὶμ καὶ Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς κ. Νικόλαος, ὁ Πανος. Ἀρχιμ. π. Ἰουστίνος Μπαρδάκας καὶ ὁ ποιητὴς Δημήτρης Κοσμοπούλος. Πρόλογος ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός Ὁμότ. Καθηγητὴ Ἰωάννη Σ. Μαρχαντώνη. Εὐχαριστήριος λόγος ἀπὸ τὸν συγγραφέα π. Μιουσιῆ. 17.4.2008: Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός - Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ἐκδήλωση με θέμα: «Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν Ἀδριανουπόλη - Τμήμα Ἑλληνικῆς Γλώσσας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀδριανουπόλεως». Ὁμιλητὴς: Κωνσταντῖνος Σιμόπουλος, Πρῶτανης τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Enver Duran, Πρῶτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀδριανουπόλεως, Γεώργιος Παπάζογλου, Πρόεδρος Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Ὑπεύθυνος λειτουργίας τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῆς Γλώσσας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀδριανουπόλεως. 18.4.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. Πορεία πρὸς τὴν Ἀνάσταση με τὸ Ἐργαστήρι Ψαλτικῆς, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀθανασίου Παῖβανᾶ.

Μάιος 2008. 5.5.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. Ἔργα τῶν L. van Beethoven καὶ C. Franck με τὸ τρίο OPUS 1. 8.5.2008: «Ἀρχαϊότης καὶ Μέλλον». Ὁμιλητὴς ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Ἐμμανουὴλ Μικρογιαννάκης, με θέμα: «Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαιδευτον (τοῦ Πλουτάρχου)». 10.5.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. «Χορδίζουμε! Χορεύετε;» Μία ἀνθολογία χοροῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μπαρόκ μέχρι σήμερα με τὸ σύνολο ἐγχόρδων μελῶν τῆς Κ.Ο.Α. αΚρΟΑμα. 12.5.2008: Ὑποδοχὴ τοῦ λογοτέχνη Δημητρίου Μπρουκούμη ὡς Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός. Ὁμιλία τοῦ τιμωμένου με θέμα: «Πατὶ γράφω ποίηση». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 14.5.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. Μουσικὴ βραδιά γιὰ δύο πιάνο με τὴν Ἡρῶ Φυτράκη καὶ τὸν Νίκο Καζαμία. 17.5.2008: Μουσικὸς Κύκλος Παρνασσού. «Πίστη καὶ Ἀπιστία» με τὴ Μαρία Γουσέτη (πιάνο), τὸν Κωνσταντῖνο Κληρονόμο (τενόρο) καὶ τὸν Πάννη Ἀερινιώτη (πιάνο). 20.5.2008: Εἰσήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου Καστρινάκη, με θέμα: «Βίοι παράλληλοι Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων τοῦ Πόντου». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 22.5.2008: «Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί». Συντονιστὴς ὁ ὁμότ. Καθηγητὴς Δημ. Κούτρας. Εἰσήγησις τοῦ Παύλου Πολύζου, Ph. D. Johns Hop., με θέμα: «Τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα: ἡ γλωσσικὴ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἱστορία του». 26.5.2008: Εἰσήγησις τοῦ ποιητῆ καὶ κριτικοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου, με θέμα: «Ἡ μεταθανάτια ἀνοδος τοῦ Βασίλη Τσιτσάνη». 27.5.2008: Συναντήσεις με τοὺς ἀρχαίους καὶ τὰ ἀρχαία. Εἰσήγησις τοῦ φιλολόγου Γεωργίου Μανουσόπουλου, με θέμα: «Ἡ ἰσορροπία δυνάμεων, τὸ δίκαιον καὶ τὸ συμφέρον στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ὁ Δημοσθένης». (Αἶθουσα Κ. Παλαμᾶ). 29.5.2008: Ἐπέτειος τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀρχιερατικὸ Μνη-

μόσυνο μετά κολλύβων. Πρόλογος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου. Ἐπετειακὸς λόγος ἀπὸ τὸν Ὀμότ. Καθηγητῆ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Βασίλειο Τωμαδάκη, μὲ θέμα: «Μνήμη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου». Ἄσματα καὶ θρήνοι τῆς Ἀλώσεως ἀπὸ τῆ χορωδία τῆς Σχολῆς τοῦ Συλλόγου, ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ Κοσμήτορος - Μουσικοδιδασκάλου Νικολάου Κλέντου.

Ιούνιος 2008. 10.6.2008: Ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ 87ου Καλοκαιρινεῖου Θεατρικοῦ Διαγωνισμοῦ καὶ τοῦ 25ου Λογοτεχνικοῦ Διαγωνισμοῦ τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός. (Αἴθουσα Κ. Παλαμά).

Ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 2008 μέχρι καὶ τοῦ Φεβρουαρίου 2009 δὲν πραγματοποιήθηκαν ἐκδηλώσεις, λόγω ἀνακαινίσεως τῆς αἴθουσας τελετῶν τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ Συλλόγου, διὰ χορηγίας τοῦ Ἰδρύματος «Σταῦρος Σ. Νιάρχος» καὶ λοιπῶν ἐπισκευαστικῶν ἐργασιῶν.

28η Πανελλήνια Ἐκθεση Εἰκαστικῶν Τεχνῶν. Ἀπενεμήθησαν 15 βραβεῖα στὴ ζωγραφικὴ, 4 στὴν ἀγιογραφία, 4 στὴ διακοσμητικὴ, 3 στὴ μικρογλυπτικὴ καὶ 2 στὴν ψηφιδογραφία καὶ 20 ἔπαινοι στὴ ζωγραφικὴ, 7 στὴν ἀγιογραφία, 2 στὴ διακοσμητικὴ, 4 στὴν ψηφιδογραφία, 1 στὴν πυρογραφία καὶ 1 στὴ μικρογλυπτικὴ.

Στὴ Σχολὴ τοῦ Συλλόγου ἐφοίτησαν 317 μαθητὲς στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο (ὁμογενεῖς καὶ ἄλλοδαποὶ ἀπὸ 42 χῶρες), 578 σπουδαστὲς στὰ Τμήματα Ξένων Γλωσσῶν καὶ 45 στὰ Τμήματα Πληροφορικῆς. Στὸ Τμήμα Ἑλληνικῆς Ἐθνικῆς Μουσικῆς ἐφοίτησαν 15 σπουδαστὲς. Ἐλειτούργησε ἐπίσης δωρεάν καὶ ὁ Συμβουλευτικὸς Σταθμὸς Γονέων ποὺ ἀντιμετωπίζουν προβλήματα μὲ τὴν ἀγωγή καὶ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους.

ΖΑΦΕΙΡΙΑ Μ. ΚΟΥΡΗ

SUMMARIES - ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

1. AHMED ETMAN, *Ancient and contemporary Arabic reception of Greek tradition*, pp. 5-14.

Both archaeological evidence and the works of classical Greek authors show that cultural interaction between Ancient Greece and Egypt was very strong. After the conquests of Alexander the Great, Egypt became the center of Hellenistic civilization and Alexandria the cultural capital of the Mediterranean. In the aftermath of the Arab conquest and the expansion of Islam, the works of Greek philosophers and scientists have been translated into Arabic, thus enriching the spiritual universe of the Arabic world and contributing to the reintroduction of Greek wisdom in Medieval West. In modern times, Greek and Roman studies have flourished in Egypt, where many eminent scholars and translators have kept alive the flame of knowledge of the past, aiming towards a better understanding between various cultures. Nowadays, Arab scholars, including the author, also translate ancient Greek poetry, which in the past had been neglected in favor of more theoretical and scientific texts, thus evidencing a major shift in the reception of ancient Greek tradition towards a more inclusive paradigm.

*

2. KONSTANTIN BALABANOV, *The Mariupol State University of the Humanities as a center of renaissance of Hellenism in Ukraine*, pp. 15-26.

The author presents the important contribution of the Mariupol State University of Humanities to the development of classical and Modern Greek studies in Ukraine and in the broader area of the former USSR. Being of Greek descent himself, he describes the Greek presence and cultural influence in the area since the Antiquity and up to the modern times and highlights the role of the MSUH, of which he is the rector, in strengthening this influence by means of innovative educational programs and initiatives.

*

3. HEATHER WHITE, *Περαιτέρω προβλήματα στο κείμενο του Λουκανού*, σσ. 27-38.

Ἡ συγγραφέας παρουσιάζει ὀρισμένα φιλολογικὰ ζητήματα σχετιζόμενα μὲ τὸ ἐπικὸ ποίημα τοῦ Λουκανοῦ *Pharsalia*, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ἀνάμεσα στὸν Ἰούλιο Καίσαρα καὶ τὸν Πομπήιο. Οἱ ἐρμηνευτικὲς τῆς προτάσεις, στηριζόμενες στὴν παλαιογραφία καὶ τὴ βαθειὰ τῆς γνώσης τοῦ συντακτικοῦ καὶ τῆς γραμματικῆς τῆς Λατινικῆς, συμβάλλουν στὴν ὀρθότερη κατανόηση τῶν ἐπιμαχῶν χωρίων καὶ τὴν ἀπόρριψη τῶν περισσότερων εἰκασιῶν τοῦ Housman ὡς ἀνεπέρειστων.

*

4. ANASTASIOS ALEX. NIKITAS, *Archilochus from Paros in Thasos*, pp. 39-46.

Archilochus was born on the island of Paros. His father, Telesicles, was from a noble family; an ancestor of Telesicles, bearing the same name, had conducted a colony to Thasos, in obedience to the command of the Delphic oracle. To this island, Archilochus himself, hard pressed by poverty, afterwards removed. Another reason for leaving his native place was personal disappointment and indignation at the treatment he had received from Lycambes, a citizen of Paros, who had promised him his daughter Neobule in marriage but had afterwards withdrawn his consent. Archilochus, taking advantage of the license allowed at the feasts of Demeter, poured out his wounded feelings in unmerciful satire. He accused Lycambes of perjury and recited such verses against his daughters, that Lycambes and his daughters are said to have hanged themselves. In Thasos Archilochus served as a mercenary soldier and in his poems he refers to the misadventures linked with this condition. After leaving Thasos, he is said to have visited Sparta, but to have been at once banished from that city on account of his cowardice and the licentious character of his works. He next visited Magna Graecia, of which he speaks very favorably. He then returned to his native home on Paros and was slain in a battle against the Naxians by one Calondas, who was cursed by the oracle for having slain a servant of the Muses. The writings of Archilochus consisted of elegies, hymns and of poems in the iambic and trochaic measures. Greek orators credited him with the invention of iambic poetry and its application to satire.

*

5. ARGYRI G. KARANASIOU, *Medea-fugitive or Medea-vindicator?* (*E. Med. 1056-80*), pp. 47-58.

Examining, from a textual, logical and psychological perspective, the second part of the so-called “big monolog” of Euripides’ *Medea* (v. 1056-80), the author concludes that the verses 1056-58, 1060-66, 1068 and 1069-75 are in fact interpolations, despite the fact that numerous scholars advocate for their genuine character. In the frame of that endeavor, she highlights the oscillation of Medea between repentance and revenge as a token of the tragic heroine’s inner conflicts.

*

6. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Ν. ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ, *Μιά προσθήκη στην όντολογία του Άρχύτα*, σσ. 59-64.

Συμπληρώνοντας την προηγούμενη μελέτη του για την όντολογία του Άρχύτα του Ταραντίνου (*Παρνασσός 59, 2007*, σσ. 89-108), ό συγγραφέας φωτίζει όρισμένες πτυχές των θεωρητικών αντίληψεων του επιφανούς άρχαίου μαθηματικού και μηχανικού σχετικά με τη φύση των μαθηματικών σχέσεων, την εφαρμογή τους στην επίλυση μηχανικών προβλημάτων και την όντολογική διάσταση της άρχής της κίνησης των σωμάτων.

*

7. ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΒΑΡΤΣΟΣ, *Η Άθήνα του 5ου αιώνα. Πολίτες και ίθαγένεια*, σσ. 65-74.

Έπιχειρώντας να άνασκευάσει την κριτική που άσκοϋν όρισμένοι σύγχρονοι κατά της Άθηναϊκής Δημοκρατίας έπειδή, κατά την αντίληψή τους, έπεφύλασσε προνομιακή μεταχείριση στο στενό σώμα των Άθηναίων πολιτών και δέν έπεξέτεινε τη χορήγηση του δικαιώματος του πολίτη σε όλους (γυναίκες, μετοίκους, δούλους, κατοίκους των πόλεων της Άθηναϊκής Συμμαχίας), ό συγγραφέας διερευνά τó ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και της βαθμιαίας μετεξέλιξης των σχετικών αντίληψεων από τόν Σόλωνα έως τόν Κλεισθένη και τόν Περικλή, τονίζοντας ότι ή ιδιότητα του Άθηναίου πολίτη προϋπέθετε όρισμένες συγκεκριμένες παραμέτρους, που εξέλισσονταν στο χρόνο, και δέν είχε την οικουμενική έννοια που σήμερα άποδίδουμε στα άνθρωπινα διακαιώματα.

*

8. EVANGHELIA MARAGHIANOU, *The concept of justice according to the Presocratics, the Sophists, Plato and Aristotle*, pp. 75-86.

The concept of justice, expressed in ancient Greek by the term *dike*, has various connotations, ranging from the right of the stronger to the notion of equality before the law. The author explores the different aspects of justice in the works of ancient Greek thinkers, from the Presocratic philosophers to Aristotle; despite their differences, all of them share the conviction that justice is a necessary condition for the good functioning of any human society and for the well-being of all individuals.

*

9. ANTONIOS SAKELLARIOU, *The travel of Dionysos to Naxos. Variants of a myth*, pp. 87-104.

According to the myth and the Homeric hymn "in Bacchum" (VII), while Dionysus was travelling to Naxos, the sailors of a Tyrrhenian ship attacked him and the god punished and transformed them into dolphins. Artists such as the vase-painter Exekias, the sculptor of Lysicrates' monument in Athens and, perhaps, the painter of the "picture" described by Philostratus represented this adventure of the god, each one in his own way. The myth especially inspired poets (Ovid, Seneca, even A. Rizos Rangabes – in the 19th century) who represented the whole story or some details of it (Euripides, Propertius, Manilius – the latter referring to the constellation of the Dolphin). The myth was also well-known to the ancient mythographers (Ps.-Apollodorus, Hyginus the astronomer, Hyginus the mythographer).

*

10. VASSILIOS KONSTANTINOPOULOS, *The teaching of the Sophists and the Socratic concept of virtue*, pp. 105-114.

The movement of the Sophists that flourished in 5th century Athens, as an intellectual offspring of democracy, was instrumental in encouraging free thinking and in questioning traditional values. However, it also promoted a relativistic approach of moral principles, cultivating ethical ambivalence based on the display of rhetorical abilities. Socrates, on the other hand, maintained that moral wickedness is due to mere ignorance, and that the

knowledge of virtue by means of logical principles can produce better citizens, as he himself proved by sacrificing his life instead of contravening the laws of Athens that had condemned him to death.

*

11. MONK PATAPIOS KAFSOKALYVITIS, *Asceticism and scholarship in the skete of Kafsokalyvia during the 18th century*, pp. 115-172.

By means of thoroughly analyzing and extensively quoting from the religious and literary works of several representatives from the skete of Kafsokalyvia during the 18th century, the author outlines the spiritual background and the theological controversies of that time. Issues such as the debate about the frequent communion or the memorial services for the deceased played a crucial part in the development of Orthodox spirituality, whilst the poetic, mainly hymnographic production of that time testifies to the vivacity and intensity of literary life in the Orthodox monastic communities.

*

12. DEMETRIOS SKRETAS, *Metochia and Schools of the Holy Sepulcher in Macedonia*, pp. 173-182.

Relying upon historical documents, the author presents a list of "Metochia", i.e. church-owned lands belonging to the Fraternity of the Holy Sepulcher, in Macedonia. By means of these "metochia", the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem ensured its financial survival, threatened as it was by the pressure exercised by Moslem rulers, despite the relative religious freedom bestowed by the latter to the Patriarchate. In the 18th century the need for educating the Greek inhabitants of Macedonia, still under Ottoman rule, led to the foundation of the ecclesiastical School of Kastoria, which depended on the Patriarchate of Jerusalem, thus strengthening further the ties of Hellenism with the religious institutions of the Holy Land.

*

13. DEMETRIOS KON. BALAGEORGOS, *New elements and testimonies from the first stage of cataloging of the Sinaitic musical manuscripts*, pp. 183-198.

The author presents a first assessment of testimonies garnered in the process of cataloging the musical manuscripts preserved in the Library of the St.

Catherine Monastery in Mount Sinai, where he spent a month with his collaborator Flora Kritikou. These manuscripts provide us with new information about the composers of Byzantine ecclesiastic music already familiar to us, but also with new names hitherto unknown. Moreover, they are an invaluable source of information about musical styles and systems of notation used by Byzantine masters of music.

*

14. MARIA KOLOMVOTSAKI, *Phonological phenomena in evolution in common Modern Greek*, pp. 199-208.

The author explores some phonological phenomena that characterize contemporary Modern Greek language, evidencing an ongoing shift in pronunciation. Namely, she examines the phenomena of synizesis, denazalisation of /b/, /d/, /g/, pronunciation of γγ and simplification of consonant complexes that are hard to pronounce. Citing numerous examples from common use of the language in oral communication and the media, she succeeds in explaining these changes according to the precepts of modern linguistics.

*

15. GEORGIOS ALEXANDROPOULOS, *The principle of analogy in the formation of female professional substantives of Modern Greek: a cognitive approach*, pp. 209-218.

Following a thorough examination of the process of forming female professional substantives in Modern Greek, the author, applying the principles of cognitive linguistics, discerns, among the various formative patterns, a tendency towards a morphological equalization of the female and masculine forms. The analogical forms follow some stable patterns which ensure symmetry and clarity of the system.

*

16. ANTONIOS VASSILAKIS, *A Petros Brailas-Armenis' unknown text about music*, pp. 219-232.

The text published and commented by the author is a speech that Petros Brailas-Armenis (1812-13/1884), a great philosopher and politician born in

the island of Corfu, declaimed at an award presentation for new musicians that had excelled in a competition. This text was originally published in the local newspaper *O Paratiritis (The Observer)* on 16/28 September of 1861. The text commences by stressing the high importance of teaching music and its pedagogical contribution to the formation of a society which expresses “the sacred sentiment of beautiful” continuing and reinforcing “the ancient tradition of Greek art”. Then Brailas praises in his own unique way those musicians “who excelled” and extols the person of the President of music studies of the “Philharmonic Society of Corfu”, Nikolaos Ch. Mantzaros, connecting the latter’s instructive and compositional work with the artist’s struggle to realize and embody the ideal of his art, as well as placing Music in his philosophical system. As far as the search of the Brailian philosophical system is concerned, it is exceptionally interesting to comment on the condensation of his Aesthetics –or “Kalology”, as he prefers to name it– and its direct connection with the whole train of thought of his doctrine. In every line of his text is imprinted a part of his philosophical views and the searcher discovers with astonishment and admiration a miniature of the Brailian philosophical work, ascertaining, at the same time, Brailas’ special relation to music.

*

17. DIONYSIS K. MAGLIVERAS, *The game as an element of social life*, pp. 233-248.

The author explores the social aspects of toys and game playing, arguing for the educational and psychological impact of games in child behavior and formation. Game playing has always been a factor of integration in adult social life and it still retains its positive value despite the ongoing commercialization of toys and the increasing influence of electronic gaming.

*

18. GERASSIMOS G. ZORAS, *Comparisons in Dante’s Inferno. Influences of Virgil and translations by Kazantzakis*, pp. 249-272.

The author analyses, from a structural point of view, 68 instances of comparison in Dante’s *Inferno*. Based on logical, poetical and morphological criteria, he discerns recurring patterns in the mode of expression of the comparisons, arguing that their ultimate purpose is to render more plausible

the marvelous and often incredible images created by Dante. These patterns are compared to similar formulas occurring in the poetry of Virgil, Dante's supreme guide, while interesting remarks are formulated in connection to the expressions used by Nikos Kazantzakis in the frame of his translation of Dante's work into Modern Greek.

*

19. COSTAS MICH. STAMATIS, *Dino Campana. His life and work*, pp. 273-278.

The poet Dino Campana was born in 1885 in Marradi, NC Italy. His life was blighted by a serious mental illness which forced him to spend long periods of time in mental hospitals, where he eventually died. His work greatly influenced modern Italian poetry, and he is rightly considered as a "cursed poet", like Verlaine or Rimbaud. His *Canti orfici* (1914), a collection which combines verse and poetic prose, is characterized by an intensely lyrical style which elevates the everyday to a symbolic dimension.

*

20. ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΗΛΙΩΝΗ, *Ο διαπολιτισμός: νέα διάσταση του πολιτισμού*, σσ. 299-318.

Ο όρος «διαπολιτισμός» χρησιμοποιείται υπό την έννοια της διαπολιτισμικής συνείδησης, της διαδικασίας δηλαδή της αποδοχής και ενσωμάτωσης πολιτισμικών στοιχείων μίας κοινωνίας από μίαν άλλη, με την οποία έρχεται σε έπαφή με όποιονδήποτε τρόπο. Άπαραίτητες προϋποθέσεις για την απόκτηση διαπολιτισμικού τρόπου σκέψης είναι ή ικανότητα κριτικής έπεξεργασίας των υπαγορεύσεων, των μορφών σκέψης, των γλωσσών και συμπεριφορών, που οι εύθυνόμενες επικοινωνίες επιβάλλουν και καθορίζουν. Επίσης, είναι ή ικανότητα μετακίνησης από τον ένα τρόπο σκέψης στον άλλο και αποδοχής διαφορετικών κωδίκων ή συστημάτων. Πά να δημιουργηθεί τόσο διαπολιτισμική σκέψη όσο και προσωπικότητα, ικανές να άντισταθούν και να περιορίσουν διαχωρισμούς, όμοιομορφίες, πολιτισμικά στερεότυπα, πρέπει να προσφερθεί στους άλλοδαπούς μαθητές άλφαβητισμός αλλά και γνώσεις σε πολλαπλά επίπεδα. Ο διαπολιτισμός είναι μία δυναμική κριτική όλοκλήρωση πολιτισμών που είναι πρόθυμοι να συναντηθούν και να ανταλλάξουν άπόψεις, να δανειστούν άμοιβαίες

λέξεις, ιδέες, υποθέσεις, φαντασίες, ούτοπίες και να προσθέσουν στα οικεία σύμβολα άλλων πολιτιστικών συστημάτων. Τò να είναι κανείς φορέας διαπολιτισμού προϋποθέτει να αναγνωρίζει και να καταπολεμά τη μισαλλοδοξία και τις έθνοκεντρικές και γλωσσοκεντρικές αντιστάσεις.

*

21. EMILIA ROFOUZOU, *Greece-East Germany. The road towards recognition and the agreement for cultural and scientific collaboration*, pp. 319-332.

In the frame of its endeavor to garner international support, the communist entity known as the German Democratic Republic, or East Germany, intensified, in the 70s and 80s, its contacts with various western countries, including Greece. The first steps towards recognition and cooperation were made during the colonels' dictatorship (1972: commercial exchanges; 1973: official recognition of the GDR by the Greek military regime). These efforts went on after the collapse of the Greek junta (1974) and especially under the socialist government of Andreas Papandreou (1981-1989), when many agreements were signed between the two states and official cultural exchanges and manifestations were regularly taking place. In 1988, a second three-year agreement on cultural and scientific cooperation was signed (the first one had been signed in 1985 and covered the period 1985-1988), but it was never implemented because of the collapse of the GDR in 1989.

*

22. ELISSAVET MENELAOU-TRABALZA, *Marinetti at the Parnassos Literary Society and his manifesto addressed to the youth of Greece*, pp. 333-340.

In January 1933, the famous Italian writer and founder of the movement of Futurism, F. T. Marinetti visited Greece on the occasion of an exposition of aeropainting organized by the Italian Institute of Athens. During his sojourn, which provoked stirrings in the artistic and literary circles of the Greek capital, Marinetti accorded several interviews to Greek newspapers and delivered three lectures. In one of them, entitled "Raise your flag: Manifesto to the youth of Greece" and declaimed at the Parnassos Literary Society, Marinetti addressed his futurist message to the young people of Greece, exhorting them to shake off the chains of the past and concentrate their efforts to the achievement of a brighter future.

*

23. GEORGIOS HADJIKOSTIS, *"Our Society has rejoiced a lot". The contribution of the Parnassos Literary Society to the foundation of the Pancyprian Gymnasium (1893)*, pp. 341-352.

The Pancyprian Gymnasium is the oldest Secondary School and the first educational institution in Cyprus. It was founded in 1812 by the Archbishop of Cyprus Kyprianos and was originally named "Hellenic School". In 1893, with Cyprus under the rule of the British Empire, the school developed into a six-grade secondary school and was recognized by the Greek government as equivalent to secondary schools in Greece. In 1896 it was given its present name "The Pancyprian Gymnasium". In 1893, the Parnassos Literary Society played an important role in securing the adequate educational personnel for the new school, following a request in that sense addressed to the PLS by the Educational Committee appointed to that effect by the Archbishop of Cyprus Sophronios. Here the author presents an exchange of letters between the Cypriots and the PLS administration testifying to that endeavor.

*

24. EFI PETKOU, *The translation of literary texts in the Parnassos review (1877-1895)* pp. 353-408.

In the late 19th century, the *Parnassos* review greatly contributed to the promotion of foreign (mostly European) literature in Greece, by means of publishing a considerable number of translations of literary works. The author catalogs all the translations published between 1877 and 1895 and formulates a series of very interesting remarks about their statistics, i.e. their source languages (predominance of French, followed by English, Italian and so on), their genre (mostly prose, but also poetry and theater), their target language (purist or vernacular Modern Greek) and their literary scopes and qualities.

*

25. VASSILIOS FR. TOMADAKIS, *In memory of Konstantinos Palaiologos*, pp. 409-420.

The sacrifice of the last Byzantine Emperor, Konstantinos Palaiologos, defending the besieged capital of the Empire and refusing to surrender despite of the alluring offers of Sultan Mahomed, has inspired many writers, poets and artists who extolled his heroic death on May the 29th, 1453, and recognized him as a symbol of resistance of the cultural and humane values of Hellenism against the forces of oppression and tyranny.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΜΟΥ Ν'

	Σελ.
Άλεξανδροπούλου Γεωργίου, Ἡ ἀναλογία στὸν σχηματισμὸ τῶν θηλυκῶν ἐπαγγελματικῶν οὐσιαστικῶν τῆς ΝΕ: γνωσιακὴ προσέγγιση	209-218
Βασιλάκη Ἀντωνίου, Ἐνα ἄγνωστο κείμενο τοῦ Πέτρου Βράβα-Ἀρμένη γιὰ τὴ μουσικὴ	219-232
Vartsos A. Ioannis, Fifth century Athens. Citizens and Citizenship	65-74
Etman Ahmed, Ἡ παλαιὰ καὶ ἡ σύγχρονη ἀραβικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως	5-14
Ζώρα Γ. Γερασίμου, Οἱ παρομοιώσεις στὴ δαντικὴ <i>Κόλαση</i> . Βιργιλιακὲς ἐπιδράσεις καὶ καζαντζακικὲς ἀποδόσεις	49-272
Καρανάσιου Γ. Ἀργυρῆς, Μήδεια-φυγὰς ἢ Μήδεια ἐκδικητριά; (E. Med. 1056-80)	47-58
Κολομβοτσάκη Μαρίας, Φωνολογικὰ φαινόμενα σὲ ἐξέλιξη στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ	199-208
Κωνσταντινοπούλου Βασιλείου, Ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία καὶ ἡ σοκρατικὴ ἀρετολογία	105-114
Μαγκλιβέρα Κ. Διονύση, Τὸ παιχνίδι ὡς στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.	233-248
Μαραγγιανοῦ Εὐαγγελίας, Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης στοὺς Προσωκρατικούς, τοὺς Σοφιστές, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη	75-86
Μενελάου - Trabalza Ἐλισάβετ, Ὁ Marinetti στὸν Φ. Σ. Παρνασσὸς καὶ τὸ μανιφέστο του πρὸς τὴ νεολαία τῆς Ἑλλάδας	333-340
Milioni Georgia, L'intercultural: nuova dimensione della cultura	299-318
Μπαλαγεώργου Κων. Δημητρίου, Ἀναγραφὴ νέων στοιχείων καὶ μαρτυριῶν ἀπὸ τὴν α' φάση καταλογογραφῆσεως τῶν σιναιτικῶν μουσικῶν χειρογράφων	183-198
Μπαλαμπάνωφ Κωνσταντίνου, Τὸ Κρατικὸ Πανεπιστήμιον Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τῆς Μαριούπολης ὡς κέντρο ἀναγέννησης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Οὐκρανία	15-26
Νικητὰ Ἄλεξ. Ἀναστασίου, Ἀρχίλοχος ὁ Πάριος στὴν Θάσο	39-46
Παταπίου μοναχοῦ Κανσοκαλυβίτου, Ἄσκηση καὶ λογικότητα στὴ σκήτη Κανσοκαλυβίων κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα	115-172
Πέτκου Ἐφης, Οἱ μεταφράσεις λογοτεχνικῶν κειμένων στὸ περιοδικὸ <i>Παρνασσός</i> (1877-1895)	353-408

Polycargou N. Christopher, An addition to Archytas' ontology	59-64
Ροφούζου Αιμιλίας, 'Ελλάδα-Άνατολική Γερμανία. 'Ο δρόμος προς την ανα- γνώριση και ή συμφωνία για πολιτιστική και επιστημονική συνεργασία	319-332
Σακελλαρίου Η. Άντωνίου, Διονύσου πλοῦς, παραλλαγές ενός μύθου	87-104
Σκρέτα Δημητρίου, Μετόχια και σχολεία του Παναγίου Τάφου στη Μακεδονία	173-182
Σταμάτη Μιχ. Κώστα, Ντίνο Καμπάνα, ή ζωή και τὸ ἔργο του	273-298
Τωμαδάκη Φρ. Βασιλείου, Μνήμη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου	409-420
Χατζηκωστή Γεωργίου, «'Ο σύλλογος ἡμῶν κατηφοράνθη». Η συμβολή τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός τῶν Ἀθηνῶν στην ἔναρξη τῆς λει- τουργίας τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου (1893)	341-352
White Heather, Further textual problems in Lucan	27-38

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαρβούνη Γ. Μ., Μαν. Γ. Σέργη (ἐπιστημονική ἐπιμέλεια): «Πόντος. Θέματα Λαογραφίας τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ»	421-423
Βαρβούνη Γ. Μ., Παναγιώτη Δ. Ρίζοπούλου: «Μορφές Ὁρθοδοξίας», τόμ. Β' . .	423-426
Κεκριδὴ Ν. Στάθη, Γ. Κηριάδου: «Μελέται ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας»	426-429
Κεκριδὴ Ν. Στάθη, Μ. Γ. Βαρβούνη: «Νεοελληνικά λαϊκά ἐπιτύμβια ἐπι- γράμματα»	429-431
Πετροπούλου Γιώργου, Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Πριγκηποννήσων Ἱακώβου: «Τρεῖς Ἱστορικοί Ναοὶ τῆς Πόλεως»	431
Μποροβίλου Ε. Γεωργίου, Ἄννας Σ. Καραμανίδου: «Τὰ Μοναστήρια τῆς Χαλκιδικῆς: Ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. μέχρι τὸν 19ο αἰ.»	432-434
Γιαννοπούλου Παναγιώτη, Δρος Δημητρίου Καραπεροπούλου (ἐπιμέλεια- εἰσαγωγή-εὑρετήρια): «Ἄπαντὰ τὰ ἔργα τοῦ Ῥήγα Βελεστινλή σὲ ψη- φιακὸ δίσκο»	434-437
Νικολάου-Πατραγᾶ Θ. Κυριακοῦ, Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου: «Βυ- ζαντινὴ Αὐτοκρατορία - Νεότερος Ἑλληνισμός».	437-439
Νικολάου-Πατραγᾶ Θ. Κυριακοῦ, Ἀλέξη Γ. Κ. Σαββίδη: «Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα. Ἱστορικά δοκίμια»	439-440
Νικολάου-Πατραγᾶ Θ. Κυριακοῦ, Γεωργίου Ἀραμπατζῆ: «Παιδεία καὶ Ἐπιστὴμη στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο. Εἰς Περὶ ζῶων Μορίων Α 1, 3 - 2, 10».	440-441
Νικολάου-Πατραγᾶ Θ. Κυριακοῦ, Μαρίνου Σιγούρου: «Πῆραν τὴν Πόλη»	442-443
Νικολάου-Πατραγᾶ Θ. Κυριακοῦ, Μανόλη Γ. Βαρβούνη: «Ἄσμενα καὶ βασιολογικά. Παλαιῆς μορφῆς καὶ σύγχρονες ἐκφράσεις»	443-445

Λάσκαρη Γ. Νικολάου, Δημητρίου Ι. Πάλλα: «'Αποφόρητα. Πρώτος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος»	446-456
Φούγια Γ. Παναγιώτη, Α. Δ. Καραγιάννη και Χ. Π. Μπαλόγλου: «'Η επιχειρηματικότητα στην αρχαία ελληνική οικονομία»	456-457
Μπαλόγλου Χ. Χρήστου, Κωνσταντίνου Μαντά: «'Οψεις τού θεσμού τής δουλείας στους διαλόγους τού Διάνα Χρυσοστόμου»	457-460
Μπαλόγλου Χ. Χρήστου, Μιχάλη Ψαλιδοπούλου: «'Ο Ξενοφών Ζολώτας και ή ελληνική οικονομία: ιστορική ανασυγκρότηση»	462-466
Παπαθεοδώρου Π. 'Αποστόλου, Θεοφάνη Μαλκίδη: «'Η 'Εθνική 'Ελληνική Μειονότητα στην 'Αλβανία»	466-469
Παπαθεοδώρου Π. 'Αποστόλου, Πάν. Κ. Βλάχου: «'Η εις 'Αγιον ανακήρυξις Εύγενίου τού Αίτωλου»	469-473
Σέργη Γ. Μανόλη, Στέλιου Μουζάκη: «'Μύλοι και διαμόρφωση φεουδαρχικού δικαίου στη δυτική, βυζαντινή και όθωμανική οικονομία και κοινωνία»	473-476
Κ. Χ. Δ., Πρακτικά Διορθοδόξου 'Επιστημονικού Συνεδρίου «Κωνσταντίνος ό 'Υδραίος - Νεομάρτυρες προάγγελοι τής αναστάσεως τού Γένους»	476-477
Κ. Χ. Δ., Πόργου Κυρ. 'Αθανασίου: «'Η προσφορά τού Πόρου στον άγώνα τού 1821 και οι Ποριώτες άγωνιστές»	478-480
Κ. Χ. Δ., Σπ. Μπρέκη: «'Ολυμπιακοί 'Αγώνες, 'Αθήνα 2004. 'Η συμβολή τών 'Ελληνικών 'Ενόπλων Δυνάμεων»	480-482

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Βαρβούνη Γ. Μ.: Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη (1940-2008)	483-484
---	---------

ΧΡΟΝΙΚΑ

('Επιμέλεια: Ζαφειρία Μ. Κουρή)

Διοίκηση Φ. Σ. Παρνασσός ('Εφορεία, Κοσμητεία Σχολής, 'Εξελεγκτική 'Επιτροπή κλπ.)	485
'Εκδηλώσεις τού Φ. Σ. Παρνασσός κατά τó έτος 2008	486-490
Summaries, by Athanase N. Kyriazopoulos, Ph. D.	491-500

